

Tilaka Mahārāstra Vidyapīṭha

VAIDIKA SAMŚODHANA MANDALA
POONA

TAITTIRIYA SAMHITĀ

WITH THE PADAPĀTHA
AND THE COMMENTARIES OF
BHATTA BHĀSKARA MIŚRA AND SĀYANĀCĀRYA

Vol. I part II
(Kāṇḍa I Prapāthakas V-VIII)

Edited by
N. S. Sontakke
T. N. Dharmadhikari

1972

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to the world of scholars and the admirers of Ancient Indian Culture, the second part of the first volume of Kṛṣṇa-Yajurvediya-Taittirīya-Saṁhitā along with its Padapātha and critically edited texts of the commentaries of Bhatta-Bhāskara Miśra and Sāyanācārya thereon. By the publication of this part, the first kāṇḍa containing eight prapāthakas, is brought to completion. The following gives a full description of the printed editions and the manuscript-material utilised in editing this volume :—

Sāyana's Commentary

Printed texts

- भा- Ānandāśrama edition. Ānandāśrama Sanskrit Series No. 43. Parts II, III. Printed in 1900-1901 at Poona. Edited by Shri Kashinath Shastri Agashe.
- क- Calcutta Edition. Bibliotheca Indica. Asiatic Society of Bengal. No. 203. Vols I, II. Printed in 1864, 1866. Edited by Dr. E. Roer and E. B. Cowell.

Manuscripts

Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Mandala, Poona :—

- इ- MS. No. 217. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Devanāgarī script.

Scindia oriental Institute, Ujjain :—

- उ- MS. No. 1406. (Kāṇḍa I Prapāthakas II-VIII). Paper MS. written in Devanāgarī Script.

Tanjore Mahārājā Sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore :—

- ख- MS. No. 658. (Burnell's catalouge No. 9052). (Kāṇḍa I Prapāthakas V-VIII). Palm leaf MS. written in Granth script. Worm eaten.

Trivandrum Oriental Manuscript Library, Trivandrum :—

- गि३- MS. No. 12451. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Malyālam script.

- गि४- MS. No. 12419. (Kāṇḍa I Prapāthakas V-VIII). Palm leaf MS. written in Malyālam Script.

Government Oriental Manuscript Library, Madras :—

- म१- MS. No. D 107. (Kāṇḍa I Prapāthakas I, II, IV, V, VI). Palm leaf MS. written in Devanāgarī script.

- म२- MS. No. R 1256. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-VI). Palm leaf MS. written in Telugu script. Much injured and worm eaten. Incorrect to certain extent.

- मध- MS. No. 1257. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas VI-VII). Palm leaf MS. written in Telugu script.
- मन- MS. No. 16885. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas IV, VIII). Palm leaf MS. written in Grantha script. Incorrect.
- मर- MS. No. D 198. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka VIII Anuvākas 11-22). Palm leaf MS. written in Telugu script. Injured.

Mysore University Oriental Research Library, Mysore :—

- मं- MS. No. 134. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka VIII Anuvākas 3-16). Palm, leaf MS. written in Telugu script.

Veṅkaṭeśvara Oriental Institute, Tirupati :—

- मि- MS. No. 4540. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas V-VII). Palm leaf MS. written in Grantha script.

The following manuscripts have been procured from private sources:—

- ना- belonging to Vedamūrti Nilakaṇṭha Viṣṇu alias Anṇambhaṭṭa Saṭhe of Nasik. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Devanāgarī script. Somebody has carried out corrections in the original MS. The readings prior to the corrections are indentical with those in ङ.
- ने- Belonging to Arivittura Rāmasvāmī Śāstrī Somayāji. Procured through Shri A. S. Viśvanātha Śrautī of Nellore. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka VII). Palm leaf MS. written in Grantha script. The MS. gives readings mostly identical with ँ, ि, िि ः, म ः. Hence not separately represented.
- पा- belonging to Śrautācārya Dhundirāja Śāstrī Bāpat of Pāñcwad (Dist. Satara). Complete MS. of Sāyana-bhāṣya on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī script.
- प- belonging to Vedamūrti Girish Dixit, Hangal. Procured through Vedamūrti Bishtesh Dixit, Hangal. Complete MS. of Sāyana-bhāṣya, on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī Script.

Bhaṭṭa Bhāskara's Commentary

Printed Text

- मै- Mysore edition. Government Oriental Library series, Bibliotheca Sanskrita Nos 5-7. Vols II, III. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas V-VIII) Edited by Pt. Mahadeva Shastri and Pt. K Rangacarya, in 1894, 95.

Manuscripts

Tanjore Mahārājā Sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore :—

- म- MS. No. 663. (Burnell's catalogue No. 2485). (Kāṇḍa I Prapāṭhakas V-VIII) Continuation of MS. No. 661. Paper MS. written in Devanāgarī script.

Introduction

The text is abridged to a great extent. Part of grammatical explanations and Brāhmaṇa quotations are omitted.

Veṅkaṭeśvara Oriental Institute, Tirupati :—

वि- MS. No. 4439. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS, written in Devanāgarī script. Identical with ॐ.

Travancore University Manuscript Library, Trivandrum :—

त्रि- MS. No. 3094. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas III-VIII), Palm leaf MS. written in Grantha script. Agrees with ॐ.

Mysore University Oriental Research Institute, Mysore :—

मै- MS. No. 761. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas V-VI) Paper MS. written in Telugu script.

मै२- MS. No. A 2. (Kāṇḍa I complete). Paper MS written in Telugu Script.

मै३- MS. No. 1013. (Kāṇḍa I and II complete). Palm leaf MS. written in Granth script.

Punjab University Library, Lahore :—

पं- MS. No. 4747. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Granth script Identical with ॐ.

Oriental Library, Baroda :—

ब- MS. No. 6330 (b). (Kāṇḍa I Prapāṭhakas IV-VIII). Palm leaf MS. written in Granth script.

While presenting the Saṁhitā and the Pada texts, which have no real variants¹ we have entirely relied on the traditional oral recitation, which is so well-preserved in tact, since a hoary antiquity by the Ghanapāṭhī Vaidikas. We have, however, consulted besides printed texts, a number of MSS. of the Saṁhitā and the Padapāṭha, whenever required.

In editing the texts of the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa, we have mainly relied on the MSS. fully utilised for the purpose. In incorporating accurate readings in the texts of the two commentaries, we have given due importance to the authenticity of MSS. and every reading adopted by us is based on MS-material at our disposal. Sometimes we have had to adopt readings on the authority of even a single manuscript to maintain accuracy in the texts of the two commentaries and we have tried our best to present the texts of the same as accurate and faultless as possible. Quite very rarely, it was found necessary to emend the texts of the commentaries, without any support

1. Kellib-TS Translation, Harvard Oriental Series 18 P. CLXXIII.

of the MS-material. In such cases, we have suggested our emendations and have noted, in the foot-notes, the incorrect readings found in the MSS. The variants found in the original sources of the citations given by the commentators have also been, as far as possible, recorded. We have also made every attempt to trace the original sources of the citations quoted by Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇācārya in their commentaries. The sources of the citations which could be traced even at the final stage of printing, have also been indicated in the foot-notes. In addition, we have also tried to trace out the original sources of such expressions, which, though cannot be rightly denoted by the term 'citations', owe their origin to some previous source-book. Whenever needed, we have also added few brief notes, especially elucidating the grammar and accents, in order to facilitate the correct understanding of the particular portion of the commentary. Thus, we have tried our best to present the texts of the Sāmhita, the Padapātha and the Commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa as correct and faultless as possible. However, despite our close scrutiny and vigilance, few misprints have been stealthily crept in, some owing to oversight and some owing to the accidents in printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

In conclusion, it is our ardent and pleasant duty to acknowledge with thanks the guidance and erudite suggestions received from time to time, from the members of the Advisory Committee of the TS-project and especially from Dr. R. N. Dandekar. We record here with a deep sense of gratitude the help received from Ācārya V. P. Limaye and Mm. Prof. K. V. Abhyankar, who, while going through the final proof-sheets, willingly gave us the benefit of their profound knowledge of Pāṇiniya-grammar. Vedamūrti Vasudevarao Gokhale Gururji of the Veda-Pāthasālā, Poona, rendered assistance in going through the proofs of the Sāmhita and the Padapātha of the TS., and enabled us to present the same accurately and we feel obliged to him for the same. Our colleague Shri. H. N. Joshi, M. A. rendered remarkable service, not only in the vigilant work of proof-reading but also in the laborious task of editing the work and our thanks are also due to him.

We also record our sincere thanks to the following Institutions and individuals who have either lent, procured or presented to us, the MSS. of the TS., the Padapātha, the commentary of Sāyaṇācārya or that of Bhaṭṭa Bhāskara.

- 1) Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona.
- 2) Scindia Oriental Institute, Ujjain.
- 3) Mahārājā Sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore.
- 4) Travancore University MS. Library, Trivandrum.
- 5) Central Library and Oriental Institute, Baroda.

Introduction

- 6) Government Oriental Manuscript Library, Madras.
- 7) Mysore University Oriental Library, Mysore.
- 8) Shri. Veṅkaṭeśvara Oriental Institute, Tirupati.
- 9) Shri Āhitāgni Giriśa Dixit, Hangal.
- 10) Śrautācārya Dhundirāj Dixit Bāpaṭa, Pāñcavād.
- 11) Vedamūrti Nilakantha Viṣṇu alias Aṅṅambhaṭṭa Saṭhe, Nasik
- 12) Arivittura Rāmaswāmī Śāstri Somayāji, Nellore.

We cannot conclude without acknowledging with gratitude the financial help received by us from various sources. In this context the Vaidika Saṁsodhana Maṅḍala is deeply indebted to the Government of India in particular, for according approval to our various projects in hand, namely, Kṛṣṇa Yajurvediya-Ṭaittirīya-Saṁhitā with the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa, the Śrautakośa, the Avesta in Devanāgarī and the Etymological Dictionary of the Avesta and for sanctioning suitable financial help towards the implementation of the same. To the Government of Maharashtra, we are very grateful for their recurring grants. We also feel grateful to the enlightened Trustees of the Sir Dorabji Tata and Ratan Tata Trusts the enlightened Directors of Bṛhanmahārāṣṭra Sugar Syndicate Poona, the N. M. Wadia Charities, Lady Hirabai Cōwasji Jahangir Trust, the Ichalkaranji Educational and Deposit Trust, Shri. Sadguru Seva Samiti, Akkalkot, the Marathe Textiles, Miraj and other enlightened souls, who have been rendering to us financial support in appreciation of the cause.

Our esteemed well-wisher Shri. M. S. alias Baburao Parkhe of the Papco Mills, Ltd. Khopoli, relieved us from the anxiety of scarcity of paper by specially managing to procure adequate quantity of quality printing paper for us and we feel highly obliged for his meritorious help.

Our thanks are also due to Shri. A. B. Bhurke, Manager of the Tilak Vidyapeetha Press, who, with his usual patience and care, carried out the printing of this volume very neatly and accurately.

We hope, this volume will meet with the approval of scholars.

Poona, 26 th July 1972
Guru Pūrnimā,
Śāke 1894.

N. S. Sontakke
T. N. Dharmadhikari

प्रास्ताविकम्

अथेमं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमकाण्डस्यपञ्चमाष्टमप्रपाठकारमकं पदपाठयुतं श्रीमद्भट्टभारकरसायणाचार्यविरचितभाष्यद्वयालंकृतं प्रथमखण्डस्य द्वितीयं भागं ध्रुतिश्रीताचनवद्यविद्या-
विद्येभ्यः प्रियप्राप्यपरिज्ञानेभ्यः समुपहारीकुर्वतां नोऽन्तरङ्गं कमपि परं प्रसादमावहति ।

भागस्यास्य संशोधने शरणीकृतानां मुद्रित-लिखितपुस्तकादीनां संज्ञायथो निर्दिश्यते—

सायणीयं भाष्यम् मुद्रितपुस्तकसामग्री

- भा— शानन्दाश्रमसंकृतग्रन्थमाला पुण्यपत्तनम्, अनुक्रमः ४३, द्वितीय-तृतीयभागौ, श्री. काशीनाथ-
शास्त्रिभिः अभ्यंकरमहाशयैः संपाद्य १९००-१९०१ ख्रिस्ताब्दयोः क्रमेण प्रकाशितौ ।
क— थिब्लिअर्थेका इंडिका-वङ्गीय एशियाटिक सोसायटी कलकत्ता, अनुक्रमः २०३, प्रथमद्वितीय-
भागौ डॉ. रोपर, डॉ. कॉवेल - महाशयाभ्यां संपाद्य १८६४, १८६६ ख्रिस्ताब्दयोः क्रमेण
प्रकाशितौ ।

लिखितपुस्तक-सामग्री

भारत-इतिहास-संशोधक-मण्डलम्, पुणे—

- ह— क्र २१७. प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः, देवनागरी लिपिः ।
शिंदे-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, उज्जैन—
उ— क्र १४०६. प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकारभ्य एष्टमप्रपाठकान्तम् । देवनागरी लिपिः ।
सरस्वतीमहाल-ग्रन्थसंग्रहालयः, तञ्जौर—
तं— क्र ६५८. प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकारभ्य एष्टमप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाकान्तम्, तालपत्राणि,
ग्रन्थलिपिः, उपदीकमक्षितम् ।
त्रिघन्द्रम्-ओरिएण्टल-मैन्युस्क्रिप्ट-लायबरी, त्रिघन्द्रम्—
त्रि३— क्र १२४५१. प्रथमं काण्डं संपूर्णम्, तालपत्राणि, मलयालम्-लिपिः ।
त्रि४— क्र १२४१९. प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकारभ्य काण्डसमाप्तिपर्यन्तम्, तालपत्राणि, मलयालम्-
लिपिः ।
गन्धर्नमैट-ओरिएण्टल-मैन्युस्क्रिप्ट-लायबरी, मद्रास—
म१— क्र डी १०७. प्रथमकाण्डे प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठप्रपाठकाः, तालपत्राणि, देवनागरी लिपिः ।
म३— क्र आर १२५६. प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य षष्ठप्रपाठकस्य चतुर्थानुवाकान्तम्, तालपत्राणि,
तेलुगुलिपिः ।
म४— क्र डी १६८८५. प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकारभ्य सप्तमप्रपाठकान्तम्, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
म५— क्र १२५२. प्रथमकाण्डे षष्ठसप्तमप्रपाठकाः, तालपत्राणि, तेलुगुलिपिः ।
म६— क्र डी १०८. प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशमारभ्य द्वादशानुवाकान्तम्, तालपत्राणि,
तेलुगुलिपिः ।
मैसूरु-युनिवर्सिटी-ओरिएण्टल्-रीसर्च-लायबरी, मैसूरु—
मै३— क्र १३४. प्रथमकाण्डे एष्टमप्रपाठके तृतीयमारभ्य षोडशानुवाकान्तम्, तालपत्राणि, तेलुगुलिपिः ।

प्रास्ताविकम्

- पेङ्कटेश्वर-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, तिरुपति—
- ति — क्र ४५४० प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकारभ्यः सप्तमप्रपाठकान्तम्, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
अधोनिर्दिष्टानि लिखितपुस्तकानि कुलपरम्पराधिगतवेदवेदाङ्गादिविद्येभ्यः
सज्जनेभ्यः समुपलब्धानि—
- ना — नासिकक्षेत्ररथैः वेदमूर्तिभिः नीलकण्ठ विष्णु (अर्णभट्ट) साठे-महाशयैः प्रदत्तम्, प्रथमं
काण्डं संपूर्णम्, देवनागरी लिपिः ।
- ने — अरिवित्तुरु रामस्वामिशास्त्री सोमयाजी (नेल्लूरु) महाशयैः प्रदत्तम्, प्रथमकाण्डे सप्तमः
प्रपाठकः, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः, तं. ति. त्रि ४ म ४ इत्येतेभ्यः बहु साम्यमावहतीति न पार्थ-
क्येन निर्दिष्टम् ।
- पा — पांचवडग्रामस्थैः श्रीताचार्यैः पुण्डिराजशास्त्री बापटमहाशयैः प्रदत्तम्, संपूर्णं सायणीयं भाष्यम्,
देवनागरी लिपिः ।
- दा — हानगलग्रामस्थैः वेदमूर्तिभिः गिरीश दीक्षितमहाशयैः प्रदत्तम्, संपूर्णं सायणीयं भाष्यम्,
देवनागरी लिपिः ।

भट्टभास्कर भाष्यम्

मुद्रित-पुस्तक-सामग्री

- मं — मैसूरुवृत्तिः, रायनमंड ओ. लायवरी सेरीस्, पिन्डिलॉथेका संस्कृत-अनुक्रमः ५, ७, द्वितीय-
तृतीयौ भागौ (काण्डः १ प्रपाठकाः ४-८), पं. महादेवशास्त्रिभिः, तथा च पं. के. रत्नार्य-
शास्त्रिभिः १८९४, ९५ ख्रिस्ताब्दयोः क्रमेण प्रकाशितौ ।

लिखितपुस्तक-सामग्री :

सरस्वतीमहाल-ग्रन्थ-संग्रहालयः, तञ्जौर-

- तं — क्र ६६३. प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकारभ्यः अष्टमप्रपाठकान्तम्, देवनागरी लिपिः ।
पेङ्कटेश्वर-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, तिरुपति-
- ति — क्र ४४३९. प्रथमं काण्डं संपूर्णम्, तालपत्राणि, देवनागरी लिपिः ।
त्रावणकोर-युनिवर्सिटी-मैसूरुस्क्रिप्ट-लायवरी, त्रिवेन्द्रम्-
- त्रि — क्र ३०९४. प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकारभ्यः काण्डसमाप्तिपर्यन्तम्, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
मैसूरु-युनिवर्सिटी-ओरिएण्टल-रीसर्च-इन्स्टिट्यूट, मैसूरु-
- मै२ — क्र ७६१. प्रथमकाण्डे षष्ठसप्तमप्रपाठकौ, तेलगुलिपिः ।
मै३ — क्र ५२. प्रथमं काण्डं संपूर्णम्, तेलगुलिपिः ।
मै४ — क्र १०१३. प्रथमं द्वितीयं च काण्डम्, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
पंजाब-युनिवर्सिटी-लायवरी, लाहोर-
- पं — क्र ७७४७. प्रथमं काण्डं संपूर्णम्, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
ओरिएण्टल-लायवरी, बडोदा-
- घ — क्र ६६३० (बी), प्रथमं काण्डे षडुपप्रपाठकारभ्यः काण्डसमाप्तिपर्यन्तम्, तालपत्राणि,
ग्रन्थलिपिः ।

तैत्तिरीय-संहिता

भागस्यास्य संशोधने मुद्रणे च पूर्वतनभागार्थमाहृतैव सरणिरङ्गीकृताऽस्माभिः । भाष्यद्वयस्याः पाठाः लिखितपुस्तकानि प्रमाणाकृत्यैव निर्धारिताः । यत्र क्वचन पाठः संभावितः शुद्धतां वाऽपादितस्तत्र लिखितपुस्तकपाठः टिप्पण्यामन्तर्भावितः । भाष्यद्वयस्थानि उद्धरणानि उद्धरणसादृश्यं विभ्रन्ति वा वचनानि अनवशेषितायासशेषिततन्मूलान्येव प्रायशो निर्दिष्टानि । कानिचन भाष्यस्थानि दुरूहार्थानि अत एव व्याख्यानसापेक्षानि स्थलानि तलटिप्पणीप्रदत्तस्वरव्याकरणादिविचरणेन सनाधीकृतानि । एवं परिमाज्यां-शुद्धादिकं ग्रन्थस्योपयोगिताप्रसाधनार्थमस्माभिर्विहितेऽस्मिन्नारम्भे कृतादराभेद् विद्वांसः इदोत्साहाः भवेमाग्रिमसंस्करणेष्वित्यलं विस्तरेण ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषये बहुविधं साहाय्यं वितन्वतां सज्जनानां कृतज्ञतामभ्यान् सानन्दं निर्दिशामः । भाष्ययोः संपादनधोरणं निर्धारयितुं नियुक्तायाः मन्त्रसमित्याः सदस्यैः यद् यथासमयं सारबन्मन्त्रितं तदर्थं ते धन्यवादाहोः । आचार्य-लिम्बे-महाशयैः ग्रन्थस्यास्य मुद्रित (Proof) दृष्ट्वा काश्चन व्याकरणादिविषयिण्यः सूचनाः कृता इति ते सविशेषं धन्यवादानर्हन्ति । म. म. प्रा. काशिनाथ-शास्त्रिणः अग्यंकरमहारायाः अपि भट्टभास्कर-भाष्यस्थानां स्वरव्याकरणादिविषयकाणां दुरवगाहाणा-मर्थानामाकलने बहूपकृतवन्त इति तेषामुपकृतिमपि सविशेषं निर्दिशामः । वेदमूर्तिभिः गोखलेमहाशयैः संहितापदपाठयोः मुद्रापणस्य शुद्धिासादितेति तेषामपि क्रणभारमङ्गीकुर्मः ।

ग्रन्थस्यास्य संशोधनार्थं नैकैः परंपरामाप्तानेकहृद्यानवयवेदादिविद्भिः सज्जनैः लिखितपुस्तकालयैश्च लिखितपुस्तकसाहाय्यमकारीति तेषां साधुवादपुरःसरमधमर्णवै स्वीकुर्मः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं भारतशासनेन तथा महाराष्ट्रशासनेन च विशिष्टे तथा सांवरसरीणं वित्तसाहाय्यं नः वित्तीर्णमिति तसंबन्धिनीं कृतज्ञतां निर्दिशामः । तथा च मण्डलकार्यार्थं धनसाहाय्यं वितन्वद्भिः मण्डलस्य वित्तविपत्तिमंशतोऽप्यपाकुर्वद्भिः यैः वयमनुगृहीताः तेषामनुत्तमानां सुहृदुत्तमानाम् उदारानुत्तमानां कृतज्ञतां सानन्दं निर्दिशामः ।

मुद्रणविधिषु विहितादरैः तिलकविद्यापीठमुद्रणालयाधिकृतैः श्री. आ. मि. भुरकेमहाशयैः ग्रन्थस्यास्य मुद्रणं सावधानं पारितमिति ते नितान्तं नो हार्दान् धन्यवादान् अर्हन्ति ।

सोऽयं भाष्यद्वययुतायाः तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमखण्डस्य द्वितीयो भागः वेदविदुषां श्रुत-श्रौतानां च तोषाय भवतादित्याशास्त्रे ॥

ना. श्री. सोनटके

वि. ना. धर्माधिकारी

पाठभेदविषयकः विचारः

अस्मिन्नावृत्तौ स्वीकृताः भाष्यद्वयस्थाः नैके पाठाः पूर्वप्रकाशितभाष्यावृत्तिस्वीकृतपाठापेक्षया विभिन्नाः सन्ति । सर्वेऽपि भाष्यस्थाः पाठाः लिखितपुस्तकसामान्याधारवशादेव संगृहीताः । पूर्वतनावृत्तिपाठानपेक्ष्य भिन्नानां केषांचन भाष्यस्थानां पाठानां स्वीकृतिविषयकः संक्षेपेणात्र विचारः प्रस्तूयते ।

क्र = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु पाठः उपलभ्यते ।

X = कस्मिन्नपि लिखितपुस्तके पाठः नोपलभ्यते

सायणीयं भाष्यम्

३-२६ तद्दानेन-त्रि४ । तद्दाने-आ.क.ना. हा. । वृत्तीयान्तः पाठः दानस्य रोदनादिहेतुत्वप्रतिपादनपरः, अतोऽस्माभिः संगृहीतः ॥ ४-२६ अग्निदेवत्यम् क्र । अग्निदेवत्वम्-आ.क. X ॥ ९-१७ अक्षरपङ्क्तयः-इ.उ.तं.ति.त्रि४. पा. । ऋचः पङ्क्तयः-आ.ना.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः छन्दः विशृणुते ॥ २०-२५ होष्यमाणम्-तं.ति.त्रि४. । हव्यम्-आ.क.ना.हा. ॥ ४२-२२ सुखेन प्राप्नुम् क्र । प्राप्नुम्-आ. X । भव सुखेन प्राप्नुम्-क. X ॥ ४४-२३ रत्यमानः-तं.ति. । एव-आ.क.-पुस्तकाभ्याम् अस्मत्स्वीकृतः पाठः नोपलब्धः ॥ ९२-१४ तामेघ क्र । एतामेव-आ.क. X ॥ ९८-१८-१९ सुशामाणं....प्रापणकर्त्रीम्-हा । पाठोऽयम् आ.क.-पुस्तकाभ्यां नोपलब्धः ॥ १०४-२५ यजमानश्च निमील्य-इ.उ.तं.त्रि४.म१.म३. । यजमानश्चानिमील्य-आ.क.ना.पा.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः आपथ्रोतसूत्रमनुसरति ॥ १०४-२५ वीक्ष्य-तं.ति.म१. । अवक्ष्य-आ.क.म३. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः आपथ्रोतसूत्रमनुसरति ॥ १०६-१८ प्रत्यक्षतः क्र । प्रत्यक्षम्-आ.क. X ॥ १०७-१९ आज्यप्रहाणाम्-इ.उ.ना.पा.हा. । आज्यप्रहाणम्-आ.क.त्रि. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः औथ्रोतसूत्रमनुसरति ॥ १४३-१९ इत्युत्तरः प्रत्यात्मानम् क्र । इत्यात्मानम्-आ.क. X । अस्मत्स्वीकृतः पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते, अथ च बीथी-सूत्रमनुसरति ॥ १४५-१९ गार्हपत्यमेवोप-इ.उ.तं.ति.म४. । गार्हपत्यमेवोप-आ.पा. । गार्हपत्यमुप-क. X । अस्मत्स्वीकृतः पाठः औथ्रो-सूत्रमनुसरति ॥ १४५-२७ अभिवृद्धि-तं.ति. । अतिवृद्धि-आ.क.म४. । आ.क.-स्वीकृतः पाठः नात्यन्तं समञ्जसः ॥ १४८-२६ फलवस्त्वेन-तं.ति. । फलत्वेन-आ.क.म४. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः जैन्या-मालामनुसरति । १५५-१७ यष्टुमुष्टुङ्क्यते-तं.ति.म४. । यष्टुं प्रमुङ्क्यते-आ.क. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः आ.क.-पाठमपेक्ष्य समञ्जसमर्थमभिपद्यते ॥ १६६-१८ पेयणार्थे-तं.ति. । पेयणार्थे-आ. X । पेयण-क. X । तदभे-ऽस्मिन् पाषाणेन शम्भया वा द्रष्टुपलव्योः समाहननं न पेयणप्रयोजकम्, अतः 'पेयणार्थम्', इति आ-स्वीकृतः पाठोऽभ्युक्तः ॥ १७०-२२ स्वस्थानुप्रत्वे सत्यशिक्षिताः क्र । स्वस्थानुप्रत्वेनाशिक्षिताः-आ.क. X ॥ १७०-२४ भूत्वोत्पाटयितुम्-इ.उ.तं.पा.हा.म४. । भूत्वोत्सादयितुम्-आ.क. X ॥ १७३-२७ तावता-ति.म४. । तद्वता-आ.क. । आ.क.-समुपलब्धः पाठः न शक्यार्थं समञ्जसं कुरुते ॥ २००-१८ तस्मिन् तरिमान्-ति । सर्वस्मिन्-आ.क.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः 'हवेहवे' इति र्दहितार्थं पदे सम्यक् व्याख्यातुं समर्थः । २३७-१७ शान्तम्-ति.ने.म४. । शीतम्-आ.क. ॥ आ.क.-स्वीकृतः पाठः विद्वक्षितमर्थविशेषं न प्रतिपादयति ॥ २४२-१३ व्यतिपज्य व्यतिपज्येत्यर्थः क्र । व्यतिपज्येत्यर्थः-आ.क. X ॥ २५८-१९ शुभाम् क्र । धृतम्-आ.क. X ॥ २५९-२६ श्रीनेतानभ्यान्-ति.म४. । श्रीतान्-आ.क. ॥ २७०-६

विवक्षायाम्-म४ । धीक्षायां-आ.क. ॥ २७०-१६ मुष्टितत्संख्ये-तं.ति.म४ । मुष्टिख्ये-आ.क. ।
 अस्मत्स्वीकृतः पाठः स्पष्टार्थः । २७०-२९ पार्थिकान्वयेन-पा. । पार्थिकान्वयेन-आ.क. । अस्माभिः
 जैन्या-विस्तरमनुसृत्य पाठः स्वीकृतः ॥ २७५-१५ प्राप्तमावाय-तं.ति. म४ । समादाय-आ.क. ॥ २७६-७
 ताप्याद्यहत-इ.उ.तं.ति.म४ । तार्यमहत-आ.क.पा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः जैन्या-विस्तरमनुसरन्
 छन्दोमङ्गं परिहरति ॥ २८०-२४ द्वेषा इ.उ.तं.ति. । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः ।
 २८१-१९ अघ्नानि-ति.म४ । आ. क. पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं न संगृहीतः ॥ २८१-२७ उपेस्तुणाति-
 तं.ति. । आस्ताणाति-आ.क.म.४. हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः शौभ्री-सूत्रमनुसरति ॥ २८२-२३ पानपारघट्ट्य-
 तं.ति.म४ । पानवश्य-आ.क.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः स्पष्टार्थः ॥ २८३-१८ अन्नहोमा उफता-तं.ति.
 म४ । अन्नहोमः उक्तः-आ.क.हा. । अन्नहोमानां सप्तत्वात् धनुवचनं न्यायप्रोक्तमिति स्वीकृतोऽस्माभिः पाठः ॥
 २८८-२६ सारम्-तं.ति.म४ । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं न संगृहीतः । २८९-२३ रसस्य-इ.उ.तं.
 ति.म४ । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः ॥ २९२-२८ शिक्षिताः स्वाधीनाः कार्यकारिणीः
 सेनाः-तं.ति । द्वितां स्वाधीनां कार्यकारित्वेन-आ.क.हा. । अस्मत्स्वीकृतः स्पष्टार्थः समग्रसब्ध पाठः आ.
 क-पुस्तकाभ्यां नोपलब्धः ॥ ३००-१४ धैर्यभिभवक्षमस्य सामर्थ्यस्य-तं.ति म४ । धैर्यभिभव-
 सामर्थ्यस्य-आ.क.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः अधिकतरं स्पष्टतां विभक्तिं ॥ ३००-२४ हतराभिः अग्न्यादि-
 देवताभिः-तं.म४ । देवताभिरतरामिर्हि-आ.क.हा. । अस्माभिरपलब्धः पाठः सुस्पष्टार्थः ॥ ३०५-२२
 नैर्ऋतम्-म४ । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः । ३०५-२५ प्रधानकर्ममात्रम्-वि४ । प्रधानं
 कर्म-आ.क.ना.हा. ॥ ३१३-६ अभिषेचनीयदशपेयादयः-तं.त्रि४.म. । अभिषेचनीयादयः-आ.क.
 ना.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः स्पष्टार्थः सन् जैन्या-विस्तरमनुसरति ॥ ३१४-१७ घत्से पाकः-तं.त्रि.४.म४ ।
 घत्सेपाकः-आ.क.ना.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः जैन्या-विस्तरमनुसरति ॥ ३१६-२१ पाठक्रमप्राप्तम्-म४ ।
 पाठप्राप्तम्-आ.क.ना.हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः समञ्जसार्थः ॥ ३२०-१५ अग्निचायुसूर्यान्-म४ । आ.क-
 पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः ॥ ३२२-१७ उत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावात्-तं.म४ । उत्पत्तिशिष्ट-
 तया अवकाशमाभावात्-आ.पा. । उत्पत्तिशिष्टतया अवकाशमाभावात्-क. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः जैन्या-विस्तर-
 मनुसरन् शुद्धतां विभक्तिं ॥ ३३४-१३ मेपम्-तं.म४ । पाठोऽयं आ.क-पुस्तकाभ्यां नोपलब्धः ॥ ३४०-२८
 तु अन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेषुः प्रातः प्रधानं परेषुः-म४ । त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेषुः-आ.ना.हा. । अस्म-
 त्स्वीकृतः पाठः जैन्या-विस्तरमनुवदति । ३४२-५ व्यापाराभाव इति न्यायेन-तं.म४ । व्यापारा-
 भावेन-आ.क.ना.हा. ॥ ३४३-४ द्वयोः-तं.म४ । तयोः-आ.क.ना.हा. । जैन्या-विस्तरानुसारी अस्मत्स्वीकृता
 पाठः ॥ ३४४-२९ पूर्वोक्तम्-तं.म४ । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः ॥ ३४५-२४ अघोभागम्-
 इ.उ.तं.म४ । अघेभागम्-आ.क.पा.ना.हा । अस्मत्स्वीकृतः पाठः स्पष्टार्थः ॥ ३४७-२५ देवेषु हृदिषु-
 इ.तं.म४.म५. । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः ॥ ३५५-२७ ब्रह्मब्रह्म-म४ । दुग्धे ब्रह्मे-आ.क.ना.
 हा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः जैन्या-विस्तरमनुसरति ॥ ३५६-२६ सुखप्रदमसि-म४.म५. । आ.क-पुस्तका-
 भ्यामयं पाठो नोपलब्धः ॥ ३६०-२७ पक्षानि-म४.म५. । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः ॥
 ३६४-२५ अथाग्निरब्रवीत्-उ.म४.म५. । आ.क-पुस्तकाभ्यामयं पाठो नोपलब्धः ॥ ३६४-२६-२७
 रूपप्रयापेक्षया तुरीयत्वम्-म५. । रूपापेक्षया तुरीयत्वम्-आ.क.म४. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः सुश्लि-
 ष्टः ॥ ३६८-२१ पराभूतान्-म५. । परिभूतान्-आ.क.म४. ॥ ३८०-२३-२५ तत्र प्रकृतौ... विकृता-
 चलुप्तार्थाः-इ.उ.म४. । जैन्या-विस्तरमनुसृत्य अस्माभिः स्वीकृतः पाठः आ.क-पुस्तकाभ्यां नोपलब्धः ॥
 ३८६-१७ तेऽप्यनुज्ञाताः-म४. । आ.क-पुस्तकाभ्यां पाठोऽयं नोपलब्धः ॥ ३९३-२४-फलपर्यवसा-

पाठभेदविषयकः विचारः

यित्वात् सत्यत्वम्-म४.म६.मै३. । फलपर्यन्तस्थायित्वात्-आ.क. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः स्पष्टार्थः ॥ ४३१-२१ समाप्य-म४. । संपाद्य आ.क. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः जैन्या-विस्तरमनुवदति ॥ ४४१-२३-
छत्स्नस्य-म४. । जैन्या-विस्तरानुसारी पाठोऽयम् आ.क.-पुस्तकाभ्यां नोपलब्धः ॥ ४४५-२६ मध्ये
निधाय-म४.म६. । मध्यतो निधाय-आ.क.पा. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः मैत्रायणीसंहितास्यं पाठमनुसरति ॥

भट्टभास्करभाष्यम्

२-१७ सर्वैः प्रार्थ्यै-त्रि. । मै-पुस्तकेन पाठोऽयं न संगृहीतः ॥ ३-११-१२ ततः सः अग्निः...
रुद्रत्वम्-ब. । मै-पुस्तकेन पाठोऽयं न संगृहीतः ॥ ६-१५-१६ इति नक्षत्रात्मिकायाम्-मै२. । मै-
पुस्तकेन पाठोऽयं न संगृहीतः ॥ ७-१४.१५ पञ्चतैषो... - चहृद्युच्युतेश्च-त्रि. । सहनिर्देशात्-मै.मै२. ।
मैसूरपाठापेक्षया त्रि-पुस्तके उपलब्धः पाठः श्रेयानिति अस्माभिः संगृहीतः ॥ २२-९ विश्वप्स्नी-तं.ति. ।
विश्वप्सम्-मै. । मै-पुस्तकेन स्वीकृतः पाठः संहितास्यं प्रदं नानुसंधते ॥ ५०-१३ मुख्यम्-क. । मुलम्-मै. ।
अस्मत्स्वीकृतः पाठः संहितास्यपदेनान्वेति ॥ ५०-१४ ओज इति-ब. । मै-पुस्तकेन पाठोऽयं अनुपलब्धेन
संगृहीतः । भट्टभास्करसौलीमनुसरथ परिहर्तुं न शक्यः ॥ ६१-१८ अजातं निर्देष्टुं न शक्यते-ब. ।
पाठोऽयं मै-स्वीकृतपाठात् अभिधेयमर्थं झटिति बुद्धौ प्रकाशयति ॥ ७७-१५ ब्रह्मचर्यसत्यवचनादीनां-
क. । ब्रह्मचर्यादीनाम्-मै. । ९९-१२ यद्दरित्रां तं.ति.पं. । मै-पुस्तकेन पाठोऽयं न संगृहीतः ॥ १२२-८
ईदृशीडे क. । ईदृशी-मै. । १७३-१३ अविहितम्-तं.ति. । अदितम्-मै. । मै-पाठापेक्षयाऽस्मत्स्वीकृतपाठः
स्वारसिकः ॥ १९२-१३ अर्चन्ति क. । अर्चयन्ति-मै. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः संहितार्थं पदमन्वेति ॥
२६०-१३ पीडितानि क. । हितानि-मै. । मै-पुस्तकस्थः पाठः समञ्जसमर्थं नाभिधत्ते ॥ ३३५-१४ दिनण्
... दिनण्प्रत्ययः-तं. । दिनञ्... दिनप्रत्ययः-मै. । मै-स्वीकृतः पाठस्तु वैयाकरणोक्तविद्या न शुद्धः ॥
३४९-७ स्वप्नकान्तिगतिषु-तं.त्रि. । स्वप्नगतिषु-ति. मै. । अस्मत्स्वीकृतः पाठः धातुपाठमनुसरति ॥
३५१-७ स्वाहु क. । मै-पुस्तकेन अनुपलब्धत्वादसंगृहीतोऽयं पाठः ॥ ३८९-३ अथ क. । मै-पुस्तकेन
न संगृहीतः अर्थं पाठः ॥ ४३६-१० सौम्येन चारुणेन चेष्टुवा-तं.ति. । सौम्येण चरुणेश्वा-त्रि.मै. । मै-पुस्त-
कस्थः पाठः न भौतं विधानमनुसरति ॥ ४५०-६-७ मासरेण अवोक्षन्-तं.ति. । आसरेण अवोक्षन्-मै. ।
मै-पुस्तकस्थः पाठः अशुद्ध इति प्रतीयते ॥ ४६४-१५ प्रति क. । मै-पुस्तकेन नोपलब्धोऽयं पाठः । अस्मत्स्वी-
कृतः पाठः संहितास्यं पदमन्वेति ॥ ४६५-१७ उच्छिष्टे-तं. । अनुच्छिष्टे-मै. । मै-पुस्तकपाठः समञ्जसार्थ-
प्रतिपादनपरो न भवति ॥ ४७३-५ हिरयसे क. । हिरय अस्ति-मै. । ४७८-४ नाशयतः-ति.त्रि. । मै-
पुस्तकेन नोपलब्धोऽयं पाठः ॥

संक्षेपविवरणम्

आपगृ	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
आपश्रौ	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आश्वगृ	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आश्वश्रौ	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
उ	उणादिसूत्राणि
ऋसं	ऋग्वेदसंहिता
ऐमा	ऐतरेयारण्यकम्
ऐमा	ऐतरेयब्राह्मणम्
ऋपिसं	ऋषिष्टलसंहिता
कासं	काठकसंहिता
छांउ	छान्दोग्योपनिषद्
जैन्या	जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः
जैस्, मीस्	जैमिनीयसूत्राणि
तांवा	ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्
तैशा	तैत्तिरीयारण्यकम्
तैठ	तैत्तिरीयोपनिषद्
तैप्रा	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्
तैत्रा	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तैसं	तैत्तिरीयसंहिता
द्र.	द्रष्टव्यम्
वि	निघण्टुः

पा	पाणिनीयाऽष्टाध्यायी
पामा	पातञ्जलमहाभाष्यम्
पिंस्	पिङ्गलसूत्रम्
प्रठ	प्रश्नोपनिषद्
फि	फिल्सूत्रम्
शृउ	शृङ्गदारण्यकोपनिषद्
शौगृ	शौचायनगृह्यसूत्रम्
शौ-पितृमेध	शौचायनपितृमेधसूत्रम्
शौशौ	शौचायनश्रौतसूत्रम्
द्रस्	द्रष्टव्यम्
मुंठ	मुण्डकोपनिषद्
मैसं	मैत्रायणीसंहिता
वा	वार्तिकम् (पाणिनीयसूत्रेषु)
वासं	वाजसनेयिसंहिता
विष्णु	विष्णुपुराणम्
शत्रा	शतपथब्राह्मणम्
शामा	शाबरभाष्यम्
श्रौ, श्रौस्	श्रौतसूत्रम्
सासं	सामवेदसंहिता

* संहितायाम् अनुपलब्धकं चिह्नम्

TS - Taittiriya Samhitā

MS - Manuscript

विषयानुक्रमणी

विषयः	पृष्ठानि	विषयः	पृष्ठानि
पुनराधेयम्		मन्त्रण-दिव्ययूहन-विष्णुकम- मन्त्राः	१३६-१४०
पुनराधानविधानब्राह्मणम्	१-७	सूर्योपस्थानादिमन्त्राः	१४१-१४८
षोडशोद्युक्ताविधानब्राह्मणम्	८-१५	देवतापरिमहादिविधान- ब्राह्मणम्	१४९-१५४
पुनराधानमन्त्राः	१६-२३	यज्ञायुधभृति-ब्राह्मणम्	१५५-१६१
पुनराधानमन्त्राणां ब्राह्मणम्	२४-२८	द्वादशद्वन्द्वसंपत्ति-ब्राह्मणम्	१६२-१६९
अग्न्युपस्थानम्		हविःसादन-ब्राह्मणम्	१७०-१७६
आहवनीयोपस्थानमन्त्राः,	२९-३७	आश्रावणादिमन्त्र- ब्राह्मणम्, प्रयाजाज्यभाग- सौनाय्याद्यनुमन्त्रण- ब्राह्मणम्	१७७-१८५
गृह-पश्चाद्युपस्थानमन्त्राः,		*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	१८६-२०२
गार्हपत्याद्युपस्थानमन्त्राः	३८-४८	ऐष्टिकयाजमानब्राह्मणम्	
आहवनीयोपस्थानमन्त्राणां ब्राह्मणम्	४९-५५	इद्वानुमन्त्रणब्राह्मणम्	२०४-२११
गृह-पशु-गार्हपत्याद्युपस्थानमन्त्राणां ब्राह्मणम्	५६-६२	इन्द्राप्रशंसा	२१२-२१६
अग्न्युपस्थानस्याग्निहोत्रकृत्व- विधायकं ब्राह्मणम्	६३-७०	अन्वाहार्यविधानब्राह्मणम्	२१७-२२०
प्रवत्स्यतो यजमानस्याग्न्युपस्थान- मन्त्राः, केचन दार्शिकयाजमान- मन्त्राः	७१-८१	अनूयाज-सूक्तवाक-सुग्ययूहन- परिधिविमोक-शंयुवाक- परतीसंयाजाद्यनुमन्त्रण- ब्राह्मणम्	२२१-२२६
*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	८२-१०२	भुवाप्यायन-यजमानभाराप्राशन- पूर्णपात्रनितयन-विष्णुकमादि- मन्त्रब्राह्मणम्	२२७-२३०
ऐष्टिकयाजमानम्		आहवनीयाद्युपस्थानमन्त्राणां ब्राह्मणम्	२३१-२३८
आज्यप्रदणानुमन्त्रणमन्त्राः	१०३-१०९	वाजपेयः	
हविर्होमानुमन्त्रणमन्त्राः	११०-१२०	इयविषयकाः मन्त्राः	२३९-२५६
इवाभाराद्यनुमन्त्रणमन्त्राः	१२१-१२७	इयधावनमन्त्राः, इय- विमोचनीयहोमादिमन्त्राः	२५७-२७०
अनूयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः,		द्युपरोहण-वाजप्रसवीय- होमादिमन्त्राः	२७१-२७६
वज्रजितिमन्त्राः, सुग्ययूहन- यज्ञदीह-प्रद्विषमाण-प्रस्तरानु- मन्त्रण-विमुच्यमानपरिधयनु- मन्त्रण-शीयुवाकानुमन्त्रण-परती- संयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः	१२८-१३५		
ध्रुवाप्यायनाद्यनुमन्त्रण-यज- मानभाराप्राशन-पूर्णपात्रानु-			

* प्रायशः प्रपाठकानामन्त्यानुवाकेषु काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यानां संप्रदः ।

विषयः	पृष्ठानि
अद्धहोममन्त्राः, अभिवेक- मन्त्राः	२७७-२८२
उज्जितिमन्त्राः	२८३-२८५
अतिप्राङ्महणमन्त्राः,	
प्राजापत्यसोमग्रहमहणमन्त्राः	२८६-२९०
*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	२९१-३०३
राजसूयः	
आनुमताघष्टिप्राङ्णम्, नैऋतमन्त्राः	३०४-३१५
(चातुर्मास्येषु) वैश्वदेवपर्य- हविषां प्राङ्णम्	३१६-३२३
” वरुणप्रघासपर्य- हविषां प्राङ्णं करन्महोम- मन्त्राश्च	३२४-३३४
” साकमेधहविषां प्राङ्णं, दर्विहोम- याज्यानुवाक्ये	३३५-३४३
” साकमेधपर्वगत- महापितृयज्ञप्राङ्णं तन्मन्त्राश्च	३४४-३५६
” साकमेधपर्वगत- श्वश्रुकहविषां प्राङ्णं तन्मन्त्राश्च	३५७-३६२
” शुनासीर्यपर्वहविषां प्राङ्णम्, इन्द्रतुरीय- हविषां प्राङ्णं,	

विषयः	पृष्ठानि
पञ्चैष्ठीयमन्त्राः, अपामार्गहोम- मन्त्राः	३६३-३६९
देविकादिपद्हविषां प्राङ्णम्	३७०-३७२
रतिहविषां प्राङ्णम्, अभिवेक- नीयस्य वीक्षणीयायाः विधा- यकं प्राङ्णम्	३७३-३८०
देवसुवां हविषां विधायकं प्राङ्णं, रतिभ्य राज्ञः आवे- दनार्थं मन्त्राः	३८१-३८८
अभिवेकार्यं प्रथमपिया मन्त्राः	३८९-३९४
अभिवेकजलसंस्कारमन्त्राः	३९५-४०२
दिवस्यास्थापनमन्त्राः, पार्याहुतिमन्त्राः, भूतानाम- घेष्टिमन्त्राः	४०३-४०९
अभिवेकमन्त्राः	४१०-४१६
रथेन दिग्विजयार्थं मन्त्राः	४१७-४२३
जितवतः राज्ञः सेवोपचारार्थं मन्त्राः	४२४-४३१
संस्थां हविषां प्राङ्णम्	४३२-४३४
दशपेयप्राङ्णम्	४३५-४४१
दिशामघेष्टि-पशुद्वय-सात्यदूत- हविषां प्राङ्णम्	४४२-४४६
प्रयुजां हविषां प्राङ्णम्,	४४७-४४९
सौत्रामणीमन्त्राः, सौत्रामण्यां पशु-पुरोडाशविधानप्राङ्णम्	४५०-४६२
*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	४६३-४८९

*प्रायश्चित्तः प्रपाठकानामन्त्यानुवाक्येषु काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यानां संप्रदः ।

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

पदपाठ्युता

भट्टभास्कर-सायणाचार्य-भाष्य-समेता

प्रथमखण्डस्य द्वितीयो भागः
[प्रथमे काण्डे १-८ प्रपाठकाः]

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय - संहिता

भट्टभास्करभाष्य-सायणभाष्य-समेता

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः)

अथ अतः परं पुनराधेयब्राह्मणं समन्त्रकं चत्वारोऽनुवाकाः । तत्र केवलाम्नेयतामस्य प्रतिपादयिष्यन् तदर्थवादान् प्रस्तौति—‘ देवासुराः ’ इति ॥ “ कृत्तिकास्वग्निमादधीत ” (तैत्रा १-१-२) इत्याद्याधानकाण्डं भविष्यति ; तदेतस्मादनुवाकादधस्ताद्विशेषयितव्यमिति वक्ष्यते । कर्मक्रमानुरोधोदात्त्यमिदं ज्ञातव्यम् ; यथाम्नातमेव त्वच्येतव्यमिति । तत्र “ कर्मचोदना १० ब्राह्मणानि ” (आपश्रौ २४-१-३२) । ब्राह्मणं नाम कर्मणः तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः । “ ब्राह्मणशेषोऽर्थवादो निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च ” (आपश्रौ २४-१-३३) इति । ब्राह्मणं च द्विधा—कर्मब्राह्मणं कल्पब्राह्मणं चेति । तत्र कर्मब्राह्मणं यत्केवलानि कर्माणि विधत्ते मन्त्रान् विनियुङ्क्ते, न प्रशंसति न निन्दति च, यथा—“ अनुमत्यै पुरोडाशम् ” (तैसं १-८-१) इत्यादि साहितिकम् । अतोऽप्यानि कल्पब्राह्मणानि, १५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

‘ यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽरिष्ठं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

अध्वर्योः प्रह्वी मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये ।

वर्गिताः पुनराधेयं पञ्चमार्थे प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

आधानानूर्ध्वमेवैषां वक्षतम्या पुनराहितिः ।

तथाऽप्यध्वयनस्यायं क्रमो परवृत्तवत् ॥ ३ ॥

१. तं. ति. पं. ष-तदर्थवादम् ।

१. प्रपाठकारम्भे तं-पुस्तके—‘ बाणशाखाः सुमनसः सर्वापानासुपथने । सं मत्वा कृतहत्याः स्युस्तं ममामि गत्राननम् ॥ शुक्राम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ’ २५ इत्येती श्लोको अपिकौ दृश्येते । म१-पुस्तके च—‘ वंदेमेरवग्वानं सर्वसौहार्दसागरं । भारद्वाजकुलोत्तं यज्वनां प्रथमं धुविम् ’ इति श्लोकः अपिकोऽस्ति । २-२. तं. ति. म१. हा-पञ्चमार्थे प्रवक्ष्यते; म३-पञ्चमाध्वेऽन वक्ष्यते । ३. ति. ष-‘ भवेवैषाम् । ४. क-एष हि तत्त्वतः ।

हारः ॐ ॥ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं
न्यदधत्तेदमु नो भविष्यति यदि नो जेष्यन्तीति तद्गिन्यकामयत् तेनापाक्रामन्
देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सम्-यत्ताः । आसन् । ते । देवाः । विजयमिति
वि-जयम् । उपयन्त इत्युप-यन्तः । अग्नौ । वामम् । वसु । सम् । नीति । अदधत् ।
५ इदम् । उ । नः । भविष्यति । यदि । नः । जेष्यन्ति । इति । तत् । अग्निः । नीति ।
अकामयत् । तेन । अपेति । अक्रामत् ।

यथा इदमेव—“ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तः ” इत्यादि । “ आहुश्च—
“ क्वचिद्विधिः प्रशंसा च केषुचिद्विधिरेव च ” । केषुचिद्विधिरेव स्यादेवं निन्दानिषेधयोः* ॥ ”
इति । तत्र परकृतयः मनुष्यकृतयः, यथा—“ विन्नरूपो वै त्वाष्ट्रः ” (तैसं २.५.१)

१० इत्यादयः । पुराकल्पाः प्रजापत्यादिकृतयः, यथा—“ प्रजापतिः प्रजा असृजत ”
(तैसं २.१.२) इत्यादयः । -सर्वाभ्येतानि कल्पब्राह्मणानि । अथ ब्राह्मणानुब्राह्मणानि यथा—
“ अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपति । ये प्रत्यञ्चः शम्पायाः ” (तैब्रा १.६.१) इत्यादीनि ॥
देवाश्चासुराश्च संयत्ताः संप्रामार्थमुद्युक्ताः आसन् अभवन् । यती प्रयत्ने । “ श्रीदितो

निष्ठायाम् ” (पा ७.२.१४) इतीट्प्रतिषेधः । सम्यक् यत्ता इति कर्तरी निष्ठा (पा ३.४.७),
१५ तेन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । क्वचित् ते देवाः विजयम्
उपयन्तः असुरान् विजयमानाः तेभ्यः पराजयमानेभ्योऽसुरेभ्यो यद् वामं वसु वननीयं वरिष्ठं
सर्वैः प्रार्थ्यं वसु धनं समासादितवन्तः तत् सर्वम् अग्नौ न्यदधत् सम्यक् संभूय निमृत्तं
निहितवन्तः । कथं मन्यमाना इत्याह—‘ इदमु नः ’ इति । इदं तावदस्माकमेव भविष्यति, यदि
अपि पुनरस्मानसुरा जेष्यन्ति इति मन्यमाना अयमस्माकमाग्निरस्माकमाप्त इति तत्र संन्यदधत्

२० सरस्वती स्वपुत्राय तद्बुद्धिरुभे क्रमे वरम् ।
ददौ तेन क्रमेण पठन्त्यन्वेऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥
एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन् प्रपाठके ।
तत्राऽऽदौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥
ततः पठेऽग्न्युपस्थानं काग्यथाज्यास्तथाऽन्तिमे ।
२५ विधीयतेऽनुवाकऽस्मिन्नादिमे पुनराहितः ॥ ६ ॥

देवासुरा इति ॥ ‘ उद्रास्य पुनरादधीत ’ (तैसं १.५.१) इति विधास्यति । तत्र पुनरा-
धेयस्याग्निदेवता विधानुमिद्विषयमुपाख्यानमुदाहरन् प्रसङ्गात् रजतस्य यज्ञे उक्षिणात्वं निषेधति—
‘ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्यदधत्तेदमु नो भविष्यति यदि नो

२-२. सं.ति-अर्थं च विधिः प्रशंसा च केषुचिन् विधिरेव च । * [अविज्ञातमूलः श्लोकोऽयं नार्थं

३० विवक्षितमभिषेधो इति प्रतिभाति] । [द. पा ३.२.१८] । ३-३. मे-‘ सर्वैः प्रार्थ्यम् ’ नास्ति ।

४. मे-‘ कमाप्तेः, य-‘ कमाप्तभूतः ।

५. त्रि-कठम् ।

पुनराधानविधानम्]

तद्देवा विजित्यावरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसाऽदित्सन्त सोऽरोदीद्यदरोदीत्
तद्द्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्वशीयत् तद्(१)रजत् हिरण्यमभवत् तस्माद्रजत्

तत् । देवाः । विजित्येति वि-जित्य । अवरुत्समाना इत्यव-रुत्समानाः । अन्विति ।
आयन् । तत् । अस्य । सहसा । एति । अदित्सन्त । सः । अरोदीत् । यत् । अरोदीत् ।
तत् । रुद्रस्य । रुद्रत्वमिति रुद्र-त्वम् । यत् । अश्रु । अशीयत् । तत् (१) । रजत्म् । ५

हिरण्यम् । अभवत् । तस्मात् । रजत्म् ।

इति । तदेवैरात्मनि निहितं वसु अग्निः न्यकामयत आत्मसात् कर्तुमैच्छत् । ततः स कामय-
मानस्तेन वसुना सह अप अक्रामत् देवसकाशात् पलायत । अथ देवाः असुरान् विजित्य
तद्दामं वसु अवरुत्समानाः आत्मसात् कर्तुमिच्छन्तः अग्निम् अन्वायन् अन्वगच्छन् ।
अनुगम्य च तद्वसु अस्य अग्नेः सकाशात् सहसा बलेन विनैवानुज्ञया आ अदित्सन्त १०
आदातुमैच्छन् । ततः सः अग्निः अरोदीत् अश्रु अमोचयत् । यस्मात् अरोदीत् तस्मात्
रुद्रस्य रुद्रत्वम् । ततः प्रभृत्याग्नि रुद्रमाचक्षते रोदनेन निमित्तेन । “रोदिर्गिच्छन्च”
(उ १८९) इति प्यन्ताद्विधीयमानो रक्प्रत्ययो बाहुलकात् केवलादपि भवति । तस्य रुदतो यद्
अश्रु नेत्रजलम् अशीयत् न्यपतत् तत् रजत् रूपं हिरण्यम् अभवत्, हितरमणीयं वा* ।

जेष्यन्तीति तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत्तद्देवा विजित्यावरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसाऽदित्सन्त १५
सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्द्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्वशीयत् तद्रजत् हिरण्यमभवत् तस्माद्रजत् हिरण्यम-
दक्षिण्यमश्रुजं हि यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयम् इति ॥
देवाश्चासुराश्च संसत्ता युद्धयुक्ताः । विजयं प्राप्नुवन्तः देवाः तदा तेभ्योऽसुरेभ्योऽपहतं मणि-
मुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु रक्षणाय अग्नौ निहितवन्तः । कथंचिदसुराणां विजये सत्येत् धनमस्मारु-
मापद्युपयुज्येतेति देवानामाशयः । तत् धनम् अग्निः न्यकामयत इच्छां कृत्वान् । तेन धनेन सह २०
अपाक्रामत् पलायनमकुर्वत् । देवाः पुण्यवशेनासुरान् विजित्य तत् धनम् अवरुत्समानाः अरोदी-
मिच्छावन्तः अनु अग्नेः पश्चात् आयन् तत् धनं बलात्कारेणाऽऽदातुमिच्छावन्तः । सः अग्निः
अरोदीत् रोदने कृतवान् । प्रसङ्गात् रुद्रशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते—यतो रोदने कृतवांसतो रुद्रस्य
रुद्रत्वम् । यत् अश्रु नेत्रात् सकाशात् विन्दुः अशीयत् भूमावपतत् तत् रजत् हिरण्यम्
अभवत् रजतरूपं धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वात् रजत् हिरण्यमदक्षिण्य- २५
मित्याविरुद्धम् । तस्याश्रुजत्वेन दक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात् तरानेन संवत्सरात् अर्वांगेव गृहे किञ्चित्
रोदननिमित्तं भवति । तस्मात् बर्हिषि यज्ञे तत् न दद्यात् ॥

५-५. भै- ततः.....रुद्रत्वम् नास्ति । ६. मै- तत् नास्ति । * [४. निष्कन्त २.१०] ।

६. इ.उ.क.तं.वि.४.पा.म.१.म.३- देवाश्चासुराश्च नास्ति । ७. तं.वि.४-युद्धोयुक्ताः । ८. इ.
उ.तं.ना.पा. हा-तदा तदा । ९. वि.४.म.१.म.३-वस्तु । १०. आ.क.वि.४.ना.म.३.हा-निमित्तवन्तः ।
११-११. इ.उ.क.वि.४.तं.पा.म.१.म.३-तत् धनम्....सकाशात् विन्दुः नास्ति । १२-१२. इ.उ.वि.४.ना.
पा.हा-तद्रजत्.....धनमभवत् नास्ति । १३. आ-हिरण्यमित्याविरुद्धम् । १४. इ.उ-यथाधु । ३०
१५. आ.क.ना.हा-तदाने । १६. आ.ना.हा-अर्वांगेतत् ।

हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि यो ब्रह्मिणि ददाति पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्ब्रह्मिणि न देयं सोऽग्निरब्रवीद्भाग्यसान्ध्यं च इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्ऋध्वत् खलु स इत्यब्रवीद्यो महेवत्यमग्निमादधाता इति

हिरण्यम् । अदक्षिण्यम् । अश्रुजमित्यश्रु-जम् । हि । यः । ब्रह्मिणि । ददाति । पुरा । अस्य । संवत्सरादिति सम्-वत्सरात् । गृहे । रुदन्ति । तस्मात् । ब्रह्मिणि । न । देयम् । सः । अग्निः । अब्रवीत् । भागी । असानि । अर्थः । चः । इदम् । इति । पुनराधेयमिति पुनः-आधेयम् । ते । केवलम् । इति । अब्रुवन् । ऋध्वत् । खलु । सः । इति । अब्रवीत् । यः । महेवत्यमिति मत्-देवत्यम् । अग्निम् । आदधाता इत्या-दधाते । इति ।

यद्वा—रूप्यस्वर्णयोर्हिरण्यमिति वर्तते । तदिदानीं रजतेन विशेष्यते, हिरण्यशब्दाभिधानं तु प्रशंसार्थम् । तस्मात् रजतं हिरण्यम् अदक्षिण्यम् अदक्षिणाहम् अश्रुजम् । हि इति हेतौ । हिरण्यमप्यदक्षिणाहमिति प्रतिपादनार्थं पुनरपि हिरण्यग्रहणम् । “ कडङ्करदक्षिणाच्छ च ” (पा ५-१-६९) इति यत्प्रत्ययः । “ ययतोश्चातदथे ” (पा ६-२-१५६) इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । तस्मात् ब्रह्मिणि यज्ञे यः रजतं ददाति अस्य गृहे पुरा संवत्सरात् संवत्सरसमाते रुदन्ति रोदननिमित्तान्युत्पत्स्यन्ते । “ यावत्पुरानिपातयोर्दृष्ट ” (पा ३-३-४) । यद्वा—“ सतमीपञ्चम्यौ कारकमथ्ये ” (पा २-३-७) इति पञ्चमी । तस्मात् ब्रह्मिणि रजतं न दद्यादिति । इदं प्रासङ्गिकमुक्तम् ॥

अथ सः कृतरोदनः अग्निः तद्वसु अप्रयच्छन्नेव अब्रवीत्—भागी भागवान् असानि भवानि, मह्यं भागो युष्माभिर्देयः, अथ तथाकृते इदं मयि निहितं वसु यः युष्माभ्यमेव भविष्यति अहं दास्यामीति । तच्छुश्रुवांसो देवाः अब्रुवन्—पुनराधेयं तं तवैव केवलम् अरतु नान्यः कश्चिदत्र भागी इति । पुनः आधानानन्तरमग्निराधीयते तस्मिन्निति पुनराधेयं कर्म अग्न्या-धेयस्यैव उत्तरा ततिः ऋद्धिकामिभिः कर्तव्या । अधिकरणे कृत्यः (पा ३-३-११३) । अथाग्निः

सोऽग्निरिति ॥ अग्निदेवतां पुनराधेये विदधाति—सोऽग्निरब्रवीद्भाग्यसान्ध्यं च इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्ऋध्वत् खलु स इत्यब्रवीद्यो महेवत्यमग्निमादधाता इति इति । आदावसाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, एकादिदे वसु युष्मभ्यं दास्यामीत्यग्निनेत्रला देवाः तवैव पुनराधेयमिति भागं ददुः । तेन एष्टोऽग्निरिदम्—अब्रवीत् यः महेवत्यं हविः कृत्वा अग्निं पुनरादध्यात् स खलु समृद्धिमाप्नु इति । तस्मान् समृद्धये पुनराधेयं हविरग्निदेवत्यं कुर्यादित्यर्थः ॥

[६. अमरकोशे वैदिकवर्षे ९१] । ७. य-पदं वर्तते; मे-वर्तते (भवति) । ८. मे-हिरण्यम् नास्ति । ९. तं.ति.य. मै-निमित्तानुत्पत्स्यन्ते । १०. मै-अरित । ११. तं-धामिः; य-धामिः । १२. तं-धामिः; य-धामिः ।

१७-१७. तं-युक्तो भागि अहम् । १८. आ. ना.दा-तवैतत् । १९. आ.क.-दैवतम् ।

पुनराधानविधानम्]

तं पूषाऽऽर्धत् तेन (२.) पूषाऽऽर्ध्नीत् तस्मात् पौष्णाः पशव उच्यन्ते तं त्वष्टाऽऽर्धत् तेन त्वष्टाऽऽर्ध्नीत् तस्मात् त्वाष्ट्राः पशव उच्यन्ते तं मनुराऽर्धत् तेन मनुराऽर्ध्नीत् तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाताऽऽर्धत् तेन धाताऽऽर्ध्नीत् संवत्सरो वै धाता तस्मात् संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्रं जायन्ते य एवं पुनराधेयस्यर्द्धिं वेद (३.) ध्नोत्येव योऽस्यैवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति ५

तम् । पूषा । एति । अधत् । तेन (२) । पूषा । आर्ध्नीत् । तस्मात् । पौष्णाः । पशवः । उच्यन्ते । तम् । त्वष्टा । एति । अधत् । तेन । त्वष्टा । आर्ध्नीत् । तस्मात् । त्वाष्ट्राः । पशवः । उच्यन्ते । तम् । मनुः । एति । अधत् । तेन । मनुः । आर्ध्नीत् । तस्मात् । मानव्यः । प्रजा इति प्र-जाः । उच्यन्ते । तम् । धाता । एति । अधत् । तेन । धाता । आर्ध्नीत् । संवत्सर इति सम्-वत्सरः । वै । धाता । तस्मात् । संवत्सरमिति सम्-वत्सरम् । प्रजा इति प्र-जाः । पशवः । १० अनु । प्रेति । जायन्ते । यः । एवम् । पुनराधेयस्येति पुनः-आधेयस्य । ऋद्धिम् । वेद (३) । ऋञ्जीति । एव । यः । अस्य । एवम् । बन्धुताम् । वेद । बन्धुमानिति बन्धु-मान् । भवति ।

अब्रवीत्—ऋध्वत् ऋध्नुयात् खलु सः । कः? इयं यः महैवत्यं मदेकदेवत्यम् अग्निम् आदधाते आदधीत इति, द्वितीयामग्न्याधेयतति करोतीत्यर्थः । एवमाधातुरभ्युदय-माशास्ते इति । ऋजोतेलेटि “लेट्रोऽडाटौ” (पा ३.४.९४) इत्यङागमः । “देवतान्तात् १५ तादर्थ्ये यत्” (पा ५.४.२४) । दधातेलेटि—“वैतोऽन्यत्र” (पा ३.४.९६) इत्येकारः । तच्च तथा देवैः प्रतिश्रुतमिति गम्यते” । तस्मात् पुनराधेयं कर्तव्यमिति विधिश्चानुमीयते । अनन्तरं च ऋद्धिकामाः पूषादयः तादृशेन पुनराधेयेन ऋद्धिं प्राप्ता इति दर्शयति—‘तं पूषा’ इत्यादि । गतम् । पूष्णः स्वभूताः पौष्णाः पशवः । ‘संवत्सरम्’ इति । प्रजाः पशवः च संवत्सरम् अनु प्र जायन्ते । लक्षणादिना अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् २० (पा १.४.८४) ॥

‘य एवम्’ इत्यादि ॥ गतम् । बन्धुतां बन्धुसमूहं पूषादीनाम् । “प्रामजनबन्धु-सहायेम्यस्तलु” (पा ४.२.४३) ॥

तं पूषेति ॥ तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्पष्टयति—‘तं पूषाऽऽर्धत् तेन पूषाऽऽर्ध्नीत् तस्मात् पौष्णाः पशव उच्यन्ते तं त्वष्टाऽऽर्धत् तेन त्वष्टाऽऽर्ध्नीत् तस्मात्वाष्ट्राः पशव उच्यन्ते तं मनुराऽर्धत् तेन मनुराऽर्ध्नीत् २५ तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाताऽऽर्धत् तेन धाताऽऽर्ध्नीत् संवत्सरो वै धाता तस्मात् संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते’ इति ॥ पूषत्वष्टुमनुसंवत्सराभिमानिधातुभिः पश्चादिसमृद्धिलक्षणा ॥

य इति ॥ समृद्धिवेदानं प्रशंसति—‘य एवं पुनराधेयस्यर्द्धिं वेदध्नोत्येव’ इति ॥ योऽस्येति ॥ पूषादिहस्याभिधनुसमूहस्य वेदानं प्रशंसति—‘योऽस्यैवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति’ इति ।

[पुनराधानविधानम्]

भागधेयं वा अग्निराहितं इच्छमानः प्रजां पशून् यजमानस्योप दोद्रावोद्वास्य पुनरा
 दधीत भागधेयेनैवैतं समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोरा दधीतैतद्वै
 पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत् पुनर्वसु स्वायामेवैतं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति
 भागधेयमिति भाग-धेयम् । वै । अग्निः । आहित इत्या-हितः । इच्छमानः । प्रजामिति
 प्र-जाम् । पशून् । यजमानस्य । उपेति । दोद्राव । उद्वास्येत्युत्-वास्य । पुनः ।
 एति । दधीत । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । समिति । अर्धयति । अथो इति ।
 शान्तिः । एव । अस्य । एषा । पुनर्वस्वोरिति पुनः-वस्वोः । एति । दधीत । एतत् । वै ।
 पुनराधेयस्येति पुनः-आधेयस्य । नक्षत्रम् । यत् । पुनर्वसु इति पुनः-वसु । स्वायाम् । एव ।
 एनम् । देवतायाम् । आधायेत्या-धाय । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । भवति ।

- १० ' भागधेयं वा ' इत्यादि ॥ गतम् । आत्मन एवासाधारणं भागमिच्छन् प्रजां पशून् च
 यजमानस्य उप दोद्राव श्शमुपद्रुतान् करोति स्म । द्रवतेर्दङ्गुलान्तात् (पा २.४.७४)
 छान्दसो छिद् । तस्मादुद्वास्याग्निं पुनरादधीत । भागधेयेनाग्निमित्तेन एनमग्निं समर्धयति सुग्रीतं
 करोति । अथो अपि च शान्तिरेवैषास्य येनोपद्रवकारी न भवति उद्वासन्येष्टयेष्ट्याग्नीन् परोय
 पुनरप्यन्यगारं यज्ञपात्राणि च संरक्षत्वान्यानि वा कृत्वा पुनरादधीताग्नीनभ्याधेयकरूपेनेति ॥
- १५ ' पुनर्वस्वोः ' इति ॥ पुनरावर्तते वामं वस्वतपोरिति पुनर्वसु । ' देवतायाम् ' इति
 नक्षत्रात्मिकायाम् । ' ब्रह्मवर्चसी ब्राह्मणस्येयमेव ऋद्धिरिति ॥

- भागधेयमिति ॥ पुनराधेयं विधत्ते—' भागधेयं वा अग्निराहितं इच्छमानः प्रजां पशून् यजमान-
 स्योप दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत भागधेयेनैवैतं समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा ' इति । प्रथमाधानेनाऽऽहितः
 अग्निरसाधारणस्यत्राऽऽधिकोपद्रवं चकार, तच्छान्तिरनेन भवति । तस्मादुद्वासनेष्टया पूर्वमिमुद्वास्य
 पुनरप्यग्निमादध्यात् । इष्टिमुद्वासने च सूत्रकारो दर्शयति—' आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
 वारुणं दशकपालमप्रयेऽप्युमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरमग्निमुद्वासयिष्यन् " (आपश्चौ ५.२६.४) इति,
 " पौर्णमासीमिष्टया ज्वलतोऽग्नीनुरत्सृजात " (आपश्चौ ५.२७.३.) इति च ॥
- पुनर्वस्वोरिति ॥ कालं विधत्ते—' पुनर्वस्वोरा दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसु
 स्वायामेवैतं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति ' इति । ' पुनरावर्तते वामं वस्वतपोरिति ' पुनर्वसु ।
- २५ ' भवो नक्षत्रात्मिका देवता स्वकीया ॥

१३. वि. व. भे. भै. २-पुनरन्यम् । १४-१४, व. भै.- इति नक्षत्रात्मिकायाम् ' नास्ति ।

२०. क-पुनरुपावर्तते । २१. आ. ना. हा-ततः ।

[पुनराधानविधानम्]

दुर्भै(४)रा दधात्ययातयामत्वाय दुर्भैरा दधात्यद्भ्य एवैनमोर्षधीभ्योऽवरुष्याऽऽ धत्ते
पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पञ्च वा ऋतवर् ऋतुभ्य एवैनमवरुष्याऽऽ धत्ते ॥ १ ॥

[अर्शायत् तत्तेन वेदं दुर्भैः पञ्चविंशतिश्च]

दुर्भैः । एति । दधाति । अयातयामत्वायेत्ययातयामत्वाय । दुर्भैः । एति । दधाति । अद्भ्य
इत्यत्-भ्यः । एव । एनम् । ओर्षधीभ्य इत्योर्षधी-भ्यः । अवरुष्येत्यव-रुष्य । एति । धत्ते । ५
पञ्चकपाल इति पञ्च-कपालः । पुरोडाशः । भवति । पञ्च । वै । ऋतवर्ः । ऋतुभ्य इत्युत्-भ्यः ।
एव । एनम् । अवरुष्येत्यव-रुष्य । एति । धत्ते ॥ १ ॥

[मैसं १.७.२ ; कासं ८.१५ ; कपिसं ८२-३ ; शत्रा २.२.३.२-६]

‘दुर्भैः’ इति ॥ न प्रणयनीयेनेध्मेन । ‘अयातयामत्वाय अपुनरुक्तत्वाय । किञ्च—
दुर्भैराधानमद्भ्यश्चौषधीभ्यश्चान्नेरेवावरुष्यै भवति ॥ १०

‘पञ्चकपालः’ इत्यष्टाकपालस्य स्थाने ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्वितार्थे
द्विगुः (पा २.१.५.१-५२) । ‘द्विगोः’ (पा ४.१.८८) इति लुक्^१ । ‘इगन्तकाल’ (पा
६.२.२९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘पञ्च वा ऋतवः’ इति हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्राय-
मिदम्, “ हेमन्तशिशिरावृत्तानाम् ” (तैसं १.६.२) इति, “ पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेन ” (ऐत्रा १.१) इति बहुवृचश्रुतेश्च^२ ॥ १५

॥ इति प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुयाकः ॥

दुर्भैरिति ॥ पुनराधेयस्य प्रथमाधानविकृतिरित्वात्^३ काष्ठैराधानप्राप्तावपोच दुर्भान् विधत्ते—
‘दुर्भैरा दधात्ययातयामत्वाय’ इति । अप्रापि काष्ठैराधाने गतसारत्वं स्यात् । अत एव सूत्रकार आह—
“ आयतनेषु पुराणान् दुर्भान्^४ संस्तीर्य भूमिभूम्नेनि सर्पराज्ञीभिर्गोर्दपत्यमादधाति ” (आपश्रौ ५.२.७.९)
इति ॥ २०

दुर्भैरिति ॥ दुर्भैरिति धिभ्योऽयं प्रसंसति—‘दुर्भैरा दधात्यद्भ्य एवैनमोर्षधीभ्योऽवरुष्याऽऽ धत्ते’
इति ॥ “ इन्द्रो वृत्रमहन् ” (तैसं ६.१.२) इत्यादौ, दार्शनिकप्राज्ञेण च (तैसा ३.२.२) दुर्भागाम्
अपकार्यत्वाभिधानाद्दुर्भयत्वमोर्षधिरूपत्वं च विस्पष्टम् ॥

पञ्चकपाल इति ॥ अस्मिन् पुनराहितेऽग्नी कर्तव्याया इष्टेरभिर्देवता पूर्वं विहिता । अथ द्वयं
विधत्ते—‘पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पञ्च वा ऋतवर् ऋतुभ्य एवैनमवरुष्याऽऽ धत्ते’ इति ॥ यद्दृष्य- २५
प्राज्ञेण—“ द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” (ऐत्रा १.२) इत्याम्नानाददनां पञ्चसंख्या ॥
इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकारे कृष्णबहुवैदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुयाकः ॥

१ [“ संस्कृतं भसाः ” (पा ४.२.१६) इत्यण्, तस्य लुगिल्यर्थः ।] । १५-१५. मै.मै.२-
सहनिर्देशात् । ३०

[[याज्यादिविधानम्

परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशून्व रुद्धे वीरहा वा एष देवानां

योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्

परेति । वै । एषः । यज्ञम् । पशून् । वपति । यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयति ।

पञ्चकपाल इति पञ्च-कपालः । पुरोडाशः । भवति । पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्ताः । पशवः । यज्ञम् । एव । पशून् । अवेति । रुद्धे । वीरहेति वीर-हा । वै । एषः । देवानाम् । यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयति । न । वै । एतस्य । ब्राह्मणाः ।

ऋतायव इत्युत्-यवः । पुरा । अन्नम् । अक्षन् ।

२० 'परा वा' इत्यादि ॥ परावापो विनाशः । पञ्चकपालः इति पुनर्विधानं प्रयोजनान्तरार्थम् । पाङ्क्तः यज्ञः इति, धानादिपञ्चकाधीनसिद्धित्वात् । उत्सादित्वादनपवादोऽन् उक्तः (पा ४-१-८६) । पाङ्क्ता इति पशुसाधनत्वात् पाङ्क्ताः । यज्ञं पशून् च अव रुद्धे प्राप्नोति ॥

२५ 'वीरहा' इत्यादियाज्यानुवाक्याविशेषविधिः ॥ देवानां मध्ये वीरस्थग्नेर्हन्ता, का कथान्येषां देवानामिति ? तस्मात् सर्वेऽप्यस्मात् विम्यतीति । ऋतायवः ऋतं सत्यं यज्ञं वा आत्मन इच्छन्तः । क्वचि " न छन्दस्यपुत्रस्य " (पा ७-४-३५) इतीत्वाभावः । " कयाच्छन्दसि " (पा ३-२-१७०) इत्युप्रत्ययः । ऋतायुत्वादेतत्सोद्वासितानेः अन्नं न अक्षन् नादन्, अमोग्यानत्वादेतस्य । अत्तेर्लुडि " लुड्सनोर्धस्त्व " (पा २-४-३७) इति घस्त्वदेशः । " मन्त्रे घस " (पा २-४-८०) इत्यादिना च्छेर्लुक् । " घसिमतोः " (पा ६-४-१००)

२० परा वेति ॥ द्वितीयानुवाकं याज्याद्यज्ञातं विधित्सुः पूर्वोक्तं द्रव्यविधिमनूय प्रशंसति— 'परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशून्व रुद्धे' इति ॥ परा वपति विनाशयति । धानादिभिर्हविर्भिः यज्ञः पाङ्क्तः । पङ्क्तच्छन्दसः पशुहेतुत्वात् पशवः अपि पाङ्क्ताः ॥

२५ वीरहेति ॥ याज्यानुवाक्ये विषये— वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन् पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरो देवानेव वीर निरवदाशानि पुनरा धत्ते' इति ॥ देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यत्तमानस्य अक्षन् ऋतायवः सत्यमिच्छन्तः ब्राह्मणाः पुरा वैव अक्षन् नैव भुक्तवन्तः । अन्न भोजने इत्यस्य रूपम् । अन्ने

* [द. निश्कत ४-१९] । १. व-अमोग्यान्न इति ।

१. इ.उ-याज्यानुवाके । २. वि-हेतुत्वेन । ३. त्रि-तद्वधकारिणः ।

याज्यादिविधानम्]:

पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं
निरवदायग्निं पुनरा (१) धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः

पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति

पङ्क्त्यः । याज्यानुवाक्या इति याज्या-अनुवाक्याः । भवन्ति । पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्तः ।
पुरुषः । देवान् । एव । वीरम् । निरवदायेति निः-अवदाय । अग्निम् । पुनः । प्रति (१) ।
धत्ते । शताक्षरा इति शत-अक्षराः । भवन्ति । शतायुरिति शत-आयुः । पुरुषः ।
शतेन्द्रिय इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीतिः । तिष्ठति ।

इत्युपधाखोपः । “ शासिवसिधसीनां च ” (पा ८.३.६०) इति पत्यम् । ‘ पङ्क्त्यः ’
इति । “ अग्ने तमघाश्वं न स्तोमैः ” (तैसं ४.४.४) इति चतस्रोऽक्षरपङ्क्तयः । तत्र द्वे
अग्न्याधेयस्य याज्यानुवाक्ये द्वे स्विष्टकृतः । “ याज्यानुवाक्ये च याज्यानुवाक्ये ” चेति कृतैक-
शेषयोर्द्वन्द्वः । छान्दसमुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ पाङ्क्तः पुरुषः ’ इति । “ पाङ्क्तं वा इदं
सर्वम् ” (तैत्रा १.१.१०) इति । ‘ देवान् ’ इति । ‘ देवान् तेषां च वीरं निरवदाय
उद्गासनलक्षणभयस्थानानिष्कृष्य अग्निं पुनराधत्ते ॥

‘ शताक्षराः ’ इति ॥ उक्तो अक्षरपङ्क्तपश्चतस्र इति । तत्रैकैका पञ्चविंशत्यक्षरा ।
सर्वाः संभूय शताक्षरा इति । ‘ शतायुः शतवर्षः ’ शतेन्द्रियः शतवीर्यः ‘ आयुषि ’ इन्द्रिये च
प्रतिष्ठितो भवति ॥

समघाश्वं न ” (तैसं ४.४.४) इत्याद्यश्वतसः अक्षरपङ्क्तयः । तासु प्रधानहवियो द्वे । स्विष्टकृतो
द्वे । ताश्चाग्निकाण्डे “ अग्निर्मूर्धो ” (तैसं ४.४.४) इत्यनुवाकं इष्टकोपधानार्थत्वेनाऽऽम्नाताः इह तु
वाचनिकस्तद्विधिः । शाखान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाम्नाताः । पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः
पाङ्क्तत्वम् । ‘ देवान् ’ एव देवानामेव मध्ये ‘ वीरम् अग्निं ’ निरवदाय उद्गासनलक्षणान् वधभयात्
निष्कृष्य ॥

शताक्षरेति ॥ चतस्यु ऋक्षु नियमानाक्षरसंख्यां प्रदांसति— ‘ शताक्षरा भवन्ति शतायुः
पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ’ इति ॥ “ अग्ने तमघ ” (तैसं ४.४.४) इत्येषा
प्रथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । “ अघा ह्यग्ने क्रनोः ” (तैसं ४.४.४), “ आभिष्टे अघ ” (तैसं ४.४.४)
इत्युभयोरैकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । “ एभिर्नो अद्वैः ” (तैसं ४.४.४) इत्यन्त्या पञ्चविंशत्यक्षरेति संभूय
शतमक्षराणि । अण्डाभिमानिनो ब्रह्मणः स्वप्नमाणेन शतसंस्मरापुष्ट्यात् तत्पत्तिपतितस्यापि मामान्येन
शतायुष्ट्वं, धर्माधर्माभ्यां तु उत्कर्षोपकर्षौ भवतः । शतनाडीयु संचारात् दशेन्द्रियेषु शतसंख्या ॥

२-२. मै-याज्ये च अनुवाक्ये ।

ध. भा. ना. हा-शचः पङ्क्तयः । ५. भा. ना. हा-उत्सर्जनलक्षणम् ।

[याज्यादिविधानम्]

यद्वा अग्निराहितो नर्ध्यते ज्यायो भागधेयं निकामयमानो यदाग्नेयसर्वं भवति
सैवास्वर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स वाचसं सृष्ट्यां

यजमान ईश्वरोऽनु पराभवितोर-

यत् । वै । अग्निः । आहित इत्या-हितः । न । ऋच्यते । ज्यायः । भागधेयमिति भाग-धेयम् ।

१५ निकामयमान इति नि-कामयमानः । यत् । आग्नेयम् । सर्वम् । भवति । सा । एव । अस्य ।
ऋद्धिः । समिति । वै । एतस्य । गृहे । वाक् । सृज्यते । यः । अग्निम् ।
उद्वासयत इत्युत्-वासयते । सः । वाचम् । ससृष्ट्यामिति सम-सृष्ट्याम् । यजमानः । ईश्वरः ।
अन्विति । पराभवितोरिति परा-भवितोः ।

‘ यद्वा ’ इत्यादि ॥ येन ‘ न ’ ऋच्यते ऋद्धिहेतुर्न भवति तत् ‘ ज्यायः प्रशस्यतरं धन्या-
१० धेयभागात् केवलानेयत्वात् पुनराधेयभागं तत् ‘ निकामयमानः तन्निभृतम् आत्मनः संपादयितु-
मिच्छन् ऋद्धिहेतुतामग्निं प्रतिपद्यत इति । आहितशब्दे “ गतिरनन्तरः ” (पा ६-२-४९)
इति स्वरः । ततः केवलानेयकरणेन ऋद्धिहेतुत्वमिति । तस्मात् ‘ सर्वम् ’ आग्नेयं कर्तव्यमिति
विधिः ॥

अथ विभक्तिविधानार्थमाह—‘ सं वा ’ इति ॥ अस्य ‘ वाक् ’ गृहे ‘ सं ’ सृज्यते गृह-
१५ वासिनां वाग्योगे न वैलक्षण्यं भजते । ततश्चाबहुमतवाक्त्वात् ‘ पराभवितोः पराभवितुम् ’ ईश्वरः
स्यात् । ततश्चास्य गृहान् भावयितुमेव वरमिति । वक्ष्यति च—“ आयतनादेव नैति ” (तैसं
१.५.२) इति । कृतम्कत्वं वा वाक्संसर्गः । “ ईश्वरे तोसुनकसुनौ ” (पा ३.४.१३) ।

यद्वेत्ति ॥ ‘ प्रधानकर्मण इव ’ प्रयाजाज्यभागाद्यद्दानामप्याग्नेयवर्गे विद्यते—‘ यद्वा अग्निराहितो
नर्ध्यते ज्यायो भागधेयं निकामयमानो यदाग्नेयसर्वं भवति सैवास्वर्द्धिः ’ इति ॥ यजमानस्य समृद्धय-
२० भावादान्नेः समृद्धयभावोऽनुमेयः ॥

सं वेति ॥ “ समिधो अग्न आज्यस्य विद्यन्तु ” (तैत्ति ३-५-५) इत्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु
संयुज्यन्तादग्निशब्दान् पूर्व संयुद्धिसमीचीनीयाद्विनीयाविभवत्यन्तानामग्निदाददानां क्रमेण योरां विद्यते—
‘ सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स वाचसं सृष्ट्यां यजमान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्वि-
भक्तयो भवन्ति । वाचो विष्टयै यजमानस्यापराभावाय ’ इति । अग्निमुद्वासयितुः ‘ एतस्य ’ वाक् ‘ गृहे
२५ भवत्स्वितानां स्त्रीशुद्धादीनां वाग्भिः ’ सं सृज्यते तत्तमा भवति । तां ‘ वाचम् ’ अनु यजमानः अपि

३. मै-मूढत्वम् ।

६-६. ६. उ. भा. पा. हा-प्रधानकर्मणाय ।

[आज्यादिविधानम्]

विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै यजमानस्यापराभावाय (२) विभक्तिं करोति

ब्रह्मैव तदकरुपांश्च यजति यथा वामं वसुं विविदानो गृह्णति तादृगेव

विभक्तय इति वि-भक्तयः । भवन्ति । वाचः । विधृत्या इति वि-धृत्यै । यजमानस्य ।

अपराभावापेत्यपरा-भावाय (२) । विभक्तिमिति वि-भक्तिम् । करोति । ब्रह्म । एव ।

तत् । अकः । उपांश्चित्युप-अंश्च । यजति । यथा । वामम् । वसुं । विविदानः । ५
गृह्णति । तादृक् । एव ।

लक्षणोऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १-४-८४) । तस्मात् ' विभक्तयो भवन्ति ' इति विधिः ।
विभज्यते व्यावर्त्यतेऽस्य वागाभिरिति विभक्तयः ' अग्नाग्ने अग्नाग्ने अग्निनाग्ने अग्निमग्ने ' इति
चतस्रः । एताश्च चतुर्षु प्रयाजेषु देयाः नोत्तमे । " तादौ च " (पा ६-२-५०) इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । विधृत्यै विलक्षणावस्थानाय प्रयाजानामग्न्याधेयाद्वैलक्षण्यापादने वाचः ३०
संसर्गादीपः परिह्रियत इति ॥

' विभक्तिम् ' इति ॥ विभक्तिं वैलक्षण्याविभक्तिप्रदानमस्य कर्मणो यात्करोति तेन हेतुना
पुनराधेयं ब्रह्म परिवृढम् अग्न्याधेयात् अकः करोति । छान्दसो लुङ्, " मन्त्रे घस " (पा
२-४-८०) इति च्लेर्लुक् । " मन्त्रे " इति वेदमात्रस्य ग्रहणम् । यद्वा—छडि व्यत्ययेन शपो लुक् ॥

' उपांश्च ' इति ॥ सर्वो यागः उपांश्चः कर्तव्यः औत्तमादनूयाजात् । " उपाद्द्वयज- १५
जिनम् " (पा ६-२-१९४) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । " यथा " इति । यथा वामं वननीयं
वरिष्ठं धनं मुषितं विविदानः लभमानः लब्धुं यतमानः तत् गृह्णति संवृणोति तादृक् तत्
उपांश्चकारणम् । छन्दसि छिटः कानजादेशः (पा ३-२-१०६) ॥

द्व्युत्तरवैलक्षण्यरूपस्योत्कर्षस्याभावात् पराभूतो भवति । प्रताभिस्तु विभक्तिभिः पुनराधेयस्याग्न्याधेयात्
वैलक्षण्ये सति यजमानस्य विलक्षणत्वेन यागिष्यता सत्यां पराभवः शाश्वति । विभक्तयः सूत्रे दर्शिताः— २०
" अग्नाग्ने अग्नावग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्ने इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति " (भाष्यौ
५-२-८०६) इति । तथा सैवं मन्त्रपाठः संपद्यते—' समिधोऽग्नाऽग्ने आज्यस्य वियन्तु, तनूनपाद्ग्नानाग्ने
आज्यस्य वेतु, इदोऽग्निनाग्ने आज्यस्य वियन्तु, यर्हिर्गन्तमान आज्यस्य वेतु ' इति ॥

विभक्तिमिति ॥ यथोक्तविभक्तिविधिमनूय प्रजंस्तति—' विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकः ' २५
इति । तत्पुनराधेयं ब्रह्म एव अग्न्याधेयत्वं परिवृढमेव करोति ॥

उपांश्चिति ॥ अत्र मन्त्राणां नीचप्यनि विधये—' उपांश्च यजति यथा वामं वसुं विविदानो
गृह्णति तादृगेव तत् ' इति ॥ यथा लोकं श्रेष्ठं वसुं स्वरुवान् पुरयो गोपायति तद्वत् ॥

४. म-छान्दसस्य ।

७. ति.त्रि-वस्तु ।

३०

तदग्निं प्रति स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसुं विविदानः प्रकाशं जिगमिपति
तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट् करोत्यायतनादेव नैति यजमानो वै
पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभितः पुरोडाशमेते आहुती (३) जुहोति

तत् । अग्निम् । प्रतीतिम् । स्विष्टकृतमिति स्विष्ट-कृतम् । निरिति । आह । यथा । वामम् ।
वसु । विविदानः । प्रकाशमिति प्र-काशम् । जिगमिपति । तादृक् । एव । तत् । विभक्तिमिति
वि-भक्तिम् । उक्त्वा । प्रयाजेनेति प्र-याजेन । वषट् । करोति । आयतनादित्या-यतनात् ।
एव । न । एति । यजमानः । वै । पुरोडाशः । पशवः । एते, इति । आहुती
इत्या-हुती । यत् । अभितः । पुरोडाशम् । एते इति । आहुती इत्या-हुती (३) । जुहोति ।

३० 'अग्निं प्रति' इति ॥ 'स्विष्टकृतम्' अग्निं प्रति निः 'आह निर्गतं ब्रूयात्, उच्चैरिति

वावत् । लक्षणादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.९०) । 'यथा' इति । 'यथा' वामं
'वसु' विविदानः अन्विष्य लब्धवान् तत् 'प्रकाशं विवृतं' जिगमिपति ख्यापयितुमिच्छति अहो इदं
दृष्टं पश्यतेति 'तादृक्' तदुच्चैर्वचनम् । परोक्षे ङिटः कानजादेशः (पा ३.२.११५, १०६) ।

१५ 'विभक्तिम्' इति । 'ये यजामहे' इत्यस्यानन्तरं 'विभक्तिम्' उक्त्वा ततः प्रयाज-
मन्त्रेण 'वषट्' करोति हविर्देदाति । अनेन कर्मणा स्वस्मात् 'आयतनात्' न 'एति न

गच्छति । अनुष्ठेयवचनः स्य आयतने निवसति ॥
'यजमानो वै' इत्यादि ॥ प्राधान्यात् तादृग्येण ताच्छब्दम् । 'पशवः' इति ।
तद्भेत्तत्वात् ताच्छब्दम् । स्वयं पशव एव । 'पुनरूर्जा नि वर्तस्व सह रथ्या नि वर्तस्व' (तैसं
१.५.३) इति 'एते' आहुती । 'यदभितः' इति । 'अभितः' पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च पुरोडाशहोमस्य ।
'अभितः परितः' (द्र.पामा २.३.२ या १) इति द्वितीया । गतमन्यत् ॥

२० अग्निमिति ॥ स्विष्टकृतुच्चध्वनिं विधत्ते—' अग्निं प्रति स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसुं विवि-
दानः प्रकाशं जिगमिपति तादृगेव तत् ' इति ॥ 'निराह' निःशेषेण ध्वनिं कुर्यात् । 'यथा लोके' श्रेष्ठे
'वसु लब्धवान्' द्रव्यपतिः प्रसिद्धिं गन्तुमिच्छति तद्वत् ॥

विभक्तिमिति ॥ पूर्वै विहितानां विभक्तीनां प्रयाजमन्त्रसंबन्धं विधत्ते—' विभक्तिमुक्त्वा
प्रयाजेन वषट्करोत्यायतनादेव नैति ' इति । विभक्तिवचनप्रकारो दर्शितः । तदुक्तिसहितेन प्रयाजमन्त्रेण
२५ वषट्कारपूर्वं वजेत । तथा सति पूर्वोक्तशक्तिसर्गकृतपरामशरहितः 'आयतनात्' स्वगृहान् 'न' 'एति न
निर्गच्छति । किन्तु स्वगृहे प्रतिविष्टति ॥

यजमान इति ॥ "पुनरूर्जा नि वर्तस्व", "सह रथ्या नि वर्तस्व" (तैसं १.५.३) इत्याभ्यां
मन्त्राभ्यामाग्नेयपुरोडाशस्याधस्तादुपरिष्ठाञ्चाऽऽहुतिद्वयं विधत्ते—' यजमानो वै पुरोडाशः पशव एते
आहुती यदभितः पुरोडाशमेते आहुती जुहोति यजमानसोवोभयतः एतुभिः परि गृह्णाति ' इति ॥

चाज्यादिविधानम्]

यजमानमेवोभयतः पशुभिः परिं गृह्णाति कृतयजुः संभृतसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः
संभारा न यजुः कर्तव्यमित्यथो खलु संभृत्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य
समृद्धयै पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः

यजमानम् । एव । उभयतः । पशुभिरिति पशु-भिः । परीति । गृह्णाति । कृतयजुरिति
कृत-यजुः । संभृतसंभार इति संभृत-संभारः । इति । आहुः । न । संभृत्या इति सम्-भृत्याः ।
संभारा इति सम्-भाराः । न । यजुः । कर्तव्यम् । इति । अथो इति । खलु । संभृत्या इति
सम्-भृत्याः । एव । संभारा इति सम्-भाराः । कर्तव्यम् । यजुः । यज्ञस्य । समृद्धयै इति सम्-
पुनर्निष्कृत इति पुनः-निष्कृतः । रथः । दक्षिणा । पुनरुत्स्यूतमिति पुनः-उत्स्यूतम् । वासः ।

‘कृतयजुः’ इति ॥ कृतस्तम्बयजुरग्न्याधेयेन संभृताश्च संभाराः संस्मादत्र न संभृत्याः
न संभरणीयाः संभाराः न यजुः कर्तव्यम् इत्याहुरेके आचार्याः । “भृजोऽसंज्ञायाम्” १०
(पा ३.१.११२) इति क्यप् ॥

एतद्दूषयति— अथो खलु वयं ब्रूमः— ‘संभृत्या एव’ इति ॥ गतम् ॥

‘पुनर्निष्कृतः’ इत्यादि ॥ ‘पुनर्निष्कृतः पुनःसंस्कृतः’ पुनरुत्स्यूतं पुनः संस्कृतमेव
संहितच्छिद्रम् । विवेनिष्ठायां “च्छ्वोः शूडनुनासिके च” (पा ६.४.१९) इत्यूठ् । पुनरु-

कृतयजुरिति ॥ अत्र षोडशप्रश्नान् संभारानाधानमन्त्रांश्च वाजसनेयादिनास्वान्तरमनुसृत्य
पूर्वपक्षरूपेण निराचष्ट— कृतयजुः संभृतसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः कर्तव्यमिति इति ।
यजुःशब्देन सर्पराज्ञीप्रभृतयः (तैसं १.५.३) आधानमन्त्रा विवक्षिताः । संभारशब्देन सिकतोपादि-
सप्तमृद्विशोपाः ॥ वानस्पत्याथाश्वत्यादयः सप्त विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुःपामुच्चारितत्वान् संभाराणां च
संपादितत्वादस्यापि कर्मविशोपत्याऽऽधानादत्यन्तमेदाभावेन यजुःसंभारयोः सिद्धत्वान् तदुभयं पुनः न
कर्तव्यम् इति पूर्वं पक्षः । प्रथमाधाने वाजसनेयिकम् सूत्रकार उदानहार— “सप्त पार्थिवान् संभारा-
नाहरति । एवं वानस्पत्यान् पञ्च पञ्च वा । भूयसो वा पार्थिवान् । न संभारान् संभरेदिति वाजसनेयिकम्”
(आपधौ ५.१.४-६) इति ॥

अथो इति ॥ सिद्धान्तमाह— अथ खलु संभृत्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धयै
इति । अथोशब्दः पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः । अत्र सूत्रकारः पक्षद्वयमुदाहरति— “कृताहुताः संभारा यजुरपि च
भवन्ति । अपि वा पञ्च पार्थिवान् संभारानाहरत्येवं वानस्पत्यान्” (आपधौ ५.२०.७-८) इति ॥

पुनर्निष्कृत इति ॥ दक्षिणां विधत्ते— पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः ।
पुनरुत्स्यूतोऽनह्वान् पुनराधेयस्य समृद्धयै इति । “आदौ रथो भग्नः सन् पुनर्द्वीकृतः पुनर्निष्कृतः

५-५. ब-इति । पुनः संभृतः ।

१०. तै.वि-विक्षिताः । ११. आ.श.तै.ति.वि.४.हा- वानस्पत्याथाश्वत्यादयः ? नास्ति । १२. क.
तै.वि-यः । वि४-‘सप्त’ नास्ति । १३. इ.उ.पा.ना.हा-मते । १४. आप-श्रीतसूत्रमनुसृत्य शूद्रीरुनोऽयं
पाठः । लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकेषु च ‘न’ नास्ति । १५-१५. आ-भारः सन्दीकृतः पुनर्निष्कृतः ।

पुनरुत्सृष्टोऽनुड्वान् पुनराधेयस्य समृद्धयै सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा
इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य न्यक्तं ततः (४) एवैनमव रुन्धे वीरहा वा एष देवानां
योऽग्निमुद्वासयते तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणभेकादशकपालमनु निर्वपेद्-

पुनरुत्सृष्ट इति पुनः-उत्सृष्टः । अनुड्वान् । पुनराधेयस्येति पुनः-आधेयस्य । समृद्धया इति
सम्-ऋद्धयै । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सम्-इधः । सप्त । जिह्वाः । इति ।
अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । जुहोति । यत्रयत्रेति यत्र-यत्र । एव । अस्य । न्यक्तमिति नि-अक्तम् ।
ततः (४) । एव । एनम् । अवोति । रुन्धे । वीरहेति वीर-हा । वै । एषः । देवानाम् । यः ।
अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयते । तस्य । वरुणः । एव । ऋणयादित्युण-यात् ।
आग्निवारुणमित्यग्नि-वारुणम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । अनु । निरिति । वपेत् ।

२० तृष्टः अवशीर्णगवः । एते पात्रेसमितादयो द्रष्टव्याः (पा २.१.४८) उपपदसमासो वा । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “ पुनश्चनसौ छन्दसि ” (पा १.४.६० वा २) इति
गतित्वाद् गतिसमासो (द्र.पामा २.२.१८ वा ४) वा । प्रबृद्धादेराकृतिगणत्वाद्दुत्तरपदान्तो-
दात्त्वम् (पा ६.२.१४७) ।

‘ सप्त ते अग्ने ’ इति ॥ न्यक्तिः नियता अक्तिरनुगतिः ॥

२५ ‘ वीरहा ’ इत्यादि ॥ पुनर्वचनं हविरन्तरविधानार्थम् । वरुणः एव देवानां मध्ये
ऋणयात् ऋणेन यातयिता ऋणिमिव तममुञ्चन् पीडयति । प्यन्तात् (पा ३.१.२६)
निवप् (पा ३.२.७६) । ऋणिमिच्छतीति ‘ क्वचि (पा ३.१.८) वा ’ पूर्ववदीत्याभावः
(पा ७.४.३५) । शतरि छान्दसो नुमभावः पररूपाभावश्च ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

२० पदादसौ इक्षिणा । दक्षिणेति सर्वत्र योजनीयम्-^१ । छिन्नं सत् सूचीतन्नुभ्यां स्यूतं पुनरुत्स्यूतम् ।
दोधैत्येन^२ भारं चोद्गमशकतया परित्यक्तः सन् ^३ ‘ क्वचिद् पोषणेन पुनःशक्तीकृतः-^४ ’ पुनरुत्सृष्टः ॥

सन्तेति ॥ “ दर्शमेव होतव्यम् ” (तैत्ति १.१.६) इति ‘ प्रथमाधानस्य अमन्त्रत्वेन^५ ’

यद्गग्निहोत्रं विहितं तदत्र चोदकप्राप्तं, तदपोष समन्त्रकं विधत्ते—‘ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा
इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवात्य न्यक्तं तत एवैनमव रुन्धे ’ इति । मन्त्रस्त्परिष्ठाद्भ्याख्यास्यते । अस्य

२५ पुनराधेयदेवत्वानर्थघादङ्गं परिमन् परिमन् प्रवेदो न्यक्तं निमन्ने विस्सुतं तत एव प्रदेशात् साहमेनमग्निं
संपादयति ॥

६. तं. ति. मे २-क्यप् ।

२६. तं-दीर्घत्वात्; सि-दीर्घत्वादित्वात् । १७-१७. भा-क्यंचिद् पोषणेन शक्तीकृतः ।

१८. वि-प्रधानत्वात् । १९. तं. वि-आहत्वेन ।

शान्यादिविधानम्]

यं चैव हन्ति यश्चास्यर्णयात्तौ भागधेयेन प्रीणाति नाऽर्तिमाच्छेति यजमानः ॥ (२) ॥

[आऽर्पराभावाय पुरोडाशमेते आहुती ततः षट्त्रिंशच्च]

यम् । च । एव । हन्ति । यः । च । अस्य । ऋणयादित्यृण-यात् । तौ ।

भागधेयेनेति भाग-धेयेन । प्रीणाति । न । आर्तिम् । रति । ऋच्छति । यजमान ॥ २ ॥

[मंसं १.७.२-५, कासं ८.१५, ९.१-३; कपिसं ८.३-६; शत्रा २.२.३]

वीरहेति ॥ अनुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते—' वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेयं चैव हन्ति यश्चास्यर्णयात्तौ भागधेयेन प्रीणाति नाऽर्तिमाच्छेति यजमानः ' इति ॥ अग्निनमिव यातयति पीडयतीति ऋणयात् । तौ ऋणयाग्निपीडयितृवरुणौ तोषयति ॥

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादिना समुच्चये पुनर्निष्ठत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चयेऽभयीरित्युदीरणात् ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयीरित्यनूद्यते ।

ददातीत्यविधायित्वात् कार्यक्यात् बाधकं भवेत् ॥ ” (जैन्या १०.३.८-९) इति ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्च बहूनां श्रूयन्ते—“ एका देया पद् देया १५ द्वादश देया ” (द्र कास ८.८) इत्यादिना । पुनराधेये^१ तु ‘ पुनर्निष्ठतो रथः ’ (तैस १.५ २) इत्यादि श्रुतम् । भद्रः सन् पुन. समाहित. पुनर्निष्ठत. । सेयं पुनर्निष्ठतादिदक्षिणा किमितिद्वयैकादिदक्षिणया^२ समुच्चयित उत तर् बाधत इति संशयः । “ उभयीर्दक्षिणा ददाति । आन्याधेयिकी. गौराधेयिकीश्च ” (आपश्चौ ५.२.८.१९-५.२.९.१) इत्युक्तत्वात् समुच्चय इति पूर्वं पक्षः । ‘ ददाति ’ इति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं^३ पुनराधानकाले दीयमानं च मित्त्वोभयीरित्यनूद्यते । दक्षिणात्व- २० रूपस्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमितिद्वयस्य बाधकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे हृष्ययजुर्वेदीयनेत्तिरीयसहिताभाष्ये

प्रथमवाग्दे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

२०. शुद्धीकृतः । निश्चितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकयोश्च ' बहवः ' इति । २१. क.ति.त्रि४-पुनराधाने । २२. त्रि४-अतिदेष्टवैकादिदक्षिणया, इ.उ-अतिदेष्टवैकादि । २३. तं.ति-पुनराधेयम् । २५

[पुनराधानमन्त्राः]

भूमिर्भूम्ना, द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।

उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निर्भन्नादभन्नाद्यायाऽऽ दधे ॥

भूमिः । भुम्ना । द्यौः । वरिणा । अन्तरिक्षम् । महित्वेति महि-त्वा ।

उपस्थ इत्युप-स्थे । ते । देवि । अदिते । अग्निम् । अन्नादमित्यन्न-अदम् ।

अन्नाद्यायेत्यन्न-अद्याय । एति । दधे ॥

- अथ पुनराधेयमन्त्राः । तत्र गार्हपत्य आधीयमाने सर्पराज्ञीस्तिष्ठोऽनुवर्तयति ' भूमि-
 भूम्ना ' इति ॥ प्रथमोपरिष्ठाद्बृहती, अन्यस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । हे देवि अदिते
 अखण्डिते भूमे । आहवनीयो भूमिवेन स्तुयते । भूम्ना बहुत्वेन विपुलत्वेन त्वं भूमिः
 एवासि । द्यौः अस्ति त्वं वरिणा उरुत्वेन । तादृम्यात् ताच्छब्दम् । मकारलोप-
 १० ञ्छान्दसः । अन्तरिक्षम् अस्ति महित्वा माहात्म्येन । व्यञ्जनविपर्ययः । सर्वत्रोदात्तनिवृत्ति-
 स्वरेण (पा ६.१.१६१) तृतीयाया उदात्तत्वम् । महित्वाशब्दात् तृतीयाया आकारो वा ।
 अत्र तव उपस्थे उन्सङ्गे गार्हपत्यात्मनि अग्निम् अन्नादम् अन्नस्य हविषोऽत्तारम् अन्नाद्याय
 अन्नादानसामर्थ्यात्मिकायै ऋद्धवै आ दधे स्थापयामि । पचायचि (पा ३.१.१३४) अन्नादः ।
 इतरत्र छान्दसो भावे यत् ' लघावन्ते ' (फि ४२) इति मयोदात्त उपस्थशब्दः,
 १५ मरुद्बुधादित्याद्वा (पा ६.२.१०६ वा २) ॥

द्वितीया—' आऽयम् ' इति गायत्री ॥ इदानीमादित्यात्मना स्तुयते—' अयम् अग्निः

गौः आदित्यात्मा, गच्छतीति गौः गमनशीलः, शुभिः शुक्लवर्णः आदित्यनामैव वा ।

प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रभागविधित्वद्वयानि च निरूपितानि । तृतीये त्वाधानमन्त्रा
 भाग्यायन्ते ॥

- २० भूमिर्भूम्नेति ॥ कल्पः—“ भूमिर्भूम्नेति सर्पराज्ञीस्तिष्ठोऽपत्यमादधति । ... । यथा कुब्जः
 परोषप इति दक्षिण्णाग्निम् । अथे मन्वुपरोषस्त्वेतीतरान् ” (भाष्ये ५.२०.९-११) इति ॥ आहवनीय-
 सम्यायस्यनित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ॥ तत्र प्रथम एवं पठ्यते—' भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं
 महित्वा । उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निर्भन्नादभन्नाद्यायाऽऽ दधे ' इति ॥ हे गार्हपत्यप्रदेश, त्वं लोकत्रया-
 त्मकोऽसि । तत्र भूम्ना बाहुत्वेन भूरसि । वरिणा वरिण्या धेच्छ्वेन द्यौः अस्ति । महित्वा
 २५ महात्वेन अन्तरिक्षम् अस्ति । हे अदिते भूमे तत्प्रदेशरूपे देवि, उपस्थे तयोस्तत्र अन्नादम् अन्न-
 भोग्यत्वात् गार्हपत्याग्निम् अन्नाद्याय यजमानस्यादनयोग्यान्नमित्यर्थम् आ दधे ॥

१. प-विधिपकल्येन ।

१. सं. ति. वि. प्र-प्रधानहविस्त । २. ति-ते । ३. आ-तयोत्पत्तेऽजभोक्तारं गार्हपत्याग्निम् ।
 ते-योग्यान्नादिपिठपर्यम् ।

पुनराधानमन्त्राः]

आऽयं गौः पृथिरकमीदसंनन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः ॥

त्रिंशद्दाम वि राजति वाक् पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्यस्य वह धुभिः ॥

एति । अयम् । गौः । पृथिः । अक्रीत् । असनत् । मातरम् । पुनः ।

पितरम् । च । प्रयन्निति प्र-यन् । सुवः ॥

त्रिंशत् । धाम । वीति । राजति । वाक् । पतङ्गाय । शिश्रिये ।

प्रतीति । अस्य । वह । धुभिरिति धु-भिः ॥

‘आक्रीत् अयमेवादित्यात्मना विश्वमाक्रामतीति । प्रकर्षेणाविच्छेदेन गच्छन् । सुवः शोभनां रतिः । छान्दसौ लुङ्लडौ । आक्रम्य च मातरं भूमिम् असनत् भूमौ मातरि शान्तोऽभूत् । पितरं दिवं प्रयन् प्रकर्षेण गच्छन् सर्वतो ज्वलन् धूमज्वालाभ्यामभ्रं लिहन् सुवः पितृस्थानीये दिवि स्वरतिरभूत् ॥

१०

तृतीया ‘त्रिंशत्’ इति गायत्री । त्रिंशद्दामानि रयानानि वि राजति प्रकाशयद्भवति । उभयत्रापि वचनव्यत्ययः । त्रिंशन्मुहूर्ता उच्यन्ते, पञ्चदश अहः, पञ्चदश रात्रेः । तेषु वाक् शिश्रिये आश्रिता पतङ्गाय आदित्याय । यथा—‘ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते’ (तैत्रा ३.१२.९) इति । या स्तुतिवक्षणा वाक् तेषु सर्वेष्वपि मुहूर्तेषु पतङ्गां श्रिता । कर्मणि चतुर्थी (द्र. पाभा १.४.३२) । तरमात् तादृशो महानुभावः आदित्यात्मा त्वं प्रति अस्य स्वप्रतिकूलं यत्प्रकृतं तवोद्दासनं तदस्य विसृज बुद्धौ मा कृपाः । ‘ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह’ इति प्रतिशन्देन प्रतिकूलमुच्यते । ततः प्रसन्नो भूत्वा वह हवींष्यस्माकं धुभिः दिनेदिने । अधिकरणानां साधकतमत्वविवक्षया तृतीया (पा १.४.४२, २.३.१८),

१५

आऽयमिति ॥ अथ द्वितीयः—‘आऽयं गौः पृथिरकमीदसंनन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः’ इति ॥ अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौः गमनशीलः पृथिः श्वेतवर्णा जगदक्रीत् । आक्रमणप्रकार एव स्पष्टीक्रियते—‘पुनः’ मातरं पृथिवीम् असनत् आसीदत् प्राप्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपं पितरं च प्रयन् प्रकर्षेण गच्छद्भवस्थितः । धीः पिता पृथिवी माता (द्र. श्रमं १.१६४-३३, १.१९१-६, ६.५१-५) इति श्रुत्यन्तरात् तयोर्मातापितृत्वम् ॥

२०

त्रिंशद्दामेति ॥ अथ तृतीयः—‘त्रिंशद्दाम वि राजति वाक् पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्यस्य वह धुभिः’ इति ॥ आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य सयन्धि त्रिंशत्संख्याकं धाम मुहूर्तारूपं तेजो विद्योपेण

२५

२-२. मै-रक्षोभिः अवाधितत्वात् अयमाकर्मध पुनर्मानं पृथिवीं पितरं भूतानां गुणैकं चशब्दात् अन्तरिक्षं च असनत् संविभजत् (?) तत्तल्लोकवासिनो विभागोऽनुग्रहाति, छान्दसौ लुङ्लड् वा । ३. मै-शिश्रिये इत्यरयानन्तरं ‘सिषेवे’ । ४. भ्र-पतङ्गा आदित्यः । ५-५. व-प्रति प्रतिकूलं यत् कृतं तदुद्दासनम् । (द्र. पाभा ५.२.२८ ‘उपसर्गाद्य...ससाधनां क्रियामाहुः’ ।) । ६. मै-‘प्रतिशन्देन’ नास्ति ।

३०

५. इ.उ.तं.ति.वि.ना.पा.हा-पुनः पुनः । ६. तं.ति-गार्हपत्याग्नेः ।

अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन्महिषः सुवः ॥

अस्य । प्राणादिति प्र-अनात् । अपानतीत्यप-अनती । अन्तः । चरति । रोचना ।
वीति । अख्यत् । महिषः । सुवः ॥

यथा 'स्थाल्या पचतीति' । "ऊडिदम्" (पा ६.१.१७१) इति प्रातस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
५ "दिवो झल्" (पा ६.१.१८३) इति प्रतिषेधः । अस्मिन् व्याख्याने तिङः परत्वात् 'वहेत्यस्य
निघातो' दुर्लभः स्यात् (पा. ८.१.२८) । अथ ब्रूमः—एवं महातेजाः पतङ्गः, अस्य प्रतिवह
प्रतिरूपतया वर्तस्व धुभिः तेजोभिः । अन्वादेशत्वादस्येति सर्वानुदात्तः (पा २.४.३२) ॥

आह्वनीये, तिस्रोऽनुवर्तयति । तत्र प्रथमा—'अस्य' इति गायत्री । 'अपानती'
इति प्रथमपादान्तः । 'अस्य अग्नेः' रोचना दीप्तिः रोचनशीला । "अनुदात्तेतश्च"
३० (पा ३.२.१४९) इति युच् । 'अन्तः शरीरेषु' चरति । किं कुर्वती? 'प्राणात् प्राणव्यापारात्
अनन्तरम्' अपानती अपानव्यापारं कुर्वती । जीवानामूर्ध्वगमनं प्राणनम्, अधोगमनमपाननम् ।
जीवः आसवापुः । किंच 'महिषः महति शरीरे सीदति । "सदिरप्रतेः" (पा ८.३.६६)
इति पत्रम् । अन्वयविकार-छान्दसः । यद्वा—महतेष्टिपचि (उ ४५) लिङ्गव्यत्ययः ।
महनीया 'सुवः शोभना रोचना' 'व्यख्यत् विचष्टे प्रकाशते जीवानामन्तः' । छान्दसो
२५ लृङ् । "अस्यतिवक्ति" (पा ३.१.५२) इत्यादिनाऽङ् । "उदात्तस्वरितयोः"
(पा ८.२.४) इति संहितायामडागमः स्वर्यते । अन्य आहुः—अस्याग्नेः सुवः आदित्वात्मिका
रोचना दीप्तिः । प्राणाद्दुदयात् अपानती अस्तं गच्छन्ती अन्तःशरीरे धावापृथिव्योर्मध्ये चरति ।
मह्यन्तरिक्षे सीदति । व्यख्यत् प्रकाशयति च धावापृथिव्यौ । एवं महानुभावं त्वामादधामीति ॥

राजते । अह्नः पञ्चदश मुहूर्ता रात्रेः पञ्चदश । किंच वैदिकस्तुतिरूपा 'वाक्' पतङ्गाय पक्षिवदाकाश-
२० संचारिणमादित्यं 'शिशिधये आश्रितवती । "तथा च" अन्यप्रास-मन्वाये—"ऋग्भिः पूर्वोद्गे दिवि देव
ईयते" (वेसा ३.१२.९) इत्यादि । हे वादग्गाईपरय, "हवां प्रति यदस्मानिरुद्रासनरूपं"
प्रतिबृहत्प्राचरितं तत्सर्वम् 'अस्य प्रतिशिष्य मन्तसि मा कृयाः । 'धुभिः ज्वालारूपाग्निः' 'वह अस्मदीयं
हविर्देवेषु प्रापय ॥

अस्येति ॥ अथ चतुर्थः—'अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन् महिषः सुवः'
२५ इति ॥ 'अस्य आदित्यस्य' रोचना दीप्तिः 'प्राणात् उच्छ्वाससत्त्वाद्दुदयात्' 'अपानती निःश्वासतुल्य-
मस्तमयं गच्छन्ती धावापृथिव्योः' 'अन्तः' 'चरति । महति मण्डले सीदन्तीति 'महिषः आदित्यः' 'सुवः
स्वर्ग' 'व्यख्यन् यत्रमानेभ्यः प्रकाशितवान् । आदित्यरूपेण स्त्वमान हे गाईपरय, त्वामादधामी-
त्यमिप्रायः ॥

७-७. मै-वहेत्यनिघातः । ८. ति-'रोचना' शयस्यानन्तरं 'किरणाः' । ९. मै-२-

३० 'जीवानामन्तः' इत्यस्यानन्तरं 'शरीरे' ।

७-७. आ.मा.हा-इत्यर्थः अत एव । ८-८. तै.ति-प्रतिपदुद्रासनरूपम् ; इ.उ.वि.य.ना.पा.
हा-यति यदस्मानिरुद्रासनरूपम् । ९-९. तै.ति.वि.य-स्वर्गलोके ; १०-सुवः स्वर्गलोके ।

पुनरोपानमन्त्राः]

यत्त्वा (१) क्रुद्धः परोवप मन्युना यदवर्त्या । सुकल्पमग्ने तत्तव पुनस्त्वोदीपयामसि ॥

यत्ते मन्युपरोप्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे तदेवा वसवश्च समाभरन् ॥

यत् । त्वा (१) । क्रुद्धः । परोवपेति परा-उवप । मन्युना । यत् । अवर्त्या ।

सुकल्पमिति सु-कल्पम् । अग्ने । तत् । तव । पुनः । त्वा । उदिति । दीपयामसि ॥

यत् । ते । मन्युपरोप्तस्येति मन्यु-परोप्तस्य । पृथिवीम् । अन्विति । दध्वसे ॥

आदित्याः । विश्वे । तत् । देवाः । वसवः । च । समाभरन्ति सन्-आभरन् ॥

द्वितीया—‘यत् त्वा’ इत्यनुष्टुप् । तवेति तृतीयपादान्तः ॥ ‘यत् येन कारणेन

‘ऋद्धयभावेन’ क्रुद्धः अहं त्वामपि ‘परोवप-परोप्तवान् उद्वासितवानस्मि । “णलुत्तमो वा”

(पा ७-१-९१) इति णिच्चाभावः । “यद्वृत्तान्नित्यम्” (पा ८-१-६६) इति निघाता-

भावे “तिडि चोदात्तवति” (पा ८-१-७१) इति गतेरनुदात्तत्वं, समासश्च (द्र. पाभा १०

२-२-१८ वा ४) । छिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् (पा ६-१-१९३) । ‘मन्युना

शोकेन परितोऽहम्’ अवर्त्या दारिद्र्येण पाप्मना वा यत् त्वां परोवप विनाशितवान् हे ‘अग्ने,

‘तत् अपि तव प्रसादात्’ सुकल्पं ‘शोभनकृतिकारमेव भवति । “आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि”

(पा ६-२-११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “युष्मदस्मदोर्दसि” (पा ६-१-२११) इति

तवशब्द आद्युदात्तः । अतः ‘पुनः’ त्वां पूर्ववदेव ‘उदीपयामसि उदीपयामः’ । “इदन्तो १५

मसि” (पा ७-१-४६) ।

अथ तृतीया—‘यत् ते’ इत्यनुष्टुप् ॥ ‘ते तव’ मन्युपरोप्तस्य मन्युना हेतुना

मयोद्वासितस्य । “तृतीया कर्मणि.” (पा ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘यत्

यत्त्वेति ॥ अथ पञ्चमः—‘यत्त्वा क्रुद्धः परोवप मन्युना यदवर्त्या । सुकल्पमग्ने तत्तव

पुनस्त्वोदीपयामसि’ इति । हे दक्षिणमग्ने, ‘क्रुद्धः कोपपराधीनोऽहं तेन’ मन्युना त्वां ‘परोवप, २०

‘उवप’ इति लिङ्गुत्तमपुरुषः, परोप्तवानुद्वासितवानस्मीति ‘यत्’, ‘यत् च’ अवर्त्यां समृद्धयभाव-

लक्षणेन दारिद्र्येणोद्वासितवानस्मि, हे ‘अग्ने’, ‘तव प्रसादात्’ ‘तत्’ ‘सुकल्पं सुष्ठु कृतमस्तु ।

‘पुनरपि त्वां वयमुदीपयामः ॥

यदिति ॥ अथ षष्ठः—‘यत्ते मन्युपरोप्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे तदेवा

वसवश्च समाभरन्’ इति ॥ हे आहवनीय, ‘मदीयकोपनोद्वासितस्य तव’ यत् तेजः ‘पृथिवीम् मनु- २५

प्रविश्य ध्वस्तं तत्तेज आदित्यादयः समाहरन्तु ॥

१०. तं. ति.—बुद्धयभावेन । ११. तं. ति. मै. २.—शोभनकृतिकारमेव । १२. मै.—‘पुनः’ नास्ति ।

१३. तं. ति. मै.—उर्वपामः ।

१०. ति. वि. ४.—‘अग्ने’ इत्यस्यानन्तरम्—‘तत्सर्वम्’ । ११. इ. उ. तं. ति. वि. ४. ना. पा. हा—

‘तत्’ नास्ति । १२. इ. उ. ना. पा. हा—‘मदीयकोपेनो’ ।

मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।

बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त(२)र्षयः सप्त धाम प्रियाणि ।

मनः । ज्योतिः । जुपताम् । आज्यम् । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम् । यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु ।

बृहस्पतिः । तनुताम् । इमम् । नः । विश्वे । देवाः । इह । मादयन्ताम् ॥

सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सम्-र्षः । सप्त । जिह्वाः ।

सप्त (२) । ऋषयः । सप्त । धाम । प्रियाणि ।

तेजः पृथिवीम् अनु द्रव्यसे ध्वस्तं पृथिवीमनुप्रविश्य वा नष्टं तत् आदित्याः विश्वे देवाः वसवः च समाभन् समाभन्तु । “ द्रप्रहोः ” (पा ८.२.३२ वा १) इति भक्त्वम् ॥

अग्निहोत्रमन्त्रावुपस्थानार्थी । तत्र प्रथमा—‘ मनः ’ इति विराट् ॥ हे अग्ने, तव

ज्योतिः । कीदृशम् ? मननीयम् । यद्वा—मनःशेषमुद्रासितेन पीडितं यन्मननीयमेवासीत्

नाद्यत्वे विद्यते तदिदम् आज्यं जुपतां सेवताम् अग्ने कर्मणा पूर्ववत् समृद्धमरतु । यद्वा—

मनः सदा मननीयं मनोहरम् अन्यास्यं ज्योतिः उद्रासनापराधं चेतस्यकृत्वा जुपतामाज्यमिति ।

ततः विच्छिन्नम् उद्रासने तव यज्ञम् इमम् सं दधातु । बृहस्पतिः च नः

अस्माकम् इमं यज्ञं तनुतां विश्वे देवाः च इह अद्य अस्मिन् कर्मणि मादयन्तां

मोदयन्ताम् । भद्र तृप्तियोगे चुरादिः । बृहस्पतिशब्दश्च पारस्करादिः वनस्पत्यादिश्च । तेन

सुहागमः (द्र. पाभा ६.१.१५७) ; पूर्वोत्तरपदयोर्भुगपत् प्रकृतिस्वरत्वं च (पा ६.२.१४०) ॥

द्वितीया—‘ सप्त ते ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने, तव प्रियाणि सप्त धामानि स्थानानि

भूरादयो लोकाः । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति धान्नो जसो लुक् । तेषु सप्तसु

धामसु तव सप्त समिधः सम्यगिद्धास्तनवः । सप्त जिह्वाः ज्वाला याभिः सप्तसु रसनास्वदनाय

स्वादयसि सप्त ऋषयः दर्शयिष्यः प्रकाशशक्तयः । यद्वा—सप्तर्षयो मन्त्राः सप्त धिष्य-

मन इति ॥ कल्पः—“ मनो ज्योतिर्जुपतामिति बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते ” (आपभौ

५.२७.१२) इति ॥ पाठस्तु—‘ मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं, विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । बृहस्पति-

स्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ’ इति ॥ उद्रासनापराधपरिहाराय मनः मा(म)ननीयमग्नेः

ज्योतिः होष्यमाणम् । आज्यं जुपतां सेवताम् । विच्छिन्नम् इमं यज्ञं सं दधातु । बृहस्पतिः

अस्माकम् इमं यज्ञं विसर्गं करोतु । सर्वेऽपि देवाः इह कर्मणि मादयन्तां तृप्तियुक्ता भवन्तु ॥

सप्तैति ॥ कल्पः—“ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति ” (आपभौ

५.२७.१३) इति ॥ पाठस्तु—‘ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त

१४. धै२-अथ अग्निहोत्रमन्त्राः । अथ द्वावुपस्थानार्थी । १५. नै-‘अय’ नास्ति ।

३० ३३. आ.क.ना.हा-हम्यम् । ३४. आ-‘ जुपताम् ’ नास्ति ।

पुनराधानमन्त्राः]

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा, पृणस्वा घृतेन ॥

पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्न इपाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः ॥

सप्त । होत्राः । सप्तधेति सप्त-धा । त्वा । यजन्ति । सप्त । योनीः । एति । पृणस्व । घृतेन ॥

पुनः । ऊर्जा । नीति । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इपा । आयुषा ॥

पुनः । नः । पाहि । विश्वतः ॥

विषयाः । सप्त होत्राः होत्रादयो वषट्कर्तारः । ते त्वामेकं सप्तधा यजन्ति । स त्वं तथेष्टः सप्त योनीः स्थानानि भूरादीनि सप्त कारणानि घृतेनाज्येन उदकेन वा फलभूतेन आपृणस्व आप्रीण्य । पृण ग्रीणने ॥

अभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ' पुनरूर्जा ' इति द्वाभ्यां गायत्री-म्याम् ॥ हे अग्ने, ऊर्जा रसेन क्षीरादिना अस्मभ्यं देयेन सह नि वर्तस्व पुनरुद्भासितोऽहमिति संजातमन्युर्वा मथ्युपेक्षां मा कार्षीः । इपा अग्नेन आयुषा च सह पुनः नि वर्तस्व इयेव । उद्भासननिमित्ताच्च पापात् विश्वतः अस्मान् पुनः पाहि रक्ष ॥

होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन इति ॥ हे अग्ने, एते तव समिधः सप्तसंख्याकाः अश्वत्थोदुम्बरपलाशशमीचिकित्कतशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकारो यथोक्तान् सप्तसंभारान् समन्त्रकाननुक्रम्य, ' इति वानस्पत्यान् ' (द्र. आपश्चौ ५.२७.८) इत्युपसंज्ञहार । ङ्वाकाररूपाः जिह्वाः च सप्त । तथा चाऽऽयुषैणिका आमनन्ति—' काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ' (मुंड १.२.४) इति । कृपया मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याकाः ' अथो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः ' (तैमा १.२.१) इत्यादयः समाप्नाताः । प्रियाणि, धाम स्थानान्वाहवनीयगार्हपत्यद्रक्षिणाग्निसम्भावसध्व-प्राजहिताग्नीषीयाख्याणि सोमयागे वह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । सप्त होत्राः होत्रमुखा वषट्कर्तारः, होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छेसी पीता नेष्टाऽऽग्नीषोऽच्छायाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । एवां यजमानाः सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशतिरात्रोऽप्तोर्धामो वात्रपेयश्चेति सप्त प्रकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीः आहवनीयादिस्थानानि घृतेन सर्वतः पूर्य ॥

पुनरूर्जेति ॥ कल्पः—' पुनरूर्जां सह रथेत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति । पुनरूर्जेति वा पुरस्तात् ' प्रयाजानां सह रथेत्युपरिष्ठाद्नूयानाम् ' (आपश्चौ ५.२८.१६-१७) इति । प्रथम-मन्त्रपाठस्तु—' पुनरूर्जां नि वर्तस्व पुनरग्न इपाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः ' इति ॥ हे अग्ने, एवं मयोद्भासितोऽपि ऊर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनः नि वर्तस्व अत्राऽऽगच्छ । इपा अग्नेन आयुषा च सह पुनः आगच्छ । अस्मान् पुनः पुनः कृतात् विश्वतः सर्वस्मादपराधात् पाहि ॥

१५. तं.ति-संपादनय । १६. क-प्रयाजानूयानाम् । १७. इ.उ.मा.हा-अपोद्वा ।

सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्निया विश्वतस्परि ॥

सह । रय्या । नीति । वर्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व । धारया ।

विश्वप्स्नियेति विश्व-प्स्न्या । विश्वतः । परि ॥

- द्वितीया—हे अग्ने, रय्या धनेन सह नि वर्तस्व । “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति तृतीयायाः उदात्तत्वम् । धारया अनयाऽऽहुत्या एतदाहुतिहेतुकया वा वर्षधारया विश्वतः परि विश्वस्य रक्षणीयस्य तृणधान्यलतापादपादार्मुक्षि पिन्वस्व सिञ्च । पिवि सेचने; इदित्वान्नुम् (पा ७.१.५८) । “ पञ्चम्याः परावप्यर्थे ” (पा ८.३.५१) इति संहितायां सत्वम् । धारा विशेष्यते—‘ विश्वप्स्न्या ’ । ‘ प्सा भक्षणे । विश्वेन प्साणीया भक्षणीया विश्वं वा प्साति भक्षयति व्यानोतीति “ विश्वप्स्नी । “ खन्नुक्षन् ” (उ १.६५) इत्यादौ कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निपातनसामर्थ्यादभीष्टस्वरसिद्धिः । “ ऋत्रेभ्यः ” (पा ४.१.५) इति डीप् ॥

- तृतीयमादधानस्य सुवाहुतिमन्त्राः—‘ लेकः ’ इत्यादयः द्विपदा विच्छन्दसः, यजूषि वा । एते लेकादयो नवादित्याः नः अस्माकमिदमाज्यं जुपाणाः प्रीणानाः वियन्तु पिवन्तु । ‘ लेकतिः दर्शनकर्मा । सर्वैर्दृश्यते इति लेकः द्रष्टव्यो वा । दर्शनेन प्रकाशात्मकेन सह वर्तते । इति सलेकः । शोभनदर्शनः मुलेकः । “ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कित ज्ञाने, सर्वैर्ज्ञायते इति केतः सर्वैरुपासनीयः । सकेतमुकेतौ गतौ ।

- सहेति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—‘ सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्निया विश्वतस्परि ’ इति ॥ हे अग्ने, रय्या धनेन सह नि वर्तस्व । ‘ प्सा भक्षणे ’ इति धातुः । ‘ विश्वेन प्सायते भक्षयते पीयते इति विश्वप्स्नी ’ । ‘ तादस्या ’ वृष्टिधारया विश्वतः परि सर्वेषां तृण-धान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ॥

१६. मं-विश्वप्सम्; मं२-विश्वप्सा । १७. मं२-लेक इति ।

१८-१८. तं-विश्वे सर्वे प्सायन्ते भक्षयन्ते पीयन्त इति विश्वप्स्नी; ति-विश्वेः सर्वेः प्सायते भक्षयते पीयते इति विश्वप्स्नी; विष्ट-विश्वेन प्सायते भक्षयते पीयत इति विश्वप्स्नी; ना.हा-विश्वतः प्सायते भक्षयते पीयत इति विश्वप्स्नी । १९. विष्ट-ईदस्या ।

पुनराधानमन्त्राः]

लेकः सलेकः सुलेकस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु
 केतः सकेतः सुकेतस्ते न (३) आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु
 विवस्वान् अदितिर्देवजूतिस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु ॥ (३) ॥

[त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्ते नखयोदश च]

लेकः । सलेक इति स-लेकः । सुलेक इति सु-लेकः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् ।
 जुषाणाः । वियन्तु ॥ केतः । सकेत इति स-केतः । सुकेत इति सु-केतः । ते । नः ।
 आदित्याः । आज्यम् । जुषाणाः । वियन्तु ॥ विवस्वान् । अदितिः । देवजूतिरिति देव-जूतिः ।
 ते । नः । आदित्याः । आज्यम् । जुषाणाः । वियन्तु ॥ (३) ॥

[मंसं १-७-१; कांसं ८-१४; कपिसं ८-२]

विवस्वान् दीप्तिमान् धनवान् वा । अदितिः अखण्डनीयः केनापि । देवजूतिः देवानामपि गतिः १०
 देवैर्वा गन्तव्यः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-४२) । इदं तृतीया-
 धेयमन्याधेयमुपश्रयतीत्येके । पुनराधेयमित्यन्ये ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठकस्य तृतीयोऽनुवाकः ॥

लेक इति ॥ कल्पः—“ यस्तृतीयमादधीत स एताद् होमान्जुहुयात् लेकः सलेक इति ”
 (आपश्नी ५-२९-११) इति ॥ मन्त्रप्रवपाठस्तु—“ लेकः सलेकः सुलेकस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा
 वियन्तु केतः सकेतः सुकेतस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु विवस्वान् अदितिर्देवजूतिस्ते न
 आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु ” इति ॥ नवसंख्याकाः^१ लेकादिनामका य आदित्यास्ते सर्वे जुषाणाः
 प्रथमाणा अस्माकम्^२ आज्यं^३ वियन्तु वियन्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैरादध्यात् पश्चिमानलम् ।

दक्षिणार्णि तु यश्चेति यदित्याहवनीयकम् ॥ १ ॥

मनस्तुपस्थितिः सप्त जुहुयादग्निहोत्रकम् ।

पुनर्द्वाम्यां पुरोद्धारामभितो जुहुयाद्य ॥

तृतीयमादधानस्य लेकाया होममन्त्रकाः ” ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

१८. तै.ति.—मुपाधयतीत्येके ।

२०. क-लेकः सलेकः सुलेकः केतः सकेतः सुकेतः विवस्वान् अदितिर्देवजूतिश्चेति

नवसंख्याकाः ।

[पुनराधानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाऽऽशिपैवैनमा धत्ते सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स
एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत सर्पराज्ञिया
। ऋग्भिर्गार्हपत्यमा दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वाऽऽ धत्तेऽथो, पूतमेव

भूमिः । भूम्ना । द्यौः । वरिणा । इति । आह । आशिपेत्या-शिर्षा । एव । एनम् ।
५ एति । धत्ते । सर्पाः । वै । जीर्यन्तः । अमन्यन्त । सः । एतम् । कसर्णीरः । काद्रवेयः ।
मन्त्रम् । अपश्यत् । ततः । वै । ते । जीर्णाः । तनूः । अपेति । अघ्नत । सर्पराज्ञिया इति
सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भिरिव्यृक्-भिः । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । एति । दधाति । पुनर्नव-
मिति पुनः-नवम् । एव । एनम् । अजरम् । कृत्वा । एति । धत्ते । अथो इति । पूतम् । एव ।

अथ सर्पराज्ञ्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम्- ' भूमिः ' इत्यादि ॥ आशिपा अत्राद्यं
१० प्राप्तुमिच्छया ॥

' सर्पा वै ' इत्यादि ॥ धिक् जरा प्राप्यतेऽस्माभिरिति सविवादो मतिमुक्त्वैत सर्पाः ।
अथ तेषु कसर्णीरः नाम कश्चित् कद्रुपुत्रः, सः एतं ' भूमिर्भूम्ना ' इत्यादिकं सर्पराज्ञ्याख्यं
' मन्त्रम् ' अपश्यत् । " खीम्यो ढक् " (पा ४.१.१२०) इति ढक् । ततः सर्पा एतेनाग्नि-
मादधतेति सामर्थ्यात् गम्यते । ततश्च जीर्णाः तनूः अपहत्याभिनवा अछभन्तेत्यर्थः ।
१५ ' सर्पराज्ञिया ' इत्यादि । गतम् । पृथिवी सर्पराज्ञी । यथोक्तम्- " इयं वै सर्पतौ राज्ञी "
(तैसं. ७.३.१) इति । तस्याः ऋग्भिः ' भूमिर्भूम्ना ' इत्यादिभिः । ' अपोद्दृश्य धर्मशिर एतस्य
सर्पराज्ञीरोप-गार्हपत्यमेव सर्वाभिरादधीत* ' (इ. बौश्री. २.४.१९) इत्याचार्याः । राजनशीला
राज्ञीः । " कनिन्युवृष " (उ. १.६.२) इति कनिन्युप्रत्ययः । " ऋन्नेभ्यः " (पा ४.१.५)
इति ङीप् । सर्पाणां राज्ञी स्वामिनी । सर्पराज्ञी । " समासस्य " (६.१.२२३) इत्यन्तो-
२० दात्त्वम् । " उदात्तयणः " (पा ६.१.१७४) इत्येतद्वाधित्वा व्यत्ययेन । " उदात्तस्वरित-
योर्षणः " (पा ८.२.४) इति विभक्तिः स्वर्थते । ' पुनर्नवम् ' इत्यादि । गतम् । अथो
अपि च पूतम् एव आ धत्ते, येनापमुद्दिहेतु भवति, इत्यादिहेतुश्च न भवति ।

चतुर्षानुषाके पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यासन्धे ॥

भूमिर्भूम्नेति ॥ तत्र ' अद्यायाय ' (तैमं. १.५.३) इत्येतस्य मन्त्रपदद्वयमभिप्रायमाह—
२५ ' भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाऽऽशिपैवैनमा धत्ते ' इति ॥ आशिपा अत्र प्राप्तुमिच्छया ॥

सर्पा इति ॥ अतस्मिन् ऋग्भिराधानं विधत्ते— ' सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः
' काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमा दधाति पुनर्नवमेवैन-

* [संभावितोऽयं पाठः । लिखितपुरतन्त्रे मसूरमुद्रितपुस्तके च ' आदधीत ' इत्यस्ति ।]

॥ (मसूरमुद्रितपुस्तकेऽत्र कतिपयाक्षरमुद्रणपर्याप्तं स्पष्टममुद्रितं परिशेष्य, टिप्पण्यां ' ज्यान्यां पुत्रमर्त्यायां....

३० विधुत्तो नीयात् ' (आपथं ५.२.६.३) इति पाठः संभावितोऽस्ति ।]

१. आ- ' काद्रवेयः ' नास्ति ।

पुनराधानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत् सैतं (१) मन्त्रमपश्यत् ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत् सर्पराज्ञिया
ऋग्भिर्गाह्यैपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावर्द्धया अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते यत् त्वा

क्रुद्धः परोवपेत्याहाप हुत एवास्यै तत्

पृथिवीम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अर्घम् । न । उपेति । अनमत् । सा । एतम् (१) । मन्त्रम् ।
अपश्यत् । ततः । वै । ताम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अर्घम् । उपेति । अनमत् । यत् । सर्पराज्ञिया
इति सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भिरित्यूक्-भिः । गाह्यैपत्यमिति गाह्यै-पत्यम् । आदधातीत्या-दधाति ।
अन्नाद्यस्येत्यन्न-अर्घस्य । अवर्द्धया इत्यव-र्द्धयै । अथो इति । अस्याम् । एव । एनम् ।
प्रतिष्ठितमिति प्रति-स्थितम् । एति । धत्ते । यत् । त्वा । क्रुद्धः । परोवपेति परा-उवर्ष ।
इति । आह । अपेति । हुते । एव । अस्यै । तत् ।

२०

‘पृथिवीम्’ इत्यादि । गतम् । “अन्नाद्यापादधे” (तैसं १.५.३) इति मन्त्रपदम् ।
‘अथो अपि च’ अस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितम् आ धत्ते । “उपस्ये ते देवि” (तैसं १.५.३)
इति मन्त्रपदम् । ‘यत् त्वा’ इति । आत्मीयमुद्रासनात्मकं दुष्कृतम् अस्यै अग्नये अप हुते
अपलपति “सुकल्पमग्ने तत्” (तैसं १.५.३) इति प्रच्छादयति । तदुष्कृतमपि त्वग्रसादात्
सुकृतमेव भवतीति ॥

२५

मजरं कृत्वाऽऽ धत्तेऽथो पूतमेव’ इति ॥ जीर्यन्तः जरां प्राप्नुवन्तः अमन्यन्त कोऽस्या जरायाः प्रतीकार
इति विचारितवन्तः । तदा क्रमणीरनामकः काद्रवेयः कद्रुपुत्रः “भूमिः” (तैसं १.५.३) इत्या-
दिकं मन्त्रसंघमपश्यत् । तन्मन्त्रसामर्थ्यात् एते सर्पा जीर्णाः शरीरत्वचोऽपहत्य कोमलास्त्वचः प्राप्नुवन् ।
सर्पाणां राज्ञी भूमिः । “इयं वै सर्पतो राज्ञी” (तैसं ७.३.१) इत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । तस्या ऋधः
“भूमिर्भूम्ना” (तैसं १.५.३) इत्यादयः । तामिराहितो वज्रैरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ॥ २०

पृथिवीमिति ॥ तमेव विधिमनूय प्रसंसति—‘पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत् सैतं मन्त्रमपश्यत्ततो
वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत् सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाह्यैपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावर्द्धया अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा
धत्ते’ इति ॥ ‘अन्नाद्याय’ इत्युक्तत्वात् तत्रासिः । “उपस्ये ते देवि,” (तैसं १.५.३) इत्युक्तत्वात्
भूमौ प्रतिष्ठितत्वम् ॥

यस्त्विति ॥ ‘यद्दं परोवप तसुकल्पम्’ (द्र. तैसं १.५.३) इत्युक्तिर्वाटस्येयामोः २५
सान्त्वनायापलप्य इत्याह—‘यात्वा क्रुद्धः परोवपेत्याहाप हुत एवास्यै तत्’ इति ॥

१. आ- ‘काद्रवेयः’ नास्ति । २. ति-‘क्तिर्मातस्येयामोः’ ।

[पुनराधानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

पुनस्त्वोद्दीपयामसीत्याह समिन्द्र एवैनं यत् ते मन्युपरोप्तस्येत्याह देवताभिरेवै(२)नृ-
सं भंरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमुद्वासयते बृहस्पतिवत्पुत्रोप तिष्ठते
ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह
संतत्यै विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति

- ५ पुनः । त्वा । उदिति । दीपयामसि । इति । आह । समिति । इन्द्रे । एव । एनम् । यत् ।
ते । मन्युपरोप्तस्येति मन्यु-परोप्तस्य । इति । आह । देवताभिः । एव (२) । एनम् ।
समिति । भरति । वीति । वै । एतस्य । यज्ञः । छिद्यते । यः । अग्निम् । उद्वासयते
इत्युत्-वासयते । बृहस्पतिवत्येति बृहस्पति-वत्या । ऋचा । उपेति । तिष्ठते । ब्रह्म । वै ।
देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । यज्ञम् । समिति । दधाति । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम् ।
२० यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु । इति । आह । संतत्या इति सम्-तत्यै । विश्वे । देवाः । इह ।
मादयन्ताम् । इति । आह । संतत्येति सम्-तत्यं । एव । यज्ञम् । देवेभ्यः । अन्विति । दिशति ।

‘ पुनस्त्वा ’ इत्यादि ॥ गतम् ॥

- ‘ वि वा एतस्य ’ इत्यादि । “ मनो ज्योतिः ” (तैसं १.५.३) इत्येषा बृहस्पति-
वती ऋक् । “ छन्दसीरः ” (पा ८.२.१५) इति मनुषो वक्तव्यम् । बृहस्पतिशब्दस्याधु-
२५ दात्तवम् (पा ६.२.१४०) । ‘ विश्वे देवाः ’ इति । ‘ विच्छिन्नं ’ यज्ञं ‘ संतत्यै ’ एव संघाय
संततमिहेति ‘ देवेभ्यः ’ अनुदिशति ज्ञापयति ॥

पुनस्त्वयेति ॥ ‘ उद्दीपयामसि ’ इत्यस्याभिप्रायमाह— ‘ पुनस्त्वोद्दीपयामसीत्याह समिन्द्र
एवैनम् ’ इति ॥

- यत्त इति ॥ ‘ मादित्या विश्वे तद् ’ इत्यादेरभिप्रायमाह— ‘ यत्ते मन्युपरोप्तस्येत्याह देवताभि-
२० रेवैनर सं भरति ’ इति ॥

यि वेति ॥ उपस्थानं विधत्ते— ‘ वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमुद्वासयते बृहस्पति-
वत्पुत्रोप तिष्ठते ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति ’ इति । बृहस्पतिशब्दोऽस्यामस्तीति
बृहस्पतिवती ॥

- विच्छिन्नमिति ॥ सं शब्दं प्रनास्य ‘ सं दधातु ’ इति शब्दस्याभिप्रायमाह— ‘ विच्छिन्नं यज्ञं
२५ समिमं दधात्वित्याह संतत्यै ’ इति ॥

विश्वे इति ॥ देवसंबोधनस्योपयोगमाह— ‘ विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं
देवेभ्योऽनु दिशति ’ इति । यज्ञं संतत्यं इत्या देवेभ्यस्तत्त्वयनाय संबोधनम् ॥

पुनराधानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुवस्ता
एवाव रुद्धे पुनरूर्जा सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमानमेवोर्जा
च रथ्या चोभयतः परि

सप्त । ते । अग्ने । समिध इति—सप्त—इधः । सप्त । जिह्वाः (३) । इति । आह ।
सप्तसप्तोति सप्त—सप्त । वै । सप्तधेति सप्त—धा । अग्नेः । प्रियाः । तनुवः । ताः । एव । अवेति ।
रुद्धे । पुनः । ऊर्जा । सह । रथ्या । इति । अभितः । पुरोडाशम् । आहुती इत्या—हुती ।
जुहोति । यजमानम् । एव । ऊर्जा । च । रथ्या । च । उभयतः । परीति ।

‘सप्त ते’ इति ॥ समिदादयः ‘सप्तसप्त प्रत्येकं सप्तसंख्यायाः’ ‘सप्तधा सर्वा अपि सप्तधा
भिन्नाः’ ‘अग्नेः’ ‘प्रियाः’ ‘तनुवः तनुवत् मूर्तिरिव प्रधानभूताः अग्नेः’ ‘ताः सर्वाः’ ‘अव’ ‘रुद्धे
स्वाभिमत्साधनतया लभते ।

‘पुनरूर्जा’ इति ॥ ‘पुनरूर्जा नि वर्तस्व’ ; ‘सह रथ्या नि वर्तस्व’ (तैसं १.५.३)
इति मन्त्राभ्याम् ‘अभितः’ ‘पुरोडाशम्’ ‘आहुती’ ‘जुहोति पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च । “अभितःपरितः”
(द्र. पाभा २.३.२ वा १) इति द्वितीया । ‘यजमानमेव’ इत्यादि । “सावेकाचः” (पा
६.१.१६८) इत्येकत्रोदात्तत्वम् ; “उदात्तयणः” (पा ६.१.१७४) इतीतरत्र ॥

सप्तोति ॥ समिदादिषु सप्तसंख्याया उपयोगमाह—‘सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह
सप्तसप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुद्धे’ इति । समिदादयः ‘सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं’ ‘सप्तसप्त
विनिर्दिश्यन्ते’ । यस्मात् ‘सप्तधा अवस्थिताः पदार्थाः’ ‘अग्नेः’ ‘प्रियाः’ ‘तनुवः तस्मात्तदवरोधाय
सप्तसंख्या ॥

पुनरूर्जेति ॥ द्वितीयानुवाके विहितपुरोडाशयोर्मन्त्रौ विनियुङ्क्ते—‘पुनरूर्जा सह रथ्येत्यभितः
पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमानमेवोर्जा च रथ्या चोभयतः परि जुहोति’ इति ॥

१. तं.ति—इत्यन्तोदात्तत्वम् ।

३. ति—सप्त । ४-४. ति—सप्तसप्तैव निर्दिश्यन्ते ।

[पुनराधानमन्त्राणां व्याख्यानम्]
 गृह्णात्यादित्या वा अस्माहोकादमुं लोकमायन् तैऽमुष्मिँल्लोके व्यतृप्यन् त इमं
 लोकं पुनरभ्यवेत्याग्निमाधायैतान् (४) हेमान्जुहुवुस्त आर्ध्वन् ते सुवर्गं लोकमायन्
 यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान् होमान्जुहुयाद्यामेवाऽऽदित्या
 ऋद्धिमार्ध्वन् तामेवर्ध्नोति ॥ ४ ॥

[सैतं देवताभिरेव जिह्वा एतान् पञ्चविंशतिश्च]

गृह्णाति । आदित्याः । वै । अस्मात् । लोकात् । अमुम् । लोकम् । आयन् । ते । अमुष्मिन् ।
 लोके । वीति । अतृप्यन् । ते । इमम् । लोकम् । पुनः । अभ्यवेत्येभि-अवेत्ये । अग्निम् ।
 आधायैत्या-धाय । एतान् । होमान् (४) । अजुहुवुः । ते । आर्ध्वन् । ते । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । आयन् । यः । पराचीनम् । पुनराधेयादिति पुनः-आधेयात् । अग्निम् । आदधीतेत्या-
 दधीत । सः । एतान् । होमान् । जुहुयात् । याम् । एव । आदित्याः । ऋद्धिम् । आर्ध्वन् ।
 ताम् । एव । ऋध्नोति ॥ ४ ॥

[सैतं १.५.३-५; कासं १.१-३; कपिसं ८.४-६]

'आदित्याः' इत्यादि ॥ भूलोकाद्युलोकं गताः ऋद्धयर्थं हृतपुनराधानाः 'आदित्याः ।
 तत्र च 'ते' व्यतृप्यन् भूयोऽपि 'ऋद्धयभावेन विविधं' 'तृप्यन्तोऽभवन् । (नि)तृषा पिपासायां
 २५ दैवादिकः । ततः 'ते पुनरपि' 'इमम् एव' 'लोकम्' 'अभ्यवेत्ये अभ्यावृत्त्ये तृतीयम्' 'अग्निम्'
 'आधाय' 'एतान्' "लेकः" (तैसं १.५.३) इत्यादीन् 'होमान्' 'अजुहुवुः । 'ऋद्धाः
 स्वर्गं गताः । 'यः' इत्यादि । 'पराचीनं' 'पुनराधेयात् पुनराधेयानन्तरं तृतीयमित्यर्थः । 'याम्'
 इत्यादि । अयमृध्नोतिः ऋद्धौ च वर्तते यथा ऋध्नुवन्तीति । ऋद्धिकर्मिकायां च प्राप्तौ ऋद्धि-
 मार्ध्वन्निति । तत्र पोषं पुष्पातीतिवत् प्राप्तिमात्रप्रवृत्तिर्द्वितीयो द्रष्टव्यः ॥

२६ ॥ इति प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

आदित्या इति ॥ कृतीवाधाने होमान् विधत्ते—'आदित्या वा अस्माहोकादमुं लोकमायन्
 तैऽमुष्मिँल्लोके व्यतृप्यन् । त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्याग्निमाधायैतान् होमान्जुहुवुस्त आर्ध्वन् ते सुवर्गं
 लोकमायन् यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान् होमान्जुहुयाद्यामेवाऽऽदित्या ऋद्धिमार्ध्वन्
 तामेवर्ध्नोति' इति । 'आदित्याः आधानपुनराधाने अनुष्ठाय सुवर्गं' 'लोकं गत्वा तत्र' 'व्यतृप्यन् विदोषेण
 २५ 'गृणां प्राप्ताः । समृद्धिर्न पर्यासेति मत्वा म्मावागत्य लेकादिमन्त्रैर्हृत्वाऽतिशयेन समृद्धिं गताः । ततः
 पुनराधेयादूर्ध्वमग्निमाधाय लेकादिमिर्जुहुयात् ॥

। ' इति धीमासात्पाधायैविरचिते माघधीये धेदार्यप्रकाशे कृष्णधनुर्धेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

२. इ-वृद्धपमादेन । ३. इ-वृष्णापन्तो । ४. तै. ति. इ-ऋद्धा ।

३० ५. आ. ना. हा- 'लोकम्' नास्ति । ६. आ. इ-नृपाम् ।

आहवनीयोपस्थानम्] ।

उपप्रयन्तो अघ्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अह्यः । पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥

उपप्रयन्त इत्युप-प्रयन्तः । अघ्वरम् । मन्त्रम्- । वोचेम । अग्नये ।

आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अन्विति । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अह्यः ।

पर्यः । सहस्रसामिति सहस्र-साम् । ऋषिम् ॥

॥ अग्न्युपस्थानकाण्डम् 'अग्न्यार्षम्' ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते— 'उपप्रयन्तः' इति षड्भिः ऋग्भिः । " षड्भिरुत्तराभिरुपतिष्ठते " (तैत् १-५-७) इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रथमा गायत्री । 'उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण गच्छन्तः 'अघ्वरं यज्ञम् अविच्छेदेन गच्छन्तः कुर्वन्तो वयं 'मन्त्रं वोचेम इत्याशास्यते, उपस्थानमन्त्रस्य वक्तारो भूयारमेति । वचेराशिपि लिङ् । " लिङ्याशिष्यङ् " (पा ३-१-८६) " वच उम् " (पा ७-४-२०) । 'अग्नये अग्न्यार्षम् । कीदृशायाम्नये ? । 'आरे दूरे 'च 'अस्मे अंस्माकं 'शृण्वते, श्रुत्वा वचनार्थं कुर्वते, सर्वदा तं मन्त्रं वोचेम उच्यास्मेलविच्छेदेन आशास्यते ॥

द्वितीया— 'अस्य प्रत्नाम्' इति गायत्री ॥ 'अस्य अग्नेः 'प्रत्नां पुरातनीम्' अनु १५ 'द्युतम् । अनुद्युदिति दीतिनाम् । संपदादिच्छ्रणः क्विप् (पा ३-३-१०८ वा ९) ।

चतुर्भिरनुवाकैः 'पुनराधानं समापितम् । अथ षड्भिरग्नये दद्यामस्य पूर्वार्धपर्यन्तेरनुवाकैः अग्न्युपस्थानमुच्यते । १ ।

उपप्रयन्त इति ॥ कल्पः— 'अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्यामः । उपतिष्ठत इति चोद्यमाने आहवनीयमेधोपतिष्ठत । वचनादन्यम् । उत्तरामाहुतिमुपोत्याय क्वातिर्यङिङ्चोपतिष्ठत । उपप्रयन्तो अघ्वर- २० निति षड्भिः " (आपश्रौ ६-१६-२-४) इति । तत्र प्रथमा— 'उपप्रयन्तो अघ्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते' इति । 'अघ्वरं यज्ञम् 'उपप्रयन्तः प्राप्नुवन्तो वयम् 'अग्नये अग्निसंतोषार्थमुपस्थानमन्त्रं 'वोचेम वक्तारो भूयास । कीदृशायाम्नये ? 'दूरादप्यनुग्रहेणासदीयं वचः 'शृण्वते ॥

अस्थेति ॥ अथ द्वितीया— 'अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अह्यः । पर्यः सहस्रसामृषिम्' इति ॥ 'अस्य अग्नेः 'प्रत्नां पुरातनीम्' अनु 'द्युतम् अनुकूलदीप्तिं गोस्थानीयाम्' अह्यः एज्यामकुर्वन्त २५

१. तं.ति.पं.ब- 'अग्न्यार्षम्' नास्ति । २. ब.मै- 'ऋग्भिः' नास्ति ।

१. इ.उ.ना.हा-पुनराधेयम् । २. क.तं-दन्त्याम् । ३. तं.ति-दूरेऽप्यम् ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् । अपा२ रेतो२सि जिन्वति ॥

अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् ।

अपाम् । रेतो२सि । जिन्वति ॥

गोस्थानीयां दुदुहे दुहन्ति । छान्दसे लिटि “ इरयो रे ” (पा ६.४.७६) इति रेवादेशः ।

५ अहयः अहियः अठञ्जमाना ऋत्विजः । जिहेतेः कर्तारि क्विप् (पा ३.२.७६) । व्यययेन हस्त्वम् । औणादिको वा डिप्रत्ययः । अहोतेर्वा क्तिन्प्रत्ययः* । ज्ञातार उष्यन्ते । किं दुदुहे ! शुक्रं सारं निर्मलं वा पयः उदकम् । दीप्तिर्विशेष्यते—सहस्रसां बहूना धनस्य सनित्री संभक्त्रीम् ऋदिम् अर्पणीं दृष्टिम् । सनोतेः “ जनसनखन ” (पा ३.२.६७) इति विट् । “ विड्वनोः ” (पा ६.४.४१) इत्यात्वम् । तस्माद्द्वयमप्यनेनोपस्थानेन तां दुहाः*

१० इति ॥

तृतीया—‘ अग्निः ’ इति गापत्री ॥ अयम् अग्निः मूर्धा प्रधानभूतः दिवः पुलोकस्य ककुत् उच्छ्रितः आत्मैत्यर्यः, अर्पमात्मना दिवो मूर्धत्वेन वर्तते इति । अयम् एव पृथिव्याः पतिः पाता, अग्निर्हि पृथिव्यात्मनां वर्तते । सोऽयम् अपां रेतोसि कार्यभूतानि स्थावरजङ्गमाद्यनि माप्यमिकाग्निरूपेण जिन्वति वृष्ट्या तर्पयति । “ ऊडिदम् ”

१५ (पा ६.१.१७१) इति पश्चा उदात्तत्वम् । “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति पृथिव्याः ॥

ऋत्विजः पयः क्षीरस्थानीये शुक्रं ज्योतिः दुदुहे दुहन्ति । कीष्टान् शुक्रम् ? सहस्रसां बहुधनमदम् ऋदि कर्मप्रवर्तकम् ॥

अग्निरिति ॥ अथ तृतीया—‘ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् । अपा२ रेतो२सि जिन्वति ’ इति ॥ अयम् अग्निः आदित्यरूपेण दिवः पुलोकस्य ककुत् उच्छ्रितः मूर्धा क्षीरस्थानीयः पृथिव्याः पतिः दाहपाकादिकारित्वेन पाण्डकोऽप्ययम् । किंच-अपां रेतोसि उदककार्याणि स्थावर-जङ्गमपरीराणि जायराग्निरूपेण जिन्वति प्रीणयति ॥

* [म. च. ५.४] । ३. त. ६-स्यतिम् । ४. त. ति. १. ४-दुदुहे ।

४. क-क्षीरादिस्थानीयम् ।

[आहवनीयोपस्थानम्]

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।

यमर्पणवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं विशेविशे ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति धातृ-भिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

यम् । अर्पणवानः । भृगवः । विरुरुचुरिति वि-रुरुचुः ।

वनेषु । चित्रम् । विभुवमिति वि-भुवम् । विशेविश इति, विशे-विशे ॥

५

चतुर्थी— 'अयमिह' इति जगती ॥ 'अयम् अग्निः प्रथमः प्रधानभूतः 'धायि धार्यते-
ऽस्माभिः 'धातृभिः धारणाय यतमानैः 'होता आह्वता देवानां, 'यजिष्ठः, यष्टृतमः । मनुष्य-
होतृनपेक्ष्य प्रकर्षः । यष्टृशब्दात् " तुभ्यन्दसि " (पा ५.३.५९) इतीष्टनि " तुरिष्ठे-
मेयस्तु " (पा. ६.४.१५४) इति टिलोपः । 'अध्वरेषु यज्ञेषु 'ईड्यः स्तुत्यः । " ईडवन्द " ^{१०}
(पा ६.१.२१४) इत्यांधुदात्तत्वम् । 'अयम्' इत्युक्तम् । कीदृशोऽयमित्याह— 'यं 'चित्रं
चायनीयं 'विभुवं व्याप्तिमन्तम् । तन्वादिवाद्युवद् (पा ६.४.७७ वा १) । 'भृगवः ^{१०}
'विरुरुचुः विविधं रोचयामासुः । प्यन्ताल्लिटि (पा ३.१.२६) " बहुलमन्यत्रापि " ^{१०}
(उ. १९०) इति णिङ्क् । कीदृशाः ? 'अर्पणवानः, अर्पण इति कर्मनाम तद्वन्तः । " छन्दसी-
वनिषौ " (पा ५.२.१०९ वा २) इति मत्वर्थायो वनिष् । यद्वा—अर्पणवानो भृगुविशेषः ।
यथाहुः— 'भार्गवध्यावनानवनानौर्वजामदग्न्य' इति । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'विरुरुचुः 'वनेषु
आश्रमेषु । किमर्थम् ? 'विशेविशे मनुष्याय मनुष्याय सर्वो मनुष्योऽभ्युदयेन युज्येतेति । यद्वा— ^{१५}
विभक्तिव्यत्ययः । विशिविशि व्याप्तवन्तमिति । " सावेकाचः " (पा ६.१.१६८) इति
विश इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । 'अपमेवं महानुभावोऽस्मान् मृडयत्विति शेषः ॥

अयमिति ॥ अय चतुर्थी— 'अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।
यमर्पणवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं विशेविशे' इति ॥ 'अयम् अग्निः 'इह कर्मणि 'प्रथमः
प्रधानभूतः 'धातृभिः धारणाय प्रयतमानैरस्माभिः 'धायि धार्यते । कीदृशोऽग्निः ? 'होता देवानामाह्वता ^{१०}
'यजिष्ठः मनुष्येभ्योऽतिशयेन यथा 'अध्वरेषु यागेषु 'ईड्यः स्तुत्यः । किंच-अर्पणवानसंज्ञकाः 'भृगु-
संज्ञकाश्च मुनयः 'वनेषु स्वाश्रमेषु 'विशेविशे तत्तद्वजामनुदयार्थं 'यम् अग्निं 'चित्रं बहुयागाधारत्वेन
विचित्रं 'विभुवं व्याप्तं 'विरुरुचुः विशेषेण दीपितवन्तः ॥

['बोधायनप्रवरस्तु ३; आपर्था २४.५.१२; माथो ११.८.१२] । ५-५, त. ति. ५-
४ अपमेवं.....स्तौमि' नास्ति ।

२५

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवर्ध्या (१) उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दाताराविषा रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नश्च आ रोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

५ उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । आहुवर्ध्वै (१) । उभा । राधसः । सह । मादयध्वै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्ने । एति । रोह । अर्थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥

“ उभा वाम् ” इति पञ्चमी प्रथमे प्रश्ने (तैसं १.१.१४) पठिता व्याख्याता च ।

१० हे इन्द्राग्नी उभौ युवां, द्वितीयाद्विषयचनम् । आहुवे आहुवामि । किमर्थम् ? आहुवध्वै आभि-
मुख्येन होतुम् उपस्थानेनाराधयितुमित्यर्थः । इह जुहोतिः स्तुतिकर्मा । किंच—राधसः रायो धनं
हविलक्षणं स्तुतिर्वा । तृतीयायें पठि । हेतौ वा पञ्चमी । उभौ युवां सह एव नैकैकराः राधसः
मादयध्वै मादयितुं सहैव तर्पयितुमाहुवामि । अनयोरेवाह्वाने हेतुमाह—“ उभा ” इति ।
युवामेव इषुभौ इषाम् अन्नानां रयीणां धनानां क्षेत्रपुत्रपश्वादीनां दातारौ । तस्माद् वाजस्य
अन्नस्य सातये छायाय प्राप्त्यै तादृशावुभौ वां युवां हुवे आहुवामि स्तौमि ॥

१५ अय पठि—“ अयं ते ” इत्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने, अयं ते तव योनिः कारणं, गार्हपत्य
लक्ष्यते नाश्रारणिः, ऋत्वियः ऋतुः प्राप्तोऽस्येति “ छन्दसि घस् ” (पा. ५.१.१०६) इति
घस् । ऋतावृताविज्यत इत्यर्थः । यतः त्वं जातः अरोचथाः दीप्यसे । छान्दसो लड् ।

उमेति ॥ अय पञ्चमी—“ उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वै उभा राधसः सह मादयध्वै । उभा
दाताराविषा रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ” इति ॥ इयं च प्रथमप्रश्नादेक (तैसं १.१.१४)
व्याख्याता । हे इन्द्राग्नी युवामुभावयि आभिमुख्येन होतुमिच्छामि । पुनरपि युवामुभौ सह राधसः
अग्नेन मादयितुमिच्छामि । यस्माद्युवामुभावयानां धनानां च दातारौ तस्माद्वाजस्य छायाय
युवामुभावाहुवामि ॥

अयमिति ॥ अय पठि—“ अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नश्च आ
रोहाथा नो वर्धया रयिम् ” इति ॥ हे अग्ने, अयम् आहवनीयप्रदेताः ते योनिः तव स्थानम् । स च
योनिः ऋत्वियः ऋतुसंयन्ताम् संयस्मिन्नष्टृतारवनेन होमनिष्यते । यतः आहवनीयप्रदेताद् जातः

६. ऋतावृता विज्यते ।

६-६. ऋ-तस्माद्वाजस्य छायाय । उ. ऋ-रयिन्धः ।

आहवनीयोपस्थानम्]

अन्न आयूँषि पवस आ सुवोर्जेभिर्षं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥

अग्ने पर्वस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत्वोर्षं रयिं (२) मयि ॥

अग्ने । आयूँषि । पवसे । एति । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥

अग्ने । पर्वस्व । स्वपा इति सु-अपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ।

दधत् । पोषम् । रयिम् (२) । मयि ॥

तं योनिं जानन् त्वं ममायं योनिरित्यवगच्छन् आ रोह, आश्रयं मा कदाचिदपि मुचः ।
अथ नः अस्माकं रयिं धनं वर्धय । साहितिकं दीर्घत्वं छान्दसम् । “ निपातस्य च ”
(पा ६-३-१३६) इत्यपशब्दस्य ॥

अथ सप्तम्याथाः पठपि गायत्र्यः । व्याख्याताश्च “ त्वमग्ने रुद्र ” (तैसं १-३-१४) १०
इत्यत्र । सप्तमी—हे अग्ने, आयूँषि जीवनाति अन्नानि वा जीवितकाल इति अस्मदीयान्यायूँषि
जीवच्छरीरवृत्तिसाधनानि पवसे पवस्व शोषय निर्दोषाणि देहि, यथा वर्धन्ते यथा च न क्षीयन्ते
य(त)था ऊर्जं रसं क्षीरादिकं रसम् इषम् अन्नं च नः अस्मभ्यम् आ सुव अनुजानीहि
आभिमुख्येनोत्पादय । आरे दूरेण बाधस्व अपगमय दुच्छुनाम् अलक्ष्मीम् ॥

अष्टमी—हे अग्ने, स्वपाः शोभनकर्मा त्वम् । अस्मे अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं १५
पुत्रादिकं वर्चः बलमत्तं वा पवस्व शोषय । मयि पोषं पुष्टिं रयिं धनं च दधत् स्थापयन् ॥

उद्भूतस्वम् अतोबथाः दीप्यसे तं प्रदेसं जानन् मम स्थानमित्यवगच्छन् आ रोह । अथ
अनन्तरमस्माकं धनं वर्धय ॥

अन्न इति ॥ कल्यः—“ अन्न आयूरपि पवस इति पद्मिः संवत्सरे संवत्सरे सदा वा ”
(आपश्रौ ६-१६-८) इति ॥ उपतिष्ठत इति शेषः । एताः “ त्वमग्ने रुद्र ” (तैसं १-३-१४) इत्यत्र २०
व्याख्याताः । तत्र प्रथमा— अन्न आयूरपि पवस आ सुवोर्जेभिर्षं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम्
इति । हे अग्ने, अस्मत्सदायूँषि पवसे शोषयसि निर्दोषाणि करोपि अस्माकं रसमन्नं चाऽऽनय,
यैरिसेनां दूरे बाधस्व ॥

अग्ने पवस्व इति ॥ अथ द्वितीया— अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत् पोष
रयिं मयि इति ॥ हे अग्ने, स्वपाः शोभनकर्मा त्वमस्मान् महावर्धनं समीचीनपामर्ष्यं च पवस्य २५
शोषय । किं वर्धन् ? पुष्टिं धनं च मयि धारयन् ।

७. मै- पुष्टिम् इत्यस्यानन्तरम् अमित (!) वृद्धिम् ।

८. इ.उ.पा.हा-अयम् । ९. इ.उ.पा.हा-अवस्थानम् । १०. आ- अथ नास्ति । ११. इ.उ.
पा- पद्मिः नास्ति । १२. क-बलमन्नम् । १३. तै.वि-रयिम् ।
तैसं ५

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वह । उप यज्ञं हविषं नः ॥

अग्निः शुचिन्नततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । एति । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥

१५ सः । नः । पावक । दीदिवः । अग्ने । देवान् । इहा । एति । वह । उपेति । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥

अग्निः । शुचिन्नततम इति शुचिन्नत-तमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः ।

शुचिः । रोचते । आहुत इत्या-हुतः ॥

नवमी—हे अग्ने पावक शोधक, रोचिषा रोचमानया मन्द्रया मदीप्यया हर्षण-शील्या जिह्वया हे देव क्रीडादियुवत, देवान् इहा आ वह च यज्ञं च ॥

२० दशमी—हे अग्ने पावक दीदिवः अस्मदयं दीप्यमान, त्वम् इहा अस्मिन् कर्मणि देवान् आ वह । नः अस्माकं च हविः उप यज्ञं यज्ञस्य समीपं प्रापय । यद्वा—नः अस्माकमिमं यज्ञं च हविश्चाग्निहोत्रलक्षणम् उपवह देवेभ्यः स त्वमुपहर देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

एकादशी—अयम् अग्निः शुचिन्नततमः स्वयमेव तावत् शुद्धसत्कर्मतमः, विप्रत्वात्

मेधाकित्वाच्च शुचिः, कवित्वात् क्रान्तदर्शनत्वाच्च शुचिः, वशीकृतवाङ्मयत्वाद्वा । एवं

२५ सर्वात्मना आहुतः शास्त्रोक्तवर्त्मनाऽस्माभिराहुतः प्रतीतहविर्लक्षणोऽयं रोचते तेजिष्ठो भवति ॥

अग्ने पावकेति ॥ अथ तृतीया— अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च इति । हे पावक अग्ने देव, रोचमानया मदीप्यया जिह्वया देवान् आ वक्षि यक्षि च ॥

२० स इति ॥ अथ चतुर्थी— स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहाऽऽ वह । उप यज्ञं हविषं नः इति । हे पावक अग्ने दीदिवः दीप्यमान, सः त्वं, देवान् इहा आ वय । अस्मदीयं यज्ञं हविः च उप गच्छ ॥

अग्निरिति ॥ अथ पञ्चमी— अग्निः शुचिन्नततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः इति ॥ अयम् अग्निः अतिशुद्धयतयुक्तः, विप्रानिमानित्वादिपि शुचिः, विद्वदभिमानित्वादिपि शुचिः, अस्माभिः सर्वत्र आहुतः शुद्धो दीप्यते ॥

आहवनीयोपस्थानम्]

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीरप्युर्चयः ॥

आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे (३) देहि वचोदा अग्नेऽसि वचो मे देहि तनुपा

अग्नेऽसि तनुवं मे पाह्यग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पृण

उदिति । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीरपि । अर्चयः ॥

आयुर्दा इत्यायुः-दाः । अग्ने । असि । आयुः । मे (३) । देहि । वचोदा इति वचो-दाः ।

अग्ने । असि । वचोः । मे । देहि । तनुपा इति तनु-पाः । अग्ने । असि । तनुवम् । मे । पाहि ।

अग्ने । यत् । मे । तनुवाः । ऊनम् । तत् । मे । एति । पूणम् ।

द्वादशी—हे अग्ने, तव शुचयः तेजांसि शुक्राः निर्मलाः भ्राजन्तः दीप्यमानाः उद् ईरते उद्गच्छन्ति । तव एव स्वभूतानि सर्वाण्यादित्यादीनि ज्योतीषि भवन्ति । अर्चयः अर्चयितारः यागादिभिराराधयितारः ज्योतीषि भवन्ति ज्योतीरूपाः संपद्यन्ते । एवं महानुभावः स्वमस्मदभिमतं क्षिप्रं प्रयच्छेति भावः ॥

तत्राहवनीयमेत्रोपतिष्ठते—आयुर्दाः इति ॥ हे अग्ने, त्वम् आयुर्दाः आयुपोऽवस्य जीवितस्य वा दाता असि, तस्मात् आयुः मे देहि । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । वचो बलं दीप्तिर्वा । तनुवां शरीराणां पाता तनुपाः । सर्वत्र “आतो मनिन्” (पा ३.२.७४) इति विच् । हे अग्ने, ऊनं विकलीभूतं छिन्नं भिन्नं वा यत् मे तनुवाः तन्वाः ऊनं तत् मे त्वां भजमानस्य आं पृण आपूरय । यद्वा-यन्मे तन्वाः तनुरधानीयानां प्रजानां पशूनां ऊनं तदापूरय । पूणं प्रीणने, अत्रापूरणे वर्तते । “तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्” (पा ६.४.७७ वा १) इत्युक्तादेशः ॥

रात्रिमुपतिष्ठते—चित्रावसो इति ॥ चित्राः नानारूपाः चापनीया वा वसवो वसुन्यावसनानि वस्तारो वा यस्यां सा चित्रावसुः रात्रिः । सांहितिकं दीर्घत्वम् । त्वयि वसन्ति

उदिति ॥ अथ षष्ठी—उदग्ने-शुचयस्तव-शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीरप्युर्चयः इति ॥ हे अग्ने, तव शुचयः शुक्राः शुक्राः रश्मयः भ्राजन्तः दीप्यमाना उद्गच्छन्ति अर्चयितारः तव ज्योतीषि प्राप्नुवन्तीति शेषः ॥

आयुर्देति ॥ “आयुर्दा अग्ने इति सिद्धमा चित्रावसोः । *चित्रावसुना सायमुपतिष्ठते” (आश्रयौ ६.१६.१०-११) इति । पाठस्तु—आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वचोदा अग्नेऽसि वचो मे देहि तनुपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाह्यग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पृण, इति । आपूरयेत्यर्थः । चतुर्वेतेषु यजुषु स्पष्टमभ्यद् ॥

“ ८. मे-भवन्ति नास्ति । ९-९. व-न ऊनं तदापृण ।

१६-१६. आ.क-चित्रावसोः स्वरतीति; इ.उ.पा.हा-चित्रावसोस्त्विति । * [चित्रावसुना इति आपश्रौष्ठे] ।

चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेन्धानास्त्वा शतं हिमां द्युमन्तः समिधीमहि वयस्वन्तो
वयस्कृतं यशस्वन्तो यशस्कृतं सुवीरासो अदाम्यम् । अत्रै सपत्नदर्भनं

वर्षिष्ठेऽधि नाके ।

चित्रावसो इति चित्र-वसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय । इन्धानाः । त्वा । शतम् । हिमाः ।
५ द्युमन्त इति द्यु-मन्तः । समिति । इधीमहि । वयस्वन्तः । वयस्कृतमिति वयः-कृतम् ।
यशस्वन्तः । यशस्कृतमिति यशः-कृतम् । सुवीरासु इति सु-वीरासः । अदाम्यम् । अत्रै ।
सपत्नदर्भनमिति सपत्न-दर्भनम् । वर्षिष्ठे । अधीति । नाके ।

सर्वेऽपि सुखेन अतोऽहमपि ते तव पारं समाप्तिं व्युष्टिं स्वरितं अविनाशेन सुखेन अशीय
प्राप्नुयां त्वत्प्रसादेन । अश्रोतेर्लिङि शपो लृक् (पा २.४.७३) ॥

१०. आहवनीये समिधमादधाति— इन्धानाः इति सतपदया शक्यर्था ॥ हे अग्ने, त्वाम्
इन्धानाः ज्वलयन्तः ॥ “ विभाषा वेधिनधानयोः ” (पा ६.१.२.१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
शतं हिमाः संवत्सरान् हेमन्तान् वा । हिमा इति ऋतोः क्लील्लङ्गात्त्वम्, यर्षा इतिवत्, वर्षशतेन
शतं हेमन्ता भवन्तीति वर्षमेवाशंसितम् । शिशिरे शीतेन हेमन्ते प्रजानां पीडनात् तेन वृक्ष्यते
संवत्सरः । यदा हिमशब्देन हेमन्तर्तुल्लक्ष्यते स च मन्वर्थायाचप्रत्ययान्तः*, स स्त्रियां वर्तते ।
३५ द्युमन्तः दीप्तिमन्तः । “ ह्रस्वतुङ्भ्याम् ” (पा ६.१.१.७६) इति मत्तुप उदात्तत्वम् । सम्
इधीमहि सम्यक् दीपयामः, त्वामिन्धाना वयमपि द्युमन्तः समिधीमहि । पूर्ववच्छपो लृक्
(पा २.४.७३) । ततश्च त्वत्प्रसादात् वयस्वन्तः अन्नवन्तो वयमायुमन्तो वा, वयो नाम
आयुषोऽज्ञाः । वयस्कृतं वयस्कृतां संपूर्णवयसो दातारं त्वाम् । “ अतः कृकमि ” (पा ८.३.४६)
इति सत्वम् । यशस्वन्तः सकीर्त्तिमन्तो वयं त्वत्समाराधनेन त्वां यशस्कृतम् । गतम् ॥

२० चित्रावसविति ॥ अथ यजुन्तरम्— चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय इति ॥ हे चित्रा-
वसो रात्रे, तव पारं समाप्तिं स्वस्ति क्षेमेण प्राप्नुयानि ॥

इन्धाना इति ॥ कल्पः— अश्रुत्वाग्नुना प्रातश्चित्रावसो स्वरितं ते पारमशीय इन्धानास्तव
शतं हिमा इत्युपस्थाय ” (आपश्चौ ६.२६-२१-२२) इति ॥ अर्वाक् इत्यादिः शास्त्रान्तरमन्त्रः* ।
अप्रत्ययमन्त्रपाठस्तु— इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तः समिधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृतं यशस्वन्तो

२५ यशस्कृतं सुवीरासो अदाम्यम् । अग्ने सपत्नदर्भनं वर्षिष्ठे अधि नाके इति ॥ हे अग्ने, त्वां समिधिः
इन्धानाः वयं शतसंख्याकान् हेमन्तोपलक्षितसंवत्सरान् द्युमन्तः दीप्तिमन्तः समिधीमहि लोके
सम्यक् प्रज्ज्याना भूयास्व । कीदृशं त्वाम् ? वयस्कृतम् अक्षय्य कर्तारः यशस्कृतं कीर्त्तिप्रदम् अदाम्यं
केनाप्यतिरस्कार्यम् । वर्षिष्ठे अधि नाके अतिप्रोढस्वर्गविषये सपत्नदर्भनं विरोधिविनाशनम् ।
कीदृशा वयम् ? वयस्वन्तः अन्नवन्तः यशस्वन्तः कीर्त्तिमन्तः सुवीरासः नोभमपुत्रादिव्युषताः ॥

३० १०. व-ततो । ११. मै-त्वाम् नास्ति । १२. मै-ज्वलयन्तः * [द्र. पा ५.२.१२७] ।

१ [द्र. मैसं १.५.३; कांसं ६.५.१] ।

आहवनीयोपस्थानम्]

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा(४)ऽगथाः समृषीणां स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना ।

त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मामायुषा वर्चसा प्रजया सृज ॥ (५) ॥

[आहुष्यै पोषं रसि मे वर्चसा सुतदश च ।] ॥ ५ ॥

समिति । त्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अगथाः । समिति । ऋषीणाम् । स्तुतेन ।
समिति । प्रियेण । धाम्ना ॥

त्वम् । अग्ने । सूर्यवर्चा इति सूर्य-वर्चाः । असि । समिति । माम् । आयुषा । वर्चसा ।
प्रजयेति प्र-जया । सृज ॥ ५ ॥

[मैसं १.५.१-२ ; कासं ६.९ ; कपिसं ४.८ ; वामं ३.११-३५]

सुवीरासः कल्याणपुत्रादिका वयम् । “ आजसेरसुकु ” (पा ७.१.५०) । “ वीरवीर्या च ”
(पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्बुदात्त्वम् । अदाभ्यम् अनुपहंसितं बाधितुमशक्यं त्वां १०
सपनदम्भनं सपनानामनिष्टानां विनाशयितारं स्वयं केनचिदप्यदाभ्यम् । दग्धिः प्रकृत्यन्तरमस्ती-
त्याहुः । अतो ण्यत् । वर्षीष्टे वृद्धतमे नाके सुलैकरूपेऽस्मिन् स्थाने स्वर्षासदृशे अधि उपरि
त्वामिन्धाना वयमीदृशा भूयास्मेति । प्रियस्यरादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः (पा ६.४.१५७) ॥

पुनरुपतिष्ठते— “ सं त्वमग्ने ” इति । इयं जगती वृद्धपदा ॥ हे अग्ने, त्वं
सूर्यस्य वर्चसा दीप्या सम् अगथाः संगच्छसे । छान्दसो लुङ् । “ समो गम्यच्छि ” १५
(पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । “ मन्त्रे घस ” (पा २.४.८०) इति च्लेक्त् ।
“ वा गमः ” (पा १.२.१३) इति सिचः कित्त्वम् । ऋषीणां मन्त्रद्रष्टृणां मन्त्राणां
वा स्तुतेन स्तुत्या च समगथा इत्येव । प्रियेण च धाम्ना स्थानेनाहवनीयेन समगथाः
संपृक्तोऽसि । यस्मादेवं तरमात् हे अग्ने, त्वं सूर्यवर्चाः सूर्येण तुह्यतेजाः असि । यद्वा—
सूर्यस्य वर्चसवमसि । स त्वं मां त्वां प्रपन्नम् आयुषा शतायुष्ट्वेन वर्चसा प्रजया च २०
सत्पुत्रपौत्रादिपरंपरया सं सृज संगमय ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके अन्युपस्थानं नाम पञ्चमोऽनुवाकः ॥

समिति ॥ कल्पः— “ षतस्रः समिधः एकैकस्मिन्नाथाय सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथाः
इत्यनुवाकदोषेणोपस्थाय ” (भापश्रौ ६.१.६-१२) इति । पाठस्तु— “ सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथाः
समृषीणां स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना । त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मामायुषा वर्चसा प्रजया सृज ” इति ॥ २५
हे अग्ने, त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः संगतोऽसि । ऋषीणां मन्त्रेण संगतः असि ।
प्रियेण स्थानेनाहवनीयेदेवाहवनेन संगतोऽसि । हे अग्ने, त्वं सूर्यसमानतेजाः असि । मामायुषादिभिः
संगतोऽसि ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ पूर्वस्थानेरुपस्थानमुपेत्यनुवाकः ” ॥ १ ॥ इति ॥

इति धीमत्सायणव्याख्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामात्रे
प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स पश्यामि प्रजा अहमिदं प्रजसो मानवीः । सर्वा भवन्तु नो गृहे ॥

समिति । पश्यामि । प्रजा इति प्र-जाः । अहम् । इदं प्रजसु इतीदं-प्रजसुः । मानवीः ।

सर्वाः । भवन्तु । नः । गृहे ॥

- गृहांश्च पशुंश्चोपतिष्ठते— 'स पश्यामि' इति । तत्र प्रथमा गायत्री । शेषाणि यजुषि ।
- ५ 'मयि वो रायः श्रयन्ताम्' इत्यन्तानि ॥ 'स पश्यामि सम्यक् वः पश्यामि अहं प्रजाः गृहवासिनः पशून् । " यावन्त एव प्राग्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे " (तैत्ति १.५.८) इति च ब्राह्मणम् । प्रजाशब्देन पशव उच्यन्ते । इदं प्रजसुः इडा गाः मनोः पुत्री वा । तस्याः प्रजा इदं प्रजसुः । सा वा यासां तथा ते संपश्यामीति । यथोक्तम्— " इडा वै मानवी " (तैत्रा १.१.४), " साञ्ज्वीदिडा मनुम् " (तैत्रा १.१.४) इत्यादि । " ढशापोः संज्ञाछन्दसोः " (पा ६.३.६३) इति ह्रस्वत्वम् । " नित्यमसिच् प्रजामेधयोः " (पा ५.४.१२२), इत्यत्र " नित्यप्रहणमन्यत्रापि यथा स्यात् " इत्युक्तत्वादसिच् समासान्तः । दासीभारादिवात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—इडायाः प्रजायन्त इति " गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च " (द्र. उ ६.७.६) इत्यसुनप्रत्ययान्ताद्दातोः अन्तलोपच्छान्दसः । डिद्वा प्रत्ययः कर्तव्यः । 'मानवीः मनोरपत्यभूताः । जातिविशेषस्याविवक्षितत्वात् " मनोजातौ " (पा ४.१.१६१) इति न प्रवर्तते । 'सर्वाः ताः सर्वा अपि गवादेयः प्रजाः 'नः अस्माकं गृहे एतस्मिन् स्थाने भवन्तु पशुपुत्रमित्रकलत्रादिसर्वसंपदः सदा प्रभूताः सन्तु । " अस्मदो द्वयोश्च " (पा १.२.५९) इति द्वितीये वाक्ये एतस्मिन् बहुवचनम् । यद्वा—पुत्रपौत्रादि-सहितानामस्माकमिति वेदितव्यम् ॥

- २० 'पञ्चमेऽनुवाकेऽग्न्युपस्थानमुक्तम् । तथापि षष्ठेऽनुवाके पुनरपि गार्हपत्यस्याहवनीयस्य' चोपस्थानं सपरिकरमभिधीयते ।

समिति ॥ कल्पः— " सं पश्यामि प्रजा अहमिति गृहान् प्रेक्षते " (आपधौ ४.१७.१) इति ॥ पाठस्तु— ' सं पश्यामि प्रजा अहमिदं प्रजसो मानवीः । सर्वा भवन्तु नो गृहे ' इति ॥ 'अहं मनुष्यप्रजाः' इदं प्रजसुः च सम्यक् पश्यामि । इडा धेनुस्वरस्याः प्रजा अपत्यानीदं प्रजसो मनुष्यस्यात्र 'सर्वाः प्रजा अस्माकं गृहे तिष्ठन्तु ॥

अग्न्युपस्थानम्]

अग्भः स्थाग्भो वो भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय सहः स्थ सहो वो
भक्षीयोर्जः स्थोर्जो वो भक्षीय रेवती रमध्वमस्मिँल्लोकेऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन्

योनाविहैव स्तेतो माऽप गत वृद्धीर्मे भूयास्त (१)

अग्भः । स्य । अग्भः ॥ वः । भक्षीय । महः । स्य । महः । वः । भक्षीय । सहः । स्य । सहः ।

वः । भक्षीय । ऊर्जः । स्य । ऊर्जम् । वः । भक्षीय । रेवती । रमध्वम् । अस्मिन् । लोके । ५

अस्मिन् । गोष्ठे-इति गो-स्थे । अस्मिन् । क्षये । अस्मिन् । योना । इह । एव । स्त । इतः ।

मा । अपेति । गत । वृद्धीः । मे । भूयास्त । (१) ।

‘अग्भः स्य.’ इत्यादि ॥ ‘अग्भः अदनीयमुच्यते “अदेनुम्भश्च” (द्र. उ. ६.५.५, ६.५.९)

इत्यसुन् । अन्नमुच्यते । वाजसनेयिनां तु—“अन्धः स्य” (वास ३.२०) ‘इत्येव’

पाठः । हे पशवः ‘अग्भः’ स्य भवय । तद्धेतुस्वात्तच्छब्दम् । अन्नस्य हेतवः स्य । तस्मात् १०

‘वः युष्माकम्’ अग्भः क्षीराज्यादिरूपमदनीयं भक्षीय भजेयम् । भजेराशिपि लिङ् । महः

पूजा ब्रह्म वा, महः तद्धेतवः स्य यागादिद्वारेण । ‘वः युष्माकम्’ अदनीय क्षीरादि भक्षीय ।

‘सहः बलं तद्धेतवः स्य युष्माकं बलकरं घृतादि भक्षीय । महादिभ्योऽसुन्* । ऊर्जयतेः त्रिवृत्

संपदादिलक्षणः (पा ३.३.१०८ वा ९) । हे रेवतीः, रेवत्यः क्षीरादिना धनेन तद्वत्यः । “रेवती

बहुलम्” (पा ६.१.३७ वा ६) इति संप्रसारणम् । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) १५

इति पूर्वसवर्णदीर्घवम् । रमध्वं प्रीयमाणा वर्तन्वम् । “पशवो वै रेवतीः पशून्वात्मन् रमयते”

(तैस १.५.८) इति ब्राह्मणम् । अस्मिन् लोके पुषिव्याम् । “ऊडिदम्” (पा

६.१.१७१) इति विभक्तिरुदात्ता । अस्मिन् गोष्ठे गवां स्थाने व्रजे, गावः तिष्ठन्त्यरिमिति ।

“सुपि स्यः” (पा ३.२.४) इति कः । “अग्भाम्” (पा ८.३.९७) इति मूर्धन्यः ।

अग्भ इति ॥ कल्पः — “अग्भः स्याग्भो वो भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते” (आपधौ २०

१.१०.१) इति । पाठस्तु— ‘अग्भः स्याग्भो वो भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय सहः स्थ सहो वो

भक्षीयोर्जः स्थोर्जो वो भक्षीय’ इति ॥ ‘अग्भः पीवोदकसारं महः पूषं सर्वरादरणीयं सहः पलकरमुर्जं

स्वाहुत्तरसररूपं यत्क्षीरादि तत्कारणत्वेन हे पशवन्मूपाः स्य । सतो युष्मदीयं तत्क्षीरादिक्रमस्माकं

भक्षामस्तु ॥

रेवतीरिति ॥ “रेवती रमध्वमित्यन्तराऽग्नी तिष्ठन्नपति” (आपधौ १.१०.३) इति ॥ २५

पाठस्तु— ‘रेवती रमध्वमस्मिँल्लोकेऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् योनाविहैव स्तेतो माऽप गत वृद्धीर्मे

भूयास्त’ इति ॥ हे रेवतीः पशवः, अस्मिन् लोके गोष्ठे व्रजविशेषे क्षये गृहविशेषे योना स्थानविशेषे

१. तै. ति. मै-इति वा । २. मै-अग्न्यः । ३. व-क्षीरादि । * [द्र. उ. ६.५.८] ।

३. आ. हा-भूलोके ।

संहिताऽसि विश्वरूपीरा मोर्जा विशा गौपत्येना रायस्पोषेण सहस्रपोषं वः
पुष्यासं मयि वो रायः श्रयन्ताम् ॥

संहितेति सं-हिता । असि । विश्वरूपीरिति विश्व-रूपीः । एति । मा । ऊर्जा । विश । एति ।
गौपत्येन । एति । रायः । पोषेण । सहस्रपोषमिति सहस्र-पोषम् । वः । पुष्यासम् । मयि । वः ।
रायः । श्रयन्ताम् ॥

१० अस्मिन् क्षये अस्मदीये । “ क्षयो निवासे ” (पा ६.१.२०१) इत्याद्युदात्तत्वम् । अस्मिन्
योनौ रम्यमिति सर्वत्र । इह एव अस्मदीये लोकादौ स्त भूयास्त । इतः अस्मत्सकाशाद्
मा अप गत अपरक्ता मा अपगात न निर्गच्छत । अपि तु बह्वीः बह्वयः पुत्रपौत्रादिमन्यो
मम भूयास्त ॥

१० अग्निहोत्री वत्समभिमृशति—‘ संहिता ’ इति ॥ ‘ संहिता संयुक्ता मात्रा असि भव ।
मात्रा वियुक्ता मा भूः । विश्वरूपीः नानारूपवती । मत्वर्था ईकारः (पा ५.२.१०९ वा २) ।
सा त्वं माम् ऊर्जा रसेन क्षीरादिना आ विश । क्षीरादेर्दातृत्वेन मत्संबन्धिना भव ।
“ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इत्यूर्जा विभक्तिरुदात्ता । गौपत्येन च मामाविशेत्येव ।
गवां पतिः स्वामी तद्भावो गौपत्यम् । पत्यन्तलक्षणो यक् (पा ५.१.१२८) । यथाऽहं गोपतिः
भवानि तथा मयि वर्तस्व । रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या च मामाविश मदीयानि धनानि
पोषयन्ती स्वजन इव मम भव । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति रायो विभक्तिरुदात्ता ।
“ पृथ्याः पतिपुत्र ” (पा ८.३.५३) इति सत्वम् । किंबहुना, वः युष्माकं सहस्रपोषं
बहुप्रकारमहं पुष्यासं पौष्कल्येनोद्भावयिषीय बह्वीनां युष्माकं संबन्धी भूयासम् । गोपोषं
पुष्पातीतिवद् सामान्यवचनोऽन्यतरो द्रष्टव्यः । वः युष्माकं रायः धनानि क्षीरादीनि मयि
श्रयन्ताम् अविच्छेदेन सततं वर्धन्ताम् ॥

२० इमं च क्रीडन्वम् । इह एव योनौ स्त सर्वदा तिष्ठत । इतः स्थानात् मा अप गत माऽपगच्छत ।
मे मदर्थमपत्यपरम्परया बहवो भूयास्त ॥

२५ संहितेति ॥ कल्पः—“ संहितासि विश्वरूपीरिति वत्समभिमृशति ” (आपधौ ६.१७.४)
इति ॥ पाठस्तु—‘ संहितासि विश्वरूपीरा मोर्जा विशा गौपत्येना रायस्पोषेण सहस्रपोषं वः पुष्यासं
मयि वो रायः श्रयन्ताम् ’ इति ॥ हे वत्स, त्वं ‘ संहिता असि मात्रा संयुक्ताऽसि । विश्वरूपीः
आदरेण स्नानं पातुं वामतो दक्षिणतश्च पुनः पुनर्थावन् बहुरूपवदवभाससे । तावत् त्वम् ऊर्जा क्षीरादि-
रसनिमित्तेन माम् आ विश मत्समीपमागच्छ । गौपत्येन मदीयं बहुपशुस्वामित्वे निमित्तीकृत्य माम्
आ विश रायस्पोषेण घनपुष्टिनिमित्तानपि मामाविश । सहस्रसंख्याया पुष्टिर्था भवति तथा युष्माद्
पुष्यासम् । मयि युष्मदीयानि क्षीरादिधनान्याश्रयन्ताम् ॥

अग्न्युपस्थानम्]

उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥

उपेति । त्वा । अग्ने । दिवेदिवे इति दिवे-दिवे । दोषावस्तर्धिया दोषा-वस्तः । धिया । वयम् ।
नमः । भरन्तः । एति । इमसि ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते—‘उप त्वाऽग्ने’ इति तिसृभिर्गायत्रीभिः । ‘अग्ने त्वं नः’ इति

चतसृभिर्द्विपदाभिर्विराड्गायत्रीभिश्च । “जागतगायत्राभ्यां विराड्गायत्री” (द्र. *पिसू ३-१६) इति । “गायत्रीभिरुप तिष्ठते” (तैसं १-५-८) इत्यादि ब्राह्मणम् । “उप त्वा” इति प्रथमा ॥ हे अग्ने, वयं दिवेदिवे यत् दिने दिने धिया प्रज्ञया कर्मणा वा त्वाम् उप इमसि उपेम उपगच्छामः । “इदन्तो मसि” (पा ७-१-४६) । किं कुर्वन्त इत्याह—
‘दोषावस्तः रात्रावह्नि च सायं प्रातश्च नमः भरन्तः नमस्कारमाभरन्तः आहरन्तः नमस्कुर्वन्तः त्वामुपेम इति । त्वं चारमाकमुपकुर्विति शेषः । “ह्रप्रहोर्भः” (पा ८-२-३२ वा १) । भरतिर्वा भौषादिकः भृञ् भरणे इति । “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इति दिवस-वाचिनो दिवशब्दात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः । प्रगृह्यत्वं तु स्यात् । व्यत्ययेन वा चतुर्थी । “ऊडिदम्” (पा ६-१-१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “अनुदात्तं च” (पा ८-१-३) इति द्वितीयं निहन्त्यते । दोषावस्तर्धिया कर्तकौजपादिषु द्रष्टव्यः (पा ६-२-३७) । “सावेकाचः” (पा ६-१-१६८) इति धियो विभक्तिरुदात्ता ॥

उपेति ॥ कल्पः—“उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्गाह्यपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने त्वं नो अन्तम इति चतसृभिश्च द्विपदाभिः । *स नो योधि भुषी हवमुहत्या णो भयायतः समस्मा-दित्येषा चतुर्थी भवति” (भाष्यौ ६-१७-७-८) इति । तत्र प्रथमा गायत्री—‘उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि’ इति । हे अग्ने, प्रतिदिनं वयं त्वाम् उप आ इमसि उपगच्छामः । किं कुर्वन्तः ? दोषावस्तः सायं प्रातश्च धिया नमः भरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः ॥

*[“सृतीयं द्विपदाजागतगायत्राभ्याम्” (पिसू ३-१६)] ।

*[मंगं १-५-३] ।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥

राजन्तम् । अध्वराणांम् । गोपामिति गो-पाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥

सः । नः । पिता । इव । सूनवे । अग्ने । सूपायन इति सु-उपायनः । भव ।

सचस्व । नः । स्वस्तये ॥

‘राजन्तम्’ इति द्वितीया—‘राजन्तं दीप्यमानम् अध्वराणां यज्ञानां गोपां गोप्ताम् । गोपायतेः क्विप् (पा ३.२.७६), अतोलेपत्रच्छिलोपापृक्तलोपाश्च (पा ६.४.४८; ६.१.६६, ६७) । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य च गोप्ताम् । यद्वा—अध्वराणां राजन्तं गोपां रक्षितारं स्वयं सर्वदा दीदिविं दीप्यमानम् । अथवा—अध्वराणां यज्ञानां राजानम् । ऋतस्य ऋतेन यज्ञेन सत्येन वा दीदिविं प्रकाशयितारं, गोपां गवां पाताम् । अस्मिन् पक्षे अकग्रह उपपद्यते । “दीर्घश्चान्यासस्य” (उ ५.०४) इति क्विप्रत्ययः । ‘वर्धमानं समिद्धिर्हविर्मिथ स्वस्वे दमे नः गृहे अग्निहोत्रवेदमनि तं त्वामुपेमसीति ॥

‘स नः’ इति ॥ हे अग्ने, ‘सः त्वं नः अस्मभ्यं पिता इव सूनवे तात इव पुत्राय सूपायनः सूपचरणः सुखेनोपचरणीयः परिचरणीयो वा भव । “छन्दसि गत्यर्थेभ्यः” (पा ३.३.१२९) इति युच् । शोभनोपायनो वा भव । किंच ‘नः अस्माकं स्वस्तये अविनाशाय सचस्व संयच्छस्व मा कदाचिदपि मुचः । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । स्वस्तय इति “विभक्त्यन्तप्रतिरूपो निपातः” ॥

राजन्तमिति ॥ अथ द्वितीया—‘राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे’ इति ॥ कीदृशं त्वाम् ? अध्वराणां राजन्तं यज्ञराजं गोपां गवां पालकम् ऋतस्य दीदिविं सत्येन चोत्तमानं स्वे दमे स्वकीयेऽग्निहोत्रगृहे हविर्मिः वर्धमानम् ॥

स इति ॥ अथ तृतीया—‘स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये’ इति ॥ हे अग्ने, ‘सः तादृशस्त्वं नः अस्मदर्थं सूपायनः सुखेन प्राप्तुं शक्यो भव । यथा पुत्रार्थं पिता सूपायनः तद्द्रवस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्व समवेतो भव ॥

४. ब-‘यज्ञानाम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘राजानम्’ । ५. मे-‘भव’ नास्ति । ६-६. मे-विभक्त्यन्तप्रतिरूपोऽव्ययः; तं.ति-विभक्तिप्रतिरूपो निपातः ।

५-५. आ-प्राप्तुम्; क-भव सुखेन प्राप्तुम् । ६. क-सुप्राप्यः; तं.ति-सुप्रापः ।

अग्न्युपस्थानम्]

अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत ज्ञाता शिवो भव वरूध्यः ॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिम्यः ॥

अग्ने (२) । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । ज्ञाता । शिवः । भव । वरूध्यः ॥

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिम्य इति सखि-भ्यः ॥

‘अग्ने त्वं नः’ इति ॥ हे अग्ने, त्वं नः अस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः संनिकृष्ट-
 तमः भव । “तमे तादेश्च” (पा ६-४-१४९ वा ९) इति तादिलोपः । उत अपि च
 ज्ञाता रक्षकः भयेष्विति गम्यते । शिवः सुखकरः सर्वदा भव अस्माकं वरूध्यः गृहे भवः
 नित्यसंनिहितः । दिगादिवात् यत् (पा ४-३-५४) । वरूयाय गृहाय वा हितः वरूध्यः ।
 उगवादिर्द्रष्टव्यः (पा ५-१-२) ॥

‘तं त्वा’ इति ॥ हे शोचिष्ठ दीपयित्तम । “तुञ्छन्दसि” (पा ५-३-५९) १०
 इतीष्टन् । “तुरिष्ठेमेवःसु” (पा ६-४-१५४) इति टिलोपः । यद्वा-शोचस्वितम । विन्मतो-
 र्छुक्” (पा ५-३-६५) । हे दीदिवः दीप्यमान जिगीषन् वा । दिवेर्छिट्टः स्वसुरादेशः
 (पा ३-२-१०७) । “तुजादीनाम्” (पा ६-१-७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तं त्वां
 तादृशमन्तिकतमत्वादिगुणविशिष्टं त्वां सुम्नाय धनाय सुखाय वा ईमहे याचामहे । नूनम् इति
 पादपूर्णे निश्चये वा । यद्वा—नूनं नूतनम् अभूतपूर्वं तं त्वां सखिम्यः समानकथानेभ्यः सुहृदय- १५
 सुहृद्भ्यः । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” (द्र.पाभा १-४-३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वात् सुम्नायेति
 चतुर्थी ॥

अग्न इति ॥ अथ प्रथमा द्विपदा—‘अग्ने त्वं नो अन्तमः । उत ज्ञाता शिवो भव वरूध्यः’
 इति ॥ हे अग्ने, त्वं नः अस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमो मय । उत अपि च ज्ञाता शिवः च
 सन् वरूध्यः वरूये गृहे नित्यं संनिहितो भव ॥ २०

तमिति ॥ अथ द्वितीया—‘तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिम्यः’ इति ॥ हे
 अग्ने शोचिष्ठ दीदिवः शुद्धतम दीप्यमान, सखिम्यः सखीनामस्माकं सुम्नाय सुखाय नूनं त्वं
 पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वाम् ईमहे प्रान्नुमः ॥

७. मै-‘भव’ नास्ति ।

७. क.त.ति-‘वहे’ नास्ति ।

वसुरभिर्वसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः ॥

ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण वः पश्यामि रायस्पोषेण मा पश्यतेडाः स्थ मधुकृतः स्योना माऽऽ विशतेरा मर्दः । सहस्रपोषं वः पुष्यासं

(३) मयिं वो रायः श्रयन्ताम् ॥

५ वसुः । अग्निः । वसुश्रवा इति वसु-श्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तम् इति द्युमत्-तम् । रयिम् । दाः ॥ ऊर्जा । वः । पश्यामि । ऊर्जा । मा । पश्यत । रायः । पोषेण । वः । पश्यामि । रायः । पोषेण । मा । पश्यत । इडाः । स्थ । मधुकृत इति मधु-कृतः । स्योनाः । मा । एति । विशत । इराः । मर्दः । सहस्रपोषमिति सहस्र-पोषम् । वः । पुष्यासम् (३) । मयिं । वः । रायः । श्रयन्ताम् ॥

‘वसुः’ इति ॥ ‘वसुः वसुमान् । मत्वर्थायो लुप्यते । ‘अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः ।

१० ‘वसुश्रवाः वासयतीति वसुः तादृशं श्रवणं यस्य तादृशः । वसुभिर्वा श्रूयत इति वसुश्रवाः । “ गति-कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ” (द्र. उ ६७६) इत्यसुन् । स त्वमस्मान् अच्छ आभि-मुह्येन नक्षि प्राप्नुहि । “ निपातस्य च ” (पा ६.३.१३६) इति संहितायां दीर्घत्वम् । नशतिर्गतिकर्मा । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । अस्मान् प्राप्य चास्मभ्यं द्युमत्तमः दीप्तिमत्तमः त्वं रयिं धनं दाः देहि । ददातेल्लिटि पूर्ववच्छपो लृक् (पा २.४.७३) । “ ह्रस्वनुङ्म्यां मतुप् ” (पा ६.१.१७६) इति घोरितुप उदात्तत्वम् ॥

पुनश्च गृहांश्च पशुश्रोपतिष्ठते—‘ऊर्जा वः’ इति । एतानि यजुषि ॥ ‘ऊर्जा क्षीरादिना

रसेन समप्राः सदा वः पश्यामि । यूयमपि ऊर्जा रसेन स्नेहेन बलेन वा सहितं मां पश्यत । किंच रायः धनस्य “ पुत्रपश्नादिलक्षणस्य घासादिलक्षणस्य ” वा पोषेण वृद्धशा वः पश्यामि । यूयमपि रायः धनस्य पशुहिरण्यलक्षणस्य पोषेण मां पश्यत । पूर्ववत् सत्वस्वरौ ॥

२० ‘इडाः स्थ’ इत्यादि अनुष्टुप् ॥ ‘इडाः अन्नानि’ स्थ तद्धेतुत्वात् ताच्छब्धम् । ‘मधुकृतः मधुसदृशस्य कृतः कार्यः उत्पादयिष्यः । उक्तं च—“ एतद् देवानां मधु यद्घृतम् ”

वसुरिति ॥ अथ मृगीया—‘वसुरभिर्वसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः’ इति ॥ ‘वसुः वसुमानयम्’ अग्निः वसुश्चादिदेवैरादरेण स्तूपमानः श्रूयत इति वसुश्रवाः । हे तादृगग्ने, अच्छ अस्म-दमिमुखः नक्षि प्राप्नुहि । ‘द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्यमानः’ रयिं दाः धनं देहि ॥

२५ चतुर्थी तु शाखान्तरगता (मैसं १.५.३) ॥

ऊर्जेति । कल्पः—‘ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेति गृहान् प्रेष्यते पश्य वा ” (आपश्रौ ६.१०.९) इति ॥ पाठस्तु—‘ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण वः पश्यामि रायस्पोषेण मा

८-८. व-पुनादिलक्षणस्य घृतादिलक्षणस्य । ९. मै-अज्ञम् ।

८. आ.क-एव ।

[आन्वुपस्थानम्]

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ।

धियः । यः । नः । प्रचोदयादिति प्र-चोदयात् ॥ :

३. (द्र. नि ८.१८) इति, “एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यम्” इति (ऐत्रा २.२) च । ता यूयं स्योनाः सुखभूताः माम् आ विशत । इराः क्षीराद्यन्नाधामिकाः मदः मदयिज्यः देवानां मनुष्याणां च हर्षयिज्यः । मदेर्ष्यन्तात् क्विप् । ‘ बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः ’ (द्र. ष १९०) इति णिलुक् ॥ “ सहस्रपोषम् ” इति व्याख्यातम् ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते—‘ तत् सवितुः ’ इति गायत्र्या ॥ तत् तस्य । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति षष्ठ्या लुक् । तस्य सवितुः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य स्वभूतं तत्प्रसादलभ्यं वा, अत एव वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गः तेजः अन्नं धनं वा वयं धीमहि धारयेम तस्यैव प्रसादात् तस्याधारभूता भवेम । धीङ् आधारे दैवादिकः । “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ” इति लुङि “ बहुलं छन्दस्यमाङ् ” (पा ६.४.७५) इत्यङभावः । दधातेर्वा लिट् । सर्वत्र “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । कस्येत्याह—यः देवः सविताऽस्माकं धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रचोदयेत् प्रवर्तयेत् । यद्वा—धियः धर्मादिगोचराः बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् । ल्हेयङागमः (पा ३.४.९४) । तस्य सवितुरिति । यद्वा—सवितुः देवस्य तदन्नादि धीमहि । किमित्याह—य इति । लिङ्गन्यत्ययः । तदस्माकं धियः प्रचोदयात् प्रेरयति । यद्वा—यो देवः सविता विश्वस्य प्रसविताऽस्माकं धर्मादिगोचराः धियः प्रेरयति तस्य स्वभूतं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं भर्गः पापानां तापनं तेजो मण्डलाम्कं धीमहि मनसा धारयायः । ध्यायतेरेव वा छान्दसं संप्रसारणम् । एवं बोधप्रकाशाभ्यां समस्तस्य प्रपञ्चस्य उपकुर्वाणं श्रेयोऽर्थिभिर्भजनीयं सूर्यात्मना स्थितं पारमेश्वरं तेज उपास्यत्वेन उपदिश्यते ॥

पश्यतेडाः स्य मधुकृतः स्योना माऽऽ विशतेरा मदः । सहस्रपोषे वः पुष्यासं मयि चो रायः भ्रयन्ताम् इति ॥ हे गृह्णागताः पशवः, क्षीरादिरसनिमित्तेन धनुषिनिमित्तेन च पुष्मानहं पश्यामि । यूयमपि तथा मां पश्यत । हे इडाः गावः, यूयं मधुरघृतकारिण्यः स्य । स्योनाः सुखकराः इराः अन्नवत्यः मदः मादयिज्यः माम् आ विशत । सहस्रसंख्यया पुष्टिर्यथा भवति तथा पुष्मान् पुष्यासम् । पुष्माकं घनानि क्षीरादीनि मयि भ्रयन्ताम् ॥

तदिति ॥ कल्पः—‘ तत्सवितुर्वरेण्यम्, सोमान् स्वरणम्, मित्रस्य चर्षणीघृतं, प्र स मित्र, कदा चन स्तरीरसि, कदा चन प्र युच्छसि, परि त्याऽग्ने पुरं धर्मित्युपस्थाय ’ (आपश्री ६.१८.१) इति ॥ आहवनीयमिति लभ्यते । तत्र प्रथमैवमान्नात्—‘ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ’ इति ॥ यः सविताऽस्माकं बुद्धीः प्रेरयति तस्य सवितुः देवस्य वरणीयं तत्र भर्गः तेजो ध्यायेम ॥

१०. व-प्रेरयति; त-प्रवर्तयेत् नास्ति । ११. ति-प्रचोदयेत् ।

सोमान् स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजम् ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र. सशसि दाशुपे ।

उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ।

कक्षीवन्तमिति कक्षी-वन्तम् । यः । औशिजम् ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सशसि । दाशुपे ।

उपोपेत्युप-उप । इत् । नु । मघवन्निति मघ-वन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥

- पुनरथाहवनीयमुपतिष्ठते— 'सोमानम्' इति गायत्र्या ॥ 'सोमानं सोतारं सोमानाम-
भिपोतारं मां कृणुहि । "अभ्येभ्योऽपि दृश्यते" (पा ३.२.७५) इति मनिन् । उच्छादित्वा-
१० दन्तोदात्तत्वम् (पा ६.१.१६०) । औणादिको वा मनिन्प्रत्ययः (उ ५९४) । अन्य आहुः
सोमानामिति वक्तव्ये छान्दसं ह्रस्वत्वम् । सोमानां सप्तविधानां संबन्धिनं मां कुर्विति । तत्राप्यन्तोदा-
त्तत्वं मृग्यम्, सोमशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । 'स्वरणं शब्दितं सोमत्वेन प्रकाशितम् ; र्व्' शब्दोपतांपयोः ।
कर्मणि ल्युट् (पा ३.३.११३) । ईदृशं च मां कुरु । हे ब्रह्मणः परिष्वदस्यान्नस्य वा
'पते स्वामिन् । "पद्ययाः पतिपुत्र" (पा ८.३.५३) इति सत्वम् । "सुवामन्त्रिते" (पा २.१.२) इति पराङ्गवद्भावात् पद्ययामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । 'कक्षीवन्तं ताद्वर्ष्यात्
१५ ताच्छन्द्यम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः तमिव 'यः' औशिजम् । स्वार्धिकोऽण् (पा.५.४.३८)
वचनव्यत्ययः । यद्वा-कक्षीवन्तं हस्यादिकक्ष्यावन्त ईश्वरं मां कुरु । "आसन्दीवदष्ठीवत्" (पा ८.२.१२) इत्यादिना निपात्यते । य औशिज ईश्वर औशिजो भवति तं मां कुरु ।
उशिकू कान्तः सर्वलोकप्रियः स औशिजः । स्वार्धिकोऽण् (पा ५.४.३८) ॥

- २० रात्रिमुपतिष्ठते— 'कदा चन' इति पथ्यावृत्त्या ॥ "तृतीयश्वेद्वादशाक्षरः पथ्या" (द्र. विद् ३.२७) इति । व्याख्याता चैयमादियमहे (तैसं १.४.२२) । इन्द्रात्मना रात्रिः

सोमानमिति ॥ अथ द्वितीया— 'सोमानम् स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजम्' इति ॥ 'ब्रह्मणः परिष्वदस्य कर्मणः' पते स्वामिन्नने, 'यः' त्वम् 'औशिजम्' उशिजः ऋषेः पुत्रं 'कक्षी-
२५ यन्तम्' ऋषि कर्मण्यर्तकं वृत्तवानसत्यप्याहारः । तादृशस्त्वं मामपि 'सोमानं सोमयागानां' 'स्वरणम्' उपदेष्टारं कुरु ॥

"मिग्रस्य" (तैसं ३.४.११), "अ स मिग्र" (तैसं ३.४.११) इति द्वयं नात्राऽऽम्नातम् ॥
कदेति ॥ अथ पाथमी— 'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सशसि दाशुपे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इत्
ते दानं देवस्य पृच्यते' इति ॥ हे 'इन्द्र, परमेश्वरमुपस्ताग्ने, कदाचिदपि 'स्तरीः' हिंसकः 'न' भसि ।
किन्तु 'दाशुपे' इतिदृश्यते यजमानार्थम् 'उपोप' इत् 'नु' अत्यन्ततमीप एव 'सशसि' समवेधोऽसि । हे

- १० ["पथ्या पूर्वमेतृतीयः" (विद् ३.२७) ।] ।

अन्युपस्थानम्]

परि त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रश् सहस्य धीमहि । ध्रुपद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः ॥

परीति । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

ध्रुपद्वर्णमिति ध्रुपत्-वर्णम् । दिवेदिव इति दिवे-दिवे । भेत्तारम् । भङ्गुरावत इति भङ्गुर-वतः ॥

स्त्यते । कदाचिदपि स्तरीः छादयिता अभिमविता न भवति । अपि तु दाशुपे हवीषि दत्तवते यजमानाय सश्वसि समागच्छसि, न कदाचिदपि तत्सकाशं मुञ्चसि उपकर्तुम् । तथा हि—हे मघवन्, तव देवस्य देवनशीलस्य दानं भूयः भूयोऽपि उपपृच्छते एव, अविच्छेदेन निर्वर्त्यत एव । यद्वा—भूयो भूयोऽपि उपपृच्छतां उत्पाद्यतामिति ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते—' परि त्वा ' इत्यनुष्टुभा ॥ हे अग्ने सहस्य, सहो बले तत्र भवः ।

“ दिगादिभ्यो यत् ” (पा ४.३.५४) । पुरम् अभिमतानां पूर्यितारं विप्रं मेधाविनं ध्रुपद्वर्णं वर्णमात्रेणैव शत्रुणाम् अभिमवितारं भेत्तारम् । कस्य ? भङ्गुरावतः परमङ्गनशीलैर्भ्यापारैः तद्वतो रक्षःप्रभृतेः । छान्दसं संहितायां दीर्घत्वम् । ईदृशं त्वां दिवेदिवे दिनेदिने परि धीमहि सर्वतो धारयेम । दधातेर्लिङि शपो लुक् (पा २.४.७३) ॥

मघवन्, इन्द्रसद्व्याने, भूयः इत् नु पुनरपि देवस्य ते तव दानं पृच्छते फलदानमस्माभिः संयुज्यते ।

“ कदा चन प्र युच्छसि ” (तैत्तं १.४.२२) इत्येपाऽन्यत्राऽऽम्नाता ॥

परीति ॥ अथ सप्तमी—' परि त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रश् सहस्य धीमहि । ध्रुपद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः ' इति ॥ सहसि बले भवः सहस्यः । हे सहस्य बलवन् अग्ने, वयं त्वां प्रतिदिने परि धीमहि परितो धारयाम । कीदृशं त्वाम् ? पुरम् अभिमतानां पूरकं विप्रं ब्राह्मणाभिमानिनं ध्रुपद्वर्णं वैरिणम् । ध्रुपद्वर्णमिव वर्णं आकारो यस्य तादृशम् । भङ्गुरावतः भङ्गनशीलव्यापारोपेतस्य रक्षतो भेत्तारम् ॥

अग्न इति ॥ कस्य—“ अग्न आयुरपि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अग्ने गृहपत इति च । पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाशिपमाशासे तन्तवे इत्यत्रातस्य । अमुष्मा इति जानस्य ” (आपश्रौ ६.१९.१-२) इति ॥ आग्निपावमान्यौ त्वन्यत्र (तैत्तं १.५.५) आम्नाते । मन्त्रान्तरपाठस्तु—' अग्ने, गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः हिमास्तामाशिपमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिपमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीम् ' इति ॥ हे गृहपालक अग्ने, गृहपतिना त्वया अनुगृहीतः अहं शोभनो गृहपतिः भूयासम्, तथा गृहपतिना मया पूजितः त्वं गृहस्वामी भूयाः । कियन्तं कालम् ? इति हिमाः । हिमशब्दोपलक्षितहेमन्तर्तुसंहितात् शतसंभारसत्तान् । अहं तन्तवे उरस्यस्यमानपुत्रसंतानाय ज्योतिष्मतीं महावर्धसयुक्तां ताम् आशिपम् आयुरारोग्यैर्धर्मोमिष्टिरूपां आशासे । एवम् अमुष्मै जाताय देवदत्तदिनान्ते ॥

१२. भे—' दिवेदिवे ' नास्ति ।

१०. आ-फलदानार्थमस्माभिः । ११. क-ब्राह्मणजात्यभिः । १२. क-सुगृहीतः । १३-१३. तं. ति-कियत्कालम् ।

[अग्न्युपस्थानम्]

अग्नें गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना
 भूयाः शतं हिमास्तामाशिपमा शासे तन्त्वे ज्योतिष्मतीं तामाशिपमा
 शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीम् ॥

[भूयास्त स्वस्तयेऽग्ने पुष्यासं धूपद्वर्णमेकात्रिंशच्च]

५ अग्नें गृहपत इति गृह-पते । सुगृहपतिरिति सु-गृहपतिः । अहम् । त्वया । गृहपतिनेति गृह-
 पतिना । भूयासम् । सुगृहपतिरिति सु-गृहपतिः । मया । त्वम् । गृहपतिनेति गृह-पतिनाः ।
 भूयाः । शतम् । हिमाः । ताम् । आशिपमित्या-शिपम् । एति । शासे । तन्त्वे । ज्योतिष्मतीम् ।
 ताम् । आशिपमित्या-शिपम् । एति । शासे । अमुष्मै । ज्योतिष्मतीम् ॥ ६ ॥

[मैसं १.५.२-३; कांसं ७.१; कपिसं ५.१; वासं ३.२०-३५]

३० गार्हपत्यमेवोपतिष्ठते—' अग्ने गृहपते.' इति यजुर्भिः ॥ हे अग्ने गृहपते, गृहकर्मणां
 पालयितः त्वया गृहपतिना स(गृ)हकर्मणां पालनं कुर्वता सुगृहपतिः अहं भूयासम् ।
 त्वम् अपि गृहपतिना मया सुगृहपतिः भूयाः । कियन्तं कालमित्याह—' शतं हिमाः
 शतं वर्षाणि हि मर्त्यानाम् । " शतं त्वा हेमन्तानिन्विषीय " (-तैसं १.५.८) इति ब्राह्मणम् ।
 तावन्तं कालमिदमित्यं भवतु । किञ्च ताम् आशिपम् अनागताभिप्रेतार्थप्रार्थनमाशीः; ताम्
 ३५ आ शासे प्रार्थये । यद्वा-आशासनीया आपुरादिसर्वसंपदाशीः तामाशासे । " आशासः क्वौ "
 (पा ६-४-३४ वा १) इतीत्वम् कीदृशीम् ? ज्योतिष्मतीं दीप्तिमतीं ब्रह्मवर्चसप्रधानाम् । कस्मै ?
 तन्त्वे अजातापत्यविपयमिदम् ; अमुष्मै इति वक्ष्यमाणस्य संनिहितापत्यविपयत्वात् । अमुष्मा
 इति संनिहितानामपत्यानां साधारणो निर्देशः । " तस्मै सहस्रकिरणाय भास्कराय गोविन्दाय च
 तां ज्योतिष्मतीमाशिपमाशासे । " पुत्रस्य नाम गृह्णाति " (तैसं १.५.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 २० ॥ इति प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" सं प्रेक्ष्य गृहानग्नेः स्य गोष्ठमुपनिष्ठते ।
 रेवान्तराऽग्नी जपति संहिता वस्तकं रशुशेत् ॥ १ ॥
 उप त्वा पश्चिमं वह्निं पष्मन्त्रैरुपतिष्ठते ।
 उर्जां प्रेक्ष्य गृहास्तस्मिन्नुर्भिः पूर्वपावकम्
 उपस्थायात्र इत्यस्मात्पश्चिमं चोपतिष्ठते " ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणार्च्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदोपनिषत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

३३. मै-शोभनेन तद्वान् । ३४. वि.च-अस्मै ।

आहवनीयोपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

अयज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमित्याह स्तोममेवास्मै

युनक्त्युपेत्याह प्रजा वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेवं पशुनिमं लोक-

मुपैत्यस्य प्रत्नामनु द्युतमित्याह सुवर्गो वै लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव लोकः

अयज्ञः । वै । एषः । यः । अस्मा । उपप्रयन्त इत्युप-प्रयन्तः । अध्वरम् । इति । आह ।

स्तोमम् । एव । अस्मै । युनक्ति । उपेति । इति । आह । प्रजेति प्र-जा । वै । पशवः । उपेति ।

इमम् । लोकम् । प्रजामिति प्र-जाम् । एव । पशुन् । इमम् । लोकम् । उपेति । ऐति । अस्य ।

प्रत्नाम् । अन्विति । द्युतम् । इति । आह । सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । प्रत्नः ।

सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । लोकम् ।

अग्न्युपस्थानमन्त्राणां ब्राह्मणमग्न्यापैयम्—' अयज्ञः ' इत्यादि ॥ " उपप्रयन्तः " ०१

(तैसं १.५.५) इत्यादि द्वादशचं स्तोमस्थानीयमस्य, यज्ञस्य करोतीति । " मन्त्रं वोचेम " १०

(तैसं १.५.५) इत्येतच्च स्तोमाभिप्रायमित्थमिप्रायः ॥

' उपेत्याह ' इत्यादि ॥ ' प्रजाः च ' पशवः च ' इमं ' लोकम् ' उपेत्य, वर्तन्ते ।

तस्मादेतल्लोकाल्मकाध्वरोपनयनकथनं प्रजानां पशूनामस्य च लोकस्योपनयनाय भवतीति ॥

' अस्य प्रत्नाम् ' इति ॥ प्रत्नतया स्वर्गस्थानीयं दीप्तिदोहनं स्वर्गसमारोहणाय भवतीति ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चमानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

अयज्ञ इति ॥ " उप प्र " (तैसं १.५.५) इत्यादिमन्त्रसंघोपस्थानेन, ज्योतिष्टोमे विवृत्पञ्च-

दशादिस्तोमवदग्निदोत्रेऽपि ' स्तोमयोग उपचयंत इत्याह—' अयज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमित्याह

स्तोममेवास्मै युनक्ति ' इति ॥ ' यः सामरहितः स यज्ञ एव न भवति । ऋग्मेदादावृत्तिमेदांश्च निष्पन्नः

सामसंघः स्तोमः । तं चास्मिन्नग्निदोत्रे मन्त्रसंघेन संपादयति ॥

उपेत्याहेति ॥ उपशब्दसूचितं दूरीयति—' उपेत्याह प्रजा वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेवं पशुनिमं २०

लोकमुपैति ' इति ॥ ' प्रजाः ' पशवः च भूलोकमुपगच्छन्ति । तस्माद्यजमानोऽप्युपशब्दसामग्यात् ' प्रजां

' पशुन् ' च उपेत्य तद्युक्तं भूलोकमुपैति ॥

अस्येति ॥ प्रत्नशब्दसूचितमाह—' अस्य प्रत्नामनु द्युतमित्याह सुवर्गो वै लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव

लोकः समारोहति ' इति ॥ स्वर्गलोकस्य चिंतनत्वेन प्रत्नशब्दसूचितत्वात् तेन शब्देन स्वर्गरोहो भवति ॥

१. मे-ध्वरोपायनकथनम् । २. तं.ति-स्थोपायनाय । ३. ऋ-प्रयत्नतः । २५

१. ति-धोमयागः ।

[आहुवनीयोपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

समारोहत्याग्निर्भूर्धा दिवः ककुदित्याह मूर्धानमे(१)वैनः समानानां करोत्यथो
 देवलोकादेव मनुष्यलोके प्रति तिष्ठत्ययमिह प्रथमो धायि धातुभिरित्याह मुख्यमेवैनं
 करोत्युभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव रुद्धेऽयं ते योनिर्ऋत्विय

इत्याह पशवो वै रयिः पशुनेवाव रुद्धे

५. समारोहतीति सम्-आरोहति । अग्निः । सूर्या । दिवः । ककुत् । इति । आह । मूर्धानम् (१) ।
 एव । एनम् । समानानाम् । करोति । अथो इति । देवलोकादिति देव-लोकात् । एव ।
 मनुष्यलोक इति मनुष्य-लोके । प्रतीति । तिष्ठति । अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातुभिरिति ।
 धातु-भिः । इति । आह । मुख्यम् । एव । एनम् । करोति । उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतिन्द्र-
 अग्नी । आहुवध्या इति । आह । ओजः । बलम् । एव । अवेति । रुद्धे । अयम् । ते ।
 योनिः । ऋत्वियः । इति । आह । पशवः । वै । रयिः । पशुन् । एव । अवेति । रुद्धे ।

‘अग्निः’ इति ॥ अग्नेर्भूर्धत्वाभिधानं यजमानस्य प्राधान्यार्थमिति । ‘अथो अपि च
 देवलोकात् आगत्य मनुष्यलोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

पार्थिवस्थानेः पश्चादभिधानात् ‘मुख्यम्’ इति प्रथमत्ववचनादग्नेः मुखमिव मुख्यम् ॥

‘ओजः’ इति ॥ ओजोबलात्मकत्वादिन्द्राग्न्योः ॥

२५. ‘पशवो वै रयिः’ इति ॥ “वर्धया रयिम्” (तैसं १.५.५) इति दर्शनात् ॥

अग्निरिति ॥ मूर्धशब्दप्रथिवीशब्दाभ्यां सूचितं दर्शयति—‘अग्निर्भूर्धा दिवः ककुदित्याह मूर्धानं
 मेवैनं समानानां करोत्यथो देवलोकादेव मनुष्यलोके प्रति तिष्ठति’ इति ॥ ‘मूर्धानं श्रेष्ठमेनं यजमानं
 समानानां समानजानीयानां मध्ये करोति । अपि च ‘देवलोकात् आगत्य मनुष्यलोके एव प्रतिष्ठितो
 भवतीत्यर्थः’ ॥

२०. अयमिति ॥ प्रथमत्ववचनं दर्शयति—‘अयमिह प्रथमो धायि धातुभिरित्याह मुख्यमेवैनं
 करोति’ इति ॥

उभेति ॥ इन्द्रस्य बलमिमानित्वादग्नेश्च तेजोऽभिमानित्वात् शब्दद्वयेनोभयप्राप्तिः सूप्य
 इत्याह—‘उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव रुद्धे’ इति ॥

२५. अयमिति ॥ मन्त्रगतं रयिशब्दं व्याचष्टे—‘अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै रयिः
 पशुनेवाव रुद्धे’ इति ॥

५. मे-मुरम् । ५-५.५-मे-‘ओजः इति’ नास्ति ।

२-२. क.करोतीत्यर्थः, इ.उ.नै.ति.पा-‘समानानां...भवतीत्यर्थः’ नास्ति ।

आहवनीयोपस्थानमन्त्राणां न्याख्यानम्]

पङ्क्तिरुप तिष्ठते पङ्क्त्वा (२) ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति पङ्क्तिरुत्तराभिरुप तिष्ठते
द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति यथा वै पुरुषो-
ऽश्वो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते

पङ्क्तिरिति षट्-भिः । उपेति । तिष्ठते । षट् । वै (२) । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति ।
पङ्क्तिरिति षट्-भिः । उत्तराभिरित्युत्-तराभिः । उपेति । तिष्ठते । द्वादश । समिति । पद्यन्ते ।
द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सम्-वत्सरः । संवत्सर इति सम्-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठति ।
यथा । वै । पुरुषः । अश्वः । गौः । जीर्यति । एवम् । अग्निः । आहित इत्या-हितः । जीर्यति ।
संवत्सरस्येति सम्-वत्सरस्य । परस्तात् । अग्निपावमानीभिरित्याग्नि-पावमानीभिः । उपेति । तिष्ठते ।

‘पङ्क्तिः’ इति ॥ आहवनीयमेव सर्वत्र । विशिष्टसंख्यान्वयो विशिष्टफलावाप्तिहेतु-
रिति भावः । ‘पङ्क्तिरुत्तराभिः’ इति । ननु द्वादशभिरुपतिष्ठत इत्येव वाच्यं स्यात् । मैवम् ।
पट्वन्निबन्धनफलावाप्तये पङ्क्तिः पङ्क्तिरुपस्थीयते । द्वादशेति तन्निबन्धनफलावाप्तिश्च भवति ॥

‘यथा’ इत्यादि ॥ यथा पुरुषादयः आसादिताहारा जीर्यन्ते एवम् अग्निः आहितः
जीर्यति । ‘संवत्सरस्य’ इत्यादि । “अग्न आयूँषि पवसे” (तैसं १.५.५) इत्येताभिः
पङ्क्तिः संवत्सरे संवत्सरे उप तिष्ठते । “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.२.१४१) इत्युभयपदद्वन्द्विः,
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तन्वम् ॥

पङ्क्तिरिति ॥ ‘पूर्वोत्तरपट्काम्यां प्रतिदिनमुपस्थानं विधत्ते’—‘पङ्क्तिरुप तिष्ठते पङ्क्त्वा
ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति पङ्क्तिरुत्तराभिरुप तिष्ठते द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सर एव प्रति तिष्ठति’ इति ॥ ‘उपप्रपत्तः’ (तैसं १.५.५) इत्यादिकं पूर्वपट्कम् । ‘अग्न आयूँषि’
(तैसं १.५.५) इत्यादिकमुत्तरपट्कम् ॥

यथेति ॥ पूर्वपट्कन यथा प्रतिदिनमुपस्थानं तद्वदुत्तरेणापि प्राते काञ्चिदेष विधत्ते—‘यथा वै
पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं
कृतोत्यथो पुनारयेव’ इति ॥ “पुरुषादीनां चिरकाले देहो यथा जीर्यति तथाऽग्नेः” संवत्सरे प्राज्ञां शरां निवार्य

६. ष-‘फलहेतुरिति । ७. तं.ति.ष-मैवम् । ८. ष-जीर्यते ।

३-३. ष-उपस्थानं विधत्ते; ६. उ. तं. ति. पा-विधत्ते । ४. ति-‘दुत्तरपट्कनापि । ५-५. भा-
पुरुषादीनां चिरकालेनैवामोः । ६. तं. ति-संवत्सरे ।

[आहवनीयोपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

पुनर्नवमेधैर्नमजर्ं करोत्यथो पुनास्यैपोप तिष्ठते योग एवास्यैप उप तिष्ठते (३) दम एवा-

स्यैप उप तिष्ठते याञ्चैवास्यैपोप तिष्ठते यथा पापीयान्छ्रेयस आहृत्य नमस्यति तादृशोव

पुनर्नवमिति पुनः-नवम् । एव । एनम् । अजरम् । करोति । अथो इति । पुनाति । एव ।

उपेति । तिष्ठते । योगः । एव । अस्य । एपः । उपेति । तिष्ठते (३) । दमः । एव । अस्य ।

५ एपः । उपेति । तिष्ठते । याञ्चा । एव । अस्य । एपा । उपेति । तिष्ठते । यथा । पापीयान् ।

श्रेयसे । आहृत्यैत्या-हृत्य । नमस्यति । तादृक् । एव । तत् ।

- ‘पुनर्नवम्’ इत्यादि ॥ आयुरादिळाभात् । ‘अथो अपि च पुनाति’ एव अग्निं जरया नाभिभूयते, पवमानस्यायं महिमेति । ‘उप तिष्ठते योग एवास्यैपः’ । ‘उप-तिष्ठते इति यत् एपः अग्निः योगः संश्लेषः संपद्यते, यत्रायुरादीनि स्वयमेव संपद्यन्त इति । ‘उप तिष्ठते इति यत् इदमग्नेरुपस्थानम् इदं दमः एव अस्य एपः क्रियते, दमो निबद्धस्तुतिकरंपदैर्बिधेयीकरणम् । यथाऽस्मै अभीष्टमकृत्वा स्यातुमपि न शक्नोति तथैव दम-यति—“ अग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः ” (तैसं १.५.५) इत्यादि । ‘उप तिष्ठते’ इति । उपस्थानव्याजेन रंवाग्मिमतानि अग्निं याचते—‘ आयुःपि पवस्व, ऊर्जमिपं चासुव, दुच्छुनां दूरे वाधस्व ’ इति । ‘उप तिष्ठते’ इति । परस्परश्रयः प्रकर्षः । ‘यथा स्वल्पैश्वर्यो जनः प्रभूतैश्वर्याय फलादिकमुपहृत्य नमस्यति तादृक् इदमुपस्थानम्; आराधैश्वर्यव्यापनार्थत्वात् । ततः सुप्रसन्नः स्वामी फलेनाभिमतेन पुरुषम् आराधयितारं योजयतीति । “ नमो धरिविश्वित्रदः क्यच् ” (पा ३.१.१९) ॥

नूतनगरीं शोधयितुं संवत्सरादूर्ध्वमुपस्थानम् । “अग्निदेवतायाः पवमानदेवतायाश्च” संवन्धिन्ध्व ऋच भाग्निपावमान्यः । यद्यप्यग्निरेव शोधकत्वात् पवमानस्तथाऽपि शोधकत्वोपाधेरन्यत्वमग्निरेत्य निर्देशभेदः ॥

- २० उपेति ॥ विहितमुपस्थानं षतुर्धारमनूद्य प्रशंसति—‘उप तिष्ठते योग एवास्यैपोप तिष्ठते इम एवास्यैप उप तिष्ठते याञ्चैवास्यैपोप तिष्ठते यथा पापीयान्छ्रेयस आहृत्य नमस्यति तादृशोव तत्’ इति ॥ ‘उप तिष्ठते इति यत् एपः एव अस्य अग्नेः योगः यजमानेन सहानुप्राधानुप्राहरूपः संबन्धः । तथा दमः दादादिलक्षणोपद्रवनिवारणम् । तथा घनादियाञ्चा । किञ्च यथा लोके कश्चिद्विद्वो धनिकार्यं किञ्चिदुपायनमानीय नमस्कारं करोति तादृक् इदमुपस्थानम् । ‘अथमिह प्रथमो धायि घादग्निः’ (तैसं १.५.५) इति योग उक्तः । ‘अथो वाधस्व दुच्छुनाम्’ (तैसं १.५.५) इति अग्निनिवारणम् । ‘अथा नो बधया रयिम्’ (तैसं १.५.५) इति याञ्चा । ‘मन्त्रं वोचेमाप्तये’ (तैसं १.५.५) इत्युपायनम् ॥

९. ५-संयोगः ।

७-७. १.७.पा-अग्निदेवताभ्यश्च पवमानदेवताभ्यश्च । ८..१.७.पा.हा-घनिष्टाय ।

[आहवनीयोपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

तदायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहीत्याहायुर्दा होप वचोदा अग्नेऽसि वचो मे
 देहीत्याह वचोदा होप तनूपा अग्नेऽसि तनुर्वे मे पाहीत्याह (४) तनूपा होपोऽग्ने
 यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पूणेत्याह यन्मे प्रजायै पशुनामूनं तन्म आ पूरयेति
 वावैतदाह चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेत्याह रात्रिवै चित्रावसुरव्युष्ट्यै वा एतस्यै
 आयुर्दा इत्यायुः-दाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । इति । आह । आयुर्दा इत्यायुः-
 दाः । हि । एषः । वचोदा इति वचः-दाः । अग्ने । असि । वचः । मे । देहि । इति ।
 आह । वचोदा इति वचः-दाः । हि । एषः । तनूपा इति तनू-पाः । अग्ने । असि । तनुर्वम् ।
 मे । पाहि । इति । आह (४) । तनूपा इति तनू-पाः । हि । एषः । अग्ने । यत् । मे ।
 तनुवाः । ऊनम् । तत् । मे । एति । पूण । इति । आह । यत् । मे । प्रजाया इति प्र-जायै ।
 पशुनाम् । ऊनम् । तत् । मे । एति । पूरय । इति । वाव । एतत् । आह । चित्रावसो इति १०
 चित्र-वसो । स्वस्ति । ते । पारम् । जशीय । इति । आह । रात्रिः । वै । चित्रावसुरिति
 चित्र-वसुः । अव्युष्ट्या इत्यवि-उष्ट्यै । वै । एतस्यै ।

‘ आयुर्दाः ’ इत्यादि ॥ गतम् (तैसं १.५.५) ॥

‘ यन्मे प्रजायै ’ इत्यादि ॥ तनुवत् प्रधानत्वात् प्रजाश्च तनुशब्देनोच्यन्त इति दर्श-
 यति । ‘ आ पूरय ’ इति । ‘ पूणतिरापूरणकर्मैत्याचष्टे ॥

‘ रात्रिवै ’ इति ॥ चित्रा नानारूपा वसवो वस्तारो “यस्यामिति चित्रा अप्येकरूपा
 वसन्त्यस्यामित्यर्थः । ‘ अव्युष्ट्यै वा ’ इत्यादि । रात्रेर्वसानं व्युष्टिः । एतस्या रात्रेः ‘ अव्युष्ट्यै
 अभैपुः । यद्वा—अव्युष्ट्यै व्याप्तिरहिताया रात्रेरभैपुः अव्युष्ट्याशङ्कया अभैपुरिति यावत् ।
 छान्दसोऽन्तोदात्तत्वाभावः । तस्मात् ‘ स्वस्ति ते पारमशीय ’ इति प्रार्थनया ‘ व्युष्टिम्
 अव रुद्धे । “ तादौ च ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, “ उदात्तस्वरितयो-
 र्यणः ” (पा ८.२.४) इत्युकारः स्वर्यते ॥

आयुर्दिति ॥ त्रयाणां यजुषामर्थसिद्धिं दर्शयति—‘ आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहीत्याहाऽऽयुर्दा होप
 वचोदा अग्नेऽसि वचो मे देहीत्याह वचोदा होप तनूपा अग्नेऽसि तनुर्वे मे पाहीत्याह तनूपा होपोऽग्ने
 इति ॥

अग्न इति ॥ तनुवादेन प्रजाः पदावशोपलक्षिता इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—‘ अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं
 तन्म आ पूणेत्याह यन्मे प्रजायै पशुनामूनं तन्म आ पूरयेति वावैतदाह ’ इति ॥

चित्रावसविति ॥ चित्रावसुपदस्यार्थं यावत्तात्पर्यं च दर्शयति—‘ चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशी-
 येत्याह रात्रिवै चित्रावसुरव्युष्ट्यै वा एतस्यै पुरा माह्वणा अभैपुर्गुष्टिमेवाव रुद्धे ’ इति ॥ नक्षत्रादिरूपं

१०. ५-पृष्ठेति प्रा पूणे इत्याचष्टे । ११. ४-अस्यामिति ।

१. आ-‘मर्थप्रसिद्धिम्; ति-‘मर्थं प्रसिद्धिम्; हा-‘अर्थसिद्धिम् ।

[आहवनीयोपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

पुरा ब्राह्मणा अमैपुर्व्युष्टिमेवाव रुद्ध इन्धानास्त्वा शतम् (५) हिमा इत्याह शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्येषा वै सुर्मी कर्णकावत्येतया ह स्म
 वै देवा असुराणां शततर्हान् स्तृहन्ति

पुरा-। ब्राह्मणाः । अमैपुः । व्युष्टिमिति वि-उष्टिम् । एव । अवेति । रुद्धे । इन्धानाः । त्वा ।
 ५ शतम् (५) । हिमाः । इति । आह । शतायुरिति शत-आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय
 इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति । एषा । वै । सुर्मी ।
 कर्णकावतीति कर्णक-वती । एतया । ह । स्म । वै । देवाः । असुराणाम् । शततर्हानिति
 शत-तर्हान् । तृहन्ति ।

‘ शतायुः ’ इति ॥ शतवर्षः शतवीर्यः १पुरुषः । हिमशब्देन संवत्सराभिधानं व्याख्या-
 १० तम् (तैसं १.५.५) । १आयुषि १इन्द्रिये च प्रतिष्ठितो भवति अनया समिधमाधाय ॥
 ‘ एषा वै ’ इत्यादि । ज्वळन्ती ओहमयी रथूणा १सूर्मी । गौरादित्वात् डीप् (पा
 ४.१.४१) । १कर्णकावती अन्तःसुपिरथती अन्तर्बहिश्च ज्वळन्तीत्यर्थः । साहितिकं दीर्घत्वम् ।
 तत्सदृशा ऋगित्यर्थः । ‘ एतया ’ इत्यादि-११ । असुराणां मध्ये १शततर्हान् अनेकप्रहारेण शतस्य
 १५ हन्तून् १तृहन्ति षन्ति स्म १एतर्चा । तृह हिंसायां रौधादिकः । “ छट् स्मे ” (पा
 ३.२.११८) इति छट् । तस्मात् १एतया ऋचा १समिधम् आदधानः १वज्रं १शतप्याक्ष्यन्
 इन्द्रायुषसदृशा १शतर्चा पूर्वोक्तां सुर्मीमेव १भ्रातृव्याय प्रहिणोति । तच्च १स्तृत्यै विनाशाय
 भ्रातृव्याणां भवति । १अछम्बट्कारम् अनार्तत्वाय चात्मनः ॥

चित्रमभिष्यक्ततया वसति अस्यामिति १रात्रिः १चित्रावसुः । अव्युष्टिः प्रमाताभावः १० । हेमन्तौ
 शत्रेर्दीर्घत्वेन प्रमातं न भविष्यत्येवेति कदाचिद् १ब्राह्मणाः भीताः; अतः ‘ पारमद्रीय ’ इति प्रार्थनया
 २० प्रमातं लभते ॥

इन्धाना इति ॥ शतसंख्यां प्रशंसति—‘ इन्धानास्त्वा शतं हिमा इत्याह शतायुः पुरुषः
 शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ’ इति ॥ अल्प मन्त्रस्योपस्थाने समिधाधाने च विनियोगद्वयं सूत्रकार
 उदाहरणम्—‘ इन्धानास्त्वा शतम् हिमा इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा शतम् हिमाः । अग्नेः समिदस्यमिहास्त्वा मा
 पाहि संमस्य समिदसि परस्था म पृथि यमस्य समिदसि मृत्योर्मा पादिति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय ”
 २५ (भाषभ्रौ १.११-१२) इति । तत्रोपस्थानाद्भवप्रस्तावेन ११ मन्त्रो व्याख्यातः ॥

एषेति ॥ अथ तस्यैव समिधाधानाद्दत्वं निषत्ते—‘ एषा वै सुर्मी कर्णकावत्येतया ह स्म वै देवा
 असुराणां शततर्हान् स्तृहन्ति यदेतया समिधमादधाति यज्रमेवैतच्छतर्चा यज्रमानो भ्रातृव्याय प्र इति
 १२-१२ य-एतया ऋचा देवाः । १३. य-‘ एतर्चा ’ नास्ति । १४. य-एव; तं-
 ‘ शतप्याक्ष्यम् ’ नास्ति; ति-शतप्या ।

१०. आ.हा-प्रमातान्तः । ११. आ-‘ जप्रस्तावेन; ति-‘ जत्वेन प्रस्तावेन ।

[आहवनीयोपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नी यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या
अछम्बट्कारं सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसाऽगथा इत्याहैतत् त्वमसीदमहं भूयासमिति
चावैतदाह त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहाशिपमेवैतामा शास्ते ॥ ७ ॥

[मुर्धान् पड्वा एष उप तिष्ठते पाहीत्याह शतमह च षोडश च]

यत् । एतया । समिधमिति सम्-इधम् । आदधातीत्या-दधाति । वज्रम् । एव । एतत् । ५
शतघ्नीमिति शत-घ्नीम् । यजमानः । भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति । स्तृत्यै । अछम्बट्कार-
मित्यछम्बट्-कारम् । समिति । त्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्षसा । अगथाः । इति । आह ।
एतत् । त्वम् । असि । इदम् । अहम् । भूयासम् । इति । धाव । एतत् । आह । त्वम् । अग्ने ।
सूर्यवर्चा इति सूर्य-वर्चाः । असि । इति । आह । आशिपमित्या-शिपम् । एव । एताम् ।
एति-शास्ते ॥ ७ ॥ १०

[मैसे १.५.८-९; कासे ७.५-६; कपिसे ५.४-५ शत्रा २.२.४.१०-२४]

‘एतत्’ इत्यादि ॥ एतादृशः त्वम् असि एतादृशोऽहं भूयासमिति एतन्मन्त्रप्रति-
पाद्यमित्यर्थः । इदं चास्त्विति छोपविषयत्वात् “चादिछोपे विभाषा” (पा ८.१.६३)
इत्यसीत्याख्यातं न निहन्यते ॥

‘त्वमग्ने’ इत्यादि ॥ यथा त्वं सूर्यतुल्यतेजाः एवं मामपि तादृशेन तेजसा आयुषो
प्रजया च संसृजेत्येवम् आशिपम् अग्नेन आ शास्ते ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

स्तृत्या अछम्बट्कारम्’ इति ॥ ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा स्मृती । सा च कर्णकावती छिद्रवती । अन्त-
रपि ज्वलन्तीत्यर्थः । तत्समानेयमृक् । एकेन प्रहारेण शतसंख्याकान् मारयन्तः शूराः शततर्हाः । असुराणां
मध्ये सादृशान् एतया क्रुधा देवा हिंसन्ति । अनया समिदाधानेन शतघ्नीम् एनामृच्छं वज्रं कृत्वा २०
धैरिणं हन्तुं प्र हरति । अछम्बट्कारं स्वस्य विनाशो मया न भवति तथेत्यर्थः । स्तृत्यै नाशा-
भावेन विस्तीर्णताया इत्यर्थः ॥

समिति ॥ ‘सं त्वमग्ने’ इत्यर्थेनाग्नेर्गुणकथनं स्वस्यापि तदप्रार्थनायेत्याह—‘सं त्वमग्ने
सूर्यस्य वर्षसाऽगथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति चावैतदाह’ इति ।

त्वमिति ॥ द्वितीयार्थं ‘सं मामायुषा’ इति प्रार्थनमिति दर्शयन्—‘त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि-
स्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते’ इति ॥ २५

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[महपञ्चाद्युपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुद्धेऽम्भः
स्थाम्भो वो भक्षीयेत्याहाम्भो होता महः स्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो होताः सहः
स्थ सहो वो भक्षीयेत्याह सहो होता ऊर्जः स्थोर्जो वो भक्षीयेत्याहोर्जो होता
रेवती रमघ्नमित्याह

५ समिति । पश्यामि । प्रजा इति प्र-जाः । अहम् । इति । आह । यावन्तः । एव । ग्राम्याः ।
पशवः । तान् । एव । अवेति । रुद्धे । अम्भः । स्थ । अम्भः । वः । भक्षीय । इति । आह ।
अम्भः । हि । एताः । महः । स्थ । महः । वः । भक्षीय । इति । आह । महः । हि । एताः ।
सहः । स्थ । सहः । वः । भक्षीय । इति । आह । सहः । हि । एताः । ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् ।
वः । भक्षीय । इति (१) । आह । ऊर्जः । हि । एताः । रेवतीः । रमघ्नम् । इति । आह ।

१० अथ महपञ्चाद्युपस्थानमन्त्राणां ब्राह्मणम् । “ सं पश्यामि ” (तैस १.५.६) इत्यादि
प्रहाणां पशूनां चोपस्थानमन्त्रः । प्राग्याः पशवः गोऽञ्जाजिपुरुषगर्दभोष्ट्राः सप्त ॥

‘ अम्भोः होताः ’ इति ॥ अदनीयं क्षीराद्यन्नमग्भः । “ अदेर्नुम् मश्च ” (द्र. उ ६५५;

६३८, ६५७, ६५९) इत्यसुन् । तत्साधनत्वात् ताच्छब्धं गवाम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

‘ महः पूजा वा ब्रह्म वा, यागादिद्वारेण तत्साधनत्वात् ।

१५ ‘ सहः वलं, घृतादीनां बलहेतुत्वात् ॥

‘ ऊर्जः क्षीरादिरसः ॥

समिति ॥ अष्टमेऽनुवाके पठ्यानुवाक्योक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्र ‘ इहप्रजसः ’ इत्यनेन
पदेन गवाश्चादयो विवक्षिता इत्यभिप्रेत्याऽऽह—‘ सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव, ग्राम्याः
पशवस्तानेवाव रुद्धे ’ इति ॥

२० अम्भ इति ॥ अम्भोमहःसहऊर्जसवर्देर्गवामुपलक्षणं युक्तमित्याह—‘ अम्भः स्थाम्भो चो भक्षीये-
त्याहाम्भो होता महः स्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो होताः सहः स्थ सहो वो भक्षीयेत्याह सहो होता ऊर्जः
स्थोर्जो वो भक्षीयेत्याहोर्जो होताः ’ इति ॥

रेघतीरिति ॥ ‘ रेवतीशब्देन विवक्षितं क्षीरादिधनम् आसामस्तीति ध्युत्पत्तिमभिप्रेत्य
भ्याचष्टे—‘ रेवती रमघ्नमित्याह पशवो चै रेवतीः पशूनेवाऽऽस्सन् रमयते ’ इति ॥ आत्मन् स्वकीयगृह

२५ इत्यर्थः ॥

ग्रहपञ्चाशुपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

पशवो वै रेवतीः पशून्वात्मन् रमयत इहैव स्तेतो माऽप ग्रातेत्याह ध्रुवा एवैना
अनपगाः कुरुत इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचिदन्यः संहिताऽसि विश्वरूपीरिति
वत्समुभि मृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते

पशवः । वै । रेवतीः । पशून् । एव । आत्मन् । रमयते । इह । एव । स्त । इतः । मा ।
अपेति । ग्रात । इति । आह । ध्रुवाः । एव । एनाः । अनपगा इत्यनप-गाः । कुरुते ।
इष्टकचिदितिष्टक-चित् । वै । अन्यः । अग्निः । पशुचिदिति पशु-चित् । अन्यः ।
संहितेति सम-हिता । असि । विश्वरूपीरिति विश्व-रूपीः । इति । वत्सम् । अभीति ।
मृशति । उपेति । एव । एनम् । धत्ते । पशुचितमिति पशु-चितम् । एनम् । कुरुते ।

पशवः वै रेवतीः रेवत्यः, क्षीरादिसाधनेन तद्वत्त्वात् । “र्येमतौ बहुष्टम्”
(पा ६.१.३७ वा ६) इति संप्रसारणम् । “वा इन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । रेवतीशब्दः पशूनां संज्ञात्वेनाजहत्स्वल्लिङ्ग एव पशुषु वर्तते ॥

ध्रुवाः निष्ठाः अनपगाः अनपाक्ताः ॥

‘इष्टकचित्’ इत्यादि ॥ इष्टकामिक्षीयत एकः अग्निः । “इष्टकेषीकामालानाम्”
(पा ६.३.६५) इति ह्रस्वत्वम् । पशुभिरेकोऽग्निक्षीयते । तत्र “संहिता” (तैसं १.५.६)
इति मन्त्रेणाग्निहोत्रवत्सस्याभिमर्शनेन उपधानस्थानीयेन एवं वत्सम् उप धत्ते । पशुचितम् १५
एनम् अग्निं कुर्वाणो भवति ॥

इहेति ॥ ‘स्त’ इत्यनेन ध्रुवजीवनं, ‘माऽप ग्रात’ इत्यनेन वियोगाभावश्च प्राच्यत इत्याह—
‘इहैव स्तेतो माऽप ग्रातेत्याह ध्रुवा एवैना अनपगाः कुरुते’ इति ॥

इष्टकचिदिति ॥ वत्सस्पर्शं विधत्ते—‘इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचिदन्यः संहितासि
विश्वरूपीरिति वत्समुभि मृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते’ इति ॥ इष्टकामुपधाय तथा कश्चिदग्निः
षीयते तथा पशुमुपधाय अन्यः अग्निः षीयत इत्युपदेशते । तथा संति वत्सस्पर्शेन पशुमुप-
धायाग्निक्षीतो भवति ॥

[ग्रहपद्यानुपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

प्र(२) वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते य आहवनीयमुपतिष्ठते गार्हपत्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव
लोके प्रति तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव नि हुते गायत्रीभिरुप तिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज

एवाऽऽत्मन् धृत्तेऽथो यदेतं तृचमन्वाह संतत्यै

प्रेति (२) । वै । एपः । अस्माद् । लोकाद् । च्यवते । यः । आहवनीयमित्या-हवनीयम् । उप-

५ तिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । उपेति । तिष्ठते । अस्मिन् । एव । लोके ।
प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति । गार्हपत्यायेति गार्ह-पत्याय । एव । नीति । हुते । गायत्रीभिः ।
उपेति । तिष्ठते । तेजः । वै । गायत्री । तेजः । एव । आत्मन् । धृत्ते । अथो इति । यद् ।
एतम् । तृचम् । अन्वाहेत्यनु-आह । संतत्या इति सम्-तत्यै ।

३. ' प्र वा एपः ' इत्यादि ॥ " सुवर्गो लोक आहवनीयः " (तैत्रा १.६.३) इत्यन्यत्र
दर्शनात् । ' गार्हपत्यम् ' इति । " गृहपतिना संयुक्ते ज्यः " (पा ४.४.९०) " इति ज्यः " ।
' अथो अपि च उपस्थानेन ' गार्हपत्याय ' नि ' हुते प्रह्वीभवति । यद्वा—आहवनीयं छादयति—
' त्वमेवोपस्थेयः ' इति ॥

१५ ' गायत्रीभिः ' इति ॥ " उप त्वाऽने दिवेदिवे " (तैसं १.५.६) इत्येताभिस्तिसृभिः ।
' तेजो वै ' इति । पूर्ववत् ताच्छब्दम् । ' अथो अपि च एतस्य तृचस्यानुवचनं ' संतत्यै
भवति । " पितेव सूनवे " (तैसं १.५.६) इति च मन्त्रपदम् । " तादौ च " (पा
६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तिष्ठ ऋचः समाहिताः । " ऋक्पूर्वधूः " (पा
५.४.७४) इति समासान्तः, " ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च " (पा ६.१.३७ वा ५)
इति संप्रसारणम् ॥

२० प्रेति ॥ गार्हपत्योपस्थानं विप्रत्ने—' प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते य आहवनीयमुपतिष्ठतेऽ-
स्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव नि हुते ' इति ॥ " सुवर्गो लोक आहवनीयः " (तैत्रा १.६.३)
इति क्षुत्यन्तरान् । तदुपस्थानादेतल्लोकप्रच्युतिः । सा च गार्हपत्योपस्थानेन समाधीयते । किं चाऽऽहवनीय
एव तात्पर्योपेतं गार्हपत्यमुपतिष्ठमानः स्वप्रतिष्ठासिद्धयर्थं केवलं तम् अपलपति ॥

२५ गायत्रीरिति ॥ " उप त्वाऽने ' इत्याद्यास्तिस्र ऋचो विप्रत्ने—' गायत्रीभिरुप तिष्ठते तेजो वै
गायत्री तेज एवाऽऽत्मन्धृत्तेऽथो यदेतं तृचमन्वाह संतत्यै ' इति । प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पन्नत्वाद्
गायन्त्यास्तेजस्त्वम् । तृचानुवचनमविच्छेदाद्यर्थम् ॥

महपशुपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

गार्हपत्यं वा अनु द्विपादो वीराः प्र जायन्ते य एवं विद्वान् द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुप-
तिष्ठत (३) आऽस्य वीरो जायत ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा
शास्ते तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह प्रसूत्यै सोमान् स्वर्णमित्याह सोमपीथमेवाव रुन्दे

कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्दे

गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । वै । अन्विति । द्विपाद् इति द्वि-पादः । वीराः । प्रेति । ५
जायन्ते । यः । एवम् । विद्वान् । द्विपदाभिरिति द्वि-पदाभिः । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् ।
उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते (३) । एति । अस्य । वीरः । जायते । ऊर्जा- । वः । पश्यामि ।
ऊर्जा । मा । पश्यत । इति । आह । आशिषमित्या-शिषम् । एव । एताम् । एति ।
शास्ते । तत् । सवितुः । वरेण्यम् । इति । आह । प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । सोमानम् ।
स्वर्णम् । इति । आह । सोमपीथमिति सोम-पीथम् । एव । अवेति । रुन्दे । कृणुहि । १०
ब्रह्मणः । पते । इति । आह । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव । अवेति । रुन्दे ।

‘ गार्हपत्यं वा ’ इत्यादि ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.८४) । ‘ द्विपादः ’
इति । “ संख्या सुपूर्वस्य ” (पा ५.४.१४०) इति छेपः समासान्तः । ‘ द्विपदाभिः ’
इति । “ अग्ने त्वं नः ” (तैसं १.५.६) इति तिसृभिर्द्विपदाभिर्विराड्गायत्रीभिरिति । पूर्ववत्
समासान्तः (पा ५.४.१४०) । “ टावृचि ” (पा ४.१.९) इति टापि, “ पादः पत् ” १५
(पा ६.४.१३०) इति पद्भावः । “ द्वित्रिभ्यां पादन् ” (पा ६.२.१९७) इत्युभयत्राप्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥

‘ ऊर्जा वः ’ इत्यादि ॥ अयमपि महपशुपरस्थानमन्त्रः । ‘ पुष्यासम् ’, ‘ श्रयन्ताम् ’ इति
‘ एताम् ’ आशिषम् ‘ आ ’ शास्ते ॥

‘ तत्सवितुः ’ इति आहवनीयोपस्थानम् । ‘ प्रसूत्यै अनुज्ञानाय भवति । पूर्ववत् गतिस्वरः २०
(पा ६.२.४९,५०) ॥

‘ सोमानम् ’ इत्याहवनीयोपस्थानमेव ॥

गार्हपत्यमिति ॥ ‘ अने त्वं नः ’ इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा विधत्ते—‘ गार्हपत्यं वा अनु द्विपादो
वीराः प्र जायन्ते य एवं विद्वान् द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत आऽस्य वीरो जायते ’ इति ॥

ऊर्जाति ॥ ‘ पश्यत ’ इति लोट् आशीरधेवं दर्शयति—“ ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेत्या- २५
हाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते ’ इति ॥

तदिति ॥ सवितृसोमब्रह्मणस्पदानामभिप्रायमाह— तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह प्रसूत्यै सोमान्
स्वर्णमित्याह सोमपीथमेवाव रुन्दे कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्दे ’ इति ॥

[महपश्चाद्युपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

कदा चन स्तरीरसीत्याह न स्तरीः रात्रिं वसति (४) य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते
परि त्वाग्ने पुं वयमित्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दायाग्ने गृहपत इत्याह
यथायजुरेवैतच्छतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिपीयेति वावैतदाह

कदा । चन । स्तरीः । असि । इति । आह । न । स्तरीम् । रात्रिम् । वसति (४) ।
५ यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । परीति । त्वा । अग्ने । पुंम् ।
वयम् । इति । आह । परिधिमिति परि-धिम् । एव । एतम् । परीति । दधाति ।
अस्कन्दाय । अग्ने । गृहपत इति गृह-पते । इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव ।
एतत् । शतम् । हिमाः । इति । आह । शतम् । त्वा । हेमन्तान् । इन्धिपीय । इति ।
वाव । एतत् । आह ।

१० सोमपीथम् एव सोमपानमेव अनेन अव रुन्धे । पिबतेरौणादिकस्यकूप्रत्ययः
(उ १७२) ॥

‘ ब्रह्मवर्चसम् ’ इति ॥ “ ब्रह्महरस्तिम्यां वर्चसः ” (पा ५.४.७८) इत्यच् ॥

‘ कदा चन ’ इति रात्र्युपस्थानम् ॥ यः एवम् अस्य मन्त्रस्यार्थं विद्वान् अग्न्या-
१५ मिकां रात्रिम् उपतिष्ठते सः स्तरीं छादयित्रीं विनाशयित्रीं रात्रिं न वसति, अपि तु सुख-
यित्रीमेवाधिवसति सुखहेतुरेव भवतीति यावत् । “ अवितृस्तृतन्त्रिम्य ईः ” (उ ४४६)
इतीप्रत्ययः ॥

‘ परि त्वा ’ इति गार्हपत्योपस्थानम् ॥ इममेव मन्त्रं परिध्यात्मकं परितः सर्वतः दधाति ।
तच्चास्कन्दायाग्नेर्भवति ॥

‘ अग्ने गृहपते ’ इति गार्हपत्योपस्थानमेव ॥ अत्र सुगृहपतित्वादिफलं यथा यजुर्वदति

२० तथा भवत्येव ॥

~~~~~

कदेति ॥ ‘ स्तरीरसि न ’ इति निषेधस्याग्निप्रायमाह—‘ कदा चन स्तरीरसीत्याह न स्तरीः
रात्रिं वसति य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते ’ इति । अन्धकारयुक्ता रात्रिश्वोरबुश्विकादिव्याधयुक्ततया
स्तरीरित्युच्यते । विद्वानुपस्थाता तादृशीं रात्रिं नाधिवसति किंतु सुखकरीमित्यर्थः ॥

परीति ॥ ‘ परि धीमहि ’ इति लिङ्गात् मन्त्र एवाग्नेरस्कन्दानर्थः परिधिरित्याह—‘ परि त्वाग्ने
२५ पुं वयमित्याह परिधिमेवैतं परि... दधात्यस्कन्दाय ’ इति ॥

अग्नेरिति ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थं दर्शयति—‘ अग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतत् ’ इति ॥

शतमिति ॥ हिमनाद्यो हेमन्तवाचीत्याह—‘ शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिपीयेति
वावैतदाह ’ इति । एवं पुनम् ॥

ग्रहपञ्चासुपस्थानमन्त्राणां व्याख्यानम्]

पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादभैवेन करोति तामाशिपमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मती(५)मिति
 ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात् तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिपमा
 शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात् एवास्मिन्
 ब्रह्मवर्चसं दधाति ॥ ८ ॥

[ऊर्जे वो भक्षीयेति प्र गार्हपत्यमुप तिष्ठते वसति ज्योतिष्मतीमेकाक्षत्रिः शर्च] ५

पुत्रस्य । नाम । गृह्णाति । अन्नादमित्यन्न-अदम् । एव । एनम् । करोति । ताम् ।
 आशिपमित्या-शिपम् । एति । शासे । तन्तवे । ज्योतिष्मतीम् । इति । ब्रूयात् । यस्य ।
 पुत्रः । अजातः । स्यात् । तेजस्वी । एव । अस्य । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । पुत्रः ।
 जायते । ताम् । आशिपमित्या-शिपम् । एति । शासे । अमुष्मै । ज्योतिष्मतीम् । इति ।
 ब्रूयात् । यस्य । पुत्रः । जातः । स्यात् । तेजः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति १०
 ब्रह्म-वर्चसम् । दधाति ॥ ८ ॥

[मैसं १.५.८-११; कासं ७.६-९; कपितं ५.५; शक्रा २.३.४.२५-४१]

‘शातं त्वा’ इति ॥ हिमशब्देन संवत्सराभिधानमुक्तम् (तैसं १.५.५) । ‘इन्धिषीय’
 इति । इदमेव सुगृहपतित्वमिति ॥

‘पुत्रस्य’ इति ॥ ‘अमुष्मै’ इत्यत्र यथा ‘नारायणाय केशवाय’ इति । ‘अन्नादम्’ १५
 इति । इदमेव ज्योतिष्मत्त्वम् ।

‘यस्य पुत्रः’ इति ॥ ‘यस्य’ ‘अजातः’ ‘पुत्रः’ ‘तस्य’ ‘तन्तवे’ इति ‘ब्रूयात्’
 असंनिहितत्वात् । ‘अमुष्मै’ इति अजातं निर्देष्टुं न शक्यते ३ इति तन्तव इत्युच्यते । ‘अमुष्मै’
 इति जातपुत्रस्य अदःशब्दस्य संनिहितविषयत्वात् ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

२०

स्तामिति ॥ अनुत्पन्नपुत्रविषयस्तन्तुशब्दः, उत्पन्नपुत्रविषयोऽदःशब्द इति ध्यवस्थां दर्शयति—
 ‘तामाशिपमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो
 जायते तामाशिपमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं
 दधाति’ इति ॥

अथ सीमांसा ॥ नृनीयाध्यायस्य नृनीयापादे चिन्तितम्—

२५

“प्रेत्रोपस्थीयतां बद्धिरितीन्द्रान्योपिकल्पनम् ।

समुच्चयो बौत शक्र एकोऽतिः केवलोऽय वा ॥

२. ‘पुत्रः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अजातः स्यात्’ । ३-३. भै-अमुष्मा इति जातं निर्देष्टुं शक्यते ।

३. इ.उ.पा-शक्तः ।

[भान्गुपस्थानतपामिहोत्राङ्गल]

- तैऽपश्यन्नाग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पशव इममेवाग्निश्च स्तवाम स नः स्तुतः
 पशून् पुनर्दास्यंतीति तैऽग्निमस्तुषुन्तस एभ्यः स्तुतो रात्रिया अघ्यहर्भि पशून्
 निरार्जत् ते देवाः पशून् विच्चा कामाश्च अकुर्वत् य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते
 पशुमान् भवत्या(३)दित्यो वा अस्माहोकादमुं लोकमेव सोऽमुं लोकं गत्वा
 पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत् स इमं लोकमागत्य मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्यपं
 लोकः सोऽमन्यतेममेवाग्निश्च स्तवानि स मां स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति
 ते । अपश्यन् । आग्नेयी । रात्रिः । आग्नेयाः । पशवः । इमम् । एव । अग्निम् । स्तवाम् । सः ।
 नः । स्तुतः । पशून् । पुनः । दास्यति । इति । ते । अग्निम् । अस्तुवन् । सः । एभ्यः । स्तुतः ।
 रात्रियाः । अधीति । अहः । अभीति । पशून् । निरिति । आर्जत् । ते । देवाः । पशून् । विच्चा ।
 कामान् । अकुर्वत् । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । उपतिष्ठत् इत्युप-तिष्ठते । पशुमानिति
 पशु-मान् । भवति (३) । आदित्यः । वै । अस्मात् । लोकात् । अमुम् । लोकम् । ऐत् ।
 सः । अमुम् । लोकम् । गत्वा । पुनः । इमम् । लोकम् । अभीति । अप्यायत् । सः । इमम् ।
 लोकम् । आगत्येया-गत्यं । मृत्योः । अविभेत् । मृत्युसंयुत इति मृत्यु-संयुतः । इव । हि ।
 अयम् । लोकः । सः । अमन्यत । इमम् । एव । अग्निम् । स्तवानि । सः । मा । स्तुतः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । गमयिष्यति । इति ।

- २५
 अपहतपशवो हीनाः स्मः इति 'अमन्यन्त । ' तैऽपश्यन् ' इत्यादि । ' अग्नेरियम्, " सर्वत्राग्नि-
 कलिभ्याम् " (द्र. पाभा ४-२-८ वा २) इति दक् । ' स एभ्यः ' इत्यादि । ' अधिः
 अनर्थकः । ' अहः ' अभि अहर्लक्ष्यीकृत्य रात्र्याः ' पशून् ' निः ' आर्जत् निरगमयत् । ऋशु
 गयादिषु भौवादिकः । " अभिरभागे " (पा १-४-२१) इत्यमेल्लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
 ' ते देवाः ' इत्यादि । गतम् । ' आदित्यो वा ' इत्यादि । ' अस्मात् मनुष्यलोकात् ' अमुं ' लोकम्
 पशून् निरार्जत् ते देवाः पशून् विच्चा कामाश्च अकुर्वत् य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते पशुमान् भवति ' इति ॥
 ' वित्तं पूर्वलक्ष्यं पशुरूपं धनं, ' वेचन् ' अतः परं लक्ष्यं योग्यं, तदुभयं देवद्रव्यमपहत्य तेन सहासुराः
 ' रात्रिं ' प्रापिशन् अन्धकारं कापि गताः । ततः पशुहीना वयमिति " खिद्यन्तो देवा " उपायम् ' अपश्यन् ।
 रात्र्यावग्नेः प्रकाशाधिक्यात् ' रात्रिः ' आग्नेयी । अग्नेः पशुस्त्वामित्वात् ' ' पदावः अपि ' आग्नेयाः " ।
 ' स्तुतः ' सः अग्निः । ' एभ्यः देवार्थं रात्रेरप्याहत्याहारभिलक्ष्य तान् ' पशून् ' निः ' आर्जत् निरगमयत् ।
 ' कामान् भोगान् ॥

- २५
 आदित्य इति ॥ पुनः प्रकाशान्तरेण प्रशंसति—' आदित्यो वा अस्माहोकादमुं लोकमेव सोऽमुं
 लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत् स इमं लोकमागत्य मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्यपं लोकः सोऽ-

५ ५. मै- ' अग्नेरियम्... ' इत्यादि ' नास्ति, व-अग्नेरियमानेयी रात्रिः । स एभ्य इत्यादि ।

अग्न्युपस्थानस्याग्निहोत्राद्गता]

सोऽग्निमस्तौत् स एन९ स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयद्य (४) एवं विद्वानग्निमुप-
तिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति सर्वमायुरेत्यभि वा एषोऽग्नी आ रोहति य एनाबुप-
तिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः
स९ हि नक्तं व्रतानि सृज्यन्ते

सः। अग्निम् । अस्तौत् । सः । एनम् । स्तुतः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । अगमयत् । यः ५
(४) । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । उपतिष्ठत् इत्युप-तिष्ठते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव ।
लोकम् । एति । सर्वम् । आयुः । एति । अभीति । वै । एपः । अग्नी इति । एति । रोहति ।
यः । एनौ । उपतिष्ठत् इत्युप-तिष्ठते । यथा । खलु । वै । श्रेयान् । अभ्यारूढ इत्यभि-आरूढः ।
कामयते । तथा । करोति । नक्तम् । उपेति । तिष्ठते । न । प्रातः । समिति । हि । नक्तम् ।
व्रतानि । सृज्यन्ते ।

एत् अगच्छत् । गतमन्यत् । “ अभि वा ” (तैसं १.५.४) इत्यादि । अभ्यारोहणमभिमुखेन
रोहणमुच्छ्रिताधिष्ठानम् । यथा खलु श्रेयान् श्रेयसाभिमुखमारूढो भवितुं कामयते एवम-
यमुपस्थाता करोति । तथापि नक्तम् उपतिष्ठते प्रयोजनान्तरार्थमिति भावः । न एव प्रातः
उपस्थानं कर्तव्यं तादृशस्य प्रयोजनस्याभावात् । किं पुनस्तत् प्रयोजनमित्याह—“ स९ हि ”
इत्यादि । दिशब्दो यस्मादित्यर्थे वर्तते । यस्मात् नक्तं व्रतानि कर्माणि शुभाशुभलक्षणानि स९
सृज्यन्ते अग्निव्रतानि भवन्ति श्रेयसां पापीयासां च विशेषप्रतिपत्तिर्नास्ति, तस्मादेतत् दोषपरि-
हारार्थमुपस्थातव्यम् । उपस्थानेन तमःस्वरूपां रात्रिं ज्योतिषा संतरति । अथ पूर्वपक्षाव-

मन्यतेमवेवाग्नि९ स्ववानि स मा स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निमस्तौत् स एन९ स्तुतः सुवर्गं
लोकमगमयद्य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति सर्वमायुरेति इति ॥

अभीति ॥ पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रसंसति—“ अभि वा एषोऽग्नी आ रोहति य एनाबुपतिष्ठते
यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति ” इति ॥ एनौ आहवनीयगाईपत्थौ यः उपतिष्ठते
एपः अग्नी उभौ अभि आ रोहति स्ववशौ करोति । यथा लोके कश्चिद् पूर्वमगमः सन्नैवं
कामयते अहं विद्यादिना श्रेष्ठ उत्तमं पदम् अभ्यारूढो भविष्यामीति तथा अयं यद्गमान उपस्थानेन
स्वस्योत्तमं पदं करोति । तस्मादुपस्थानं प्रशस्तमित्यर्थः ॥

नक्तमिति ॥ अत्र कश्चित्—“ प्रातरग्निर्नैपस्येयः ” इत्याहुः । अन्ये तु—“ न कदाचिदप्युपस्येयः ”
इति । सिद्धान्तिनस्तु—“ सर्वदाप्युपस्येयः ” इति । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षं दर्शयति—“ नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः
स९ हि नक्तं व्रतानि सृज्यन्ते सह श्रेया९श्च पापीयाश्चाऽऽसाते ज्योतिषां अग्निस्तमो रात्रिर्नक्तमुपतिष्ठते

६. तं.ति.व-“भिमुखे अग्रे । ७-७. व-श्रेयसोऽभिमुखमारोहम् । ८-८. व-तां रात्रि
तमःस्वरूपाम् ।

[अग्न्युपस्थानस्याग्निहोत्राद्वात्]

सह श्रेयाश्च पापीयाश्चासाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो रात्रिर्य(५) नक्तमुपतिष्ठते
ज्योतिर्पैव तमस्तस्त्युपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै योऽहरहराहृत्यापैर्न
याचति स इन्वै तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिप्यतीति तस्मान्नोपस्थेयो-
सह । श्रेयान् । च । पापीयान् । च । आसाते इति । ज्योतिः । वै । अग्निः । तमः ।

५ रात्रिः । यत् (५) । नक्तम् । उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । ज्योतिषा । एव । तमः । तरति ।
उपस्थेय इत्युप-स्थेयः । अग्नीः ३ । न । उपस्थेया ३ इत्युप-स्थेयाः ३ । इति । आहुः । मनुष्याय ।
इत् । नु । वै । यः । अहरहरित्यहः-अहः । आहृत्येत्या-हृत्य । अर्थ । एनम् । याचति ।
सः । इत् । नु । वै । तम् । उपेति । ऋच्छति । अर्थ । कः । देवान् ।
अहरहरित्यहः-अहः । याचिप्यति । इति । तस्मात् । न । उपस्थेय इत्युप-स्थेयः ।

१० तारं संशयपूर्वं प्रस्तौति— 'उपस्थेयः' इति । " विचार्यमाणानाम् " (पा ८-२-९७) इत्युभयत्रो-
दात्तप्लुते । 'उपस्थेयाः ३' इत्यत्र पूर्वं परत्वात् प्लुतोदात्तत्वं, ततस्तस्यासिद्धत्वात् कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१-३९) । " यतोऽनावः " (पा. ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
तेन द्वयोरुदात्तयोः श्रवणं भवति । 'मनुष्याय' इत्यादि । इदित्यवधारणे । नु इति वितर्कं । वै
इति प्रसिद्धौ । 'मनुष्याय' 'अहरः' फलादिकमाहृत्यैवापैर्न 'यः' 'याचति' 'सः' अपि 'तम्'

१५ ज्योतिर्पैव तमस्ततरति' इति ॥ रात्रौ 'व्रतानि अनुप्येयानि कर्माणि' 'सं' 'सृज्यन्ते संकीर्णानि भवन्ति ।
अन्धकारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनुष्ठितो व्रतविशेषः श्रेयान्, तद्विपरीतश्चैव
पापीयान् । वायुमौ सदैव तिष्ठतः । तत्राग्नाद्युपस्थिते सत्यग्निना ज्योतिषा रात्रिप्रयुक्तं तमोदोषं तरति ।
तस्मान्नक्तमुपस्थेयः, अहनि तु तमोदोषाभावात्नोपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः ॥

उपस्थेय इति ॥ द्वितीयं पूर्वपक्षं विचारयुरःसरं दर्शयति— 'उपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया ३
इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै योऽहरहराहृत्यापैर्न याचति स इन्वै तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिप्यतीति
तस्मान्नोपस्थेयः' इति ॥ प्लुतिर्विचारार्थं । लोके 'मनुष्याय एव तावत् रात्रे' 'यः' कोऽपि 'दरिद्रो
यत्किञ्चिज्जम्बीरफलादिकमुपायनमाहृत्य ततः प्रतिदिनम्' 'एनं राजानं प्रति बहुश्लेषधनादिकं' यदि 'याचति
तदा' 'सः' याचकः 'तं राजानं पीडयत्येव ॥ तथा सति' 'कः' नाम महामभावान् 'देवान् प्रतिदिनं याचि-
मईति । याच्नारूपं चेदमुपस्थानम् । 'आयुर्दां अग्नेऽस्यायुर्मं देहि' (तैसं १-५-७) इत्यादिमन्त्रेऽ
२५ तत्प्रतीतेः । 'तस्मात् अग्निः कदाचिदपि' 'न' 'उपस्थेयः' इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ॥

अग्न्युपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गता]

५थो - खल्वाहुराशिषे वै कं यजमानो यजत इत्येपा खलु वा(६)आहिताग्नेराशी-
र्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः प्रजापतिः पशून्सृजत ते सृष्टा अहोरात्रे प्राविशन्
ताच्छन्दोभिरन्वविन्दद्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति

अथो इति । खलु । आहुः । आशिषः इत्या-शिषे । वै । कम् । यजमानः । यजते । इति ।
एपा । खलु । वै (६) । आहिताग्नेरित्याहित-अग्नेः । आशीरित्या-शीः । यत् । अग्निम् । ५
उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । तस्मात् । उपस्थेय इत्युप-स्थेयः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । पशून् ।
असृजत । ते । सृष्टाः । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । प्रेति । अविशन् । तान् । छन्दोभिरिति
छन्दः-भिः । अन्विति । अविन्दत् । यत् । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।
उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । स्वम् । एव । तत् । अन्विति । इच्छति ।

उपाच्छति उपरुष्य पीडयत्येव । एवं खल्वेतत् । “ उपसर्गादिति धातो ” (पा ६-१-९१) १०
इति वृद्धिः । “ तुनुपूर्व उदात्तयोर्वकारः ” (तैप्रा ५-१३) इति वचनात् । यदा मनुष्यविषयेऽप्येवं
भवति “अथ इदानीं कः देवान् महानुभावान् अहरहः याचिष्यति, तस्मात् कदाचिदप्यग्निः
न उपस्थेयः इति । अथ समाधत्ते—‘ अथो खल्वाहुः ’ इति, एवं प्राप्ते आहुर्वेदार्थविदः । कः
प्रजापतिः, अत्र ‘ सर्वदेवात्मत्वसामान्येनाग्निरुच्यते; पादपूरणो वा । अग्न्युपस्थानमेव यजमानस्य
आशीः, नातः परमाशंसनीयमस्ति, तस्मात् अग्निः उपस्थेयः, कः सामान्यान् याचेत इति । १५
तस्मात् सायं प्रातश्चोपस्थेय इति । ‘ प्रजापतिः पशून् ’ इत्यादि । पश्वगमनमेव यजमानोऽ

अथो खल्विति ॥ सिद्धान्त दर्शयति—‘ अथो खल्वाहुराशिषे वै कं यजमानो यजत इत्येपा
खलु वा आहिताग्नेराशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः ’ इति ॥ अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । आशिषे
‘ वै स्वापेक्षितं सर्वमादासितुमेव कं प्रजापतिसदृशं सर्वदेवात्मकमग्निं प्रति यजमानः यजते ’ इति
अग्निज्ञा आहुः । लोकेऽपि राज्ञश्चित्तवृत्तिमविज्ञायाकाण्डे देहि देहीत्युक्ते सत्युपरोधो भवति । यदा तु २०
प्रशंसया विनोदेन वा परितोषमुत्पाद्य याचने तदानीमुन्साद्युक्ते याचितादत्यन्तमधिकमेव ददाति, तद्वत्
‘ आहिताग्नेः मन्त्रैरुपस्थानमेव याच्या सा च बहुविधप्रशंसापूर्वकवातोपरोधाय भवति किं स्वत्यन्तपरि-
तोषायैव । तस्मात् सायं प्रातश्च वद्विः उपस्थेयः एव ॥

प्रजापतिरिति ॥ ऋग्भिरुपस्थाने प्रशंसति—‘ प्रजापतिः पशून्सृजत ते सृष्टा अहोरात्रे प्रावि-
शन् तान्छन्दोभिरन्वविन्दद्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति ’ इति । अहोरात्रदेवताभ्यामन्तर्धापिताः २५
पशवश्छन्दोभिरुपस्थानेऽपि सन्तो ह्यप्याः । तस्माच्छन्दोभिरुपस्थाने ‘ वितष्टवस्त्वन्वेपणाय भयति ॥

९. तं.ति.पं.४-विधत्ते । १०. तं.ति.४-सर्वदेवतात्मकम् । ११. ४-अम्मान् । १२. ४-
तानेव पशूनेवं ।

९. ४-विनष्टस्यान्वे ।

[अग्न्युपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गत्वात्]

न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर्व्योऽहरहरूपतिष्ठत इति यो वा अग्निं प्रत्यङ्हुपतिष्ठते
 प्रत्येनमोपति यः पराङ् विष्वङ् प्रजया पशुभिरिति कवातिर्यङ्ङिवोप तिष्ठत नैनं
 प्रत्योपति न विष्वङ् प्रजया पशुभिरिति ॥ ९ ॥

[सिक्तस्य सह भवति यो यत्खलु वै पशुभिर्दश च]

१ न । तत्र । जामि । अस्ति । इति । आहुः । यः । अहरहरित्यहः—अहः । उपतिष्ठत
 इत्युप—तिष्ठते । इति । यः । वै । अग्निम् । प्रत्यङ् । उपतिष्ठत इत्युप—तिष्ठते । प्रतीति ।
 एनम् । ओपति । यः । पराङ् । विष्वङ् । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । एति ।
 कवातिर्यङ्ङिति कवा—तिर्यङ् । इव । उपेति । तिष्ठत । न । एनम् । प्रत्योपतीति प्रति—ओपति ।
 न । विष्वङ् । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । एति ॥ ९ ॥

१०

[मंसं १.५.१२; कासं ७.१०; कपिसं ५.६]

विच्छति । जामि आलस्यम् । गतमन्यत् । ' यो वै ' इत्यादि । प्रत्यङ् प्रातिमुख्येन । ओपति
 दहति । यः पराङ्मुख उपतिष्ठते इत्येव । विष्वङ् नानागमनः । प्रजया पशुभिः च
 विष्वङ्ङेति तस्मात् कवातिर्यङ् ईपत्तिरश्वीन इव भूत्वा उप तिष्ठेत इति । छान्दसः
 कुराब्दस्य कवादेशः ॥

१५

॥ इति पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

नेति ॥ ऋदुपस्थानस्य प्रतिदिनकर्तव्यतामुच्यति—' न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर्व्योऽहरहरूपतिष्ठत
 इति ' इति ॥ उपस्थानुरभीष्टप्रायेणासद्भावदुपस्थेयस्य स्तुतिसद्भावश्च तत्रोपस्थाने कस्यापि जामि
 आलस्यं न अस्ति ॥

य इति ॥ उपस्थानवेद्यायामीपत्तिरश्वीनमुखत्वं विधत्ते—' यो वा अग्निं प्रत्यङ्हुपतिष्ठते
 प्रत्येनमोपति यः पराङ् विष्वङ् प्रजया पशुभिरिति कवातिर्यङ्ङिवोप तिष्ठत नैनं प्रत्योपति न विष्वङ् प्रजया
 पशुभिरिति ' इति ॥ प्रत्यङ् संमुखः । तथा सत्यग्निः एते यजमानं प्रति ओपति प्रातिकूल्येन दहति ।
 पराङ्मुखः । तथा सति यजमानः प्रजया पशुभिः च विष्वङ् एति विद्युक्तो भवति । कवातिर्यङ्
 इव ईपत्तिरश्वीन इव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

२५

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

प्रवत्स्यतो यजमानस्यान्युपस्थानमन्त्राः दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च]

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्ने ।
तत् त्वं विभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं नाम विभराण्यग्ने ॥

मम । नाम । प्रथमम् । जातवेद इति जात-वेदः । पिता । माता । च । दधतुः । यत् । अग्ने ।
तत् । त्वम् । विभृहि । पुनः । एति । मत् । ऐतोरित्या-एतोः ।
तत्र । अहम् । नाम । विभराणि । अग्ने ॥

अग्निभ्यः प्रवत्स्यन्नाहवनीयमुपतिष्ठते—'मम नाम' इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने 'जात-
वेदः जातानां वेदितः', यद्वा—जातधनादिक । 'मम यत् प्रथमम् आचं गुह्यं', 'तस्माद्द्विनामा
ब्राह्मणोऽर्धुकः' (तैसं ६.३.१) इति द्विनामत्वात् विशेष्यते । किं पुनस्तदित्याह—'पिता
'माता' च 'अग्ने जन्मकाले यत् दधतुः' 'नाम मम चक्रतुः । सत्यपि यद्वृत्ते व्यत्ययेन
निहन्त्यते । यद्वा—मम प्रथमं नाम माता च पिता दधतुः तस्मादेवं नाम विशिष्टम् । ततः
किं पुनस्तदित्याह—यदग्ने यज्जन्मकाले एव ममाभूत् । प्रथमस्य नाग्नौ द्वौ गुणौ, माता-
पितृकर्तृकत्वम्, अग्ने कृतत्वं च । ततो विशिष्टं मदीयं नाम त्वं विभृहि । कुत इत्यत आह—
'मत् मम । "सुपां सुलृक्" (पा ७.१.३९) इति षष्ठ्या लृक् । कुतः ? 'आ पुनर्
'ऐतोः आपुनरागमनात् । "भावलक्षणे स्पेण्" (पा ३.४.१६) इति तोसुप्रत्ययः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं नाधित्वा "तादौ च" (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । १५

दशमानुवाकस्य पूर्वभागे प्रवत्स्यतो यजमानस्यान्युपस्थानमन्त्राः, उत्तरभागे केचित् दर्शपूर्ण-
मासाङ्गमन्त्राश्चाभिधीयन्ते ।

ममेति ॥ कल्पे—'प्रवत्स्यमेप्यन्नाहवनीन् समाधेदीति ज्वलत उपतिष्ठते' इत्युपक्रमोक्तं—
'पशुन्मे शरस्य पाहि तान् मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्याहवनीयम् । मम नाम प्रथमं जातवेदः इति च' (आपधौ ६.२४.५-६) इति । तत्र 'पशुन्' (मैसं १.५.१४) इत्यादिमन्त्रः शाखान्तरगतः ॥ मन्त्रा-
न्तरपाठस्तु—'मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्ने । तत् त्वं विभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं
नाम विभराण्यग्ने' इति । ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते । देवदत्तयज्ञदत्तादिकमेकम्, उपाध्यायदीशिता-
दिकमपरम् । अत एव धृतं—'तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुकः' (तैसं ६.३.१) इति । तत्राध्यायतादे-
रुर्ध्वं प्रवृत्तत्वाद्गोपाध्यायादिकं परमम् । अग्ने जन्मकाले मातापितृभ्यां कृतत्वादेयत्तादिकं प्रथमम् । हे
'जातवेदः', 'मम यत् प्रथमं नाम' 'तत्' 'एवं धारय । कियन्तं कालम् ? 'पुनः' 'आ' 'मत्' 'पितोः', 'आ
मदीयपुनरागमात् । 'अहम्' अपि 'तव' 'नाम धारयाणि । स्वमत्र वैकृत्यं निर्हरन् मदीयं कार्यं वुद ।
त्वन्नामधारिणो मम शन्तस्यदेशे वैकृत्यमेव न संभवनीत्यर्थः ॥ २५

[प्रवस्यतो यजमानस्यान्युपस्थानमन्त्राः दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च

मम नाम तव च जातयेदो वाससी इव विवसानौ ये चरावः ।

आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परि दधावहै पुनस्ते ॥

मम । नाम । तव । च । जातयेद् इति जात-येद् ।

वाससी इति । इव । विवसानाविति वि-वसानौ । ये इति । चरावः ॥

आयुषे । त्वम् । जीवसे । वयम् । यथायथमिति यथा-यथम् ।

वि । परीति । दधावहै । पुनः । ते इति ॥

यद्वा—आभिमुख्ये आङ् स्वीकर्तव्यः । कर्तरि तोसुन् । मदिति पञ्चम्येव । आगन्तोः मत्, यावदहमागन्तारिम तावदित्यर्थः । तत्र च नाम अहं विभराणि । तावन्तं कालं नामभरणं चावश्यकार्यप्रतिलम्भार्थम् । एतदुक्तं भवति—मयि प्रोषित उपसंनिहितस्वमहं भूत्वा मया कर्तव्यं सर्वं कुरु, यथात्र न किञ्चित् परिहास्यते । अहमप्यन्यत्र त्वं भूत्वा त्वया कर्तव्यं करिष्यामि, यथा बहिर्न किञ्चित् परिहास्यते । एवमावाभ्यां परस्पर-स्योपकुर्वद्भ्यां वर्तितव्यमिति ॥

आगत्य प्रवासात् पुनस्तमुपतिष्ठते—‘ मम नाम तव च ’ इति । अयं च जगतीप्रकारो विवृद्धपादः । ‘ आयुषे त्वं जीवसे वयम् ’ इति तृतीयः पादः ॥ हे जातयेद्, मम च तव च संबन्धिनी ये नामनी विवसानौ विपरिवृत्य वसानौ मम नाम त्वं तव च नामाहमिति, अतोऽन्योन्यस्य विपरिवृत्ते इव धारयन्तौ चरावः त्वं चाहं च वर्तावहे । ते नामनी पुनरिदानीं यथायथं यथास्वं वि परि दधावहै पुनः विवर्तावहै । तव नाम त्वमेव परिधत्स्व मम च नामाहमेव परिदधे । “ यथास्वे यथायथम् ” (पा ८-१-१४) इति निपात्यते । किमर्थ-मित्याह—आयुषे अन्नाय हविर्लक्षणाय त्वमात्मीयं नाम गृहाण । जीवसे दीर्घमायुर्जीवितुं

ममेति ॥ कल्पे—“ अस्पेत्याहाग्नीन् समाधेहीति ज्वलत् उपतिष्ठते ” (आपश्चौ ६-२४-५-६) इत्युपक्रम्योक्तं—“ मम नाम तव च जातयेद् इति चतसृभिराह्वनीयम् ” (आपश्चौ ६-२४-४) इति । तत्र प्रथमा—‘ मम नाम तव च जातयेदो वाससी इव विवसानौ ये चरावः । आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परि दधावहै पुनस्ते ’ इति ॥ हे जातयेद्, मम देवदत्तादि नाम तव च बह्नादि नाम इत्येवं ये नामनी विपरिवृत्याभ्यामन्यवाससी विपरिवयेण वसानौ इव इदानीमावां चरावः । इत ऊर्ध्वं ते नामनी त्वं चाहं च पुनः अपि यथायथं त्वदीयं बह्नादि नाम तवैव मदीयं च देवदत्तादि नाम मदीयमेव यथा भवति तथा विपरिवृत्य परि दधावहै । एवं सत्यायुर्वृद्धिर्धनादिसंपत्त्या प्रशस्तजीवनं च भवति ॥

२. तं-तत्तामाकारस्य प्रतिलम्भनार्थम्; ति-तत्तामाकारस्य प्रतिलम्भनसर्थम् । ३. तं.ति-तथात्र । ४. तं.ति-विपरिवृत्यं । ५. व-वाससी इव । ६. तं.ति-गृह्णन् । ७. मै-मीर्घांयुः ।

१. आ-अतः । २. क. तं. ति-सत्यायुरभिष्टुद्धिः ।

प्रवत्स्यतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्राः दर्शपूर्णमासङ्गमन्त्राश्च]

नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽनाष्ट्राय नमः सम्राजे ।

अपादो(१)अग्निर्बृहद्दया विश्वजित् सहन्त्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः ॥

नमः । अग्रये । अप्रतिविद्धायेत्यप्रति-विद्धाय । नमः ।

अनाष्ट्रायेत्यना-ष्ट्राय । नमः । सम्राज इति सम-राजे ।

अपादः (१) । अग्निः । बृहद्दया इति बृहत्-व्याः ।

विश्वजिदिति विश्व-जित् । सहन्त्यः । श्रेष्ठः । गन्धर्वः ॥

वयमप्यात्मीयं नाम गृह्णीमः । “ अस्मदो द्वयोश्च ” (पा १.२.५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । वचनव्यत्ययो वा । “ तुमर्ये सेसेन् ” (पा ३.४.९) इत्यसेप्रत्ययः, आद्युदात्तत्वप्रसङ्गाद-सुबन्तो नेप्यते ॥

गाहपत्यमुपतिष्ठते—‘ नमोऽग्नये ’ इति त्रिष्टुभा ॥ नमः अग्नये पूजयं क्रियते । १०

अप्रतिविद्धाय केनचिदप्यताडिताय । नमः अनाष्ट्राय केनचिदप्यपरिभूताय । नमः

सम्राजे सर्वदा संगतदीक्षये । “ मो राजि समः क्वौ ” (पा ८.३.२५) इति मकारः ।

इदानीं स एवाग्निः स्तूयते । अयं खलु अग्निः अपादः केनचिदपि सोढुमशक्यः । “ साढ्यै साढ्वा ”

(पा ६.३.११३) इति निपात्यते । “ सहेः साडः सः ” (पा ८.३.५६) इति पत्वम् ।

बृहद्दयाः अपरिमितानः विश्वजित् सर्वस्य जेता सहन्त्यः अभिभवनशीलः शत्रूणाम् । १५

सहेरौणादिके ज्ञचि- स्वार्थिको यत् । अद्वयचोऽपि व्यापयेन “ यतोऽनावः ” (पा ६.१.२१३)

इत्याद्युदात्तत्वम् । श्रेष्ठः प्रशस्ततमः गन्धर्वः गवां स्तुतिशब्दानां धारयिता स्वीकर्ता ।

स्वीकृत्य वा तदर्थस्य कर्ता । पृषोदरादिः (पा ६.३.१०९) । योऽग्निरित्यंभूतस्तस्मै नमः इति ॥

नम इति ॥ अथ द्वितीया—‘ नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽनाष्ट्राय नमः सम्राजे । अपादो-
अग्निर्बृहद्दया विश्वजित् सहन्त्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः ’ इति ॥ अप्रतिविद्धाय केनचिदप्यताडिताय अनाष्ट्राय
केनचिदप्यतिरस्कृताय सम्राजे संवत्दीक्षये । अपादः शत्रूणां सोढुमशक्यः बृहद्दयाः अपरिमिताश्च
विश्वजित् सर्वस्य जेता सहन्त्यः स्वयं सहिष्णुः श्रेष्ठः गन्धर्वः संगीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः ॥

[प्रवस्यतो यत्प्रमानस्याभ्युपरयानमन्त्राः श्रुतपूर्वमासात्प्रमन्त्राच्च

त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः ।

सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः ॥

त्वत्पितार इति त्वद्-पितारः । अग्ने । देवाः ।

त्वामाहुतय इति त्वाम्-आहुतयः । त्वद्विवाचना इति त्वद्-विवाचनाः ।

समिते । माम् । आयुषा । समिति । गौपत्येन । सुहिते इति सु-हिते । मा । धाः ॥

५

- अन्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते—' त्वत्पितारः ' इति ॥ अयं 'कश्चिद्गायत्रीप्रकारः । 'सं
मामायुषा ' इति तृतीयः । हे 'अग्ने, 'त्वत्पितारः त्वत्पितृकाः त्वं पिता पाता वा येषां तादृशा
देवताः । छान्दसं दीर्घत्वम् । " ऋतश्छान्दसि" (पा ५-४-१५८) इति कवभावः । 'त्वामाहुतयः
त्वां प्रति गन्तारः, त्वप्याहुतयो येषां ते त्वामाहुतयः । छान्दसो द्वितीयाया अलुक् । त्वप्याहुतयः
देवाहुतय इत्यर्थः । 'त्वद्विवाचनाः त्वं विवाचनः विवाचयिता विशेषेण स्यापयिता येषां "ते
तादृशाः, त्वन्मुखत्वाद्देवानाम्" । यचेर्ष्यन्तात् (पा ३-१-२६) नन्वादिच्छणो ह्युः (पा
३-१-१३४) । स तादृशस्त्वम् 'आयुषा अग्नेन जीवितेन वा 'सुहिते सुष्टु निहिते सुहितार्थं न
'सं 'धाः संवेहि संयोजय । 'गौपत्येन गवां स्वामित्वेन च मां संवेहि । पत्यन्तच्छणो यद्
(पा ५-१-१२८) । दधातेर्छेति शपो लुक् । छान्दसे वा छिडि "गातिस्था" (पा २-४-७७)
इति सिचो लुक् । यद्वा—सुहिते सम्यक् स्यापय । सुहित इति प्रादिसमासे (पा २-२-१८
वा ३) अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) ॥

२५

२०

त्वत्पितार इति ॥ अथ तृतीया—' त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः । सं
मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः ' इति ॥ त्वमेव पिता पालको येषां देवानां ते 'त्वत्पितारः । त्वां
प्राप्ता आहुतयो येषां देवानां ते 'त्वामाहुतयः, त्वमि हुताः सत्यो देवांलर्ष्यन्तीत्यर्थः । त्वमेव विशेषेण
'वाचनः प्रख्यापयिता येषां ते 'त्वद्विवाचनाः । हे 'अग्ने, 'मं दीर्घायुषा 'सं 'धाः संयोजय । 'गौपत्येन
गवां स्वामित्वेन संयोजय । 'सुहिते सुष्टु हिते पुरुषार्थे मा धाः । मं स्यापय ॥

२०. सं. ति—कश्चिदग्निः इष्टप्रकाशनः । २१-२२. सं-तादृशाः त्वंमुस्ता देवाः; व-ते तोदृशाः
त्वंमुस्ता देवाः ।

३. आ-वाचनः; क-वाचः; सं-वाचनाः ।

प्रवत्स्यतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्राः दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च]

अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवत्तमोऽयं सहस्रसातमः ।

अस्मा अस्तु सुवीर्यम् ॥

अयम् । अग्निः । श्रेष्ठतम इति श्रेष्ठ-तमः । अयम् । भगवत्तम इति भगवत्-तमः ।

अयम् । सहस्रसातम इति सहस्र-सातमः ।

अस्मै अस्तु । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते—' अयम् ' इत्यनुष्टुभा ॥ 'अयम्' अग्निः आहवनीयः 'श्रेष्ठतमः

अतिशयेन प्रशस्यतमः प्रशस्तानामपि प्रशस्ततमः । प्रकर्षवतामप्यतिशयविवक्षया द्वितीय

'आतिशायनिको भवत्येव, यथा—“ श्रेष्ठतमाय कर्मणे ” (तैसं १.१.१) इति । 'अयं' भगवत्तमः

अतिशयेन धनवान् । 'तथा' अयं 'सहस्रसातमः सहस्रस्य' 'बहुनो धनस्य ये सनितारः

संभक्तारो दातारो वा तानतिशेते । " जनसन " (पा ३.२.६७) इति विट्, " विड्वनोस्तु- १०

नासिकास्यात् " (पा ६.४.४१) इत्यात्वम् । ईदृशोऽयमग्निः 'अस्मै यजमानाय मह्यं

'सुवीर्यम् अस्तु शोभनवीर्यं धनम्' अस्तु । ईदृशधनहेतुर्भामासिञ्चति यावत् । " वीरवीर्यां च " (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । एवं सहस्रपदोपात्तं धनं सुवीर्यशब्देन विशेष्यते ॥

अयमिति ॥ अयं चतुर्थी—' अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवत्तमोऽयं सहस्रसातमः । अस्मा अस्तु

सुवीर्यम् ' इति ॥ प्रशस्त्यानां मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः । पुनरपि तादृशानां मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः 'श्रेष्ठतमः । १५

भगवच्छब्दः पौराणिकैर्व्याख्यातः—“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां

भग इतीरणा ॥ ” (विष्णु ६.५.७४) इति । " उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं " गतिम् । वेत्ति

विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥ ” (विष्णु ६.५.७८) इति ॥ अतिशयेन भगवान् 'भगवत्तमः ।

सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारो दातारः तेष्वतिशयेन दाता 'सहस्रसातमः । तादृशस्यग्नेः प्रसादात्

'अस्मै यजमानाय मह्यं शोभनं सामर्थ्यम्' अस्तु ॥ २०

* [इ. पा ५.३.५५ वा ३—' तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति ' ।] १२. ५-

अय । १३. ५-बहुशः ।

४. क.ति—' तादृशानाम् ' इत्यस्यानन्तरं ' श्रेष्ठानाम् ' । ५. आ- ' नामगतिम् ।

[प्रवत्स्यतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्राः दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च

मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।

या इष्टा उपसो निम्नुचश्च ताः सं दधामि हविषा घृतेन ॥

मनः । ज्योतिः । जुषताम् । आज्यम् ।

विच्छिन्नमिति विच्छिन्नम् । यज्ञम् । समितिः । इमम् । दधातु ।

याः । इष्टाः । उपसः । निम्नुच इति निम्नुचः । च ।

ताः । समितिः । दधामि । हविषा । घृतेन ॥

५

२०

१५

विच्छिन्नमितिचो होमः—‘ मनो ज्योतिः ’ इति । त्रिष्टुर्विष्यं, विराड्वा ॥ पूर्वविष्यो
व्याख्यातः (तैसं १.५.३) । सर्वस्य मनः द्योतमानोऽयमग्निरिदम् । आज्यं जुषतां, जुष-
माणश्च इमं विच्छिन्नं यज्ञं सं दधातु इति । ‘ याः इष्टाः ताः सं दधामि ’ इति वचनात् मणि
प्रोषिते प्रमत्ते वा याः उपसः अन्यैः यजमानैः इष्टाः, मया अनिष्टा इत्यर्थसिद्धम् । यद्वा—
इष्टा यागार्हा मया अनिष्टाः संधातुं या इष्टाः । इच्छतेर्निष्ठा (पा ३.२.१०२), इषेर्वा
गतिकर्मणः । इष्टाः गताः विना यागेनातिवाहिताः । उपसः अहरारम्भाः प्रातश्च, निम्नुचः
‘ च ’ सायं चेति यावत् । निम्नुचु म्बुचु स्तेयकरणे । संपदादिलक्षणः क्विप् (पा ३.३.१.०८
वा ९) । ताः सं दधामि, अनेन घृतेन एव हविषा चरुणा संगताः करोमि, अनेन
हविषा यागवतीः करोमि । अयापरम्—या इष्टाः पूर्वं मया यागवत्यः कृताः या उपसः उदया
दिक्सा इत्यर्थः, याश्च निम्नुचः लुप्तयागा उपसस्ताः उभयीरुपसः अनेन हविषा, सं दधामि
संयोजयामि, यागवतीरेव सर्वाः करोमि, इष्टानिष्टविभागरहिताः करोमीत्यर्थः ॥

मन इति ॥ कल्पः—‘ नवर्मां चेदति प्रवसेत् मित्रो जनान् यातयति प्रजानश्चिति मैत्र्योपस्थाय
मनो ज्योतिर्जुपतामित्याहुर्वि जुषुयात् ’ (आपश्चौ ६.२.६.७) इति । निर्गमनतिथिमारभ्य नवर्मां तिथिर्मति-
क्रम्य प्रवासे सत्येतदवगन्तव्यम् । यत्र ‘ मित्रो जनान् ’ (तैसं ३.७.११) इति मन्त्रोऽन्यत्राऽऽम्नातः ॥
मन्त्रान्तरपाठस्तु—‘ मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा उपसो निम्नुचश्च ताः
सं दधामि हविषा घृतेन ’ इति ॥ पूर्वार्थं ‘ भूमिभूमना ’ (तैसं १.५.३) इत्यनुवाके व्याख्यातम् । याः उपसः
प्रातःकालोपलक्षिता आहुतयः, याश्च निम्नुचः अस्तमयकालोपलक्षिता आहुतयः इष्टाः इतैर्यजमानैरनुष्ठिता
मया त्वन्तरिताः ताः सर्वा आहुतीरनेन घृतेन हविषा सं दधामि अविच्छिन्नाः करोमि ॥

१४. व-विष्टुगियम् । १५. मै-‘ निम्नुचः च ’ नास्ति । १६. [धातुपाठमनुष्ठत्य मुचुम्बुचू गत्वर्थो
स्तः; घृचुम्बुचू तु स्तेयकरणे भवतः । द. काशिका-पा ३.१.५८ ।]

प्रवत्स्यतो वज्रमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्राः दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च]

पयस्वतीरोपधयः (२) पयस्वद्वीरुधां पयः ।

अपां पयसो यत् पयस्तेन मामिन्द्र स५ सृज ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राष्यताम् ॥

पयस्वतीः । ओपधयः (२) । पयस्वत् । वीरुधां । पयः ।

अपाम् । पयसः । यत् । पयः । तेन । माम् । इन्द्र । समितिं । सृज ॥

अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतम् । चरिष्यामि । तत् । शक्रेयम् । तत् । मे । राष्यताम् ।

अतःपरम् इष्टियाजमानकाण्डं प्राजापत्यम् । तत्राप आचामति—'पयस्वतीः'

इत्यनुष्टुभा ॥ 'पयस्वतीः पयस्वत्यः क्षीरवत्यः सारवत्यो वा । पानरसेन तद्वत्यः 'ओपधयः ।

'ओपधयः फलपाकान्ताः' (अमरकोशः २-४-६) । "वा छन्दसि" (पा ६-१-१०६)

पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'वीरुधां तु पयः पयस्वत् ओपधीनां पयोऽपि पयस्वत् सारवत् पेयत्व-

गुणवत्' । 'त्रिविधं रोहन्तीति वीरुधः छत्वादयः । पृषोदरादिः (पा ३-३-१०९) । 'अपां वा

संबन्धि यत् पयः ईदृशं पयसः अपि पयः यत्किञ्चित्पय ओपधीनां वीरुधां वा तस्यापि पयस्त-

तोऽपि सारवत् । 'तेन मां सं सृज योजय हे इन्द्र । एतदुक्तं भवति—ओपधयो न केवलं

पयस्वत्यः, वीरुधां तु पयोऽपि पयस्वत्, अपां तु ततोऽपि पयस्वत् पय इति ॥

व्रतमुपैति—'अग्ने व्रतपते' इति यजुषा । 'हे अग्ने, व्रतानां ब्रह्मचर्यसत्यवचना-

दीनां पते पाळयितः । "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" (पा ८-१-७३)

इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयं निहन्यते । 'व्रतं यथोक्तं चरिष्यामि तत् व्रतमहं

'शक्रेयं चरितुं' समर्थो भूयासम् । "छिडयाशिष्यङ्" (पा ३-१-८६) । 'तत् व्रतं

त्वत्प्रसादाच्चरितं मे मम, राष्यतां सिष्यतु । राध हिंसासिद्धयोः दैवादिकः ॥

पयस्वतीरिति ॥ अग्न्युपस्थानमन्त्रविषयः पूर्वभागो गतः । अथ दार्शिकयाजमानमन्त्रादि-

विषय उत्तरभाग उच्यते । कल्पः—'पयस्वतीरोपधय इत्यप आचामत्युपरपृगति वा' (भाष्यौ ४-२-९)

इति । पाठस्तु—'पयस्वतीरोपधयः पयस्वद्वीरुधां पयः । अपां पयसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र स५ सृज' इति ॥

सारवाची पयःशब्दः । 'ओपधयः पयस्वत्यः सारवत्यः । 'वीरुधां छत्ताणां संबन्धि यत् पयः निर्गतं क्षीरं

तदपि पयस्वत् सारवत् । 'अपां मध्ये यत् पयः सारं यत् पयसो, गवादिक्षीरस्य पयः सारं, तेन

सारणे सर्वेण 'हे इन्द्र', मां सं सृज संयोजय ॥

१६. मे- 'पेयत्वगुणवत्' नास्ति । १७. मे-ब्रह्मचर्यादीनाम् । १८. व-वर्तुम् ।

६-६. इ.उ.पा- 'हे इन्द्र' नास्ति ।

[प्रवत्स्यतोऽयजमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्राः सर्वापूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च

अग्निं होतारमिह तस्मिन् हुवे देवान् यज्ञियानिह यान् हवामहे ।

आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ॥

अग्निम् । होतारम् । इह । तम् । हुवे । देवान् । यज्ञियान् । इह । यान् । हवामहे ।

एति । यन्तु । देवाः । सुमनस्यमाना इति सुमनस्यमानाः । वियन्तु । देवाः । हविषः । मे । अस्य ॥

- ५ हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयते—' अग्निं होतारम् ' इति । अत्र वृत्तिद्वययोगात् संशये संख्यया त्रिष्टुबित्येके । " आधात् संदेहे । देवतादिभ्यश्च " (पिंसू ३.६१-६२) इति जगतीत्यन्ये ॥ 'इह अस्मिन् कर्मणि 'होतारं देवानामाहातारम् ' अग्निं हुवे आह्वयामि । शपो लृक् (पा २.४.७३) । 'देवान् यज्ञियान् यज्ञार्हान् ' हवामहे आह्वयामः, ये आहातव्यास्तानप्याह्वयामि । " बहुलं छन्दसि " (पा ६.१.३४) इति ह्यतेः संप्रसारणम् । " यज्ञित्विग्याम् " (पा ५.१.७१) इति यज्ञशब्दाद्धः । यद्वा—यान् हवामहे ये होतव्याः तानाह्वयामि । जुहोतेर्व्यत्ययेन शप्, आत्मनेपदं च । ते च हुताः 'सुमनस्यमानाः सुमनसः सन्त आह्वानापरार्थं सोद्वा तुष्यन्तु, 'वा यन्तु आगच्छन्तु' । भृशादित्वलक्षणः क्यङ् (पा ३.१.१२) । आगत्य च देवा हविषोऽस्य वियन्तु भक्षयन्तु । वी गत्यादिषु । " क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् " (द्र. पाभा १.४.६२) इति संप्रदानत्वात् " चतुर्थ्यै बहुलं छन्दसि " (पा २.३.६२) इति षष्ठी ॥

अग्निं इति ॥ कल्पः—" दक्षिणेनाहवनीयमवत्स्याय व्रतमुपैष्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति । " अथ जपत्यग्नें व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः " (आपश्रौ ४.३.१-२) इति । मन्त्रशेषस्तु—' तच्छक्रेयं तन्मे राष्यताम् ' इति ॥ 'तत् व्रतमनुष्ठातुं शक्तो भूयासम्, मदीयं 'तत् व्रतं समृद्धं भवतु ॥

- अग्निमिति ॥ कल्पः—" अग्निं होतारमिह तस्मिन् हुवे इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयते । हविर्निरुप्यमाणं वा पात्रमभिमृशत्यपि वा मन्त्रयते " (आपश्रौ ४.४.५-६) इति ॥ मन्त्रशेषस्तु—' देवान् यज्ञियानिह यान् हवामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ' इति । 'इह कर्मणि देवानामाहातारं ' तम् ' अग्निम् अहमाह्वयामि । 'इह कर्मणि ' यान् ' देवान् उद्दिश्य जुहुमस्तानपि ' यज्ञियान् देवानाह्वयामि । आहूताश्च ते ' देवाः सौमनस्यं प्राप्ता आगच्छन्तु । आगत्य च ' मे ' अस्य ' हविषः मदीयमिदं हविः ' वियन्तु भक्षयन्तु ॥

भवत्स्यतो यजमानस्यान्वुपस्थानमन्त्राः दशंपूर्णमासाहमन्त्राश्च]

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु

यानि धर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति (३) वेधसः ।

पूष्णस्तान्यपि व्रते इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् ।

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्तु ।

यानि । धर्मे । कपालानि । उपचिन्वन्तीत्युप-चिन्वन्ति (३) । वेधसः ॥

पूष्णः । तानि । अपीति । व्रते । इन्द्रवायू इतीन्द्र-वायू । वीति । मुञ्चताम् ॥

यज्ञं 'यज्ञयोगेन युनक्ति—'कस्त्वा' इति यजुषा ॥ 'कः प्रजापतिरेव हि त्वां युनक्ति योक्तुमर्हति, तस्मात् 'सः त्वां 'युनक्तु हे यज्ञ, युक्तात्मानं त्वां करोतु ॥

कपालानि विमुञ्चति—'यानि धर्मे' इत्यनुष्टुभा ॥ इय चाध्वर्यवे व्याख्याता (तैसं १.१.७) 'धृष्टिरसि' इत्यत्र । 'यानि' कपालानि 'धर्मे' अनौ 'वेधसः अध्वर्यवः' 'उपचिन्वन्ति उपदधति' तानि 'पूष्णः' 'पुष्टिकरणस्याग्नेः' 'व्रते कर्मणि' 'अपि' समासे । 'इदानीम्' 'इन्द्रवायू' 'वि' 'मुञ्चताम्', न हि अन्यस्तानि विमोक्तुं शक्नोतीति ॥

भिनं कपालमुत्कर उदस्यति—'अभिन्नः' इति । पङ्क्तिरियं चतुष्पदा ॥ 'अभिन्नः' अविगुणोऽस्तु 'धर्मः' यज्ञः, सत्यपि कपालभेदे तन्निमित्तं यज्ञस्य वैगुण्यं मा भूदित्यर्थः । 'अथवा' 'धर्मार्थं' कपालं धर्मः स भिन्नोऽप्यभिन्नोऽस्तु अविनष्ट एवास्तु । अत एव 'जीरदानुः' यागः कपालं वा भवतु वैगुण्याभावात्, जीरमुदकं तस्य दाता वर्षादिद्वारेण । यद्वा—'जीरं' जीवितं प्रजानां तस्य दाता । जीवैरौणादिको रक्प्रत्ययः (द्र. उ १७८) । ददातेर्नुः, दासीभारादिवात्

क इति ॥ कल्पः—'अथ यज्ञं युनक्ति । कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति सर्वं विहारमनुवीक्षते' (आपत्रौ ४.४.८-९) इति । हे यज्ञ, 'कः प्रजापतिः सर्वत्र त्वां युनक्ति योम्यं करोति' । तस्माद्भापि 'सः पूष त्वां युनक्तु ॥

यानिति ॥ कल्पः—'उभौ कपालविमोचनं जपतः' (आपत्रौ ४.१४.५) इति । उभौ अध्वर्युयजमानौ ॥ मन्त्रपाठस्तु—'यानि धर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रते इन्द्रवायू वि मुञ्चताम्' इति । अयं मन्त्रः अध्वर्युकाण्डेऽपि (तैसं १.१.७) आग्नातवात् प्रथमप्रपाठके व्याख्यातः । 'वेधसः' ब्रह्मसमाः 'पूष्णः' पोषका क्रत्विजः 'यानि' कपालानि वद्धानुपस्थापयन्ति 'तानि' सर्वानि 'अपि' व्रते समासे सति 'इन्द्रवायू' 'वि' 'मुञ्चताम्' ॥

[प्रवस्यतो यजमानस्यानुपस्थानमन्त्राः दशपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च

अभिन्नो घर्मो जीरदानुर्यत आत्तस्तदगन् पुनः ।

इष्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्यायुरनु सं चरन्ति ॥

अभिन्नः । घर्मः । जीरदानुरिति जीर-दानुः । यतः । आर्चः । तद् । अगन् । पुनः ।
इष्मः । वेदिः । परिधय इति परि-धयः । च । सर्वे । यज्ञस्य । आयुः । अनु । समिति । चरन्ति ॥

५ पूर्वपदप्रकृतिस्वात्वम् (पा ६.२.४२) । ' जीवे रदानुक् जीरदानुः * ' इति निर्वचनं पदकारा
न सहन्ते । किञ्च—अयं घर्मो यज्ञात्मा कपालात्मा वा यतः पृथिव्या आत्तः गृहीतः तद् एव
पुनः अगन् गच्छतु पृथिव्या गृहीतं पृथिवीमेव गच्छतु । गमेश्छान्दसे लिङि " मन्त्रे वस " (पा २.४.८०) इत्यादिना च्लेङ्क । " मो नो धातोः " (पा ८.२.६४) ॥

आहवनीये संतनी जुहोति— इष्मो वेदिः ' इत्युत्तरगोर्धर्चन ' त्रयस्त्रिंशत् ' इति
१० त्रिष्टुभा च ॥ इष्मः वेदिः परिधयः च । चशब्दादन्येऽप्येवजातीयाः सर्वे यज्ञस्य आयुः-
स्थानीयमिमम् अनु स चरन्ति अनुक्रमेण प्रत्यासन्ना भूत्वा चरन्ति इमं सेवयाना वर्तन्ते ।
ये च त्रयस्त्रिंशत् तन्त्रः तन्तुरस्थानीयाः पटमिव सूत्राणि इमं यज्ञं वितलिरे विस्तारयन्ति । के
पुनस्ते ? ये " प्रजापतिर्मनसान्धोच्छेतः " (तैसं ४.४.९) इति आकृतिप्रमृतिरयज्ञस्य तनितारः
प्रजापत्यादयः ते वेदितव्याः । आकृत्यादयो वा यज्ञावधवाः । त्रयश्च त्रिंशच्च । " त्रैल्यः " (पा ७.१.५३) इति सूत्रेण त्रैल्यसादेशः, " संख्या " (पा ६.२.३५) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । विपूर्वाचनोत्तेऽछान्दसे लिङि " तनिपयोऽछन्दसि " (पा ६.४.९९) इत्युपधा-
लोपः । अयं ये च इमं यज्ञं स्वधया अग्नेन हविषात्मना ददन्ते उत्पादयन्ति, उत्पाद्य च देवेभ्यो ददति । ददतिर्भावादिकः । तेषां सर्वेषां यत् छिन्नं भेदननिमित्तेन प्राप्तं वैगुण्यं एतत्

अभिन्न इति ॥ अथ प्रायश्चित्तम् । तत्र कल्पः— " यदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा शता-
२० क्षरया संदधामीति तत्संघायोपरि गार्हपत्यं धार्यमाणमभिहुयात्मनो ज्योतिर्हुपतामिति । अथैनदपोऽ-
भ्यवहरेदभिद्यो घर्मो जीरदानुरिति " (आपश्चौ ९.१३.८-९) ॥ मन्त्रशेषस्तु— " यत आत्तस्तदगन् पुनः ।
इष्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्यायुरनु सं चरन्ति " इति ॥ ' घर्मः दीप्तः संतप्तोऽयं कपालविशेषः
स्वयं भिन्नत्वेन प्रतीयमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्यात् अभिन्नः एव भिन्नत्वदोषं नावहति । यस्मादयं जीर-
दानुः । जीर्नं जीवंतं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः । यो ह्यन्यं जीवयति स कथं स्वयं भिन्नो
२५ भवेत् । अभिन्नत्वे-सदाकारः कुतो न भातीत्याहवयोत्तरमुच्यते । यतः यस्मात् सृष्ट्वात् कारणात्
आत्तः उत्पन्नः पुनस्तत्कारणम् अगन् आप्नोत् अतः कारणरूपसृष्ट्वाकार एव प्रतीयते न तु कार्याकारः ।
तदप्रतीती अपि इष्मादयः स्वस्वाकारेण प्रतीयमाना यज्ञपुरूपस्य आयुः अनुकृत्य सं चरन्ति ॥

* [द्र. पाभा-माहेश्वरसूत्र ५, पाभा १.१.४ वा ६] । २३. शुद्धोऽस्तोऽयं पाठः (द्र. वीथी ३.१५... ' आहवनीये संतनी जुहोति ') ; व-सामिधेनीम् ; मै-सम्मिनीनीम् । २४. मै-वा ।

प्रवत्स्यतो यजमानस्यानुपस्थानमन्त्राः दशपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च]

त्रयस्त्रिंशत् तन्तवो ये वितन्तिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते
तेषां छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा धर्मो देवा अप्येतु ॥ १० ॥

[अर्षाद् ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्चचत्वारिंशच्च]

त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः-त्रिंशत् । तन्तवः । ये । वितन्तिरे इति वि-तन्तिरे ।

ये । इमम् । यज्ञम् । स्वधयेति स्व-धया । ददन्ते ।

तेषाम् । छिन्नम् । प्रतीति । एतत् । दधामि । स्वाहा । धर्मः । देवान् । अपीति । एतु ॥ १० ॥

[मत्स्ये १.५.४; कासं ७.३, ४.१४; वासे १.५६]

प्रति दधामि अनयाऽऽहुत्या प्रतिविहितं करोमि । यद्वा—“सम्-अर्थे प्रतिशब्दः, यच्छिन्नमेतत्
संदधामि संततप्रविच्छिन्नमनयाऽऽहुत्या करोमि, स्वाहुतं चेदमरतु ॥

अन्यं कपालं तेषु विसृजति—‘धर्मः’ इति ॥ धर्मः यज्ञः कपालं वा देवान् अपि एतु
अनुप्रविशतु अन्वितगुणो भवतु ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

त्रयस्त्रिंशदिति ॥ कल्पः—“अथान्यत् संसृज्य कपालेष्वपि सृजेत् त्रयस्त्रिंशत्तव
इति” (आपधौ १.१३.१०) इति । मन्त्रशेषस्तु—“ये वितन्तिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां
छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा धर्मो देवा अप्येतु” इति ।

चतुर्थकाण्डे—“प्रजापतिर्मनसाऽऽहोऽच्छेतः” (तैसं ४.४.१) इत्यस्मिन्ननुवाके इष्टकोप-
धानार्था यज्ञतनुनामकास्त्रयस्त्रिंशत् मन्त्रा आम्नाताः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्या यज्ञतनव इह तन्नुस्थानीयाः । यथा
तन्नुभिः पटो निष्पाद्यते तथा ताः तनवो यज्ञं विस्तारयन्ति । ते तन्तवो यज्ञनिष्पादकाः ये अप्यृतिगादयः
स्वधया इतिपा एतं यज्ञं ददन्ते अनुतिष्ठन्ति तेषां प्रजापत्यादीनां यज्ञाभिमानिदेवानाम् ऋत्विगादि-
यज्ञानां च मध्ये यत् स्वरूपं विच्छिन्नं तत् एतत् प्रति सं दधामि । अतः स्वाहा सुष्ठु प्रति-
संहितो धर्मः दीप्तो यज्ञाद्दिविद्यो देवान् अप्येतु प्राप्नोतु ॥

अत्र वितियोगसंग्रहः—

“मम प्रवत्स्यन् पूर्वामि मन्त्रयेत् पुनरागतः ।

ममेत्याद्यैश्चतुर्मेन्द्रैर्मनस्त्र जहोति हि ॥ १ ॥

गतममेरुपस्थानं मन्त्राः प्रासज्जिका अथ ।

पयेत्याचामति स्वामी दशपूर्णमयोरपः ॥ २ ॥

अग्ने प्रागग्निपार्थस्यो जपेदग्निं हविस्तथा ।

निहृष्यमाणं संमन्य कसत्वा यज्ञं युनक्ति हि ॥ ३ ॥

यानीति मुच्यमानानि कपालान्यनुमन्त्रयेत् ।

अभिस्रोऽप्यु क्षिपेद्विक्रं कपालं त्रय इत्यतः ।

कपालान्तरमादध्यादिति प्रासज्जिका गताः ॥ ४ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

२५. व-समत्वे । २६. तं.ति.व-अनुगुणः ।

१०. आ.हा-कपालेष्वति* । ११. क.तं.ति-ततः । १२. इ.उ.पा-क्षिपेद्गम् ।

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽ प्र यातु परावतः ।

अग्निरुक्थेन वाहसा ॥

वैश्वानरः । नः । ऊत्या । आ । प्रेति । यातु । परावत इति परा-वतः ।

अग्निः । उक्थेन । वाहसा ॥

- ५ अथ प्राजापत्यकाण्डमध्ये याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तत्र " वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं दधिक्राव्ये चरुमभिशस्यमानः " (तैसं २-२-५) इति त्रिहविष्को यो वैश्वानरो द्वादशकपालः तस्य पुरोनुवाक्या- ' वैश्वानरो नः ' इति गायत्री ॥ प्रायेण पञ्चम-पष्ठयोः सर्ववैश्वानराणामियमेव पुरोनुवाक्या वेदितव्या । ' वैश्वानरः विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन संबन्धी अग्निः । " नरे संज्ञायाम् " (पा ६-३-१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ' ऊत्या मार्गेण करणेन अरुमद्रक्षणेन वा हेतुना, आत्मनो वा तर्पणेन प्रयोजनेन । " ऊतियूति " (पा ३-३-९७) इति कित्तन उदात्तत्वं निपात्यते । " उदात्तयणः " (पा ६-१-१७४) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । " ज्वरत्वर " (पा ६-४-२०) इत्यादिना ऊट् । स ' नः अस्मान् ' आ ' प्र ' यातु आभिमुख्येनान्येष्वथ प्रकर्षेणास्मान् प्राप्नोतु ' परावतः दूरादप्यायातु । " उप-सर्गाच्छन्दसि " (पा ५-१-११८) इति वतिः । ' उक्थेन स्तोत्रेण ' वाहसा वहनसमर्थेन

- १५ अथान्तिम एकादशानुवाके काम्येष्टियाज्या उच्यन्ते । इष्टिकाण्डे त्रिहविष्का काचिदिष्टिराम्नायते- " वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं दधिक्राव्ये चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैतत् स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारुणेनैवैतं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्या पुनाति " (तैसं २-२-५) इति । अभिशस्यमानः ' पातकारोपेण ' दूष्यमाणः । वैश्वानरशब्देन संवत्सराभिमानो कश्चिदग्निरुच्यते । तेनैव संवत्सराभिमानिनैरभिशास्तं स्वात्मानं स्वदयति घन्तुभ्यो रोचयति । वर्णं वर्ण्यमानमारोप्यमाणं पापमपहृते विनाशयति । पापिनं बद्ध्वा नेतुं प्रसारितो यो वरुणपाशः तस्मादेनं स्वात्मानं वारुणयागेन मोचयति । दधिक्रावदेवकेन यागेन स्वात्मानं पूतं करोति ॥ चोदकप्रस्ताप्य अन्याहार्यदक्षिणां बाधितुं दक्षिणान्तरं विधत्ते- " द्विरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै द्विरण्यं पुनात्येवैतन्माद्यमस्यां भवति " (तैसं २-२-५) इति । आद्यमस्तु योमयं मद्ब्रह्म । अज्याग्निष्टौ, प्रथमहवियरे, याज्यापुरोनुवाक्या-युग्मानि चत्वारि विकल्पितानि ।

- २५ वैश्वानर इति ॥ तत्र प्रथमयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह- ' वैश्वानरो न ऊत्याऽऽ प्र यातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा ' इति ॥ विश्वेषां नराणामुपकारी ' वैश्वानरः ' अग्निः ' ऊत्या रक्षणनिमित्तं ' परावतः दूरादपि देशात् ' वाहसा प्रापणसमर्थेन ' उक्थेन उत्थानपूर्वकेणाऽऽगमनेन ' नः ' अस्मान् ' आ ' प्र ' यातु प्रागच्छतु ॥

१. व-द्रष्टव्या ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिपस्पतिम् ।

अजस्रं धर्ममीमहे ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्नजायताभिर्घावापृथिवी भूरिरेतसा ॥

ऋतावानमित्युत-वानम् । वैश्वानरम् । ऋतस्य । ज्योतिपः । पतिम् ।

अजस्रम् । धर्मम् । ईमहे ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । स्वपस्ययेति सु-अपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत ।

अग्निः । घावापृथिवी इति घावा-पृथिवी । भूरिरेतसेति भूरि-रेतसा ॥

अभीष्टार्थवहनसमर्थनेत्यर्थः । यद्वा-प्रापणसमर्थेन मार्गेण । “ बहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि ” १०

(उ ६७०) इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इति हि तत्रानुवर्तते । आगत्य चास्मानभिशरतेमुञ्चन् पापं
वर्णमपहन्विति शेषः ॥

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्विषाणयोरन्नं जग्ध्वा ” (तैसं २.२.६) इत्यस्य
याज्या-“ ऋतावानम् ” इति गायत्री ॥ “ ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा वैश्वानरम् ।

“ छन्दसीवनिषौ ” (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिप् । “ अन्येषामपि दृश्यते ” १५

(पां ६.३.१३७) इति दीर्घवम् । “ ऋतस्य सत्यस्य सूर्यादिः ” ज्योतिपः “ पतिं पातारम् ” ईमहे
याचामहे । किम् ? अजस्रम् अविच्छिन्नम् “ धर्मं यज्ञं, तेन अविच्छिन्नाः स्यामेति । तेन नास्मिन्
मृजाते विद्विषाणौ इति ॥

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते ” (तैसं २.२.५) इत्यस्य पुरोनुवाक्या-

‘ वैश्वानरस्य दंसनाभ्यः ’ इति जगती ॥ बृहदिति प्रथमपादान्तः । तेन अरिणादिति पादादि- २०

ऋतावानमिति ॥ याज्यामाह-“ ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिपस्पतिम् । अजस्रं धर्ममीमहे ’
इति ॥ “ वैश्वानरम् ” ईमहे वयं प्राजुमः । कीदृशम् ? “ ऋतावानं सत्यवन्तम् । “ ऋतस्य यज्ञस्य ” ज्योतिपः
असीदपत्यकाशकस्य “ पतिं पालकम् । “ अजस्रं ” धर्मं निरन्तरं दीप्यमानम् ॥

वैश्वानरस्येति ॥ द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह - “ वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः
स्वपस्यया कविः । उभा पितरा महयन्नजायताभिर्घावापृथिवी भूरिरेतसा ” इति ॥ “ कविः बुद्धिमान् ” एकः २५
यजमानः वैश्वानरसं वनिषानीभ्यः “ दंसनाभ्यः क्रियाम्यः ” बृहत् महापत्यम् “ अरिणात् प्राप्नोत् । अपःशब्दः
कर्मवाची* । शोभनमपः स्वपः । स्वपसो भावः स्वपस्यं, तेन स्वपस्येन वैश्वानरयागस्य शोभनकर्मत्वेने-
त्यर्थः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अयम् “ अग्निः शुभूमिरूपी प्रभूतेरेतस्को स्वकीयमातापितरानुभौ “ महयन्
होक्पुत्रौ कुपेत् स्वपम् “ अजायत । तस्मादेतदीयकर्मणो महापत्ये युषतमित्यर्थः ॥

२. ३-अभीष्टार्थवाहन*

३०

* [६. निपट्टु २.१.१] ।

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स (१) रिपः पातु नक्तम् ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । एति । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नुः । दिवा । सः (१) । रिपः । पातु । नक्तम् ॥

- ५ त्वान्न निहन्यते । वैश्वानरस्य दंसनाभ्यः कर्मभ्यः वृहत् महत् एकः कविः मेधावी किम् अरिणात् अधिगच्छति ? किमिति सामर्थ्यात् छम्पते । इतोऽप्यन्महदरतीति कविर्मेधावी कश्चिदवबुध्यते किम् ? न कश्चिदित्यर्थः । यो मेधावी न भवति स कामं मिथ्यावबुध्यतां मेधावी नैव बोद्धुमर्हतीति । री गतिरेपण्योः क्रैयादिकः । छान्दसो लृङ् (पा ३-४-६) । “ प्वादीनां ह्रस्वः ” (पा ७-३-८०) इति ह्रस्वत्वम् । कीदृशं महत्त्वमित्याह—^१स्वपस्यया
- १० शोभनकर्मतया महदाम्योऽप्यन्नास्त्येवैत्यर्थः । वैश्वानरस्य कर्मसदृशमन्यच्छोभनत्वेन महत्कर्म कश्चिदपि मेधावी जनो न जानातीत्युक्तं भवति । अप इति कर्मनाम, शोभनकर्म स्वपः तस्य भावः स्वपस्यम् । छान्दसो यत् । “ सुपां सुलृक् ” (पा ७-१-३९) इति तृतीयाया यादेशः । तर्हि तेषामस्य कर्मणां मध्ये शोभनमेकं कर्मोदाह्रियतामिति—अयं खल्वग्निः उभा उभौ पितरा पितरौ मातृपितृस्थानीयौ वा । उभयत्राऽपि “ सुपां सुलृक् ” (पा ७-१-३९)
- २५ इत्याकारः । यावापृथिवी धावापृथिव्यौ । द्वित्रचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । “ दिवो धावा ” (पा ६-३-२९) इति धावादेशः, “ देवताद्भ्ये च ” (पा ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तर-पदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । भूरिरेतसा भूरिरेतसौ स्यावजङ्गमात्मकबहुविकारौ महयन् पूजयन् प्रकाशयन् अजायत जायते । छान्दसो लृङ् (पा ३-४-६) । यथा खल्व कश्चित् सुजातः पुत्रः मातापितरौ भूरिरेतसौ युवानौ निजजन्मनाऽल्लुक्त्वं जायते एवमसौ जायते । इत्थं जन्मकाल एवास्य कुर्वाणस्य किं नाम कर्म महच्छोभनं न भवतीति भावः । तस्मादीदृशोऽवभास्त्रिरस्माकं जातं तमिभं पुत्रं दूतत्वत्तेजस्विवादिगुणं करोतु ॥

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां या पौर्णमासी वाऽतिपाद्य ” (तैसं २-२-५) इत्यस्य याज्या—“ पृष्टो दिवि ” इति त्रिष्टुप् ॥ अयं वैश्वानरः अग्निः दिवि आदित्यात्मना

- पृष्ट इति ॥ याज्यामाह—“ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
- २५ वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिपः पातु नक्तम् ” इति । पृष्टः इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अपयम् अग्निः दिवि पृष्ट आदित्यरूपेणावस्थितः पृथिव्यां दाहपाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः तथा फलपाककारी सन् पृष्टः संबद्धः सर्वा अपि ओषधीः आ विवेश । वैश्वानरः अग्निः सहसा बलेन पृष्टः संबद्धः । सः तावत्सः नः अस्मान् दिवा रिपः हिमकालं पापान् नक्तं रात्रावपि मोऽस्मान् पातु ॥

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । व्यख्य इति वि-अख्यः ।

पशुम् । न । गोपा इति गो-पाः । इर्यः । परिज्मेति परि-ज्मा ।

वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरिति स्वस्ति-भिः । सदा । नः ॥ ५

पृष्टः स्पृष्टः । छान्दसो व्यञ्जनलोपः । यद्वा—पृष्ठो निषिक्तः निहितः दिव्यादित्यात्मना ।
 पृष्ठ सेचने । पृथिव्यां च पार्थिवेषु । “ उदात्तपणः ” (पा ६-१-१७४) इति
 विभक्तोरुदात्तत्वमुक्तम् । पृष्टः एव भूत्वा विश्वा ओपधीः आ विवेश, पत्रितस्थितिहेतुत्वेन
 सर्वं व्याप्य स्थितः । सः एवभूतो वैश्वानरः अग्निः सहसा बलेन पृष्टः संबद्धः नः अस्मान्
 रिपः रेष्टुर्हस्तिः दिवा पातु रक्षतु । नोऽस्मान् नक्तं च पातु अतिपत्तिदोषात् पात्विति ॥ १०

जातेष्या याज्या—जातो यदग्ने इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने वैश्वानर, जातः
 जातमात्र एव भुवना भुवनानि भूतजातानि सर्वान् लोकान् व्यख्यः विशेषेण पशुसि
 पशुं न पशुमिव गोपाः गवां पालयिता । चक्षेः छान्दसे लुडि (पा ३-४-६) “ अस्पति-
 वक्तिख्यातिभ्योऽङ् ” (पा ३-१-५२) इत्यङ् । इर्यः इराऽञ् हविरात्मकं तत्र साधुस्तदर्हो
 वा । परिज्मा सर्वतो गन्ता । निपातोऽयं मनिन्प्रत्ययान्तः । यद्यस्मादेवं तस्माद् ब्रह्मणे
 हविरात्मनेऽज्ञाय यागात्मने वा परिवृढाय कर्मणे गातुं मार्गं विन्द लभस्व हविः प्राप्तुं
 मार्गानामुहि, पुनःपुनर्जातिष्टि प्रवर्तयेति भावः । किञ्च—युष्माकमेवायं सदा नः अस्मान् १५

जात इति । तृतीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशुं न गोपा
 इर्यः परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः इति ॥ हे अग्ने, त्वं जात-
 मात्र एव भुवनानि व्यख्यः स्वतेजसा विदोषेण ख्यापितवानसि । गोपाः पशुं न पशुमिव । यथा २०
 गोपालकोऽनायासैर्नैव पशुरेतदीय इति ख्यापयति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् ? इर्यः ह्यरामश्चमर्हसि ।
 परिज्मा परितो गन्ता । यद्यस्मादेवेतिधस्तवै ततो हे वैश्वानर, ब्रह्मणे परिवृढायस्मै कर्मणे गातुं
 मार्गं विन्द लभस्व । यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिः सदा नः अस्मान् पात रक्षत । यूयमिति
 बहुवचनं पूजार्थम् ॥

३. तं. ति-पार्थिवः । आदित्यादात्मकत्वमुच्यते । ४-४. तं. ति-मनिन्प्रत्ययान्तो निपातत्वै । २५
 ५-५. तं. ति-द्विःजातिमार्गानामुहि ।

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवाः अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । एति । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

त्वम् । देवान् । अभिशस्तेरित्यभि-शस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर ।

जातवेद इति जात-वेदः । महित्वेति महि-त्वा ॥

यूयं पात रक्षत स्वस्तिभिः अविनाशैः* अविनाशान् प्रापय्यास्मान् पातेति । पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् ॥

- त्रिहविष्याद्यस्य वैश्वानरस्य याज्या—' त्वमग्ने ' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'अग्ने वैश्वानर जातवेदः जातानां वेदितः*, 'त्वं ' शोचिषा दीप्त्या 'शोशुचानः भृशं दीप्यमानः अत एव रोदसी द्यावापृथिव्यौ जायमानः एव अपृणाः आपूरयसि, शोचिषा आपाळ्यसि वा । पृ पाळ्न्पूरणयोः । छान्दसे छडि ष्यादित्वात् ह्रस्वः (पा ७.३.८०) । शुचेर्यङ्लुगन्तादन्यत्ययेनात्मनेपदम् । " अम्यस्तानामादिः " (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । किंच—'त्वम् एव देवान् ऋत्विजः अभिशस्तेः पापात् अमुञ्चः मुञ्चसि महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन । तृतीयाया आकारदेशः । यद्वा—महिम्नः मकारनकारयोः तकारवकारौ वाऽऽदेशौ भवतः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् । शंस स्तुतौ, अभिपूर्वोऽव्ययवदने वर्तते । क्तिनि " तादौ च " (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स च " उपसर्गांश्चाभिवर्जम् " (फि ८१) इत्यन्तोदात्तः । स त्वम् अस्मान् अभिशस्तेर्मुञ्चेति ॥

- त्वमिति ॥ याज्यामाह—' त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जायमानः । त्वं देवाः अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'त्वं ' शोशुचानः भृशं दीप्यमानः जायमानः एव रोदसी द्यावापृथिव्यौ शोचिषा दीप्त्या वा अपृणाः सर्वतः पूरितवानसि । हे जातवेदः उत्पन्नजगद्वेदिन् वैश्वानर, 'त्वं ' महित्वा स्वमहिम्ना देवान् ऋत्विजः अभिशस्तेः पापात् अमुञ्चः मोचितवानसि ॥

*[द्र. निरुक्त ३.२१ ' स्वस्ति इत्यविनाशनाम] । *[द्र. निरुक्त ७.१९] । ६. मै- ' अस्मान् ' नास्ति ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर (२) वाजमग्ने तवोतिभिः ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिःश्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्स्विति मघवत्सु । धारय । अनामि ।

क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ।

वयम् । जयेम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर (२) ।

वाजम् । अग्ने । तव । उतिभिरित्युति-भिः ॥

वैश्वानरस्य । सुमताविति सु-मतौ । स्याम । राजा । हिकम् । भुवनानाम् । अभिश्रीरित्यभि-श्रीः ।

इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वीर्यं । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा ” (तैसं २-२-६) इत्यस्य याज्या—

‘ अस्माकम् ’ इति जगती ॥ हे अग्ने वैश्वानर, अस्माकं पुत्रादीन् प्रपमं तावद्धनवतः कुरु, ततः मघवत्सु धनवत्सु कृतेषु धारय स्थापय क्षत्रं बलम् अनामि अनमनशीलम् । प्रधादि-
लक्षणो णिनिः (पा ३-१-१३४) । अजरम् अविनाशं सुवीर्यम् अनभिभवनीयपुत्रादिरुप-
कर्मकम् । “ नजो जरममित्रमृताः ” (पा ६-२-११६), “ वीरवीर्यं च ” (पा ६-२-१२०)
इत्येतयोर्द्वयोरुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च— वयं जयेम शतिनं शतपोषवन्तं सहस्रिणं सहस्रपोष-
वन्तं च वाजम् अन्नं तव उतिभिः रक्षणैः रक्षाविशेषैः नृत्तिविशेषैर्वा । कित्तन उदात्तत्व-
मुक्तम् (पा ३-३-९७) । हे अग्ने अङ्गनादिगुण ॥

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सनिमेथ्यन् ” (तैसं २-२-६) इत्यस्य याज्या—

‘ वैश्वानरस्य सुमतौ ’ इति त्रिष्टुप् ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ कवघाणानुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ।

अस्माकमिति ॥ चतुर्थयुगे पुरोनुवाक्यामाह— ‘ अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्र-
मजरं सुवीर्यम् । वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ’ इति ॥ हे अग्ने, अस्माकं
क्षत्रं पालकं पुर्यं मघवत्सु धारय इन्द्रेषु स्थापयेन्द्रसमानं कुरु । कीदृशं क्षत्रम् ? अनामि अनमनशीलं
कस्यचिदपि नमस्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहितम् । सुवीर्यम् अभिप्रामाण्यम् । हे वैश्वानर,
तव उतिभिः त्वदीयैः पालकैः वयम् अपि शतसहस्रसंरक्षोपेतं वाजम् अन्नं जयेम ॥

वैश्वानरस्येति ॥ याज्यामाह— ‘ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिःश्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ’ इति ॥ वयं वैश्वानरस्य सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ
स्याम तिष्ठेम । अभिप्रामाण्यं वैश्वानरः सर्वेषां भुवनानां राजा हिकं प्रकान्तकः खलु । इतः एव

७. मे-अङ्गनादिगुण ।

८. तै.ति-भूयः ।

अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि ॥

अवेति । ते । हेडः । वरुण । नमोभिरिति नमः-भिः ।

अवेति । यज्ञेभिः । ईमहे । हविर्भिरिति हविः-भिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्र-चेतः ।

राजन् । एनासि । शिश्रथः । कृतानि ॥

“ मन्त्रितन्याख्यान ” (पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—शोभनमननके मनसि स्याम । “ नवसुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वैश्वानरो विशेष्यते—‘ हिकम् ’ इति । हेर्ये पादपूरणार्थे वा । ‘ राजा यः सर्वभुवनानां भूतजातानाम्

- १० ‘ अभिश्रीः अभिमुख्येनाश्रयणीयः अभिमतश्रीर्वा । इतः हेतोर्जातिमात्र एवायं विश्वं भुवनम् इदं त्रिचष्टे विशेषेण पश्यति । सूर्येण च यतते, सूर्येण संगतो वर्तते । “ उच्यते वावाऽऽदित्यमग्निरनु समारोहति ” (तैब्रा २.१.२) इति दिवाऽऽदित्येन संगच्छते । य इत्थं महात्मा तस्य सुमतौ स्याम यथाऽऽस्मभ्यं दानकामाः प्रजाः स्युरिति ॥

अथ त्रिहविषि मध्यमस्य वारुणस्य पुरोनुवाक्या—‘ अव ते हेडः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे

- १५ ‘ वरुण, ते तव हेडः क्रोधमभिशस्त्रादिहेतुं नमोभिः नमस्कारैः अव ईमहे अपनयामः । ई गतौ । शपो लृक् । यज्ञेक्ष पूजामन्त्रैश्च हविर्भिः पुरोडाशादिभिश्चात्रेमहे अपनयामः । ततस्त्वम् अस्मभ्यम् अस्मदर्शमेव हे क्षयन् निवसन् अस्मदुपकारायैव यतमान । क्षियतेर्व्याप्येन शप् । क्षयतिरेव वा निवासकर्मा । पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । अस्मदीयानि कृतानि एनासि पापानि शिश्रथः श्रयय हे असुर रक्षसां निरक्षितः प्रचेतः प्रकृष्टमते

- २० ‘ राजन् सदा दीप्यमान ॥

कारणान्जातमात्र एव इदं विश्वं चष्टे विशेषेण प्रखंवापयति । अयं वैश्वानरः सूर्यस्त्वेण यतते दिवा प्रवर्तते । अत एवाऽन्यत्राऽऽम्नातम्—“ उच्यते वावाऽऽदित्यमग्निरनु समारोहति ” (तैब्रा २.१.२) इति । तान्येतानि चत्वारि सुग्मानि धूममाणेषु सर्वेष्वपि वैश्वानरयोगेषु इच्छया विकल्प्यन्ते । वैश्वानर-द्विजस्य साधारणत्वाद्दिशेषल्लिङ्गानां च स्पष्टानामदर्शनात् । यदि कश्चित् स्वबुद्धया विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममुप-क्षेपे तदा तदनुसारेण व्यवस्थाऽस्तु ॥

- २५ अचेति ॥ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—‘ अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि ’ इति ॥ हे वरुण, ते हेडः तव क्रोधे नमस्कारैः अव ईमहे शमयामः । यज्ञेभिः यज्ञविशेषैः हविर्भिः च पुरोडाशादिभिः अव ईमहे शमयामः । हे असुर शत्रुनिरसनक्षमं हे प्रचेतः प्रकृष्टचित्त, हे राजन् दीप्यमान, अस्मभ्यम्

- ३० ‘ अस्मदनुमार्थं क्षयन् हह निवमहस्मासिः कृतानि एनासि शिश्रथः श्रयय ॥

काम्येष्टियाज्यांपुरोनुवाक्याः] :

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमोदित्य (३) व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥

उदिति । उत्तममित्युत्-तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् ।

अवेति । अधमम् । वीति । मध्यमम् । श्रथाय ।

अथ । वयम् । आदित्य (३) । व्रते ।

तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥

तत्रैव याज्या—' उदुत्तमम् ' इति त्रिष्टुप् ॥ हे वरुण उत्तमं पाशम् अस्मत्-
सकारात् उत् श्रथाय ऊर्ध्वमुच्चयय, अधमम् अव श्रयय, अधस्तादवकृत्य नाशय ।
मध्यमं वि श्रयय विश्वकृत्य नाशय । श्रथ दौर्बल्ये चुरादिरदन्तः । वर्णव्याययेनोपान्त्यस्य
दीर्घत्वम् । अत्र केचित्— उद्भूताभिभूतमध्यमस्थशक्तितया धर्मपाशानां त्रैविध्यमाहः । उत्तमा- १०
धममध्यमदहप्रभवतया त्वन्ये । ऊर्ध्वाधोमध्यमगतिहेतुत्वेनापरे । अथ अनन्तरं वयम् अनागसः
विमुक्तसर्वपापाः तव व्रते कर्मणि स्याम योग्या भवेम । अदितये अखण्डितत्वाय अदीनत्वाय
वा स्याम इति । हे आदित्य अदितेः पुत्र । यद्वा—इत्यमनागसः सन्तो अयमदितये अनभिशास्तये
स्याम । किमर्थम् ? तव व्रते कर्मणि कर्मार्थं योग्यतार्थमिति । अनागस इति बहुव्रीहौ व्यत्ययेन
“ नञ्मुभ्याम् ” (पा ६-२-१७२) इति न प्रवर्तते । लुप्तमत्वर्थीयो वा अनागस्विन इति ॥ १५

अथ तत्रैव त्रिहविपः उत्तमस्य “ दधिक्राव्णे चरुम् ” (तैसं २-२-५) इत्यस्य
पुरोनुवाक्या— दधिक्राव्णः इत्यनुष्टुप् ॥ दधीनि धारणसमर्थानि हवीषि काष्ठानि वा ।
दधातेः “ आट्टगमहन ” (पा ३-२-१७१) इति किन्प्रत्ययः । तानि क्रामति गच्छतीति

उदिति ॥ याज्यामाह—' उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय । अथा वय-
मोदित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ' इति ॥ हे वरुण, उत्तमम् उत्तमाङ्गे शिरसि स्थापिते २०
त्वदीयं पाशम् उत्कृत्य श्रथाय विनाशाय, अधमम् अधमाङ्गे पादभूदेशे स्थापितं पाशमवहृत्य विनाशाय,
मध्यमं मध्यप्रदेशे स्थापितं पाशं विच्छेद्य । अथ पाशत्रयविनाशान्तरं हे आदित्य सूर्यसदृश वरुण,
वयम् अनागसः पापहरिताः सन्तः तव व्रते त्वदीयकर्मणि अदितये अखण्डितत्वाय स्याम
योग्या भवेम ॥

८. व-अधस्तादाकृत्य । ९. मै-उद्भूतादिभूतमध्यमम् ।

८. आ.पा.हा-स्वकीयकर्मणि ।

दधिक्राव्यो अकारिपं जिप्पोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा कर्त् प्र ण आर्यूपि तारिपत् ॥

दधिक्राव्य इति दधि-क्राव्यः । अकारिपम् । जिप्पोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखा । कर्त् । प्रेति । नः । आर्यूपि । तारिपत् ॥

- ५ दधिक्रावा अग्निः । “अन्येभ्योऽपि ह्यन्यन्ते” (पा ३.२.७५) इति क्रमेर्वनिप् । “विड्वनो-
रनुनासिकस्यात्” (पा ६.४.४१) इत्यात्त्वम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
जिप्पोः जयशीलस्य अश्वस्य व्यापकस्याश्वरूपस्य वा, “अश्वो रूपं कृत्वा” (तैत्रा ३.८.१२)
इति दर्शनात् । वाजिनः अन्नवतो वेगवतो वा । ईदृशस्याग्नेरहम् अकारिपम् करोमि,
कर्मकरः स्वामिति यावत् । करोतेऽछान्दसो छुह् । छान्दस इकारोपजनः । स च नः
३० अस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि अस्मत्सुकृतसमृद्धया - समासादितसौरभ्याणि
कर्त् करोतु । करोतेऽल्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो वा लुकि (पा २.४.७३) ल्लेटोऽडागमः
(पा ३.४.९४) । छान्दसे वा लिटि “कृमृदृह्रिम्यः” (पा ३.१.५९) इत्यङ् ।
“ऋदृशोऽङि गुणः” (पा ७.४.१६) । “अमाढयोगेऽपि” (पा ६.४.७५) इत्यढभावः ।
द्वितीयाबहुवचनस्य “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति लुगाकारौ । नः अस्माकम्
३५ आर्यूपि च प्र तारिपत् प्रवर्धयतु । तारयतेऽल्लेटि अडागमः । “सिन्वहुलं लेटि” (पा
३.१.३४) इति सिप् । “उपसर्गाद्बहुलम्” (पा ८.४.२८) इति नसो णत्वम् ॥

- दधिक्राव्य इति ॥ नृनीयस्य इवियः पुरोनुवाक्यामाह—‘दधिक्राव्यो अकारिपं जिप्पोरश्वस्य
वाजिनः । सुरभि नो मुखा कर्त् प्र ण आर्यूपि तारिपत्’ इति । दधि प्रथमति प्राप्नोतीति दधिक्राव्यः,
एतन्नामको दधिप्रियः कश्चिदेवयज्ञेयः । अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्य अकारिपम् अहं कर्म कृतवानस्मि ।
२० पीतनास्य ? जिप्पोः जयशीलस्य अश्वस्य व्यापिनः वाजिनः अन्नवतः । स देवः नः अस्माकं मुखा
सुरभि कर्त् कर्त्तादिप्रत्ययसमृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेतं करोतु । अस्माकम् आर्यूपि च प्र तारिपत्
प्रवर्धयतु ॥

ऋग्वेदियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्ये इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पूणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥

एति । दधिक्रा इति दधि-क्राः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः ।

सूर्यः । इव । ज्योतिषा अपः । ततान ।

सहस्रसा इति सहस्र-साः । शतसा इति शत-साः । वाजी ।

अर्वा । पूणक्तु । मध्वा । समिति । इमा । वचांसि ॥

तत्रैव याज्या—‘ आ दधिक्राः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ दधीनि क्रामतीति “ जनसनखन ”
(पा ३.२.६७) इति विट् । पूर्ववदात्तम् (पा ६.४.४१) । ईदशोऽग्निः पञ्च कृष्टीः
मनुष्यान् चतुरो वर्णान् निषादपञ्चमान् शवसा आ ततान अन्नवत्त्वेन बलवत्त्वेन वा
सुखवतीः करोति । छान्दसो छिट् । किञ्च—सूर्यः इव ज्योतिषा दीप्या अपः कर्माणि १०
प्रजानामाततान व्यक्तीचकार । अपः एव वा ज्योतिषा दीप्या ततान । “ ऊडिदम् ”
(पा ६.१.१७१) इत्यङ्गो विभक्तिरुदात्ता । किञ्च सहस्रसाः शतसाः च बृहतरस्य
प्रधानस्य संविभक्ता दाताः वा भक्तेभ्यः सहस्रं शत वा सनोति ददातीति । तेनैव विट्
(पा ३.२.६७) ; तेनैव चात्तम् (पा ६.४.४१) । वाजी वेगवान् अन्नवान् वा । अर्वा
अरणशीलः । अर्तः “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७५) इति वनिप् । एवं महाभागोऽग्निः १५
इमा इमान्यरमदीयानि वचांसि मध्वा मधुसदृशेन शवसा रसेन सं पूणक्तु ससृजत् ।
ततो मधुराणि शवसा मुखानि स्वयमेव श्रोष्यतीति भावः । अस्माकं श्रोतव्यानि वचनानि श्रुत्वा
वचनार्थान् करोतु । अयं चाभिशंसनादस्मात् मुञ्चत्वित्याशास्महे ॥

एति ॥ याज्यामाह—‘ आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्ये इव ज्योतिषाऽपस्ततान । सहस्रसाः
शतसा वाज्यर्वा पूणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ’ इति ॥ अयं दधिक्राः पञ्च कृष्टीः निषादपञ्चमैः २०
चतुर्भिर्वर्णैः पञ्चविधान् मनुष्यान् आ ततान सर्वतो विस्तारयति । किं कृत्वा ? शवसा अन्नेन संयोज्य ।
यथा सूर्यः ज्योतिषा रश्मिना मूरसमादाय वर्तते अपः विस्तारयति तद्वत् । कीदृशो दधिक्राः ?
सहस्रसंख्याकं धनं सनोति ददातीति सहस्रसाः । तथा शतसाः । वाजी अन्नवान् । अर्वा कर्मभूमौ
गमनवान् । तादृशो देवः मध्वा मधुराणि मदीयानीमानि स्तुतिरूपाणि वचांसि सं पूणक्तु
भङ्गीकरोतु ॥

[कश्यपेष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः

पूर्वोक्तामेव त्रिहविष्कामिष्टिं फलान्तराय विधत्ते—“ एतामेव निर्वपेत् प्रजाकामः संवत्सरो वा एतस्यान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्देहति योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते यद् वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेमेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयति वाहणेनैवेन वृक्षपाशान्मुञ्चति दधिक्रावणा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं च हिरण्यं पुनात्येवैनं विन्दते प्रजाम् ” (तैसं २.२.५) इति ॥ यौवनादिसंपन्नो प्रजामुत्पादयितुं योग्योऽपि यः प्रजां न लभते, एतस्य प्रजार्थं प्रवृत्तां योनिं गर्भधारणस्थानमशान्तः संवत्सरो देवो वैश्वानरोऽग्निः नि.शेषेण दहति । एवं पशुष्वपि योज्यम् । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनिं समाधाय प्रजामुत्पादयति ॥

“उत्पन्नपुत्रस्य पूतत्वादिफलायमेकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाने यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालं खिवृत्तैवास्मिन् तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नद्याद्यं दधाति यदेकादशकपालः त्रिष्टुभैवास्मिन्त्रिन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यश्वाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति ” (तैसं २.२.५) इति ॥ द्वादशत्वसंख्यानन्तर्गताभिरष्टत्वादि संख्याभिर्गायत्र्यादिस्तस्यमापाद्य प्रशंसति ॥

“तामेवेष्टिं दशांशस्यप्रायश्चित्तार्थं विधत्ते—“ अथ वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दशपूर्ण- मासयात्री सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं चाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दशौ पूर्णमासाविज्येते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं चाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेमेव प्रीणा- स्तयो संवत्सरेमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्टया अथो देवता एवान्वारम्य सुवर्गं लोकमेति ” (तैसं २.२.५) इति ॥ यदा संवत्सरेमेवोपदधाति “विच्छेदरहितं करोति तदा संवत्सरेस्यावयवयोर्दशौ पूर्णिमादिनयोरनुष्ठानस्य कुतोऽस्त्ययः ? किंच संवत्सरे प्रीने सर्वदेवतानां प्रीतत्वात् ता देवता आश्रित्य तदनुग्रहेण स्वर्गं प्राप्नोति ॥

आधानेन समृद्धिरहितो योऽग्निमुद्वासयिष्यति तस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते—“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा क्रतायवः पुराऽन्नमक्षत्राभ्रियमष्टाकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादश- कपालमग्निमुद्वासयिष्यन् यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वायानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यस्यो यथा जने यतेऽवसं करोति तादृगेव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवेति द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेयोनिः स्वामैवेन योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति ” (तैसं २.२.५) इति । अष्टत्वं संख्यया गायत्रीद्वारा “तत्सहोदरस्याग्नेः सर्वस्याप्यातिथ्यं कृतं भवति । किंच यथा लोके दूरदेशवर्तिने पितृभ्रात्रादिरूपं जने प्रति यते गच्छते “पुरुषायावसं रक्षकं” पाथेयं करोति तादृशमिदमुद्वासयिष्य- माणायाम्ये “पुरोडाशप्रदानम् । द्वादशसंख्यया मासद्वारा संवत्सररूपां स्वयोनिमेवाग्निं शमयति । अग्नेरनुग्रहेणास्य समीचीनमन्नं भवति ॥

१२. आ.क.हा.—संप्रस्था । १०. आ.ति.हा.—योग्यः । ११. आ.—तस्य । १२. क.—साम्यमनूप । १३. आ.क.—एतामे । १४. तै.ति.—अवच्छेद । १५. क.—वत्सरोदर । १६-१६. ति.—पुरुषाय शान्तं नैरहकम् । १७. तै.—पुनरादेश्यः ; ति.—पुनराधेयः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्निर्मूर्धा* भुवः* ॥

अग्निः । मूर्धा ॥

भुवः ॥

“आग्नेयमष्टाकपाठं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमुद्दामधिष्यन्” (तैस २.२.५) इति “द्विहविष्कस्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ये—‘अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्’, ‘भुवो यज्ञस्य’ इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ एतयोराषा ‘उपप्रयन्तः’ (तैस १.५.५) इत्यत्र व्याख्याता । अन्या त्वग्निकाण्डे (तैसं ४.४.४) व्याख्यास्पते पत्राग्नायते, ‘अग्निर्मूर्धा’ ‘इत्यत्रानुवाके । इह तु प्रतीके अनयोगृह्येते । ‘अयम् अग्निः देवः दिवः मूर्धा प्रधानभूतः पृथिव्याः च ककुत् प्रधानः पतिः अपां रैतासि कार्यभूतानि मुवनानि जिन्वति प्रीणयतीति प्रथमा ॥

‘भुवः यज्ञस्य रजस उदकस्य च नेता प्रापयिता भवसि तदानीम् । कदा ? यत्र शिवाभिः नियुद्धिः अश्वैः सचसे सबन्धसे । मरुतामश्वा नियुतस्तदन्तो वायव इह गृह्यन्ते । तदानीं यज्ञ च प्रवर्तयसि, उदक चावपातयसि, दिवि च मूर्धान प्रधानभूतं यज्ञ च दधिषे स्थापयसि सुवर्षा स्वर्गिणां समन्तारम् । स त्वं हे अग्ने, तव जिह्वा हविषो वोढीं चकृषे कुरुष्वेति द्वितीया ॥

‘अग्निरिति ॥ अत्राऽऽग्नेये हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकद्वयमाह—‘अग्निर्मूर्धा’, ‘भुवः’ इति । अनयोः ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्यसौ पुरोनुवाक्या । सा च ‘उपप्रयन्तः’ (तैस १.५.५) इत्यनुवाके व्याख्याता । ‘भुवो यज्ञस्य’ इत्यसौ याज्या । सा तु चतुर्थकाण्डे (तैसं ४.४.४) आग्नातत्वान् तत्रैव व्याख्यास्यते ॥

प्रजाभिः समृद्धं ग्रामं कामयमानस्य द्विहविष्कामिष्टि, विषत्ते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामम्” (तैसं २.२.५) इति ॥ मृत्तावष्टाकपालैकदशकपालयोर्हविषोरेकस्मिन्नेवाम्नावधिश्चित्वाद्वापि तस्मात्सावपवदति—“आहवनीये वैश्वानरमधिभ्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विष्ट्यै” (तैसं २.२.५) इति । वतीयोऽल्लधिकं यत् पापं तत् पापवस्यसं तस्य ग्राममाप्तिप्रतिबन्धकपापस्य विष्ट्यै “विद्योऽजनायेत्यर्थः ॥ द्वादशत्वसंख्यां प्रशंसति—“द्वादशकपालो

१०.ब-द्विहविष्कस्या* । ११. तं.ति-इत्यन । *[द. निषण्ड १-१५-१०] ।

१८. ति-प्रयोज* ।

२५

मरुतो यद्ध वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे ।

आ तू न (४) उप गन्तन ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः ।

सुम्नायन्त इति सुम्न-यन्तः । हवामहे ।

एति । तु । नः (४) । उपैति । गन्तन ॥

५

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः ” (तैसं २.२.५) इति द्विविधो मारुतस्य पुरोनुवाक्या—‘ मरुतो यद्ध वो दिवः ’ इति गायत्री ॥ हे मरुतः, यत् वः युष्मान् सुम्नायन्तः सुखमिच्छन्तः । “ देवसुम्नयोः ” (पा ७.४.३८) इत्यात्वम् । दिवः घुलोकात् हवामहे आह्वयामः । पूर्ववत् संप्रसारणम् । ह्यमाना यूयं नः अस्मान् उप गन्तन आत्मनो विशेषवत्त्वं ख्यापयन्तु । तुशब्दो विनिवर्तकः । तिष्ठन्त्वन्ये अस्मांस्तूपागच्छतेति । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति साहितिको दीर्घः ।

१०

११

वैश्वानरो भवति द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरैर्वास्मै सजाताश्च्यवयति—” (तैसं २.२.५) इति । अस्मै यजमानार्थं सजातान् समानकुले समुत्पन्नान् मनुष्यांश्च्यवयति प्रह्वीभूतान् करोति ॥ मरुदेवतां प्रशंसति—“ मारुतो भवति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव हन्दे ” (तैसं २.२.५) इति । विशः करप्रदाः प्रजाः । दैविकप्रजानुग्रहेण मानुषप्रजासृष्टिं संपादयति ॥ सप्तसंख्यां प्रशंसति—“ सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणदा एवास्मै सजातानव हन्दे ” (तैसं २.२.५) इति । ईष्ट्वाद्याद्येत्यादिनामधारिणां सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । सुफ्रज्योतिश्चेत्यादिको द्वितीयः । ऋतजिप्चेत्यादिकस्तृतीयः । ऋतश्चेत्यादिकश्चतुर्थः । ईष्ट्वासा इत्यादिकः पञ्चमः । “ मित्वासश्चेत्यादिकः षष्ठः (तैसं ४.६.५) । *गणान्तरं शाखान्तरं द्रष्टव्यम् (तैसं ४.९.१७) । वैदिकगणानुग्रहेणैव शक्तिगणान् बहून् संपादयति ॥ प्रकृतौ हविःपवासादितेषु पश्चात् सामिधेनीप्रेषणे कृते ताः सामिधेन्योऽनूप्यन्ते तद्द्वयमपि सामिधेनीभ्यः प्रागेवाऽऽसादनं वैश्वानरस्य क्रियते । मारुतासादनस्य तु सामिधेन्यनुवचनकाशीनत्वं विधत्ते—“ अनूप्यमान आ सादयति विशामेवास्मा अनुवर्मानं करोति ” (तैसं २.२.५) इति । प्रजां यजमानानुगामिनीं करोतीत्यर्थः ॥

२०

२५

मारुत इति ॥ अथ मारुतयोः पुरोनुवाक्यामाह—‘ मरुतो यद्ध वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उप गन्तन ’ इति ॥ हे मरुतः, यदि अस्मात् करणात् वयं सुम्नायन्तः सुखम् इच्छन्तः दिवः घुलोकात् वः युष्मान् हवामहे आह्वयामस्तस्मादाहता यूयं नः अस्मान् उप गन्तन प्राप्नुत ॥

१२. मे-‘यूयम्’ नास्ति ।

१९. इ.उ.पा-युमिधे । * [द. तैत्रा ४.२४-२५] । २०. त.ति-‘याणेषु ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयि नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति ।

त्रिधातूनीति त्रि-धातूनि । दाशुपे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । तानि । मरुतः । वीरि । यन्त ।

रयिम् । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरमिति सु-वीरम् ॥

गमेल्लेटि शपो लृक् । “ तत्तनतनधनाध ” (पा ७.१.४५) इति तनादेशः । १६ इति पादपुरणे
निश्चये वा ॥

तत्रैव याज्या—‘ या वः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे १ मरुतः, १ वः युष्माकं १ या यानि १ शर्म
शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । पूर्वत्र “ शेरुन्दसि ” (पा ६.१.७०) इति शेरुपः । १०
उत्तरत्र “ सुपां सुलृक् ” (पा ७.१.३९) इति लृक् । १ त्रिधातूनि पृथिव्यादितिस्थान-
स्थितानि १ शशमानाय युष्मान् भजमानाय तदर्थं तस्मै दातुं संपादितानि यानि १ सन्ति । शश
प्लुतगतौ । ताच्छीळिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । यानि च १ दाशुपे हविर्दत्तवते ददते वा
यजमानाय १ अधि १ यच्छत अधिकं प्रयच्छत । यच्छतेऽछान्दसे लडि (पा ३.४.६) अडभावः ।

येति ॥ याज्यामाह—‘ या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि । अस्मभ्यं १५
तानि मरुतो वि यन्त रयि नो धत्त वृषणः सुवीरम् ’ इति ॥ हे १ मरुतः, १ वः युष्मान् १ शशमानाय
यजमानाय दातुं १ या १ शर्म यानि सुखानि १ सन्ति संपादितानि विद्यन्ते, १ त्रिधातूनि त्रिस्थानानि शोचत्रय-
वर्तीनि यानि सुखानि १ दाशुपे हविर्दत्तवते १ अधि १ यच्छत, अधिकं यथा भवति तथा भवन्तः प्रयच्छन्ति
१ तानि शर्माणि १ अस्मभ्यं १ वि १ यन्त प्रयच्छन् । किंच हे १ वृषणः अभिमतच्छतस्य वर्यितारः, १ रयि धनं
१ नः अस्मभ्यं १ धत्त संपादयत, १ सुवीरं शीघ्रनपुंश्च संपादयत ॥ २०

मरुतो यद् वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे ।

आ तू न (४) उप गन्तन ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः ।

सुम्नायन्त इति सुम्न-यन्तः । हवामहे ।

एति । तु । नः (४) । उपेति । गन्तन ॥

५

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् मारुतं सप्तकपालं प्रामकामः ” (तैसं २.२.५) इति द्विद्विषयो मारुतस्य पुरोनुवाक्या—‘ मरुतो यद् वो दिवः ’ इति गायत्री ॥ हे मरुतः, यत् वः सुम्नान् सुम्नायन्तः सुखमिच्छन्तः । “ देवसुम्नयोः ” (पा ७.४.३८) इत्यात्वम् । दिवः शुलोकात् हवामहे आह्वयामः । पूर्ववत् संप्रसारणम् । ह्यमाना यूयं नः अस्मान् उप गन्तन आत्मनो विशेषवत्त्वं ख्यापयन्तु । तुशब्दो विनिवर्तकः । तिष्ठत्वन्ते अस्मांस्तुपागच्छतेति । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति साहितिको दीर्घः ।

१०

१५

२०

वैश्वानरो भवति द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताश्च्यवयति—” (तैसं २.२.५) इति । अस्मै यजमानार्थं सजातान् समानकुले समुत्पन्नान् मनुष्याश्च्यवयति प्रह्वीभूतान् करोति ॥ मरुदेवतां प्रशंसति—“ मारुतो भवति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्दे ” (तैसं २.२.५) इति । विशः करप्रदाः प्रजाः । दैविकप्रजानुग्रहेण मानुषप्रजासृष्टिं संपादयति ॥ सप्तसंख्यां प्रशंसति—“ सप्तकपालो भवति सप्तगणो वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्दे ” (तैसं २.२.५) इति । इन्द्रचान्यादृचेत्यादिनामधारिणां सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । शुक्रज्योतिश्चेत्यादिको द्वितीयः । ऋतजिच्चेत्यादिकस्त्रुतीयः । ऋतश्चेत्यादिकश्चतुर्थः । इन्द्रास इत्यादिकः पञ्चमः । मितासश्चेत्यादिकः षष्ठः (तैसं ४.६.५) । *गणान्तरं शाखान्तरे द्रष्टव्यम् (मैत्रं ४.९.१७) । वैदिकगणानुग्रहेणैव ज्ञातिगणान् बहून् संपादयति ॥ प्रह्वी हविःप्यासादितेषु पश्चात् सामिधेनीप्रेषणे कृते ताः सामिधेन्योऽनूच्यन्ते तद्द्रव्यापि सामिधेनीभ्यः प्रागेवाऽऽसादनं वैश्वानरस्य क्रियते । मारुतासादनस्य तु सामिधेन्यनुवचनवादीनत्वं विधत्ते—“ अनूच्यमान आ सादयति विशनेवास्मा अनुवर्मानं करोति ” (तैसं २.२.५) इति । प्रजां यजमानानुगामिनीं करोतीत्यर्थः ॥

२५

मारुत इति ॥ अत्र मारुतयोर्* पुरोनुवाक्यामाह—‘ मरुतो यद् वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उप गन्तन ’ इति ॥ हे मरुतः, यदि अस्मात् कारणात् वयं सुम्नायन्तः सुखम् इच्छन्तः दिवः शुलोकात् वः सुम्नान् हवामहे आह्वयामस्मादाहृता यूयं नः अस्मान् उप गन्तन प्राप्नुत ॥

१२. मै—‘यूयम्’ नास्ति ।

१९. इ.व.पा-युनिधे । * [द्र. तैआ ४.२४-२५] । २०. तै.ति-‘यागेषु ।

काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रविं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति ।

त्रिधातुनीति त्रि-धातूनि । दाशुपे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । तानि । मरुतः । वीति । यन्त ।

रविम् । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरमिति सु-वीरम् ॥

गमेल्लेदि शपो लृक् । “ तत्तनतनयनाश्च ” (पा ७.१.४५) इति तनादेशः । ह इति पादपूर्णे
निश्चये वा ॥

तत्रैव याग्या—‘ या वः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे मरुतः, वः युष्माकं या यानि शर्म
शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । पूर्वत्र “ शेषेच्छन्दसि ” (पा ६.१.७०) इति शेषोपः ।
उत्तरेत्र “ सुपां सुलृक् ” (पा ७.१.३९) इति लृक् । त्रिधातूनि पृथिव्यादितिस्थान-
स्थितानि शशमानाय युष्मान् भजमानाय तदर्थं तस्मै दातुं संपादितानि यानि सन्ति । शश
प्लुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । यानि च दाशुपे हविर्देत्तवते ददते वा
यजमानाय अधि यच्छत अधिकं प्रयच्छत । यच्छतेःछान्दसे लडि (पा ३.४.६) अडभावः ।

येति ॥ याग्यानाह—‘ या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि । अस्मभ्यं
तानि मरुतो वि यन्त रविं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ’ इति ॥ हे मरुतः, वः युष्माकं शशमानाय
यजमानाय दातुं या शर्म यानि सुखानि सन्ति संपादितानि विद्यन्ते, त्रिधातूनि त्रिस्थानानि लोकत्रय-
वर्तीनि यानि सुखानि दाशुपे हविर्देत्तवते अधि यच्छत, अधिकं यथा भवति तथो भवन्तः प्रयच्छन्ति
तानि सर्वाणि अस्मभ्यं वि यन्त प्रयच्छत । किंच हे वृषणः अभिमतफलस्य विपितारः, रविं धने
नः अस्मभ्यं धत्त संपादयत, सुवीरं तोभनपुरं च संपादयत ॥

अदितिर्न उरुप्यत्वादितिः शर्मं यच्छतु ।

अदितिः पात्व२हंसः ॥

अदितिः । नः । उरुप्यतु ।

अदितिः । शर्मं । यच्छतु ।

अदितिः । पातु । अ२हंसः ॥

- “ दाश्वान् साह्वान् ” (पा ६.१.१२) इति दाश्वान् निपात्यते । हे मरुतः, तानि शर्माणि अस्मभ्यं वि यन्त विशेषेण यच्छत विविधा वा दत्त । यच्छतेल्लेष्टि शपो लुक् । किञ्च—रषि धनं च नः अस्मभ्यं धत्त दत्त सुवीरं शोभनापत्यादिकम् । “ वीरवीर्यो च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे वृषणः कामानां वरिषतारः । “ कनिन् युवृषि ” (उ १६२) इति निपात्यते । “ वा पपूर्वस्य निगमे ” (पा ६.४.९) इति दीर्घाभावः ॥

“ आदित्यं चरुं निर्वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन् ” (तैसं २.२.६) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अदितिर्नः ’ इति गायत्री ॥ अदितिः अस्मान् उरुप्यतु । शर्मं सुखं चादितिर्नो यच्छतु ददातु । अहंसः बुद्धयनुद्धिक्तात् पापाचास्मान् अदितिः पातु निवारयतु ॥

- १५ इष्टान्तरं विधत्ते—“ आदित्यं चरुं निर्वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन्निधे वा अदितिरस्यामेव पूर्वं प्रति तिष्ठन्ति ” (तैसं २.२.६) इति । उपप्रयास्यन्नगमिषुः । अनयेष्टया जितसंग्रामाः पूर्वं पुरुषां भूमावेव प्रति तिष्ठन्ति । तद्ब्रह्ममपीत्यर्थः ॥

अदितिर्निति ॥ अत्र युग्मद्वयमाग्नातम् । तत्र प्रथमयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—‘ अदितिर्न उरुप्यत्वादितिः शर्मं यच्छतु । अदितिः पात्व२हंसः ’ इति ॥ उरुप्यतु शत्रुभ्यो रक्षतु । स्पष्टमन्यत् ॥

- २० १३. तै.ति.प-शोभनपुत्रादिकम् । १४. भे-इत्यत्र ।

काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

महीम् पु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम् ।

तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥

महीम् । उ । स्विति । मातरम् । सुव्रतानामिति सु-व्रतानाम् ।

ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हुवेम् ।

तुविक्षत्रामिति तुवि-क्षत्राम् । अजरन्तीम् । उरूचीम् ।

सुशर्माणमिति सु-शर्माणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिमिति सु-प्रणीतिम् ॥

तत्रैव याज्या—'महीम् पु' इति त्रिष्टुप् ॥ 'मही महती महनीयां वा 'मातरं मातृ-
स्थानीयां वा 'सुव्रतानां शोभनकर्मणां पुरुषाणाम् । " नञ्सुभ्याम् " (पा ६.२.१७२)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा 'पत्नीं पाठयित्रीं 'तुविक्षत्रां बहु(ब)लं
बहुधनां वा । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१९९ वा १) । 'अजरन्तीम् २०
अविनाशाम् 'उरूचीम् उरु महतोऽश्रुतीं, बहुप्रकारगतिं वा । " चौ " (पा ६.३.१३८)
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) ङीप उदात्तत्वम् ।
'सुशर्माणं सुसुखाम् । " सोर्मनसी " (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'अदितिम्
अखण्डनीयां 'सुप्रणीतिं 'सुखेन शर्मणां प्रणेत्रीम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
तत्र च " तादौ च " (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं महीं देवीम् 'अवसे १५
रक्षणाय तस्यास्तर्पणाय वा 'हुवेम् सुष्टु आह्वयामः । न्यस्ययेन शः । पूर्ववत् संप्रसारणम् ।
" सुजः " (पा ८.३.१०७) इति सोः संहितायां षत्वम् । 'उ इति पादपूरणे । " अन्येषा-
मपि दृश्यते " (पा ६.३.१३७) इति तस्य संहितायां दीर्घत्वम् ॥ -

महीमिति ॥ याज्यामाह—'महीम् पु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम् । तुविक्ष-
त्रामजरन्तीमुरूचीं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्' इति ॥ 'अदितिम् 'उ अदितिदेवतामेव 'अवसे २०
अस्रद्रक्षार्थं 'सु 'हुवेम् सुष्टु' आह्वयामः । कीदृशीम् ? 'मही महनीयां, 'सुव्रतानां 'मातरं शोभनकर्मणां
पुरुषाणां मानृवद्विक्तरिणीम्, 'ऋतस्य 'पत्नीं सत्यस्य पाठयित्रीं 'तुविक्षत्रां बहुराजपाठिताम्',
'अजरन्तीं सदा जरारहिताम्, 'उरूचीं विस्तीर्णगतिं 'सुशर्माणं समीचीनमुखोपेतां, 'सुप्रणीतिं सुखेन
कर्मणां प्रणेत्रीम् ॥

१५. व-सुलोक ।

२५

२१. इ.उ.पा.हा—'सुष्टु' नास्ति । २२. क—'पाठयित्रीम् ।
तैषं १३

सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुशर्माणम् (५) दितिं सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावम् स्वरित्रामनागसमन्नवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥

सुत्रामाणमिति सु-त्रामाणम् । पृथिवीम् । धाम् । अनेहसम् ।

सुशर्माणमिति सु-शर्माणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिमिति सु-प्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । स्वरित्रामिति सु-अरित्राम् । अनागसम् ।

अन्नवन्तीम् । एति । रुहेम । स्वस्तये ॥

- पुनरपि तत्रैव याज्याविकल्पः— 'सुत्रामाणम्' इति त्रिष्टुप् ॥ 'सुत्रामाणं सुष्टु त्रात्री रक्षित्रीम् । "आतो मनिन्" (पा ३.२.७४) इति मनिन् । 'पृथिवीं विस्तीर्णाम् । "प्रथेः पिवन् संप्रसारणम्" (उ १.५६) । 'धां द्युमतीम् 'अनेहसम् अपापाम् । पूर्ववदन्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१७२) । 'सुशर्माणम्' इत्यादि गतम् । 'दैवीं देवानामियम्, " देवाघञौ " (पा ४.१.८५ वा ३) इत्यब् । 'नावं नौसदृशीं 'स्वरित्रां शोभनारित्राम् । पूर्ववदन्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१७२) । अरित्रं नाम नौस्तम्भनदण्डः । 'अनागसम् आगो दोयः । पूर्ववत् प्रकृतिस्वरत्वम्* । 'अन्नवन्तीम् अच्छिद्रां 'स्वस्तये अविनाशाय 'आ रुहेम आरुह्याम् । " छिद्राशियङ् " (पा ३.१.८६) । " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

- २५ सुत्रामाणमिति ॥ द्वितीययुगे पुरोनुवाक्यामाह— 'सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुशर्माण-मदिति सुप्रणीतिम् । दैवीं नावम् स्वरित्रामनागसमन्नवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये' इति ॥ 'स्वस्तये होमाय 'अदितिम् 'आ रुहेम प्राप्नुयाम् ॥ कीदृशीम् ? 'सुत्रामाणं सुष्टु त्रात्रीं 'पृथिवीं विस्तीर्णाम् धां द्योतमानाम् 'अनेहसं कालात्मिकां चिरकालस्थापिनीमित्यर्थः । **सुत्रामाणं शोभन-नाम्नीं सुप्रणीतिं सुष्टु प्रापणकत्रीं** । 'दैवीं 'नावम् । यथा भनुष्यनिर्मिता भूमिर्महाजलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । 'स्वरित्रां सुष्टु शत्रुभ्यः पालयित्रीम् 'अनागसं पापरहिताम् 'अन्नवन्तीं छिद्ररहिताम् ॥

* [द. भट्टमास्त्रमापम् पृष्ठम् ८५ पश्चात् १४] ।

काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

इमां सु नावमाऽरुहं शतारित्रां शतस्फ्याम् ।

अच्छिद्रां पारयिष्युम् ॥ ११ ॥

दिवा सं सहस्रिणं वैश्वानराऽऽदित्या त् नोऽजेहसं सुशर्माणमेकान्विंशतिर्ध]

इमाम् । त्विति । नावम् । एति । अरुहम् ।

शतारित्रामिति शत-अरित्राम् । शतस्फ्यामिति शत-स्फ्याम् ।

अच्छिद्राम् । पारयिष्युम् ॥ ११ ॥

[देवासुराः परा भूमिर्भूमिरुपप्रयन्तुः स पश्याम्ययज्ञः]

सं पश्याम्यग्निहोत्रं मम नाम वैश्वानर एकादश]

[देवामुराः क्रुद्धः सं पश्यामि सं पश्यामि त्वत्तमुपे गन्तनैकपञ्चाशत्]

[देवासुराः पारयिष्युम्]

पुनरपि तत्रैव गायत्रीत्वात् पुरोनुवाक्याविकल्पः— 'इमाम्' इति ॥ 'इमां पृथिवीं
 नावं नौस्थानीयां शतारित्रां बहुरित्रां शतस्फ्यां बहुतरणदण्डां अच्छिद्राम् अरुध्राम् ।
 अच्छिद्रामिति, तत्पुरुषः* । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । पारयिष्युं पारप्राण-
 समर्याम् । पार तौर कर्मसमातौ । " गेश्छन्दसि " (पा ३.२.१३७) इतीष्युच् । ईदृशीं पृथिवीं
 देवीं सु आ अरुहं सुष्टु आरोहामि । छान्दसे छुडि (पा ३.४.६) " कृमृदुरुहिभ्यः " २५
 (पा ३.१.५९) इत्यङ् ॥

॥ इति पञ्चमे प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

॥ इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः ॥

इमामिति ॥ याज्यामाद्— 'इमां सु नावमाऽरुहं शतारित्रां शतस्फ्याम् । अच्छिद्रां
 पारयिष्युम्' इति ॥ 'इमां भूमिं नावं नौसदृशीं सुष्टु आ अरुहं प्राप्तवानस्मि । कीदृशीम् ?
 शतसंख्याकान्यरित्राणि धारिभ्यो^{२४} रक्षकाण्यापुषानि यस्यां सा शतारित्रा तां, "दिकृपालकैः पालिता-
 मित्यर्थः । शतसंख्याकाः स्फ्यसदृशास्तरणदण्डा यस्यां सा शतस्फ्या ताम् । "मण्डूककूमोदिभिर्जलस्योपरि
 धारितामित्यर्थः" । अच्छिद्राम्^{२५} अधोभागे जलस्य^{२६} प्रवेशच्छिद्ररहिताम्^{२७} । पारयिष्युम् अभीष्ट-
 फलस्य पारं नेतुं समर्याम् ॥

१६. मै—'बहुरित्राम्' नास्ति । * [बहुग्रीही 'नञ्युभ्याम्' (पा ६.२.१७२) इत्यनेनान्तो-
 दात्तत्वप्रसक्तौ तन्निवारणाय तत्पुरुषस्वीकारः इति वेदितव्यम् । इ. तैसं १.१.५ 'अच्छिद्रेण पवित्रेण'
 इत्यत्र भट्टभास्करियं भाष्यम् ।] ।

२४. आ-चोरेभ्यः । २५. कन्ताहकृपालकैः । २६-२६. 'मण्डूक....मित्यर्थः' नास्ति ।
 २७-२७. क-दोषरहिताम् । २८. तं.ति-जलम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

- युद्धभूमिं प्राप्तस्य ११ जयार्थिन इष्टिं विधत्ते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनादेवा अनुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतते जयति तत्र संग्रामम् ” (तैसं २.२.६) इति । यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तत्राप्य तस्मिन् १२ भूप्रदेशो निर्वपेत् । संवत्सरदेवताया १३ भूबलस्य स्वामित्वात् तथा पालिते देशे देवानां जयस्तद्दयमपि प्रयतते तस्माज्जयति ॥ भारणादिपापार्थं प्रवृत्तयोः परस्परवैरिणोरथ यो भुङ्क्ते तस्य प्रायश्चित्तरूपाभिष्टिं विधत्ते—“ एतस्मिन् वा एतौ मृजते यो विद्विपाणयो-
रज्ञमति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्विपाणयोरज्ञं जग्ध्या संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सर-
स्वदितमेवाति नास्मिन् मृजते ” (तैसं २.२.६) इति । १४ अभिचारादिना परस्परभारणोद्युक्तौ विद्विपाणौ तावेतौ स्वकीयान्भुञ्जि स्वकीयं पापं मृजते लेपयतः । संवत्सरदेवेन स्वदितं निर्दोषीकृतमेवाज्ञमसावति ।
२० षतस्तौ नास्मिंश्छेपयतः ॥

- यावुन्मौ परस्परमद्रोहाय शपथं कुरुतस्तयोर्मध्ये प्रथमं द्रुह्यतः प्रायश्चित्तायेष्टिं विधत्ते—“ संवत्स-
राय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्ध्वः पूर्वोऽभिद्रुह्यति १५ वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरणं परस्तादमि द्रुहति
भेन वरुणो गृह्णाति ” (तैसं २.२.६) इति । संवत्सराय संवत्सरदेवं साक्षिणं कृतेत्यर्थः । सममाते सम्यक्
शपथं कुरुतः । वरुणग्रहणं नाम रोगोत्पत्तिः । निर्वरणं रोगनिवारकं संवत्सरदेवमेव प्रथमतः प्राप्य पश्चात्
तद्गलेन युक्तो द्रोहं कृतवान् भवति । ततो नास्य वरुणग्रहणं भवति ॥

- अग्निं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारायेष्टिं विधत्ते—“ आर्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽग्निं प्रतिगृह्णाति
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वं प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रति गृह्णाति
नाऽऽर्यं प्रति गृह्णाति ” (तैसं २.२.६) इति । अवत्यस्मादित्यायं पापम् । श्लेष्मरोग इति केचित् ।
२० संवत्सरेण स्वदितां निर्दोषीकृताम् ॥

- अथस्तापुरिष्टाकोभयतोदन्तोयुक्तं प्राणिस्वरूपं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारायेष्टिं विधत्ते—
“ आत्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादात् प्रतिगृह्णात्यथ वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे-
द्दुभयादात् प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रति गृह्णाति नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति ”
(तैसं २.२.६) इति । मात्रां हिंसाम् । ११ उभयतो दन्ता १२ यस्य तत् स्वरूपमुभयादात् ॥ धनलाम-
मुद्दिश्य दानृसमीपं गमिष्यति इष्टिं विधत्ते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सनिमेप्यन्संवत्सरो वा
अग्निवैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनाद्यो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं सनि
निर्वपति संवत्सरसातामेव सनिमभि प्रच्यवते दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति ” (तैसं २.२.६) इति ।
२५ धनलामम् । लोके यो याचको दानृजनसगृहं संवत्सरं चरति तदानीमसौ धनसमुद्भो भवति संवत्सरदेवेन
साक्षां दत्तानेव सनिं धनलब्धिमाभिम्राप्नोति, अस्य प्रजाश्च दानतीला भवन्ति ॥

- ३० तयेष्ट्या दानृसमीपे धनं लब्ध्वा १३ गृहमागत्य नैमित्तिकीमिष्टिं विधत्ते—“ यो वै संवत्सरं
प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन
विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं २.२.६) इति । संवत्सररूपं वैश्वानरं प्रयुज्य धनलामार्थमिष्ट्या निर्वधं यो
न मुञ्चेत् सोऽप्रतिष्ठितो भवति । पुनरिष्ट्या तदीयभागं दत्त्वा तं विमुञ्चति विसर्जितवान् भवति ॥
तत्रेतिर्कर्मण्यतां कांचिद्विधत्ते—“ यदा रज्ज्वोत्तमां गामानेत् तां भ्रातृभ्याय प्रहिणुयाद्विर्कृतमेवास्मै
३५ प्रहिणोति ” (तैसं २.२.६) इति । दानृभ्यो लब्ध्वापु गोपूत्तमां गां यथा रज्ज्वा बद्ध्वा समानयति तां
रज्जुं भ्रातृभ्यायिनारायं तदीयगोष्ठे प्रक्षिपेत् । तथा सति विर्कृतं दारिद्र्यरूपां राक्षसीमेव भ्रातृभ्यायं प्रेषयति ॥

२९. क-यत्तार्थिनः । ३०. आ.हा-प्रदेशे; तं.ति-भूदेशे । ३१. तं.ति-भूदलः; क-भूमिलः ।

३२. आ-अभिचारादिना । ३३. इ.उ.पा-उभये दन्ताः; तं.ति-उभयदन्ताः । ३४. आ.क-गृहे समागतस्य ।

काम्येष्टियाज्यापुरोतुवाक्याः]

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अन्त्यानुवाक्या याज्या यामो वैद्वानताभिधि ।
वैद्वेत्यष्टौ विकल्पाः स्युरवद्रे बालणे चरौ ॥ १ ॥
दधीति दध्यादिचरावग्न्युद्गासनयागके ।
अग्निर्भुव इति द्वे स्तः प्रतीके ते उभे मते ॥ २ ॥
मस्तसप्तकपालेष्टावदीत्यादित्यके चरौ ।
चतस्रः स्युर्विकल्पार्था इति प्रश्नोऽत्र पञ्चमः ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“यद्द्वादशकपालेष्टेवैद्वानर्था अनन्तरम् ।
श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥
अन्तर्भावाद्दत्तादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ।
द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्त्वर्हि फलत्यसौ ॥
वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तच्च बाध्यते ।
नानागुणविधौ तस्माद्दशद्वारांशिसंस्तुतिः ॥” (जैन्या १.४.२२-२४) इति ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यद्दष्टाकपालो भवति गाय- १५
त्रियैवेनं प्रहवर्चसेन पुनाति यद्दशकपालं चिद्वृत्तैवास्मिन् तेजो दधाति यद्द्वादशकपालो विराजैवास्मिन्नब्राह्मणं
दधाति यदेकादशकपालं चिद्वृत्तैवास्मिन् द्रव्यं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्सैवास्मिन् पशून् दधाति
यस्मिज्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यश्चाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति” (तैसं २.२.५) इति ।

अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्याद् पुरोडाशानां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना^{१५} कृता । इष्टिविधायके
वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात् ताः संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्^{२०}
अष्टाकपालविशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः किंतु पुरोडाश-
द्रव्यपरः । द्वादशानु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यान्तरे
अनन्तर्भावात्प्रथमधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेदेवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । न^{२५} चोत्पत्ति-
शिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वाद्दष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यम् । प्रहवर्चसादिफल्य तद्विद्युपपत्ते-
रित्यपरः पक्षः । अथमप्यनुपपन्नः । यद्द्वानां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्येवैतानि वाक्या-
नीति वाच्यम् । ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्’ (तैसं २.२.५) इति विदितस्य ‘यस्मिज्जात एताम्’
इत्युपसंहारेण वाक्यैक्यावागमात् । तस्माद्दशैरष्टाकपालादिभिरंशौ द्वादशकपालः स्तूयते ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयापादे चिन्तितम्—

“वैश्वानरेष्टया पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाऽग्निमः ।
कर्तुरेव फलं युवतं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥
जाते यस्मिन्नितिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ।
तच्छेषिस्तं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते ॥” (जैन्या ४.३.२६-२७) इति ॥

काम्येष्टिकाण्डे—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते” इति प्रकृत्य श्रूयते—“यस्मि-
ज्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यश्चाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति” (तैसं २.२.५) इति ।
तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वं न तु मुग्धस्य पुत्रस्य । ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरणपरिहाराय पितुर्वै ३५

१५ [जैन्या—‘फले त्वसौ’ इति पाठः ।] ३५. इ.उ.पा.—‘रूपकल्पना । ३६. इ.उ.पा.—‘होत्रा-
दिशब्दवत् । ३७. इ.उ.क.—‘उत्पत्तिविशिष्ट’ ।

आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः]

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ।

बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिपत् ॥

समिति । त्वा । सिञ्चामि । यजुषा । प्रजामिति प्र—जाम् । आयुः । धनम् । च ।

बृहस्पतिप्रसूत इति बृहस्पति—प्रसूतः । यजमानः । इह । मा । रिपत् ।

अथ प्राजापत्यमेव काण्डं याजमानम् । तत्राज्यसान्नाय्ययोः स्कन्नस्य स्वधां संभरति—‘सं त्वा’ इत्यनुष्टुभा । ‘सम्’ सिञ्चामि सह सिञ्चामि हे स्कन्न, त्वां प्रजाम् आयुः धनं च प्रजादिभिः सह त्वामेकत्र सिञ्चामि यजुषा अनेन मन्त्रेण । यजनसाधनं यजुः । अपेतस्कन्नत्वदोषं प्रजादिसाधनं त्वामनेन सेचनेन करोमीत्यर्थः । बृहस्पतिप्रसूतः स्वयमेव बृहस्पतिना प्रेरितोऽनुज्ञातोऽहं करोमि, न पुनर्यथारुचि । तस्मात् यजमानः इह अस्मिन् स्कन्नापराधे मा रिपत् मा बाधि । रिप्यतेऽछन्दसोऽपुपादिर्वा कर्तव्यः । बृहतां पतिः

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विचातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः तद्ब्राह्मणानि चाऽऽम्नायन्ते । तद्विशेषस्तु विनियोगमन्त्रे दर्शितः—

“ षष्ठे प्रश्ने याजमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।

अनुवाकाः पदसु मन्त्रा ब्राह्मणं पञ्चसूदितम् ॥

अन्ते याज्याः क्रमेणाऽऽज्यग्रहणाद्यनुमन्त्रणम् ।

आज्यग्रहो मुख्यहोमो भक्ष्यः शेषाहुतिस्तथा ॥

पृतेऽनुमन्त्रणार्थीया मन्त्रा आध्यायनादिकाः ।

सूर्योपस्थित्यादिमन्त्राः, ब्राह्मणे तु विभज्यते ॥

परिग्रहो देवतानामायुधानो च संश्रुतिः ।

द्वादशहृद्दसंपत्तिर्हविषां सादने विधिः ॥

विधिराध्यावणादीनां याज्या इत्यनुवाकगाः ॥ ” इति ॥

तत्र प्रथमानुवाक आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः प्राधान्येनाऽभिधीयन्ते ।

समिति ॥ कल्पः—“सं त्वा सिञ्चामीति तस्सं सिञ्चेदमि वा मन्त्रयेत्” (आपश्रौ ९.१३.४)

इति । तदिति स्कन्नमाज्यमुच्यते । “यस्याऽऽज्यमनुत्पृतं स्कन्देत्” (आपश्रौ ९.१३.१) इत्यादिना

१ तं—एव’ नास्ति । २. तं.ति—‘तत्र’ नास्ति । ३. मै—प्रसूतो’ । ४. वि.पं—‘थाहुपितः’ ।

५. मै २—चक्तव्यः ।

१. आ—तद्वत् ब्राह्मणानि । २. क.म ३—तद्विशेषविनियोगस्तु । ३. इ.उ.ता.पा.मं १.६१—तद्विदम् । ३०

आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमसि हविरसि

वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः

आज्यम् । असि । सत्यम् । असि । सत्यस्य । अध्यक्षमित्यधि-अक्षम् । असि । हविः । असि ।
वैश्वानरम् । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । उत्पूतशुष्मित्युत्पूत-शुष्मम् । सत्यौजा इति सत्य-ओजाः ।

५ बृहस्पतिः । “ तद्बृहतोः करपत्योः ” (पाभा ६.१.१५७) इति सुट् । तेन प्रसूत इति ।
“ तृतीया कर्मणि ” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र च “ उभे वनस्पत्या-
दिषु युगपत् ” (पा ६.२.१४०) इति पूर्वोत्तरयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । बृहच्छब्दः
प्रायेण समासे आद्युदात्तः, अन्यत्रान्तोदात्तः ॥

आज्यमवेक्ष्यते— आज्यमसि ' इति यजुभिः ॥ अजेरञ्जेर्वा [आङ्पूर्वादजेरञ्जेर्वा क्यप्*] ।

१० अग्नेः प्रापणमसि प्रियतममिति यावत् । सत्यम् असि सत्यस्य फलमसि । सत् विद्यमानं फल-
मसि । “ तदर्हति ” (पा ५.१.६३), “ छन्दसि च- ” (पा ५.१.६७) इति यः ।
‘अमोघत्वमुच्यते । ब्रह्म वा सत्यम् । तदेवासि, विश्वमूलत्वात् । सत्यस्य अध्यक्षम् असि
सत्यं त्वयाध्यक्ष्यते । सत्यं ब्रह्म अध्यक्षः स्वामी । सत्यस्य वा प्रत्यक्षरूपं त्वमसि । अक्षेयधि
अध्यक्षम्, अक्षाणीन्द्रियाणि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविः असि हविषां प्रधानमसि ।
१५ सर्वप्रियतमत्वेन प्राधान्यं दर्शयितुमाह— वैश्वानरम् विश्वेषां नराणां संबन्धीष्टसाधनत्वेन ।
वैश्वदेवं विश्वेषां देवानां संबन्धि भोज्यत्वेन होम्यत्वेन च । उत्पूतशुष्मम् उत्पवनेनोद्दीपितबलं
उद्भूतबलं वा । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१), तत्रापि “ गतिरनन्तरः ” (पा
६.२.४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सत्यौजाः सत्यबलं, न केवलं त्वमेव सत्यम् अपि तु त्वद्वृत्त-
मपि सत्यमिति भावः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ईदृशं हविस्त्वमसीति हविषः प्राधान्यं गम्यते ॥

२० स्कन्दनस्य प्रकृतत्वात् । यदि शुद्धप्रदेशे स्कन्देत् तदानीमनेन मन्त्रेण पुनः पात्रे प्रक्षिपेत् । अशुचिप्रदेशे
स्कन्दने त्वमिमन्त्रणम् ॥ पाठस्तु— सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुधेन च । बृहस्पतिप्रसूतो यजमान
इह मा रिपत् इति ॥ हे स्कन्दाज्य, बृहस्पतिप्रेरितोऽहम् प्रजादीन् संपादयेयम् । स्वामनेन यजुषा मन्त्रेण
पात्रे सम्यक् सिञ्चामि । इह कर्मणि यजमानः स्कन्दनापराधेन मा रिपत् मा हिंस्यताम् । अयं मन्त्र
आध्वर्यवः । अतो यजमानस्यान्यरथेनोक्तिरविस्वा ॥

२५ आज्यमिति ॥ कल्पः—“ आज्यमसि सत्यमसीत्यध्ययुयंजमानश्च निमील्य* वीक्ष्यानुच्छ्वसन्ता-
वाज्यमवेक्ष्यते ” (आपश्रौ २.६.६) इति ॥ पाठस्तु— आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमसि हविरसि
वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः

* [द.पा ३.१.१०९ वा २] । ६. त्रि.मै-अमोघमुच्यते । ७. त्रि.पं.हविभिः; मै २-हविर्भ्याः ।

४. तं.ति.त्रि ४-न १-प्रदेशः । ५. तं-ति-अत एव । ६. आ.क.ना.पा.हा-आग्निमील्य ।

३० ७. आ.क.म ३-अवेक्ष्या ।

आज्यप्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः]

सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः

सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः । सहस्रवीर्यमसि

सहः । असि । सहमानम् । असि । सहस्व । अरातीः । सहस्व । अरातीयतः ।

सहस्व । पृतनाः । सहस्व । पृतन्यतः ॥ सहस्रवीर्यमिति सहस्र-वीर्यम् । असि ।

‘सहोऽसि’ इत्यादिके त्रिपदे गायत्र्यौ । ‘सहस्वारातीयतः’ इति तृतीयः पादः ।
 ‘सहस्रवीर्यमसि’ इत्यपरस्याः तृतीयः पादः । तत्र पूर्वा निरवसाना, अपरा सावसाना ‘पृत-
 न्यतः’ इति ॥ ‘सहः’ असि अभिभवनमसि शत्रूणाम् । ‘सहमानम्’ असि सदा शत्रुनभिभूय
 वर्तमानमसि । अदुपदेशाल्लसार्वधोतुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) धातुस्वरः । तादृक् त्वे सहस्व
 अरातीः अस्मदमित्रानभिभव ये धनानां दातारो न भवन्ति । रातेः कर्तारि क्तिन् । नञ्प्रसासे
 अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२ वा ३) । ‘अरातीयतः’ च सहस्व येऽस्माकमराति-
 मात्मानमिच्छन्ति अस्मान् धारातिभूतानामन इच्छन्ति तानपि सर्वानभिभव बलाकृत्य नाशय । प्रथमे
 पक्षे “ छन्दसि परेच्छायामपि ” (द्र. प्राभा ३.१.८) इति क्यच् । सर्वत्र “ शतुलुमः ” (पा
 ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आख्यातस्य पादादित्वाग्निघाताभावः, समानवाक्ये पदात्
 परत्वाभावाद्वा (द्र. पां ८.१.१८, २८) । रातिः दाता । ‘सहस्व’ पृतनाः अस्मद्विरोधिनः सर्वान्
 संप्रामानभिभव । ‘पृतन्यतः’ संप्रामं कर्तुमिच्छतश्च सर्वानभिभव । क्यचि “ कव्यध्वरपृतनस्य ”
 (पा ७.४.३९) इति लोपः, पूर्ववद्विभक्त्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१७३) । ‘ययुत्सवः सेनाः
 पृतनाः’ । किं बहुना— ‘सहस्रवीर्यं बहुप्रकारशक्तिकम्’ असि, अतः संस्कर्तुमर्हसि इति ॥ १

सहस्रवीर्यमसि तन्ना जिन्वाज्यस्याज्यमास सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुरसि सत्यशुभ्रमसि सत्येन
 त्वाऽसि धारयामि तस्य ते भक्षीय’ इति ॥ अत्र ‘वैश्वानरम्’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैः प्रत्येकमन्वेतुम्
 ‘असि’ इति पदमनुवर्तनीयम् । तथा सति तान्येतानि द्विविंशतिशक्यानि संपचन्ते । तैरैतैर्वाज्यैराज्यं
 प्रशस्यते । अग्निघातोरित्यर्थादुत्पन्न आज्यशब्दः । ‘आज्यम्’ असि प्रापकमसि । घृतेन हि होमाधारो
 ज्वलन्नाग्निः प्राप्यते । सद्विद्यमानं कर्मफलं, तदहर्तति सत्यम् । प्रसिद्धे ह्याज्यस्य ‘कर्मफलसाधनत्वम् ।
 ‘सत्यस्य’ अथक्षम् असि, सतां कर्म सत्यं, ज्योतिष्टोमे प्रवर्तमाना यजमानसप्तदशा ऋग्विजः सन्तः ।
 ते हि परस्परं द्रोहशङ्कामपनेतुं तान्नाञ्चसंज्ञकमाज्यं स्पृशन्ति । सोऽयं स्पर्शः सतां कर्म, तस्य कर्मणः
 अध्यक्षं स्वामि । ‘हविः’ असि प्राधान्येन ह्यवमानमसि । पुरोडासादीनां हविषां नादोऽप्याज्येनैव तत्कर्म-
 होयसमापनान् प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । विशेषां नराणां संबन्धि ‘वैश्वानरम् । विशेषां देवानां संबन्धि
 ‘वैश्वदेवम् । प्रसिद्धो ह्याज्यस्य भोज्यत्वेन हविष्ट्वेन चोभयसंबन्धः । ‘उत्प्लुशुष्मम् उत्पलनेनोद्दीपित-
 बलम्’ । ‘सत्योजाः सत्यबलम् । आज्यस्य हि बलमयितथम् । ‘अभ्युदीपनस्य प्रत्यक्षत एव दृश्यमानत्वात् ।

८-८. तै.ति-आख्यातस्य ।

८. क-कर्मफलदानत्वम् । ९. म ३-सन्ति । १०. क-‘नोपेतबलम् । ११. इ.उ.पा- ३०

अभ्युदी-तस्योदी ।

तैसं १४

तन्मा जिन्वाज्यस्याज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुः (१) रसि

सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभि धारयामि तस्य ते भक्षीय

तत् । मा । जिन्व । आज्यस्य । आज्यम् । असि ।

सत्यस्य । सत्यम् । असि । सत्यापुरिति सत्य-आयुः (१) । असि ।

५ सत्यशुष्ममिति सत्य-शुष्मम् । असि । सत्येन । त्वा । अभीति । धारयामि । तस्य । ते । भक्षीय ।

- अतः पराणि यज्जपि— तत् साहवस्वभावः त्वं मां जिन्व प्रीणय । हे आज्य, आज्यस्य अपि आज्यम् असि, यज्ञौक्तिकमाज्यं तरमादपि त्वमिष्टसाधनमाज्यं वैदिकमसि, त्वमिव यजमानस्य, त्वत्तो हि सर्वमाज्यमुत्पाद्यते यथादिद्वारेण । सत्यादपि सत्यम् असि, कदाचिदपि फलव्यभिचाराभावात्; यद्वा—सत्यान्तरस्यापि सत्यापयित्वात् यागद्वारेण; त्वत्तोऽधिको नास्तीति भावः । सत्यायुः असि सत्यभूतमस्मिन्नापुरिति सत्यायुः । सत्यस्य वा आयुरत्वमसि, त्वया सत्यं जीवतीति । दासीभारादिर्द्रष्टव्यः (पा ६-२-४२) । सत्यशुष्मं सत्यस्य शुष्मं बलम् असि । तत् त्वां सत्येन चक्षुषा अभि धारयामि उपरि सिञ्चामि, ईषत् दृष्टयावेक्षे इति । “चक्षुर्वै सत्यम्” (तैत्रा ३-३-५) इति ब्राह्मणम् । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवीष्यभिधारयति ” (तैत्रा ३-३-५) इत्यादि च । तस्य ते तथा ईक्षितस्य तव भक्षीय
- २० अहं भजे, त्वया विपुक्तो मा भूवम् । पूर्ववत् कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यै पथी (पा २-३-६२) ॥

- सहः शत्रुणामभिभवनसमर्थम् । सहमानं निरन्तरं तदभिभवेनैव वर्तमानम् । तादृक् त्वं सहस्व अरातीः अस्मदमिश्रान् अभिमव । सहस्व अरातीयतः, ये तु प्रत्यक्षतः शात्रवं कर्तुमशक्ताः मनसा शात्रवं कर्तुमिच्छन्ति तानप्यभिभव । सहस्व पृतनाः शत्रुसेना अभिमव । सहस्व पृतन्यतः सेनाः संपादयितुमिच्छतः शत्रुनप्यभिभव । सहस्ववीर्यम् असि ययोक्ताभिभवविशेषात् कर्तुं बहुप्रकारसामर्थ्यैषितं त्वमसि । तन् मा जिन्व तत् तादृक्स्वभावः, त्वं मां यागद्वारेण प्रीणय । आज्यस्य आज्यम् असि लौकिकं यदाज्यं तदुत्पत्तशुष्मं न भवति त्वं तत्पूतशुष्मत्वात् मुख्यमाज्यमसि । सत्यस्य सत्यम् असि लौकिकफलसाधनं कृष्यादिकं सत्यं तादृक्त्वाच्चिद् दृष्टयाद्यभावेन व्यभिचारात् मुख्यं सत्यं, त्वं तु कदाचिदप्यव्यभिचारात् मुख्यं सत्यमसि । सत्यायुः असि सत्यभूतमायुरस्मिन्निति सत्यायुः । आज्यनिष्पन्नेन कर्मणा नाचिदेहे यदायुः प्राप्यते तन्न व्यभिचरतीत्यायुषः सत्यत्वम् । सत्यशुष्मम् असि सत्यबलमसि । अग्न्युद्दीपनबलं सत्याज्जन्तवेन पूर्वमुक्तम् । इह तु फलप्रदानबलमुच्यते । सत्येन त्वा अभि धारयामि तादृशं त्वां चक्षुषा पश्यामीत्यर्थः । तथा च पौरौडाशिककाण्डे समाप्ताप्ये—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवीष्यभिधारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ज्ञ्यात् । चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैव नदभिधारयति ” (तैत्रा ३-३-५) इति । चक्षुषः सत्यस्यसाधनब्राह्मणे प्रतिपादितम्—“ अन्तं दे

३० १२. आ. क-प्रत्यक्षम् । १३. न-भसः, र्धः । १४. क. न. ति. वि. य. य. १. मु. ३-तेनाम् । १५. क-स्वभावम् । १६. क-उत्पन्नात् ।

आज्यप्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः]

पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तुनां यन्त्राय धर्त्राय
गृह्णामि पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वा
पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि

पञ्चानाम् । त्वा । वातानाम् । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । पञ्चानाम् । त्वा । ऋतुनाम् ।
यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । पञ्चानाम् । त्वा । दिशाम् । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । ५
पञ्चानाम् । त्वा । पञ्चजनानामिति पञ्च-जनानाम् । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि ।

अप्राज्यप्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः यजुषि, तत्र चतुर्भिः जौहवमनुमन्त्रयते— 'पञ्चानां त्वा'
इति ॥ 'पञ्चानां प्राच्याधूर्ध्वपर्यन्तपश्चदिक्रमभावाणां पुरोवातादीनां वातानां यन्त्राय यमनाय
स्वस्वाधारेष्वविचलनस्यापनाय धर्त्राय जगद्धारणाय जगद्धारणकुशलय वा त्वां गृह्णामि हे आज्य ।
एवं सर्वत्र । पञ्चानामित्यत्र " नामन्यतरस्याम् " (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । १०
'पञ्चानाम्' ऋतुनां, हेमन्तशिशिरयोः शीतत्वसामान्यादेकात् त्वं त्रिवक्षित्वोच्यते । ब्राह्मणं च भवति
" पञ्च वा ऋतव आर्तवाः पञ्च " (तैसं ७.२.६) इति । पूर्ववदुभयत्रापि नाम उदात्तत्वम् ।
'पञ्चानां' त्वा दिशां प्राच्यादीनामूर्ध्वान्तानाम् । " सावेकाचः " (पा ६.१.१६८) इति
दिग्भ्यो विभक्तैरुदात्तत्वम् । 'पञ्चानां' पञ्चजनानां देवमनुष्यासुररक्षोगन्धर्वाणां पञ्चजना इत्याख्या
(द्र. निरुक्त ३.८) । " दिक्संख्ये संज्ञायाम् " (पा २.१.५०) इति समासः । सप्तपिण्ड १५
प्रत्येकं संज्ञात्वात् पञ्चानामिति विशेष्यते ॥

वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् । अद्राग्दित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् " (तैत्रा १.१.४) इति । 'तस्य' ते 'अक्षीय तादृशं त्वां' 'अक्षयति ॥

पञ्चानामिति ॥ कल्पः— " आज्यप्रहणाम् । गृहीतं गृहीतमनुमन्त्रयते पञ्चानां त्वा वातानां
यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तुनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि २०
पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामीति चतुर्भिर्गृह्णाम् । अष्टाभिरुपभृति चरोस्त्वा पञ्चविलस्य
यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय
त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामीति । चतुर्भिर्ध्रुवायां भूरस्माकद् हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य
देवानां त्वा देवताभ्यो गृह्णामीति । अभिष्यमाणमनुमन्त्रयते कामाय त्वा गृह्णामीति " २५
(बौथी ३.१६) इति ॥ प्राच्यादिषु ऊर्ध्वान्तासु 'पञ्चसु दिक्षु वर्तमाना वायवः पञ्चसंख्याकाः ।
ते चाऽसिचयनाद्भेदु मन्त्रेष्वेवमाम्नायन्ते— " यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तद्वातो अनु वातु ते ", " यत्ते
रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते ", " यत्ते रुद्र पश्चादनुस्तद्वातो अनु वातु ते ", " यत्ते
रुद्रोचरादनुस्तद्वातो अनु वातु ते ", " यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु ते " (तैसं ५.५.७) इति ।

१७. आ.भजानि, ना-भजामि; ग१-भक्षयामि । १८. आ.त्रि-आज्यप्रहणम्; तं.ति-आज्य- ३०
प्रहणात् । १९. इ.उ.ना.पा.हा- 'पञ्चसु' नास्ति ।

[आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः

चरोस्त्वा पञ्चविलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) धर्त्राय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा
 गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि

५ चरोः । त्वा । पञ्चविलस्येति पञ्च-विलस्य । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । ब्रह्मणः । त्वा ।
 तेजसे । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । क्षत्रस्य । त्वा । ओजसे । यन्त्राय (२) । धर्त्राय ।
 गृह्णामि । विशे । त्वा । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । सुवीर्यायेति सु-वीर्याय । त्वा । गृह्णामि ।
 सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः-त्वाय । त्वा । गृह्णामि । रायः । पोषाय । त्वा । गृह्णामि ।
 ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्म-वर्चसाय । त्वा । गृह्णामि ।

१० उत्तरैरष्टाभिरौपमृतमनुमन्त्रयते— चरोः ऋष्यविलस्य आकाशस्य, सर्वेषां चरणाधार-
 त्वात् चरुः, दिशोऽस्य विलानि पञ्च । ब्रह्मणः ब्रह्मणां, जातावेक्यचनम् । तेजसे तेजसः ।
 “ पृथग्धे चतुर्था वक्तव्या ” (पा २.३.६२ वा १) इति चतुर्था । ब्राह्मणानां तेजसः यन्त्राय यत्नै
 धर्त्राय धृत्यै गृह्णामि । क्षत्रस्य क्षत्रियाणाम् ओजसे ओजसो बलस्य । विशे विशां वैश्यानां
 पुष्टया इति शेषः, नृणां वा । ‘ यन्त्राय ’ इत्यादि गतम् । सुवीर्याय सुष्ठु वीर्यत्वाय । “ वीरवीर्यं
 च ” (पा ६.२.१२०) इति बहुव्रीहिस्वरः प्रवर्तते, तत्पुरुषो वा “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ”
 (पा ६.२.१९९) इति । सुप्रजास्त्वाय यजमानस्य सर्वस्यैव वा शोभनापत्यत्वाय । “ नित्य-
 मसिच्च प्रजामध्रयोः ” (पा ५.४.१२२) इत्यसिच्च समासान्तः । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१)
 इति पृथया उदात्तत्वम् । “ पृथयाः पतिपुत्र ” (पा ८.३.५३) इति सत्वम् । रायः
 धनस्य पोषाय पुष्ट्यै । ब्रह्मवर्चसाय ब्रह्मबलाय । “ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ” (पा

२० ५.४.७८) इत्यच्च समासान्तः ॥

यद्वा शरीरमध्ये वर्तमानाः प्राणापानव्यानोदानसमानरूपाः पञ्च वाताः, तेषां वातानां यन्त्राय स्वस्व-
 ध्यापारेषु नियमनाय धर्त्राय जगद्धिधारणकुशलस्य हे आज्य, त्वां गृह्णामि । क्रतूनां पञ्चत्वम्, ऐतरेय-
 ब्राह्मणे प्रतिपादितम्— “ द्वादश माताः पञ्चतपो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” (पैमा १.१) इति ।
 प्राच्यादीनामूर्ध्वान्तानां दिशां पञ्चत्वं प्रसिद्धम् । पञ्चजनशब्दः समस्तो देवमनुष्यासुररक्षोगन्धर्वेषु
 स्वः । ते च देवादयः पञ्चसंख्याकाः । चरुशब्दः पाकापारभूतां स्थालीमाचष्टे, सा च वचित् पञ्चवि-
 ष्ठीः पुष्यते । तच्च पुरुषमेधावग्माने कल्पसूत्रकार उदाजहार— “ पञ्चविलस्य चरोर्विज्ञायते । आज्य

९. त्रि-तेजसे । १०-१०. त्रि-रायो धनं तस्य पोषः पुष्टिः; त्रि-रायस्पोषाय धनपुष्टयै ।

* [द. निष्कत ३-८ ‘ गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासीत्येके । चत्वारो वर्णाः निषादः
 पद्म इत्यौपमन्यवः ।] । २०. आ.क.ना.हा-पञ्चविष्टेः ।

[आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः]

भूरस्माकं हविर्देवानामाशिपो यजमानस्य
देवानां त्वा देवताभ्यो गृहामि कामाय त्वा गृहामि ॥ १ ॥

[सत्यायुरोर्जसे यन्त्राय त्र्यस्त्रिंशच्च]

भूः । अस्माकम् । हविः । देवानाम् । आशिष् इत्यां-शिषः । यजमानस्य ।
देवानाम् । त्वा । देवताभ्यः । गृहामि । कामाय । त्वा । गृहामि ॥ १ ॥

[मैसं १-४-४; कासं ५-६]

शेषेण प्रौढमनुमन्त्रयते—‘ भूरस्माकम् ’ इति ॥ अस्माकम् एव संबन्धी भव, मास्मान्
हासीः, अस्माकमेव श्रेयसे भव । भवतेर्लेटि शपो लुकु । “ इतश्च छोपः ” (पा ३-४-९७),
“ भूसुबोस्तिडि ” (पा ७-३-८८) इति गुणाभावः । हविः देवानां देवानां हविः भोज्यं भव
पर्यानुहि । ब्राह्मणं च “ यावदेका देवता कामयते ” (तैत्रा ३-२-६) इत्यादि । आशिषः १०
यजमानस्य या यजमानस्याशिषः प्रार्थनाः ताः सर्वा भव सर्वासां संपादनसमर्थं भव । देवानां
त्वा देवानामेव स्वभूतं त्वा देवताभ्यः गृहामि । कामाय त्वा गृहामि हविर्भागिन्यो देवता
यथा यथा कामयन्ते तत्तदनु रूपं गृहामि ॥

॥ इति, पष्ठे प्रथमोऽनुवाकः ॥

आग्नेयः पूर्वस्मिन् विले । द्यध्न्येन्द्रो वक्षिणे । शृते प्रतिद्रुहि नीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे । अप्सु १५
मैत्रावरुण उत्तरे । पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे ” (आपश्री २०-२५-२) इति । तस्य पन्वविलस्य
चरोर्नियमनायेति योज्यम् । ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेः । तेजो ब्रह्मवर्चसं तस्य यन्त्राय । क्षत्रियजातेरोजो
युद्धसामर्थ्यम् । वैश्यजातेः कृषिवाणिज्यादिषु नियमनम् । सुवीर्यं सर्वेषां स्वस्वव्यापारेषु सामर्थ्यातिशयः ।
सुप्रजासंख्यं शोभनापत्यत्वम् । रायस्पोपो धनपुष्टिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः ‘ ब्रह्मणस्त्वा तेजसे ’
इत्यत्र । “ शिष्टाङ्गीकृतसाधुवेषरूपं [तेजो] द्रष्टव्यम् । ‘ भूरस्माकम् ’ इत्याद्यो मन्त्रः । ‘ हविर्देवानाम् ’ २०
इति द्वितीयः । ‘ आशिपो यजमानस्य ’ इति तृतीयः । अवशिष्टक्षतुर्थः । हे आज्य, त्वम् अस्माकं श्रेयसे
भव । देवानां हविः भव । देवानां तर्पकं त्वां देवार्थं गृहामि । आपस्तम्बस्य तु ‘ भूरस्माकम् ’
(द्र. आपश्री २-७-९) इत्यादिरैक एव मन्त्रः । हे आज्य, हविर्भागिन्यो देवतास्त्वां यथा यथा कामयन्ते
तथाविधकामाय त्वां गृहामि ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ स्वाहोर्णमासस्थं काण्डं तु यजमानगम् ।
पष्टः प्रस्तत्र सं त्वा स्कन्वाज्यं प्रक्षिपेत् सुचि ॥ १ ॥
आज्यमाज्यमवेक्षेत पद्मानां त्वा चतुर्दश ।
सुक्वाज्यमन्त्रणे मन्त्रा इति मन्त्रास्तु पौष्टश ” ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठ्यप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

[हविर्होमानुमन्त्रणमन्त्राः

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहम् सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविदुग्रोऽस्युग्रोऽहम् सजातेषु
 भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुविदंभिभूरस्यभिभूरहम् सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविद्-
 ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् । धीरः । चेत्ता ।
 वसुविदिति वसु-विद् । उग्रः । असि । उग्रः । अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् ।
 ५ उग्रः । चेत्ता । वसुविदिति वसु-विद् । अभिभूरित्यभि-भूः । असि । अभिभूरित्यभि-भूः ।
 अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् । अभिभूरित्यभि-भूः । चेत्ता । वसुविदिति वसु-विद् ।

परिधीन् परिधीयमानाननुमन्त्रयते— 'ध्रुवोऽसि' इति यजुभिः ॥ तत्र मध्यमम्—

- १० ध्रुवः असि स्थिरोऽसि मध्यमत्वाद्वा परिधित्वे विभावा(गा)च्च (?) । अहम् अपि सजातेषु
 ध्रुवः भूयासम् । समानजन्मानः सजाताः । " समानस्य छन्दसि " (पा ६.३.८४) इति
 समावः । " वा जाते " (पा ६.२.१७१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धीरः चेत्ता वसुविद्
 च भूयासम् इत्येव । धीरो घृष्टः सर्वसमर्थः । चेत्ता चेतिता ज्ञाता । छान्दस इडभावः । रथादिर्वा
 (पा ७.२.४५) द्रष्टव्यः । वसुविद् धनानां लब्धा । दक्षिणम्— उग्रः उद्गूर्णः असि, उपरिष्ठात्
 स्थितत्वात्, रुद्राणां संवन्धित्वाद्वा । अधृष्य इति केचित् । अहम् अपि सजातेषु उग्रः
 भूयासं यथा ते ममाप्रतिवादिनो विधेया भवन्ति । उग्रः चेत्ता वसुविद् भूयासं, य उग्र-
 १५ शेत्ता वसुविच्च भवति स उग्रो भूयासं, न केवलमुग्र एव । उत्तरम्— अभिभूः असि

प्रथमानुवाके 'आज्यग्रहणानुमन्त्रणमुक्तं, द्वितीयानुवाके हविर्होमानुमन्त्रणं वक्तव्यम् । तत्र
 ह्ययमानस्य हविरो यद्दिःस्कन्दननिवारणाय परिधीयमानानां परिधीनामनुमन्त्रणननुवाकादावुपवर्ष्यते ॥

ध्रुव इति ॥ कथम्— " परिधीन् परिधीयमानाननुमन्त्रयते ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहम् सजातेषु
 भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविदिति मध्यममुग्रोऽस्युग्रोऽहम् सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुविद् इति दक्षिणम् ।
 २० अभिभूरस्यभिभूरहम् सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविदित्युत्तरम् " (यौश्री ३.१६) इति ॥ हे
 मध्यमपरिधे, त्वं ध्रुवः स्थिरः असि । रक्षोभिरविधात्यमानत्वाद् । अथ एवाऽऽम्नायते— " परिधीन्
 परिदधाति रक्षसामपहृष्ये " (संस २.६.६) इति । तस्य ध्रुवस्य तवानुमन्त्रणेन अहम् अपि सजातेषु
 ज्ञातिषु ध्रुवः स्थिरो भूयासम् । किंच धीरः धैर्यवान् । चेत्ता रक्षोपहननस्य ज्ञाता, वसुविद् यमुनो
 ह्यथा भूयामम् । हे दक्षिणपरिधे, त्वं रक्षोपहन्तुम् उग्रः असि । तवानुमन्त्रणेन अहम् अपि उग्रः
 २५ भूयामम् । ज्ञानयो यथा ममाप्रतिवादिनो भवन्ति तथा संपादनमुग्रत्वम् । किंच वैरिणोऽपहन्तुमप्युग्रो
 भूयामम् । हे उत्तरपरिधे, त्वं रक्षसामभिभयिताऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमपि ज्ञानीनां वैरिणां आभिभविता
 भूयामम् । पूर्वदीपस्य ब्राह्मणस्य समीपवर्तित्वेन अत्यन्तविशेषेदाभावाद्वात्र ब्राह्मणमुदाहृत्य व्याक्रियते ।
 किन्तु पाठभेदेनैवोदाहरय दत्तमानुवाके व्याकरिष्यते ॥

१. आ-हविर्म् । २. सं.ति-नु यत्रमानस्य । ३. क.त्रि-मम प्रतिवादिनो न; ति-मम
 ३० परिवारिनो न । ४. इ.उ.पा-तथा । ५. सं.ति-वैरिणो । हन्तुमप्युग्रो । ६. आ-अत्यन्तपुद्विधि ।
 ७. आ-दशमानुवाके नस्ति ।

हविर्होमांशुमन्त्रणमन्त्राः]

युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः ॥
इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योर्जीविम बलिहृतौ वयं ते ॥

युनज्मि । त्वा । ब्रह्मणा । दैव्येन ।

हव्याय । अस्मै । वोढवे । जातवेद इति जात-वेदः ॥

इन्धानाः । त्वा । सुप्रजस इति सु-प्रजसः । सुवीरा इति सु-वीराः ।

ज्योक् । जीविम । बलिहृत इति बलि-हृतः । वयम् । ते ॥

उत्तरकालभाविव्यात्रान्येन परिहास्यो भव, अभिभूरेवासि नातःपरं किञ्चित् परिधीयत इति ।

अहम् अपि सजातेषु अभिभविता भूयासे शत्रूणां तेषामेव वा । किञ्च—यः अभिभूः चेत्ता वसुवित् च भवति स एव भूयासे न केवलमभिभवितृत्वमात्रेण ॥

अग्निं योगेन युनक्ति—'युनज्मि' इति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ हे जातवेदः जातानां वेदितः, ब्रह्मणा मन्त्रेण दैव्येन देवयोग्येन । "देवाद्यबजौ" (द्र.पा ४-१-८५ वा ३) । त्वा युनज्मि अरिमन् कर्मणि युक्तं करोमि । प्रयोजनमाह—अस्मै हव्याय वोढवे, इदं हविः वोढुम् । पूर्ववद् कर्मणः संप्रदानत्वम् (द्र.पामा १-४-३२) । "तुमर्षे सेसेन्" (पा ३-४-९) इति तवेन्द्रत्वयः । "अन्तश्च तवै युगपत्" (पा ६-१-२००) इत्याद्यन्तयोः युगपदुदात्तत्वम्, अस्यापि उपलक्षणत्वात् । "ऊडिदम्" (पा ६-१-१७१) इतीदमक्षतुर्प्या उदात्तत्वम् ॥ १५

समिधोरग्याधीयमानयोजपति—'इन्धानास्त्वा' इति ॥ इयमपि पूर्ववद्विपदा त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने, त्वाम् इन्धानाः ज्वलयन्तः परिचरन्तो वयम् । "विभाषा वेज्विन्धानयोः" (पा ६-१-२१५) इत्याद्युदात्तत्वम् । सुप्रजसः शोभनापत्याः । पूर्ववदसिच् । सुवीराः शोभनसर्वथीस्वरुपाः । ज्योक् चिरं जीविम त्वप्रसादात् । यस्मात् वयम् ते तव बलिहृतः अविच्छिन्नं बलिमुपहरामः, तस्माज्जीविम चिरम् । यद्वा—बलिहृतस्तव भविष्याम इत्येवमर्षं चिरं जीवेम । २० बलिर्हविर्दानम् ॥

युनज्मीति ॥ रूप्यः— "अयाऽग्निं योगेन युनक्ति युनज्मि तथा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेद इति" (बौध् ३-१६) इति ॥ हे जातवेदः, दैव्येन देवयोग्येन ब्रह्मणा मन्त्रेण त्वा युनज्मि अरिमन् कर्मणि युक्तं करोमि । किमर्षम् ? इदं हविर्योढुम् ॥

इन्धाना इति ॥ रूप्यः— "समिधोरग्याधीयमानयोजपतिन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योर्जीविम बलिहृतौ वयं ते इति" (बौध् ३-१६) इति ॥ हे जातवेदः, त्वाम् इन्धानाः ज्वलयन्तः वयं सुप्रजसः शोभनापरयोपेताः सुवीराः शोभनसर्वथीयोपेताः ज्योक् चिरं जीवेम । किं कुर्वन्तः ? तव बलिं पूजामुपहरन्तः ॥

यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्(१)-

यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो ।

तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं

दधामि निर्ऋत्या उपस्थे ॥

यत् । मे । अग्ने । अस्य । यज्ञस्य । रिष्यात् (१) ।

यत् । वा । स्कन्दात् । आज्यस्य । उत । विष्णो इति ॥

तेन । हन्मि । सपत्नम् । दुर्मरायुमिति दुः-मरायुम् ।

एति । एनम् । दधामि । निर्ऋत्या इति निः-ऋत्याः । उपस्थ इत्युप-स्थे ॥

- हवीष्यासन्नान्यभिमन्त्रयते- 'यन्मे अग्ने' इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने, अस्य मम यज्ञस्य यत्
 १० 'वर्हिरादिकं रिष्यात् नश्येत् रक्षःप्रभृतिभिर्विनाशितं स्यात् । ल्हेषाडागमः (पा ३.४.९४) ।
 "प्रकृत्यान्तःपादम्" (पा ६.१.११५) इति 'मे' इत्यस्य प्रकृतिभावनः । किञ्च— 'आज्यस्य उत
 आज्यस्य अपि च संबन्धि जौहवादिकं तदेकदेशभूतं यत् रिष्यात् यत् वा स्कन्दात् पूर्व-
 वदाडागमः' । हे विष्णो व्यापक, तेन हन्मि मारयामि सपत्नं शत्रुम् । अथ यो मारयितुं
 न शक्यते एनं दुर्मरायुं मारयितुमशक्यं निर्ऋत्याः पापदेवतायाः उपस्थे उत्सङ्गे
 १५ 'आ दधामि स्थापयामि । दुर्मरमात्मन इच्छतीति क्यजन्तात् "क्याच्छन्दसि" (पा ३.२.१७०)
 इत्युप्रत्ययः । निर्गता ऋतेः निर्ऋतिः निर्दया । "ऋतिः सौत्रो धातुः घृणायां वर्तते"
 (काशिका ३.१.२९) इत्युक्तेः । निर्ऋतिरिति प्रादिसमासे (पा २.२.१८) अब्र्ययपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२), गतिसमासे "तादौ च" (पा ६.२.५०) इति ॥

- यदिति ॥ कस्यः— "अयान्तर्वेदि हवीष्यासन्नान्यभिमन्त्रयते यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य
 २० रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि निर्ऋत्या उपस्थे इति"
 (बौधो ३.१६) इति ॥ हे अग्ने, अस्य मम यज्ञस्य संबन्धि यत् वर्हिरादिकं रिष्यात् नश्येत् रक्षः-
 प्रभृतिभिर्विनाशितं स्यात् । आज्यस्य उत आज्यस्थापि संबन्धि यत् वा यदुर्लभं विन्दुजातं जौहवादिकं
 स्कन्दात् अपः पतेत् । हे विष्णो व्यापक, तेन नष्टेन स्कन्तेन च वैरिणं हन्मि । यः सपत्नो मारयितु-
 मशक्यः एनं दुर्मरायुं सपत्नं निर्ऋत्याः पापदेवतायाः उपस्थे उत्सङ्गे 'आ दधामि स्थापयामि ॥

हविर्होमानुमन्त्रणमन्त्राः]

भूर्भुवः सुवृरुच्छुष्मो अग्ने यजमानायैधि निशुष्मो अभिदासते । अग्ने देवेद्भु मन्विद्भु
भूः । भुवः । सुवः । उच्छुष्म इत्युद-शुष्मः । अग्ने । यजमानाय । एधि । निशुष्म इति नि-शुष्मः ।

अभिदासंत इत्यभि-दासते । अग्ने । देवेद्भेति देव-इद्भु । मन्विद्भेति मनु-इद्भु ।

हवींथासादयति— ' भूर्भुवः सुवः ' इति व्याहृतिभिः ॥ " ब्रह्मैता व्याहृतयः " (तैसं
१.६.१०) इति ब्राह्मणम् । एतानि रूपाणि लोकत्रयात्मकानि, लोकत्रयस्थितिहेतुत्वात्, लोक-
त्रयात्मकन्याहृतित्रयरूपेण हवींषि स्तूयन्ते ॥

इधमन्याधीयमानमनुमन्त्रयते— ' उच्छुष्मः ' इति पिपिलिकामध्यया त्रिपदया यजुरन्त-
यानुष्टुभा । तत्र द्वादशाक्षरौ-प्रथमवृत्तीयौ पादौ, मध्यमोऽष्टाक्षरः । ' अमर्त्यस्य ते ' इत्यादि
यजुः ॥ हे अग्ने, ' यजमानाय ' उच्छुष्मः उद्भूतबलः ' एधि भव, यजमानकार्येष्वविष्कृतबलो भव ।
' अभिदासते उपक्षयते शत्रवे ' निशुष्मः न्यग्भूतबलो भव । दसु उपक्षये । व्यस्येनं शप् । १०
धातोरकारस्य च्छान्दसो दीर्घः । यद्वा—दासु दाने अभिपूर्वं उपक्षयकर्मा द्रष्टव्यः । हे ' अग्ने
अर्होनादिगुण ' देवेद्भु देवैरिद्भु दीप्त ' मन्विद्भु मनुष्यैः इद्भु । उभयत्रापि " तृतीया कर्मणि " (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' मन्द्रजिह्व, मदनी मदयित्री तर्पणी जिह्वा यस्य ।
मदि स्तुतिमोदमदस्वनकान्तिगतित्पु । " मन्दिवाशि " (उ. ३८) इत्यादिना र्वप्रत्ययः ।
" आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् " (पा ८.१.७२) इत्यविद्यमानवत्त्वात् चतुर्णामप्यामन्त्रि- १५
तानामाद्युदात्तत्वमेव । ' होतः देवानामाह्वतः । ' अमर्त्यस्य अमर्त्याग्निः ' ते तव ' मूर्धन्
मूर्ध्नि । " सुपां सुलुक् " (पा ७.१.३९) इति डेलुक् । ' आ ' जिघर्मि आभिमुल्येन

भूरिति ॥ कल्पः— " अथ भूर्भुवः सुवरित्याग्निहोत्रमेताभिर्न्याहृतीभिरुपसादयेत् । ... । अथ
वै भवति दशपूर्णमासावाल्भमान एताभिर्न्याहृतीभिर्हवींष्यासादयेत् । ... । अथ वै भवति चातुर्मास्थ्या-
न्याल्भमान एताभिर्न्याहृतीभिर्हवींष्यासादयेत् " (बौध्रौ ३.१७) इति ॥ भूरादयस्त्रयः शब्दा लोकत्रय- २०
वाचिनः । एतानि हवींषि लोकत्रयरूपाणीति श्रूयते । इदं व्याहृतित्रयं यद्यपि याजमानकाण्डे पठितं
तथापि प्रत्यक्षेण ब्राह्मणवाक्येनाऽऽध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वादुक्तप्रत्ययम् ॥

उदिति ॥ कल्पः— " इधमन्याधीयमानमनुमन्त्रयते । उच्छुष्मो अग्ने यजमानायैधि निशुष्मो
अभिदासते । अग्ने देवेद्भु मन्विद्भु मन्द्रजिह्वेति " (बौध्रौ ३.१७-१८) इति ॥ हे ' अग्ने, ' यज-
मानाय ' उच्छुष्मः ' एधि उद्भूतबलो भव, यजमानकार्येष्वविष्कृतबलो भव । ' अभिदासते उपक्षयते २५
शत्रवे ' निशुष्मः एधि न्यग्भूतबलो भव । उक्तत्रयेण यजमानमनुग्रहीतुं ' शत्रुं च विप्रहीतुं चतुर्भिः
' संबोधनैरभि प्रोत्साहयति । हे ' अग्ने अन्ननादिगुणयुक्त, ' देवेद्भु देवैर्दीप्त ' मन्विद्भु मनुना दीप्त । एतच्च
' पदद्वयं निविद्ब्राह्मणे ' व्याख्यातम् — " देवेद्भु इत्याह देवा होतमैन्धत मन्विद्भु इत्याह मनुर्होतमुत्तरो
देवेभ्य ऐन्दु " (तैसं २.५.९) इति । ' मन्द्रजिह्व, मन्द्रा हर्षहेतुर्जिह्वा यस्येति विग्रहः ॥

१. आ.क.ना.हा-स्तूयन्ते । १०. तं.ति-शत्रुन् । ११. क-विशेषणैरग्निम् । १२. आ-ब्राह्मणेन । ३०
शैष १५

मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतमूर्धन्ना जिघमिं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय

मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेना विश वागस्यैन्द्री

सपत्नक्षयणी (२) वाचा मेन्द्रियेणा विश

मन्द्रजिह्वेति मन्द्र-जिह्व । अमर्त्यस्य । ते । होतः । मूर्धन् । एति । जिघमिं । रायः । पोषाय ।

५ सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः-त्वाय । सुवीर्यायेति सु-वीर्याय । मनः । असि ।

प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । मनसा । मा । भूतेन । एति । विश । वाक् । असि । ऐन्द्री ।

सपत्नक्षयणीति सपत्न-क्षयणी (२) । वाचा । मा । इन्द्रियेण । एति । विश ।

क्षारयामि आदधामि । घृ क्षरणदीप्त्योः जौहोत्यादिकः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्येत्वम् । रायः धनस्य पोषाय पुष्टयै । पूर्ववत् षष्ठ्याः सत्वस्वरौ । सुप्रजास्त्वाय

२० शोभनापत्यत्वाय । पूर्ववदसिच् । सुवीर्याय शोभनवीर्यत्वाय ॥

सौवमाधारमभिन्त्रयते—‘ मनोऽसि ’ इति यजुषा ॥ मनः असि मनसा निर्वर्तित-
त्वात् त्वं मन एवासि । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवत्वम् । यद्वा—प्रजापतेरिदं प्राजापत्यम्, अतः
तदेवासि । तेन निर्वर्तितत्वात् तत्वम् । तेन मनसा भूतेन च । जातावेकवचनम् । तेन प्रजा-
पतिना सृष्टेर्देहारम्भकैः भूतजातैश्च सह माम् आ विश मया सह सुखं निर्वर्तय । “ देवा वै

२५ सामिधेनीः ” (तैसं ६.३.७; २.५.११) इत्यादि षष्ठिद्वितीयाकाण्डीयं ब्राह्मणम् ॥

अमर्त्यस्य इति ॥ कल्पः— “ प्रवरं प्रथियमाणमनुमन्त्रयतेऽमर्त्यस्य ते होतमूर्धन्ना जिघमिं
रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति ” (बौश्री ३.१८) इति ॥ हे होतः देवानामाह्वतः, मरणरहितस्य
तव मूर्धनि घृतादिकं क्षारयामि । किमर्थम् ? यजमानस्य धनुषिदशोभनापत्यशोभनवीर्यायेत्वम् ॥

२० मन इति ॥ कल्पः— “ सौवमाधारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा
मा भूतेनाविशोति ” (बौश्री ३.१८) इति ॥ हे सौवमाधार, त्वं मनः असि प्रजापतिसंश्रयि चसि ।
मनसा प्रजापतिं ध्यायताऽध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात् । अत्र भूतशब्दः प्रजापतिसृष्टेर् यत्समाचष्टे ।
“ प्राजापत्यो यज्ञः ” (तैसं १.६.१०) इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्यमानत्वात् । तेन भूतेन प्रजापतिसृष्टेन
यज्ञेन तत्पापनेन मनसा च सह हे सौवमाधार, माम् आ विश ॥

२५ वागिति ॥ कल्पः— “ सुख्यमाधारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रि-
येणा विशोति ” (बौश्री ३.१८) इति ॥ हे सुख्याधार, त्वं वाक् अमि । वाचा मन्त्रनुच्चारयताऽ-
ध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात् । कीदृशी वाक् ? ऐन्द्री इन्द्रेण व्याहृतत्वात् । सचेन्द्रवादप्रब्रह्माह्वणे समा-
ग्नानम्—“ तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रय व्याकरोत् ” (तैसं ६.४.७) इति । सा च वाक् सपत्नक्षयणी
वैरिघातिनी । सुख्याधारमन्त्ररूपाया वाचाः सपत्नघातित्वं तद्ब्राह्मणेन सूचितम्—“ बहुषो यज्ञो यज्ञपते-

३. मै२-मतः । ४. तं.ति.५.मै२-भूतैव ।

३० १३. इ.उ.ना.दा-सौवमाधार्य; [बौधैयैश्च ह ‘ सुवेगापार ’ इत्यादि ।] १४. क.जं.ति.वि.४-
तरसाधकेन ।

इविर्होमांतु मन्त्रणमन्त्राः]

वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मां प्रीतः प्रीणातु प्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मां प्रीतः

प्रीणातु वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मां प्रीताः प्रीणन्तु

वसन्तम् । ऋतूनाम् । प्रीणामि । सः । मा । प्रीतः । प्रीणातु । प्रीष्मम् । ऋतूनाम् । प्रीणामि ।

सः । मा । प्रीतः । प्रीणातु । वर्षाः । ऋतूनाम् । प्रीणामि । ताः । मा । प्रीताः । प्रीणन्तु ।

सुच्यमभिमन्त्रयते—'वागसि' इति यजुषा ॥ 'वाक्' असि वाचा 'निर्वृत्तत्वात्' ५
वागोवासि त्वम् । 'एन्द्री इन्द्रदेवत्या । यद्वा—इन्द्रस्येयमैन्द्री वाक्, सैवासि । 'सपत्नक्षयणी
शत्रूणां क्षयकरी । तत्त्वया 'वाचा 'इन्द्रियेण च । जातावेकवचनम् । तेनैकेन्द्रेण सृष्टैरिन्द्रियैः
च क्षुरादिभिश्च सह सुखं माम् 'आ' विश । " इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम् " (पा ५-२-९३)
इत्यादौ निपात्यते । " सावेकाचः " (पा ६-१-१६८) इति वाचस्तृतीयोदात्ता ॥

प्रयाजानुमन्त्रयते—'वसन्तमृतूनां प्रीणामि' इति यजुर्भिः क्रमेण च । तत्र समिधः— १०
" वसन्तम् " इति ॥ वसन्ति प्रजाः सुखिता अस्मिन्निति वसन्तः । औणादिको हञ्चप्रत्ययः* ।
ऋतूनां मध्ये 'वसन्तम्' 'ऋतूनां' 'प्रीणामि' तर्पयामि । निर्धारणस्वभावान्निर्धार्यमाण ऋतुरेव
भवति ; यथा—ब्राह्मणानां स्थविरमानयेति स्थविरो ब्राह्मण एवानीयते नान्यः । " नामन्त्यत-
स्याम् " (पा ६-१-१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । प्रीञ् तर्पणे क्रैयादिकः स्वर्गकर्मकः,
तर्पयामीत्यर्थः । 'सः' च वसन्तः, 'प्रीतः' तथा तर्पितो मां 'प्रीणातु' तर्पयतु प्रजादिभिरभिमतैः । १५
" ऋतवो वै प्रजाकामाः " (तैसं ७-२-६) इत्यादि ब्राह्मणं, " समिधो यजति " (तैसं
२-६-१) इत्याद्यनुवाकश्च ॥

तनूतपातम्—'प्रीष्मम्' इति ॥ गीर्यन्तेऽस्मिन्नापो र्विकिरणैरिति प्रीष्मः । गिरतेर्म-
प्रत्ययः*, पुगागम इकारश्च निपात्यते ॥

इडाम्—'वर्षाः' इति ॥ वर्षत्यासु पर्जन्य इति वर्षाः । एकस्मिन्नपि ऋतौ लिङ्गं बहुवचनं २०
च स्वाभाविकम् ॥

रित्याहागार्थे " (तैत्रा ३-३-७) इति । सादस्या 'वाचा इन्द्रसृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण च सद् हे सुच्यावार,
माम् 'आ' विश ॥

वसन्तमिति ॥ कल्पः—" प्रयाजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मां प्रीतः
प्रीणातु प्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मां प्रीतः प्रीणातु वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मां प्रीताः प्रीणन्तु वारदमृतूनां
प्रीणामि सा मां प्रीता प्रीणातु हेमन्तशिशिराऋतूनां प्रीणामि तौ मां प्रीतौ प्रीणीतामिति " (यौथो
३-१८) इति ॥ ऋतुपाचकैर्यसन्तादिशब्दैः समिधागादिपद्मप्रयाजानभिमानिद्रेयता विप्रश्यन्ते । तांश्च
वसन्तादीन्हे तोपयामि । ते च हुधा मां तोपयन्तु ॥

५. मै-अभिमन्त्रयते' नास्ति । ६. मै-निवर्तितत्वात् । * [द. उ ४१५] । ** [द. उ १५१,
१५५] ।

[इविहोमातुमन्त्रप्रणमन्त्राः

शरदमृतानां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु हेमन्तशिशिरावृतानां प्रीणामि तौ मा
प्रीतौ प्रीणीतामप्रीपोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमग्रेरहं
देवयज्ययाऽन्नादो भूयासं (३) :

शरदम् । ऋतुनाम् । प्रीणामि । सा । मा । प्रीता । प्रीणातु ।

५ हेमन्तशिशिराविति हेमन्त-शिशिरौ । ऋतुनाम् । प्रीणामि । तौ । मा । प्रीतौ । प्रीणीताम् ।
अप्रीपोमयोरित्यप्री-सोमयोः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । चक्षुष्मान् । भूयासम् ।
अग्नेः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । अन्नाद इत्यन-अदः । भूयासम् (३) ।

वर्हिषः— 'शरदम्' इति ॥ शीर्यन्ते पथ्यन्ते ओपधयोऽस्यामिति शरद् ।

"शूद्रमसोऽदिः" (उ १३५) इत्यदिप्रत्ययः । अत्रापि स्वाभाविकं लीत्वम् ॥

१० स्वाहाकारस्य—हेमन्तशिशिरौ इति ॥ शैत्यसामान्येन द्वयोः समस्तयोः उपादानं,
प्रयाजानां पञ्चत्वात् । "पञ्च वा ऋतवः" (तैसं १-५-१) इत्यादिबचनं चोपपद्यते । हन्ति
हिमेन जन्तु इति हेमन्तः । "हन्तेर्मुट् हि च" (उ. ४१६) इति ङच्प्रत्ययः । इति
तनूकरोति हिमपीडया संकोचयति भूतानीति शिशिरः । श्यतेः किरच्प्रत्ययः (इ उ ५१, ५३),
द्विर्वचनमभ्यासस्येत्वं च निपात्यते ॥

१५ आज्यभागावनुमन्त्रयते—'अप्रीपोमयोः' इति ॥ अग्निश्च सोमश्चाप्रीपोमौ । "ईदग्नेः
सोमवरुणयोः" (पा ६-३-२७) इतीचम् । "अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः" (पा ८-३-८२)
इति पत्वम् । "देवताद्वन्द्वे च" (पा ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत् प्रकृतिस्वरत्वम् ।
"छन्दसि निष्टक्यं" (पा ३-१-१२३) इत्यत्र देवयज्याशब्दो निपातितः । देवाहो यागो
देवयज्या । 'अप्रीपोमयोः' देवयज्यया अनेन देवाहोणं यागेन 'अहम्' 'चक्षुष्मान्' 'भूयासम् ।
यथा यज्ञोऽप्रीपोमाम्यां 'चक्षुष्मान् भरति एवमहमपि' ताम्यां 'चक्षुष्मान् भूयासमिति भावः ॥
२० आग्नेयस्य—'अग्नेः' इति ॥ 'अन्नादः अन्नानामत्ता भूयासं, देवानामग्रेरन्नादत्वात् ॥

अप्रीपोमयोरिति ॥ अन्वयः— "आज्यभागाविष्टावनुमन्त्रयतेऽप्रीपोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्
भूयासमिति" (ऋषी ३-१८) इति ॥ "उत्तरार्धेऽग्नेये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाय" (तैसं २-६-२) इति
ध्वज्यादप्रीपोमाश्रयभागायोर्द्वौ, तयोः संबन्धिनी देवयज्या समन्त्रकाज्यमागाहुतिन्नाऽऽर्धयुग्मिन्पादितया
यजमानोऽहं 'चक्षुष्मान्' 'चक्षुःपादवपुषतः' 'भूयासम् । सुकृतं पैतृम् । "चक्षुर्वी वा एते यजस्य यदाज्य-
भागी" (तैसं २-६-२) इति ब्राह्मणे चक्षुःद्वयेन निरूपितत्वात् ॥

अग्नोरिति ॥ अन्वयः— "अग्निमिष्टमनुमन्त्रयतेऽग्रेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमिति" (ऋषी
३-१८) इति ॥ दग्नेर्णमामयोरहस्य अन्नानामत्तायामिष्टयज्ञा । स आद्यमन्त्रकः । "अग्निर्देवानामन्नादः"
(तैसा १-१-४, कामं १०-६) इति सुतेः । अतस्तदाग्रेण यजमानस्यान्नादत्वमुच्यते ॥

७-७. मं. ति-चक्षुष्मानेवमहमपि; ५-चक्षुष्मान् भवति एवमपि ।

१५. आ.ना.हा-चक्षुर्दुःकतो ।

द्विर्होमानुमन्त्रणमन्त्राः]

द्विधेरस्यदंष्टो भूयासममुं दंभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिन्द्राग्नि-
योरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासं

दग्धिः । असि । अदंष्टः । भूयासम् । अमुम् । दंभेयम् । अग्नीषोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम् ।
देवयज्ययेति देव-यज्यया । वृत्रहेति वृत्र-हा । भूयासम् । इन्द्राग्नियोर्तिन्द्र-अग्नियोः । अहम् ।
देवयज्ययेति देव-यज्यया । इन्द्रियावी । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भूयासम् । इन्द्रस्य ।
अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । इन्द्रियावी । भूयासम् ।

उपांशुयाजस्य—‘ दग्धिः ’ इति ॥ ‘ दग्धिः दभनं मरणं, दग्धिता वा त्वम् असि
असुराणाम्, अहमपि त्वया अदंष्टः भूयासं शत्रुभिर्हंसितो मा भूवम् । अपि तु अमुं शत्रुं
पाप्मानं दंभेयं मारयेयम् । “ छिड्याशिष्यङ् ” (पा ३.१.८६) । अमुमिति शत्रुनाम निर्दिशेत् ॥

अग्नीषोमीयस्य—‘ अग्नीषोमयोः ’ इति ॥ वृत्रस्य पाप्मनो हन्ता वृत्रहा । “ ब्रह्मभूण-
वृत्रेषु ” (पा ३.२.८७) इति क्लिप् भवित्यन्यपि धातुसंबन्धे भवति । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो
वृत्रमहन् तद्वदहमप्याभ्यां भ्रातृव्यस्य हन्ता भूयासम् ॥

ऐन्द्राग्नस्य—‘ इन्द्राग्नियोः ’ इति ॥ “ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ” (पा ६.२.१४२) इति
देवताद्वन्द्वलक्षणे पदद्वयप्रकृतिस्वरत्वे प्रतिपिद्धे समासान्तोदात्तात्वे च कृते “ उदात्तयणोहृपूर्वात् ”
(पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । इन्द्रियावी अन्नादः च भूयासम्, इन्द्रियेण १५

द्विधिरिति ॥ कल्पः—“ उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते द्विधिरस्यदंष्टो भूयासममुं दंभेयमिति ”
(बौध् ३.१८) इति । ‘ अमुम् ’ इत्यत्र यं यजमानो द्वेष्टि तं मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य
प्रजापतिर्विष्णुरग्नीषोमो वा विकल्पेन देवताः । हे उपांशुयाजदेव, त्वं दग्धिः असि अस्माभिर्द्विव्यस्य
त्वं ईसकोऽसि । त्वत्प्रसादादहं वैरिभिरहंसितः भूयासम् । अमुं वैरिणं दंभेयं मारयेयम् ॥

अग्नीषोमयोरिति ॥ कल्पः—“ अग्नीषोमाविष्टावनुमन्त्रयतेऽग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा
भूयासमिति ” (बौध् ३.१८) इति । पौर्णमास्यां तृतीययागस्याग्नीषोमो देवते । तयोश्च वृत्रहत्यामिच्छेत्
“ त्वष्टा हतपुत्रः ” (तैसं २.४.१२) इत्यस्मिन्ननुवाके प्रपन्नितम् । अतस्त्वधागेन यजमानस्य वैरिहन्तृत्वं
युक्तम् ॥

इन्द्राग्निोरिति ॥ कल्पः—“ इन्द्राग्नी इष्टावनुमन्त्रयते इन्द्राग्निोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्य-
न्नादो भूयासमिति ” (बौध् ३.१८) इति ॥ अमावास्यायामसोमयाजिनः सांनाय्याभावे द्वितीयपुरोडाश-
स्येन्द्राग्नी देवते, तत्रेन्द्रानुग्रहाद्यजमानस्येन्द्रियोपेतत्वमन्यनुग्रहाध्यानादस्त्वम् ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—“ इन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमिति ”
(बौध् ३.१८) इति ॥ सांनाय्यस्येन्द्रो देवता तत्प्रसादादिन्द्रियावित्त्वम् ॥

८. शुद्धीकृतः; तं.ति.मै.मे२-शत्रुणामुपहंसितः, वै-शत्रुणामहंसितः ।

१६. आ.क.ति-इत्यनु ।

[हविर्होमानुमन्त्रणमन्त्राः

महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं

देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ॥ (२) ॥

[रिष्यात् सपत्नक्षर्यण्यन्नादो भूयोसुः षट्त्रिंशच्च]

महेन्द्रस्येति महा—इन्द्रस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । जेमानम् । महिमानम् ।

५ गमेयम् । अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट—कृतः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया ।

आयुष्मान् । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमेयम् ॥ २ ॥

[मैसं १-४-१; कासं ४-१४, ५-१]

इन्द्रियावी अग्निनात्नादः । इन्द्रियशब्दान्त्वर्थायो विनिः (पा ५-२-१२२) । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् ॥

१० ऐन्द्रस्य सांनाय्यस्य—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ इन्द्रियवान्, इन्द्रो हीन्द्रियस्य दाता भवति, इन्द्रेण हि दत्तम् इन्द्रियमिति (द्र. पा ५-२-९३) ॥

महेन्द्रस्य—‘ महेन्द्रस्य ’ इति ॥ “ सम्महत् ” (पा २-१-६१) इति समासः ।

‘ जेमानं ’ ‘ महिमानं ’ च ‘ गमेयम् । जेमा जेतृत्वम् । “ तुष्टन्दसि ” (पा ५-३-५९) इती-मनिच् । छान्दस इकारलोपः । “ तुष्टिष्टेमेयःसु ” (पा ६-४-१५४) इति तुष्टोपः । जनयितृत्वं

१५ वा । ‘ जनेच्छान्दसो जाभावः । महत्त्वं महिमा ॥

स्विष्टकृतः—‘ अग्नेः स्विष्टकृतः ’ इति ॥ स्विष्टं करोति इति स्विष्टकृत, तस्य ‘ देवयज्यया

‘ अहम् ’ ‘ आयुष्मान् ’ भूत्वा ‘ यज्ञेन ’ ‘ प्रतिष्ठां ’ ‘ गमेयम् । यज्ञेन “ या प्रतिष्ठा ” भवति, “ यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । ... प्रति तिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ” (तैत्ति ३-३-९) इति, तामपि प्रतिष्ठां गमेयम् । “ छिडयाशिष्यद् ” (पा ३-१-८६) ॥

इति पष्ठे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

२०

महेन्द्रस्येति ॥ कथ्यः—“ महेन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमिति ” (बौध् ३-१८) इति ॥ येषां चिन् सांनाय्यस्य महेन्द्रो देवता । तथा थाऽऽग्नायते—“ त्रयो वै गताधियः शुधुवाद् प्रामणी रात्र्यस्तेषां महेन्द्रो देवता ” (तैत्सं २-५-४) इति । तत्रेन्द्र-शब्दाद्यर्थप्रयुक्त्या यजमानस्य जेतृत्वप्राप्तिः । महत्-शब्दाद्यर्थप्रयुक्त्या ‘ यजमानस्य विद्यैद्यर्थादिगुणैर्हर-प्राप्तिः ॥

२५ अग्नेरिति ॥ कथ्यः—“ स्विष्टकृतमिष्टमनुमन्त्रयतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति ” (बौध् ३-१८) इति ॥ कश्चिदग्निः ऐगविधिमित्येन रुद्रनामधेयमलभत । स

९-मै-‘ जनेच्छान्दसो ’ नास्ति । १०-१०-तं.ति.पं-वा प्रतिष्ठितो ।

१७. क.तं.ति.वि-‘ यजमानस्य ’ नास्ति ।

हविर्होमानुमन्त्रणमन्त्राः]

च कदाचिद्देवैराहुत्या तोषितः पूर्वमिष्टानां यागानां वैगुण्यं परिहृत्य स्विष्टत्वं^{१८} कृतवान् । तथा च ब्राह्मण-
माग्नायते— “ देवा वै यज्ञानुद्वमन्तरायन् स यज्ञमविध्यत् तं देवा अग्निसमागच्छन्त कल्पतां न
इदमिति तेऽद्युवन् स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिम^{१९} राषयिष्याम इति तत् स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वम् ”
(तैसं २.६.८) इति, “ यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्वद^{२०} समर्धयति ” (तैसं २.६.९)
इति च । स्विष्टकृच्छन्दस्य निर्वचनं सौत्रामण्यां मैत्रावरुणप्रैपमन्त्रे विस्पष्टमाग्नायते— “ देवो अग्निः
स्विष्टकृदेवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृत् । स्विष्टमद्य करोतु नः ” (तैत्रा २.६.१०) इति ।
तत्राग्निशब्दाद्यर्थप्रयुक्तं यजमानस्याऽऽद्युष्मत्त्वम् । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाग्नायते— “ अग्निरायुष्मान् स
वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुपाऽऽयुष्मन्तं करोमि ” (तैसं २.३.१०) इति । स्विष्टकृच्छब्दार्थ-
प्रयुक्तत्वात्^{२१} यज्ञप्रतिष्ठाप्राप्तिः । यदायमग्निः स्विष्टं करोति तदा यजमानः सगुणेन संपूर्णेन^{२२} यज्ञेन प्रतिष्ठां
^{२३}फलप्राप्तिलक्षणां लभते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ध्रुवोऽसीति त्रिभिर्मन्त्रैः परिधित्रयमन्त्रणम् ।

युतामियोग इन्धाताः समिधोरनुमन्त्रणम् ॥ १ ॥

यन्मे हविर्मन्त्रयेत् भूस्त्रिभिः सादयेद्दिविः ।

उच्युष्मो मन्त्रयेतेष्मममर्त्यं प्रवरं^{२४} तथा ॥ २ ॥

सौवायारं मनोऽसीति सुच्यायारं तु वार्गति ।

वसन्तपञ्चभिर्मन्त्रैः प्रयाजान् पञ्च मन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमेत्याज्यभागावगोरित्यग्नियागकम् ।

^{२५}दधीत्युपांशुयाजाल्यं स्पष्टमग्नीति पञ्चकम्^{२६} ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् मन्त्राः पञ्चविंशतिर्गताः^{२७} ॥ ४ ॥ इति ॥

अथ श्रीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्याद्वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो दाऽन्यवद्वयेत् ।

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥ ” (जैन्या ५.१.८) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आग्नाताः— “ वसन्तमृतानां प्रीणामि
प्रीणामृतानां प्रीणामि ” इत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । कुतः ? अन्येष्वाम्नेयोपांशुयाजाद्यु-
मन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य युद्धिस्थत्वादिति चेत् । सैवम् । अत्र नियामकाभावात् ।
न तावदत्र पाठो नियामकः । वसन्तप्रीणमर्वांशरदेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीयशाखायां^{२८} पठितानां
शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् । नाऽत्र यन्गोपाकवर्धो नियामकः । वसन्तमन्त्रेण दस्य करयिष्यत्

१८. क.—स्विष्टकृत्वम् । १९. वि४—“प्रयुक्ता; ति—“प्रयुक्तं” । २०. क.—फलप्राप्तिम् । २१. आ. ३०

हा—प्रवृत्तिम् । २२. आ. ना. हा—दधिपरुपांशुयाजस्य । २३. तं. ति.—पयके । २४. तं. ति. वि४—“दर्शिताः ।

२५. आ.—“शाखा” ।

[हविर्होमानुमन्त्रणमन्त्रा-

प्रयाजस्यानुमन्त्रणेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम् । वसन्तमन्त्रे 'समिधागौकविषयस्व विशेषसामर्ध्यस्थादर्शनात् । तस्मादत्र नास्ति "नियतः क्रमः" ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

" १०-उपांशुयजते नाङ्गं द्विविधमन्त्रोऽङ्गताऽथवा ॥

साधारणत्वाद्द्विधादेर्मानाभावादनङ्गता ॥

मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणाऽऽम्नानमीक्ष्यते ।

प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थान्च पाठतः ।

यथासंख्यं संनिधिञ्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥

शुन्धध्वमिति सांनार्यपात्राङ्गं संनिधेर्मतम् ।

पशुधर्मोऽस्यसादेश्यादग्नीषोमीयगो भवेत् ॥" (जैम्या ३.३.११-१४) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने 'मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते— "द्विधरस्यदग्धो भूयासममुं

दमेयम्" इति । अस्य मन्त्रस्योपांशुयाजज्ञतायां श्रुतिवाक्ये न चिद्येते । १० ब्राह्मणे "विनियोगमन्नायायै-

विवरणस्यैवाऽऽम्नातत्वात् । "एतया वै दग्ध्या देवा असुरानदम्बुवन् तयैव आतुष्यं दग्धोति" ॥

१५ (तैसं १.६.११) इति ब्राह्मणम् । दग्धिर्घातकमांशुधम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यग्निष्टनिवारकत्वाद्दिङ्गं

साधारणम् । प्रकरणं च त्रयाणामेकमेव । ततो मानाभावादर्थं मन्त्रो नोपांशुयाजज्ञमिति प्राप्ते द्रूमः—

आध्वर्यवकाण्ड आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्मणि क्रमेणाम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः

क्रमेणाम्नाताः— "अग्नेरहं देवयज्ययाद्वादा भूयासं द्विधरस्यदग्धो भूयासममुं दमेयमग्नीषोमयोरहं

देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्" (तैसं १.६.२) इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानुसंधानसंपदं प्रकरणं श्रूयक्

२० प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः क्रमः कुतो न मानं स्यात् ? न चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्य-

योरिय प्रकरणयोरैकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात् क्रमप्रमाणेन^{१०} मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती

मन्त्रोऽङ्गम् । समानदेशत्वं क्रम इति क्रमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधं पाठकृतमर्थकृतं च । तत्र पाठकृतमपि

द्विविधं यथासंख्यं संनिधिश्चेति । तयोरद्यस्य दग्धिमन्त्र उदाहरणम् । "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे" ॥

२५ (तैसं १.१.३) इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र सांनार्यपात्राणि जुग्मी-

शांलापवित्रादीन्वनन्तरेषु "मातरिश्चनः" (तैसं १.१.३) इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त इति संनिधित्वा

तत्संग्रहोक्षणे "शुन्धध्वम्" इति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादेश्यात्^{११} पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् ।

तदेवं^{१२} क्रमस्य त्रैविध्यं^{१३} द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

३० २६-२६. तं.ति-नियामकः । २७-२७. क-उपांशुयजने नाङ्गद्विधमन्त्रो गतोऽथवा ।

२८. वि४-ब्रह्मणे । २९. जैमिनीयन्यायमालाविस्तरमनुसृत्य शुद्धीकृतः; आ.६.ना.पा.हा-विनियोग आम्ना";

क-विनियोग आम्नाय अर्थान्तरेणास्यै; तं.ति.वि४-विनियोगमन्ना" । ३०. इ.उ.पा.ना.हा-कपप्रकरणेन ।

३१ ति-साहस्यत् । ३२-३२. वि४-क्रमस्य द्वैविध्यम्; इ.उ.पा-क्रमत्रैविध्यम् ।

इडाभागाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः]

अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु सविताऽधशः साद्यो मेऽन्ति दूरेंऽरातीयति तमेतेन जेषम्

अग्निः । मा । दुरिष्टादिति दुः—इष्टात् । पातु । सविता ।

अधशः सादित्यध-शःसात् । यः । मे । अन्ति । दूरे । अरातीयति । तम् । एतेन । जेषम् ।

प्राशित्रेऽवदीयमाने जपति—‘अग्निर्मा’ इति ॥ ‘दुरिष्टात् दुष्टात् यागात् विषम-
गुणात् माम्’ अग्निः ‘पातु तन्निमित्तदोषापनोदनेन मां रक्षतु । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६-२-२) । कर्मणि निष्ठायां वा “ गतिरनन्तरः ” (पा ६-२-४९) इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् । किञ्च—दुरिष्टम् अयुक्तरूपं प्रयाजादि ततो मां पातु । यद्वा—दुरिष्टं यथा न भवति
तथा पातु दुरिष्टाद्विनिवार्य-मां रक्षतु । ‘सविता च अधशःसात् पापरुचेः-रक्षःप्रभृतेषु-पातु ॥
‘यजमानभागेऽवदीयमाने जपति—‘यो मे’ इति । ‘यः-मे-मम’ अन्ति अन्तिके ‘दूरे
वा अरातीयति अरातित्वमिच्छति, अरातिमात्मनो वा अस्माकमिच्छति तं राक्षसादिमनेन जेषम्
जयेयम् । जयतेलेटि “ तिन्बहुलं लेटि ” (पा ३-१-३४), शपो लृक् (पा २-४-७३),
“ ल्हेऽडाटौ ” (पा ३-४-९४), “ इतश्च लोपः ” (पा ३-४-९७) । “ कादिलोपे
बहुलम् ” (द्र. पा ६-४-१४९ वा ८) इत्यन्तिकस्य कलोपः ॥

द्वितीयानुवाके हविरनुमन्त्रणमुक्तम् । तृतीयानुवाके मक्षस्येडादिभागस्यानुमन्त्रणमुच्यते ॥

अग्निरिति ॥ कल्पः—“ प्राशित्रेऽवदीयमाने जपत्यग्निर्मां दुरिष्टात् पातु सविताऽधशःसादिति ”
(बौध् ३-१८) इति ॥ मन्त्रवैकल्येन क्रियावैकल्येन वा ‘यदिष्टं दुरिष्टं तन् । तस्मात् दुरिष्टात् अग्निः मां
पातु । अधशःसात् पापरुचेरमुरादेः सविता मां पातु ॥

‘य इति ॥ कल्पः—“ यजमानभागे यो मेऽन्ति दूरेंऽरातीयति तमेतेन जेषमिति ” (बौध्
३-१८) इति ॥ ‘यजमानभागे’ इत्यस्य ‘अवदीयमाने जपति’ इति दोषोऽनुवर्तते । यो राक्षसादिर्ममान्तिके
‘दूरे वा अरातीयति शत्रुत्वमिच्छति तं राक्षसादिकम् एतेन यजमानभागेन जेषं जयेयम् ॥

१. मै-यजमानोऽव ।

‘१.६.४-यदि दुष्टम्; क.ना.हा-यदरिष्टम् ।

सुरूपवर्षवर्णं एहीमान् भद्रान् दुर्यान् अम्येहि मामनुव्रता
न्यु शीर्षाणि मृड्द्वमिड एहादित एहि सरस्वत्येहि

सुरूपवर्षवर्णं इति सुरूप-वर्षवर्णं । एति । इहि । इमान् । भद्रान् । दुर्यान् । अभि । एति । इहि ।
माम् । अनुव्रतेत्यनु-व्रता । नीति । उ । शीर्षाणि । मृड्द्वम् । इडे । एति । इहि । अदिते ।
एति । इहि । सरस्वति । एति । इहि ।

इडामाहियमाणामनुमन्त्रयते— 'सुरूपवर्षवर्णं' इति ॥ शोभनरूपौ शोभनस्वभावौ
वर्षवर्णौ यस्याः सा तयोक्ता । " पशवो वा इडा " (तैसं १.७.१), " वृष्टिर्वा इडा " (तैसं
१.७.२) इति पशुवृष्टिहेतुत्वादिडाया एवमुच्यते । पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं छान्दसम् । ईदशीडे
एहि आगच्छ इमान् मदीयान् भद्रान् कल्याणान् भजनीयान् दुर्यान् यज्ञगृहान् ; " गृहा वै
दुर्याः " (तैसं ६.२.९) इयुक्तम् । किञ्च— 'माम्' अनुव्रता अनुगुणा अभिप्रेतानि साध-
यन्ती अभि आ इहि आभिमुख्येनागच्छ । असमानपदेऽपि रुदृश्यते^४ । अस्माकं शीर्षाणि नि
मृड्द्वं निर्दोषानस्मान् कुरुष्वमिति पायत् ; यथास्माकं शिरः क्षाळितमनेनेति दोषाशङ्काया
वक्तारो भवन्ति । निमृड्द्वमिति च एकवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन बहुवचनम्, -पूजार्थं वा
वक्ष्यमाणगोभेदापेक्षम् । उ इति समुच्चयेऽवधारणार्थं वा । इडादयः शब्दा गवां नामानि,
यया— " इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुष्येतानि ते अग्निye नामानि " (तैसं ७.१.६) इति । ताच्छब्देनेडा रत्तयते । तत्र गवां भेदाद् निमृड्द्वमिति बहुवचनमुपपद्यते,
हे इडादयः, यूयमागत्य मां निमृड्द्वमिति । यदा गोभिरभेदेनेडोच्यते ' हे इडादिरूपे इडे '

सुरूपवर्षवर्णं इति ॥ कल्पः— " इडामाहियमाणामनुमन्त्रयते सुरूपवर्षवर्णं एहीति मघोनी-
त्यन्तः " (शीर्षी ३.१८) इति ॥ सुरूपेति मन्त्रादिः । मघोनीति मन्त्रान्तः । पाठस्तु— 'सुरूपवर्षवर्णं एहीमान्
भद्रान् दुर्यान् अम्येहि मामनुव्रता न्यु शीर्षाणि मृड्द्वमिड एहादित एहि सरस्वत्येहि रन्तिरसि रमतिरसि
सुनर्वसि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयोपहृत उपह्वं तेऽशीय सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेदता मनसा तच्छक्रेयं
यज्ञो दिवश्च रोहनु यज्ञो दिवश्च गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाश्च अन्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात-
स्मान् शय उत यज्ञाः सचन्तामस्मानु सन्त्याशिपः सानः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी ' इति ॥ 'गोशरीरधारयिष्या
इडावयाया देवतायाः संबोधनं 'सुरूपवर्षवर्णं इति । शृङ्गपुच्छादिकं रूपम् । वर्षं वृष्टिः । वर्णः शुद्धकृष्ण-
कपिलत्वादिः । शोभता रूपवर्षवर्णा यस्याः सा तथोक्ता । शृङ्गादीनामविदीर्घत्वप्रत्यादिवरिहारोण दर्शनीयत्व
रूपस्य शोभनत्वम् । वर्षं द्विविधमुदकस्य घृतरूपं च । तथैवा स्वकीयात् यदात् घृतं वर्षति । तथा च
मन्त्र आम्नायते— " इडायाः पदे घृतवति स्वाहा " (तैसं १.२.५) इति, " मानवी घृतपदी मन्त्र-
वर्णी " (तैसा ३.५.८) इति, " इडायाः पदे घृतवचराचरम् " (भाष्यी ६.५.७) इति च । तथा

२. मे-ईदशी । [इ. पा. ८.३.९, ३ ।]

३. २-२. क-इडामहरीयमाणामनुमन्त्रयते सुरूपवर्षादिर्मघोनीत्यन्तः । ३. आ. ना. हा-गोशरीर
धारयिष्याः ; क-गोशरीरधारयिष्याः ।

इडाभागाद्यनुमन्प्रणमन्त्राः]

रन्तिरसि रमतिरसि सूनर्यसि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयोपहृत उपहृवं (१) तेऽशीय

सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्यः भूयादरैडता

रन्तिः । असि । रमतिः । वसि । सूनरी । असि । जुष्टे । जुष्टिम् । ते । अशीय ।

उपहृत इत्युप-हृते । उपहृवमित्युप-हृवम् (१) । ते । अशीय । सा । मे । सत्या ।

आशीरित्या-शीः । अस्य । यज्ञस्य । भूयात् । अरैडता ।

इति तदा त्वेकवचनमेव न्याय्यम् । इडा पशुसाधनीड्या वा । अदितिरदीना अखण्डनीया । सरस्वती सरणवती सरस्वतीसदृशा वा । रन्तिः रतिहेतुः असि इहामुत्र च । कित्चि “न कित्चि दीर्घश्च” (पा ६.४.३९) इति टिलोपाभावः, वृषादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) । रमतिः रमणीया । “रमेर्निट्” (उ ५.१२) इत्यतिप्रत्ययः । सूनरी शोभनमनुष्या, मनुष्याणां मुख-हेतुत्वात् । पृषोदरादिः (पा ६.३.१०९) । यद्वा—सृष्टु नेत्री सूनरी । नृ नये । सुपूर्वात् १०
, अच इः’ (उ ५.८.८) इतीप्रत्ययः । “कृदिकारादकित्तनः” (द्र. गणसूत्र पा ४.१.४५) इति डीप् । *उपसर्गाविकारश्छान्दसः, सर्वधानवधारणान्नावगृह्यते । यद्वा—रन्त्यादीन्यपि त्रीणि गवां नामधेयानि । हे जुष्टे प्रिये सर्वस्य सर्वेण वा सेविते, ते जुष्टिं त्वया दत्तां प्रीतिम् अशीय व्याप्नुयाम् । अश्रोतेर्छिडि शपो लृक् (पा २.४.७३) । हे उपहृते अनुज्ञाते, ते तव उपहृवम् अनुज्ञाम् अशीय । “ह्रः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु” (पा ३.३.७२) इत्यप् । थाधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । सा अस्य यज्ञस्य आशीः अस्य यज्ञस्य फलं मम सत्या यथाश्रुतिसिद्धिः भूयात् । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१)

ब्राह्मणमन्त्राणां पठे—“सा यत्र यत्र न्यक्रामत् ततो घृतमपीड्यत तस्माद्घृतपचुच्यते” (तैसं २.६.७) इति, “वृष्टिर्वा इडा वृष्टयै वै नित्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति” (तैसं १.७.२) इति च । तदिदं घृतरूपार्थं वर्णस्य शोभनत्वम् । कर्पुरादिसंकीर्णत्वपरिहारणं विस्पष्टं शुक्लकृष्णकपिलत्वादिकं वर्णस्य शोभनत्वम् । तथाधिधे हे इष्टे, इमान् अस्मदीयान् भद्रान् शास्त्रोक्तयज्ञसाधनसंपूर्णान् दुर्धान् यज्ञगृहान् प्रत्यागच्छ । “गृहा वै दुयोः” (तैसं २.६.९) इति हि श्रूयते । किंच भाम् अभिलक्ष्य अनुमता अस्मिन् यज्ञमतेऽनुकृत्या सती, एहि आगच्छ । उशब्दः समुच्चये । अपि च हे इडाविशेषाः, घृतमस्मदीयानि शिरसि नि मृद्द्वद्वे नितरां स्नेहपूर्वकाग्राणादिना शोधयन्वम् । त एवेवाविशेषा इडादिभिः सूनर्यनैः पद्भिर्नोमविशेषैः स्पष्टीक्रियन्ते । इडादीनां गोनामविशेषत्वं सप्तमकाण्डे समाम्नातम्—“इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निये नामानि” (तैसं ७.१.६) इति ॥ एतेषां प्रदक्षीनाभैत्वात् रमत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । हे जुष्टे प्रिये सेव्ये वा, ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिम् अशीय प्राप्नुयाम् । हे उपहृते इडे एहि, इत्येवमागमनायास्माभिरनुज्ञातेऽहमपि ते उपहृवं त्वदीयामनुज्ञाम् अशीय प्राप्नुयाम् । अस्य यज्ञस्य येयम् अश्रीः फलप्रापना सा मे सत्या भूयात् । अरैडता

मनसा तच्छक्रेयं यज्ञो दिवं रोहतु यज्ञो दिवं गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन
यज्ञो देवा अप्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् राय उत यज्ञाः सचन्तामस्मासु

सन्वाशिपः सा नः प्रिया सुप्रतृतिर्मुघोनी

मनसा । तत् । शक्रेयम् । यज्ञः । दिवंम् । रोहतु । यज्ञः । दिवंम् । गच्छतु । यः ।

५ देवयान इति देव—यानः । पन्थाः । तेन । यज्ञः । देवान् । अपीति । एतु । अस्मासु ।
इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् । रायः । उत । यज्ञाः । सचन्ताम् । अस्मासु । सन्तु ।
आशिप इत्या—शिपः । सा । नः । प्रिया । सुप्रतृतिरिति सु—प्रतृतिः । मुघोनी ।

इतीदमः पष्ठथा विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'अरेडता' इत्येकपदा त्रिष्टुप् यजुरादिः यजुरन्ता ।

उक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च 'अरेडता अनादरमुर्वता' मनसा । 'रेड' अनादरे । 'तत् फलं शक्रेयं

१० त्वत्प्रसादात् साधयितुं शक्तो भूयासम् । " लिङ्वाशिप्यङ् " (पा ३.१.८६) । यज्ञः अयम्

अस्मदीयः दिवं रोहतु दिवीकसां तृप्तये भवतु । किञ्च—अयं यज्ञः अस्मानपि दिवं गच्छतु

गमयतु देहपातोत्तरकालमस्मान् दिवमारोहयतु । " बहुलमन्यत्रापि " (उ १९०) इति णिलुक् ।

यद्वा—'हेतुकर्तरि कर्तृनिर्देशः'—'यद्भिर्हेतैः कृपतीति यथा । सामर्प्यात् तत्रेति चेदिहापि पूर्वेण

गतत्वात् आनर्थक्याद्देतेः प्रत्येप्यते । इदानीं यज्ञस्य मार्गं उपदिश्यते—'यः देवयानः पन्थाः

१५ येन पथा देवान् गच्छति देवत्वं वा प्राप्यते तेन पथायं यज्ञः देवान् अपि एतु तेन मार्गेण

गत्वा देवाननुप्रविशतु ॥

'अस्मासु' इति त्रिपदोष्णिक्, त्रिष्टुप् ततः परा । यद्वा—मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ 'अस्मासु

त्वत्प्रसादात्माक्षु इन्द्रः इन्द्रियं वीर्यं दधातु । अस्मान् रायः धनानि पञ्चादीनि अपि च यज्ञाः

उत्तरे च क्रतवः सचन्ताम् । पञ्च समवाये । अस्मासु आशिपः अभिप्रेतान्यपि फलानि सन्तु

२० भूतानि सन्तु । सा च त्वमस्माकं प्रिया तृप्तिहेतुः सुप्रतृतिः सुष्ठु प्रतरणिर्दुःखानाम् ।

अनादरमुर्वता मनसा तत्फलं साधयितुं शक्रेयं त्वत्प्रसादाच्छक्तो भूयासम् । मयाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो

विभ्रेषोमिव क्रमेण दिवं आरोहतु । कनापि वैकल्पप्रतिबन्धेन भ्रंशो यज्ञस्यानारोहणं, भ्रंशाभावे तु यज्ञ

आरोहयेव । आरस्य च यस्यां दिवि यज्ञहविर्मात्रो निवसन्ति तां दिवं स्वर्गप्रदेशविशेषं गच्छतु ।

तस्मिन् प्रदेशे गत्वा सभायासुपविष्टा देवा येन मार्गेण हविर्भोजनशालां गच्छन्ति तेनैव मार्गेणायं यज्ञः

२५ यज्ञसंबद्धहविर्देवान् अभ्येतु प्राप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्टः इन्द्रः अस्मासु इन्द्रियं यज्ञान्तरानुष्ठानाय

चक्षुरादिपाठ्यं दधातु स्थापयतु । तादृशान् अस्मान् रायः यज्ञसाधनानि धनानि यज्ञाः उत करिष्य-

भागा यज्ञ अपि सचन्ताम् आश्रयन्ताम् । आशिपः पञ्चशक्रेण अस्मासु सन्तु । सा तादृशी र्वं

मः अस्मान् प्रति सुप्रतृतिः सुष्ठु प्रकरणेण शश्रूणां हिंसिका मघोनी धनवती च भव ॥

* [पाठपाठे 'रौह' अनादरे] (३५५) इत्यस्ति, निर्णयं हि (२.१२.१) 'रेळवे' इति
कुप्यतिकर्मसु पठितः ।] ५-५. ति.तं.मं-हेतुर्मनिर्देशः । [द्र. पाभा ३.१.२६ वा २] ।

इदमभागाद्यनुमन्त्रणमन्त्रः]

जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नो(२)ऽसि जुष्टिं ते गमेयं
मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।

बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ॥

ब्रध्नं पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोषं दसत्

जुष्टिः । असि । जुषस्व । नः । जुष्टा । नः (२) । असि । जुष्टिम् । ते । गमेयम् ।
मनः । ज्योतिः । जुषताम् । आज्यम् । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम् । यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु ॥

बृहस्पतिः । तनुताम् । इमम् । नः । विश्वे । देवाः । इह । मादयन्ताम् ॥

ब्रध्नं । पिन्वस्व । ददतः । मे । मा । क्षायि । कुर्वतः । मे । मा । उपेति । दसत् ।

यद्वा—सुष्ठु प्रकरणे च हिंसिका शत्रूणाम् । “ नसत्तनिप्रत्तं ” (पा ८-२-६१)
इति निपातनं निष्ठावद्भावात् क्लिनोऽपि भवति । “ क्वादयश्च ” (पा ६-२-११८)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मघोनी धनवती । “ छन्दसीवनिपौ ” (पा ५-२-१०९ वा २)
इति मत्वर्थीयो वनिः । “ ऋन्नेभ्यः ” (पा ४-१-५) इति ङीप् । “ अयुक्मघोनाम् ” (पा
६-४-१३३) इति संप्रसारणम् । एवंगुणोऽस्माकं भव ॥

अवान्तरेढां प्राश्यमानामनुमन्त्रयते—+ + + + +

+ + + + + ‘ ब्रध्न ’ इति ॥ हे ब्रध्न बन्धक मनसां त्वय्येव
हि मनोऽस्माकं सर्वदा बद्धम् । “ बन्धेर्ध्रिषुधी च ” (उ २९२) इति नक्प्रत्ययः ।
परिवृद्धस्यैवेयं संज्ञा । पिन्वस्व प्रीणय अस्मानृत्विजश्च । ददतः मे मा क्षायि देयेन धनेन

जुष्टिरिति ॥ कल्पः—“ अवान्तरेढां प्राश्यमानामनुमन्त्रयते जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नोऽसि
जुष्टिं ते गमेयमिति ” (बौश्री ३-१८) इति ॥ हेऽवान्तरेडे, त्वं जुष्टिः असि प्रीतिरूपाऽसि । नः
अस्मान् जुषस्व प्रीणय । नः अस्माभिः जुष्टा असि सेविताऽसि । ते जुष्टिं स्वदीयां प्रीतिं गमेयं
प्राप्नुयाम् ॥

मन इति ॥ कल्पः—“ अथाऽन्तर्वेद्यद्विमोर्जयते मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्तामिति ” (बौश्री ३-१८) इति ॥ मनः ज्योतिः
मन्तरीयोऽयमग्निस्तत्तद्गुह्यतुपु आन्वं सेवताम् । केनापि वैकल्पेन विच्छिन्नम् इमम् यज्ञं वैकल्पपरि-
हारेण सं दधातु । बृहस्पतिः स्वयमेव नः अस्मदीयम् इमम् यज्ञं वतुताम् । विश्वे देवाः इह यज्ञे
मादयन्तां तृप्यन्तु ॥

ब्रध्नेति ॥ कल्पः—“ बर्हिपदं पुरोडाशमनुमन्त्रयते ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे
मोषं दसदिति ” (बौश्री ३-१८) इति ॥ यज्ञपुरुषवाची ब्रध्नशब्दः । “ यज्ञो वै ब्रध्नः ” (तैसं १-०-१)

+ + अत्रत्यं भाष्यं त्रुटितमिति प्रतीयते ।

[इन्द्राभागाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः]

प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पर्यस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानी मे पाह्युदान-
व्यानी मे पाह्यक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा (३) मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिंश्छोके ॥ ३ ॥

[उपह्वं क्षुष्टौ नस्त्वा पट् च]

प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । भागः । अस्ति । ऊर्जस्वान् । पर्यस्वान् ।

५ प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । मे । पाहि । समानव्यानाविति समान-व्यानी । मे । पाहि ।

उदानव्यानावित्युदान-व्यानी । मे । पाहि । अक्षितः । अस्ति । अक्षित्यै । त्वा । मा । मे ।

क्षेष्टाः । अमुत्र । अमुष्मिन् । छोके ॥ ३ ॥

[मैत्रं १-४-१, १२; छातं ५-२-४, वासं २-१०, १३]

१० क्षयो मां गामि, अपि त्वपचीयताम् । कुर्वतः मे मा उप दसत् । सामर्ष्यं श्रद्धा वा मोपक्षयं
गमत्, अपि तु पुनः पुनर्वर्धताम् । दस्य उपक्षये । छुडि पुपादित्वादद् (पा ३-१-५५) ॥

अन्वाहार्यमासन्नमभिमन्त्रयते—'प्रजापतेः' इति ॥ 'प्रजापतेः' भागः 'अस्ति ।

"स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यः" (तैसं १-७-३) इति 'ब्राह्मणम् । "यस्यावैश्वर्ये" (पा ६-२-१८) इति पतिशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "कर्पावितः" (पा ६-१-१५९) इति भागशब्दोऽन्तोदात्तः । "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" (पा ८-२-६) इत्येकादेशस्य संदितायां स्वरितत्वम् । 'ऊर्जस्वान् अन्नवान् पर्यस्वान् रसवान्, स त्वं प्राणापानौ मम पाहि । मुखनासिकाभ्यां यो वायुर्निर्गच्छति स प्राणः, स च वायोस्तिर्यग्गमनशीलस्योर्व्यगमनहेतुः जीवव्यापारविशेषो वेदितव्यः । अपानो नामावागमनो वायुः । सभानो नाम सर्वसाधारणो हृदये स्थितो वायुः । व्यानो नाम मनो व्याप्य स्थितो नार्डीभित्त्रादिरसस्य नेता । उदान ऊर्ध्वगमनः

२५ इति धृतैः । हे मन्त्र, पिन्वस्व अस्मान्त्विजश्च प्रीणय । ददतः धनं प्रयच्छतः मम देयं धनं
२० मा क्षीयतामपि त्वपचीयताम् । वारं कुर्वतो मम सामर्ष्यं मा उप दसत् मोपक्षीयतामपि तु पुनः पुनर्वर्धताम् ॥

प्रजापतेरिति ॥ श्रव्यः—'अथाऽन्वाहार्यं वाचति । तमन्तर्पेद्यासन्नमभिमन्त्रयते प्रजापते-
भागोऽस्यूर्जस्वान् पर्यस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानी मे पाह्युदानव्यानी मे पाह्यक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा
मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिंश्छोके इति' (ब्र.श्रीश्री ३-१८) इति ॥ यद्यप्यन्वाहार्यं ऋत्विजां भागस्तथाऽपि
तेन प्रजापतेः परितोषान् तन्नामन्त्रमप्यधिरदद् ॥ स च भागः ऊर्जस्वान् अन्नवान्, तन्नोजिनां यच्छ्रद-

२५

६. ५-अनुमन्त्रयते । ७. ५- 'ब्राह्मणम्' नास्ति ।

७. ६-पचति । * [वीथीस्ये-पर्यस्वानित्यान्तादनुवाकस्य 'इत्येव वर्तते ।]

इडाभागाद्यनुमन्त्रमन्त्राः]

शब्दस्योत्पादयिता । पुनर्व्यानप्रहणमनुवर्तजीववृत्तिप्रकारोपसंग्रहार्थम्, विविधाननामकत्वात्
तेषाम् । अक्षितः अक्षीणः अस्ति । अक्षित्यै इह चामुत्र चाक्षयाय त्वां ददामीति सामर्थ्यात् ।
स त्वम् अमुत्र परलोके अस्मिं मुष्मिं जैत्रे ब्राह्मे प्राजापात्ये वा मा क्षेष्टाः परलोके क्षयं मा
गमः । यद्वा— मे ममामुष्मिन् लोके यदाहं परलोके भविष्यामि तदा तत्र ममोपभोगार्थम् । इह
हि कृत्वा परत्र भुङ्क्षते । “ क्षीयते वा अमुष्मिन् लोके ” (तैसं १-७-३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ५
॥ इति षष्ठे तृतीयोऽनुवाकः ॥

त्वान् । पयस्वान् क्षीरवत् स्वादुतमः । यद्वा— क्षीरं पच्यमानत्वात् ‘पयस्वस्त्वम् । अत एव सूत्रकार आह—
“क्षीरे भवतीत्येके” (आपश्मौ ३-३-१३) इति । हेऽन्वाहार्यं, स त्वं शरीरगतान् प्राणादिवायुमेदान् पाहि ।
एक एव वायुः शरीरगतः स्थानभेदात् कार्यभेदाच्च प्राणादिनामभिर्भिद्यते । स्थानभेदः कैश्चिदुक्तः— “ इदि
प्राणो गुदेऽपानः समानो नामिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ” इति ॥ उच्छ्वासात्तःश्वासी १०
प्राणव्यापारः । मलमूत्रयोरर्धःपातनमपानव्यापारः । भुक्तस्यान्नरसस्य शरीरे साम्येन नयनं समानव्यापारः ।
उद्गारद्विकादिरुदानव्यापारः । कृत्स्नासु शरीरभाडीषु व्याप्य प्राणापानवृत्त्योः संधिकाले शरीरस्य षष्ठप्रदानं
व्यानव्यापारः । अत एव छन्दोगा आननन्ति— “ यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः
प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् तस्माद्प्राणन्नपानान् वाचमभिव्याहरति । अतो वाच्य-
व्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि । यथाग्नेर्मन्थनमात्रेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानस्त्वानि करोति ” १५
(छांउ १-३) इति । एवं बहुविधव्यापारहेतुत्वात् प्राधान्यं द्योतयितुं व्यानस्य द्विरुक्तिः । यद्वा— नाग-
कर्मादिवायुविशेषाणां मन्त्रान्तर्भावमभिप्रेत्य पुनरप्युक्तिः । हेऽन्वाहार्यं, त्वम् अक्षितः अक्षीणः अस्ति ।
“ अपरिमितो निरुप्यः ” (तैसं १-७-३) इति ब्राह्मणोक्तेः, “ दक्षिणाम्नावन्वाहार्यं ” महान्तमपरिमित-
मोदनं पचति (आपश्मौ ३-३-१२) इति सूत्रकारोक्तेश्च । तस्मात् परलोकेऽपि अक्षित्यै त्वां ददामीति
शेषः । तेनाभिप्रायेण दीयमानत्वात् अमुत्र परलोके मे मम भोगाय मा क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । २०
तस्मात् अहमपि अमुष्मिन् लोके त्वां यथेच्छमनुभवामीति शेषः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः प्रादित्रावदानं यो मेऽन्ति स्वामिभागकम् ।

इडाह्वयं सुरुषेति जुष्टीरित्यनुमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

मनोऽग्निर्मांजनं मध्वन् पुरोडासां प्रजापतेः ।

अन्वाहार्यं मन्त्रयेत् मन्त्राः सप्येह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

८. आ. ना. हा. पयस्वान् । ९. आ. उद्गारादिः १०. इ. व. तं. ति. ना. पा. हा. अक्षितः
नारित । ११. क. अक्षीणः नास्ति । १२. इ. व. तं. ति. ना. पा. हा. हार्यपचनम् । १३. क. अस्मिन् ३०

[अनुयाजायनुमन्त्रणमन्त्राः

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासि नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेष्व

बर्हिषः । अहम् । देवयज्ययेति- देव-यज्यया । प्रजावानिति- प्रजा-वान् । भूयासम् । नराशंसस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । पशुमानिति पशु-मान् । भूयासम् । अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृतः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । आयुष्मान् । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमेयम् । अग्नेः । अहम् । उज्जितिमित्युत्-जितिमि । अनु । उदिति । जेषम् ।

अनुयाजान् क्रमेणानुमन्त्रयते— बर्हिषः इति ॥ बर्हिषः देवताया देवयज्यया देवाहेण योगेन अहम् प्रजावान् बहुपत्यो जीविदपत्यश्च भूयासम् ॥

नराशंसस्य नरैः शंसनीयस्य । गतमन्यत् । पशुमान् बहुपशुः । हस्वमुड्भ्यां मत्तुप् (पा ६.१.१७६) इति मत्तुप उदात्तत्वम् ॥

अग्नेः स्विष्टकृतः इति ॥ व्याख्यातमेव (तैस १.६.२) ।

सूक्तवाक्ये " अग्निदिदं हविरनुपेत " (तैत्रा ३.५.१०) इत्यादिक्रमेण उज्जितीर्षायति— अग्नेरहम् इत्याद्याः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां पूर्वदेवता इष्ट्वाः तयोः उज्जितिम उच्छ्रितम् ऊर्ध्वलोकविषयं वा जेषं नः अनुदजयन् तद्वेतुकामुज्जितिमलभन्त । " दर्शपूर्णमासयोर्व देवाः " (तैस १.७.४) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नेयां उज्जितिरभूत् पूर्वं तामहम्

पृथिवी नक्षत्रेष्वदिभागस्यानुमन्त्रणमुत्तम् । चतुर्थे देशोद्दृतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणमुच्यते ॥

बर्हिष इति ॥ कल्पः— अनुयाजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासि नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति " (बौश्री ३.१९) इति ॥ बर्हिनराशंसस्विष्टकृच्छ्रन्दाः अनुयाजदेशानामग्निविशेषाणां वाचकाः ।

बर्हिनराशंसयागाभ्यां प्रजावतिः क्रमेण प्रजाः पशूश्च ससर्जेति यजमानस्य तत्प्रायेणा युक्ता । स्विष्टकृन्मन्त्रस्तु व्याख्यातः ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः— अथ यत्र होतुरभिजानास्मिदिदं हविरनुपेतिति तपजमानमुज्जितीर्षायति- पत्यग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेषमिति " ययेष्टम् " (बौश्री ३.१९) इति ॥ यस्मिन् काले होता सूक्तवाकं पठन् " अग्निदिदं हविरनुपेत । अयिवृषत महो जयायोऽकृत " (तैत्रा ३.५.१०) इत्यादीनि सत्तदेवतास्मारकाणि वाक्यानि पठति ' अस्मिन् कालेऽध्ययैजमानं सत्तदेवताविषयाभ्युज्जितिविधानयानि वाचयेत् । अमावास्यायां शीर्षमास्तां वा यां वां देवतां यजति तदिष्टमनतित्रम्य तदनुसारेण सूक्तवाकभागा उज्जितिभागाश्च प्रयोचताभ्याः ॥ पाठस्तु— अग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेष्व सोमस्याहमुज्जितिमनुज्जेष्वमग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेष्वमग्नी-

१. ५- अनुयन् नास्ति ।

१. कं.तं-अनुयाजानामिष्टमनु । २. इ.उं.ना.पां.हा-युक्ताः । ३. क-तपजमानमुज्जिति वाचं । ४. क- इति नास्ति । ५. क-सोमस्याहमुज्जितिमनुज्जेष्वमग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेष्वमग्नीपोमयोरहमुज्जितिमनुज्जेष्वमिन्द्रामिमयोरहमुज्जितिमनुज्जेष्वमिन्द्रस्याहमुज्जितिमनुज्जेष्वमग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेष्वमग्नी- इताःहमुज्जितिमनुज्जेष्वम् ।

अन्याजाचनुमन्त्रणम्]

सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेपमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेपमग्नीपोमयो-
 रहमुज्जितिमनूज्जेपमिन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूज्जेप-
 मिन्द्रस्याह(१)मुज्जितिमनूज्जेपं महेन्द्रस्याहमुज्जिति-
 मनूज्जेपमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेपं

सोमस्य । अहम् । उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अन् । उदिति । जेपम् । अग्नेः । अहम् ।
 उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अन् । उदिति । जेपम् । अग्नीपोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम् ।
 उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अन् । उदिति । जेपम् । इन्द्राग्नियोरितिन्द्र-अग्नियोः । अहम् ।
 उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अन् । उदिति । जेपम् । इन्द्रस्य । अहम् (१) । उज्जिति-
 मित्युत्-जितिम् । अन् । उदिति । जेपम् । महेन्द्रस्येति महा-इन्द्रस्य । अहम् । उज्जिति-
 मित्युत्-जितिम् । अन् । उदिति । जेपम् । अग्नेः स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृतः । अहम् । १०
 उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अन् । उदिति । जेपम् ।

अनूज्जेपं; यथाग्निरुदजयत्, तद्वदहमप्यनेनाग्नेर्यागेन उज्जेपम् उज्जेपयं तादृशमैश्वर्यं ममा-
 मुत्र भूयादिति । “ दर्शपूर्णमासपोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनूज्जयति ” (तैसं १-७-४)
 इत्यादि ब्राह्मणम् । जयतेऽंष्टि “ सिन्धुहृलं लेटि ” (पा ३-१-३४) अडागमः । “ इतश्च
 छेपः ” (पा ३-४-९७) शपो लृक् । “ तादौ च ” (पा ६-२-५०) इत्युज्जितिशब्दे १५
 गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १-४-८४) । एतेन सर्वा उज्जितयो
 व्याख्याताः ॥

सुगन्धह्नमन्त्रौ ‘ वाजस्य ’ इत्यनुष्टुभौ । व्याख्याते चैते (तैसं १-१-१३) । वाजस्य
 अन्नस्य प्रसूतिनिमित्तेन सुच उद्ग्रहणेन मामुदमहीदिन्द्रः । अथ मे सपुनान् सुचः

सोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेपमिन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूज्जेपमिन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेपं महेन्द्रस्याहमुज्जिति- २०
 मनूज्जेपमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेपम् इति ॥ भाज्यभागदेवोऽग्निर्हविः सेविरवा सेन इविया
 पुष्टो यणविरोधिनाऽसुरादीनमिभवस्तुहृष्टं जयं प्राप्तवान् । तदीयां तामुज्जितिमनु यजमानोऽहं पापरूपं
 वैरिणममिभवस्तुहृष्टं जयं प्राप्तोऽस्मि । एष सर्वत्र योग्यम् ॥

तैसं १०

वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।

अथा सपत्न्या इन्द्रो मे निग्राभेणाधरा अकः ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनान् व्यस्यताम् ॥

एमा अगमन्नाशिपो दोहकामा इन्द्रवन्तो (२) वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिपम् ॥

वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सुकेन । उद्ग्राभेणेत्युत्-प्राभेण । उदिति । अग्रभीत् ॥

अर्थ । सपत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणेति नि-प्राभेण । अधरान् । अकः ॥

उद्ग्राभमित्युत्-प्राभम् । च । निग्राभमिति नि-प्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृधन् ॥

अर्थ । सपत्नान् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । मे । विपूचीनान् । वीति । अस्यताम् ॥

२० एतिः । इमाः । अगमन् । आशिप इत्या-शिपः । दोहकामा इति, दोह-कामाः ।

इन्द्रवन्त इतीन्द्र-वन्तः (२) । वनामहे । धुक्षीमहि । प्रजामिति प्र-जाम् । इपम् ॥

निग्राभेण अधरान् अकार्षीत्, तस्मात् उद्ग्राभं निग्राभं च ब्रह्म परिवृढं कर्म देवाः वर्धयन्तु । अथ मम सपत्नान् इन्द्राग्नी विपूचीनान् विश्वगतीन् व्यस्यतां विनाशयेतामिति ॥

यज्ञस्य दोहं वाचयति—'एमाः' इति । इयं पुरउष्णिक्*, प्रथमस्य द्वादशाक्षरत्वाद् ॥

२५ अत्र "यहि होता यजमानस्य नाम गृहीयात्तर्हि मृयादेमा अगमन्नाशिपो दोहकामाः" (तैसं १.७.४) इति ब्राह्मणदर्शनात् । "आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ" (तैत्रा ३.५.१०) इत्यत्र यजमानेनाशासनीयः "आयुराशास्ते" (तैत्रा ३.५.१०) इत्यायुरादाय इमा आशिप

वाजस्येति ॥ कल्पः— "उक्तं वाजस्योव्यूहनम्" (बौध् ३.१९) इति ॥ वाजशब्दोऽस्ति

२० यपोर्ऋचोस्ते ऋचौ वाजवती, तयोर्ऋचोर्यजमानेन जप्यमानयोरुच्युर्ऋचोः पृथ्वी द्वे सुचो व्यूहेत् परस्पर-

विपर्ययेनापसारयेत् । तद्यकारस्वस्वामिराव्यर्थयकाण्डे दक्षित इत्यर्थः । यादस्तु—'वाजस्य मा प्रसवेनोद्-

प्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्न्या इन्द्रो मे निग्राभेणाधरा अकः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा

अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनान् व्यस्यताम्' इति । इन्द्रः वाजस्य अथस्य प्रसूति-

२५ निमित्तेन सुच ऊर्ष्यग्रहणेन माम् उद्ग्राभीत् उत्कर्षं प्रापितवान् । अथ सुचो न्यकारेण मम सपत्नान्

अधरान् न्यकृतानकरोत् । देवाः ब्रह्म परिवृढं सुचोऽस्मद्ब्राह्मिणाहुर्यं कर्मद्वयमवर्धयन् । अथ इन्द्राग्नी

मम सपत्नान् विपूचीनान् सधत्तः पलायमानान् व्यस्यतां विनाशयेताम् ॥

एति ॥ कल्पः— "अथ यत्र होतुरभिजानायाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति तद्यजमानं यज्ञस्य

दोहं वाचयत्येमा अगमन्नाशिपो दोहकामा इन्द्रवन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिपमिति" (बौध् ३.१९) ।

अनूयाजाद्यनुमन्त्रणम्]

रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्व्वेशेन

त्वा सूर्यो देवतां गमयतु

रोहितेन । त्वा । अग्निः । देवताम् । गमयतु । हरिभ्यामिति हरिभ्याम् । त्वा । इन्द्रः ।

देवताम् । गमयतु । एतेशेन । त्वा । सूर्यः । देवताम् । गमयतु ॥

उच्यते । इमा आशिषः आ अग्नन् आगच्छन्तु । छान्दसे छुडि “ मन्त्रे घस ” (पा ५ २.४.८०) इत्यादिना च्छेत्तुक् । “ गमहन ” (पा ६.४.९८) इत्युपधाद्योपः । छुडि वा शपो छक् । दोहकामाः मया दुह्यमानं कामयमानाः । “ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ” (पा ३.२.१ वा ७) इत्यणोऽपवादो णः । अत आगता वयमपि इन्द्रवन्तः इन्द्रेण स्वामिना सहिताः वनामहे । वन पण संभक्तौ । व्यत्ययेन धामनेपदम् । यद्वा—घनु याचने, अनुदाचेत् तानादिकः । विकरणव्यत्ययेन शप् । इन्द्रवन्तो वयं याचामहे प्रजाम् इपम् अन्नं च वो धुक्षीमहि । यद्वा—दोहकामा वयं वनामहे प्रजामिपं च धुक्षीमहीति । “ छिद्सिचावात्मनेपदेषु ” (पा १.२.११) इति सिचः कित्तम् । पादादित्वात् न निहन्पते (द्र. पा ८.१.१८, २८) ॥

प्रस्तरं प्रहियमाणमनुमन्त्रयते— ‘ रोहितेन ’ इति ॥ ‘ देवताम् ’ अग्न्यादीनां सामान्येन अभिधानम् । अग्निः त्वामात्मीयेन रोहितेन अग्नेन देवतां गमयतु । याम्यस्त्वं ह्ययसे ता अग्न्यादिदेवता गमयत्वित्यर्थः । हरिभ्याम् आत्मीयान्मन्त्राभ्याम् इन्द्रः त्वां देवानां सक्तां प्रापयतु । सूर्यः चात्मीयेन एतेशेन श्वेताग्नेन त्वां देवतापार्श्वं प्रापयतु । रोहितादयोऽग्न्यादीनामग्नाः, “ एते वै देवाग्नाः ” (तैसं १.७.४) इति च ब्राह्मणम् ॥

इति ॥ यस्मिन् काले होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्ते, “ अयं यजनानोऽसौ ” (तैमा ३.५.१०) इत्यादिवाच्यमुच्चारयति तस्मिन् कालेऽध्वर्युयंजमानम् ‘ एमा अग्नन् ’ इत्यादियज्ञदोहमन्त्रं वाचयति । सूक्तवाकं “ आयुराशास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते ” (तैमा ३.५.१०) इत्यादय आयुराशाशिषः, “ सामान्नाताः । इमाः आशिषः अग्नन् मां प्रत्यागच्छन्तु । वयमग्न्यापुरादिदोहं कामयमानास्तात्फलप्रदेन्द्रेण युक्तत्वात् इन्द्रवन्तः तमिन्द्रे वनामहे भजामहे । तेन च भजनेन, पुत्रपौत्रादिप्रजाम् इपम् ह्ययमाणमन्त्रापुरादिकं धुक्षीमहि कामधेनुसदृशीमिन्द्रेदेवतां दुह्यासम ॥

रोहितेनेति ॥ कल्पः—“ प्रस्तरं प्रहियमाणमनुमन्त्रयते रोहितेन स्वाऽग्निर्देवतां गमयतु हरिभ्यां रवेन्द्रो देवतां गमयत्वेशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ” (यौधे ३.१९) इति । रोहितेनैतन्नान्ना अग्निर्देवतां गमयत्विति । हे प्रस्तर, त्वरभैरग्न्यादयस्त्वां सूक्तवाक्यत्वात् तां तां देवतां गमयन्तु ॥

३. तं ति—परत्वात् । ४. मै—अथेन । * [द्र. तिपण्डु १.१५.१, २] ।

८. आ.तं—यजमानोऽसौ नास्ति । ९. तं—वाचयेत् । १०. इ.उ.ना.पा.हा—तत्रान्नाताः ।

११. आ.क—च नास्ति; इ.उ.ना.पा.हा—अत्र । * [द्र. तिपण्डु १.१५.१, २] । - १२. आ—तां ताम् नास्ति ।

वि ते मुञ्चामि रशना वि रुश्मीन् वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि
धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधान् देवतासु ॥

वीति । ते । मुञ्चामि । रशनाः । वीति । रुश्मीन् ।

वीति । योक्त्रा । यानि । परिचर्तनानीति परि-चर्तनानि ॥

धत्तात् । अस्मासु । द्रविणम् । यत् । च । भद्रम् ।

प्रेति । नः । ब्रूतात् । भागधानिति भाग-धान् । देवतासु ॥

परिधीन् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—' वि ते मुञ्चामि ' इति ॥ त्रिष्टुभा अश्वत्वेनाग्निः स्तूपते । हे अग्ने, अनेन परिधिविमोकेन ते तव यानि यन्त्रणानि तानि सर्वाण्यपि वि मुञ्चामि इति प्रतिपाद्यते । तत्रैकरथेनाहं (?) रशनाः तव विमुञ्चामि । रशना व्यापिकाः । " अशे रशं च " (उ २४३) इति युच् । कक्ष्यावरिषताः शरीरपरिकर्मविशेषा उच्यन्ते । रुश्मीन् प्रग्रहांश्च विमुञ्चामि, योक्त्राणि योजनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः तानि विमुञ्चामि । यानि चान्यानि तव परिचर्तनानि उरोवध्नादीनि परितो देहस्य पीडनानि । चृती हिंसादी । तानि च मुञ्चामि । यथाऽथ एतैर्युक्तः कार्यं करोति, तथा त्वं परिधिमिः परिहित एतैरेव युक्तः कार्यमकार्षीः । अधुना कार्यं समाप्ते परिधिविमोकेन एतैरेव विमुक्तो निर्यन्त्रणो भव, यथाऽथः कार्यसमाप्तौ विमुक्तरशनादिकः स्वैरं धावति । ततश्च त्वम् अस्मासु द्रविणं धनं यत् च अन्यत् भद्रं कल्याणमभीष्टं तत्तत् सर्वं धत्तात् धेहि स्थापय । किञ्च—नः अस्मान् देवतासु प्र ब्रूतात् प्रब्रूहि । भागधान् भागस्य धातृन् दातृन् युष्मभ्यमेतैर्भागा दत्ता मुहुर्ध्वमिति देवतासु ध्यापयेति । " उपसर्गाद्विडुलम् " (पा ८.४.२८) इति नसो णत्वम् ॥

वीति ॥ कल्पः—' परिधीन् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते वि ते मुञ्चामि रशना वि रुश्मीन् वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधान् देवतासु ॥ ' (श्रौ ३-११) इति ॥ श्लोके षाहस्त्रारोहणोपमं रशनाद्रिमिः सर्वतो भ्रष्टाति । तत्रै रशनाशब्देन पत्ययनद्वयार्थोदरे ष्यमाना तन्तुमयी चर्ममयी वा कक्ष्याभिधीयते । रश्मिद्वयेनाधमुत्तरे संलग्नो हस्तेनाधनिमनार्थो रज्जुविशेष उच्यते । योक्त्रदाद्वेनाथं स्तम्भे बन्धुमुपयुक्तो रज्जुविशेषः । पत्ययनस्य पुरतः पृष्ठतश्चाप-सार्धं धारयितुमुत्तरेपुच्छादी ष्यनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः परिचर्तनदाद्वेनोच्यन्ते । अश्वदग्नेश्च रशनाद्रि-भ्यानीयाः परिधयः । हेऽग्ने, तव बन्धनहेतुं परिधिरूपान् रशनादीन् वि मुञ्चामि । तद्रिमोकेन भन्तुष्ट-सर्वम् अस्मासु द्रविणं धेहि । यच्च अन्यत् भद्रम् अन्नधानादिकं तदप्यस्मानु धेहि । अस्मदीयहविर्भुञ्जु देवतासु भागधान् हविष्यदानस्मान् प्रकरोण ब्रूहि ॥

अनुयाजाधनुमन्त्रणम्]

विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयं सोमस्याहं देवयज्यया (३)
सुरेता रेतो धिपीय त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूना रूपं पुपेयं देवानां पत्नी-
रग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासं

विष्णोः । शंयोरिति शं-योः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
गमेयम् । सोमस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया (३) । सुरेता इति सु-रेताः । ५
रेतः । धिपीय । त्वष्टुः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । पशूनाम् । रूपम् । पुपेयम् ।
देवानाम् । पत्नीः । अग्निः । गृहपतिरिति गृह-पतिः । यज्ञस्य । मिथुनम् । तयोः । अहम् ।
देवयज्ययेति देव-यज्यया । मिथुनेन । प्रति । भूयासम् ।

शंयुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते—'विष्णोः' इति ॥ विष्णुव्यापनवान्, शमनयात्रनरुद्रो गभयानां,
शाम्यतियैति म्यां शुणाद्यभावच्छान्दसः । "कंशंम्याम्" (पा ५.२.१३८) इति वा मत्वर्थायो १०
युस्रस्त्ययः । बृहस्पतेः पुत्र उच्यते । "देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन् ते शंयुं बार्हस्पत्यम्"
(तैसं २.६.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । विष्णुत्वेन वा बार्हस्पत्यः स्तुयते । "यज्ञो वै विष्णुः" ८६
(तैसं १.७.४) इति ब्राह्मणम् । तस्य अहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गतम् ॥
पत्नीसंयाजानुमन्त्रयते—'सोमस्याहम्' इत्यादिभिः ॥ 'सुरेताः' अमोघबीजः ।
'सोमनसी' (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'रेतः' धिपीय आत्मनि धारयेयम् । १५
'सुधितवसुधित' (पा ७.४.४५) इत्यादौ दधातेरिकारांशो निपात्यते । "सोमो वै रेतोवाः"
(तैसं १.७.४) इत्यादि ब्राह्मणम् । 'त्वष्टुरहम्' इति ॥ "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"
(तैसं १.७.४) इति ब्राह्मणम् । 'पशूनां रूपं पुपेयं पोपेयम् । "छिडपाशिष्यद्"
(पा ३.१.८६) ॥ "नामन्यतरस्याम्" (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अथान्ययोः सहानुमन्त्रणम्—'देवानाम्' इति ॥ 'देवानां पत्नीः पत्न्यः' अग्निः च २०
'गृहपतिः' इति यज्ञस्य 'मिथुनम् एव तत् । 'तयोः' अहं देवयज्यया मिथुनेन पुत्रादिमिथुनेन

विष्णोरिति ॥ कल्पः—"शंयुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां
गमेयमिति" (श्रीधरी ३.१९) इति ॥ शंयुवाकः सुरमिमं बृहस्पतिपुत्रं मृतं । "ते शंयुं बार्हस्पत्यम्"
(तैसं २.६.१०) इति ब्राह्मणोक्तेः । स च बह्वुषु कार्येषु घ्याप्नुवन् विष्णुरित्युच्यते । तस्य परितोष-
हेतुष्वान् परिधिप्रहरणं तदीया देवयज्या तथा यजमानोऽहं कृत्स्नयज्ञेन निज्यर्थां प्रतिष्ठां पत्न्यं गमेयं २५
मानुष्याम् ॥

सोमस्येति ॥ कल्पः—"पत्नीसंयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो
धिपीय त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूना रूपं पुपेयमिति" (श्रीधरी ३.१९-२०) इति, "अथेतरावुपसमस्यति

[अनूयाजाधनुमन्त्रणम्]

वेदोऽसि वित्तिरसि; विदेयं कर्मासि करुणमसि क्रियासं सनिरासि सनिताऽसि
सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनम् ॥ ४ ॥

[इन्द्रस्याहमिन्द्रवन्तः सोमस्याहं देवयज्यया चतुश्चत्वारिंशच्च ।]

वेदः । असि । वित्तिः । असि । विदेयं । कर्म । असि । करुणम् । असि । क्रियासम् । सनिः ।
असि । सनिता । असि । सनेयम् । घृतवन्तमिति घृत-वन्तम् । कुलायिनम् । रायः । पोषम् ।
सहस्रिणम् । वेदः । ददातु । वाजिनम् ॥ ४ ॥

[मंसं १०४१; कासं ५०१; ३-४; वासं १७०६३-२४]

प्र भूयासं प्रकर्षेण युक्तो भूयासम् । मिथुनापेक्षया तयोरिति द्विवचनम् । “ एतस्माद्धै मिथुनात्
प्रजापतिः ” (तैत्ति १०७४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

वेदोऽन्तर्वेदि निधीयमाने यजमानं वाचयति—‘ वेदोऽसि ’ इति षट्पदया शकार्या ॥
‘ विदेयं ’, ‘ क्रियासम् ’, ‘ सनेयम् ’ इति त्रयाणां पादानामन्ताः, एते च तिङः परत्वान्न निहन्यन्ते
(द्र. पा. ८-१-२८) । हे वेद, वेदः असि यद्विद्वत् वेद्यात्मकं वेत्तव्यं लब्धव्यं धनं तदेव त्वमसि;

देवानां पत्नीरग्निगृहपतिर्धृजस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमिति ” (बौधौ ३-२०-)
इति च ॥ चतुर्णां पत्नीसंयाजानां क्रमेण सोमस्त्वष्टा देवपरन्वो गृहपत्यग्निरिति चत्सो देवताः । तत्र सोमस्य
रेतोधारणमिमान्निवात् तदीययागेनाहं रेतः धिपीय धारयेयम् । द्विविधे हि रेतः वन्ध्यमुत्पादकं
च । तत्र वन्ध्यव्यावृत्तये सुरैताः इति विशेष्यते । स्वष्टा तु निषिक्तं रेतः पश्चादिरूपेण विकारयति ।
अतस्तथागेन पशुरूपं पुष्यं पुष्यासम् । मिथुनत्वसिद्धयर्थमेकरिमन्त्रे मन्त्रे तृतीयचतुर्थे देवते समस्येते ।
या देवपरन्वो यश्च गृहपतिरग्निस्तदुभयं मिलित्वा यश्चत्सन्धि मिथुनम् । तदीययागेनाहमसि मिथुनेन
पुत्रपुत्रीरूपेण प्रकृष्टो भूयासम् ॥

वेद इति ॥ कल्पः—“ वेदे यजमानं वाचयति वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयस्यान्तादनुवाकस्य ”
(बौधौ ३-२०) इति ॥ वेदे निहिते सतीति शेषः । “ अन्तर्वेदि वेदं निधाव ” (भाष्यौ ४-१३-५) इति
सूत्रान्तरे दर्शनात् । पाठस्तु—‘ वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयं कर्मासि करुणमसि क्रियासं सनिरासि सनिताऽसि
सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनम् ’ इति ॥ ‘ वेदोऽसि ’ इत्यस्य

अनुयाजाद्यनुमन्त्रणम्]

तल्लामहेतुत्वात् । अत्र “ वेदेन वै देवा अंसुराणां वित्तं वेद्यम् ” (तैसं १.७.४) इत्यादि
ब्राह्मणम् । विन्दतेः कर्मणि घञ् । वित्तिः लाभः लाभसाधनं वा त्वम् असि धनस्य ।
तस्मादेव भावे करणे वा क्तिन् । तादृशेन त्वयाऽहं विदेय अभिमतं धनं लसीय । विन्दतिः
स्वरितेत् । “ छिडवाशिष्यः ” (पा ३.१.८६) । कर्म अनुष्ठानं त्वम् असि, त्वदधीनत्वात् ।
करुणम् अनुष्ठापकश्च असि । करोतेः उन्नप्रत्ययः (उ ३४०) । तादृशेन त्वयाऽहं क्रियासं
कर्ता भूयासम् । सनिः संविभागः त्वम् असि सनिता असि संविभक्ता चासि, तादृशेन
त्वयाऽहं सनेयं विन्देयं संविभजेयम् । अधुना परोक्षमुच्यते— घृतवन्तम् आश्रयन्तं कुलायिनं
नीडवन्तं गृहवन्तं सहस्रिणं सहस्रवन्तं भृषिष्ठवन्तं पुत्रपश्चादिभिः, वाजिनम् अन्नवन्तं रायः
पोषं क्षेत्रपश्चादेर्धनस्य पुष्टिमस्मभ्यं वेदः ददातु रायस्पोषं धनवृद्धिं वाजिनमन्नं च ददातु ॥

॥ इति षष्ठे चतुर्थोऽनुवाकः ॥

वाक्यस्वार्थो ‘ वित्तिरसि ’ इत्यनेन स्पष्टीक्रियते । हे दर्शनमय, त्वं वेदनामा असि । तस्य नाम्नोऽयमर्थः—
वित्तिः द्रव्यलाभसाधनमिति, अतः स्वप्नसादेनाऽहं धनं विदेय लभेय । तथैवोपरि व्याख्येयम् ।
कर्म असि कर्मनामकम(कोऽ)सि । तस्य व्याख्यानं ‘ करुणमसि ’ इति । क्रियतेऽनेनेति करुणं वेदि-
संमार्जनभस्माभ्यूहनादिसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वयाऽहं संमार्जनादिकं क्रियासम् । तथा त्वं सनिः
असि सनिनामाऽसि । तद्व्याख्यानं ‘ सनिताऽसि ’ इति । धनस्य दाता असि इत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रसादेन
सनेयं धनस्य विवागादिभ्यो देयासम् । किंच वेदः भवान् महर्षिः रायः पोषं धनं पुष्टिं ददातु । कीदृशं
रायस्पोषम् ? घृतवन्तं घृतादिभोजनसाधनसमृद्धम् । कुलायिनं निवासहेतुबहुगृहोपेतम् । सहस्रिणं
सहस्रलक्षादिसंख्यापेतम् । वाजिनं भोज्यान्नसमृद्धम् ॥

अत्र विनियोगसंप्रहः—

“ यद्विस्त्रिभिरनुयाजान् मन्त्रयेत् सूक्तवाक्यम् ।

अग्रेरित्यष्टभिर्वाजद्वाभ्यां व्यूहेत् सुचौ तथा ॥ १ ॥

एमाः स्वनामंप्रहणे रोहीति प्रस्तरं त्रिभिः ।

वि ते परिधिभोक्तुं तु विष्णोः शं शयुवाक्यम् ॥ २ ॥

त्रिभिः सोमादिसंयाजान् वेदो वेदाभिमर्शनम् ।

अनुवाके चतुर्थोऽस्मिन्स्त्रयोविंशतिरीरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

८. मै- अत्र नास्ति । ९. मै- लभेय । १०. मै- अनुष्ठानपरः । (‘ वित्तेः ’ इति
संभाव्यते ।) ।

१५. आ. ना. हा- तत्प्रसा । १६-१६. इ. उ. तै. ति. ना. पा. हा- सनिः असि नास्ति । १७. इ. ३०
उ. तै. ति. पा- पोषम् ; क- रायस्पोषम् नास्ति । १८. तै. ति- ध्रुवोः । १९. क. तै. ति- प्रहणम् ।

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंपज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

एति । प्यायताम् । ध्रुवा । घृतेन ।

यज्ञंपज्ञमिति यज्ञं—यज्ञम् । प्रतीति । देवयद्भ्य इति देवयत्-भ्यः ॥

५ सूर्यायाः । ऊधः । अदित्याः । उपस्थ इत्युप-स्थे । उरुधारेत्युरु-धारा । पृथिवी । यज्ञे । अस्मिन् ॥

- ध्रुवामाप्यायमानामनुमन्त्रयन्ते—‘ आ प्यायताम् ’ इति । इयं विराट् त्रिष्टुप् ॥ ‘ आ प्यायतां वर्धतां सदा पूर्यतां घृतेन ध्रुवा । यज्ञंपज्ञम् प्रति सर्वेषु यज्ञेषु । वीसायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । देवयद्भ्यः देवानात्मन इच्छद्भ्यः । “ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ” (पा ७.४.३५) इतीत्वाभावः । देवान् वा देवयद्भ्यः तृप्तान् क्रीडयद्भ्यः ऋत्विग्यः । यथा
- १० तेभ्यः पर्याप्तं भवति तथा आप्यायताम् । द्वितीयपक्षे लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावश्छान्दसः । सैव ध्रुवा विशेष्यते—‘ सूर्यायाः सूर्यवत्या द्योस्तिष्ठद्गोस्थानीयायाः ऊधः अधोगतापीनभागस्थानीया । “ सूर्यादेवतायां चाप् ” (द्र. पाभा ४.१.४८ वा ९) । अदित्याः अदीनायाः पृथिव्या उत्तानायाः उत्सङ्गस्थानीया, सर्वोपजीव्यत्वात् । देवमातुरेव वोपस्थ उत्सङ्गः, देवानामुपलालनस्थानत्वात् । किञ्च—‘ उरुधारा महाधारा संततप्रलवनी पृथिवी विस्तीर्णा ।
- १५ यद्वा—उरुधारा पृथिवी महार्थसाधनपृथिवीस्थानीया । तादृशी ध्रुवा अस्मिन् यज्ञे सर्वयज्ञार्धमाप्यायतामिति ॥

चतुर्थेऽनुयाजादिशेषोमानुमन्त्रणमुक्तम् । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥

एति ॥ कल्पः—‘ ध्रुवामाप्यायमानामनुमन्त्रयत आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंपज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिञ्चिती ” (बौध् ३.२०) इति ॥

- २० यज्ञंपज्ञं प्रति तां तामाहुर्वि प्रति देवयद्भ्यः देवान् होतुमिच्छद्भ्य ऋत्विग्भ्यः । पर्याप्तं घृतेन इयं ध्रुवा आ प्यायतां पुनः पुनः पूर्यताम् । ऊधःशब्देन पयःपूर्णेस्तनसंघोऽभिधीयते । सूर्याशब्देनोपां आदित्यपत्नी विवक्ष्यते । तत्पत्नीत्वं च नक्षत्रेष्टाव्रतान्यते—‘ उपा वा अकामयत् । प्रियाऽऽदित्यस्य सुभगा स्वामिति ” (तैत्ति ३.१.६) इति । इवशब्दोऽत्राध्याहृत्यः । यथा ‘ सूर्यायाः गोरूपधारिण्याः ऊधः पयःपूर्णं तथा ध्रुवा घृतेनाऽऽप्यायताम् । किं च । अदित्याः वेदिरूपायाः पृथिव्याः ‘ उपस्थे उत्सङ्गे वर्तमाना सेर्यं ध्रुवा उरुधारा महाधारा पुनः पुनः सिच्यमानाभिराज्यधारारिहुरेवाऽत एव पृथिवी विस्तीर्णा सती अस्मिन् सर्वस्मिन् यज्ञे समग्राप्यायताम् ॥

* (द्र. पा १.४.९०) । १. वं—अधोगतासिन(१)भारस्थानीयायाः; ति—अधोगतापीनभारस्थानीयायाः; तं—अधोगतपीतभा(२)स्थानीया । २. म्—उत्सङ्गस्थाना ।

१. इ.त.ति—‘ उपस्थे ’ नास्ति । २. क—‘ वर्तमाना ’ नास्ति ।

भाष्यायनाद्यनुमन्त्रणम्]

प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमानेन सदसि सन्मे
भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः
प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । विभानिति वि-भान् । नाम । लोकः । तस्मिन् । त्वा ।
दधामि । सह । यजमानेन । सत् । अस्ति । सत् । मे । भूयाः । सर्वम् । अस्ति । सर्वम् । मे ।
भूयाः । पूर्णम् । अस्ति । पूर्णम् । मे । भूयाः । अक्षितम् । अस्ति । मा । मे । क्षेष्टाः ।

यजमानभागं प्राश्नाति—‘ प्रजापतेः ’ इति ॥ ‘ प्रजापतेः ’ लोकः ‘ विभान् सूर्यादिभिः
यो विविधं भाति, सूर्यादिरहितं स्वतेजसा वा, स पुनरयं लोकः । “ अयं वै प्रजापतेः ”
(तैत्ति १.७.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘ तस्मिन् लोके त्वां ’ दधामि स्थापयामि ‘ यजमानेन मया
‘ सह हे यजमानभाग ॥

पूर्णपात्र आनीयमाने यजमानं वाचयति—‘ सदसि ’ इत्यादि ॥ ‘ सत् सत्ताविष्टं यावत् १०
किञ्चित् तत् ‘ सर्वम् त्वम् ‘ अस्ति । तस्मात् त्वं सत्ताविष्टं सर्वं ‘ मे मम ‘ भूयाः भव, सर्वस्य सत्ता-
साधनं भूयाः, न किञ्चिदप्यसन्मे भूयात् । यद्वा—सत् शोभनमसि; तस्मादावत् किञ्चिच्छोभनं
नः तत्सर्वं मे भूयाः, सर्वं सर्वात्मकमसि, त्वत्तोऽन्यत् न किञ्चिदस्ति; तस्मात् ‘ सर्वम् इष्टं मम त्वं
‘ भूयाः, ‘ पूर्णं पर्याप्तं सर्वसमृद्धिभिः आप्यायितम् ‘ अस्ति । “ वा दान्तशान्तं ” (पा ७.२.२७)
इति निष्ठातो निपात्यते । तस्मात् त्वं मम पर्याप्तमभिमतं ‘ भूयाः । ‘ शोभनं च कृन्नं च १५
पर्याप्तं च ममाभिमतं संपादयेति भावः । ‘ अक्षितम् अनुपक्षीणम् ‘ अस्ति, तस्मात् मद्रिपये
‘ मा ‘ क्षेष्टाः क्षयं मा गाः, मित्रमिव वर्तस्वेति ॥

प्रजापतेरिति ॥ कल्पः—“ अयं यजमानभागं प्राश्नाति प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्स्त्वा
दधामि सह यजमानेनेति ” (बौश्री ३.२०) इति ॥ यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना सृष्टत्वात्
तत्संबन्धिनस्तथाऽप्यकर्मभूमित्वेन यजमानान् प्रति विशेषेण न भ्रान्तीति नास्ति तेषां विभान्छब्दवाच्य- २०
त्वम् । भूलोकेषु कर्मभूमित्वेन यजमानानां विशेषेण भासमानत्वात् विभान्छब्दवाच्यः । विभान्नामके
प्रजापतिसंबन्धिनि तस्मिन् भूलोके इविभागभक्षकेण ‘ यजमानेन मया ‘ सह त्वां स्थापयामि ॥

सदसीति ॥ कल्पः—“ पूर्णपात्रे यजमानं वाचयति सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः
पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टा इति ” (बौश्री ३.२०) इति ॥ पूर्णपात्र आनीयमाने
अध्वर्युणेति शेषः । हे पूर्णपात्र, त्वं ‘ सत् ‘ अस्ति संयक्तादिकार्यकारितया शोभनमसि । अतो मम फल- २५
प्रदानेन ‘ सत् ‘ भूयाः शोभनं भूयाः । ‘ सर्वम् ‘ अस्ति श्रुत्येकेन वक्ष्यमाणेन प्राच्यादिसर्वदिग्वाप्तमसि ।
अतो ममापेक्षितं ‘ सर्वं कार्यं कर्तुं क्षमं ‘ भूयाः । अग्निः ‘ पूर्णम् ‘ अस्ति । अतो मम प्रयोजनं संपूर्णं कर्तुं सु-
शुभतं ‘ भूयाः । ‘ अक्षितम् ‘ अस्ति पूर्णत्वादेव त्वं क्षयरहितमसि । अतो मम कार्यकरणे ‘ मा ‘ क्षेष्टाः क्षयं
मा प्राप्नुहि ॥

३. आ.ना.हा—एतेषाम् ।

प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणायां(१)दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां
 प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्ज-
 यन्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा
 प्राच्याम् दिशि देवाः ऋत्विजः मार्जयन्ताम् दक्षिणायाम् (१) दिशि मासाः पितरः
 ५ मार्जयन्ताम् प्रतीच्याम् दिशि गृहाः पशवः मार्जयन्ताम् उदीच्याम् दिशि आपः
 ओषधयः वनस्पतयः मार्जयन्ताम् ऊर्ध्वायाम् दिशि यज्ञः संवत्सर इति संवत्सरः
 यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः मार्जयन्ताम् विष्णोः क्रमः असि अभिमातिहेत्यभिमाति-हा ।

दिशो व्युत्सिञ्चति—' प्राच्याम् ' इत्यादि ॥ अत्र ब्राह्मणम् । " सर्वाणि वै भूतानि
 व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति " (तैसं १.७.५) इति । ततः प्राच्यां दिशि व्यवस्थिताः ये देवाः
 १० ऋत्विजः च ते इदानीं मार्जयन्ताम् आत्मानं मां च शोधयन्ताम् । " एष वै दर्शपूर्णमास-
 योर्वमृयः " (तैसं १.७.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । एतेन ' दक्षिणायाम् ' इत्यादयो व्याख्याताः ।
 मासाः त्रिंशद्दहोरात्रात्मकाः पितरः स्वपित्रादयः, सोमपितृमदादयश्च । गृहाः आवसयाः,
 येषु निवसन्ति जन्तवः । पशवः द्विविधा प्राग्या आरण्याश्च द्विचतुष्पादात्मकाः दोहनवहनादि-
 कार्यक्षमाः । यज्ञः दर्शपूर्णमासादिः । संवत्सरः द्वादशमासात्मकः । यज्ञपतिः यजमानः,
 ५ सृष्ट्यादिकृत् प्रजापतिर्वा । शिष्टं स्पष्टम् ॥

विष्णुक्रमान् क्रामति—' विष्णोः क्रमोऽसि ' इति ॥ " विष्णुमुखा वै देवाः " (तैसं
 १.७.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । विष्णोः भगवत्स्त्रीन् लोकान् क्रामतः यः क्रमः पदविक्षेपः स

प्राच्यामिति ॥ कल्पः—' दिशो व्यूहति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणायां
 दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो
 २० वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति " (बौश्री ३.२०) इति ॥
 ऋत्विग्देवाद्यभिमानिनः सर्वे प्राणिनो यामे ऋष्टे प्राच्यादिदिक्षु निवसन्ति । अत एव ब्राह्मणमाभ्यासे—
 " सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति " (तैसं १.७.५) इति । मासगृहादीनामचेतनत्वेऽपि तदभि-
 मानिनः पुरुषा इह विवक्षिताः । अन्तर्धानादिशक्तियोगादेतेषामदर्शनमवित्त्वम् । त एते देवावयवस्यै
 तस्यां दिशि मार्जयन्तां शोधयन्ताम् ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—' अद्योपोत्थाय दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमान् क्रमते । विष्णोः क्रमोऽ-
 २५ स्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमते निर्भक्तः स यं द्विष्म ' इति चतुर्भिरनुच्छन्दसम् ।
 तृतीये चतुर्थमनुवर्तयति । न चतुर्थीय प्रक्रामति । नाऽऽहवनीयमुपास्तेति " (बौश्री ३.२०-२१) इति ॥

* [वीश्रीसूत्रे—' व्युत्सिञ्चति ' इति पाठः ।] । ४. क. त. ति—माम् । ५. क—विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा
 ३० ऋष्टुभेन छन्दसान्तरिक्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः । विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयते हन्ता जागतेन छन्दसा
 दिवमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः । विष्णोः क्रमोऽसि शश्रूयते हन्तानुच्छन्देन छन्दसा दिशोऽनु विक्रमे
 निर्भक्तः स यं द्विष्मः इति ।

भाष्यायनाद्यनुमन्त्रणम्]

गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यभि-
शास्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसान्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो-

गायत्रेण । छन्दसा । पृथिवीम् । अनु । वीति । क्रमे । निर्भक्त इति निः-भक्तः । सः । यम् ।
द्विष्मः । विष्णोः । क्रमः । अस्ति । अभिशास्तिहेत्यभिशास्ति-हा । त्रैष्टुभेन । छन्दसा ।
अन्तरिक्षम् । अनु । वीति । क्रमे । निर्भक्त इति निः-भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः ।

एव त्वम् अस्ति यो ममासि । विष्णोरामनश्वाभेदोपचारादेवमुच्यते । ब्राह्मणं च भवति—
“ विष्णुरेव भूत्वा यजमानः ” (तैसं १.७.५) इत्यादि । “ नोदातोपदेशस्य ” (पा
७.३.३४) इति बृहद्यभावः । क्रमो विशेष्यते—अभिमातिहा, अभिमातिः पाप्मा तस्य
हन्ता त्वमसि, यतो विष्णोः क्रमोऽसि । यद्वा—यो विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रिविक्रमरूपस्य
भगवतः विष्णोः सर्वलोकक्रमणक्षमः क्रमः पदविक्षेपः सर्वानिष्टहन्ता स एव त्वमसि यो मदीयः १०
क्रमः, अतः तादृशेन त्वयानुक्रमेण विक्रमणेनाभिजयामि सर्वमप्रतिबन्धेन । “ वृत्तिसंगतायनेषु
क्रमः ” (पा १.३.३८) इत्यात्मनेपदम् । पूर्वं देवा गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः पृथिव्यादीन्
लोकानभ्यजयन्; अत इदमुच्यते—‘ गायत्रेण छन्दसा ’ इति । गायत्र्याद्यात्मकत्वाच्च
पृथिव्यादीनाम् । यथोक्तं—“ गायत्री वै पृथिवी ” (तैसं १.७.५) इत्यादि । तद्वदहमपि
गायत्रेण छन्दसा पृथिवीम् अनु वि क्रमे इति । गायत्र्येव गायत्रम् । “ छन्दसः प्रत्यय- १५
विधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम् ” (पा ४.२.५५ वा १) इत्यणप्रत्ययः । पूर्वं
विष्णुना क्रान्तां पृथिवीं पश्चादिदानीमहं विक्रम इत्यनोरर्थः । इत्थं यस्माद्विष्णुरेव भूत्वाऽहं विक्रमे
त्वं च यथा विष्णोः क्रमोऽसि अतो निर्भक्तः स मया क्रान्तया इतः पृथिव्या सः निर्भक्तः
निर्वासितो विनाशितोऽस्तु यं द्विष्मः । उपक्रमे श्रुतत्वादिभिमातिर्गम्यते । “ गतिरनन्तरः ”
(पा ६.२.४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एतेनोत्तरे व्याख्याताः । अभिशास्तिरभिशंसनम् २०
अकृतगर्होक्तिः । त्रिष्टुब्जगल्पनुष्टुप्छान्देभ्य उत्सादिन्वाद्ञ् (पा ४.१.८६), “ छन्दसः प्रत्यय-

तृतीये पदेशवस्थाय चतुर्थे मन्त्रं पठेत् । चतुर्थमन्त्राय प्रक्रमे न कुर्यात् किं तु मन्त्रमन्तरेण तृष्णीमेव चतुर्थं
प्रक्रमं कुर्यात् । तं प्रक्रमं कुर्यात्साहचर्येण नातिक्रमेत् किं स्वाहवनीयान् पश्चादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रक्रमान्
समापयेत् ॥
विष्णोरिति ॥ द्वितीयादिमन्त्रपठस्तु—“ विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसाऽ- २५
न्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि
क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽसि शाश्वयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा दिशोऽनु वि क्रमे निर्भक्तः
स यं द्विष्मः ” इति ॥ अत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुरत्नेन भावयेत् । “ चतुर्णां प्रक्रमानां प्रदेशान्

६. क-मन्त्रार्थस्तु । ७. तं.ति-न चतुर्णाम्; क.म.य-चतुरः । ८. क.म.य-प्रक्रमणः ।

[आप्यायनाद्यनुमन्त्रणम्]

विष्णोः (२) क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः
 स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा दिशोऽनु
 वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ ५ ॥

[दाक्षिणायामन्तारिक्षममनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोरेकात्रिंशच्च]

५ विष्णोः (२) । क्रमः । असि । अरातीयतः । हन्ता । जागतेन । छन्दसा । दिवम् । अनु ।
 वीति । क्रमे । निर्भक्त इति निः-भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः । विष्णोः । क्रमः । असि ।
 शत्रूयत इति शत्रु-यतः । हन्ता । आनुष्टुभेनेत्यानु-स्तुभेन । छन्दसा । दिशः । अनु । वीति ।
 क्रमे । निर्भक्तः इति निः-भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

[मंसं १-४-२; कासं ५-५; वासं २-५]

८ विधाने' इत्यस्य प्राग्दीव्यतीयत्वात् । 'अरातीयतः अरातित्वमस्माकमिच्छतः, अराति वाऽऽत्मन
 १० इच्छतः' हन्ता हन्तुमर्हः । "अहं कृत्यतृचक्ष" (पा ३-३-१६९) इति तृच् । "शत्रुनुम'"
 (पा ६-१-१७३) इति पठ्या उदात्तत्वम् । हननशीलो वा हन्ता । ताच्छीलिकस्त्वन्
 (पा ३-२-१३५) । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । अरातीयत इति द्वितीयाबहुवचनम् । एवं 'शत्रूयतः
 इत्यत्रापि वेदितव्यम् ॥

इति पष्ठे पञ्चमोऽनुवाकः ॥

१५ पृथिव्यादिलोकस्वरत्वेन' भावयेत् । गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानिदेवतास्तेषां प्रक्रमणामनुप्राहिकाः । अभिमाति-
 शब्दो नरकप्रदं पापमाचष्टे । "पाप्मा वा अभिमातिः" (तैसं २-१-३) इति ध्रुतः । हे प्रथमप्रक्रम,
 त्वं पापघाती 'विष्णोः' क्रमः 'असि । गायत्रीछन्दोदेवतयाऽनुष्टुहीतोऽहमेतत्प्रदेशस्या' पृथिवीमनुसृत्व'
 'वि' क्रमे पादं प्रक्षिपामि । 'यम्' अभिमातिं ययं 'द्विष्मः' 'सः' अभिमातिः 'निर्भक्तः' अस्मात् प्रदेशात्
 निःसारितः । ध्वंसुत्तरत्र योज्यम् । अग्निरास्तिरन्यैरापादितोऽपवादः । रातिर्दानं द्रव्यलाभः । तद्विवारणमरातिः
 २० तदिच्छन्तो 'विरोधिनाऽरातीयन्तः । तृतीयप्रक्रमस्तान् हन्ति । शत्रूत्वं हिंसकत्वं, तदिच्छन्तो वैरिणः
 'शत्रूयन्तः । चतुर्थप्रक्रमस्तान् हन्ति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" आप्या भुवाप्यायने स्यात्प्रजा स्वर्ग्येराभक्षणम् ।

सदसीति प्रणीतानां धाराया अभिमन्त्रणम् ॥ १ ॥

प्राच्यां तु पञ्चभिः सिञ्चेत्क्रमेद्विष्णोश्चतुष्टयात् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन् मन्त्राद्वा दश वर्णिताः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

मध्यमकाण्डे पष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

९. म४-—'लोकत्रयरूपरत्वेन । १०. इ.उ.पा.हा-—'मेतत्सदे, शत्रूणांम् । ११. तं-—'मनुसृत्व ।

३० १२. इ.उ.पा.हा-—'तस्य विरो'; तं, नि. -त्वस्य विरो', म४-—'स्वसंबिरो' । १३. आ.क.ना.हा-—'शत्रूयतः ।

सूर्योपस्थानादिमन्त्राः]

अगन्म सुवः सुवरगन्म संदृशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽ वृक्षि
सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेही-
अगन्म । सुवः । सुवः । अगन्म । संदृश इति सं-दृशः । ते । मा । छित्सि । यत् । ते ।
तपः । तस्मै । ते । मा । एति । वृक्षि । सुभूरिति सु-भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मीनाम् । आयुर्धा
इत्यायुः-धाः । असि । आयुः । मे । धेहि । वर्चोधा इति वर्चः-धाः । असि । वर्चः । मयि । धेहि । ५

आहवनीयमुपतिष्ठते— अगन्म इति ॥ सुवः स्वर्गम् अगन्म गमिष्यामः, गम्यास्म
वा, सर्वेऽपि वयं सपुत्रपौत्राः । छान्दसो लुङ् । “ मन्त्रे घस ” (पा २.४.८०) इति
च्छेत्कुक् । स्वर्गे भोक्तव्यानि मुक्त्वा पश्चात् सुवः सुष्ठु अरणीयम् आदित्यान्तरपुरुषं मुक्ति-
स्थानम् अगन्म गमिष्यामः गम्यास्म वा । सं एव लुङ् । पूर्वाभिधानेन पूर्वस्मादत्याभ्यर्हितत्वं
द्योतयति । तदर्थमहं तव संदृशः संदर्शनाद् अनुष्ठानलक्षणाद् मा छित्सि आच्छेद्यो मा
भूवम् । आत्माभिप्रायमेकवचनम् । आत्मनोऽच्छेदनस्य सर्वार्थसाधनत्वाद् । किञ्च—यत् १०
ते त्वदर्थं तपः कर्म यागादि तस्मै तदर्थं ते तव प्रसादात् तत् एव वा संदृशः मा वृक्षि
मा विकर्षो भूपासम् । वृजी वर्जने । यद्वा—ब्रह्मनीयो मा भूवं, त्वपरिचरणव्यापारो यथा मा
विच्छेदि तयानुष्ठायतुमर्हसीति ॥

आदित्यमुपतिष्ठते— सुभूः इति ॥ सुष्ठु भवति उदेतीति सुभूः शोभनभवनः असि
सर्वबोधकामाभिमतत्वाद् । सुष्ठु भावयतीति वा सुभूः । “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” (उ १९०)
इति णिलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वात्वम् (पा ६.२.१३९) । बहुव्रीहित्वेन, “ नऽसुभ्याम् ” २५

पञ्चम आष्यायनादिमन्त्रा वर्णिताः । पष्ठे सूर्योपस्थानादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥

अगन्मेति ॥ कल्पः—“ अथात्रैव तिष्ठन्नाहवनीयमुपतिष्ठतेऽगन्म सुवः सुवरगन्म संदृशस्ते
मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽ वृक्षि ” (बौश्री ३.२१) इति ॥ आद्येन सुवःशब्देन कर्मफलभोग-
भूमिरभिधीयते, द्वितीयेन सुवःशब्देन मोक्षद्वारभूत आदित्यलोकः । हे आहवनीय, त्वत्प्रसादान् प्रथमं
फलभोगस्थाने सपुत्रपौत्रा वयम् अगन्म । ततो मोक्षद्वारमादित्यलोकं गम्यास्म । तदर्थमहं तव संदृशः २०
कदाश्चात् मा छित्सि विच्छिन्नो मा भूवम् । ते त्वदर्थं यत् तपः अस्माभिरनुष्ठायते तस्मै तपसे
ते तवानुग्रहात् मा आ वृक्षि आ समन्वात् वृषणो विच्छिन्नो मा भूवम् ॥

सुभूरिति ॥ कल्पः—“ अथाऽऽदित्यमुपतिष्ठते सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहि
वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहीति ” (बौश्री ३.२१) इति ॥ हे आदित्य, एवं सुभूः असि । सुष्ठु
भवत्युदेतीति सुभूः । रश्मीनां रश्मियुक्तानां चन्द्रादीनां मध्ये श्रेष्ठः असि । आयुर्धा स्थापयिता २५
असि ॥ अतो मयि आयुः स्थापय । एवं ब्रह्मवर्चसेऽपि योग्यम् ॥

१. आ.हा-गम्यास्म । २. आ.क.हा-वृक्तः । ३-३. क-वर्चोधा असि वयं ब्रह्मवर्चसे मयि
धेहि ब्रह्मवर्चसे मयि स्थापयेति तस्यार्थः ।

[सूर्योपस्थानादिमन्त्राः-

दमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्या-
निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः (१) ॥

इदम् । अहम् । अमुम् । भ्रातृव्यम् । आभ्यः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । अस्यै । दिवः ।
अस्मात् । अन्तरिक्षात् । अस्यै । पृथिव्याः । अस्मात् । अन्नाद्यादित्यन्-अर्थात् । निरिति ।

५ भजामि । निर्भक्त इति निः-भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः (१) ॥

(पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशोऽसि हे भगवन्निति । किञ्च—श्रेष्ठः
प्रशस्यतरः(मः) । श्रेष्ठः रस्मीनां रस्मिमतामग्निचन्द्रतारादीनां मध्ये, तेषामपि वा प्रशस्यतमः ।
“ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । आयुर्धाः आयुषो धाता
दाता असि । स त्वं मे मम आयुः धेहि देहि । वर्चोधाः वर्चसो बलस्य धाता स्थापयिता
१० च असि त्वं मयि वर्चः धेहि स्थापय ॥

सर्वतो भ्रातृव्यं निर्भजति—‘ इदमहम् ’ इति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । इदं
निर्भजामि । अमुमिति भ्रातृव्याणां सामान्येन निर्देशः । विशेषनामानि च तदन्तादीन्यत्र
निर्देष्टव्यानि । अमुं भ्रातृव्यं सपत्नम् । “ व्यन् सपत्ने ” (पा ४.१.१४५) । आभ्यः
सर्वाभ्योऽपि दिग्भ्यः निर्भजामीति भविष्यति । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इतीदमः
१५ पञ्चम्युदात्ता । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति दिग्भ्यः, अस्यास्तु “ स्वरितो वाऽनुदात्ते
पदादौ ” (पा ८.२.६) इति संहितायामेकादेशस्य स्वरितत्वम् । अस्यै अस्याः दिवः
घुलोकात् । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । पूर्ववद्विभक्तेरुदात्तत्वम्; अन्वादेशाभावात् । सर्वत्र इदमो
विभक्त्युदात्तत्वमेव । अस्मात् अन्तरिक्षात् । गतम् । अस्यै पृथिव्याः इति । “ उदात्तयणः ”
(पा ६.१.१७४) इति पञ्चम्युदात्ता । अस्मात् प्रसिद्धात् अन्नाद्यात्, अन्नस्यादनम्
२० अन्नाद्यम् । अन्नमेव वाऽत्तव्यम् अन्नाद्यम् । छान्दसो यद् । निर्भजामि निर्वासयामि । ततश्च सः
निर्भक्तः दूरीकृतः । यं च वयं द्विष्मः, इति । गतम् ॥

इदमिति ॥ कल्पः—“ अधैग्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं निर्भजतीदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै
दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्यादिर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्म इति ” (बौध् ३.२.१)
इति ॥ यो भ्रातृव्यो मदीयो वैरी पृथिव्यादिलोकत्रये प्राच्यादिदिक्षु मम विरोधमाचरति मदीयमन्नाद्यं
२५ चापशिहीयति अमुं भ्रातृव्यं ततः पृथिव्यादेः इदं निर्भजामि, इतीदमेव निःसारयामि । इदानीं
विरोधमनाचरन्तमपि कालान्तरे तदाचरन्तद्द्वया यं भ्रातृव्यं वयं द्विष्मः सः अपि निःसारितः ॥

स्योपेपयानादिमन्त्राः]

सं ज्योतिषाऽभूवमैन्द्रीमावृतमन्वावर्ते समहं प्रजया सं मया प्रजा

समहं९ रायस्पोपेण सं मया रायस्पोपः

समिति । ज्योतिषा । अम्वम् । ऐन्द्रीम् । आवृतमिया-वृतम् । अन्वावर्ते इत्यनु-आवर्ते ।

समिति । अहम् । प्रजयेति प्र-जया । समिति । मया । प्रजेति प्र-जा । समिति । अहम् ।

रायः । पोपेण । समिति । मया । रायः । पोपः ।

आत्मानमभिमृशति— 'सं ज्योतिषा' इति ॥ 'ज्योतिषा दीप्त्वाहं' सम् 'अभूवम् एकीभूतोऽस्मि इति । छान्दसो वा छड् । कृतकर्माहम् आदित्यस्य परमेण वा ज्योतिषा एकीभूयासमिति । यद्वा—“ आशासायां भूतवच्च ” (पा ३.३.१३२) इति भविष्यति छड् । इदानीमेव ज्योतिषा संभविष्यामीति ॥

उदहपर्यावर्तते— 'ऐन्द्रीम्' इति ॥ 'ऐन्द्रीम्' आवृतम् आवृत्ति-पर्यावृत्ति अहम् १०
'अन्वावर्ते' धनुगन्तास्मि । इन्द्रेण पूर्वकृतामनु पश्चादहमनुवर्ते । यद्वा—कक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनी-यत्वम् (पा १.४.८४) ऐन्द्रयावृत्त्या इयमावृत्तिर्कथ्यते इति । इन्द्र आदित्यः । “ असौ वा आदित्य इन्द्रः ” (तैसं १.७.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

उपतिष्ठते— 'समहम्' इति ॥ ससाधनां किनामुपसर्ग आह ॥ सा “ सं ज्योतिषाऽभूवम् ” (तैसं १.६.६) इति मन्त्रान्तरेऽनन्तप्रकृतत्वात् भवतिक्रियेति विज्ञायते, गमनक्रिया १५
वा । 'अहं' प्रजया संभूयासं, संगसीय वा 'प्रजा च' मया सह संभूयात्, संगसीष्ट वा । 'रायः धनस्य क्षेत्रपश्चादेः' 'पोपेण पुष्टया' 'अहं संभूयासं, संगसीय वा । 'रायः' 'पोपः च' 'मया सह संभूयात्, संगसीष्ट वा ॥

समिति ॥ [कल्पः — “ सं ज्योतिषाऽभूवम् ” इत्युत्तरः प्रत्यात्मानं प्रत्यभिमृशते ” (बौध् ३.२१) इति ॥ अहमादित्यज्योतिषा सम् 'अभूवम्' संगतो भूयासम् ॥

ऐन्द्रीमिति ॥ [कल्पः — “ दक्षिणमरुतमभि पर्यावर्तते ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते इति ” (बौध् ३.२१) इति ॥ *परमैश्वर्ययोगादादित्य इन्द्रः । तदीयमावर्तनमन्वहमपि प्रादक्षिण्येनाऽऽवर्ते ॥

समिति ॥ [कल्पः — “ अथोदहपर्यावर्तते ” समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पोपेण सं मया रायस्पोप इति ” (बौध् ३.२१) इति ॥ 'अहं' प्रजया संगतो भूयासम् । “ प्रजा मपि ” 'मया संगतो भूयात् । “ रायस्पोपेऽप्येवं योज्यम् ” ॥

[३. पाप्ता ५.२.२८] ।

४-४. आ.क.—इत्यात्मानम् । * (३. धातुपाठ ६३ इति परमैश्वर्यं ।) ५. इ.उ.पा.—'उदहपर्यावर्तते' ६. म४-अथाहम् । ७-७. म४-त्वमपि; क-प्रजा च । ८-८. म-रायस्पोपेणेत्येवमेव योज्यम्; क-तथा रायस्पोपेण संगतो भूयासं रायस्पोपो मया संगतो भूयात् मां योज्यत् ।

[सूर्योपस्थानादिमन्त्राः

भूयाः शत५ हिमास्तामाशिपुमा शासे तन्त्वे ज्योतिष्मतीं तामाशिपुमा शासेऽमुष्मै
 ज्योतिष्मतीं कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वग्ने व्रतपते व्रतमचारियं तदशकं
 तन्मेऽराधि यज्ञो बभूव स आ (३) बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे ।

भूयाः । शतम् । हिमाः । ताम् । आशिपुमित्या—शिपुम् । एति । शासे । तन्त्वे । ज्योतिष्मतीम् ।
 ५ ताम् । आशिपुमित्या—शिपुम् । एति । शासे । अमुष्मै । ज्योतिष्मतीम् । कः । त्वा । युनक्ति ।
 सः । त्वा । वीति । मुञ्चतु । अग्ने । व्रतपत इति व्रत—पते । व्रतम् । अचारिपुम् । तत् । अशकम् ।
 तत् । मे । अराधि । यज्ञः । बभूव । सः । एति (३) । बभूव । सः । प्रेति । जज्ञे । सः । वावृधे ।

* यज्ञं वि मुञ्चति—'कस्त्वा' इति ॥ 'कः प्रजापतिस्त्वां' युनक्ति, अतः 'सः एव त्वां'
 'वि' मुञ्चतु हे यज्ञ, स एव त्वां विमोक्तुं चाईतीति ॥

२० समिध आदधाति, व्रतं च विमुञ्चति—'अग्ने व्रतपते' इति ॥ हे अग्ने व्रतानां पातः,
 त्वत्प्रसादात् 'व्रतम्' अचारियं यथाशक्यनुष्ठितवानस्मि । त्वत्प्रसादात् 'तत्' अशकं त्वत्प्रसाध-
 पितुं शक्त एवाभूवम् । एतेन वैगुण्याभावः प्रतिपादितः । प्रसाधितत्वादेव 'तद्' 'मे' व्रतम्
 'अराधि सिद्धमभूत् । एतेन फलसंपत्तिरुक्ता ॥

२५ यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति—'यज्ञो बभूव' इति । इयं पञ्चपदा जगती ॥ 'यज्ञः अयं'
 'बभूव' निर्वृत्तोऽभूत् । 'सः' आ 'बभूव' सः निर्वृत्तोऽस्माकमावृत्त्या भवतु पुनःपुनर्भवतु । छान्दसो

क इति ॥ कल्पः—'कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति' (भाष्यौ
 ४-१६-११) इति ॥ कस्तदः प्रजापतिमाचष्टे । हे यज्ञ, पूर्वं यः प्रजापतिस्त्वां 'युनक्ति' पुञ्जतवान् 'सः'
 एवेदानीं त्वां 'वि' मुञ्चतु ॥

२० अग्न इति ॥ कल्पः—'अथाऽऽहवनीये मग्निधमाद्बाल्ये व्रतपते व्रतमचारियं तदशकं तन्मेऽ-
 रापीति' (औष्यौ ३-२२) इति ॥ यज्ञरूपस्य व्रतस्य पते हे 'अग्ने, त्वत्प्रसादादिदं 'व्रतं' धरितवानस्मि ।
 तद्व्रतं समापयितुम् 'अशकं' शक्यतोऽमूयं भदीयं सद्भवतम् 'अराधि' समृद्धमभूत् ॥

यज्ञ इति ॥ कल्पः—'अथ यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स
 वावृधे । स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्मात् अधिपतीन् क्येतु वयत् स्वाम पतयो रयीणामिति' (औष्यौ

सूर्योपस्थानादिमन्त्राः]

स देवानामाधिपतिर्वभूव सो अस्मा अधिपतीन् करोतु वय अस्यां पतयो रयीणाम् ॥

गोमा अग्नेऽविमा अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदं प्रमृष्यः ।

इडावा एपो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुवुध्नः सभावान् ॥ ६ ॥

[द्विष्यः सुवीर्यस्य स आ पञ्चविंशच्च]

सः । देवानाम् । अधिपतिरित्यधि-पतिः । वभूव । सः । अस्मान् । अधिपतीन्त्यधि-पतीन् । ५

करोतु । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणाम् ।

गोमानिति गो-मान् । अग्ने । अविमानित्यधि-मान् । अश्वी । यज्ञः । नृवत्सखेति नृवत्-सखा ।

सदम् । इत् । अग्रमृष्य इत्यग्र-मृष्यः । इडावानितीडा-वान् । एपः । असुर । प्रजावानिति

प्रजा-वान् । दीर्घः । रयिः । पृथुवुध्न इति पृथु-वुध्नः । सभावानिति सभा-वान् ॥ ६ ॥

[मंस १.४.२-४; कासं ५.५-६; वासं २.२५-२८]

१०

लिट् । 'स' प्रजज्ञे प्रजातः प्रजातो वाऽस्तु प्रसिद्धोऽस्तु । 'स' वावृधे स प्रसिद्धो वर्धताम् ।

" तुजादीनाम् " (पा ६ १.७) इत्याभ्यासस्य दीर्घत्वम् । 'सः च प्रसिद्धः देवानाम्

अधिपतिहेतुत्वात् अधिपतिः अधिकं पालयिता भवतु । 'सः तादृशः सन् अस्मान् अपि

अधिपतीन् मनुष्याणामधिकं पालयितुन् करोतु । तदर्थं वयं रयीणां धनानां पतयः

स्वामिनः स्याम भवेम । पूर्ववन्नाम उदात्तत्वम् (पा ६.१.१७७) ॥

१५

प्रादुक्कम्य गोमती जपति—' गोमान् ' इति त्रिष्टुभा ॥ यज्ञः पुनराभववियुक्तं,

कीदृशः स आभवत्विति स विशेष्यते—हे अग्ने, गोभिर्वहृभिः अपिभिरश्वैश्च तद्वात् नृवत्सखा

मनुष्यवन्तो देवाः सखायो यस्य तादृशः । छान्दस मत्तपो वत्त्वम् । 'सदम् इत् सदैव अग्रमृष्यः

१.२२) इति ॥ 'इदानीमनुष्ठिनोऽयं यज्ञः वभूव पुनरुत्पादो भवतु । 'सः यज्ञः प्र जज्ञे अस्मान्

'अनालस्येन अनुष्ठानं प्रज्ञानान् । अत एवास्मद्गृहे 'सः यज्ञः वावृधे पुनःपुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । २०

'सः यज्ञोऽस्माभिरुपमानानां देवानाम् अधिकं पालयिता भवतु । 'सः यज्ञः अस्मान् अपि अधिपतीन्

अधिकमनुष्ठानस्य पालकान् करोतु । 'वयमपि तस्य यज्ञपुरुरस्य प्रमादान् रयीणां यज्ञसाधनानां धनानां

'पतयः भूयाम ॥

गोमानिति ॥ कल्पः—' अथ प्रादुक्कम्य जपति गोमा अग्नेऽविमा अश्वी यज्ञो नृवत्सखा

सदमिदं प्रमृष्यः । इडावा एपो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुवुध्नः सभावानिति " (बौध १.२२) इति । २५

हे अग्ने, पुनरावतनाय प्रार्थयमानः यज्ञः एतैरिदं पणैर्विनाष्टो भूयात् । अहयो गाधोऽस्य सन्तीति 'गोमात्, एवम् 'अविमान् 'अश्वी इति योजयम् । 'नृवत्सखा क्रतिवर्षैर्नृप्यैर्वृत्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य स तादृशाः । 'सदम् इत् सदैव अग्रमृष्यः 'अनभिभवनीयः । 'इडावान् अग्रमात् । 'प्रजावान् यज्ञन्ययदः

१८. ति-तदानीमनु । १९. क- 'अनालस्येन' नास्ति । २०. क-तर्षेयामग्रमृष्यः ।

[सूर्योपस्थानादिमन्त्राः

अनभिभवनीयः । “ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ” (पा ३.१.११०) इति क्यप् । “ ययतो-
 श्वातर्धे ” (पा ६.२.१५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । १ इडावान् अनवान् । “ दीर्घादटि
 समानपादे ” (पा ८.३.९) इति नकारस्य संहितायां रुत्वम् । २ प्रजावान् १ दीर्घः सन्ततिमान्
 अविच्छिन्नः १ पृथुबुध्नः विस्तीर्णमूलः १ रयिः साक्षाद्धनं च १ सभावान् गृहवान् एष ईदृशो यज्ञः
 पुनराभवतु । १ असुर प्राणवन् १ मत्वयायो रः (द्र. पा ५.२.१०७, उ ४२), सुलुक्
 (पा ६.१.६९) ॥

इति पष्ठे पष्ठोऽनुवाकः ॥

१ दीर्घः पुनःपुनरनुष्ठानादविच्छिन्नः । १ रयिः बहुधनोपेतः । १ पृथुबुध्नः विस्तीर्णमूलो मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च
 मूलभूतेषु वैकल्प्यरहितः । १ सभावान् अविफलं यज्ञं द्रष्टुमिच्छन्त्या महत्या विद्वत्सभया युक्तः । असुः
 प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरः, हे १ असुर, प्राणवन्नमे, १ एषः पुनः प्रार्थ्यमानो यज्ञः उक्तविशेषणविशिष्टो भूयान् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अगन् पूर्वान्युपस्थानं सुभूर्मानोरुपस्थितिः ।
 इदं तिसारयेच्छयून् १ सं ज्योति स्वाभिमर्शनम् १ ॥ १ ॥
 ऐन्द्रो प्रदक्षिणावृत्तिः समहं तद्विपर्ययः ।
 समिद्धः समिदायानं वसु पूर्वान्युपस्थितिः ॥ २ ॥
 अग्न आयु त्रिभिर्मन्त्रैरपरामिहपस्थितिः ।
 कस्त्वा यज्ञविमोकः स्यादग्ने तद्दधतमुत्सृजेत् ॥ ३ ॥
 यज्ञेति पुनरालम्भ जपेद्गोमांस्तु गोमतीम् ।
 पष्ठेऽनुवाक एतस्मिन् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अग्नमादेः स्वर्गहेतौ हेतु यद्वाऽत्र १ चोदितम् ।

आयो १ लिङ्गान् भैवमन्नस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥ ” (जैम्या ९.१.७)

दशपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ— ‘ अग्नम् सुवः ’ इत्येकः । “ अग्नेरहमुज्जितिमनूज्येपम् ” (तैसं
 १.६.४) इत्यपरः । तयोर्द्वयोः क्रमेण स्वर्गदेवौ प्रयोजकौ । कुतः ? तल्लिङ्गदशनात् । तथा सति ‘ सौर्ये चर्ह
 निर्वैपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ’ (द्र. तैसं २.३.२) इत्यत्र स्वर्गान्योरभावाच्चास्त्यूह इति प्राप्ते द्युमः—चोदितं
 यदपूर्वं तस्यैव १ फलवत्त्वेनानुपेत्येत्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता । ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् १ । तथा
 सति विकृतौ ‘ अग्नम् ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमुज्जितिमनूज्येपम् ’ इत्येवं मन्त्रयोरस्त्यूहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पष्ठप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

३० ४-४. मै-आगच्छतु कालेकाले असुर असुमान् प्राणवान् ; ति-असुरः प्राणवान् ।

२१-२१. क-सं ज्योतिषाभिमर्शनम् । २२. आ.क.म४-यद्वा प्र । २३. आ.क.म४-फलत्वे ।
 २४. म४-प्रयोजनम् ।

देवतापरिग्रहादिः]

यथा वै समृतसोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यद्दर्शपूर्णमासौ कस्य वाऽहं देवा
यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां यजमानानां

यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णाति स एनाः श्वो भूते यजते

यथा । वै । समृतसोमा इति समृत-सोमाः । एवम् । वै । एते । समृतयज्ञा इति समृत-यज्ञाः ।

यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । कस्य । वा । अहं । देवाः । यज्ञम् ।

आगच्छन्तीत्या-गच्छन्ति । कस्य । वा । न । बहूनाम् । यजमानानाम् । यः । वै । देवताः ।

पूर्वं । परिगृह्णातीति परि-गृह्णाति । सः । एनाः । श्वः । भूते । यजते ।

‘अतः परं’ दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानब्राह्मणं प्राजापत्यमेव काण्डम् । तत्रान्यन्वाधानं विधातुमाह—‘यथा वै’ इत्यादि ॥ ‘यथा समृतानां संप्राप्तानां पूर्वपरिगृहीतानां सोमाः सोमयागाः, केचित् सवादयोऽपि भवन्ति । यथा “पूर्वो वाचं पूर्वा देवताः पूर्वच्छन्दांसि वृद्धते” १० (तैसं ७.५.५) इति । ‘एवम्’ एते दर्शपूर्णमासयाजिनः ‘समृतयज्ञाः संभूतयज्ञाः’ पूर्वपरिगृहीतानां देवानां भवन्ति । उभयत्रापि शाकपार्थिवत्वाद् समासः (पा २.१.६९ वा ८) । कारणमाह—‘कस्य वा’ इत्यादि । यजमानानां बहुत्वे ‘कस्य’ यज्ञं देवाः देवादय आगच्छेयुः ‘कस्य’ न ? नहि प्रथमपरिगृहीताहते नियमकारणं किञ्चिदस्ति तदेवाह—‘यो वै’ इत्यादि । पश्चादीनां देवतात्वम् अस्त्येव, तस्मात् पूर्वेषुरेव देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं कर्तव्य- १५

एतेः पद्मिरनुवाकैर्वाजमानमन्त्रा उदीरिताः । ‘अथाऽनुवाकपञ्चकेन याजमानब्राह्मणमुच्यते । तत्राऽस्मिन् सप्तमानुवाके देवतापरिग्रहादिविधीयते । आहवनीयादिव्यभिचव्युष्णाऽन्वाधीयमानेषु तस्मिन् न्वाधानकाले यजमानः अच्छिद्रकाण्डे आग्नातान् “अग्निं गृह्णामि” (तैमा ३.७.४) इत्यादिमन्त्रान् जपेत् । सोऽयं देवतापरिग्रहः । असौ च आपस्तम्बस्यै विस्मयः । आपस्तम्बो हि “अग्निं गृह्णामि” इत्यादिमन्त्रानुच्चार्येदमाह—“आहवनीयेऽन्वाधीयमाने जपति” (आपधौ ४.१.८) २० इति । “अन्तराग्नी पशवः” इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह—“अन्तराग्नी तिष्ठजपति” (आपधौ ४.१.९) इति । “इह प्रजाः” इत्यादिमन्त्रद्वयमुच्चार्येदमाह—“गार्हपत्यम्” (आपधौ ४.१.१०) इति । अन्वाधीयमानमनुमन्त्रयते इति शेषः । “अयं पितृणामग्निः” इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह—“दक्षिणाग्निम्” (आपधौ ४.२.१) इति । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेषः ॥

यथेति ॥ तस्मिन् देवतापरिग्रहं विधातुमादौ प्रस्तौति—‘यथा वै समृतसोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यद्दर्शपूर्णमासौ । कस्य वाऽहं देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णाति स एनाः श्वो भूते यजते’ इति । एकस्मिन्नेव काले संहरय प्रासाः ‘समृतसोमाः सोमयागा

१. तं.ति.५-‘अतः परं’ नास्ति । २. तं.ति.५-‘संभूतयज्ञाः’ नास्ति ।

१. इ.उ.पा-‘अथ’ नास्ति । २. तं.ति-इत्यादि । ३. म४-‘वैवर्माह । ४. आ.क.तं.ति. म४-‘अग्निः’ नास्ति । ५. तं.ति-‘नुमत् ।

[देवतापरिग्रहः

एतद्वै देवानामायतनं यदाहवनीयोऽन्तराग्नी पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्य-
एतत् । वै । देवानाम् । आयतनमित्वा—यतनम् । यत् । आहवनीय इत्या—हवनीयः । अन्तरा ।
अग्नी इति । पशूनाम् । गार्हपत्य इति गार्ह—पत्यः । मनुष्याणाम् ।

मिति । मन्त्रलिङ्गं च “ ताः पूर्वं परिगृह्णामि ” (तैत्रा ३.७.४) इति । अथ कुत्र का
५ देवता परिगृह्यते^१ इत्याह—‘ एतद्वै ’ इत्यादि । आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्यं पशूनामायतनम् ।
“ अन्तरान्तरेण युक्ते ” (पा २.३.४) इति द्वितीया । ‘ गार्हपत्यः ’ इति । “ गृहपतिना
संयुक्ते ज्यः ” (पा ४.४.९०) इति ज्यः । अन्वाहार्य ओदनः पच्यतेऽस्मिन्निति अन्वाहार्य-
पचनो दक्षिणाग्निः । ‘ पितृणाम् ’ इति “ नामन्पतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति
पृष्ठया उदात्तत्वम् ।

- १० एकस्मिन्नेव वसन्तर्वा बहूनां यजमानानां सोमयागाः संहत्य प्राप्यन्ते । एवम् एव बहूनां यजमानानाम्
पृते दर्शपूर्णमासां यज्ञा एकस्मिन्नेव पर्वणि संहत्य प्राप्यन्ते । देवताश्चान्यादयो या एवकस्य यजमानस्य
“ ता एवान्यस्यापि ” । तथा सति देवानां मनसि संकटमुत्पद्यते । तत्संकटं अहश्चन्देन द्योत्यते । देवानां
पक्षपातस्वानुचितत्वात् । कस्य यजमानस्य यज्ञं देवाः आगच्छन्ति कस्य वा यज्ञं न आगच्छन्तीति
महदेतत् संकटम् । तस्य संकटस्यायं परिहारः । बहूनां यजमानानां मध्ये यः यजमान इतरेभ्यः पूर्व
१५ प्रवृत्तो देवताः परिगृह्णाति सः यजमान एताः परिगृहीत्वा देवताः परेष्ट्यर्घ्यमर्हति । न च सर्वेऽपि यजमानाः
परस्परमात्सर्वेण प्रथमं प्रवर्तन्त इति स दोषस्तद्वस्थ इति शङ्कनीयम् । परिग्रहमन्त्रपाठेनैव देवसंकटस्य
परिहृतत्वात् । यागस्योद्देशत्वागमात्रत्वाद्देवानामागमनमन्तरेणापि सोऽनुष्ठानुं शक्यते । योगसामर्थ्येन वा
बहूनि शरीराणि स्वीकृत्य तत्र तत्र सर्वत्राऽऽगमिष्यन्ति । इमं च परिहारं भगवान् वादरायणो देवता-
धिकरणे “ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ” (ब्रसू १.२.२७) इति सूत्रयामास । किं बहुना
२० अस्य वाच्यस्य देवतापरिग्रहविषयवाद्वाच्य किंचिद्देवानां संकटमस्ति ॥

- पलद्विति ॥ देवतापरिग्रहार्थानां देशविशेषाणां विधिमर्थज्ञानेनैवति—‘ एतद्वै देवानामायतनं
यदाहवनीयोऽन्तराग्नी पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पितृणाम् ’ इति ॥ “ वसुन् हवना-
दित्यान् । इन्द्रेण सह देवताः ” (तैत्रा ३.७.४) इत्याहवनीयार्थमन्त्रलिङ्गात् आहवनीयः देवानां
स्थानम् । “ अन्तराग्नी पशवः ” (तैत्रा ३.७.४) इति मन्त्रलिङ्गादाहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्यं पशूनां
२५ स्थानम् । “ इह प्रजा विश्वरूपा रमन्ताम् ” (तैत्रा ३.७.४) इति मन्त्रलिङ्गात् गार्हपत्यो मनुष्याणां
स्थानम् । अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्शिव्यन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । “ अयं पितृणामग्निः ” (तैत्रा ३.७.४)
इति मन्त्रलिङ्गादसौ पितृणां स्थानम् ॥

३-३. तै. ति-को देवतापरिग्रहः ।

६. के-मानरुपाः । ७. आ-एकरय, मय-एकैकरय । ८. आ-ताद्यान्यस्यापि । ९. आ-पूर्व-

३०. आ-इत्यम् ।

देवतापरिग्रहादिः]

पचनः पितृणामग्निं गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः श्वो भूते यजते
व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्ब्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्नें व्रतपते व्रतं चरिष्यामी-
त्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मां एव प्रतिप्रोच्यं व्रतमा लभते बर्हिषा पूर्णमासे
व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्धर्षेतयोरायतनमुपस्तीर्यः

अन्वाहार्यपचन इत्यन्वाहार्य-पचनः । पितृणाम् । अग्निम् । गृह्णाति । स्वे । एव । आयतन ५
इत्या-यतने । देवताः । परीति (१) । गृह्णाति । ताः । श्वः । भूते । यजते । व्रतेन । वै । मेध्यः ।
अग्निः । व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । ब्राह्मणः । व्रतभृदिति व्रत-भृत् । व्रतम् । उपैष्यन्नित्युप-एष्यन् ।
ब्रूयात् । अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतम् । चरिष्यामि । इति । अग्निः । वै । देवानाम् ।
व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । तस्मै । एव । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । व्रतम् । एति । लभते ।
बर्हिषा । पूर्णमास इति पूर्ण-मासे । व्रतम् । उपेति । एति । वत्सैः । अमावास्यायामित्यमा- १०
वास्यायाम् । एतत् । हि । एतयोः । आयतनमित्या-यतनम् । उपस्तीर्य इत्युप-स्तीर्यः ।

‘ अग्निं गृह्णाति ’ इत्यादि । गतम् ॥

अथ व्रतोपनयनं विधातुमाह—‘ व्रतेन वै ’ इत्यादि ॥ यदि व्रतचारी यजमानः स्यात्
तदा अग्निः व्रतपतिः व्रतस्य पाता मेध्यः मेधाहो भवति । स्वयं च व्रतभृत् व्रतधारी भवति;
तस्माद्ब्रतमुपेयादिति । ‘ व्रतमुपैष्यन् ’ इत्यादि । व्रतपतिमग्निमान्मन्थ तस्मै निवेद्य व्रतम् १५
आरभते इति । “ एत्येधव्यूहसु ” (पा ६.१.८९) इति वृद्धिः । ‘ बर्हिषा ’ इत्यादि ।
बर्हिराहरणेन तत्कालेन सह, बर्हिराहरणान्तरमिति यावत् । वत्सैः वत्सानामपाकरणेन तत्का-

अग्निमिति ॥ “ देवविशेषानुष्ठीय ” तेषु देवेष्ववस्थितस्य देवतापरिग्रहं विदधानि—‘ अग्निं
गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परि गृह्णाति ताः श्वो भूते यजते ’ इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥
व्रतेनेति ॥ मन्त्रेण यज्ञरूपव्रतस्वीकारं विधातुं प्रस्ताति—‘ व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो २०
व्रतभृत् ’ इति । वक्ष्यमाणमन्त्रप्रादुर्भवेण व्रतस्वीकारेणैव व्रतपतिः जयम् अग्निः मेध्यः यागयोग्यो
भवति । ब्राह्मणः च यजमानो व्रतधारी भवति ॥

व्रतमिति ॥ समन्वयव्रतस्वीकारं विधत्ते—‘ व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ’
इति । मन्त्रोऽयमतीतप्रभे “ मम नाम ” (तैसं १.५.१०) इत्यनुवाकं समानानां ॥

अग्निरिति ॥ मन्त्रगतं व्रतपतिरिति मन्त्रतत्पर्यं च व्याधत्ते—‘ अग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा २५
एव प्रतिप्रोच्य व्रतमा लभते ’ इति ॥

बर्हिषेति ॥ निधिबिधेयेण व्रतोपायनस्य कालविशेषं विधत्ते—‘ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति
वत्सैरमावास्यायामेतद्धर्षेतयोरायतनम् ’ इति । बर्हिषा बर्हिराहरणेनोपलक्षिते काले वत्सैः वत्सतापाकरणेन

११-११. आ-‘विधिमन्त्रानुष्ठीय; त-‘विशेषानुष्ठीय; म-‘विधिमनुष्ठीय; *५-‘देवामनुष्ठीय ।

१२. ति-प्रशंसति । १३. क-बर्हिरागदनेनो ।

[देवतापरिग्रहादिः

पूर्वैश्चाग्निरपरश्चेत्याहुर्मनुष्याः (२) इन्व्या उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां
 नवावसानमुपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एषं विद्वानग्निमुपस्तृणाति
 पूर्वः । च । अग्निः । अपरः । च । इति । आहुः । मनुष्याः (२) । इत् । नु । वै ।
 उपस्तीर्णमित्युप-स्तीर्णम् । इच्छन्ति । किम् । उ । देवाः । येषाम् । नवावसानमिति
 नव-अवसानम् । उपेति । अस्मिन् । अः । यक्ष्यमाणे । देवताः । वसन्ति । यः । एवम् ।
 विद्वान् । अग्निम् । उपस्तृणातीत्युप-स्तृणाति ।

लेन सह वत्सेष्वपाकृतेष्वित्यर्थः । उक्तं च—“ वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ” (मीसू
 ६-४-३४) । अयं च संनयतोऽसंनयतश्च कालः । “ कालः संनयनपक्षे तद्विज्ञसंयोगात् ”
 (मीसू ६-४-४१) इति ॥

१० अयोपस्तरणं विधातुमाह—‘ उपस्तीर्यः ’ इत्यादि ॥ ‘ उपस्तीर्यः ’ उपस्तरितव्यः ।
 छान्दसः क्यप् । दर्भैः पूर्वदुरेयोभावग्री उपरतृणुयात् तयोः समीपे परितः स्तृणुयात् । ‘ मनुष्याः
 अपि खलु उपस्तीर्णं समन्तादाच्छादितं निवासं गृहम् इच्छन्ति किं पुनः देवाः, येषामायतनं
 नवावसानं नूतनाप्यवसायम् । यद्वा—अवसानं गृहम् । तेन कर्मधारये दासीभारादिर्द्रव्यः
 (पा ६-२-४२) । ‘ उपास्मिन् ’ इत्यादि । उपवसन्ति उपेत्य वसन्ति देवा अस्मिन् इति ।

१५ विद्वान् वेदार्थवित् ॥

उपलक्षिते काल इत्यर्थः । एतत् उक्तं कालद्वयं एतयोः तिथिविशेषगतयोर्व्रतस्वीकारयोर्ह्युचितं स्थान-
 मिति शाखान्तरप्रसिद्धिः ॥

उपस्तीर्य इति ॥ अयोपस्तरणं विधत्ते । अध्ययुंयंदा दर्भैराहवनीयगार्हपत्यौ परिस्तृणाति
 तदानीमच्छिद्रकाण्डपटितस्य “ उभावग्नी उपस्तृणुतः ” (तैत्रा ३-७-४) इत्यादिमन्त्रस्य यज-
 मानेन जप उपस्तरणम् । अथवाऽध्ययुंकर्तृकं परिस्तरणम् । तदिदमस्मिन् काण्डे विदधाति—‘ उपस्तीर्यः
 पूर्वैश्चाग्निरपरश्चेत्याहुः ’ इति ॥ ‘ परोक्षकथनेन विधिः प्रदास्यते ’ ॥

२५ मनुष्या इति ॥ विहितमुपस्तरणमुपपादयति—‘ मनुष्या इन्व्या उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु
 देवा येषां नवावसानमुपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एषं विद्वानग्निमुपस्तृणाति ’ इति । ‘ इत्
 नु वै इति निपातत्रयमनुद्रायोऽपिशब्दार्थे दृते । ‘ अत्यन्तदरिद्राः ’ मनुष्याः अपि दतीत्यतादिपरिहाराय
 तृणादिभिराच्छन्नं गृहम् इच्छन्ति महाप्रभावाः देवाः उपस्तरणमिच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् ।
 २५ येषां देवानामिच्छानुसारेण तदा तदा तत्र तत्र नवावसानं नूतनगृहं निष्पाद्यते । यः यजमानः “ एषं
 विद्वान् ” अग्निम् उपस्तृणाति अस्मिन् यजमाने परेतुः यक्ष्यमाणे सति पूर्वेषु स्वत्समीपे हविर्भुञ्जो
 देवताः निवसन्ति ॥

यजमानेनेति ॥ “ आरण्यं सायमाशोऽभाति ” (आपश्रौ ४-३-७) इति सूत्रकारेण यदारण्य-
 धान्यभोजनमुच्यते तदिदं विधातुं प्रस्तौति—‘ यजमानेन प्राग्याक्ष पशवोऽवरुष्या आरण्याश्वेत्याहुयं द्राम्या-
 १४-१४. क-परोक्षकथनेन विधिः प्रकल्प्यते । १५. क-म-तय दरिद्राः । १६-१६. क-एवं
 देवानामिच्छानुसारेण विद्वान् ; त-एव देवानामिच्छन् विद्वान् ; ति-एव देवानामिच्छन्ति विद्वान् ।
 १७. त-देवाः ।

देवतापरिमहादिः]

यजमानेन ग्राम्याश्च पशवोऽवरुध्या आरण्याश्चेत्याहुर्व्यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यानव
रुद्धे यदारण्यस्याश्नाति तेनारण्यान् यदनाश्चानुपवसेत् पितृदेवत्यं स्यादारण्यस्या-
श्नातीन्द्रियं (३) वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन् धत्ते यदनाश्चानुपवसेत् क्षोधुकः
स्याद्यदश्रीयाद्द्रोऽस्य पशुनभि मन्येतापोऽश्नाति

यजमानेन । ग्राम्याः । च । पशवः । अवरुध्या इत्यंश-रुध्याः । आरण्याः । च । इति । आहुः । ५
यत् । ग्राम्यान् । उपवसतीत्युप-वसति । तेन । ग्राम्यान् । अवेति । रुद्धे । यत् । आरण्यस्य ।
अश्नाति । तेन । आरण्यान् । यत् । अनाश्चान् । उपवसेदित्युप-वसेत् । पितृदेवत्यं इति
पितृ-देवत्यः । स्यात् । आरण्यस्य । अश्नाति । इन्द्रियम् (३) । वै । आरण्यम् । इन्द्रियम् ।
एव । आत्मन् । धत्ते । यत् । अनाश्चान् । उपवसेदित्युप-वसेत् । क्षोधुकः । स्यात् । यत् ।
अशनीयात् । रुद्रः । अस्य । पशुन् । अभीति । मन्येत । अपः । अश्नाति । १०

अथ सायमाशविषये विकल्पभेदानाह—'यजमानेन' इत्यादि ॥ ग्राम्याणामनशनेन
अवरोधः आरण्यानां तन्मासाद्यशनेन । तत्र गोऽन्नाजाविपुरुषगर्दभोष्टाः सप्त-ग्राम्याः पशवः ।
द्विद्वुरश्वापदपक्षिमत्स्यसरीसृपहस्तिमर्कटादयः सप्तारण्याः । 'यदनाश्चान्' इत्यादि । यदि सायं
किञ्चिदप्यनशित्वाग्निमीपे वसेत् । "उपेयिचान्" (पा ३-२-१०९) इत्यादौ निपातितः ।
पितृदेवत्यः स्यात् यागः, तेषामनशनप्रियत्वात् । "देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्" (पा ५-४-२४) । १५
आरण्यस्य इन्द्रियसाधनत्वात्तदशनेन तज्जाम इत्यारण्याशनकल्पः प्रथमः ॥

नुपवसति तेन ग्राम्यानव रुद्धे यदारण्यस्याश्नाति तेनाऽऽरण्यान् यदनाश्चानुपवसेत् पितृदेवत्यं स्यात् इति ॥
अप्रायं विचारः । किं ग्राम्यधान्यस्याह "भोक्तव्यम् आरण्यधान्यस्य वा, अथवा" भोजनमेव वर्जनीय-
याः आरण्याः
सप्तारण्याः ।

यान् मीमादीन् २०
प्रत्युपवसेत् भोजनेन^१ वर्जयेत्^२ तेन वर्जनेन^३ ग्राम्यान् पशुन् संपादयति । यदि अनाश्चान् उभयविध-
भोजनवर्जमुपवासं^४ कुर्यात् तदानीमर्थं व्रतविशेषः पितृदेवत्यः भवेत् । पितरो ह्यनश्नन्तीं श्राद्धकर्तार-
मभिनन्दन्ति ॥

आरण्यस्येति ॥ इदानीं विदधाति—'आरण्यस्याभानीन्द्रियं वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन्
धत्ते' इति । इन्द्रियमिन्द्रियहेतुरारण्यधान्यम् ॥ २५

यदिति ॥ अथ पश्वान्तरं विधातुं भोजनारभोजनयोर्दोषमाह—'यदनाश्चानुपवसेत् क्षोधुकः स्याद्य-
दश्रीयाद्द्रोऽस्य पशुनभि मन्येत' इति । 'क्षोधुकः क्षुघ्राणीलः । अस्मि मन्येत हन्यात् ॥

अप इति ॥ विधित्सितं पश्वान्तरं विदधाति—'अपोऽश्नाति' इति ।
हादिति ॥ उक्तदोषद्वयमत्र परिहरति—'तत्रेयाशितं नेवानशितं न क्षोधुको भवति मास्य रुद्रः
पशुनभि मन्यते' इति । अशित्वास्वप्स्वदनाभावात् अशितम् इव न भवति, क्षुष्टान्तेः अनशितम् इव
न भवति । अतो न दोषद्वयम् ॥ ३०

१८. क-भोक्तव्यमुत् । १९. आ-'अथवा' नास्ति । २०. आ-'भोजनमेव' इत्यासा-
नन्तरम् 'वा' । २१. तं, ति-वर्ज्यमिति । २२. क-द्विद्वुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटाद्याः । २३. आ-
भोजनम् । २४. इ. उ-उभयभोजनं विवर्जितमुपवासम् ; पा-उभयविधभोजनं विवर्जितमुपवासम् । ३५
तैषं २०

[देवतापरिमहादिः]

तन्नेवाशितं नेवानशितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पशून्भि मन्यते वज्रो वै यज्ञः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुपवसति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृव्यं हन्ति ॥ ७ ॥

[पारं मनुष्या इन्द्रियं साक्षात् त्रीणि च]

५ तत् । न । इव । अशितम् । न । इव । अनशितम् । न । क्षोधुकः । भवति । न । अस्य । रुद्रः । पशून् । अभीति । मन्यते । वज्रः । वै । यज्ञः । क्षुत् । खलु । वै । मनुष्यस्य । भ्रातृव्यः । यत् । अनाश्वान् । उपवसतीत्यप-वसति । वज्रेण । एव । साक्षादिति स-अक्षात् । क्षुधम् । भ्रातृव्यम् । हन्ति ॥ ७ ॥

[मेषं १.४.५, १०; कासं ३.१.१५, ३२.७; शत्रा १.१.१-२-१०]

३० अथ द्वितीयोऽपामशनकल्पः—‘ यत् ’ इत्यादि ॥ ‘क्षोधुकः क्षुमुक्षाशीकः दरिद्रो वा । छान्दस उकञ् (पा ३.२.१५४) । ‘अभि मन्येत अभिक्रुष्येत् । ‘नेवाशितम् ’ इति । नभावः । पीतवन्तमशितवन्तमाहुः । ‘न इव अनशितम्, अपामशितत्वात् ॥

अथानशनकल्पः तृतीयः—‘ वज्रः ’ इति ॥ क्षुल्लक्षणमशनलक्षणेन यज्ञात्मना वज्रेण हन्ति इति क्षोधुकत्वदोषाप्रसङ्गः । “ व्यन् सपत्ने ” (पा ४.१.१४५) इति व्यन् ॥

इति पष्ठे सप्तमोऽनुवाकः

३५

वज्र इति ॥ अयोपवासपक्षे विधेत्—‘ वज्रो वै यज्ञः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुपवसति वज्रेणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं हन्ति ’ इति ॥ यज्ञस्य नरकपाताद्यनिष्टनिवारकत्वाद्ब्रह्मत्वम्^{१५} । क्षुधो वरित्वे प्रसिद्धम् । यज्ञाद्भूतोपवासलक्षणेनानेन वज्रेण एव भाविजन्मनि प्राप्स्यमानं साक्षात् भ्रातृव्यं मुख्यवैरिणं क्षुधं हन्ति इति ॥ अनेन यज्ञेन जन्मान्तरेऽश्वाहुत्वस्य लप्स्यमानत्वात् ॥

२०

अथ मीमांसा ॥ पद्याप्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ वत्सं देवो सवत्सस्य वत्समाग्रस्य वा विधिः ।

व्रतकाले लक्ष्येद्वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥

भाति रागाद्भवत्प्राप्तेर्धत्समात्रे विधीयते ।

“व्रतस्याकरणे वत्सः” कालगीतवदपाहतेः ॥ (जैम्या ६.४.२०-२१) इति ॥

२५

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायाम् ” (तैसं १.६.७) इति । व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽम्नायते—“ अमापममारसं बहुसर्पिकं व्रतयति ” (द्र. भाष्ये ४.२.५) इति । ऋतेदुमत्तं वत्ससंयुक्तमग्र विधीयते । कुतः ? वत्सैः इति तृतीयया साहित्यस्य प्रतिभानात् इत्येकः पक्षः । रागत इत्येव प्रासत्त्वाद्दुमत्तं न विधातव्यम्, किन्तु वत्समात्रं विधेयम् इति द्वितीयः पक्षः । न हि वत्सः पाण्यादिवत् व्रतस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किन्तु वत्सानामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते ।

३०

वत्सिन् काले व्रतमुपेयात् । एवं पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले व्रतमुपेयात् ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदायं प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

२५. पा-‘व्रवायनिष्ठं तदयमव्यम् । २६. ति-न ताय कारणम् । २७. व-‘व्रतसाद’

२८. भा.इ.उ.पा-विधीयते ।

यज्ञायुधभृतिः]

यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धतेऽपः प्र णयति श्रद्धा
वा आपः श्रद्धामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्धते
तदाहुरति वा एता वरि नेदन्त्यति वाचं मनो वावैता नाति नेदन्तीति

यः । वै । श्रद्धामिति श्रद्-धाम् । अनारभ्येत्यना-रभ्य । यज्ञेन । यजते । न । अस्य । इष्टाय ।
श्रद् । दधते । अपः । प्रेति । न्यति । श्रद्धेति श्रद्-धा । वै । आपः । श्रद्धामिति श्रद्-धाम् ।
एव । आरभ्येत्या-रभ्य । यज्ञेन । यजते । उभये । अस्य । देवमनुष्या इति देव-मनुष्याः ।
इष्टाय । श्रद् । दधते । तत् । आहुः । अतीति । वै । एताः । वरिम् । नेदन्ति । अतीति ।
वाचम् । मनः । वाव । एताः । न । अतीति । नेदन्ति । इति ।

अपां प्रणयनं विधातुमाह—‘यो वै’ इत्यादि ॥ “श्रद्धन्तोरुपसर्गद्वृत्तिः”

(द्र. काशिका पा ३.३.१०६) इति दधातेः “आतधोपसर्गे” (पा ३.३.१०६) १०
इत्यङ् । “अनारभ्य संनिधाप्य” न श्रद् दधते देवा मनुष्याश्च । विशिष्टदेशमन्त्रक्रमपाठ-
साधनं प्रणयनम् । ‘श्रद्धा वा आपः’ इति शोधकात्वेन श्रद्धाजनकत्वात् । ‘तदाहुः’ इत्यादि ।
‘वरिं शरीरेन्द्रियवृत्तिः । एताः आपस्तद् अति नेदन्ति अतिगच्छन्ति अतिव्याप्य वर्तन्ते । णिट
णेट गता (त्या ?) दिवुः* । वागिन्द्रियं च अति नेदन्ति, मनइन्द्रियं तु न अति नेदन्ति नातिवर्तन्ते ।

ससमे देवतापरिमहादित्वात् । अष्टमे यज्ञायुधभृतिरुच्यते ॥

य इति ॥ तत्र प्रथमं तावदर्पां प्रणयनं विधातुं प्रस्तौति—‘यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते
नास्येष्टाय श्रद्धते’ इति ॥ ‘यः यजमानः मनसि देवतादिविषयां श्रद्धाम् असंनिधाप्य यद्युमुद्युहते
तदीयमिष्टं देवताः क्रत्विजश्च न विश्वसन्ति ॥

अप इति ॥ विधत्ते—‘अपः प्र णयति श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयेऽस्य
देवमनुष्या इष्टाय श्रद्धते’ इति ॥ अपां श्रद्धाहेतुत्वमैतरेयिणः समामनन्ति—“आपो हास्ये श्रद्धां
संनमन्ते पुण्याय कर्मणे” (ऐमा २.१.७) इति । प्रत्यर्थं चैतत् स्नानाचमनादियुक्तस्य देवपूजादावैकान्याति-
शयदर्शनात् । अतोऽपां प्रणयनेन श्रद्धाया उपस्थापितत्वात् देवानामुत्थित्वां चैतदीये यज्ञे विश्रान्तो
पुक्तः । यद्यपि पौरोडाशिकाकाण्डे (तैमा ३.२.४) अश्वयुक्तकर्मिणं प्रणयनं विहितं तथापि शाखाभेदाद्-
पुनरुक्तिः । शाखाभेदाद्वाऽऽपस्तम्बेन तत्रत्यमन्त्राणां (आपथी १.१६.६) माकल्पेनाजुवादाद्विधिपुनरुक्ति-
बाहुल्याच्चावगन्तव्यः ॥

तदिति ॥ “युधिर्वीं च मनसा ध्यायति” (आपथी १.१६.७) इति सूत्रकारेण प्रणयनश्ले-
ष्यानमुच्यते । तदिदं विधातुं प्रस्तौति—‘तदाहुरति वा एता वरि नेदन्त्यति वाचं मनो वावैता नाति

*(पा. द्र. १.४.५९ वा ५; पा १.४.६५ वा १) । १. सं. ति—मन्त्रकर्मणां साधनम् । * [द्र. पाठपाठः
८७१, ८७२ ‘ णिट णेट कुत्सार्त्तनिकयेयोः’] ।

१. उ—देवतापरिमहादित्वात् । २. आ. क.—यद् प्रयुहते । ३. आ. क.—देवाः ।
४. क.—प्रणयनं इत्यस्यानन्तरम् ‘एष’ । ५. क.—अनिहितम् ।

[यज्ञायुषभृतिः

मनसा प्र णयति वै मनो(१)ऽनयैवैनाः प्र णयत्यस्कन्नहविर्भवति य एवं वेद
यज्ञायुधानि सं भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत् सं भरति यदेकमेकं संभरेत्

पितृदेवत्यानि स्युयेत् सह सर्वाणि मानुषाणि

मनसा । प्रेति । नयति । इयम् । वै । मनः (१) । अनया । एव । एताः । प्रेति । नयति ।

अस्कन्नहविरित्यस्कन्न-हविः । भवति । यः । एवम् । वेद । यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि ।
समिति । भरति । यज्ञः । वै । यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि । यज्ञम् । एव । तत् । समिति ।
भरति । यत् । एकमेकमित्येकम्-एकम् । संभरेदिति सम्-भरेत् । पितृदेवत्यानीति पितृ-देवत्यानि ।
स्युः । यत् । सह । सर्वाणि । मानुषाणि ।

तस्मात् मनसा प्र णयति इत्याहुः । ' इयं वै ' इत्यादि । मनसो व्यापकत्वात् । ' अस्कन्नहविः '

इति । पृथिव्यात्मना व्यापकेन मनसा धृतत्वादपाम्-॥

' यज्ञायुधानि ' इत्यादि ॥ तदधीनत्वात् यज्ञनिर्वृतेस्ताच्छब्दम् । एकैकप्रयोगे पितृ-
देवत्यानि पात्राणि स्युः । सर्वेषां सह प्रयोगे मानुषाणि स्युः । तस्मात् द्वे द्वे प्रयुजित ।
द्वित्वान्वात् याज्यानुवाकरूपलाभः । अथो अपि च । द्वित्वान्वयेन मिथुनत्वमेव संप्रपते ।

नेदन्तीति इति । तत् तत्रापां प्रणयने केचिदभिज्ञा इति आहुः । किमिति ? एताः आपः धर्म
शरीरस्य वृत्तिम् अति नेदन्ति अतिक्रामन्ति, वाचम् अत्यतिक्रामन्ति, न खलु प्रवहन्तीनां नद्यादिगता-
नामपां निवारणं शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मनः एवैकम् एताः आपः न अतिक्रामन्तीति ।
तदेतदुत्तरं स्पष्टीकरिष्यते ॥

मनसेति ॥ विधत्ते--' मनसा प्र णयति ' इति ॥ पृथिवीं ध्यायन्निति शेषः । ब्राह्मणान्तरम्
(मैसं १.४.१०) अनुसृत्य सूत्रकारेण (आपत्रौ १.१६.७) उक्तत्वात् ॥

इयमिति ॥ अनतिप्रमणमुपपादयति ' इयं वै मनोऽनयैवैनाः प्र णयति ' इति । मनसः पृथिवी-
धत् स्यात् शक्यत्वात् पृथिवीत्वम् । न हि नद्यादिगता आपः पृथिव्या अतिक्रमणे शक्ताः ॥

अस्कन्नहविरिति ॥ मनसा प्रणयनस्य वेदं प्रशंसति--' अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेद ' इति ॥
यज्ञायुधानीति ॥ विधत्ते--' यज्ञायुधानि सं भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत् सं
भरति ' इति । दक्ष्यमाणानि स्वयम्भार्यानि यज्ञस्य साधनत्वादायुधानीरुच्यन्ते । तान्यश्वस्युः संपादयेत् ॥
साध्यसाधनयोरभेदोपचारात् यज्ञस्यैव तदायुषत्वम् । तत् तेनाऽऽयुषसंपादनेन यज्ञम् एव संपादयति ॥

यदिति ॥ अत्राऽऽयुषानां प्रयोगविधिः । एकैकस्य प्रयोगः, सर्वेषां सह प्रयोगो द्वयोर्द्वयोः
प्रयोगश्चेति । तत्र तृतीयं विधातुमितरपक्षौ निन्दति--' यदेकमेकं संभरेत् पितृदेवत्यानि स्युयेत् सह
सर्वाणि मानुषाणि ' इति । इहो पैतृकमानुषपात्रप्रयोगौ गृहकारेण दर्शितौ--' इन्द्रं न्वत्त्रि पात्राणि प्रयुजन्ति
देवसंयुक्तानि । सृष्टे देव मनुष्यसंयुक्तानि । एकैकदाः पितृसंयुक्तानि " (आपत्र १.१६-१८) इति ॥

३०. ६. क. त. ति. म. य- ' तत् ' नास्ति । ७. ति- नश्रैवागाम् । ८. आ- न्तुत्तरम् । ९. क- स्यातीति ।
१०. त. ति- नश्रः । ११. इ. उ. ण- द्रयोः ।

यज्ञायुधमृतिः]

द्वे द्वे सं भरति याज्यानुवाक्ययोरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दश यज्ञायुधानि वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्य(२)श्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोल्खलं च मुसलं च दृपचोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते

द्वे द्वे इति द्वे-द्वे । समिति । भरति । याज्यानुवाक्ययोरिति याज्या-अनुवाक्ययोः । एव । रूपम् । करोति । अथो इति । मिथुनम् । एव । यः । वै । दश । यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि । वेद । मुखतः । अस्य । यज्ञः । कल्पते । स्फ्यः (२) । च । कपालानि । च । अग्निहोत्रहवणीत्यग्निहोत्र-हवणी । च । शूर्पम् । च । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । च । शम्या । च । उल्खलम् । च । मुसलम् । च । दृपत् । च । उपला । च । एतानि । वै । दश । यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि । यः । एवम् । वेदं । मुखतः । अस्य । यज्ञः । कल्पते ।

‘यो वै दश’ इत्यादि । स्फ्यादयो ‘दश । यज्ञायुधानि यागारम्भे यः वेद, अस्य यज्ञारम्भ एव यज्ञः संपद्यते; तदात्मकत्वाच्चक्ष्य । “ आद्यादिभ्यस्तसिः ” (पा ५-४-४४ वा १) । कानि पुनस्तानीत्याह—स्फ्यः छेदनादिकृत्, कपालानि हविषिभ्रपणार्थानि, अग्निहोत्र-हवणी हविर्निर्वपणार्थम्, शूर्पं परावपनार्थम्, कृष्णाजिनं कृष्णमृगचर्म उल्खलाद्यधिकरणं, शम्या समाहननाद्यर्थम् । उल्खलम् अवहन्तव्याधिकरणं, मुसलम् अवहननकृत्, दृपत् पेपणाधिकरणम्, उपला पेपणी ॥

द्वे द्वे इति ॥ विधत्ते—‘द्वे द्वे सं भरति याज्यानुवाक्ययोरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव’ इति । द्वित्वसाम्येन याज्यानुवाक्यारूपत्वं क्विपुरुषात्मकमिथुनत्वं च ॥

य इति ॥ संपादनीयानां यज्ञायुधानां स्वरूपविशेषं विचार्य तद्वेदानं प्रोक्तं—‘यो वै दश यज्ञायुधानि वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते’ इति ॥ यः यजमान मुखतः यज्ञारम्भे दश एतानि संपादनीयानीत्यनुसंधत्ते अस्य यज्ञः निर्विघ्नोऽनुष्ठानक्षमो भवति ॥

स्फ्य इति ॥ आयुधविशेषस्वरूपाणि विधत्ते—स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोल्खलं च मुसलं च दृपचोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते’ इति ॥ स्फ्यः नाम बाहुमात्रः स्वर्गाकारः काष्ठविशेषः । कपालानि भाण्डलेशसदृशानि । अग्निहोत्रहवणीलक्षणं सूत्रकार आह—‘वैकृत्यग्निहोत्रहवणी बाहुमात्ररित्तमात्री वा । प्रसूताकृतिः’ (आपथी ६-२-६-७) इति । शम्या बाहुमात्रो गदाकृतिः काष्ठविशेषः । शिष्टानि शूर्पादीनि लोकाप्रसिद्धानि । पुनरपि दशायुधवेदानप्रोक्तसन्मुपसंहारार्थम् । यकाराः परस्परसमुच्चयार्थं

यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुपन्तेऽस्य देवा हव्यः हविर्निरुप्यमाणमभि-
मन्त्रयेताग्निः होतारमिह तः हुव इति (३) देवेभ्य एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते
जुपन्तेऽस्य देवा हव्यमेव वै यज्ञस्य ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते

यः । वै । देवेभ्यः । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । यज्ञेन । यजते । जुपन्ते । अस्य । देवाः ।

५ हव्यम् । हविः । निरुप्यमाणमिति निः-उप्यमानम् । अभीति । मन्त्रयेत । अग्निम् । होतारम् ।
इह । तम् । हुवे । इति (३) । देवेभ्यः । एव । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । यज्ञेन । यजते ।
जुपन्ते । अस्य । देवाः । हव्यम् । एव । वै । यज्ञस्य । ग्रहः । गृहीत्वा । एव । यज्ञेन । यजते ।

अथ हविर्निरुपणे कचिद्विशेषमाह—' यो वै ' इत्यादि ॥ 'प्रतिप्रोच्य प्रत्यावेद्य जुपन्ते'
सेवन्ते 'अस्य 'हव्यं 'देवाः । 'हविर्निरुप्यमाणम्' इत्यादि । 'एव वै' इत्यादि । 'एवः'
१० मन्त्रः 'यज्ञस्य 'ग्रहः गृह्यतेऽनेन यज्ञ इति । तस्मात् 'गृहीत्वा 'एव यज्ञम् अनेनाभिमन्त्रणेन;

अनुवत्तदायुषसमुच्चयार्थं वा । तानि सर्वाण्यापस्तम्बो दर्शयति—' उच्यते गाह्यपत्याहवनीयो दर्शान्-
सप्तस्तीर्थं द्वन्द्वं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति दत्तापराणि दत्ता पूर्वाणि । स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासमा-
म्नातमपराणि प्रयुज्य सुवं जुहसुपभृते भुवां येदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्रातिग्रहरणमिडापात्रं प्रणीताप्रणयन-
मिति पूर्वाणि । सान्युत्तरेणावतिष्ठान्यन्वाहव्यंस्थालीमद्मानमुपवेद्यं प्रातर्दोहपात्राणि " (भाष्यौ
१०१५-६-८) इति ॥

१५ य इति ॥ यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रवैति—' यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते
जुपन्तेऽस्य देवा हव्यम् ' इति ॥ 'प्रतिप्रोच्य होष्यामीति प्रतिश्रुत्य ॥

हविरिति ॥ विधत्ते—' हविर्निरुप्यमाणमभि मन्त्रयेताग्निः होतारमिह तः हुव इति देवेभ्य
एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुपन्तेऽस्य देवा हव्यम् ' इति ॥ 'अग्निः होतारम्' इत्यादिमन्त्रः पूर्वप्रपाठकं
२० 'मम नाम' (तैसं १०५१०) हृदयनुमाद्ये समाम्नातो व्याख्यातश्च । देवानामाह्वातारं तम् 'अग्निम्' इह
यज्ञेऽहमाह्वयामि । " आ यन्तु देवाः सुमनस्पमाना विपन्तु देवा हविषो मे अस्य " (तैसं १०५१०)
हृदयमिहोत्तरार्धे देवेभ्यः प्रतिश्रवणं विस्पष्टम् । अस्य हविषो विपन्तु इदं हविरभन्वित्यर्थः ॥

एव इति ॥ इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रदांसति—' एव वै यज्ञस्य ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते ' इति ॥

'एवः मन्त्रप्रयोगः यज्ञस्थलीकाररूपः । " हविषो विपन्तु " (द्र. तैसं १०५१०) इत्यनेन वेदतामुरिषव

२५ इत्यपारास्य सृषितत्वात् ॥

यज्ञायुधमृतिः]

तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमंतनुत मनसैव
तद्यज्ञं तंनुते रक्षसामनन्ववचाराय यो वै यज्ञं योगं आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु
तत् । उदित्वा । वाचम् । यच्छति । यज्ञस्य । धृत्यै । अथो इति । मनसा । वै । प्रजापतिरिति
प्रजा-पतिः । यज्ञम् । अतनुत । मनसा । एव । तत् । यज्ञम् । तनुते । रक्षसाम् । अनन्ववचाराये-
त्यननु-अवचाराय । यः । वै । यज्ञम् । योगं । आगतं इत्या-गते । युनक्ति । युङ्क्ते । युञ्जानेषु । ५

ततो यागमारभते । तत् उदित्वा तद्वचनानन्तरं वाचं यच्छति अवचनो भवति, यज्ञस्य
धृत्यै गृहीतस्य यज्ञस्याविसंशनाय । अथो अपि च प्रजापतिः इव मनसा एव अयं यज्ञं
तनितुमर्हति किं वाचा । एवं हि त्रियमाणं रक्षसाम् अनन्ववचाराय अननुप्रवेशाय भवति ॥

अथ यज्ञयोगं विदधाति— यो वै इत्यादि ॥ योगे यागकाले आगते यज्ञं यो

युनक्ति बध्नाति, अयमेव युञ्जानेषु यजमानेषु मध्ये युङ्क्ते, युङ्क्ते इति व्यपदेशमर्हति । १०

तदिति ॥ यजमानस्य मौनं विधत्ते— 'तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै' इति ॥ तत्

अभिमन्त्रणवाक्यम् । मौनेन यज्ञो वह्निरप्रकाशितत्वात् धृतो भवति ॥

अथो इति ॥ पुनरपि मौनं प्रशंसति— अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमंतनुत मनसैव तद्यज्ञं
तनुते रक्षसामनन्ववचाराय इति ॥ सति वाग्व्यापारे विवक्षितशब्दविशेषतदयंचिन्तया तत्प्रसक्तानु-
प्रसक्तचिन्तया च विद्विंसं मनः प्रकृताद्यज्ञात् स्खलति । अतः प्रजापतिः अविक्षेपाय मनसा एव यज्ञं
तनुते । तथा सति स्खलनाभावात् रक्षसाम् अत्र प्रचारो न भवति ॥

य इति ॥ यज्ञयोगविधिसुश्रुते प्रस्तौति— 'यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु'
इति ॥ यः यजमानो यज्ञयोगकाले समागते सत्यप्रमत्तो यज्ञं युनक्ति स एव युञ्जानेषु यजमानेषु
युङ्क्ते इति व्यपदेशमर्हति । अकाले तु योगः कृतोऽप्यङ्कत एव स्यात् ॥

क इति ॥ योगविधिसुश्रुतमभिप्रेत्य तत्र करणमूर्तं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे— कस्त्वा युनक्ति २०
स त्वा युनक्तिवत्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु इति ॥ अयमपि मन्त्रः
पूर्वप्रपाठके समाभ्यासः । यः प्रजापतिः सर्वदा सर्वेषां यजमानानां यज्ञं युनक्ति सः एवाद्य मदीयं यज्ञं
युनक्तु रक्षे अश्वमिदं मयि यज्ञं संबध्नातु । अनेन मन्त्रेण यज्ञं सुख्यात् इत्युच्यते विधिः ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः सार्कर्यं वा व्यवस्थितिः ।

२५

यज्ञायुधत्वं सर्वाङ्गसमं तेनाप्र संकरः ॥

वाक्यस्योद्दिनतादेः स्याद्द्वैतस्य संकरे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ॥” (शैब्या ३-१-१-१०) इति ॥

१४. क- 'वाक्यम्' इत्यस्मानन्तरम् 'उक्त्वा' । १५. इ.उ.पा-चलति । १६. त-

अश्वत्थामीव; म४-अश्वमेव । १७. क.म४-अनेन ।

३०

[यज्ञायुधमृत्तिः

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तित्यस्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवेन युनक्ति
युङ्क्ते युञ्जानेषु ॥ ८ ॥

[वै मनः स्फ्य इति युनक्त्वेकादश च]

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्तु । इति । आह । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै ।

कः । प्रजापतिनेति प्रजा-पतिना । एव । एनम् । युनक्ति । युङ्क्ते । युञ्जानेषु ॥ ८ ॥

[तैसं १.४.१०; कासं ३२.७; शशा १.१.१-१३, २२]

यद्वा—युञ्जानेषु आत्मानं पीजयति । मन्त्रपदमिदानी व्याचष्टे—'कस्त्वा' इति । गतम्
(तैसं १.५.१०) ॥

॥ इति षष्ठेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

- दशैर्पूर्णमासयोः ध्रुयते—'स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पे च कृष्णाजिनं च शम्या
१० चोलखलं च मुसलं च एपचोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि' (तैसं १.६.८) इति । स्फ्यशब्देन
खद्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी "हविर्निर्वापसाधनं प्रस्ताकारं" काष्ठपात्रम् । शम्या गदाकारं
काष्ठम् । तत्र वीह्यादिद्रव्येष्ववशात्तादिसंस्काराणां सांकर्यं निराहृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरो-
दासश्रपणाद्यङ्गक्रियासु सांकर्यं निराकर्तुमशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यांचित् क्रियायां
कृतायामपि ध्रुयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न च "न्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमुपैति"
१५ इति प्राज्ञे मूमः—'स्फ्येनोदन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' 'अग्निहोत्रहवण्या हवीरपि निरपयति' 'शूर्पेण
विविनक्ति' 'कृष्णाजिनमधस्तादुल्लखलस्यावस्तुणाति' 'शम्यायां एपद्रुमुपधाति' 'उल्लखलमुसलाभ्या-
मवहन्ति' 'एपद्रुपलाभ्यां विनष्टि' इत्येतेषां विदोषसंयोगबोधकानां धारयानां वैयर्थ्यं सांकर्यपक्षे प्रतज्येत ।
व्यवस्थापक्षेऽपि संबन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यगनर्कमिति चेत् । न । उद्धननादिवाक्यसिद्धार्था-
नुवादित्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेवानुवादित्वमिति वाच्यम् । शूर्पवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात् ।
२० न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य^{३३} वैयर्थ्यम् । "यज्ञायुधानि सं भरति" (तैसं १.६.८) इत्यासादनविधाना-
धोपयुक्तत्वात् । तस्मादवघातादिसंस्कारा इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि न्यवस्थितानि ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वै ।

आद्योऽप्राज्ञेः पुरोडासे समुच्चयविकल्पने ॥

२५

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पार्दिनं युज्यते ।

स्फ्येनोदन्तीति यत्प्राज्ञं तद्दानूद्य संस्तवः ॥" (जैम्या १.१.१०-११) इति ॥

दशैर्पूर्णमासयोः स्फ्यश्च कपालानि च इत्याद्यनुक्रम्य 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' (तैसं
१.६.८) इत्याम्नातम् । तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते । कुतः? मानान्वरैरप्राप्तयेनपूर्वाश्रित्वात् । यदि
तत्र पुरोडासो हविर्भवेत् तदा, तेन सैतेषां समुच्चयो विकल्पो वाऽस्तित्वि प्राज्ञे मूमः—'आद्योऽ-

३० १८-१८. आ-हविर्निर्वापसाधनम्; इ.उ.तं.ति.पा.म४-निर्वापसाधनम् । १९. तं.ति.म४-हि ।

२०. ति.म४-अवस्था । २१. आ.इ.उ.ति.पा.म.हा-त्वमपयति । २२. इ.उ.पा-नुवादनस्य ।

२३. इ.उ.पा.म४-सह तेषाम् ।

यज्ञापुत्रमृतिः]

इकपालः ' इत्युत्पत्तिशिष्टेन^{२४} पुरोदाशेन सह पश्चात् शिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न संभवति । आयुधार्थं यज्ञसाधनत्वम् । तच्च 'स्फ्येनोद्धन्ति' 'कपालेषु भ्रपयति' इत्यादिशास्त्रसिद्धमेवाश्रयन्^{२५} 'यज्ञायुधानि सं भरति' इत्येष संभरणविधिः स्तूयते । तस्माद्भास्ति इतिष्वम् ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ देशप्रात्र्विजाऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थेपणवत्तैऽन्ये वासोवत्ते स्तुरैच्छिकाः ॥ ” (जैम्या ११.३.१४) इति ॥

'समे यजेत' इत्युक्तो देशः । जुहादीनि पात्राणि । अश्रुप्रमुखा ऋत्विजः । ते चैकस्मिन् प्रयोग उपयुक्ता निरिष्टकत्वात् प्रयोगान्तरमर्हन्ति । इष्टाभिर्गता निरिष्टाः । कुतिसता निरिष्टा^{२६} निरिष्टकाः । दुष्टाः पुनः प्रयोगान्तरं इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपल्लासादिपणं प्रक्षाल्यापि न पुनः शिष्टास्तत् स्वीकुर्वन्ति तथाऽत्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे संपाद्या इति प्राप्ते ह्यमः—यथा वक्ष्ये पूर्वदिने प्राशरण- १० योपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति, शिष्टास्तद्वाऽन्यद्वा स्वेच्छया दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति, तद्दद्यापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादीन्विद्येमेन न त्यजन्ति । तस्मादैच्छिकाः ॥

तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

“ मा भूदन्यत्वनियमः पात्रे^{२७} तन्त्रं किमैच्छिकम् ।

नियतं वाऽग्निमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तितः ॥ ” (जैम्या ११.३.१५) इति ॥

देशप्रात्र्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमो निवारिते सति पुनः पात्रेषु^{२८} नियमान्तरसदसद्भावः चिन्तयते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि^{२९} पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेष्विति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः । यथा^{३०} 'देशे कर्तुं च'^{३१} त एवेति नियमो^{३२} 'नास्त्यैच्छिकस्योक्तत्वात् तथा पात्रैवपीति'^{३३} शेषेत् । भैवम् । आभरणं पात्राणां धारणीयत्वात् । “ आहिताग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च ” (औपित्वमेव २० १.१०) इति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽभरणं^{३४} धारणमेव गम्यते^{३५} । ननु पात्रैरिति तृतीयाया दुष्भावाव- गमाद्धर्कमेदं न तु प्रतिपत्तिः । तथा सति पात्रान्तरैरपि दाइसिद्धेन धारणनियम इति चेत् भैवम् । “ दक्षिणे पाणौ^{३६} जुहुमासादयति^{३७} इति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावगमात् पूर्वेपामेव धारणम् । तस्मात् सवेषु प्रयोगेषु पात्राणां^{३८} तन्त्रम् ॥

तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

“ किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाऽऽधानमिषं छितिः ।

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरणाभिनियमात्तरः ॥ ” (जैम्या ११.३.१६) इति ॥

अनाभ्रमधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ह्यमः— आधानकाले पवमानेष्टिषु शोदकप्राश्रत्वात् पात्राण्याधानमारभ्य धारयितव्यानि । अन्यथाऽऽधानपौर्णमास्य- द्योमेभ्ये यजमानस्य कदाचित्^{३९} मरणे पात्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यर्थं ३० परः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

२४. तं-तिविशिष्टेन । २५. इ.उ.पा-वान्यु । २६. क-निरिष्टाः नारित । २७. इ.उ. पा-तन; तं.ति.म.४-तत्त्वम् । २८. इ.उ.म.४-नियमान्तर सद्भावः । २९. तं-यान्यप्रयुक्तानि; ति-यानि वाक्यप्रयुक्तानि । ३०-३०. आ-देशकर्तृषु; ३१-३१. ति-नास्त्यैच्छिकस्योक्तत्वात् तच्चापातेष्विति । ३२-३२. तं.ति.म.४-धारणमवगम्यते । ३३-३३. पा-दक्षिणपाणौ; इ.उ-दक्षिणपाणौ (?) । ३४. क.सं.ति-तरवम् । ३५. क-मरणे सति । ३६. क-अपरः ।

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां
चातिरात्रं च तानुदमिमीत् यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासीं
तावानुक्थ्यौ यावत्यमावास्यां तावानतिरात्रो

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञान् । असृजत् । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । च । अग्निष्टोमित्यग्नि-
स्तोमम् । च । पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम् । च । उक्थ्यम् । च । अमावास्यामित्यमा-वास्याम् ।
च । अतिरात्रमित्यति-रात्रम् । च । तान् । उदिति । अमिमीत् । यावत् । अग्निहोत्रमित्यग्नि-
होत्रम् । आसीत् । तावान् । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । यावती । पौर्णमासीति पौर्ण-मासी ।
तावान् । उक्थ्यः । यावती । अमावास्यामित्यमा-वास्या । तावान् । अतिरात्र इत्यति-रात्रः ।

अथ दर्शपूर्णमासयोर्महाफलत्वं ह्यापयितुमाह—‘प्रजापतिः’ इत्यादि ॥ अग्निहोत्रं
व्याख्यातम् (तैसं १.५.९) । अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिभूतं कर्म । अग्नेः स्तोमः यज्ञायज्ञीयं
सामाग्निष्टोमं; तत्प्रधानत्वाद् तत्संस्थमपि कर्माग्निष्टोम उच्यते । “अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः”
(पा ८.३.८२) इति पत्वम् । पूर्णश्चन्द्रः पूर्णमाः; तत्संबन्धिनी तिथिः शुक्लपञ्चदशी पौर्णमासी,
तस्यां क्रियमाणमपि कर्माभेदेन पौर्णमासीत्युच्यते । उक्थ्यः क्रतुः अग्निष्टोमविकारः पञ्चदशस्तोत्रः ।
अमा सह सूर्याचन्द्रमसावस्यां वसतः इति अमावास्या । “अमावस्पदन्यतरस्याम्” (पा
३.१.१२२) इति निपात्यते । कृष्णपञ्चदशी उच्यते । पूर्ववत् कर्मण्यभेदेन वर्तते । अति-
रात्रोऽप्यग्निष्टोमविकारः एकोनत्रिंशत्स्तोत्रः; रात्रिपर्यायातिरेकादतिरात्रः । “अहःसर्वकं”

अष्टमे यज्ञायुधसंभृतिरुक्ता । नयमे द्वादशद्वन्द्वसंपत्तिरुच्यते ।

प्रजापतिरिति ॥ प्रथमं तावदनुष्टुप्ताणाम् फलाधिक्याय चेदनविशेषविधिमुन्नेतुं प्रस्तौति—

‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत्
यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासीं तावानुक्थ्यौ यावत्यमावास्यां तावानतिरात्रः’ इति ॥
‘अत्राग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्यायागमा अल्पैर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाल्पफलाः । अग्निष्टोमो-
क्त्यातिरात्रयागमा बहुभिर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । तान् उभयविधान् यज्ञान्
प्रजापतिः सृष्ट्वा कनिष्ठपुत्रे पितेव कनीयःसु अग्निहोत्रादिषु अनुग्रहेण तुलया त्रीणि द्वन्द्वानि उन्मित-
वान् । तदनुग्रहाद्भिहोत्रादीनि अग्निष्टोमादिसमानि संपन्नानि ॥

२५ १. तं.ति-स्तोमः ।

१. म४-अत अग्निः; तं.ति-तत्राग्निः ।

द्वादशद्वन्द्वसंपत्तिः]

य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुर्ध्वेनोपाप्नोति (१) तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति

यः । एवम् । विद्वान् । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । जुहोति । यावत् । अग्निष्टोमेनेत्यग्नि-स्तोमेन । उपाप्नोतीत्युप-आप्नोति । तावत् । उपेति । आप्नोति । यः । एवम् । विद्वान् । पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम् । यजते । यावत् । उर्ध्वेन । उपाप्नोतीत्युप-आप्नोति (१) । तावत् । उपेति । आप्नोति । यः । एवम् । विद्वान् । अमावास्यामित्यमा-वास्याम् । यजते । यावत् । अतिरात्रेणैत्यति-रात्रेण । उपाप्नोतीत्युप-आप्नोति । तावत् । उपेति । आप्नोति ।

(पा ५.४.८७) इत्यत्र समासान्तः । 'तान्' इत्यादि । ऊर्ध्वमानमुन्मानं तुलापरिच्छेदः । तत्राग्निहोत्रादिभिस्तुल्यगौरवात् अग्निष्टोमादयो दृश्यन्ते । तस्मादेवं विदित्वाग्निहोत्रादिकं कुर्वन् १० अग्निष्टोमादिफलमाप्नोति । प्रासङ्गिकमग्निहोत्रप्रहणम्, उन्मानेन सहभावात् ॥

य इति ॥ वेदनविशेषविधिमुच्यति—'य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुर्ध्वेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति' इति ॥ प्रजापत्यनुग्रहादग्निहोत्रादीनामग्निष्टोमादिसाम्यं जानतः तत्समानफलत्वकथनात् फलाधिक्ययायानुष्ठान्भिरग्निष्टोमादिसाम्यं भावयेदिति विधिरुक्षीयते । विधया युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं छन्दोगा आमनन्ति—'यदेव विधया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छाड १.१.१०) इति । लोकेऽपि राजा ग्रामेषु प्रेरिते राजमुद्राधारिणि मीये कर्त्तुमिच्छद्भृत्ये राजत्वमुपचरन्तीनां प्रजानां मृत्युवित्तप्रसादेन फलाधिक्यमुपलभामहे । काण्वैश्च पृष्टदाशयकस्य पञ्चमाध्याये कानिचिदुपासनानि—'अथ संपदः' (बृड ३.१.६) इति धारयेनाऽऽग्नयन्ते । स्वल्पे कर्मण्यधिककर्मत्वस्य मनसा संपादनं संपत् । एतदेवाग्निमेव सर्वेषु स्मृतिपुराणागमेषु दालग्राम-प्रतिमादौ विष्णुवादिबुद्धिर्विदिता । तस्मादेतद्वाच्यमग्निहोत्रादावग्निष्टोमादिसंपादनविधिपरम् । यद्यपि पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्याये (मीस् २.२.३-८) 'एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' इत्यस्य विद्वान्वाच्यस्य विधायकत्वं निराहृत्यानुवादकत्वमुक्तं तथापि कर्मविधेरैव तत्र निराकरणत्वात् 'संपद्विष्णुदीती न कोऽपि विरोधः । भावनाविधिपरत्वे वाच्यमेतत् कर्मप्रकरणादुक्त्येतेति चेत् । उक्त्यन्तं नाम । अग्निचयन-प्रकरणपठितानां मनश्चिदाद्युपास्तीनां प्रकरणोत्कर्षस्य स्यासंज्ञैव निर्णीतरत्वात् (मस् ३.३.४४) । अन्य-परस्यान्यार्थत्वात् दशपूर्णमासी प्रशंसितुमत्र पाठोऽस्तु ॥

परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्रं आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छत् तेन प्रजापतिं
निरवासाययत् तेन प्रजापतिः परमां काष्ठामगच्छत् तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः
परमां काष्ठामगच्छत् तेनाग्नीषोमौ निरवासाययत्तेनाग्नीषोमौ परमां काष्ठामगच्छत्

य (२) एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छति

५ परमेष्ठिनः । वै । एषः । यज्ञः । अग्रे । आसीत् । तेन । सः । परमाम् । काष्ठां । अगच्छत् ।

तेन । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । निरवासाययदिति निः-अवासाययत् । तेन ।

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । परमाम् । काष्ठां । अगच्छत् । तेन । इन्द्रम् । निरवासाययदिति

निः-अवासाययत् । तेन । इन्द्रः । परमाम् । काष्ठां । अगच्छत् । तेन । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ ।

निरवासाययदिति निः-अवासाययत् । तेन । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । परमाम् । काष्ठां ।

१० अगच्छताम् । यः (२) । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । यजते ।

परमाम् । एव । काष्ठां । गच्छति ।

पुनरपि दर्शपूर्णमासयोः स्तुतिः—' परमेष्ठिनः ' इत्यादि ॥ परमे महिम्नि तिष्ठति इति परमेष्ठी । उणादियु निपात्यते (उ ४५९) । सर्वदेवतासमष्टिः परमामोच्यते । तस्य एषः यज्ञः दर्शश्च पूर्णमासश्च अग्रे आदौ आसीत् । तेन सः परमां काष्ठां परमैश्वर्यकाष्ठाम् अगच्छत् । तेन यज्ञेन स परमेष्ठी प्रजापति जगतां स्रष्टारं निरवासाययत् देवतान्तरैर्म्यो

१५

परमेष्ठिन इति ॥ पुनरपि दर्शपूर्णमासौ श्लांशति—' परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्रं आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छत् तेन प्रजापतिं निरवासाययत् तेन प्रजापतिः परमां काष्ठामगच्छत् तेनेन्द्रं निरवासाययत् तेनेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् तेनाग्नीषोमौ निरवासाययत् तेनाग्नीषोमौ परमां काष्ठामगच्छत् य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छति ' इति ॥ परमे पदे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी चतुर्मुखः । तस्य च अग्रे पूर्वस्मिन् कल्पे यजमानावेनावस्थितस्य एषः यज्ञः दर्शपूर्णमासपदज्ञः प्रवृत्तः । तेन चेश्वरान्गबुद्ध्याऽनुष्ठितेन सः यजमानः परमां काष्ठाम् इदं परमेष्ठित्वपदं प्राप्तवान् । प्रजापतिर्दक्षादिः । तं पूर्वस्मिन् जन्मनि तेन उत्तमफलहेतुदर्शपूर्णमासोपदेशेन निरवासाययत् तेषितवान्, अनुष्ठानाय प्रेरितवान् वा । स च तस्मिन् जन्मनि यजमानः तेन अनुष्ठानेन परमां काष्ठां दक्षत्वपदं प्राप्तवान् । एवमित्यत्र योज्यम् । अत एव दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकामार्थत्वमाग्नात् भीमांसकैर्विचारितं च ॥

२०

द्वादशद्वन्द्वसंपत्तिः]

यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते द्वादश मासाः संवत्सरो
द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसुजत्युखां
चाधि श्रयत्यव च हन्ति

यः । वै । प्रजातेनेति प्र-जातेन । यज्ञेन । यजते । प्रेति । प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः ।
मिथुनैः । जायते । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सम्-वत्सरः । द्वादश । द्वन्द्वानिति द्व-द्वानि ।
दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श-पूर्णमासयोः । तानि । संपाद्यानीति सम्-पाद्यानि । इति । आहुः ।
वत्सम् । च । उपावसुजतीत्यु-अत्रमृजति । उखाम् । च । अधीति । श्रयति । अवेति । च । हन्ति ।

न्यावृत्तमुत्कृषिणमकरोत् । निखसानमुत्कर्षः । यथा—“तरमाञ्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निखसाययन्ति”
(तैस २.५.२) इति । निखपूर्वात् स्वतेर्णिचि “शाछासाहा” (पा ७.३.३७) इति
युक् । गतिद्वयमप्याख्यातेन समस्यते । “गतिर्गतौ” (पा ८.१.७०) इति प्रथमोऽनुदात्तः । १०
“उदात्तवता च तिडा सह” (द्र. पाभा २.२.१८ वा ४) इति समा सं. ॥ एवं
सर्वत्र । या प्राणिनां सदा निरतिशयानन्दनिर्द्वृत्तिदायिनी शाश्वती पुनर्जन्मच्छेदिनी सा परमा
काष्ठा तां गच्छति प्राप्नोत्येव । ‘यो वै’ इत्यादि । प्रजातो जातप्रजः । यथा संवत्सरस्य
द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोः सन्ति, तानि संपाद्यानि क्रियाविशेषैः इति आहुः ।
द्वे द्वे संपवते द्वन्द्वं यज्ञपात्रप्रयोगे निपात्यते (पा ८.१.१५) ॥

अथ तानि दर्शयति—‘वत्सं च’ इत्यादि ॥ एतैः क्रियाविशेषैः द्वन्द्वानि संपद्यन्ते;
तेन द्वन्द्वबहुत्वेऽपि द्वन्द्वसंपादनक्रियापेक्षं द्वादशत्वं वेदितव्यम् । वत्सम् उपावसुजति मातृ-
सकाशं प्रापयति । अनेनोपावसर्जनेन मातृवत्सयोः द्वन्द्वभावः संपद्यते । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

य इति ॥ द्वन्द्वसंपादनं विधातुं प्रस्तौति—‘यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुः’ इति । प्रजातेन
अथयन्तवस्वतेन प्रजादभिः प्रसृतो वस्वतृतो जायते । द्वादशमासोपेतसंवत्सरसाम्येन द्वादशद्वन्द्वोपेतस्य
यज्ञस्य प्रसृतत्वम् ॥

घत्समिति ॥ द्वन्द्वानि विधत्ते—‘वत्सं चोपावसुजत्युखां चाधि श्रयत्यव च हन्ति एवदौ च
समाहन्त्यधि च वपते क्नालानि चोप द्धाति पुरोद्दारां चाधि श्रयत्यव च स्तम्भजुश्च हरपभि च गृह्णाति
चेदिं च परिगृह्णाति पत्नों च सं नद्धति प्रेक्षणीश्रासादपत्वाग्धं च’ इति ॥ गां दोधुमपर्युः “अथदमा
घः प्रजया” (तैसा ३.७.४) इति मन्त्रेण वत्सं वन्धनात् मुञ्चेत् । हरिं श्रयति “यातरिश्नो धर्मः”

॥ शुद्धीकृतः पाठः । लिखितपुस्तकेषु ‘समाहन्त्यधिः’ इत्येवमुपलभ्यते । मै-मुद्रित पुस्तके
‘समास (निषेधः)’ इत्येवंद्वयेण प्रदर्शितः । ॥ २-२. तै-सनिहितानि ।

[द्वादशान्द्रसंपत्तिः]

दूपदौ च समाहन्त्यधि च वर्पते कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं चा(३)धिश्रय-
त्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यभिं च गृह्णाति वेदिं च परिगृह्णाति पत्नीं च सं नहति

प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यं

दूपदौ च । समाहन्तीति । सम्-आहन्ति । अधीति । च । वर्पते । कपालानि । च ।
५ उपेति । दधाति । पुरोडाशम् । च (३) । अधिश्रयतीत्यधि-श्रयति । आज्यम् । च ।
स्तम्बयजुरिति स्तम्ब-यजुः । च । हरति । अभीति । च । गृह्णाति । वेदिम् । च । परिगृह्णातीति
परि-गृह्णाति । पत्नीम् । च । समिति । नहति । प्रोक्षणीरिति प्र-उक्षणीः । च ।
आसादयति त्या-सादयति । आज्यम् ।

एतानि याजमानप्रकरणगतान्यपि अर्घ्युणैव कर्तव्यानि । उक्तं च—“ याजमाने समाख्यानात्

- १० कर्माणि याजमानं स्युः ” (मीसू ३.८.१९) इत्यत्र । उखाम् अधि श्रयति, अङ्गाद्यु
कुम्भी स्थापयति । अव हन्ति ग्रीहीत्युखले । दूपदौ च समाहन्ति शम्यया । अधिवपति
दूपदि तण्डुलान् । कपालानि उप दधाति अङ्गारेषु । पुरोडाशं च अधि श्रयति कपालेषु ।
आज्यं च अधिश्रयतीत्येव । स्तम्बयजुः हरति । सतृणं पुरीषम् अभिगृह्णाति न्युप्तमङ्गलि-
नाग्नीध्रः । वेदिं परिगृह्णाति स्फयेनोत्तरं परिप्राहम् । पत्नीं सं नहति योक्त्रेण । प्रोक्षणीः
१५ अपः आसादयति । आज्यं च अवसादयतीत्येव, सुगृहीतमित्यर्थः ॥

(तैसं १.१.३) इति मन्त्रेण उखां गार्हपत्ये स्थापयेत् । “ अथ रक्षो दिवः ” (द्र. भाष्यौ १.१.९.१०)

इति शाखान्तरमन्त्रेण र्माहीनवहन्यात् । “ इपमा वद ” (तैसं १.१.५) इति मन्त्रेण पाषाणेन शम्यया वा

पेषणार्थं दूपदुपले समाहन्त्यात् । “ देवस्य त्वा ” (तैसं १.१.६) इत्यादिमन्त्रेण पेषणाय दूपदि

तण्डुलानधिवपेत् । “ भुवमसि ” (तैसं १.१.७) इत्यादिभिर्मन्त्रैः पुरोडाशाप्रणयायाग्नौ कपालानि

२० उपदृष्यात् । “ घर्मोऽसि ” (तैसं १.१.८) इति मन्त्रेण तेषु कपालेषु पुरोडाशाम् अधिश्रयेत् । “ अग्निस्ते

तेजः ” (तैसं १.१.१०) इति मन्त्रेण आज्यम् आहवनीयेऽधिश्रयेत् । चिकीर्षितवेदित्पाने “ पृथिवि

देवयजति ” (तैसं १.१.९) इत्यादिभिर्मन्त्रैः स्तम्बयजुः हरेत् । “ अरस्ते दिवम् ” (तैसं १.१.९)

इति मन्त्रेणाग्नीध्रोऽङ्गलिना सतृणपांसुनुकरे प्रक्षिप्तानभिगृह्णायात् । “ घसवस्त्वा परिगृह्णतु ” (तैसं

१.१.९) इत्यादिभिर्मन्त्रैः वेदिं परिगृह्णीयात् । “ आशासाना ” (तैसं १.१.१०) इति मन्त्रेण योक्त्रेण

२५ पत्नीं संनह्येत् । “ ऋतसधस्य ” (द्र. भाष्यौ २.३.१२) इति शाखान्तरमन्त्रेण स्फयनिष्पादितानां

देव्याणां प्रोक्षणीः आसादयेत् । “ अग्नेर्जिह्वासि ” (तैसं १.१.१०) इति मन्त्रेण स्फयलेत्पायाम् आस्यं

सादयेत् ॥

द्वादशद्वन्द्वसंपत्तिः]

चैतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि य एव संपाद्य यजेते प्रजातेनैव
यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ ९ ॥

[उक्थ्येनोपामोत्यगच्छतां यः पुरोडाशं च चत्वारिंशच्च]

च । एतानि । वै । द्वादश । द्वन्द्वानीति द्वम्-द्वानि । दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श-पूर्णमासयोः ।
तानि । यः । एवम् । संपाद्येति सम्-पाद्यं । यजते । प्रजातेनेति प्र-जातेन । एव । यज्ञेन । यजते ।
प्रेति । प्रजयेति प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । मिथुनैः । जायते ॥ ९ ॥

‘एतानि वै’ इत्यादि ॥ गतम् (तैसं १-६-९) ॥

इति पष्ठे नवमोऽनुवाकः ॥

एतानीति ॥ विहितानि द्वन्द्वानि प्रशस्योपसंहरति—‘एतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्ण-
मासयोस्तानि य एव संपाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते’ इति ॥ १०
यद्यप्युक्तानां वत्सविमोकादीनां चतुर्दशत्वात् ससैवेतानि द्वन्द्वानि तथाऽपि चकारैः पूर्वानुवाकोक्तेषु
दशसु यज्ञायुषेषु समुचितेषु द्वादश संपद्यन्ते ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितीतिरितम् ।

कर्मान्यदत्त पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्भौवं” इत्यं हि देवता ।

वात्रंघ्नीत्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न युज्यते ॥

वात्रंघ्नीत्याज्यभगाद्भव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।

पौर्णैत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥

‘अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।

सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिसंभ्यां त्रिके त्रिके ॥

विद्वद्वाक्ये ‘विधौ विध्वावृत्तिराग्नेयआदिना ॥’

विहितस्य फलित्वेन ‘प्राधान्यमितरे गुणाः ॥’ (जैत्या २-२-६-१०) इति ॥

इदमाम्नायते—‘य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते’ (तैसं १-६-९), ‘य एवं विद्वानमावास्यां
यजते’ (तैसं १-६-९) इति । अत्र यजतिना “कर्मान्तरं विधीयते” न तु प्रकृता आग्नेयादयः यद् यागा
अनूद्यन्ते । आग्नेयादयः कालसंयुक्तास्तद्व्यकरण एवाग्नाताः । “यदाग्नेयोऽष्टारूपालो अमावास्यायां च पौर्ण-
मास्यां चाच्युनो भवति” (तैसं २-६-३) इति । “तावद्रूतामग्नीषोमावाग्यस्यैव तातुपांसु पौर्णमास्यां
यजति” इति । “ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्” (तैसं २-५-२) इति । “ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायाम्” (तैसं २-५-४) इति । “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्” इति च । “एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः

७. य४-स्यादन्त्यासा द्रौत (?) । ८. ति-यथा । ९. ति-समेत्यपि । १०. क-पृथक् । ११. ति- ३०
आग्नेयकादिना । १२. क-प्राधान्यादितरे । १३-१३. ति-कर्मान्तराणि विधीयन्ते । १४. ति-तेभ्यः ।

[द्वादशब्रह्मसंपत्तिः

पह्य आग्नेयादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यस्ये सति पूर्वाधिकरणम्यायेन विष्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरस्ये द्रव्यदेवतयोरभावो भौवादिसद्भावात् ।

अत एवोक्तम्—“ भ्रायं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी । रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयते पृथक्त्वा ” इति । “ सर्वैस्मिं वा एतच्छाया गृह्यते । यद्भुवायामाग्यम् ” (तैत्रा ३.३.५) इति भौवस्य साधारणरं श्रुतम् । देवताया मान्त्रवर्णिकत्वमित्यमुञ्चेतत्त्वम्— “ तस्याद्वात्रैष्ठी पूर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम् ” (तैसं २.५.२) इति । वात्रैष्ठी वृधन्वतौ चर्चो क्रमेण कालद्रव्योपेते विधीयते । तत्र “ अग्निवृत्राणि इह्यन्तु ” (तैसं ४.३.१३) इत्येको वात्रैष्ठी मन्त्रः । “ एवं सोमासि सत्पितृस्त्वं राज्ञोत वृत्रहा ” (तैसं ४.३.१३) इत्यपरः । तयोर्भक्तावग्नीषोमौ पूर्णमासदेवता । एवमनन्तरान्नातवोर्द्विधाध्यातुयुक्तयोर्भन्त्रयोर्भक्तावग्नीषोमयामावास्यादेवता । ताम्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवत्त्वात् यागान्तरमत्र विधीयते । पश्यागानुवादरे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिददर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यं किं तु ‘ पूर्णमास्यां पूर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यायाम् यजेत ’ इत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत् कालविधायकं, “ यदाग्नेयः ” (तैसं २.६.३) इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरस्ये तु कालं विधास्यति । तस्मात् कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते द्रुमः— आळां तावद्द्रव्यम्, देवता तु विधिरितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । “ वात्रैष्ठीवृधन्वतयोश्चाज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् ।

हात्र मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगदप्रयाजमन्त्रंश्रान्नाय प्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः । क्रमेण वात्रैष्ठी वृधन्वतौ चाम्नाते । लिङ्गं चारिणविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु “ वात्रैष्ठी पूर्णमासे ” (तैसं २.५.२) इत्यादिवाक्यं तद्विद्वद्वाक्यमन्त्रस्योराज्यभागानुवादात्तयोर्भन्त्रयुगलयोः कालद्रव्ये व्यवस्थामाचष्टे, न तु नूतनकर्माह्वानं तयोर्विद्वधाति । अतो रूपराहित्यात् विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति । किं तर्हि ? पूर्वं प्रकृतेष्वग्नेयादिषु पदेषु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति । न च कालवाचिभ्यां पूर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः ।

“ तत्कालविहितयोर्भागिकयोर्भक्तित्वात् । न चानुवादेो व्यर्थः । समुदायद्वित्वेतिदेस्तत्प्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च ‘ दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यस्मिन् फलवाक्ये पद्व्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यद्युक्तमनुवादपक्षे ‘ पूर्णमास्याम् ’ इत्यादि वाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम् ; कालविधानासंबन्धेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशुयाजान्नीषोमीयाणां त्रयाणां पूर्णमासीकालविहितानां सह प्रयोगः ‘ पूर्णमास्या ’ इत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि मानुवादकत्वम्, तस्य यागविधायकत्वाभ्युपगमात् । “ आग्नेयोऽष्टाकपालः ” (तैसं. २.६.३) इत्यादिवाक्यानि तु “ विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेत् । न । तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविषयसंभवात् । प्रतिगुणं प्रयग्विधौ विष्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वात्तास्ति विष्यावृत्तिसदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां

विद्वद्वाक्यमनुवादकम् । किं चानुवादमन्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामानेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथा हि—“ समिधो यजति ” (तैसं २.६.१) “ आधारमाधारयति ” (तैसं २.५.११) इत्यादयः कालयोगरहिताः केचित् विधय आम्नाताः । “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पूर्णमास्यां च ” (तैसं २.६.३) इत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वात् ‘ दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इति वाक्येन सर्वेषां फलसंबन्धो बोधनीयः । ‘ दशपूर्णमासाभ्याम् ’ इति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासंभवात् । सर्वेषां च फलसंबन्धे

१५. तं-तदनर्थकम् । १६. क-वार्ज्ज्वलीवृध । १७. क-भागदेवतयोः । १८. म-लक्ष्यते । १९. इ.उ.पा-‘ तर्हि ’ इत्यस्मान्तरं ‘ ते ’ । २०. आ-म-तरकाल । २१. इ.उ.पा-चेत् । २२. तं-ति-इत्येतस्मिन् । २३. इ.उ.पा-‘ विहित ’ नास्ति ।

१५. तं-तदनर्थकम् । १६. क-वार्ज्ज्वलीवृध । १७. क-भागदेवतयोः । १८. म-लक्ष्यते । १९. इ.उ.पा-‘ तर्हि ’ इत्यस्मान्तरं ‘ ते ’ । २०. आ-म-तरकाल । २१. इ.उ.पा-चेत् । २२. तं-ति-इत्येतस्मिन् । २३. इ.उ.पा-‘ विहित ’ नास्ति ।

१५. तं-तदनर्थकम् । १६. क-वार्ज्ज्वलीवृध । १७. क-भागदेवतयोः । १८. म-लक्ष्यते । १९. इ.उ.पा-‘ तर्हि ’ इत्यस्मान्तरं ‘ ते ’ । २०. आ-म-तरकाल । २१. इ.उ.पा-चेत् । २२. तं-ति-इत्येतस्मिन् । २३. इ.उ.पा-‘ विहित ’ नास्ति ।

द्वादशद्वन्द्वसंपत्तिः]

राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत् समप्राधान्यात् प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् । तद्भावे चानद्भवात् ^{२४}सौर्यादि-
विकृतिष्वाम्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दशपूर्णमासशब्दाहेत्वात्
समुदायद्वित्वेन द्विवचनाहेत्वाच्चाऽऽग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति
न कोऽपि दोषः । तस्माद्द्विद्वाक्यमनुवादकम् ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ दशादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

“अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूयते ॥

उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ।

फलसंयोगबोधेन भवेदेष फले विधिः ॥” (जैम्या ४.३.१२-१३) ॥ १

इदमान्नायते— “ एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽद्वियन्ते सर्वेभ्यो दशपूर्णमासैः ” १०

इति, “ एकस्मै वा अन्ये यज्ञकृतवः कामायाऽऽद्वियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ” इति । तत्र ‘ सर्वेभ्यः ’

“ इत्यनेन वाक्येन दशपूर्णमासयोर्न फले विधिः । विधायकस्य लिङ्गादेर्भावनानाच्चिन आख्यातस्य चाभावात् ।

अनुवादस्तु भविष्यति, सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च ‘ दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इति विधा-

नात् स्वर्ग एव प्राप्नो न तु कामान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गोपाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दशपूर्ण-

मासयोरङ्गम् । तत्र कानाः श्रूयन्ते— “ एकविंशतिमनुमूयात् प्रतिष्ठाकामस्य ... चतुर्विंशतिमनुमूयाद्-

ब्रह्मवचंसकामस्य” (तैसं २.५.१०) इति । तथा सांनत्ययागस्य दोहनमङ्गम् । तत्साधनं वरसापाकरण-

मुपाङ्गम्, तत्र पलाशनाखाहरणे काम आम्नातः— “ ये कामयेत पशुमान्त्स्यादिति । यदुपणी तस्मै

बहुशालामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति ” (आपश्रौ १.१.९) इति ^{२५}त एते सर्वे कामा ^{२६}अनूयन्त

इति प्राप्ते ब्रूमः— मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधिभावेन । तथाऽप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते आश्रित्य तादर्थ्य-

वाचिन्या चतुर्था फलसंयोगो बोध्यते । तस्मादेप ^{२७}फले विधिः ॥ २०

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्-

“ वत्सं चोपसृजेत् तद्दुर्खा चाधिश्रवेदिति ।

द्वादशद्वन्द्वकर्मतत् स्वामिनो वैतरत्य वा ॥

आद्यः पाठात् स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकाण्डोक्तितोऽन्योऽस्तु ^{२८}द्वन्द्वतैवात्र कीर्त्यते ॥” (जैम्या ३.८.१४-१५) २५

दशपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे श्रूयते— ‘ द्वादश द्वन्द्वानि दशपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं

चोपावसृजत्युखां चाधिश्रयत्येव च हन्ति दृषदो च समाहन्ति ’ (तैसं १.६.९) इत्यादि । तत्र गां दोष्युं

वत्सोपसृजनमेकं कर्म, दोहनेन संपादितं क्षीरं धारयितुं पिठरस्थापनमपरे कर्म । तदेतदुभयमेकं द्वन्द्वम् ।

३०

द्वन्द्वसपादनमाश्रमेव ^{२९}आम्नातम् । तत्र यजमानस्वामानुपूर्वा मनांसं तिघायाध्वयारुष्टान प्रमादराहित्य-
मनुसंधानुं प्रभवति । तस्मादध्वयारिवानुष्ठानम् ॥ ३५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यगणुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहिताभाष्ये २७

प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

२४. इ.उ.-सौर्यादिकं वि; पा-सौर्यादिकवि; म४-साम्यवि । २५. इ.उ.पा-अङ्गोपाङ्गादितः ।

२६. इ.उ.पा-इत्यनेन । २७-२७. क-एतेन सर्वकामाः । २८. इ.उ.क.तं.ति.पा.म४.हा-तस्मादशेष ।

२९. तं.ति-‘कितोऽतोऽस्तु; म४-‘कितान्त्योऽस्तु । ३०. इ.उ.क.पा-‘न’ नास्ति । ३१. म४-‘माश्रम् । ४०

तैसं २२

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान् कुरुत
उग्रोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवादिन एवैनान् कुरुतेऽभि-
भूरस्यभिभूरहः सजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते

ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् । इति । आह ।

५ ध्रुवान् । एव । एनान् । कुरुते । उग्रः । असि । उग्रः । अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु ।
भूयासम् । इति । आह । अप्रतिवादिन इत्यप्रति-वादिनः । एव । एनान् । कुरुते । अभिभूरि-
त्वभि-भूः । असि । अभिभूरित्वभि-भूः । अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् । इति ।
आह । यः । एव । एनम् । प्रत्युत्पिपीते इति प्रति-उत्पिपीते । तम् । उपेति । अस्यते ।

“ध्रुवोऽसि” इत्यादीनां याजमानमन्त्राणां ब्राह्मणम् । तत्र परिधीनामनुमन्त्रणमन्त्राः

- १० ‘ध्रुवोऽसि’ इत्यादयः ॥ एतान् सजातानविनष्टान् करोति । तथा हि सति तेवयं ध्रुवतरो
भवति । एनान् अप्रतिवादिनः कुरुते सजातान् । उग्रः उद्गूर्णः, यस्याग्रे, न कश्चित् प्रति-
वदतीति । प्रत्युत्पिपीते सजातेषु मध्ये य एनं प्रातिकूल्येन उपजीवति तम् उपास्यते उप-
क्षिपति । पीड् पाने, दैवादिकः । व्यत्ययेन शपः ऋः । “उपसर्गादस्युद्घोर्वावचनम्”
(पा १-३-२९ वा ३) इत्यस्यतेः आत्मनेपदम् । “अनुदात्ते च” (पा ६-१-१९०)
१५ इत्यभ्यस्तस्याघुदात्त्वम् । “तिडि चोदात्तवति” (पा ८-१-७१) इति द्वितीयस्य गतेः
अनुदात्त्वम्, “गतिर्गता” (पा ८-१-७०) इति प्रथमस्य ॥

भवमे द्वन्द्वसंपादनमुक्तम् । दशमे हविःसादनं विधीयते ॥

ध्रुव इति ॥ प्रथमं तावत् द्वितीयानुवाकस्य पूर्वभागोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानम् । तत् परिष्वनु-

- मन्त्रणमन्त्रानुवाहृत्य व्याचष्टे — ‘ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान् कुरुत
२० उग्रोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवादिन एवैनान् कुरुतेऽभिभूरस्याभिभूरहः सजातेषु भूया-
समित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते’ इति ॥ ‘सजातेषु ध्रुवो भूयासम्’ इत्यनेन न केवलं
स्वस्यैव ध्रुवत्वं प्रार्थितं, किंतु एनान् ज्ञानीनपि ध्रुवान् एव कर्तुं प्रार्थितम् । ‘स्वत्यानुग्रहे सस्यशिक्षिता’
शातयः प्रतिवादिनो भवन्ति । अत उग्रत्वप्रार्थनेन तन्निकार्यते । ज्ञातिमध्ये यः कोऽपि एनं यज्ञमानं
प्रत्युत्पिपीते प्रतिकूलो भूत्वोत्पाद्यितुमिच्छति तं प्रतिकूलमभिभविता भूयासम् इत्यनेन उपास्यते
२५ उपक्षिपति ॥

१. इ.उ.तं.पा.हा-‘न’ नारित् । २-२. आ.क-स्वत्यानुग्रहेनाशिक्षिताः । ३. इ.उ.पा-
उग्रत्वेन प्रार्थितेन । ४. इ.उ.पा-यज्ञान्ते मध्ये । ५. आ.क-भूत्वोत्सादयिः ; ति-भूत्वोत्पाद्यितुं ।
६. तं.ति.पा.हा-उपक्षयति ।

हविःसादनम्]

युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनै(१)वैर्न युनक्ति यज्ञस्य वै
 समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराऽभावयन् यन्मै अग्ने अस्य
 यज्ञस्य रिप्यादित्याह यज्ञस्यैव तत् समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन
 भ्रातृव्यान् परां भावयत्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरस्य सादयेद्यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं
 युनज्मि । त्वा । ब्रह्मणा । दैव्येन । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः । योगः । तेन (१) । ५
 एव । एनम् । युनक्ति । यज्ञस्य । वै । समृद्धेनेति सम्-ऋद्धेन । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । आयन् । यज्ञस्य । व्यृद्धेनेति वि-ऋद्धेन । असुरान् । परेति । अभावयन् । यत् । मे ।
 अग्ने । अस्य । यज्ञस्य । रिप्यात् । इति । आह । यज्ञस्य । एव । तत् । समृद्धेनेति सम्-ऋद्धेन ।
 यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति । यज्ञस्य । व्यृद्धेनेति वि-ऋद्धेन । भ्रातृव्यान् ।
 परेति । भावयति । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । एताभिः । व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भिः । उपेति । १०
 सादयेत् । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् ।

‘ युनज्मि त्वा ’ इत्यग्नियोगः ॥ ‘ एषः मन्त्रः ’ अग्नेः ‘ योगः । अग्निर्युज्यते वध्यतेऽग्नेनेति
 कारणे षच् (पा ३.३.१८) ॥

‘ यज्ञस्य ’ इत्यादि ॥ ‘ यज्ञस्य यत्समृद्धं हविरादीनामन्यूनत्वम्, अन्यूनं वा हविरादि,
 तत्सर्वगप्राप्तिहेतु । यःपुनर्व्यृद्धं रक्तादिवैकल्पं तेन ’ असुरान् पराऽभावयन् देवाः । ‘ यन्मै १५
 अग्ने ’ इत्यनेनासन्नहविरभिन्मन्त्रेण तद्वैकल्पं प्रति पराभवनहेतुः क्रियत इत्यर्थः । “ गति-
 रन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

युनज्मिति ॥ अग्नियोगमन्त्रमादौ व्याचष्टे—‘ युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योग-
 स्तेनैवैर्न युनक्ति ’ इति ॥ ‘ एषः मन्त्रपाठः एव योगः भवति । “ स्वामग्निं युनज्मि ” इति मन्त्रे
 श्रवणात् ॥

यद्यस्येति ॥ आसन्नस्य हवियोऽभिमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—‘ यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं
 लोकमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराऽभावयन् यन्मै अग्ने अस्य यज्ञस्य रिप्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन
 यज्ञमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन भ्रातृव्यान् परां भावयति ’ इति ॥ यज्ञस्य हि द्वावर्गौ समृद्धो
 व्यृद्धश्च । यथासास्त्रमनुष्ठितः समृद्धः । अतथामृतो व्यृद्धः । तत्र समृद्धो देवतां स्वर्गप्राप्तिहेतुः ।
 व्यृद्धोऽसुराणां तिरस्कारहेतुः । अतोऽस्मिन् मन्त्रे ‘ रिप्यान् ’ ‘ भ्वन्दात् ’ इति व्यृद्धमनूष तेन २५
 ‘ हन्मि सपत्नम् ’ इति वैरिपराभवः कथ्यते । ‘ समृद्धेन ’ इत्येवं प्राप्नोमीत्यर्थोत् ’ लभ्यते ॥

अग्निहोत्रमिति ॥ ‘ भूर्भुवः सुवः ’ इति व्याहृतिभिरग्निहोत्रहविष उपसादनं विधत्ते -
 ‘ अग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरस्य सादयेत् ’ इति ॥

७. क-मन्त्रेण । ८. आ-‘भिमन्त्रणम्; क-‘पो मन्त्रणम् । ९. इ.उ.पा.त.ति-रकन्देत् ।
 १०. आ-समृद्धो न; इ.उ.पा-समृद्धे न । ११. म-‘स्वर्गम् ’ इत्ययानन्तरम् ‘ वामम् ’ । १२. आ- ३०
 प्राप्नोमीत्यर्थः; क-प्राप्नोमीत्यर्थः ।

ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म (२) कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोप-
सादयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परि गृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभमान
एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीष्या सादयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता
व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽ सादयेद्-

५

ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परि गृह्णाति

ब्रह्म । एताः । व्याहृतय इति वि-आहृतयः । यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । एव । ब्रह्म (२) । कुरुते ।
संवत्सर इति सम्-वत्सरे । पर्यागत इति परि-आगते । एताभिः । एव । उपेति । सादयेत् ।
ब्रह्मणा । एव । उभयतः । संवत्सरमिति सम्-वत्सरम् । परीति । गृह्णाति । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श-पूर्णमासौ । चातुर्मास्यानीति चातुः-मारयानि । आलभमान इत्या-लभमानः । एताभिः ।
१० व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भि । हवीष्यि । ष्टिति । सादयेत् । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै ।
दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । चातुर्मास्यानीति चातुः-मारयानि । ब्रह्म । एताः ।
व्याहृतय इति वि-आहृतयः । यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । एव । ब्रह्म । कुरुते । संवत्सर इति
सम्-वत्सरे । पर्यागत इति परि-आगते । एताभिः । एव । एति । सादयेत् । ब्रह्मणा । एव ।
उभयतः । संवत्सरमिति सम्-वत्सरम् । परीति । गृह्णाति ।

१५ हविरासादन्यो व्याहृतयः ॥ विविधमाह्वियन्ते आनीयन्त इति व्याहृतयः । लोकत्रया-
त्मिकाः विविधफलाहरणहेतुभूता वा । अनन्तरगतेः “ तादौ च ” (पा ६.२.५०) इति
प्रकृतिस्वरत्वम् । एताभिः अग्निहोत्रहविः उपसादयेत् । यज्ञमुखं वै अग्निहोत्रं, प्राधा-
न्यात् । ‘ ब्रह्मैताः ’ इति, लोकत्रयात्मकत्वात् । पर्यागते पर्यागृते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
उभयतः, सार्थविभक्तिकस्तसिद्ध ॥

२० ‘ दर्शपूर्णमासौ ’ इत्यादि ॥ गतं प्रथमप्रयोग इदम् ॥

यज्ञमुखमिति ॥ एतेददुपपादयति—‘ यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
ब्रह्म कुरुते ’ इति ॥ आधानानन्तरमेवानुष्ठेयत्वात् ‘ प्राथम्येन सर्वयज्ञेष्वग्निहोत्रस्य मुखत्वम् । व्याहृतयः
च ब्रह्मैष्यात्मनो विराड् रूपस्य परब्रह्मण्यारोपितशरीरस्य वाचकत्वेन ब्रह्मरूपाः । अतः प्रशस्ते यज्ञमुदो
प्रशस्तं ब्रह्मरूपं व्याहृतिप्रयं कृतवान् भवति ॥

२५ संवत्सर इति ॥ अग्निहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्विधाय कालान्तरगतेऽपि सादने
विद्यधाति—‘ संवत्सरे पर्यागत एताभिरेऽऽ सादयेत् ’ इति ॥

ब्रह्मणैति ॥ आद्यन्तयोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरुपसादनं प्रशंसति—‘ ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परि
गृह्णाति ’ इति ॥ अग्निहोत्रवत् कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते—‘ दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्या-

१. तै.वि.५-उभयतः ।

हविःसादनम्]

यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यद्वा विशं
 यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता
 व्याहृतीः पुरस्ताद्ध्यवद्ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते
 यत् । वै । यज्ञस्य । साम्ना । क्रियते । राष्ट्रं (३) । यज्ञस्य । आशीरित्या-शीः । गच्छति ।
 यत् । ऋचा । विशम् । यज्ञस्य । आशीरित्या-शीः । गच्छति । अर्थ । ब्राह्मणः । अनाशीर्केण ।
 यज्ञेन । यजते । सामिधेनीरिति साम्-इधेनीः । अनुवक्ष्यन्त्यनु-वक्ष्यन् । एताः । व्याहृतीरिति
 वि-आहृतीः । पुरस्तात् । द्रव्यात् । ब्रह्म । एव । प्रतिपदमिति प्रति-पदम् । कुरुते । तथा ।
 ब्राह्मणः । साशीर्केणेति स-आशीर्केण । यज्ञेन । यजते ।

‘यद्वै’ इत्यादि ॥ ‘यज्ञस्य या आशीः साम्ना क्रियते सा सामस्या आशीः
 आशंसनीयं फलं राष्ट्रं गच्छति यत्रायं वसति तद्राष्ट्रासिनां तत्केवलं स्यात् । अथ यद्
 ऋचा क्रियते सा यज्ञस्य आशीः विशं गच्छति सर्वान् मनुष्यान् । जातावेकत्रचनम् ।
 अथ इदानीमयं ब्राह्मणः वराकः अनाशीर्केण अफलेन यज्ञेन यजते, किमेतद्युज्यते ?
 यद्वा— तिष्ठन्त्ये; ब्राह्मणः किमनाशीर्केण यजेत यः प्रयोजनमन्तरेणाविहितं निषेधमात्रमपि
 न करोतीति प्रतिपादनार्थं ब्राह्मणग्रहणम् । यजुषां प्रायेण करणमन्त्रत्वाच्च तत्र
 कदाचिदाशीरिति ऋक्सामयोरेव ग्रहणम् । नास्याशीरस्येति बहुव्रीहौ कप् (पा ५-४-१५१) ।

न्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीष्या साद्वेद्यज्ञमुखं वै दशपूर्णमासी चातुर्भास्वानि ब्रह्मेता व्याहृतयो
 यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽसाद्वेद्यज्ञेषुवीभयतः संवत्सरे परि गृह्णाति इति ॥
 यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । ततः पूर्वभाविस्वादुदर्शोर्दसुंस्त्वम् ॥

यद्वा इति ॥ अन्यत्राऽपि व्याहृतीर्विधत्ते— ‘यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं यज्ञस्याऽऽशी-
 र्गच्छति यद्वा विशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता
 व्याहृतीः पुरस्ताद्ध्यवद्ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते’ इति ॥ यज्ञसंबन्धि
 किंचिदङ्गं साम्ना क्रियते, यथा बहिष्पवमानादि । अन्यत् किंचिदङ्गं ऋचा क्रियते, यथा याज्या-
 पुरोनुवास्यादि । तत्र सामसाध्येनाग्नेन यज्ञफलं तत् राष्ट्रं प्राप्नोति, राष्ट्रं सस्याद्यभिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।
 ऋचासाध्येनाग्नेन यत् फलं तत् विशं प्रजां प्राप्नोति, प्रजाया आदुरारोग्यादि वर्धते इत्यर्थः । अथ एवं
 सति ब्राह्मणः यजमानः फलप्रदेषुभिर्विरेदितत्वात् अनाशीर्केण निष्कलेन यज्ञेन दृष्टवान् भवति । अतो
 यज्ञस्याः व्याहृतीः प्रयुज्यान् । ‘होत्राऽनुवचनीयाः प्र यो वाज’ (शैलं २-५-५) इत्यादयः ऋचः
 सामिधेन्यः तदनुवचनात् प्रागेव होता व्याहृतीः पठेत् । तावता महारूपं प्याहृतिप्रथमेव सामिधेनीनां
 प्रतिपदं प्रारम्भं कृतवान् भवति । तथा सति यजमानः सफलेन यज्ञेन दृष्टवान् भवति ॥

२. भे-आहितम् । ३-३. तं.ति-करणं नाम ।

१५. इ.उ.पा-होत्रायुः । १६. आ.व-लेवता ।

३०

यं कामयेत् यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः
पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवत्या वै पुरोनुवाक्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्य (४)
आशीर्गच्छति यान् कामयेत् यजमानान्तसमावत्येनान् यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति
तेषामेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्चं एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां याज्याया
अर्धर्चं एकां तथैनान्तसमावती यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति

यम् । कामयेत् । यजमानम् । भ्रातृव्यम् । अस्य । यज्ञस्य । आशीर्त्या—शीः । गच्छेत् । इति ।
तस्य । एताः । व्याहृतीरिति वि—आहृतीः । पुरोनुवाक्यायामिति पुरः—अनुवाक्यायाम् । दध्यात् ।
भ्रातृव्यदेवत्येति भ्रातृव्य—देवत्यां । वै । पुरोनुवाक्येति पुरः—अनुवाक्यां । भ्रातृव्यम् । एव ।
अस्य । यज्ञस्य (४) । आशीर्त्या—शीः । गच्छति । यान् । कामयेत् । यजमानान् ।
१०. समावती । एनान् । यज्ञस्य । आशीर्त्या—शीः । गच्छेत् । इति । तेषाम् । एताः । व्याहृतीरिति
वि—आहृतीः । पुरोनुवाक्याया इति पुरः—अनुवाक्यायाः । अर्धर्चं इत्यर्ध—ऋचे । एकाम् । दध्यात् ।
याज्यायै । पुरस्तात् । एकाम् । याज्यायाः । अर्धर्चं इत्यर्ध—ऋचे । एकाम् । तथा । एनान् ।
समावती । यज्ञस्य । आशीर्त्या—शीः । गच्छति ।

अयस्मयादित्येन पदत्वात् (पा १.४.२०) रुत्वम् । भवाद्भिर्जनीयाभावः । “ नञ्मुभ्याम् ”

१५ (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “ सामिधेनीः ” इत्यादि । समिधामाधानमन्त्राः
सामिधेन्यः, “ प्र वो वाजाः ” (तैसं २.५.५) इत्याद्याः । “ समिधामाधाने षेप्यण् ”
(पा ४.३.१२० वा १०) । “ हलस्तद्धितस्य ” (पा ६.४.१५०) इति यलोपः । प्रतिपदं
प्रारम्भं कुरुते । प्रथमतः पचत इति प्रतिपत् । संपदादित्वात् किप् (पा ३.३.१०८ वा ९) ।
‘ यं कामयेत् ’ इत्यादि ॥ पुरस्तादवदानकालेऽनूच्यत इति पुरोनुवाक्या । गतमन्यत्

२० (तैसं १.६.१०) ॥

‘ यानि ’ इत्यादि ॥ समावती समा सर्वेषां तुल्या न कदाचिदपि भ्रातृव्यस्य ।
यद्वा—समा अविपमा सदा यजमानगामिनी । समात् आवतुप् । ऋचोर्धमर्धर्चः । “ अर्धं

यमिति ॥ प्रकारान्तरेण विनियोगं ‘ हेयतयोपन्यस्यति—’ यं कामयेत् यजमानं भ्रातृव्यमस्य
यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवत्या वै पुरोनुवाक्या भ्रातृव्य-
मेवास्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति इति ॥ ‘ यं यजमानं प्रति होता द्वेषादेवं कामयेत् अस्य यज्ञस्य
२५ फलं यजमानवैरिणं गच्छेत् ’ इति तस्य यजमानस्य यामे पुरोनुवाक्यायाः प्राक् व्याहृतीः प्रयुज्यात् ।
तदा पुरोनुवाक्यायाः वैरी देवतेति तत्फलं वैरिगामि एव भवति ॥

हविःसादनम्]

यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषां
 यज्ञं यजमानः परिं गृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यं (५) मर्नसा मा भूतेनाऽऽ
 विशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन् धत्ते

यथा । वै । पर्जन्यः । सुवृष्टमिति सु-वृष्टम् । वर्षति । एवम् । यज्ञः । यजमानाय । वर्षति ।
 स्थलया । उदकम् । परिगृह्णन्तीति परि-गृह्णाति । आशिषेर्त्या-शिषां । यज्ञम् । यजमानः । ५
 परीति । गृह्णाति । मनः । असि । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् (५) । मर्नसा । मा । भूतेन ।
 षति । विश । इति । आह । मनः । वै । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । प्राजापत्य इति
 प्राजा-पत्यः । यज्ञः । मनः । एव । यज्ञम् । आत्मन् । धत्ते ।

नपुंसकम् ” (पा २-२-२) इति समासः । “ ऋक्पुरव्यूः ” (पा ५-४-७४) इत्यादिना
 अपत्यपः समासान्तः । इष्यतेऽनयेति याज्या । “ यजयाच ” (पा ३-३-९०) इति १०
 कुत्वाभावः ।

‘ यथा ’ इति । स्थलया कूलेन उदकं परिगृह्णाति निरुन्धन्ति, एवम्
 आशिषा यज्ञं यजमानः परि गृह्णाति फलप्रदानैकव्यापारयन्त्रितमिव करोति, यथा न
 कदाचिदपि फलमददानस्तिष्ठति, दत्ते चेदं न याचते यजमानः, याचितेयाचिते ददाति
 यज्ञ इति ॥ १५

‘ मनोऽसि ’ इति ॥ सौवाशाराभिमन्त्रणम् । प्राजापत्याविशेषात् मन इति यज्ञ
 उच्यते ॥

यानिति ॥ प्रकारान्तरेण विनियोगमुपादेयतया विधत्ते— ‘ यान् कामयेत यजमानान्समा-
 वरयेत् । यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्चं एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां
 याज्याया अर्धर्चं एकां तथैनान्तसमावली यज्ञस्याशीर्गच्छति ’ इति ॥ बहुयजमानकानाम् अहीनसप्राणा- २०
 महभूतेषु होता यद्येवं कामयेतैतान् सर्वान् यजमानान् ‘ यज्ञस्य फलं सममेव प्राप्नुयादिति तेषां
 यजमानानां यागे व्याहृतीरेवं दध्यात् । पुरोनुवाक्याया अर्धर्चंऽभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः । याज्यायाः
 पुरस्ताद्द्वितीया व्याहृतिः । याज्याया अर्धर्चंऽभिहिते सति तृतीया व्याहृतिः । तथा सरयेतान् सर्वान्
 यजमानान् यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति ॥

यथेति ॥ तामेतां प्राप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति— ‘ यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय
 वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा यज्ञं यजमानः परि गृह्णाति ’ इति ॥ यथा लोके सर्वतः प्रत्यो २५

वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽ विशेत्याहैन्द्री

वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन् धत्ते ॥ १० ॥

[तेनैव ब्रह्म राष्ट्रमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्यं पट्विंशच्च]

वाक् । असि । ऐन्द्री । सपत्नक्षयणीति सपत्न-क्षयणी । वाचा । मा । इन्द्रियेण । एति ।

५ विश । इति । आह । ऐन्द्री । वै । वाक् । वाचम् । एव । ऐन्द्रीम् । आत्मन् । धत्ते ॥ १० ॥

[मंसं १.४.५; कासं ३१.१५]

‘ वागसि ’ इति स्रुच्याघाराभिमन्त्रणम् । गतम् (तैसं १.६.२) ॥

इति पष्ठे दशमोऽनुवाकः ॥

मेघः पक्षपातमन्तरेण संबन्धु देशोप्येकरूपं सुवृष्टं संस्थनिष्यत्तिक्षमं वषं मुञ्जत्येवमयं यथोक्तग्याहस्त्युपेतो
१० यज्ञः सर्वयजमानसंघाय सुफले साधारण्येन प्रयच्छति । तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णायां सर्वे जनाः स्थलया
कृत्स्नेन उदकं परिगृह्णन्ति, तद्व्यजमानसंघः आशिषा साधारणफलेन युक्तमिमं यज्ञं परि
गृह्णाति ॥

मन इति ॥ स्वीवाधारस्रुच्याघारानुमन्त्रणमन्त्रो व्याचष्टे—‘ मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा
भूतेनाविदोत्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन् धत्ते वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी
१५ वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविशेत्याहैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन् धत्ते ’ इति ॥ सर्वैव्यवहारसाधनस्य मनसः
प्राजापतिना प्रथमसृष्टत्वात् मनसः प्राजापत्यत्वम् । प्रथमसृष्टिश्च होतृब्राह्मणकाण्डे समाग्न्याद्ये—‘ इदं वा
क्षप्रे नैव किंचनाऽऽसीत् । न घौरानीत् । न पृथिवी । नान्तरिक्षम् । तदस्य देव सन्मनोऽकुरुत त्वामिति ”
(तैसं २.२.९) । वृहदारण्यकेऽप्याग्नात्—“ तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति ” (वृह १.२.१)
इति । ‘ प्राजापतियज्ञानसृजत ’ इत्युक्तत्वात् प्राजापत्यो यज्ञः । अनेन मन्त्रपाठेन तौ मनोयज्ञौ स्वस्मिन्
२० स्थापयति । इन्द्रेण व्याकृतत्वात् वागैन्द्री । तां च मन्त्रपाठेन स्वात्मनि स्थापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वैदार्थ्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

आश्रावणादिमन्त्राः]

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते
आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं यजेति ब्रह्मक्षरं ये यजामहे

यः । वै । सप्तदशमिति सप्त-दशम् । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । यज्ञम् ।
अन्वायत्तमित्यनु-आयत्तम् । वेदं । प्रतीतिं । यज्ञेनं । तिष्ठति । न । यज्ञात् । भ्रंशते । एतिं ।
श्रावय । इति । चतुरक्षरमिति चतुः-अक्षरम् । अस्तु । श्रौपट् । इति ।
चतुरक्षरमिति चतुः-अक्षरम् । यज । इति । ब्रह्मक्षरमिति द्वि-अक्षरम् । ये । यजामहे ।

‘यो वै’ इत्यादि ॥ सप्तदशाक्षरसमूहात्मा प्रजापतिः सप्तदशः । समूहे छान्दसो ङः ।
परिमाणे वा “तस्य पूणे” (पा ५.२.४८) इति ङट् । अवयवधर्मेण समुदासो व्यपदिश्यते,
सप्तदशसु प्रथमादीनामपि सप्तदशत्वात् । यज्ञम् अन्वायत्तम् अनुप्रविष्टम् ॥

‘आ श्रावय’ इत्यादि ॥ तुभ्यमिदं दीयत इति देवताविशेषमामिमुख्येन आ श्रावय १०
इति चतुरक्षरम् अघ्वयोः । अस्तु श्रौपट् एवमेतत्कर्तव्यम् इति चतुरक्षरम् अग्नीधः । यज
इमां देवतां यष्टुं याज्यां ब्रूहि इति द्व्यक्षरम् अघ्वयोरेव । ये यजामहे य एव वयं स्मः त-

य इति ॥ दशमे हविःसादनं विहितम् । एकादशे तु आश्रावणादिमन्त्राः प्राधान्येन विधीयन्ते ।
तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधातुं प्रस्तौति—‘यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति
न यज्ञाद्भ्रंशते’ इति ॥ अयं मन्त्रसंघः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात् प्रजापतिरष्टत्वाच्च ‘सप्तदशः प्रजापतिः’ १५
इत्यभिधीयते । स च यज्ञम् अन्वायत्तः सर्वयज्ञेष्वगुगतः ‘तद्विद्यजमानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो
भवति । वैकल्याणाभावाच्चार्यं यज्ञान् न अष्टो भवति ॥

एति ॥ मन्त्रानुत्पादयति—‘आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं
ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वपट्कार एव वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेदं प्रति
यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते’ इति ॥ एतेषु पञ्चसु मन्त्रेष्वप्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगनापस्तम्बोऽ- २०
ध्वर्युक्तापे द्वर्षयति—‘ब्रह्मन् प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणामन्वायाऽऽश्रावयो श्रावय श्रावयोमा
श्रावयेति वा श्रावयति । अस्तु श्रौपडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणांमुखस्तित्थं स्फत्र्यं संमार्गंश्च धारयन्
प्रत्याश्रावयति’ (आपधौ २.१५.३-४) इति । “अवद्यज्ञमुन्मा अनुब्रूहीति पुरोनुवाचयां संप्रेष्यति ।
अवदायावदाय सुयेण प्रस्तरर्षिः समज्य जुहूपभृतावादाय दक्षिणातिब्रह्मणाऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुं यजेति
याज्यामिति सार्वत्रिकम्” (आपधौ २.१८.४) इति च ॥ “आ श्रावय” इत्ययमेव पाठोऽप्रत्यः । २५
‘ओ श्रावय’ इति, ‘श्रावय’ इति, ‘ओमाश्रावय’ इति च त्रयं शात्यान्तरीयम् । हे आग्नीध, ‘यद्यमाणदेवता

१-१. तं.ति-एवं संमतः ।

१. क-तद्विज्ञानः; म४-तद्वदन्यः; पा-तद्विन्दन् यजमानः; उ.तं.ति-तद्विदन् (?) यजमानः ।

२. तं.ति-वक्ष्यमाणम् ।

तैत्ति २३

इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायंत्तो य एवं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते यो वै यज्ञस्य प्रायणं

प्रतिष्ठा (१) मुदयनं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन संस्थां गच्छत्या

इति । पञ्चाक्षरमिति पञ्च-अक्षरम् । द्व्यक्षर इति द्वि-अक्षरः । वषट्कार इति वषट्-कारः ।

एषः । वै । सप्तदश इति सप्त-दशः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञम् ।

अन्वायंत्त इत्यनु-आयंत्तः । यः । एषम् । वेदं । प्रतीतिं । यज्ञेन । तिष्ठति । न ।

यज्ञात् । भ्रंशते । यः । वै । यज्ञस्य । प्रायणमिति प्र-अर्पणम् ।

प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् (१) । उदयनमित्युत्-अर्पणम् । वेदं । प्रतिष्ठितेनेति प्रति-स्थितेन ।

अरिष्टेन । यज्ञेन । संस्थामिति सम्-स्थाम् । गच्छति । एति ।

२० एव यजामहे कस्त्वा यष्टुमर्हति इति यागसंकल्पाय पञ्चाक्षरं होतुः । वषट्क्रियते हविर्दीपतेऽनेनेति वषट्कारः वौषट्शब्दः द्व्यक्षरः होतुरेव ।

‘ एष वै ’ इत्यादि गतम् ॥

‘ यो वै यज्ञस्य ’ इत्यादि ॥ प्रायणं प्रारम्भः प्रवेशनम् । प्रतिष्ठा स्थितिः । उदयनं संस्था समाप्तिः । एतत्रयात्मकमाश्रावयादिकम् । तस्मादत्रैव समस्तो यागः समाप्तः, एतच्छेषतया

३५ सर्वमन्यत् क्रियत इति । अरिष्टः हिंसारहितः ॥

प्रति तुम्यमिदं दीयत इत्याभिमुख्येन श्रावय इत्यध्वर्युणोक्ते सति स आग्नीध्रोऽस्त्वित्यङ्गीकृत्य श्रौषद् इति शब्देन श्रावयति । हे देवाः, त्वद् (युष्मद्) विषयमिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतः, यज याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोगमाश्रयायनो होतृकाण्डे दर्शयति— “ आगूर्यांज्यादिरनुयाज-वज्रेम् । ये यजामहे इत्यागूः । वषट्कारोऽन्यः सर्वत्र ” (भाष्यश्रौ १.५.४-५) इति । ये वं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषितास्ते यं यजामहे याज्यां पठामः । वषट्कारशब्देन ‘ वौषट् ’ इत्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः । तं चाऽश्रयायन उदाहृत्य दर्शयति— “ ये यजामहे समिधः समिधो अन्नं आज्यस्य च्यन्दु ३ वौषट्किति वषट्कार इति ” (भाष्यश्रौ १.५.१५) इति । हविर्दीपत इति तस्य शब्दस्यार्थः ॥

य इति ॥ एतेषां पञ्चमन्त्राणां महिमानं वक्तुं प्रस्तौति— ‘ यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामुदयनं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन संस्थां गच्छति ’ इति ॥ प्रायणं प्रारम्भः । प्रतिष्ठा मध्यकालवर्त्यनुष्ठानम् । उदयनं समाप्तिः । यः यजमानो यज्ञस्य मुख्यं प्रारम्भादित्रयं वेद तदीयो यज्ञः प्रतिष्ठितः साह्यं अरिष्टो वैकल्यरहितः तादृशेन यज्ञेन संस्थां फलपर्यन्ततां प्राप्नोति ॥

२. तं.ति.पं-‘ इत्यादि ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ आह्वणम् ’ ।

३. क.तं.ति.म४-वौषट्किति ।

आश्रावणादिमन्त्राः]

श्राव्यास्तु श्रौपड्यज ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेपा प्रतिष्ठैतदुदर्यनं
य एवं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सस्थां गच्छति यो वै सूनृतायै दोहं वेदं दुह
एवैनां यज्ञो वै सूनृताऽऽश्रावयेत्यैवैनामह्वदस्तु (२) श्रौपडित्युपावासाग्-

श्रावय । अस्तु । श्रौषट् । यज् । ये । यजामहे । वषट्कार इति वषट्-कारः ।
एतत् । वै । यज्ञस्य । प्रायणमिति प्र-अयनम् । एपा । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । एतत् ।
उदर्यनमित्युत्-अयनम् । यः । एवम् । वेदं । प्रतिष्ठितेनेति प्रति-स्थितेन । अरिष्टेन । यज्ञेन ।
सस्थांमिति सम्-स्थाम् । गच्छति । यः । वै । सूनृतायै । दोहम् । वेदं । दुहे । एव । एनाम् ।
यज्ञः । वै । सूनृता । एति । श्रावय । इति । एति । एव । एनाम् । अह्वत् । अस्तु (२) ।
श्रौषट् । इति । उपावासागित्युप-अवासाक् ।

‘यो वै सूनृतायै’ इत्यादि ॥ प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तत्तुल्यत्वात् तत्साधनाद्वा १०
अमेदेन यज्ञ उच्यते । “यज्ञो वै सूनृता” इति गोत्वेन रूप्यते । एनां सूनृता यज्ञं दुहे
दुग्धे अभिमत्तं स्वर्गादिकम् । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” (पा ७-१-४१) इति तलोपः ।
एव एनाम् अह्वत् एनामाह्वयत् दोग्धुम् । छान्दसो लुङ् (पा ३-४-६) । “लिपिसिचिह्वथ”
(पा ३-१-५३) इत्यङ् । उपावासाक् उपसृजति वसम् । सृजतेर्लुङि “बहुलं छन्दसि”

एति ॥ मन्त्रमहिमानं वक्ति— आश्राव्यास्तु श्रौपड्यज ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य १५
प्रायणमेपा प्रतिष्ठैतदुदर्यनं य एवं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सस्थां गच्छति’ इति ॥ आद्यो मन्त्रो
मुख्यः प्रारम्भः “मन्त्रत्रयं प्रतिष्ठा” । अन्यः उदयनम् । देवतोद्देशेन द्रव्यस्यागरूपस्य यागशरीर-
स्वेतैरेव मन्त्रैर्निष्पन्नत्वादवशिष्टानि प्राच्यान्युदीच्यानि चाङ्गानि शरीरगतवस्त्रालंकारादित्यानीयानि ॥

य इति ॥ प्रकारान्तरेण महिमानं वक्तुं प्रस्तौति— ‘यो वै सूनृतायै दोहं वेदं दुह एवैनाम्’
इति ॥ सूनृता समीचीना वाक् । सम्यक्त्वं च तस्याः सत्यप्रियरूपत्वम् । अत एव स्मर्यते— ‘सत्यं २०
भ्रूयात् प्रियं भ्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं भ्रूयादेप धर्मः सनातनः’ (मनुस्मृति ४-१३८)
इति ॥ सा च कामधेनुवत् परितोपहेतुत्वाद्गोत्वेनात्र विवक्षिता । तस्याश्च दोहनप्रकारं यः यजमानः वेद
सोऽवश्यम् एनां दुग्धे ॥

यज्ञ इति ॥ काऽसावत्र सूनृता को वा तदोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुभयं दर्शयन् मन्त्रमहि-
मानं वक्ति— ‘यज्ञो वै सूनृताऽऽश्रावयेत्यैवैनामह्वदस्तु श्रौपडित्युपावासागित्युदनेपीधे यजामह २५
इत्युपासद्वषट्कारेण दोग्धेषु वै सूनृतायै दोहो य एवं वेदं दुह एवैनाम्’ इति ॥ लोके हि धोह्य-
माणया गोरामिमुल्याय किमपि अर्थं यासादिकं दातुं सांकेतिकेन नाम्ना तामाह्वयन्ति । अत एव प्रवर्य-
ब्राह्मणे धर्मेदुह आह्वानमेवमान्नायते— “इदं पद्मदित एहि सरस्वरयेहीत्याह । एतानि वा अर्यै

[आश्रावणादिमन्त्राः

यजेत्पुदनेपीधे यजामह इत्युपासद्वपट्कारेण दोग्धेष वै स्रुताथि दोहो य एवं वेद दुह एवैनां देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन्त एतामाद्रां पङ्क्तिमपश्यञ्चा
श्रावयेति पुरोवातमजनयन्नस्तु श्रौपदित्यभ्रः समप्लावयन् यजेति

विद्युत् (३) मजनयन् ये यजामह इति प्रार्थयन्नभ्यस्तनयन् वपट्कारेण ततो वै
तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेद प्रास्मै दिशः प्यायन्ते

यज । इति । उदिति । अनेपीत् । ये । यजामहे । इति । उपेति । असदत् । वपट्कारेणेति
वपट्-कारेण । दोग्धि । एषः । वै । स्रुताथि । दोहः । यः । एवम् । वेद । दुहे । एव ।
एनाम् । देवाः । वै । सत्रम् । आसत । तेषाम् । दिशः । अदस्यन् । ते । एताम् ।
आद्राम् । पङ्क्तिम् । अपश्यन् । एति । श्रावय । इति । पुरोवातमिति पुरः-वातम् ।
अजनयन् । अर्तु । श्रौपट् । इति । अभ्रम् । समिति । अप्रावयन् । यज । इति ।
विद्युत्मिति वि-द्युत्म् (३) । अजनयन् । ये । यजामहे । इति । प्रेति । अवर्षयन् ।
अमीति । अस्तनयन् । वपट्कारेणेति वपट्-कारेण । ततः । वै । तेभ्यः । दिशः । प्रेति ।
अप्यायन्त । यः । एवम् । वेद । प्रेति । अस्मै । दिशः । प्यायन्ते ।

(पा ७.३.९७) इतीडभावः । “ सृजिदशोः ” (पा ६.१.५८) इत्यमागमः । “ षद्व्रज ”

३५ (पा ७.२.३) इति वृद्धिः । “ उदनेपीत् उन्नयति पात्रम् । “ उपासदत् उपसीदति दोग्धा ।
लटित्वादङ् (पा ३.१.५५) आश्रावयाद्युक्तिरभिमतसिद्धयै स्रुताहानादिकृत् ॥

‘ देवा वै ’ इत्यादि ॥ सत्रासनं क्रतुविशेषः एकादशरात्रादिः, तमकुर्वत । आस्थानकर्मा
वा इदानीमपमरितः । †दिशः प्रागाद्याः †अदस्यन् उपक्षीणविभवा अभूवन् । दसु उपक्षये ।
†आद्राम् आर्द्रयित्रीम् आ समन्ताद्रात्री लोकानां वर्षहेतुम् अक्षरपङ्क्तिम् †अपश्यन् । गतमन्यत् ॥

३० देवनामानि । देवनामैरेवैनामाह्वयति । असायेद्यसावेद्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्य मनुष्यनामानि ।
मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति ” (तैआ ५.७.३-४) इति । तद्वदत्रापि †आ †श्रावय †इति मन्त्रपाठेन †एव
†एनां स्रुताम् †अहत् आह्वयति । अस्तु †श्रौपट् †इति पाठेन †उपावात्ताक् वत्सम् उपावसृजति ।
†यज †इति पाठेन †उदनेपीत् दोहनपात्रमुन्नयति । †ये †यजामहे †इति पाठेन †उपासदत् दोग्धा
प्रत्यासीदति । †श्रौपट् †इति पाठेन †दोषिध । अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनात् मन्त्राणां तत्तदर्थवाचकत्वं
नापेक्षितम् ॥

३५ देवा इति ॥ सामर्थांतरकल्पनया पुनर्महिमानं वक्ति—‘ देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽ-
दस्यन्त एतामाद्रां पङ्क्तिमपश्यञ्चा श्रावयेति पुरोवातमजनयन्नस्तु श्रौपदित्यभ्रः समप्लावयन् यजेति

[आश्रावणादिमन्त्राः

वसन्त(४)र्मुतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं
 कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्
 भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान् ताम्यामेव चक्षुरात्मन् धत्तेऽग्नेरहं
 वसन्तम् (४) । ऋतूनाम् । प्रीणामि । इति । आह । ऋतवः । वै । प्रयाजा इति प्र-याजाः ।
 ५ ऋतून् । एव । प्रीणाति । ते । अस्मै । प्रीताः । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । कल्पन्ते ।
 कल्पन्ते । अस्मै । ऋतवः । यः । एवम् । वेद । अग्नीषोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम् ।
 देवयज्ययेति देव-यज्यया । चक्षुष्मान् । भूयासम् । इति । आह । अग्नीषोमान्यामित्यग्नी-सोमान्याम् ।
 वै । यज्ञः । चक्षुष्मान् । ताम्याम् । एव । चक्षुः । आत्मन् । धत्ते ।

‘वसन्तम्’ इत्यादयः प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राः ॥ पञ्चत्वान्वयाल्लोकस्थितिहेतुत्वाच्च ‘प्रयाजा
 १० ऋतवः । प्रथममिज्यन्त इति प्रयाजाः । “ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ” (पा ७.३.६२) इति
 कुत्वाभावः । घापादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । कल्पन्ते अविपर्यासेन
 प्रवर्तन्ते ॥

‘अग्नीषोमयोः’ इत्याज्यभागानुमन्त्रणम् ॥ “ ईदग्नेः ” (पा ६.३.२७) इतीत्वम् ।
 “ अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः ” (पा ८.३.८२) इति पत्वम् । “ देवताहन्दे च ” (पा ६.२.१४१)
 १५ इति पूर्वोत्तरपदयोर्पुंगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

छन्दःसु वेदेषु सारत्वेन निष्पन्नः । अत एव तृतीयकाण्डे समान्नायते—“ एतद्वै छन्दसां धीर्यमा श्रावयास्तु
 श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारः ” (तैसं ३.३.७) इति । यः एव प्रजापतिं छन्दःसारं वेद स
 उक्तुष्टः भवति । ‘त्वोवेद’ ‘त्वंवेद’ इत्यत्रोभयत्रैकपद्यं सांप्रदायिकम् ॥

वसन्तमिति ॥ द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे—
 २० ‘वसन्तमृदूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा
 ऋतवो य एवं वेद’ इति ॥ ऋतूदेवतास्तत्कल्पनया प्रीयन्ते । प्रीताः चास्मै यजमानाय यथापूर्वं
 कल्पन्ते अविपर्यासेन प्रवर्तन्ते ‘स्वस्वकालोचितपुष्पोद्भवसंतापवृत्त्यादिलक्षणयुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि
 एतदेव’ फलम् ॥

अग्नीषोमयोरिति ॥ आज्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—‘अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षु-
 २५ ष्मान् भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान् ताम्यामेव चक्षुरात्मन् धत्ते’ इति । “ चक्षुषी वा
 एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ” (तैसं २.६.२) इत्यस्मिन्ननुवाके यज्ञचक्षुष्टृमाज्यभागयोः सम्यक् प्रति-
 पादितम् । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य चक्षुष्मत्वं यजमानस्य तत्फलं चोच्यते ॥

१०. तं-ति-स्वस्वकालोचितपुष्पोद्भवसंतापः; क.म ४-स्वस्वकालोचितपुष्पागमसंतापः ।

११. आ.क.ति.म४-तदेव ।

आध्यावणादिमन्त्राः]

देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवा(५)ऽन्नाद्यमात्मन् धत्ते
दग्धिरस्यदग्धो भूयासममुं दभेयमित्याहैतया वै दग्ध्या देवा असुरानदम्नुवन् तयैव
आर्तव्यं दम्नोत्यग्नीपोमयोर्हं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहाग्नीपोमभ्यां वा
अग्नेः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भूयासम् । इति । आह ।
अग्निः । वै । देवानाम् । अन्नाद इत्यन्न-अदः । तेन । एव (५) । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
आत्मन् । धत्ते । दग्धिः । असि । अदग्धः । भूयासम् । अमुन् । दभेयम् । इति । आह ।
एतया । वै । दग्ध्या । देवाः । असुरान् । अदम्नुवन् । तया । एव । आर्तव्यम् । दम्नोति ।
अग्नीपोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । वृत्रहेति वृत्र-हा । भूयासम् ।
इति । आह । अग्नीपोमभ्यामित्यग्नी-सोमभ्याम् । वै । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । ताम्भ्याम् । एव ।

‘अग्नेरहम्’ इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्यानुमन्त्रणम्— ‘अग्निर्वै’ इत्यादि ॥ देवानां
मध्ये अग्निः अन्नादः अन्नस्य अन्ता, हविषां भोक्तृत्वात् । अणपवादः । पचाघच्
(पा ३.१.१३४) । अन्नाद्यम् अन्नस्यादनमन्नाद्यम् अन्नादनसामर्थ्यम् । छान्दसो भावे
न्यच् (५) । यद्वा—अन्नात्मकमदनीयमन्नाद्यम् । “गदमदचरयमश्च” (पा ३.१.१००)
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ॥

‘दग्धिरसि’ इत्युपांशुयाजस्यानुमन्त्रणम्— ‘एतया वै’ इत्यादि ॥ दग्ध्या दम्भनेन
शत्रूणां दम्भनहेतुना । उपांशुयाजेन देवाः असुरान् अदम्नुवन् हिंसितवन्तः ॥

‘अग्नीपोमयोः’ इत्यग्नीपोमीयस्यानुमन्त्रणम् ॥ स्तुणुते नाशयति ॥

अग्नेरिति ॥ आग्नेययागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे— ‘अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याहाग्निर्वै
देवानामन्नादस्तेनैवान्नाद्यमात्मन् धत्ते’ इति ॥ अन्नादः ब्रह्मासी न स्वन्व्यदेवदत्त्यासी ॥

दग्धिरिति ॥ उपांशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे— ‘दग्धिरस्यदग्धो भूयासममुं दभेयमित्याहै-
तया वै दग्ध्या देवा असुरानदम्नुवन् तयैव आर्तव्यं दम्नोति’ इति ॥ एतया उपांशुयाजरूपया दग्ध्या
वैरिणात्म्या हेत्या अदम्नुवन् हिंसितवन्तः । अनया एव दग्ध्या आर्तव्यं वैरिणं दम्नोति
मारयतीत्यर्थः ॥

अग्नीपोमयोरिति ॥ पौर्णमासीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे— ‘अग्नीपोमयोर्हं
देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहाग्नीपोमभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन् ताम्भ्यामेव आर्तव्यं स्तुणुते’ इति ॥
वृत्रनामकोऽसुरोऽग्नीपोमौ देवौ दग्धैः संदृष्टवात् । तौ निःसारमित्तमिन्द्रः शीतज्वरसंतापी वृत्रे प्रयुज्य
जअभ्यमानाव्वृत्रात् तौ निःसार्य वृत्रं हतवान् इति द्वितीयकाण्डे (तैस २.५.२) स्पष्टीभवित्यति ।
स्तुणुते हिनस्ति ॥

४. तं.ति— उपांशुयाजेन इत्यस्यानन्तरम् ‘अग्नेन’ ।

१२. तं.ति—सवांशी; क- ब्रह्मासी नास्ति । १३-१३. आ.हा- ‘अनया... मारयतीत्यर्थः’ ३०
नास्ति । १४. म४-तान् । १५. म४-निरासयितुम् ।

[आभाषणादिमन्त्राः

इन्द्रो वृत्रमहन् ताम्यामेव भ्रातृव्यम् स्तृणुत इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भवतीन्द्रस्या(६)ऽहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमित्वाह जेमानमेव महिमानं गच्छत्यग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्यया-

- ५ भ्रातृव्यम् । स्तृणुते । इन्द्राग्निोरितिन्द्र-अग्नियोः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । इन्द्रियावी । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भूयासम् । इति । आह । इन्द्रियावी । एव । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भवति । इन्द्रस्य (६) । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । इन्द्रियावी । भूयासम् । इति । आह । इन्द्रियावी । एव । भवति । महेन्द्रस्येति महा-इन्द्रस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । जेमानम् । महिमानम् । गमेयम् । इति । आह । जेमानम् । एव । महिमानम् । गच्छति । अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृतः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया ।

‘ इन्द्राग्निोरहम् ’ इत्यैन्द्राग्निस्यानुमन्त्रणम्- ‘ इन्द्रियाव्येव ’ इत्यादि ॥ इन्द्रेण ^१इन्द्रियावी, अग्निना ^२अन्नादः च भवति । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ५.२.१२२) इति विनिः, “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति दीर्घत्वम् ॥ ‘ इन्द्रस्य ’ इति ऐन्द्रस्य सांनाव्यस्यानुमन्त्रणम् ॥

- १५ ‘ महेन्द्रस्य ’ इति महेन्द्रस्य ॥ जेमा जेतृत्वम् सर्वोच्छ्रित्वम् । “ तुच्छन्दसि ” (पा ५.३.५९) इति जेतृशब्दादिमनिच् । छान्दस इकारलोपः, “ तुरिष्ठेमेयःसु ” (पा ६.४.१५४) इति तृलोपः । जनयितृत्वं वा । जनेच्छान्दसो जाभावः, “ अन्येषामपि दृश्यन्ते, ” (पा ३.२.७५) इति वा व्यत्ययेन भावे-जयतेर्मनिप्रत्ययः । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ^१महिमानं महत्त्वम् । मह पूजायाम् । सर्वेषां पूजाह्वत्वम् । पूर्ववत् मनिप्रत्ययः स्वरश्च ॥

इन्द्राग्निोरिति ॥ अमावास्यागतद्वितीयपुरोडासानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे- ‘ इन्द्राग्निोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्येवान्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भवति ’ इति ॥

- २० इन्द्रस्येति ॥ सांनाव्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे- ‘ इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति ’ इति ॥

महेन्द्रस्येति ॥ गतधियां राजन्शदीनां सांनाव्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे- ‘ महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छति ’ इति ॥ “ जेमानं जेतृत्व-लक्षणं, ^१महिमानं विद्यैश्वर्यादिमहत्त्वमित्यर्थः ” ॥

- २५ अग्नेरिति ॥ स्विष्टकृतनुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे- ‘ अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवाऽऽत्मन् धृष्टे प्रति यज्ञेन तिष्ठति ’ इति ॥

आश्रावणादिमन्त्राः]

ऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन् धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति ॥११॥

[प्रतिष्ठा महुदस्तु विद्युतं वसन्तं तेनैवेन्द्रस्याद्यात्रिशशच्च.]

आयुष्मान् । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमेयम् । इति । आह । आयुः । एव ।
आत्मन् । धत्ते । प्रतीति । यज्ञेन । तिष्ठति ॥ ११ ॥

[कासं ३२.१]

५

‘ अग्नेः स्विष्टकृतः ’ इति स्विष्टकृतोऽनुमन्त्रणम् ॥ ‘ आयुष्मान् दीर्घायुः । आयुर्दीर्घमात्मनि स्यापयति । ‘ प्रति यज्ञेन तिष्ठति ’ इति । यज्ञेन या प्रतिष्ठा यजमानस्य भवति, “ प्रति-
तिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ” (तैत्रा ३.३.९) इति, तामपि प्रतिष्ठां गच्छतीति । यद्वा—
प्रतिष्ठेति परमात्मोच्यते । यज्ञेन यजनेन तं प्रतितिष्ठति प्राप्नोतीति ॥

॥ इति षष्ठ एकादशोऽनुवाकः ॥

१०

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ नार्षेयं न च होतारं नानूयाजेऽपि वीदताः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥

अन्याष्यत्वाद्विकल्पस्य ‘ विध्यंशः ‘सा निषेधगीः’ १८ ।

नेत्यनूयाजधानुस्थस्तदर्थः पर्युदस्यति ॥ ” (जैम्या १०.८.१-२) ॥

१५

‘ महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तं वरणं प्रत्येवं धृतम्—“ नाऽऽर्षेयं वृणीते न होतारम् ” (द्र. मैसं
१.१०.१८) इति । तथाऽनारभ्यवादे धृतम्—‘ आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं यजेति द्वयक्षरं
ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं ऋक्षरो वपुदकार एव वै सप्तदशः प्रजापतिर्भूमन्वापचः’ (तैसं १.६.११) इति ।
‘ तपोक्तम्—“ नानूयाजेषु येयजामहं करोति ” (सत्यापाद श्रौसु २१.२.६०) इति । तत्र वरणस्य
विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयेते । ‘ ये यजामहे ’ (तैसं १.६.११) इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां
प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरेवैयर्थ्याय विकल्प इति २०
प्राप्ते म्रमः—अष्टद्वोपमस्तत्वाद्विकल्पो न न्याय्यः । ‘ ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्याप्य-
संभवात् का गतिरत्रेति चेत् । उच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानम् ‘ हृदं न ’ इत्यनेन षाड्ज्ञेनोपेतं वाक्यं
विधियाक्यस्य ‘ अंशो भविष्यति । तथा हि—‘ यदि न ’ इत्ययं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा येयजामहं
न करोतीत्येवं प्रतिषेधः स्यात् । यदि च वृणीते ‘ इत्येवाऽऽख्यातप्रत्ययेन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्य-
मिति निदिष्येत । न ‘ त्वेवं संबध्यते, किं त्वनूयाजपदेन वृत्त-धातुना च संबध्यते । तथा मरयनूया-
जव्यतिरिक्तेषु ‘ यागेषु ‘ येयजामहः ’ कर्तव्यः । वरणव्यतिरिक्तमज्ञातमनुष्ठेयमित्यनूयाजवरणपर्युदासेन
विधेरेव विरोपितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य ‘ कस्यचिद्भावाच्च विकल्पः शक्तिगुमपि शक्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

३०

१७. ति-विध्यः । १८. क-निषेधाय; म-सो (?) निषेधः । १९. म-पर्युदास्यते ।

२०. क-पितृयज्ञे । २१. ति-तपोक्तम् । २२. इ.उ.पा.हा-न च । २३. आ.हा-तोषः । २४. ति-
इत्यन्याष्यात्; म-इ-इत्याख्यातम् । २५. आ.हा-चैवम् । २६. ति-याजातिरिक्तेषु । २७. त.ति-
कदाचिदमम् ।

तैसं २४

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । हवामहे । जनैभ्यः । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥

“ ऐन्द्रं चरुं निर्धेत् पशुकामः ” (तैसं २.२.७) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“ इन्द्रं वः ” इति गायत्री ॥ याजमानब्राह्मणमध्ये याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । हे ऋत्विग्यजमानाः, वः युष्माकं मम जनैभ्यः पुत्रादिभ्यः सामर्थ्याद्युभयमसमभ्यं च सर्वार्थम् इन्द्रं विश्वतः परि विश्वस्मादुपरि हवामहे आह्वयामः । “ पञ्चम्याः पुरावृष्ये ” (पा ८.३.५१) इति सत्यम् । यद्वा विश्वतो जनैभ्य उपरिस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । किमर्थं ? अरमाकम् एव केवलः असाधारणोऽस्तु साधको नान्येषामिति ॥

सप्तमादिष्वेकादशान्तेषु पञ्चस्वनुवाकेषु याजमानब्राह्मणप्रसङ्गादाध्वर्यवब्राह्मणमपि कियदभिहितम् । द्वादशानुवाके याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

काम्येष्टिकाण्डे सप्तमानुवाके काचिदिष्टिरेवमाग्नायते—“ ऐन्द्रं चरुं निर्धेत् पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवति ” (तैसं २.२.७) इति । पशूनामैन्द्रत्वमर्थशादान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ पुरोडाशादिपरित्यागेन चद्विधानं प्रशंसति—“ चरुर्मवति स्यादेवास्मै योनेः पशून् प्र जनयति ” (तैसं २.२.७) इति ॥ वाजपेये हि नैवारं चरुम् अश्वावघ्रापयेत् । अश्वमेधेऽपि “ लाजी३न् ” (तैसं ७.४.२०) इत्यादिमन्त्रेणधायाज्ञमुपावहरन्ति । तच्च भक्षितमश्वमुत्पत्स्यमानानामाश्वानां रेतोरूपेण वीजमित्यभिप्रेत्य चरोः पशुयोनित्वमत्राभिधीयते ॥

इन्द्रमिति ॥ तस्या ऐन्द्रेष्टेः पुरोनुवाक्यामाह— इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः इति । हे ऋत्विग्यजमानाः, वः युष्माकं जनैभ्यः पुत्रमृत्वादिजनासिद्धयर्थं विश्वतः परि सर्वस्य जगत उपरि स्थितमुत्कृष्टत्वेन वर्तमानम् इन्द्रं हवामहे आह्वयामः । स चेन्द्रः अस्माकं केवलः अस्तु असाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मानु करोतिवत्यर्थः ॥

इन्द्रमिति ॥ याज्यामाह— इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युजजते धियस्ताः । शूरो नृपाता शयसश्चकान आ गोमति धजे भजा त्वं नः इति ॥ अग्निचयनमनुतिष्ठन्तः नरः इन्द्रं नेमधिता चह्वयादिभिर्देवैः सह नेमस्यार्थस्य हविषो धिता धारणाय हवन्ते आह्वयन्ति । “ अत एव चयनब्राह्मणमेवमाग्नायते— “ अर्धेन्द्राणि जुहोति ” (तैसं ५.४.८) इति । तन्मन्त्राश्रयमाग्नायन्ते— “ अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे ” (तैसं ४.७.६) इत्यादयः । “ यत् यस्मात् कारणात् पार्याः चितेऽप्रावग्निष्टोमादिपारमर्हन्तो वजमानाः ताः धियः युजजते युजन्ते तान्मग्निष्टोमादीन्यनुतिष्ठन्ति । तादृश हे इन्द्र, त्वं शूरः रक्षोभिरनभिभूतः नृपाता मनुष्येभ्यः सनिता धनस्य दाता शवसः अस्मदीयस्य बलस्य चकानः तर्पको भूत्वा नः अस्मान् गोमति बहुगुदादिपशुयुक्तेऽग्ने संघे आ भज आभिमुख्येन स्थापय ॥

१. क-‘ पञ्चसु ’ नास्ति । २. आ.क.म४.हा-याज्याः । ३-३ इ.उ.पा-वाजपेयेषि । ४. तं-उपाहरति, ति-उपाहरन्ति; क.म४-उपावहरति । ५. क-ब्रह्मादि । ६-६ इ.उ.पा.हा-अस्य । ७. इ.उ.पा.हा-इत्यादि । ८. क-‘ युजते ’ नास्ति । ९. क-‘ युजच्छन्ति । १०. क-सम्यक् प्रकाशकः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इन्द्रं नरो नेमधितेति ह्यन्ते यत् पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृपाता शर्वसश्चक्रान आ गोमति व्रजे भञ्जा त्वं नः ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमधितेति नेम-धिता । ह्यन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धियः । ताः ।

शूरः । नृपातेति नृ-साता । शर्वसः । चक्रानः । एति । गोमतीति गो-मति । व्रजे । भञ्ज । त्वम् । नः ॥

तत्रैव याज्या— 'इन्द्रं नरः' इति त्रिष्टुप् ॥ 'नरः मनुष्याः' इन्द्रं ह्यन्ते आह्वयन्ति । ५

कीदृशम् ? 'नेमधिता, नेम इत्यर्धस्य नाम' । "यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति" (तैसं ५.४.८)

इति सर्वेषां भागार्धेन इन्द्रो धीयते धार्यत इति नेमधितः । निष्ठायां "सुधितवसुधितनेमधित" १

(पा ७.४.४५) इति धिभावो निपाल्यते । "सुपां सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति द्वितीयैक-

वचनस्याकारः । "तृतीया कर्मणि" (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कदा

पुनरसौ नेमेन धार्यत इत्याह— 'यत् यदा । तेनैव सप्तम्या लुक् । 'पार्याः परलोके साधवः । १०

छान्दसो ज्यः (पा ४.४.९०; ९३; ९८) । यद्वा— दुःखानां पारं समाप्तिः; तत्र सांघीः २

'धियः कर्माणि ता यदर्धमिन्द्रमाह्वयन्ति, 'ताः यदा युनजते युद्धते अनुतिष्ठन्ति तदा नेमधितेति ।

"छन्दसुभयया" (पा ३.४.११७) इत्यार्धधातुक्त्वेन श्रमो विल्लाभावाद्, "श्वसोरहोपः" ३

(पा ६.४.१११) इति न प्रवर्तते । अथेन्द्रः प्रत्यक्षमुच्यते— 'शूरः वीरः । 'नृपाता

नृभिर्मनुष्यैः साता सातः संभक्तः आश्रितः नृपातः । पूर्ववदाकारः । "जनसनखनां सञ्जलोः" १५

(पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । पूर्ववत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पां ६.२.४८) । सुपामादि-

त्वात् षत्वम् (पा ८.३.९८) । यद्वा— नरो मनुष्याः सनितारः संभक्तारः दातारो वा यस्य

नृपाता । छान्दसमात्वम् । "ऋतञ्छन्दसि" (पा ५.४.१५८) इति कवभावः । श्वसः

बलस्य नेतारो यस्य दातारो यजमाना [यजना] धीनबलत्वात् । यद्वा— 'श्वसः बलस्य

नृभ्यो दाता । छान्दसमात्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । 'चक्रानः तृप्तिशीलः । चक तृप्तौ, २०

भौवादिकः उदात्तेत् । ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२०) । "बहुलं छन्दसि" ३

(पा २.४.७३) इति शपो लुक् । ईदृशस्त्वं 'नः अस्मान्' गोमति 'व्रजे गोऽजाविमनुष्यादिमति

संघाते । यद्वा— व्रजे गोष्ठे भूविष्टगोभिर्युक्ते 'आ' भञ्ज आभिमुद्धयेनास्मान् योजय पशुमन्तं

मां कुरु । "द्वयचोऽतस्तिडः" (पा ६.३.१३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते— "इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोवाशमेकादशरूपार्कं निषेवेत् पशुकाम इन्द्रियं वै पशव" २५

इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तरं स्थेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं पशुं य षच्छति पशुमानिव भवति १

* [द्र. निरुक्त ३.२० 'त्वः नेमः इति अर्थस्य' ।]

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु (१) क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपक्षे ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शत-क्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चस्विति पञ्च-सु ।

इन्द्र । तानि । ते । एति । वृणे ॥

अन्विति । ते । दायि । महे । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अन्विति । वृत्रहत्ये इति वृत्र-हत्ये ।

अन्विति (१) । क्षत्रम् । अन्विति । सहः । यजत्र ।

इन्द्र । देवेभिः । अन्विति । ते । नृपक्ष इति नृ-सक्षे ॥

“ इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् पशुकामः ” (तैसं २.२.७)

- २० इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ इन्द्रियाणि ’ इति गायत्री ॥ हे इन्द्र शतक्रतो, या यानि ते तव इन्द्रियाणि वीर्याणि पञ्चसु जनेषु निपादपञ्चमेषु ब्राह्मणादिषु देवमनुष्यपितृरसोगन्धर्वेषु वा त्वया दत्तानि तिष्ठन्ति । यद्वा—पञ्चसु जनेषु निमित्तभूतेषु तत्पाठनार्थानि यानि तव वीर्याणि त्वयि तिष्ठन्ति तानि अहम् आ वृणे आभिमुख्येन याचे ते तवैव प्रसादात् मदभिमतान्यपि साधयन्त्विति प्रार्थये । त्वं च तथानुज्ञातमहंसि, यथाहं पशुमान् स्यामिति । यद्वा—मय्यपि तानि वीर्याणि सन्त्विति याचे, त्वं च तानि देहि । “ स एवास्मा इन्द्रियं पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवति ” (तैसं २.२.७) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याग्या—‘ अनु ते ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र यजत्र यष्टव्य । यजेस्त्रः (उ ३८५) । ते तुभ्यं दायि दीपते देवेभिः ऋत्विग्भिः; सामर्थ्याद्भविरिति गम्यते । विश्वं

(तैसं २.२.७) इति । इन्द्रियं यत् प्रभूतमस्यास्तीतीन्द्रियावान् । क्षीरपृतादिद्राणेन्द्रियवृद्धिहेतुत्वात्

- २० पशुतामिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियं पशून् । चेति ‘समुच्चये अर्थादहर्तम्यः ॥

इन्द्रियाणीति ॥ तस्यामिष्टो पुरोनुवाक्यामाह—‘ इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ’ इति ॥ हे शतक्रतो, पञ्चसु जनेषु निपादपञ्चमेषु ब्राह्मणादिषु यानि ते तवानुग्रहात् इन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति, हे इन्द्र, तानि सर्वाणि ते तवानुग्रहात् आ वृणे समन्तात् गृह्णामि ॥

- २५ अन्विति ॥ याग्यामाह—‘ अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपक्षे ’ इति ॥ यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र, महे महते सर्वेष्वोऽधि-

१. मे-पञ्चजनपरिपा ।

११. क.तं.ति.म४-समुषयो ।

आमासु पक्षमैर्य आ सूर्ये रोहयो दिवि ।

धर्मं न सामन् तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः ॥

आमासु । पक्षम् । ऐर्यः । एति । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

धर्मम् । न । सामन् । तपत । सुवृक्तिभिरिति सुवृक्ति-भिः । जुष्टम् । गिर्वणसे । गिरः ॥

- ५ वसत्र एव वासवाः प्रकाशोदकधारणाहरणत्रितरणकारिणो रश्मयोऽश्वा वा । वसूनां रश्मीनां समूह एव वा वासवः सप्तशतानि प्रधानानि ते यस्मिन् तिष्ठन्ति । स्वारुहः स्वयमेव रोहन्ति विचरन्तीति स्वारुहः । साहितिको दीर्घञ्छान्दसः । आदित्यपरतन्त्रा अपि स्वैरवृत्तय इव वसन्तः भगवन्तमप्यास्थाय यस्मिन् वर्तन्ते । “ यथेति पादान्ते ” (फिट् ८५) इति सर्वानुदात्तो यथाशब्दः । पुनरप्यादित्यो विशेष्यते— ऋषिः द्रष्टा सर्वस्य त्रैकालिकस्य लोकसाक्षी ।
- १० दीर्घश्रुत्तमः प्रथितकीर्तितमः । ईदृशो महाभागः धर्मः आदित्योऽपि इन्द्रस्य अतिथिः अर्पित्वेन पार्श्वमागच्छति, इन्द्रनिःसृष्टेनोदकेन वाऽर्प्य भवति, दीप्यते वा पूज्यत्वेन । हशब्दः खल्वर्थे । तस्मादेवं महानुभावः इन्द्रोऽत्मन्म्यं ब्रह्मवर्चसं ददात्विति ॥

तत्रैव याज्या— ‘आमासु’ इति पथ्याबृहती, तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ॥

‘आमासु अतहासु भूमिष्ठासु अप्सु पकं परिणतं दिवि नवमासघृतं पक्वदुदकम् ऐरयः

- १५ न चैवं सति “ एको अक्षो वहति सप्तनामा ” (ऋसं १.१६४.२) इत्यनेन विरोधः ॥ वचनद्वयबलेन विकल्पस्याङ्गीकृतत्वात् । ते च सप्ताक्षाः स्वारुहः यथा आदित्यपरतन्त्रा अपि स्वयमेवाऽऽरोहन्त इव वर्तन्ते, सुनिश्चितत्वेन प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताक्षाः यस्मिन् आदित्ये आ तिष्ठन्ति अभिवर्तन्ते स आदित्यः ऋषिः ह अतीन्द्रियज्ञान्येव । सर्वदा वेदत्रयोपेतत्वात् । अत एवाऽऽम्नायते— “ यदैरयान्यस्त्रिभिरिति सूर्यः ” (वेसा ३.१२.९) इति । दीर्घश्रुत्तमः त्रैलोक्यप्रकाशनेन प्रथितकीर्तितमः ।
- २० ईदृशो धर्मः दीप्यमान आदित्यः इन्द्रस्य गृहे अतिथिः स्वाभीष्टं याचितुं यदा कदाचिदागच्छति तस्येन्द्रस्य महिमा किमु वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥

आमास्त्वियति ॥ याज्यामाद— ‘आमासु पक्षमैर्य आ सूर्ये रोहयो दिवि । धर्मं न सामन् तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः’ इति ॥ १. आमासु फलपाकरहितारवोपधीषु पकं सम्यक् पाकयुक्तं फलं दे इन्द्र, त्वम् ऐरयः वृष्टिद्वारा संपादितवानसि । सूर्यम् अविचरन्तं परिवर्तनसामर्थ्यप्रदानेनानुगृह्य दिवि आ रोहयसि । हेतिभिर्पञ्चमानाः जुष्टम् इन्द्रस्य मियं हविः पुरोडाशरूपं तपत सुष्टु हुतं कुरुत । किमिव ? धर्मं न प्रवर्षेमिव, सुवृक्तिभिः हुंकारप्रत्यावादिनोभयभक्तिदुक्तेः

६. तं.ति-आरोहन्त ।

१५. क-वर्णन्ते । १६. क-आदित्य वर्तन्ते । १७. इ.उ.पा.हा-कथित । १८. आ. हा-किमिव । १९. क-आमासु नास्ति । २०. क-चिन्तनः; तं.ति.म-निरन्तर । २१. आ.हा- ३०. अदुपसं नास्ति । २२. ति-रोहय । २३. तं.ति-ऋत्विज्यमान । २४. क.तं.ति.म-हिकर ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इन्द्रमिन्द्राधिने वृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनुपत ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । वृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः । अनुपत ॥

प्रेरयसि, हे इन्द्र, त्वं सूर्यं च दिवि वा रोहयः आरोहयसि आसमन्तादारोप्य प्रकाशयसि ।
 “ प्राणो वा इन्द्रः ” (द्र. प्रउ २.९) इति प्राणवृत्तिभिर्गवानुदेति । इदानीं प्रत्यक्षवदिन्द्र
 उच्यते—धर्मं न प्रवर्ग्यमिव सामन् साम्नि सामविपयाभिः सुवृत्तिभिः, सुष्ठु शोभनं वा
 आवृज्यते याभिः स्तुतिभिस्ताः सुवृत्तयः । “ मन्वितनव्याख्यान ” (पा ६.२.१५१)
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा— सुवृत्तिभिः शोभनभक्तिभिः सामभिः । “ नञ्सुभ्याम् ”
 (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सामन्निति व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचनस्य
 सप्तम्येकवचनं, तस्य च “ सुपां सुलक् ” (पा ७.१.३९) इति लृक् । ननु तृतीया-
 बहुवचनस्यैव लुगस्तु ? नैवं शक्यते । “ न डिंसंबुद्धयोः ” (पा २.२.८) इति नलोपप्रति-
 पेधो न स्यात् । जुष्टम् इन्द्रस्य प्रियं भागं तपत । तस्मै महानुभावाय इन्द्राय दातुं तद्योग्यं
 संस्कुरुत । साहितिकोऽस्य दीर्घश्छान्दसः । जुष्टशब्दस्याषुदात्तत्वमुक्तम् (पा ६.१.२०९) ।
 किं च—गिर्वणसे गीर्भिर्वननीयाय भजनीयाय स्तोतव्यायेन्द्राय इन्द्राय गिरः वाचश्च स्तुति-
 रूपाः तपतेत्येव । गीर्भिर्वननीय इति “ गतिकारकयोरपि ” (उ ६६६) इत्यसुन् । पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं च । स चास्मभ्यं ब्रह्मवर्चसं ददान्विति ॥

“ इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामः ” (तैसं २.२.७) इत्यस्य
 पुरोनुवाक्या—“ इन्द्रमित् ” इति गायत्री ॥ इन्द्रम् इत् इन्द्रमेव गाथिनः गाथावन्तः गायका
 उद्गातारः । ऋषिद्विवादिनिप्रत्ययः (पा ५.२.११६) । वृहत् बृहता साम्ना अनुपत
 इति वक्ष्यते । “ सुपां सुलक् ” (पा ७.१.३९) इति तृतीयाया लृक् । तथा अर्किणः
 अर्कवन्तः होतारः । ऋच स्तुतौ । घञ् (पा ३.३.१८) । “ चजोः कु विण्यतोः ”

सामन् सामभिर्धर्मं यथा तपन्ति तद्वत् । गिर्वणसे गीर्भिः स्तुत्यायेन्द्राय गिरः स्तुतिरूपाः
 “ प्रयुङ्क्षतेति शेषः ” ॥

इत्यन्तरं विधत्ते—“ इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्के वै देयाना-
 मन्नमिन्द्रमेयार्कवन्त एवेन भागधेयेनोप धावति स पूवास्ता अर्के प्र यच्छयस्त्राद् एव भवति ” (तैसं २.२.७)
 इति । पुष्पुक्षुभिरर्प्यमानत्वाद्वाद्रेण ह्यीक्रियमाणत्वाद्भ्रस्यार्कत्वम् ॥

इन्द्रमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“ इन्द्रमिन्द्राधिने वृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनुपत ’
 इति ॥ गाथिनः सामगाः वृहन् वृहता साम्ना इन्द्रम् इत् इन्द्रमेव अनुपत अस्तुवन् । ऋच स्तुतौ

७. नै-प्राणवृत्तिर्गम् ।

२५. आ.क.म.हा-‘ तद्वत् ’ नास्ति । २६-२६. तंति म-प्रयुङ्क्षतेति शेषः; हा-प्रतीयन्ते ।

गायन्ति त्वा गायत्रिणो(२) ऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतुबुद्धशर्मिव येमिरे ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः (२) । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतुविति शत-क्रतो । उदिति । बुद्धशम् । इव । येमिरे ॥

- ५ (पा ७-३-५२) इति कुत्वम् । अर्केभिः अर्कैः ऋग्भिः इन्द्रम् एव अनूपत अस्तुवन् । छान्दस ऐसभावः (पा ७-१-१०) । तथा वाणीः वाण्यः ऋग्यजु.सामलक्षणाः । “ वा छन्दसि ” (पा ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पारिशेष्यादध्वर्युणां वाण्यश्च इन्द्रमेव अनूपत नुवन्ति । णू स्तवने, तौदादिकः । छान्दसो लृङ् (पा ३-२-६) । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) । कुटादिवाद्गुणाभावः (पा १-२-१, पा १-१-५) । छान्दस इडभावः ।
- १० तथा स इन्द्रोऽस्मभ्यमन्नं ददात्विति ॥

- तत्रैव याज्या—‘ गायन्ति ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे शतक्रतो बहुकर्मन् शताश्वमेधिन् वा इन्द्र, गायत्रिणः गाद्यत्रेण साम्ना तद्वन्त उद्गातारः त्वा गायन्ति । तथा अर्किणः अर्कवन्तः ऋक्षु साधवः होतारः त्वाम् अर्कं स्तोतव्यम् अर्चन्ति स्तुवन्ति । यद्वा— अर्चं पूजायाम् । अर्चयन्त्यर्कं पूजनीयं त्वामर्चयन्ति पूजयन्ति होतारः । तथा ब्रह्माणः ब्रह्मादयः अध्वर्यवोऽपि गृह्यन्ते । ते त्वाम् उद् येमिरे उच्यन्ते उतथापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । छान्दसो लृट् । कमिव ! वंशम् इव । यथोत्तमसंभ्रन्धादिभिः सत्पुरुषा वंशं स्वकुलमुत्कर्षं नयन्ति । यद्वा— वंशग्रामं यथोदकादिभिः शनैः वर्धयन्ति तद्वत् स त्वमस्मभ्यमन्नं प्रयच्छेति । केचित्— अत्रोभयत्रार्क-शन्दोऽन्यवचनः । अर्किणः अन्नवन्तः अर्कैर्हविर्लक्षणेर्कमर्च्यं पूज्यं त्वामर्चयन्ति यजन्ते । शेषं समानमिति ॥

- २० इत्यस्माद्वातोस्तुप्लोऽर्कशब्दः अर्कमाचष्टे । अर्केभिः ऋग्भिः अर्किणः यद्वाचाः इन्द्रम् अस्तुवन् । वाणीः अन्या अपि वाचो यजूल्पाः इन्द्रम् अस्तुवन् ॥

- गायन्तीति ॥ याग्यामाह—‘ गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्तस्य शतक्रतुबुद्धशर्मिव येमिरे ’ इति ॥ हे शतक्रतो, गायत्रिणः गायत्रसामयुक्ता उद्गातारस्त्वा गायन्ति । अर्किणः यद्वाचास्तवाम् अर्चन्ति स्तुवन्ति । ब्रह्माणः तदुपलक्षिता अध्वर्यवोऽपि त्वाम् उद् येमिरे उतथापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । किमिदं ? वंशम् इव । यथा कुटाचारादिभिः स्वरीयं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

- दृष्टान्तरं त्रिहविष्यं विधत्ते—‘ इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायोन्द्रियान्त इन्द्रायार्कवते भुतिक्रमो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रोयेन्द्रियान्त आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवावाद्ये प्रति तिष्ठति भक्तयेव ’ (संसं २-२-७)

८. ये-अर्चयन्ति । ९. तं.ति-गायन्ति । १०. तं.ति.पं-चेवादिभिः ।

- ३० २७. ऋ-अस्तुवन्माचष्टे । २८. तं-वाणीः...अस्तुवन् नास्ति । २९. क-वंशमुन्नयति उन्नतम् ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अ०होमुचे प्र भरेमा मनीषामोषिष्टदाने सुमतिं गृणानाः ।

इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥

अ०होमुच इत्यं०हः—मुचै । प्रेति । भरेम । मनीषाम् ।

ओषिष्टदान् इत्योषिष्ट—दाने । सुमतिमिति सु—मतिम् । गृणानाः ।

इदम् । इन्द्र । प्रतीति । हव्यम् । गृभाय । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥

“ इन्द्राया०होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात् ” (तैसं२.२.७)

इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अ०होमुचे ’ इति त्रिष्टुप् ॥ अंहसः पापाद्विमोक्षे ओषिष्टदाने दावेनो-
षिष्टः दभृतमः आदिलः तस्मै उदकस्य दात्रे, वर्षार्थं वा तस्य दापयित्रे; यथा—‘ आदित्याजायते
वृष्टिः ’ (मनुरमृति ३.७६) इति । उप दाहे । तृजन्ताद् (पा ३.१.१३३) “ तुच्छन्दसि ”
(पा ५.३.५९) इत्योच्छन्दप्रत्ययः । “ तुरिष्ठेमेवःसु ” (पा ६.४.१५४) इति तृशब्दस्य १०
लोपः । ददातेः “ आतो मनिन् ” (पा ३.२.७४) इति धनिप्प्रत्ययः । हे इन्द्र, ईदृशाय
तुभ्यं गृणानाः स्तुवन्तः वयं मनीषां बुद्धिं प्र भरेम त्वरतुल्यार्थं प्रकर्षेण स्वीकुर्मः ।
किदृशी ? सुमतिं शोभमानाम् । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । त्वां तोषयेमेत्येवंरूपाम् । त्वं च तया स्तुत्या तुष्टः इदं हव्यं प्रति गृभाय प्रति-
गृहीष्व । “ हप्रहोर्भेच्छन्दसि ” (पा ८.२.३२ वा १) इति भः । “ छन्दसि शायजपि ” (पा १५
३.१.८४) । यजमानस्य कामाः मनोरथा अंहसो मुच्येयेत्येवमादयः सत्याः अमोघा भवन्तु ॥

इति । तेन धर्मवते निर्वापेणाध्वर्युरस्य यजमानस्य शिरः करोति । एवविषैश्वर्यादिभिः सभाया-
मुद्धतशिरस्कं करोति । तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्य यजमानस्याऽऽत्मानमेव करोति पुष्टशरीरमेव करोति ।
अर्कवते निर्वापेण यजमानो भूत एवैश्वर्यं प्राप्त एव सन्नदनयोग्ये सम्यग्गन्ते प्रतितिष्ठति । भरत्येव
पुनरप्यधिकमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र धर्मवतो हविषि ‘ आ यस्मिन् ’ इत्यादिके सान्यानुवाक्ये । २०
इन्द्रियावतो हविषि ‘ इन्द्रियाणि शतक्रतो ’ इत्यादिके । अर्कवतो हविषि ‘ इन्द्रमित्रापिनो बृहत् ’
इत्यादिके ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते— “ इन्द्राया०होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः
स्यात् पाप्मा वा अ०ह इन्द्रमेवा०होमुचर स्वेन भागधेयेनोष धावति स एवेन पाप्मनोऽ०हस्तो मुञ्चति ”
(तैसं २.२.७) इति ॥ “ अंहःशब्देन अत्र नरकहेतुनिर्दिष्टाचरणारूपः ” पाप्मोच्यते ॥ पाप्मनः अंहसः २५
अत्यधिकान् पापादित्यर्थः ॥

अ०होमुच इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ अ०होमुचे प्र भरेमा मनीषामोषिष्टदाने सुमतिं
गृणानाः । इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ’ इति ॥ गृणानाः स्तुवन्तो वयम्

३०.-३० आ.हा-एवविषैश्वर्यादिभिः । ३१. उ.पा.हा-सन्नदन एव योग्ये । ३२. क-
‘ अंहःशब्देन ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ भागः ’ । ३३. इ.उ-‘ चरणरूपः । ३०

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

द्विवेष यन्मा धिपणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अहंसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभयै हवन्ते ॥

द्विवेष । यत् । मा । धिपणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अहः ।

अहंसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावा । इव । यान्तम् । उभयै । हवन्ते ॥

- ५ तत्रैव याज्या—'द्विवेष' इति त्रिष्टुप् ॥ 'यत् यस्मात् मां धिपणा तादृशी बुद्धिः 'द्विवेष व्यास्रवती तस्मादहं 'जजान जातवानस्मि; नो चेदहमजातसम' एव स्यात् । अपदात् परत्वात् निह्न्यते । "समानवाक्ये निघातादयः" (द्र. पाभा २.१.१ वा ११) इति वचनात् जजानेति न निह्न्यते । का पुनः सा धिपणेत्याह—'पार्यात् पारे भवात् अत्यन्तात् 'अहः दिवसात् 'पुरा पूर्वं यावनरणदिवसम् 'इन्द्रं 'स्तवै स्तुत्या तोषयामीतीयं धिपणा जजान ममोदपादि, अतो जातवानस्मि । पुनश्च धिपणा विशेष्यते—'यत्र यस्यां धिपणायां सत्याम् इन्द्रः 'अहंसः पापात् 'पीपरत् पारयति उत्तारयति पुरुषम् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । छान्दसो लुङ् । "चङ्घन्य-तरस्याम्" (पा ६.१.२१८) इत्युपोत्तमोदात्तत्वम् । यद्वा—यत्राहि अस्मानिन्द्रः अहंसः पारयति उत्तारयति तत्पार्यमहरिति निर्वचनं क्रियते । आ तत् इन्द्रं 'स्तवै, यावदहोयिमोचन-मित्यर्थः । अथ पारतरणं विशेष्यते—'यथा अहंसः उत्तारितानरमान् 'उभये उभयकुलप्रभवा अपि हवन्ते आह्वयन्ति आग्रक्षार्थं मां रक्ष मां रक्षेति । यथेति निपातो यद्ब्रूतप्रतिरूपकः* । यथा गणकाराः—"मात्रायां वेद्यायां यथा पुरा हो अहो अथो मनो(न्ये)" (द्र. गणपाठ-पा १.४.५७) इति । तेनाह्यातं निह्न्यते* । यथा नदीमध्ये 'नावा 'यान्तम् 'उभयतटस्थिता आह्वयन्ति, भो मामुत्तारय मामुत्तारयेति, तथाहंस उत्तारिणी धिपणा बुद्धिर्मां द्विवेष व्याप्ता भवतु, अतो जजानाहमिति । तस्मात् 'तादृशधिपणं मामिन्द्रः अहंसो मुञ्चत्विति ॥

- २० 'ओषिष्टद्वन्द्वे श्रीप्फकाले दावाग्निनाऽत्यन्तदग्धभृप्रदेशेभ्यो वपंतीं वृष्टिदोत्रे 'अहोमुचे पापात् मोचयिषे 'मनीषां बुद्धिं 'प्र 'अरेम स्वीतुर्मः । कीदृशीम् ? 'सुमतिं, 'त्वां तोषधेम' इत्येवमादिशोभन-मननोपेताम् । हे 'इन्द्र, 'इदं त्यज्यमानं' 'हव्यं' 'प्रति गृहाण । तेन 'यजमानस्य 'कामाः 'सत्याः 'सन्तु ॥

- द्विवेषेति ॥ याज्यामाह—'द्विवेष यन्मा धिपणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः । अहंसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभयै हवन्ते' इति ॥ 'यत् यस्मात् कारणात् 'धिपणा पूर्वोक्ता बुद्धिर्मां ११. तं.ति—'जातः । * [शुद्धीकृतः पाठः । भैरवमद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च 'इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम्' इति पाठोऽस्ति ।] । * [यथेति निपातस्य यद्ब्रूतप्रतिरूपकत्वेऽपि तासाद्ब्रूताभावात् 'यावद्यथाभ्याम्' (पा ८.१.३६) इति निपातनिषेधः न प्रवर्तते । यथेत्यस्य यद्ब्रूतप्रतिरूपकत्वेऽपि तासाद्ब्रूताभावात् 'यद्ब्रूताभ्याम्' (पा ८.१.६६) इत्येतेनापि निपातनिषेधस्य अप्रवर्तनात् 'निष्कृतिः' (पा ८.१.२८) इत्यनेन 'हवन्ते' इत्याह्यातं निह्न्यते इत्याशयः भाष्यस्य प्रतिभाति ।] । १२. भे-उभयतः स्थिता । १३. तं.ति-तादृशधिपणम् ।

१४. क-मनसोपेताम् । १५. क.तं.ति.म४-दीयमानम् । १६. तं.ति-हव्यासम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

प्र स्रम्राजं प्रथममध्वराणां (३) म० होमुचं वृषभं यज्ञियानाम् ।

अपां नपातमध्विना ह्यन्तमस्मिन्न इन्द्रियं धत्तमोजः ॥

प्रेति । स्रम्राजमिति सम्-राजम् । प्रथमम् । अध्वराणां (३) ।

अ० होमुचमित्य० हः-मुचम् । वृषभम् । यज्ञियानाम् ।

अपां । नपातम् । अध्विना । ह्यन्तम् । अस्मिन् । नरः । इन्द्रियम् । धत्तम् । ओजः ॥

तत्रैव याज्या विकल्प्यते—‘प्र स्रम्राजम्’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘स्रम्राजं संगतदीप्तिम् । “मो राजि समः कौ” (पा ८.३.२५) । ‘अध्वराणां यज्ञानां प्रथमं प्रधानम् । ‘अ० होमुचम अंहसो मोक्तारम् इन्द्रं, स्थानात् गम्यते । ‘वृषभं वर्षितारं कामानां दातारम् । ‘यज्ञियानां यज्ञा-
र्हाणां मध्ये स्रम्राजं सम्यग्राजन्तं, यज्ञियानां वा संबन्धिनं स्वामित्वेन, यज्ञियानां वा वृषभम् ।
“यज्ञत्विग्याम्” (पा ५.१.७१) इति घः । ‘अपां नपातम् अपां चतुर्थमिन्द्रम् १०
अस्मान्मध्यमः ततो मेघः तत आप इति । न पातयति न ध्यावयतीति नपात्, “नभ्राण्ण-
पात्” (पा ६.३.७५) इति निपात्यते । ‘ह्यन्तं वर्षमानम् अविच्छिन्नैश्वर्यं सर्वगम् । ह्य-
गतौ । हे नरः मनुष्या ऋत्विजः, ईदृशमिन्द्रं प्र गच्छत प्रकर्षेण बन्धुत्वेन भजत, यथायं
यजमानः अंहसो मुञ्चतीति । यद्वा—‘प्र’ इत्यस्पाह्यातापेक्षायां धत्तमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च धत्तेति
सामर्थ्याद्योग्यं लभ्यते । इदानीमध्विनावुच्येते—हे अध्विनौ, युवामपि अस्मिन् यजमाने १५
इन्द्रियं चक्षुरादिदार्वर्यम् ओजः बलं च प्र धत्तं प्रकर्षेण स्थापयतम् । अत्रापि विशेषा-
काङ्क्षायां प्रेति प्रकृतं संबध्यते, अंहसश्च मुक्तोऽस्त्विति ॥

विशेष व्यासवती तस्मादहं सुप्रदिः वज्रान् जातवानस्मि । अत एव पार्यान् बह्वः १० पारे भवात् ११
मरणदिवसात् पुरा त्वां १२ स्वते आमरणं स्तवानीत्यर्थः १३ । यत्र यस्यां धिपणायां सत्याम् इन्द्रोऽस्मान्
अ० हसः पापात् पीपरत् उत्तारितवान् सा धिपणा विशेपेत्यन्वयः । अथवा यत्राऽहनि अस्मानंहसः पारयति २०
तस्मात् पार्यादहः पुरा स्तवा इत्यन्वयः । यथा लोके नावा नवां यान्तं नाविकम् उभये कूलद्वय-
वर्तिनो हवन्तः भो, मामुत्तारयेत्याह्वयन्ति तथैवांहसो मुक्तानस्मानुभयकृ(क)ल्यभवा आह्वयन्तीत्यर्थः ॥

प्रेति ॥ अत्रैव विकल्पितामन्यं याज्यामाह—‘प्र स्रम्राजं प्रथममध्वराणां होमुचं वृषभं
यज्ञियानाम् । अपां नपातमध्विना ह्यन्तमस्मिन्न इन्द्रियं धत्तमोजः’ इति ॥ हे नरः मनुष्या ऋत्विजः,
प्रकर्षणेन्द्रं भजतेति शेषः । कीदृशम् ? ‘स्रम्राजं सम्यगदीप्यमानम् । ‘अध्वराणां अग्निदोमादीनां २५
प्रथमं मुख्यदेवतम् । ‘अ० होमुचं पापात् मोचयितारम् । ‘यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिष्वलानां वृषभं
वर्षितारम् । ‘अपां वृष्टिरूपानामुदकानां नपातम् अविनाशयितारम् । ‘ह्यन्तम् ऐश्वर्यस्य गमयितारम् ।
हे अध्विनौ, अस्मिन् यजमाने इन्द्रियं चक्षुरादिपाठवम् ओजः बलं च धत्तं स्थापयतम् ॥

इह्यन्तरं विश्वसे—“इन्द्राय धैमृधाय पुरोवाशमेकादशकपालं निर्धेपेयं मृषोऽभि प्र घेपेरन्
शशाणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव धैमृधस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान् मृषोऽपहन्ति” ३०

१४. सं. ५-विशेषणाकाङ्क्षायाम् ।

३७-३७. सं. ति-पुरोत्तमात् । ३८-३८. इ.उ.पा-तथैवामरणं स्तवानीत्यर्थः; हा-तथैवामरणं
स्तावानीत्यर्थः (११) ।

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्मां अभिदासति ॥

वीति । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

अधस्पदमित्यधः—पदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् । अभिदासतिर्त्यभि—दासति ॥

- ५ “ इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेयं मृधोऽभि प्रवेपेरन् राष्ट्राणि वामि समियुरिन्द्रमेव वैमृधम् ” (तैसं-२.२.७) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“ वि न इन्द्र ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे इन्द्र, नः अस्माकं मृधः योद्धुन् अस्माभिर्युध्यमानान् वि जहि विविधं मारय । किञ्च—पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः पुरुषान् नीचा न्यभूतान् यच्छ उपरमय मारयेति यावत् । न्यक्शब्दाद्द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन तृतीयैकवचनम् । “ अश्वेच्छन्दस्यसर्वनाम-
१० स्थानम् ” (पा ६.१.१७०) इति तस्या उदात्तत्वम् । पृतनायाः क्यचि “ कव्यध्वर-पृतनस्य ” (पा ७.४.३९) इति लोपः । “ शतुरनुमः ” (पा ६.१.१७३) इति शस उदात्तत्वम् । किं च यः अस्मान् अभिदासति अभिदासयति उपक्षपयति । दसु उपक्षये । प्यन्ताद्धेट् । “ छन्दस्युभयया ” (पा ३.४.११७) इति शप आर्धधातुकत्वाणिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्तस्य व्यत्ययेन न प्रवर्तते । तम् उपक्षयकारिणम् अधस्पदम् एव कृधि कुरु ।
१५ ईम् इत्यवधारणे । अस्मापादयोरधः प्रणिपतितशिरस्कं कुर्विति यावत् । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । “ श्रुशुणुपृक्कृभ्यश्छन्दसि ” (पा ६.४.१०२) इति धिभावः । “ अधःशिरसी पदे ” (पा ८.३.४७) इत्यधःशब्दस्य संहितायां सत्वम् ॥

- (तैसं २.२.७) इति । मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन् प्रकपेण कम्पयेयुर्भीतिमुत्पादयेयुः । अथवा ‘राष्ट्राणि देशानभिवो विनाशयितुं समियुः संगता भवेयुः । तस्य यजमानस्य रक्षायै वैमृधाय
२० शयुविनाशकयेन्द्राय निर्वपेत् । स चेन्द्रोऽस्माद्यजमानान् मृधः शयूनपहन्ति ॥

- वीति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्मां अभिदासति ’ इति ॥ हे इन्द्र, नः अस्माकं मृधः शत्रून् विशेषेण जहि । किं च पृतन्यतः अस्मान् घातयितुं सेनामिच्छतः शत्रून् नीचा न्यभूतान् यच्छ उपरतान् कुरु । यः च अन्यः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति । तम् ईम् तमपि वैरिणम् अधस्पदम् अस्मात्पादयोः
२५ प्रणतशिरस्कं कृधि कुरु ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जन्ममित्रयन्तमुहं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥

इन्द्रं । क्षत्रम् । अभीति । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्षणीनाम् ।

अपेति । अनुदः । जन्मम् । अमित्रयन्तमित्यमित्र-यन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । उ । लोकम् ॥

तत्रैव याज्या— 'इन्द्र क्षत्रम्' इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र, वामं वननीयं क्षत्रं ५

क्षत्रियस्य भावं धनं वा ओजः वलं च अभि अजायथाः अभिलक्ष्य जातोऽसि ।

वरिष्ठेन क्षत्रादिना लक्ष्यमाणजनन इत्यर्थः । चर्षणीणां मनुष्याणां वृषभ कामानां वर्षितः

अभिमतस्य दातरित्यर्थः । पूर्वव्रजाम उदात्तत्वम् । एवं सामर्थ्यमुपकारतः स्वभावतश्च प्रतिपाद्य

इदानीं स्वाभिमतं प्रार्थयते— तादृशस्त्वमस्मासु अमित्रयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनम्

अप अनुदः अपनुद अपकृष्य नाशय । छान्दसो छड् । किञ्च— देवेभ्यः हविःप्रदानादिव्यव- १०

हारिम्यः उरु विस्तीर्णं लोकं स्थानमकृणोः कुरु । छान्दसो छड् । " धिन्विहृण्व्योर च "

(पा ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः । उ इति पादपूरणे अवधारणे वा । देवेभ्य इति षष्ठ्यर्थे वा चतुर्थी

(पा २-३-६२ वा १) । देवानां विस्तीर्णं लोकमस्मभ्यं देहीति ॥

इन्द्रेति ॥ तत्र याज्यामाह— 'इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् । अपानुदो

जन्ममित्रयन्तमुहं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम्' इति ॥ हे इन्द्र, वामं वननीयं क्षत्रं क्षत्राद्रक्षणम् १५

ओजः अस्मदीयं वलं अभिलक्ष्य अजायथाः एतत् सर्वं संपादयितुं जातोऽसि । चर्षणीणां मनुष्याणां

हे वृषभ कामानां वर्षितः, अमित्रयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनम् अपानुदः निराकृतवानसि ।

देवेभ्यः हविःप्रदानादिव्यवहारिभ्यो यजमानेभ्यः उरुं विस्तीर्णं लोकं भोगस्थानम् अकृणोः उ

कृतवानेवाऽसि ॥

मृग इति ॥ तस्यामेवेष्टौ विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह— 'मृगो न भीमः कुप्यो गिरिष्ठाः २०

परावत आ जगाम परस्याः । सृकः सरसाय पविमिन्द्र तिमं वि शत्रून् तादि वि मृगो मुदस्व' इति ॥

१५-१५. सं. ति-क्षत्रियत्वभावम् ।

४०. आ. हा-वर्षक; इ. च. पा-वर्षसि । ४१. आ-तिरस्कृतवानसि; हा-तिरस्कृतवानेवासि ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत (४) आ जगामा परस्याः ।

सुकं सशायं पविर्मिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताडि वि मृधो नुदस्व ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिष्ठा इति गिरि-स्याः ।

परावत इति परा-वतः (४) । एति । जगाम । परस्याः ।

सुकम् । सशायेति सम्-शायं । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् ।

वीति । शत्रून् । ताडि । वीति । मृधः । नुदस्व ॥

- याज्याविकल्पः—‘ मृगो न ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ मृगः ’ न मृग इव ‘ भीमः ’ विभेत्य-
स्मादिति भीमः । “ भीमादयोऽपादाने ” (पा ३.४.७४) । भयहेतुः व्याघ्रः सिंहो वा ।
‘ कुचरः ’ कुत्सितं चरति । पचाषच् (पा ३.१.१३४) । हिंस्रस्वभावः । ‘ गिरिष्ठाः ’ पर्वत-
१० वासी स इव शत्रून् ताडय । यद्वा—गिरिर्मेघः गजो वा, तत्स्यः । सोर्जस् । ‘ परस्याः ’ परावतः
महतः दूरात् ‘ आ ’ जगाम भागच्छति यो भृत्यं रक्षितुम् । पुरुषव्यत्ययो वा आजगाम
भागच्छसि । “ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ” (पा ५.१.११८) इति वतिः । आख्यातस्य
साहितिको दीर्घश्चान्दसः । स त्वमित्यभागत्य हे ‘ इन्द्र, ’ सुकं परशरीरादिषु सरणशीलं ‘ तिग्मं
प्रागेव तीक्ष्णं ‘ पविं वज्रं ‘ संशाय निशित्कृत्य तेनातितीक्ष्णेन ‘ शत्रून् ‘ वि ‘ ताडि त्रिविधं
१५ ताडय । ताडयतेऽण्टि शपो लक् । “ छन्दस्युभयया ” (पा ३.४.११७) इत्यर्धाधातुकत्वात्
गिखेपः । ‘ मृधः ’ योद्धृश्च ‘ वि ‘ नुदस्व त्रिविधं नुद विनाशय ॥

- दे ‘ इन्द्र, ’ भीमः भयंकरः ‘ कुचरः ’ प्राणिमक्षणादिरूपकुरिसताचरणशीलः ‘ गिरिष्ठाः ’ पर्वतनिवासी ‘ मृगः
‘ न विद्वेष्याद्भिर्मुग इव ‘ परस्याः ’ परावतः ‘ महतो दूरात् ‘ आ ‘ जगाम अस्मद्विरोधिर्न इन्नुमाग-
तोऽसि । ‘ आजगाम्याः ’ इति हि दालान्तरे (मैसं ४.१२.३) मध्यमपुरुषः पठितः । ‘ सुकं परशरीरादिषु
२० सरणशीलं ‘ तिग्मं तीक्ष्णं ‘ पविं वज्रं ‘ संशाय सम्यक् तीक्ष्णं कृत्वा विशेषेण ‘ शत्रून् ‘ ताडय । ‘ मृधः
योद्धृश्च शत्रून् विशेषेण ‘ नुदस्व निराकुरु ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वि शत्रून् वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज ।

वि मन्युमिन्द्र भामितोऽमित्रस्याभिदासतः ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवश्च शरमिन्द्रम् ।

हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥

वीर्ति । शत्रून् । वीर्ति । मृधः । नुद । वीर्ति । वृत्रस्य । हनु इति । रुज ।

वीर्ति । मन्युम् । इन्द्र । भामितः । अमित्रस्य । अभिदासत इत्यभि-दासतः ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् ।

हवेहव इति हवे-हवे । सुहवमिति सु-हवम् । शरम् । इन्द्रम् ।

हुवे । नु । शक्रम् । पुरुहूतमिति पुरु-हूतम् । इन्द्रम् ।

स्वस्ति । नः । मघवेति मघ-वा । धातु । इन्द्रः ॥

१०

अतश्च विकल्पः—‘वि शत्रून्’ इत्यनुष्टुप् ॥ ‘शत्रून्’ विविधं नाशय । ‘मृधः’ च योद्धून् ‘वि’ नुद विशेषतो नाशय । ‘वृत्रस्य’ असुरस्य ‘हनू’ ‘वि’ रुज विविधि । वृत्रस्य वा मेघस्य हनुस्थानीये पार्श्वे विरुज विदारय वर्षाद्यं याभ्यां वर्षन्ति मेघाः । हे ‘इन्द्र, अस्मान्’ ‘अभिदासतः’ उपक्षपयतः ‘अमित्रस्य शत्रोः’ ‘मन्युं’ क्रोधं ‘वि’ नुद विनाशय, ‘भामितः’ अमित्र-विषये क्रुद्धस्त्वम् ॥

१५

“इन्द्राय त्राने पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बद्धो वा परियत्तो वा” (तैसं २-२-७) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘त्रातारमिन्द्रम्’ इति त्रिष्टुप् ॥ इदि परमैश्वर्ये, इन्द्रः । ऐश्वर्यहेतुन् बहून् दर्शयति—‘त्रातारम्’ अवितारं देवानां, तस्मादिन्द्रव्यपदेशभाजम्, ‘अवितारं सर्वेषा-मपि तर्पयितारम्’ इन्द्रम् इतोऽपीन्द्रव्यपदेशभाजं, ‘हवेहवे’ सुहवं सर्वेष्वाम्नानेषु सुखेनाह्वा-तव्यं निर्भयेः । “भावेऽनुपसर्गास्य” (पा ३-३-७५) इत्यप् संप्रसारणं च । “बहुलं २०

वीर्ति ॥ विकल्पितो यान्यामाह—‘वि शत्रून् वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज । वि मन्युमिन्द्र भामितोऽमित्रस्याभिदासतः’ इति ॥ हे ‘इन्द्र, ‘शत्रून्’ विशेषेण ‘नुद’ निराकुरु । ‘मृधः’ सोढनपि विशेषेण नुद । ‘वृत्रस्य’ ‘हनू’ ‘वि’ रुज विशेषेण भग्नीकुरु । एवं ‘भामितः’ क्रुद्धः सन् ‘अभिदासतः’ अस्मानुपक्षपयतः ‘अमित्रस्य वैरिणः’ ‘मन्युं’ विशेषेण भग्नं कुरु ॥

इष्टवन्तरं विधत्ते—“इन्द्राय त्राने पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बद्धो वा परियत्तो वेन्द्र-मेव त्रानारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेनं प्रायते” (तैसं २-२-७) इति । बद्धः शृङ्खला निगदितः । परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो भटैरवरुद्धः ॥

२५

त्रातारमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवश्च शर-मिन्द्रम् । हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः’ इति ॥ ‘त्रातारं’ शृङ्खलाव्याघ्र रक्षितारम्, ‘अवितारं’ मयावरोधात् रक्षितारं, ‘शरं’ बन्धकानामयोधकानां च निरस्कारं क्षमम् । ३०

मा ते अस्यां (५) सहसावन् परिष्टावधाय भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिपु स्याम ॥

मा । ते । अस्याम् (५) । सहसावन्निर्ति सहसा-वन् । परिष्टौ ।

अधाय । भूम । हरिव इति हरि-वः । परादा इति परा-दै ॥

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरुथैः । तव । प्रियासः । सूरिपु । स्याम ॥

१० छन्दसि " (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणे आकारान्तत्वाभावात् खलेव भवति । 'शूरं महाबलं सर्वजितारं तथाप्याहूतमात्रं एवागच्छन्तम् इन्द्रम् इतोऽपीन्द्रशन्दाभिधेयं, शक्रं सर्वार्थसाधनशक्तं पुरुहूतं बहुभिर्यजमानैराहूतम्, अतोऽप्यासादितेन्द्रत्वं देवेश्वरं हुवे आह्वयामि । शपो लुक् । पूर्ववत् संप्रसारणम् । 'नु इति पादपूर्णे । सः 'मधवा प्रशस्तैर्धनैः अनादिभिर्हवि- रादिभिश्च तद्वान् अतश्चेन्द्रपदाभिधानार्हः 'नः अरमभ्यं 'स्वस्ति अविनाशं 'धातु ददातु । शपो लुक् । " मधवा बहुलम् " (पा ६.४.१२८) इति निपात्यते । " इयंभूतेन कृतमिति च " (पा ६.२.१४९) इति पुरुहूतशब्दोऽतोदात्तः । यद्वा— पुरुषु स्थानेषु हूतः पुरुहूतः । " तृतीया कर्मणि " (पा ६.२.४८) इति प्राप्यभावात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नमेव निपात्यते (पा ६.२.१३९) । अत्र पुनः पुनः इन्द्रोक्तिरस्माकं सर्वार्थेषु त्वमेव शरणं नान्य इत्यादरसूचनार्था ॥

तत्रैव याज्या— ' मा ते अस्याम् ' इति त्रिष्टुप् ॥ हे सहसावन् बलवन् इन्द्र । सह एव सहस्रं बलं तद्वान् । " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६.३.१३७) इति दीर्घत्वम् । यद्वा—

२० 'हवेहवे मुहवे " तस्मिन् तस्मिन् " होमे " सुखेनाऽऽह्वानुं शपयम् । " तक्रं सर्वेषु कार्येषु शक्तिमुक्तम् । " पुरुहूतं बहुभिर्यजमानैराहूतम् इन्द्रं हुवे 'नु आह्वयाम्येव । " प्रतिविशेषणमिन्द्र- शब्दादृत्तियांस्वभेदायम् । प्रातारिमिन्द्रं हुवे । अवितारिमिन्द्रं हुव इत्येवं याज्यभेदः । तैश्च बहुभिर्याज्यैः आदरातिशयः प्रदर्शयते । " इन्द्राऽगच्छ हरिव आगच्छ " इत्यादी वदशानात् । लोकेऽप्यतिबालं पुत्रमुपलब्ध- यितुं पितरागच्छ आचारागच्छेत्यादी " तद्दृश्यते । " मधवा धनवान् इन्द्रः 'नः अरमभ्यं 'स्वस्ति 'धातु अविनाशं ददातु ॥

मेति ॥ तत्रैव याज्यामाह— ' मा ते अस्याम् सहसावन् परिष्टावधाय भूम हरिवः परादै । त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिपु स्याम ' इति ॥ हे सहसावन् बलवन् इन्द्र, अस्यां ' परिष्टौ परित्रागर्थं क्रियमाणापामिष्टो घषम् 'अधाय वेकृत्याय 'मा 'भूम । अरमदनुष्ठिते कर्मणि घैष्यवं मा भूदायधः ॥ हे हरिवः, हरिभिर्यजमानैः । परादै परादानुं घषं मा भूम कदापिद्वय्यजनां मा करयाम

१६. १. ११, १२—प्याहूत ।

४५-४५. आ. ३. ११-सर्वस्मिन् । ४६. नि-मुष्टेव होतम् । ४७. ६. ३-प्रतिविशेषणशब्दात् ।

३० [६. यथा १-१; यथा ३-४-१८] । ४८. आ-' तद् ' नास्ति ।

काम्येष्टिषान्यापुरोनुवाक्याः]

अनवस्ते रथंमश्वाय तक्षन्वष्ट्रा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महर्षन्तो अर्केरवर्षयन्नहये हन्तवा उ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्ट्रा । वज्रम् । पुरुहूतेति पुरु-हूत । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् ॥

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महर्षन्तः । अर्कः । अवर्षयन् । अहये । हन्तवै । उ ॥

अवतप्रत्ययश्छान्दसः । ते तव अस्यां परिष्टौ परितः सर्वतः सर्वस्यामिष्टौ । छान्दसं हस्त्वम्, शकन्वादिवाद्वा पररूपत्वम् (पा ६.१.९४ वा ४) । अधाय पापाय कर्मवैगुण्यलक्षणाय मा भूम विगुणकारिणो न भवेम; सर्वेणापि प्रकारेणाविगुणो यन्नोऽस्त्विति यावत् । हे हरिवः हरिवन् हरिभिः हयैः तद्वान् । “ मत्तुवसोः ” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । परादै परादानाय च मा भूम प्रत्याख्यानाय । अन्येभ्यो दानं परादाः । “ क्तिप् च ” (पा ३.२.७६) इति क्तिप् । चतुर्थ्येकत्रचने आकारलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा— तुमर्थे कैप्रत्ययः, (द्र.काशिका पा ३.४.१०) यया— प्रयै इति । परादातुं च वयं मा भूम कदापि त्वया त्याज्या मा भूमेयर्थः । तस्मात् नः अस्मान् त्रायस्व रक्ष अवृकेभिः अवृकैश्चोरादिर्द्विसकरहितैः वरूथैः गुप्तियुक्तैर्गृहैः, ईदृशगृहवासिनः कृत्वा त्रायस्वेति । “ नञ्जुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्यवृकशब्दोऽतोदात्तः । किंचहुना— सूरिषु मेधाविषु मध्ये वयमेव तव प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम । “ आजसेरसुकु ” (पा ७.१.५०) । “ युष्मदस्मदोर्दसि ” (पा ६.१.२११) इति तवशब्द आद्युदात्तः ॥

“ इन्द्रायार्काशमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेत् ” (तैसं २.२.७) इत्यस्य पुरोनुवाक्या— अनवस्ते इति त्रिष्टुप् ॥ हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र,

इत्यर्थः । त्वं नः अस्मान् अवृकेभिः द्विसकरहितैः वरूथैः गृहैः त्रायस्व । तादृशात् गृहान् प्रयच्छ । सूरिषु विद्वत्सु यजमानेषु मध्ये वयं तव प्रिया भवेम ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते— इन्द्रायार्काशमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोप-
नमेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तन् यद्कौशमेधाविन्द्रमेवाकाशमेधवन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स
पुवास्मा अन्ततो महायज्ञं ध्यवत्युपेनं महायज्ञो नमति ” (तैसं २.२.७) इति ॥ अशमेधयज्ञस्य
साधनमूर्तो योऽग्निः सोऽर्कः । यश्च तत्फलभूत आदित्यः सोऽशमेधः । अत एव पश्चमाकाण्डे पश्चात्कौटु-
विधिदेशोपायेवादे समाम्नायते— “ अर्को वा एष यदग्निस्मावादित्योऽशमेधो यदेता आहुतीर्गृहोत्पार्काश-
मेधयत्तेव ज्योतीरपि संघाति ” (तैसं ५.७.५) इति । अशमेधप्राप्त्येऽप्याम्नायते— “ अग्निर्वा
अशमेधस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदशमेधेऽग्नी चित्य-उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्का-
शमेधो ” (तैसा ३.९.२१) इति । याजमनेयिनोऽपि चित्यस्यास्यैवायतने समामनन्ति— “ एष वा
अशमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निर्कंस्तस्येमि लोका आम्नानरथायेतावर्काशमेधो ”
(सामा १०.६.५८) इति । “ इन्द्रः स्तुतयोः ” अन्त्यादित्ययोः स्यामित्यादृकाशमेधयानित्युच्यते । सं

१७. ति-अर्थैः ।

४९-४९. ति-इन्द्रस्य तयोः, क-इन्द्रस्तुतयोः ।

वृष्णे यत् ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र प्रावाणो अर्दितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पृथयोऽरथा इन्द्रेपिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ १२ ॥

[वृत्रहृद्येऽनु गायत्रिणोऽञ्चराणां परावतोऽस्यामष्टाचत्वारिंशच्च]

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । प्रावाणः । अर्दितिः । सजोषा इति स-जोषाः ।

अनश्वासः । ये । पृथयः । अरथाः ।

इन्द्रेपिता इतीन्द्र-इपिताः । अभ्यवर्तन्तेत्यमि-अवर्तन्त । दस्यून् ॥ १२ ॥

[सं त्वा ध्रुवोऽस्यग्निमी वहिषोऽहमा प्योयतामर्गम् यथा वै यो वै अश्वां प्रजापतिर्यज्ञान् ध्रुवोऽसीत्याहु यो वै सतदशमिन्द्रं वो द्वादश] [सं त्वा वहिषोऽहं यथा वा एवं विद्वाञ्छैर्षट्सहस्रावनेकेपञ्चाशत्] [सं त्वा सिद्धाम्यभ्यवर्तन्त दस्यून्]

- ३० ते तव रथम् अनयः मनुष्याः तक्षन् तक्षन्तु संस्कुर्वन्तु । छड् "छोडर्थे । अडभावः छान्दसः" । अश्वाय अश्वं योवतुं यथा योग्यो भवति तथा संस्कुर्वन्तु । यद्वा—अश्वाय व्याप्तिमते तुभ्यं यथा पर्याप्तो भवति त्वष्टा "देवानां शिल्पी वज्रं तक्षतु तीक्ष्णिकरोतु । कीदृशम् ?" ध्रुमन्त दीप्तिमन्तम् । किं च—ब्रह्माणः ब्राह्मणाश्च त्वाम् इन्द्रम् ईश्वरम् अर्कैः मन्त्रैः हविर्लक्षणैरज्ञैर्वा महयन्तः पूजयन्तः अवर्धयन् वर्धयन्तु यशसा । किमर्थं ? अहये अघाय अहिंसनाय आगत्य । हन्तीत्याहिः सर्पादिः । "आडि अिहनिम्यां हस्तश्च" (उ ५८७) इतीणप्रत्ययः । कर्मणि चतुर्थी (द्र. पाभा १.४.३२) । हन्तवै हन्तुम् । "तुमर्थे सेसेन्" (पा ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः । "अन्तश्च तवै युगपत्" (पा ६.१.२००) इत्याद्यन्तयोः उदात्तत्वम् । उः पादपूर्णे । त्वं चास्माकं महायज्ञमुपनयेति ॥

तत्रैव याज्या—'वृष्णे' इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र, ते तुभ्यं वृष्णे वपित्रे अमित-

- २० दात्रे । पृथयर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा ?) । तत्र वपितुः अर्कम् अर्चनीयामाज्ञाम्, अर्चनीयं वा ते तव यागम् अर्चान् अर्चयन्ति पूजयन्ति । लेख्याडामः । के ? वृषणः प्रावाणः वपितारो मेवाः वृष्टिं कुर्वन्तस्तवार्कमर्चयन्ति मेधा इत्यर्थः । "वा पपूर्वस्य निगमे"

यजमान प्रत्यश्वमेधराजम्पृथ्यां" महायज्ञो नोपनमेध प्राप्नुयान् । स यजमानोऽर्कामेधस्वामिने निवपेत् । योवेवावर्कामेधमेषदात्वाच्यावग्न्यादित्यां तापुमी महायज्ञस्याश्वमेधस्यान्त्ये तन् प्रारम्भसमाप्तिकोट्योर्वर्तमानशरीर । चित्याग्निः साधनत्वेन प्रारम्भकौशौ वर्तते । आदित्यः पत्नरूपत्वेन समाप्तिकोटिगामी । स एवेन्द्र एवास्मै यजमानस्य समीपे महायज्ञं प्रेरयति । स च महायज्ञं पूर्वं यजमानमुपनमति प्राप्नोति ॥

अनघ इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—'अनघस्ते रथमश्वाय तक्षन्तवष्टा वज्रं पुरुहत् ध्रुमन्तम् ।

महाग इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयसहये हन्तवा उ' इति ॥ हे पुरुहत् बहुभिर्यजमानैराहुतेन्द्र, ते तव रथम् अनयः मनुष्याः तक्षन् तक्षन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थं ? अघाय अश्वं संयोक्तुम् । त्वष्टा

- ३० १८-१८. लोडन्यतरः । १९. तं.ति-देव । २०. तं-मचेति ।

काम्येष्टियाज्यापुरीनुवाक्याः]

(पा ६.४.९) इति दीर्घाभावः । १ अदितिः पृथिवी च १ सजोषाः समानप्रीतिः त्वया तैर्वा
मेधैरानुकूल्यं भजमाना सस्याद्युत्पादयतस्तव कर्माकर्मचर्यति । १ यत् यदा एवमेते कुर्वन्ति,
तदानीं दुष्टात्मानो दस्यवोऽपि त्वयैव हन्तव्या इति तत्रार्थयते— १ अनश्वासः अश्वरहिताः ।

“ आज्ञोत्सुक् ” (पा ७.१.५०) । १ अरयाः रथरहिताः अश्वरथमनपेक्षमाणाः । “ नञ्सुभ्याम् ”

(पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । १ ये १ पवयः तवायुधविशेषाः १ इन्द्रेपिताः सर्वदेन्द्रेणैव
प्रेषिताः अन्येन प्रेषितुमशक्याः ; ते १ दस्यून् १ अभ्यवर्तन्त दस्यून् भिर्वर्तन्ताम् अभिमुह्येन हन्तुं
वर्तन्ताम् । स्वर्णादिद्वारा अस्मदपक्षपयितारो दस्यवः । तानभिभूय पराजितान् कृत्वा सर्वदाऽस्मान्
रक्षन्तो वर्तन्तामिति भावः । १ छान्दसो लङ् । एव सर्वस्य लोकस्य रक्षको महात्मा त्वम्,
अतोऽस्माकमपि महायज्ञमुपनयेति ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये प्रथमे काण्डे षष्ठे प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १०

समाप्तश्च प्रपाठकः ॥

देवशिल्पी १ १ शुभन्तं दीप्तिमन्तं १ वज्र तक्षतु । १ ब्रह्माणः ब्राह्मणा क्रतिवजः १ अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः
१ महद्यन्तः पूतयन्तः १ इन्द्रम् १ अवर्धयन् यरासा वर्धयन्तु । १ अहये अहिम् अयं महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धक-
पापं १ हन्तवै १ उ अवश्यं हन्तुमवर्धयन्नित्यन्वयः ॥

वृष्ण इति ॥ याज्यामाह— १ वृष्णे यत्ते वृष्णो अर्कमर्चानिन्द्रं ब्राह्मणो अदितिः सजोषाः । १ १
अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेपिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् इति ॥ हे १ इन्द्र, १ यत् यदा १ वृष्णे १ पते
कामाभिवर्षिणस्तव संबन्धिधनम् १ अर्कम् अर्चनीयं १ वृष्णः वर्षणं (कं) फलाभिवर्षकं यार्गं १ ब्राह्मणः
साधनभूता इत्युत्पादयः पदार्थाः १ अर्चान् अर्चयन्ति अलं कुर्वन्ति । तदानीम् १ अदितिः वेदिरूपा पृथिवी
१ सजोषाः स्वया समानप्रीतिर्भवतु । १ इन्द्रेपिता इन्द्रप्रेरिता ये १ पवयः वज्राः सन्ति तेऽपि १ अरयाः
१ अनश्वासः रथाश्वनिरपेक्षा एवं १ दस्यून् १ महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकानसुरान् १ अभ्यवर्तन्त अभिलक्ष्य हन्तुं १
प्रवर्तन्ताम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ इन्द्रं वो विशतोऽसुभिश्चरावैन्द्रं ऋचोर्द्वयम् ” ।

इन्द्रीन्द्रिमावघ्राणे स्याद्वा अस्मिन् घर्मेवघ्नौ ॥ १ ॥

इन्द्रं स्यादकं वघ्राणे तिस्रोऽहोमुग्यजावृधः ।

त्रि वैशुधे १ १ चतस्रः स्युस्त्रातारं त्रात्प्रघ्नौ ॥

अनवोऽर्कौश्वघ्राणे मन्त्राः सप्तदशैरिताः (न्या एकोनविंशतिः) ॥ २ ॥ इति ॥

२५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽप्रतुरो देयाद्विद्यातीर्थमद्देशरः ॥

३०

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमद्देशरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरानपरमेश्वरस्य श्रीवीरशुक्लमहाराजसाऽऽचारिणपाठकेन
माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥

५२. आ. पा. हा—देवः शिल्पी । ५३. इ. उ—महायज्ञप्रति । ५४. ग. ऋ—ऋचोर्द्वयोः । ५५. आ.

क. हा—नो मूधे ।

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥ पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त

पाकयज्ञमिति पाक-यज्ञम् । वे । अन्विति । आहिताग्नेरित्याहित-अग्नेः । पशवः । उपेति । तिष्ठन्ते ।

अथ दर्शपूर्णमासयोरेव याजमानशेषस्य ब्राह्मणं प्राजापत्यं काण्डम् । तत्रेदाया
 ५ आहियमाणाया अनुमन्त्रणं विधातुमाह—' पाकयज्ञम् ' इत्यादि ॥ अत्रेदमुक्तमाचार्येण—
 " हुतः प्रहुत आहुतः शूळगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।
 अपरिमिता इत्येके ऋते यत्किंचान्यत्र विकाराद्भूयते सर्वास्ताः पाकयज्ञसंस्थाः " (बौगृ
 १.१.१) इति । एकमात्रनिर्वर्तिताः पाकयज्ञाः । अन्ये त्वाहुः—“ अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः ”
 इति । ' पाकयज्ञम् ' अन्तु ' आहिताग्नेः ' पशवः ' उप ' तिष्ठन्ते यजमानमेव श्रयन्ते । यदा—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन्ननुवाकान्नाद्योद्देश ।

यजमानब्राह्मणस्य शेषः पट्स्वान्दिमेषु हि ॥

वाजपेयस्य मन्त्रान्तु पट्स्वन्येष्वथ वाग्यकाः ।

इदानीमन्त्रणं तस्या इदायाश्च प्रतोसनम् ॥

अन्वाहार्योऽथ मन्त्रानुवाकम्याख्या त्रियु स्मृता ।

रथमन्त्रा धावन् च रोहणं वानहोमकः^१ ॥

वज्रित्विप्राश्रयान्या इत्यर्था अनुवाक्याः ॥

२० तत्र प्रथमेऽनुवाक इदानीमन्त्रणमुच्यते—

पाकयज्ञमिति ॥ तदेतद्विधातुं प्रस्ताति—' पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इदा

यन्तु ये पाकयज्ञाः सैवाऽन्तरा प्रयाजानुयाजानु यजमानस्य लोकेऽवहिता ' इति । पाकयज्ञस्य स्वरूपमापन्नग्व-
 मृप्रन्यान्वाभिरुतम्—“ शीघ्रासनहोमो वैश्वदेवं पापेणमष्टका मासि श्राद्धं सर्पबलिदिग्गानबलिदिग्गिति
 सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ” (धृतस्यामिमाम्य—भाष्ये १.१.१) इति । बौधायनोऽप्याह—“ हुतः प्रहुत

२५ आहुतः शूळगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ” (बौगृ १.१.१) इति ।
 अन्ये त्वाहुः—“ अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः ” । आश्वलायनोऽप्याह—“ अथः पाकयज्ञा हुतः अग्नी ह्यमाना
 अनग्नी प्रहुता ब्राह्मणभोजने प्रह्मणि हुताः ” (भाष्ये १.१.२-३) इति ।

एतेषां मध्ये सं बन्धिष्वि ' आहिताग्नेः ' ' पाकयज्ञम् ' अन्तु गमायाः ' पशवः ' अपरिमिता भवन्ति
 पाकयज्ञेन लभ्यन्त इत्यर्थः । अत्र रिग्दाभरणमेष ' पाकयज्ञः, प्रह्मणि हुतत्वात् । अतोऽनेनापि इदाभरणेन

३० १. १-५ च टिचान्यत्र, टि. ति-टिचान्यत्र ।

१. मर-वास्तोमरः । २. तं-ति- भवतिपताः नास्ति ।

इडा नुमन्त्रणम्]

इडा खलु वै पाकयज्ञः सैपाऽन्तरा प्रयाजानूयाजान् यजमानस्य लोकेऽवहितां
तामाह्वियमाणामभि मन्त्रयेत् सुरूपवर्षवर्णं एहीति पशवो वा इडा पशुनेवोप ह्यते
यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञोऽसुराः अदुहतेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन् यो वै यज्ञस्य
दोहं विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे

इडा । खलु । वै । पाकयज्ञ इति पाक-यज्ञः । सा । एवा । अन्तरा । प्रयाजानूयाजानिति ५
प्रयाज-अनूयाजान् । यजमानस्य । लोके । अवहितेत्यर्थ-हिता । ताम् । आह्वियमाणामित्या-
ह्वियमाणाम् । अभि । मन्त्रयेत् । सुरूपवर्षवर्णं इति सुरूप-वर्षवर्णं । एति । इहि । इति ।
पशवः । वै । इडा । पशून् । एव । उपेति । ह्यते । यज्ञम् । वै । देवाः । अदुहन् । यज्ञः ।
असुरान् । अदुहत् । ते । असुराः । यज्ञदुग्धा इति यज्ञ-दुग्धाः । परेति । अभवन् । यः । वै ।
यज्ञस्य । दोहम् । विद्वान् (१) । यजते । अपीति । अन्यम् । यजमानम् । दुहे । १०

आहितान्नेरिति कर्मणि पठ्ठी, आहिताग्निं पशव इति । संगतिकरणे आत्मनेपदम्* । “ क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे पठ्ठी । “ अनुच्छेदने ”
(पा १.४.८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘ इडा खलु ’ इत्यादि । इडायाः प्रारानं
पाकयज्ञः । ‘ सैपा ’ इति । “ अन्तरान्तरेण ” (पा २.३.४) इति द्वितीया । यजमानस्य
लोके स्थाने अवहिता अवस्थिता । ‘ ताम् ’ इत्यादि । पशुसाधनत्वात्ताच्छब्दं ‘ पशव इडे ’ इति । १५
तस्मात् ‘ इड एहि ’ इति पशुनेवोपह्यते । “ निसमुपविभ्यो हः ” (पा १.३.३०)
इत्यात्मनेपदम् ॥

‘ यज्ञं वै ’ इत्यादि ॥ दुहेर्छेडि “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.१.८) इति रुट् ।
“ वैत्रावेति च छन्दसि ” (पा ८.१.६४) इति निधाताभावः । ‘ अदुहत् इति व्यस्येन
पशवो लभ्यन्ते । ‘ सा ’ इयमिडा ‘ यजमानस्य ’ लोके फलसाधने यज्ञे प्रयाजानूयाजमध्ये स्थगस्थिता । २०
प्रयाजाज्यभागप्रधानस्विष्टकृद्भ्यः ऊर्ध्वमनूयाजेभ्यश्च* प्रागिडाया अनुष्ठेयात्वात् । एतद्य होत्रकाण्डे
(तैत्रा ३.२.१) स्विष्टकृदाज्याया अनूयाजयाज्यायाश्च मध्य इदोपादानमन्त्रपारादवगम्यते ॥

तामिति ॥ विधत्ते—‘ तामाह्वियमाणामभि मन्त्रयेत् सुरूपवर्षवर्णं एहीति पशवो वा इडा
पशुनेवोप ह्यते ’ इति ॥ ‘ ताम् ’ इदाम् ‘ आह्वियमाणाम् ’ अवदाय होतृभ्यर्मापमानोपमानाम् । तत्रकार-
मापस्तस्य आह—‘ इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविभ्यं इदार समवचति । चतुरवत्तां वा पञ्चारताम् ” २५
(आपश्रौ ३.१.५) इति । “ अभिचार्येदार होत्रे प्रदाय ” (आपश्रौ ३.२.१) इति च ॥ इडादेवताया
पशुसाधनत्वाद्गोरूपत्वाच्च मन्त्रगतेन ‘ एहि ’ इति पदेन ‘ पशून् ’ एव ‘ उप ’ ह्यते ॥

यज्ञमिति ॥ ‘ सा मे सत्याश्रीः ’ इत्येतं मन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रसूतीति—‘ यज्ञं वै देवा
अदुहन् यज्ञोऽसुरार अदुहतेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन् यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान् यजतेऽप्यन्यं यजमानं

* [द्र. पा १.३.२५ वा १] । २. वे. प्रकाशानम् ।

[इडानुमन्त्रणम्]

सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवैनं दुहे प्रत्ता
वै गौर्दुहेः प्रचेडा यजमानाय दुह एते वा इडाये स्तना इडोपहृतेति वायुर्वत्सो

सा । मे । सत्या । आशीरिया-शीः । अस्य । यज्ञस्य । भूयात् । इति । आह । एषः ।

वै । यज्ञस्य । दोहः । तेन । एव । पुनम् । दुहे । प्रत्ता । वै । गौः । दुहे । प्रत्ता । इडा ।

यजमानाय । दुहे । एते । वै । इडाये । स्तनाः । इडा । उपहृतेत्युप-हृता । इति । वायुः । वत्सः ।

प्लेड् । यज्ञेन दुग्धाः यज्ञदुग्धाः । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६-२-४८) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । पराभवनं विनाशः । दोहनं हि रिक्तीकरणम् । ‘ दुह प्रपूणे ’ इति ।
प्रशब्दो हि धात्वर्थनिवृत्तिमाचष्टे, प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा यज्ञस्तु देवैर्दुग्धोऽपि त्वमहिम्ना
पुनः पुनराप्यायते गौरिव ।

१० । ‘ यो वै ’ इत्यादि । ‘ सा मे सत्याशीः ’ इत्यादिवचनं यज्ञस्य दोहः । अनेन मन्त्रेण
यज्ञोऽसुरानधुक्षत् । ‘ दुहे इति पूर्ववत् तलोपः ।

‘ प्रत्ता ’ इत्यादि ॥ पयः प्रदातुमाव्यवती ‘ प्रत्ता वत्सलेहनेन ’ प्रस्तुतस्तनी ‘ गौः ।
आदिकर्मणि वतः । “ अच उपसर्गात्तः ” (पा ७-४-४७) इति तत्वम् । ‘ दुहे दुग्धे भूयिष्ठं
क्षीरं क्षारयति । एवं प्रत्ता होत्रे अध्वर्युणा । प्रदानेन ‘ इडा यजमानाय दुग्धे तस्मादिडां

१५ प्रददातीति । ‘ एते वा ’ इत्यादि । ‘ इडोपहृता ’ इत्यादयो मन्त्राः अस्याः स्तनस्थानीयाः ; दोहन-
साधनत्वात् स्तनत्वेन रूपन्ते, स्तनापेक्षत्वात् दोहस्य । वायुर्वत्सस्थानीयः प्राणवृत्तिरूपत्वात् ।

दुहे ’ इति ॥ दोहनं रिक्तीकरणम् । गां दोग्धीत्यत्र तथा दर्शनात् । देवाः प्रथमं यज्ञम् अदुहन्
अदुहन् सन्नतसारप्लस्यकारेण रिक्तीचक्रुः । स च यज्ञः असुरान् अदुहन् तदीयसारापहारेण रिक्ती-
चकार, ततस्ते पराभूताः । यो यजमानो देवकर्तृकं यज्ञरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृकमसुररिक्तीकरणं च विद्वान्
यज्ञते सः अन्वम् अपि यजमानं दुहे रिक्तीकरोति । एतस्य वाक्यस्य मन्त्रप्रशंसारूपत्वादन्यस्य
यजमानस्य न काचित् हानिः ॥

२० सेति ॥ व्याचष्टे— ‘ सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवैनं
दुहे ’ इति ॥ ‘ उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायानुपहृतः ’ इत्यादिका येयमाशीरस्यद्वानमन्त्राणां
सोयमस्य यज्ञस्य संबन्धिष्यन्त्याशीर्मम सत्या भूयात् इत्येवंरूपो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि ॥

२५ प्रचेति ॥ वायुस्थानं विधानुं प्रस्तौति— ‘ प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रचेडा यजमानाय दुह एते वा इडाये
स्तना इडोपहृतेति वायुर्वत्सः ’ इति । ‘ प्रत्ता वत्सलेहनेन ’ प्रस्तुतस्तनी ‘ गौः ’ दुहे पयः क्षारयति
तद्वदत्र ‘ इडा प्रत्ता स्तनी यजमानस्य फलं दोग्धि । तस्या द्वायाः इडोपहृतेत्यादिमन्त्रमाणाः ‘ स्तनाः,
‘ वायुः वत्सः ॥

३-३. वि.व-हविरिक्तीकरणम्; ति-हर्ष (?) रिक्तीकरणम् । ४. सं-ति.वत्सलोमेन ।

३० ५. ति.वि.म-‘ अदुहन् ’ नास्ति । ६-६. म-प्रता वत्सदानेन; सं.वि-वत्सलेहनेन ।

[इदानीमन्त्रणम्]

यहिं होतेडामुपह्वयेत् तहिं यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेन्(२)
 मात्रे वत्समुपावसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गे लोकमायन् पाकयज्ञेन
 मनुश्श्राम्यत् सेडा मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः
 यहिं । होता । इडाम् । उपह्वयेत्युप-ह्वयेत् । तहिं । यजमानः । होतारम् । ईक्षमाणः । वायुम् ।
 मनसा । ध्यायेत् (२) । मात्रे । वत्सम् । उपवसृजतीत्युप-अवसृजति । सर्वेण । वै । यज्ञेन । देवाः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । पाकयज्ञेनेति पाक-यज्ञेन । मनुः । अश्राम्यत् ।
 सा । इडा । मनुम् । उपावर्ततेत्युप-आवर्तत । ताम् । देवासुरा इति देव-असुराः । वीति ।
 अह्वयन्त । प्रतीचीम् । देवाः । पराचीम् । असुराः । सा । देवान् । उपावर्ततेत्युप-आवर्तत ।

‘ यहिं ’ इत्यादि । “ अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ” (पा ५.३.२१) इति हिंल् ।

‘ वायुम् ’ इत्यादि । किं कृतं भवतीत्याह—‘ मात्रे ’ इति । दोहायं मातृसकाशं वसं प्रापयती-
 स्थनेन प्रदेशान्तरमृता एतेनेति । [.....न्तरं गता एव ते इति] । “ उदात्तपणः ”
 (पा ६.१.१७४) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

‘ सर्वेण ’ इत्यादि ॥ ‘ अश्राम्यत् पाकयज्ञमात्रानुष्ठानतत्परोऽभवेत् । ततः सा इडा
 मनुम् उपावर्तत । तस्मादियं मानवीयुच्यत इत्यभिप्रायः । ‘ ताम् ’ इत्यादि । ‘ व्यह्वयन्त
 विविधमाह्वयन् । पूर्ववदात्मनेपदम् । ‘ प्रतीचीं स्वात्माभिमुखावस्थानां, पदाम्यासात् । “ चौ ”
 (पा ६.१.२२२) इति पूर्वपदस्य दीर्घवमन्तोदात्तत्वं च । ‘ पराचीं पराङ्मुखावस्थानान्,
 पदाम्यासाभाषात् । “ अनिगन्तोऽश्चतौ ” (पा ६.२.५२) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं च ।
 केचिदाहुः—इडोपह्वेतेति प्राची, उपह्वेतेडेति पराची ।

यहिंति ॥ विधने—‘ यहिं होतेडामुपह्वयेत् तहिं यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा
 ध्यायेन्मात्रे वत्समुपावसृजति ’ इति ॥ यहिं यस्मिन्काले ॥

सर्वेणैति ॥ इडोपह्वेतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगो देयोपादेयपक्षौ विधातुं प्रस्तौति—‘ सर्वेण वै यज्ञेन
 देवाः सुवर्गे लोकमायन् पाकयज्ञेन मनुश्श्राम्यत् सेडा मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः
 पराचीमसुराः सा देवानुपावर्तत पशवो वै शदेवानवृणत पशवोऽसुरानजहुः ’ इति । मनुसहिताः सर्वे देवाः
 हृत्स्तेन दशपुष्पासयागेन स्वर्गलोकं प्राप्नुमुद्यताः । तत्र मनुः ‘ पाकयज्ञेन धान्तोऽभूत् । “ इडा
 खलु वै पाकयज्ञः ” इत्युक्तम् । अतो मनुर्होता सन्नियोपाह्वान एव तत्पर्ययवान्मुदित्युक्तं भवति ।
 सा च इडा देवता तात्पर्यवन्तं मनुम् उपगतवती । तां इडा देवाश्चामसुराश्च परस्परव्यत्ययेन
 आह्वयन्त । ‘ देवाः ’ प्रतीचीं संमुखासुपाह्वयन्त । ‘ असुराः ’ पराचीं विमुखासुपाह्वयन्त । इडोपह्वेते-

५. पं-प्रकृतिस्वरत्वं मन्तो ।

७. तं.ति.मि.४.म.४-इति ह युक्तम् । ८. तं.ति-इष्ट्वा । ९. इ.उ.ना.पा.हा-परस्परं व्यत्यं ।

१०. क.तं.ति.मि.४.म.४-इडामुपाह्वयन्त । ११. आ.क.ना.हा-ते देवाः । १२-१२. आ.ना.हा-

पराचीनमुद्यम् ।

सा देवानुपार्वतेत पशवो वै तदेवानवृणतं पशवोऽसुरानजहुर्षं कामयेतापशुः
स्यादिति पराचीं तस्येडामुप ह्येतापशुरेव भवति यं (३) कामयेत पशु-
मान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप ह्येत पशुमानेव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति स
त्वा इडामुप ह्येत य इडामुपहृयाऽऽत्मानमिडायामुपहृयेतेति सा नः प्रिया
सुप्रतूर्तिर्मघेनीत्याहेडामेघोपहृयाऽऽत्मानमिडायामुप ह्यये

पशवः-। वै । तत् । देवान् । अवृणत । पशवः-। असुरान् । अजहुः । यम् । कामयेत । अपशुः ।
स्यात् । इति । पराचीम् । तस्य । इडाम् । उपेति । ह्येत । अपशुः । एव । भवति । यम् (३) ।
कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इति । प्रतीचीम् । तस्य । इडाम् । उपेति ।
ह्येत । पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । सः ।
तु । वै । इडाम् । उपेति । ह्येत । यः । इडाम् । उपहृयेत्युप-हृयं । आत्मानम् । इडायाम् ।
उपहृयेत्युप-हृयेत । इति । सा । नः । प्रिया । सुप्रतूर्तिरिति सु-प्रतूर्तिः । मघेनी । इति ।
आह । इडाम् । एव । उपहृयेत्युप-हृयं । आत्मानम् । इडायाम् । उपेति । ह्यये ।

‘पशवो वै’ इत्यादि । इडायाः प्रतीचीनत्वेन ‘पशवः एव देवान् अवृणत इति वेदितव्यम् ।
पराचीनत्वेन ‘असुरान् पशवः अजहुः अत्यजन् । “सिजम्यस्त” (पा ३.४.१०९) इति जुस् ॥

१५ ‘यम्’ इत्यादि । गतम् (तैसं १.७.१) ॥

‘ब्रह्मवादिनः’ इत्यादि ॥ ब्रह्म वेदः तद्वदितुं शीलं येषामिति “ ब्रह्मणि वदः ” (पा
३.२.७८ वा २) इति णिनिः । संहितायां तोरन्त्यलोपदृष्टान्दसः । उक्तं च प्रातिशाख्ये—
“तुनुपूर्वं उदात्तयोर्दकारः” (तैप्रा ५.१३) इति । ‘यः’ इडाम् आत्मनि ‘उपहृय आत्मानम्
‘इडायाम् उपहृयेत स एवेडामुपहृयातुमर्हेतीति ब्रह्मवादिन आहुः ॥

२० ‘सा नः’ इत्यादि ॥ सुप्रतूर्तित्वात् मघवत्त्वाच्च ‘सा अस्माकं प्रिया इति आत्मानम्
‘इडायाम् उप ह्ययेत । ‘व्यस्तम्’ इत्यादि । विच्छेद इवैष ‘वज्रस्य क्रियते यत् इडा नाम ।

स्वेषमादाविडाशब्दप्रयोगः सर्वमुच्यम् । उपहृतेति ‘पश्चादिडाशब्दप्रयोगो विमुखत्वम् । तत्र संमुखत्वेन
मुष्ठा सर्वा सा देवान् उपार्वतेत । “पशवो वा इडा” (तैसं ३.६.८) इत्यन्यत्राऽऽम्नातत्वादिदारूपाः
‘पशवः’ तत् तदा देवान् अवृणत वृत्तवन्तः प्राप्तवन्तः ॥ विमुखत्वेनेडायाः अपरितोपात् तद्रूपाः ‘पशवः
‘असुरान् अजहुः त्यक्तवन्तः ॥

२५ यमिति ॥ तत्र हेयपक्षं विधत्ते— ‘यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुप ह्येता-
पशुरेव भवति’ इति ॥

यमिति ॥ उपार्थपक्षं विधत्ते— ‘यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप ह्येत
पशुमानेव भवति’ इति ॥

३० ब्रह्मवादिन इति ॥ ‘सा नः प्रिया’ इति मन्त्रभागं म्याप्त्यानुं प्रस्तौति— ‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति
स त्वा इडामुप ह्येत य इडामुपहृयाऽऽत्मानमिडायामुप ह्ययेतेति’ इति ॥ वेदार्थविचारका विद्वांसः

इदानीमन्त्रणम्]

व्यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्नन्ति (४) सामि मार्जयन्त

एतत् प्रति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधुर्-

व्यस्तमिति वि-अस्तम् । इव । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । इडा । सामि ।
प्राश्नन्तीति प्र-अश्नन्ति (४) । सामि । मार्जयन्ते । एतत् । प्रतीति । वै । असुराणाम् ।
यज्ञः । वीति । अच्छिद्यत । ब्रह्मणा । देवाः । समिति । अदधुः ।

कथमित्याह—'सामि' इत्यादि । तत्र हवियो 'यदेकदेशं' 'प्राश्नन्ति यजमानपञ्चमा ऋत्विजः,
एकदेशं प्रस्तरे' 'मार्जयन्ते, नाऽयं यज्ञो न दक्षिणा व्यय एवायं, तस्माद्विच्छिद्यते यज्ञ इति ।
'चादिछेपे विभाषा' (पा ८-१-६३) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते,
गतिस्वरसमासाबुक्तौ । 'व्यस्तम्' इति भावे निघायां व्यत्ययेन गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
'उदात्तस्वरितयोर्णः' (पा ८-२-४) इत्यकारः स्वर्यते ॥

'एतत् प्रति' इति । अत एवैतस्मिन् प्रदेशे 'असुराणां' यज्ञः 'व्यच्छिद्यत अतः परं
छत्त-एवाभवत् । छक्षणादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १-४-९०) । 'देवाः तु विच्छिद्यं
यज्ञं ब्रह्मणि' 'सम्' 'अदधुः' संहितमकुर्वन् ।

परस्परमित्याहुः । किमिति ? 'यः बुद्धिमान् मन्त्रेण 'इड एडादित ण्हि' इत्यादिना 'इडाम्' 'उपह्य
संस्याम्' 'इडायाम्' 'आत्मानम्' उपह्वयते योजयति 'सः एव' 'इडां यथारात्रम्' 'उप' 'ह्वयेत' इति ॥
स्तेति ॥ मन्त्रं ध्यावष्टे—'सा नः प्रिया सुप्रवृत्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपह्वयाऽऽत्मानमिदामुप
ह्वयेते' इति ॥ येयमिडाऽस्माभिः 'इड एहि' इत्यादिनोपहृता 'सा इयमिडा' 'नः अस्माकं' 'प्रिया
इत्यनेन वचनेन स्वात्मानम्' 'इडायां' योजितवान् भवति ॥

व्यस्तमिति ॥ 'मार्जनार्थं' 'मनो ज्योतिः' इत्यादिकामृच्चं व्याख्यातुं प्रतीति—'व्यस्तमिव
वा एतद्यज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्नन्ति सामि मार्जयन्त एतत्प्रति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः
समदधुः' इति ॥ इडेति यदेतेन 'यज्ञस्य अङ्गं' 'स्परतं' विच्छिद्यमिव भवति । उत्कथम् इत्युच्यते—
'सामि पुरोडाशस्य' 'लेशमिडाभागरूपसृष्टिवजः' 'प्राश्नन्ति' ; 'सामि उदकलेशं' 'मार्जयन्ते गिरसि
सिञ्चन्ति । तदानीं प्रधानधागाः पूर्वमेव हुता अनुधागादिधागा इत ऊर्ध्वं यद्यथास्तन्मध्ये स्वेतदिडामक्षणं
मार्जनं च क्रियते तयोर्ध्यागरूपत्वाद्यागविच्छेदकत्वम् । तथा सत्यसुरा यद्यन्यन्तधागादीन् विसृज्यन्तः ।
अतः 'असुराणां' यज्ञः 'एतत्' प्रति भक्षणमार्जनद्वयं प्रत्येतदीये काले विच्छिद्योऽभूत् । 'देवाः तु
अप्रमत्ताः सन्तः' 'प्रक्षणा परिशुदेन केनचित् पुहणेन' 'सम्' 'अदधुः' तयोर्विच्छिद्योः पूर्वोत्तरयोर्भङ्गभागयोः
संधानं कृतवन्तः ॥

६. तं.ति.त्रि-ये एकदेशम् ।

१५. आ.ना.हा-१-इयमिडा' इत्यन्यन्तरं 'त्वम्' । १६. तं.ति-याजनाथम् ।

बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह संतत्यै विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह
संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति यां वै (५) यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य
पशवोऽनु सं क्रामन्ति

५ बृहस्पतिः । तनुताम । इमम् । नः । इति । आह । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा ।
एव । यज्ञम् । समिति । दधाति । विच्छिन्नमिति विच्छिन्नम् । यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातुः ।
इति । आह । संतत्या इति सम्-तत्यै । विश्वे । देवाः । इह । मादयन्ताम् । इति । आह ।
संतत्येति सम्-तत्यै । एव । यज्ञम् । देवेभ्यः । अन्विति । दिशति । याम् । वै (५) । यज्ञे ।
दक्षिणाम् । ददाति । ताम् । अस्य । पशवः । अनु । समिति । क्रामन्ति ।

२० तस्मात् “ बृहस्पतिस्तनुतामिमं नः ” (तैसं १.६.३) इति मार्जनमन्त्रे वचनं ब्रह्मणि
संधानप्रतिपादनार्थं, ‘ विच्छिन्नम् ’ इति वचनं संतत्यै । ‘ ब्रह्मणा ’ समदधुः इत्युक्ते ब्रह्मप्रतिपादनस्या-
काङ्क्षितत्वात् तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यातः । ततो द्वितीयः— ‘ विश्वे ’ इति । ‘ विच्छिन्नं
’ यज्ञं संतत्यै एव सन्धाय देवेभ्यः अनु दिशति । इह संहिते यज्ञे देवा माघन्तु भोपेक्षां
कृषतेति बोधयति ॥

२५ ‘ यां वै ’ इत्यादि ॥ अत्र “ ब्रह्म पिन्वस्व ” (तैसं १.६.३) इति बर्हिपदं
पुरोडाशमनुमन्त्रयते, स च ऋत्विग्भ्यो दक्षिणैव दीयते । तामधिकृत्येदमुच्यते— दक्षिणां

बृहस्पतिरिति ॥ तस्या ऋचस्तृतीयपादं व्याचष्टे— ‘ बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति ’ इति ॥ देवगुरुत्वात् बृहस्पतेः परिबृहत्वम् ॥

विच्छिन्नमिति ॥ संधानप्रतिपादकं ‘ तृतीयं पादं व्याख्याय संधानप्रतिपादकं ‘ द्वितीयं पादं
व्याचष्टे— ‘ विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह संतत्यै ’ इति ॥ अयिच्छेदायेत्यर्थः ॥

२० विश्वे इति ॥ तस्य ‘ संतत्यस्य यज्ञस्य देवममर्षेणप्रतिपादकं ऋतुधेयादं व्याचष्टे— ‘ विश्वे देवा
इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति ’ इति ॥

यामिति ॥ ‘ ब्रह्म पिन्वस्व ’ इत्यादिकं पुरोडाशमनुमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति— ‘ यां
वै यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु सं क्रामन्ति स एष ईजानोऽपशुमालुको यजमानेन खलु वै
तत्कार्यमित्याहुर्यथा देवप्रा दत्तं कुर्याताऽऽरम्भं पशून् रमयेतेति ’ इति ॥ यजमानेनर्त्विग्भ्यो दीयमानां
गवान्याहायार्दिरूपां दक्षिणां तर्दीयाः पशवः सर्वेऽप्यनुगच्छन्ति, तदा यज्ञानुष्ठाने च पशुरहितो भवति ।
अतः ‘ स्वेन दत्तं दक्षिणाद्रम्यं यथा देवप्रा देवेषु ऋत्विश्ववर्चियतं भवति पशवश्च यथा स्वस्मिन्नेव
रमन्ते, तथा यजमानेन कर्त्तव्यमिति बुद्धिमन्तः ’ आहुः ॥

१७. आ.त.वि४-तृतीय* । १८. आ.वि४.ना.पा.हा-द्वितीय* । १९. उ-संतत* ।

३० २०. क.त.ति-तेन ।

इडानुमन्त्रणम्]

स एष ईजानोऽपशुर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्कार्यमित्याहुर्वर्था
 देवत्रा दत्तं कुर्वीताऽऽत्मन् पशून् रमयतेति
 ब्रध्न पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्महयत्यर्थो देवत्रैव दत्तं
 कुरुत आत्मन् पशून् रमयते ददतो मे (६) मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवोपैति
 कुर्वतो मे मोषं दसदित्याह भूमानमेवोपैति ॥ १ ॥

[विद्वान् प्यायेद्भवति. यं प्राश्नन्ति यां वै म एकान्विशतिश्च] ॥ १ ॥

सः । एषः । ईजानः । अपशुः । भावुकः । यजमानेन । खलु । वै । तत् । कार्यम् । इति ।
 आहः । यथा । देवत्रेति । देव-त्रा । दत्तम् । कुर्वीत । आत्मन् । पशून् । रमयत । इति ।
 ब्रध्नं । पिन्वस्व । इति । आह । यज्ञः । वै । ब्रध्नः । यज्ञम् । एव । तत् । महयति ।
 अथो इति । देवत्रेति । देव-त्रा । एव । दत्तम् । कुरुते । आत्मन् । पशून् । रमयते । १०
 ददतो । मे (६) । मा । क्षायि । इति । आह । अक्षितिम् । एव । उपैति । एति । कुर्वतो । मे ।
 मा । उपैति । दसत् । इति । आह । भूमानम् । एव । उपैति । एति ॥ १ ॥

पशवः पशु सं कामन्ति दक्षिण्या सह गच्छन्ति । सः एषः यजमानः ईजानः दक्षिणा-
 दानान्तं सर्वं यज्ञं कृतवान् अपशुः भावुकः भविता । “ लपपतपद ” (पा ३-२-१५४)
 इत्युक्तप्रत्ययः । तस्मात् यजमानेन तादृशं किञ्चित् कर्तव्यं, येन देवत्रा देवेषु ऋत्विक्षु
 दत्तं पुरोडाशमेव कुर्वीत कर्तुं समर्थः स्यात्, आत्मनि एव पशून् रमयते । “ देवमनुष्य ”
 (पा ५-४-५६) इति त्राप्रत्ययः । ‘ ब्रध्न पिन्वस्व ’ इत्यादि । महयति महान्तं करोति;
 महितं वा करोति । गतमन्यत् (तैसं १-६-३) ॥

इति सप्तमे प्रथमोऽनुवाकः ॥

ब्रध्नेति ॥ मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—‘ ब्रध्न पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्मह- २०
 यत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन् पशून् रमयते ’ इति । हे यज्ञ, प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूतारूपेण
 प्रोत्साहनेन यथोक्तं प्रयोजनद्वयं संपद्यते ॥

ददत इति ॥ द्वितीयं भागं व्याचष्टे—‘ ददतो मे मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवोपैति ’ इति ।

‘ दानेन प्रयुक्तो द्रव्योपक्षयो मा क्षायीति प्रार्थनेन निवारितो भवति ॥

कुर्यत इति ॥ ‘ कुर्वतो मे मोषं दसदित्याह भूमानमेवोपैति ’ इति । उपक्षयनिवारणस्य पूर्वमेव २५

प्रार्थितत्वान्मोषं दसदित्यनेनामिदृद्विलक्षणं बाह्व्यमेव प्रार्थ्यते भूमानमेवोपैतीति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

७. ति.त्रि.मै-इत्युक्त् ।

२१. आ.ना.हा-दान* । २२. आ.ना.हा-द्रव्यक्षयो ।

३०

सश्रवा ह सौर्वचनसस्तुमिञ्जमौपोदितिमुवाच । यत् सत्रिणां होताऽभूः
 कामिडामुपाह्वया इति तामुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधार व्यानेन
 मनुष्यान्पानेन पितृनितीं छिनत्ति सा न छिनत्ती इति छिनत्तीति होवाच
 सश्रवा इति सम्-श्रवाः । ह । सौर्वचनसः । तुमिञ्जम् । औपोदितिमित्यौप-उदितिम् ।
 उवाच । यत् । सत्रिणाम् । होता । अभूः । काम् । इडाम् । उपेति । अह्वयाः । इति । ताम् ।
 उपेति । अह्वे । इति । ह । उवाच । या । प्राणेनेति प्र-अनेन । देवान् । दाधार । व्यानेनेति
 वि-अनेन । मनुष्यान् । अपानेनेत्यप-अनेन । पितृन् । इति । छिनत्ति । सा । न । छिनत्ती ।
 इति । छिनत्ति । इति । ह । उवाच ।

सश्रवाः । इत्यादि प्रासङ्गिकं होत्रम् । सुवर्चनसोऽपत्यं सश्रवाः नाम । उपोदितस्यापत्यं
 तुमिञ्जं नाम उवाच । 'यत्' इत्यादि । 'यत् यदा । 'उपाह्वयाः " निसमुपविम्यो हः "
 (पा १.३.३०) इत्यात्मनेपदम् । " लिपिसिचिह्वश्च " (पा ३.१.५३) इत्यङ् । एवं
 सश्रवसा पृष्टे 'ताम्' इत्युत्तरम् उवाच तुमिञ्जः । 'या' इत्यादि । 'या' प्राणेन उत्तमवृत्त्या
 दक्षिणात्वेन देवान् धारयति, व्यानेन मध्यमवृत्त्या मनुष्योपजीव्यत्वेन मनुष्यान् धारयति,
 अपानेन अधमवृत्त्या मरणेन पितृन् धारयति, तादृशीमहम् उपाह्वे, सन्ध्या [सियं] अन्या वास्त्विति ॥
 अथ सश्रवाः- 'छिनत्ति' इत्यादिकम् । प्रतिग्रहादिषु प्रजां अनयेन योजयति उत
 नेति । प्रश्नान्ते प्लुतः (पा ८.२.१०५) । छान्दसं तिङ उदात्तत्वम् । विश्वजनादित्वात्प्रागभावः

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः प्रथमे व्याख्याताः । तामिडां द्वितीये द्वयोर्मुन्धोः प्रश्नोत्तरान्यां प्रशंसति ।
 सश्रवा इति ॥ तत्र प्रथमवतारयति- 'सश्रवा ह सौर्वचनसस्तुमिञ्जमौपोदितिमुवाच'
 इति ॥ सश्रवाः इत्युपेनाभिधेयम् । स च सुवर्चनसः पुत्रः । तुमिञ्ज इत्युप्यन्तरस्य नामधेयम् । स
 चोपोदितस्य पुत्रः ।

यदिति ॥ सश्रवसः प्रश्नं दर्शयति- 'यत्सत्रिणां होताऽभूः कामिडामुपाह्वया इति' इति ॥
 'यत् यदा, तदेत्यर्थाहारः । 'कां किं गुणकम् ॥
 तामिति ॥ तुमिञ्जस्योत्तरं दर्शयति- 'तामुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधार व्यानेन
 मनुष्यान्पानेन पितृनितीं' इति ॥ प्राणादिवृत्तिमिरिडाया देवादिधारणमुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यते ॥ 'तां
 देवादिधारणगुणकामिडामुपाह्वयानस्मि ॥

छिनत्तीति ॥ पुनः प्रश्नं दर्शयति- 'छिनत्ति सा न छिनत्ती इति' इति ॥ तयोपहृता
 'सा इयम् इडा गोस्या सती दक्षिणात्वेन प्रतिग्रहीतृन् किं छिनत्ति प्रतिग्रहदोषेण विनाशयति, अथवा न
 छिनत्ति' इति विचारार्थः प्लुतः ॥

छिनत्तीनि ॥ उत्तरं दर्शयति- 'छिनत्तीति होवाच' इति ॥

३० १. तै.ति-इगर्धमन्त्राः; म४-इडामन्त्राः; श्रि४-इडाश्रु मन्त्राः । २. म४-इत्युपिनाम ।
 ३. इ.उ.क.तै.ति.पा.म४.हा- 'इति' नास्ति ।

[इदाम्रसांसा]

शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच गौर्या (१) अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत् पर्यवदतां या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यया मनुष्यां जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो धनन्ति साऽपानेन पितृन्

शरीरम् । वै । अस्यै । तत् । उपेति । अह्वयाः । इति । ह । उवाच । गौः । वै (१) । अस्यै । शरीरम् । गाम् । वाव । तौ । तत् । परीति । अवदताम् । या । यज्ञे । दीयते । सा । प्राणेनेति । प्र-अनेन । देवान् । दाधार । यया । मनुष्याः । जीवन्ति । सा । व्यानेनेति । वि-अनेन । मनुष्यान् । याम् । पितृभ्य इति । पितृ-भ्यः । धनन्ति । सां । अपानेनेत्यप-अनेन । पितृन् ।

(पा ६.१.७६ वा १) । अथ छिनत्ति इति उवाच तुमिह्नः । समान्वाक्ये पदात् परत्वाभावात् निहन्त्यते (पा ८.१.१६, १७, १८) । सर्वस्य प्लुतस्य पाक्षिक्यादाख्यातलक्षणप्लुताभावः ॥ १०

संश्रवा उवाच- ' शरीरम् ' इत्यादि ॥ किं पुनस्तच्छरीरमित्याकाङ्क्षायां गौर्यै ' इत्यादि वेदात्मा वदति गोरूपा इडा भवति इति । अथ सः असहमान इवाह- ' गाम् ' इत्यादि । तत् तदानीं तौ संश्रवस्तुमिह्नौ एवं गां पर्यवदताम् अनिन्दताम्, अन्यत् प्रारब्धमन्यत् फलितमिच्छति वेत्तुं फलितमित्यतिवक्तुं त्वाम्युपगमो निन्दा ॥

अथ यदुक्तं संश्रवसा अस्याः शरीरं त्वमुपाह्वयाः इति, तत्समर्थनार्थं प्राणादिवृत्तिभिः १५

शरीरमिति ॥ एवं तर्हि नेयं मुख्येडेति प्रश्नवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति- ' शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच ' इति ॥ अस्या इडादेवतायाः शरीरम् एव स्वयोपहृतं न तु सा देवता ॥

गौरिति ॥ इदानीमाख्यायिकातोऽपसृख्यं श्रुतिः स्वयमेवाऽऽह- ' गौर्या अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदताम् ' इति ॥ गौः एव अस्या इडायाः शरीरम् । एतच्च- ' मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी ' (तैमा ३.५.८) इत्येतस्य हीत्रस्येदोपाह्वानमन्त्रस्य माह्वणे- ' मनुः पृथिव्याः ' (तैसं २.६.७) इत्याद्यनुवाके प्रसिद्धम् । अत इडायाः शरीरमूलां गाम् एव तौ उभौ तदानीं छिनत्ति ' इत्येतादृताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामनिन्दताम् ॥

येति ॥ इदानीं देवादिधारणं स्पष्टीकरोति- ' या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो धनन्ति साऽपानेन पितृन् ' इति ॥ यज्ञे दक्षिणारूपेण दत्तया गया देवास्तुष्णीमेव तुष्यन्ति न तु सां तुहन्ति नापि धनन्ति । अतः प्राणेन प्रकृष्टचेष्टयात्तमया घृष्या देवान् धारयति । मनुष्याः तु गां दुग्ध्वा जीवन्ति, तदा ताल्वन्तमद्गनिः शरीरस्य हीनत्वात् । नाप्यलम्बं हानिः शरीरस्य बधाभावात् । अतः प्राणापानमध्यवर्तिन्या व्यानसमानया मध्यमघृष्या मनुष्यान्

४. क-इदानीमाख्यायिको नोपसृख्य । ५-५. आ.क.ना.हा-शातवर्ती । ६. म४-एवेति तादृः; वि४-न होतादृ । ७. ति-प्रकृष्टयोत्तम, वि४.म४-प्रकृष्टचेष्टयोत्तम ।

य एवं वेदं पशुमान् भवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्याभवतीत्यन्नं वा अस्यै तदु(२)पाह्वथा इति होवाचौपधयो वा अस्या

अन्नमोपधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवन्ति य एवं वेदान्नादो भवत्यथ

यः । एवम् । वेदं । पशुमानिति पशु-मान् । भवति । अर्थः । वै । ताम् । उपेति । अह् ।

इति । ह । उवाच । या । प्रजा इति प्र-जाः । प्रभवन्तीरिति प्र-भवन्तीः । प्रतीतिः ।

आभवतीत्या-भवति । इति । अन्नम् । वै । अस्यै । तत् (२) । उपेति । अह्वथाः ।

इति । ह । उवाच । ओपधयः । वै । अस्याः । अन्नम् । ओपधयः । वै ।

प्रजा इति प्र-जाः । प्रभवन्तीरिति प्र-भवन्तीः । प्रिति । एति । भवन्ति । यः । एवम् । वेदं ।

अन्नाद इत्यन्न-अदः । भवति । अर्थः ।

२० देवानां धारकत्वं वेदात्मैव गौराह-‘ या यज्ञे ’ इत्यादि ॥ तस्मात् सम्यगभिहितं संश्रवसा इति ।
‘ य एवम् ’ इत्यादि । गतम् (तैसं १.७.२) ॥

अथ तुमिङ्ग उवाच-‘ अथ वै ताम् ’ इत्यादि । लक्षणं ‘ चाचष्टे-‘ या ’ इत्यादि ।

‘ या ’ प्रभवन्तीः प्रमुत्त्वतीः । ‘ प्रजाः ’ प्रत्याभवति प्रत्यक्षाभिमुख्येन भजति ॥

अथ संश्रवा उवाच-‘ अन्नम् ’ इत्यादि ॥ तत् समर्थयते वेदात्मा पुरुषः-‘ ओपधयः ’

इत्यादि । ‘ अस्या गोः ’ अन्नम् ‘ ओपधयः, ताभिः प्रजाः प्रभवन्त्यो भवन्तीति ॥

धारयति । अष्टकाध्यादे गां पितृभ्यो धन्ति । तथा चाऽऽपस्तम्बः-“ श्वोभूते दधेण गामुपाकरोति
पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमि ” (आपगृ ८.२२.३) इति ॥ सेव्यं गौरपानेनाधमवृत्त्या मारणरूपया पितृन्
धारयति ॥

य इति ॥ उक्तस्य वेदादिधारणस्य वेदं प्रशंसति-‘ य एवं वेदं पशुमान् भवति ’ इति ॥

२० अथेति ॥ अथ तुमिङ्गः स्वनेपोहृताया इन्द्राया मुख्यत्वं संपादयितुं गुणान्तरेणैवं विशिनष्टीति
दर्शयति-‘ अथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवतीति ’ इति ॥ पक्षान्तरद्योतनाय
‘ अथ वै ’ इति पदद्वयम् । ‘ या इयमिन्द्रा प्रमुत्त्वोपेताः ’ प्रजाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तते तास्तीमिन्द्रामुपहृत्-
वानस्मि ॥

अन्नमिति ॥ संश्रवा पृत्तस्या अपि इन्द्राया मुख्यत्वं धारयतीति दर्शयति-‘ अन्नं वा अस्यै

२५ तदुपाह्वथा इति होवाच ’ इति । अस्या इन्द्रायाः संपन्धि यद् ‘ अथं तदेवोपहृतवानस्ति ननु मुल्यामिन्द्राम् ॥

ओपधय इति ॥ तदेतदेदः उपपादयति-‘ ओपधयो वा अस्याः अयमोपधयो वै प्रजाः

प्रभवन्तीः प्रत्या भवन्ति ’ इति ॥ ओपधीनां गवामन्नत्वं प्रसिद्धम् । प्रमुत्त्वोपेतानां च प्रजानां गृहेषु
बहुजनभोजनाय प्रीत्याद्योपधय आगत्य वर्तन्ते ॥

य इति ॥ एतदेदं प्रशंसति-‘ य एवं वेदाध्यादो भवति ’ इति ॥

[इहाप्रशंसा]

वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाचेयं वा अस्यै प्रतिष्ठे (३)यं वै प्रजाः पराभवन्तीरनु गृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति

वै । ताम् । उपेति । अहे । इति । ह । उवाच । या । प्रजा इति प्र-जाः । पराभवन्तीरिति परा-भवन्तीः । अनुगृह्णातीत्यनु-गृह्णाति । प्रतीति । आभवन्तीरित्या-भवन्तीः । गृह्णाति । इति । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्याम् । वै । अस्यै । तत् । उपेति । अह्वयाः । इति । ह । उवाच । इयम् । वै । अस्यै । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था (३) । इयम् । वै । प्रजा इति प्र-जाः । पराभवन्तीरिति परा-भवन्तीः । अन्विति । गृह्णाति । प्रतीति । आभवन्तीरित्या-भवन्तीः । गृह्णाति । यः । एवम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति । अर्थ । वै । ताम् । उपेति । अहे । इति । ह । उवाच । यस्यै । निक्रमणे इति नि-क्रमणे । घृतम् । प्रजा इति प्र-जाः । संजीवन्तीरिति सम्-जीवन्तीः । पिबन्ति । इति ।

पुनरपि तुमिञ्ज उवाच—‘अथ’ इति ॥ लक्षणं ब्रूते—‘या’ इत्यादि । ‘या’ पराभवन्तीः विद्यमानाः ‘प्रजाः’ अनुगृह्णाति पृथ्यादिप्रदानेन धारयति । ‘प्रत्याभवन्तीः’ आत्मानं भजमानाः प्रजाः ‘गृह्णाति प्रतिष्ठिताः’ करोतीति ॥

अथ संश्रवा उवाच—‘प्रतिष्ठाम्’ इत्यादि ॥ तदुपपादयति वेदात्मा—‘इयम्’ इत्यादि ॥

अथ तुमिञ्ज उवाच—‘अथ’ इति ॥ लक्षणं चामिधत्ते—‘यस्यै’ इत्यादि । यस्याः ‘निक्रमणे न्यक्पतने सर्वाः प्रजाः संजीवन्त्यः’ घृतम् उदकं ‘पिबन्ति । ब्राह्मणान्तरं च भवति “सा यत्रयत्र न्यक्रामन्ततो घृतमपीडयत” (तैसं २.६.७) इति ॥

अथेति ॥ पुनरपि तुमिञ्जस्य गुणान्तरोक्तिमिडाया मुख्यत्वसंपादिका मुदाहरति—‘अथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति’ इति ॥ ‘या’ इयमिडा व्याख्यादिभिः पराभूयमानाः ‘प्रजाः’ स्वस्यामवस्थाप्य ‘अनुगृह्णाति, पराभूयमानाश्च प्रजास्तत्तदपेक्षित-स्थानप्रदानेन स्वीकरोति’ ॥

प्रतिष्ठामिति ॥ अस्या अपि इहाया मुख्यत्वनिराकरणोक्तिं दर्शयति—‘प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच’ इति ॥ प्रतिविष्टयस्यामिडा गोस्पेति प्रतिष्ठा भूमिस्तामेवोपहृतवानसि न मुल्यामिडाम् ॥ इयमिति ॥ तदेतद्देद उपपादयति—‘इयं वा अस्यै प्रतिष्ठेयं वै प्रजाः पराभवन्तीरनु गृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति’ इति ॥

य इति ॥ वेदनं प्रशंसति—‘य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति’ इति ॥

अथेति ॥ मुख्यत्वसंपादनाय गुणान्तरोक्तिं दर्शयति—‘अथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति’ इति ॥ यस्या वृष्टिरूपाया इहायाः ‘निक्रमणे’ न्यग्मायेन पतने सति यद् घृतं क्षरदुदकं तन्जीवनायिभ्यः प्रजाः उपजीवन्ति तादृशीमिडामुपहृतवानस्मि ॥

छिनत्ति सा न छिनत्ती इति न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयतीत्येष वा
इडामुपाह्वया इति (४) होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः

संजीवन्तीः पिवन्ति य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति ॥ २ ॥

[गौर्वा अस्यै तज्यतिष्ठाऽह्वया इति विश्वशिक्षः ।]

५ छिनत्ति । सा । न । छिनत्ती । इति । न । छिनत्ति । इति । ह । उवाच । प्रेति ।
तु । जनयति । इति । एषः । वै । इडाम् । उपेति । अह्वयाः । इति (४) । ह । उवाच ।
वृष्टिः । वै । इडा । वृष्ट्यै । वै । निक्रमणे इति नि-क्रमणे । घृतम् । प्रजा इति प्र-जाः ।
संजीवन्तीरिति सम्-जीवन्तीः । पिवन्ति । यः । एषम् । वेद । प्रेति । एव । जायते ।
अन्नाद इत्यन-अदः । भवति ॥ २ ॥

२०

अथ संश्रवा उवाच—' छिनत्ति ' इत्यादि ॥ व्याख्यातम् ॥

अथ तुमिद्धः प्रत्युवाच—न छिनत्ति, अपि तु प्रजनयत्येव प्रजा इति ॥

अथ संश्रवा उवाच—' एष वा इडाम् ' इत्यादि ॥ ' एष त्वम् ' इडाम् ' उप ' अह्वयाः यस्त्वं
घृतपदीमह्वया इति । तदेतत् समर्पयते वेदात्मा—' वृष्टिर्वा ' इत्यादि । तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ।
एवं वेदिता होता प्रकरणाद्वा यजमानः वृष्टिबामेन प्रजावान् भवति अन्नस्य चात्ता ॥

इति सप्तमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

२५

छिनत्तीति ॥ संश्रवाः ' अस्यामिडायां पूर्ववद्दोषभावाभावौ वृच्छति—' छिनत्ति सा न
छिनत्ती ' इति ॥

नेति ॥ वृष्टेर्वावन्नभूमिनामिव प्रतिप्राद्यद्व्यत्वाभासतुमिद्धस्य प्रतिप्राद्यदोषाभावोर्वित गुणन्त-
रोर्वित च दर्शयति—' न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयतीति ' इति ॥ वृष्टिरूपेणमिडा कमपि पुरं ' न

२० छिनत्ति न वृषयति किं तु प्रकरणे सत्यादिकं ' जनयति ॥ ८

एष इति ॥ संश्रवसो मुखेडात्वात्प्रीकारोर्वित दर्शयति—' एष वा इडामुपाह्वया इति होवाच ' इति ॥ ' एषः वृष्टिरूपेणावादी त्वमेव मुह्याम् ' इडाम् उपहृतवानसि ॥

वृष्टिरिति ॥ एतस्यामुच्यतायाम् इडायां पूर्वोक्तलक्षणं वेदो दर्शयति—' वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै
निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिवन्ति ' इति ॥

२५

य इति ॥ वेदनं प्रशंसति—' य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति ' इति ॥
तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वमायुषकारिभिर्यथाश्वभूमिवृष्टिरूपैरियमिडा प्रशस्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अन्वाहार्यः]

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते
तानेव तद्यजति यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणास्तानेव तेन
प्रीणात्यथो दक्षिणैवास्वैपाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं

तदन्वाहार्येणा (१) न्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वं

परोक्षमिति परः-अक्षम् । वै । अन्ये । देवाः । इज्यन्ते । प्रत्यक्षमिति प्रति-अक्षम् । अन्ये ।
यत् । यजते । ये । एव । देवाः । परोक्षमिति परः-अक्षम् । इज्यन्ते । तान् । एव । तत् ।
यजति । यत् । अन्वाहार्यमित्यनु-आहार्यम् । आहरतीत्या-हरति । एते । वै । देवाः ।
प्रत्यक्षमिति प्रति-अक्षम् । यत् । ब्राह्मणाः । तान् । एव । तेन । प्रीणाति । अथो इति ।
दक्षिणा । एव । अस्य । एषा । अथो इति । यज्ञस्य । एव । छिद्रम् । अपीति । दधाति । यत् । वै ।
यज्ञस्य । क्रूरम् । यत् । विलिष्टमिति वि-लिष्टम् । तत् । अन्वाहार्येणेत्यनु-आहार्येण (१) ।
अन्वाहरतीत्यनु-आहरति । तत् । अन्वाहार्येत्यनु-आहार्यस्य । अन्वाहार्यमित्यन्वाहार्य-त्वम् ।

अथान्वाहार्यं विधास्यन् आह- ' परोक्षं वै ' इत्यादि ॥ अक्ष्णः परस्तात् 'परोक्षम् ।
" परोक्षे लिट् " (पा ३.२.११५) इति निपातनाद्रूपसिद्धिः । अक्षमक्षं प्रति 'प्रत्यक्षम् ।
*यथार्येऽययीभावः । उभयत्रापि " कूळतीरतुल " (पा ६.२.१२१) इत्यादिना उत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । " एकान्याभ्यां समर्धाम्ब्याम् " (पा ८.१.६५) इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते ।
' यद्यजते ' इत्यादि । यागेन परोक्षं यष्टव्यान् यजते । प्रत्यक्षयष्टव्यानन्वाहार्याहरणेन प्रीणयति ।
' एते वै देवाः प्रत्यक्षम् ' इति । वर्तन्त इति शेषः । ' अथो अपि च ' दक्षिणा ' एव ' अस्य
यागस्य ' एषा यदन्वाहार्याहरणम् । अपि च ' यज्ञस्य यत् ' छिद्रं प्रमादात्स्यादिना छिन्नं तत्
' अपि ' दधाति पूरयति ॥

अधुना छिद्राधिधानं समर्थयते- ' यद्वै ' इत्यादि ॥ ' यज्ञस्य ' यत् ' क्रूरं मात्रातीतं
' यत् च ' विलिष्टं न्यूनं क्रियते । लिश अक्षपीभावे । ' तत् ' अन्वाहार्येण ' अन्वाहरति हीनं

द्वितीय इत्थायाः प्रदांसोक्ता ॥

परोक्षमिति ॥ तृतीयेऽन्वाहार्यं उच्यते- तस्य दानं विधानं प्रस्तौति- ' परोक्षं वा अन्ये देवा
इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति ' इति ॥ ' परोक्षम् ' इति क्रिया-
विशेषणम् । अग्नीन्द्रादीनामदृश्यमानत्वात्तथागः परोक्षः । ऋत्विजां दृश्यमानत्वान् तथागः प्रत्यक्षः ।

यदिति ॥ अन्वाहार्यदानं विधत्ते- ' यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणास्तानेव तेन
प्रीणाति ' इति ॥ अन्वाहार्यः एक ओदनरुम् ' आहरति ऋत्विग्भ्यो दद्यात् । ' प्रत्यक्षं वर्तन्त इति शेषः ॥

अथो इति ॥ अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञच्छिद्रविधायात्त्वेन च सं प्रदांसति- ' अथो
दक्षिणैवास्वैपाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति ' इति ॥

* [द्र. काशिका-पा २.१.६] ।

देवदूता वा एते यद्वत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति प्रजापतिर्देवेभ्यो
यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मन्नघत्

स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आह्वियते

- देवदूता इति देव-दूताः । वै । एते । यत् । ऋत्विजः । यत् । अन्वाहार्यमित्यनु-आहार्यम् ।
आहृतीत्या-हरति । देवदूतानिति देव-दूतान् । एव । प्रीणाति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
देवेभ्यः । यज्ञान् । व्यादिशदिति वि-आदिशत् । सः । रिरिचानः । अमन्यत । सः । एतम् ।
अन्वाहार्यमित्यनु-आहार्यम् । अभक्तम् । अपश्यत् । तम् । आत्मन् । अधत् । सः । वै । एषः ।
प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । यत् । अन्वाहार्यं इत्यनु-आहार्यः । यस्य । एवम् । विदुषः ।
अन्वाहार्यं इत्यनु-आहार्यः । आह्वियत् इत्या-ह्वियते । साक्षादिति स-अक्षात् । एव ।
प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । ऋत्नोति । अपरिमित इत्यपरि-मितः । निरुप्य इति निः-उप्यः ।
अपरिमित इत्यपरि-मितः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः (२) । आप्त्यैः ।

पुनरन्वाहरति । यद्वा अनुक्रमेणाह्वय नाशयति । तत् अन्वाहार्यत्वम् अस्य । करणे ष्यत् ।
तस्माच्छिद्रापिधानमेतत् इति । अन्वाहार्यः ओदनविशेषः ॥

‘ देवदूताः ’ इत्यादि ॥ गतम् ॥

- २५ ‘ प्रजापतिः ’ इत्यादि ॥ व्यादिशत् विभज्य भददात् । स प्रजापतिर्वादिष्टयज्ञो रिक्तो-
ऽहमिति अमन्यत । ततः अन्वाहार्यम् अविभक्तम् अपश्यत् । तम् आत्मन्येव अधत्
स्यापयामास । तस्मादयं प्राजापत्यः एव । ‘ यस्यैवम् ’ इत्यादि । गतम् ॥

- २० यदिति ॥ अन्वाहार्यशब्दं निर्भक्तिः— ‘ यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं तदन्वाहार्येणान्वाहरति तदन्वा-
हार्यंस्वान्वाहार्यत्वम् ’ इति ॥ ‘ अतिरिक्तं कर्मणो यद्य हीनम् ’ (वैशा ३.७.११) इत्यस्मिन् प्राय-
श्चित्ताहुतिमन्त्रपदो प्रोक्तमधिकं यज्ञान्नमत्र ‘ क्रूरं, न्यूनं ’ विलिष्टं, तत् उभयेन अन्वाहार्यद्वयेनाहुत्वं
यथा भरति तथाऽऽहरति समाह्वयति । तस्मादन्वाहार्यत्वं आमुकत्वेन समाधीयतेऽनेनेत्यन्वाहार्यः ॥

देवदूता इति ॥ ऋत्विक्प्रीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति— ‘ देवदूता वा एते यद्वत्विजो यदन्वाहार्य-
माहरति देवदूतानेव प्रीणाति ’ इति ॥

- २५ प्रजापतिरिति ॥ ऋत्विक्प्रीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति— ‘ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स
रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत्तमात्मन्नघत् स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं
विदुषोऽन्वाहार्यं आह्वियते साक्षादेव प्रजापतिमृत्नोति ’ इति ॥ आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशान् यागानग्न्यादि-
देवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागरादित्वेन रिक्तमात्मानं मन्यमानः ‘ प्रजापतिः ’ अभक्तं देवेभ्यो
विभज्यासमर्पितं दृष्ट्वा तमात्मानि स्यापितवान् । ततः अन्वाहार्यः ‘ प्राजापत्यः ॥

अपरिमित इति ॥ तद्वान्वाहार्यस्य षाड्गुणसंपादनं विधत्ते— ‘ अपरिमितो निरुप्योऽपरिमितः

- ३० प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ’ इति ॥ सर्वदेवस्यामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात् मृगापतेरपरिमितत्वम् ॥

अन्वाहार्यः]

साक्षादेव प्रजापतिमृध्नोत्यपरिमितो निरुप्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेरा (२) प्त्यै
 देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन्
 तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आहियते
 भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन पूर्ती यस्यैवं
 विदुषोऽन्वाहार्यं आहियते स त्वेवेष्टापूर्ती

देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् । असुराः । अकुर्वत । ते । देवाः ।
 एतम् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । अन्वाहार्यमित्यनु-आहार्यम् । अपश्यन् । तम् ।
 अन्वाहरन्तेत्यनु-आहरन्त । ततोः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यस्य । एवम् ।
 विदुषः । अन्वाहार्यं इत्यनु-आहार्यः । आहियत इत्या-हियते । भवति । आत्मना । परेति ।
 अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । यज्ञेन । वै । इष्टी । पक्वेन । पूर्ती । यस्य । एवम् । विदुषः । १०
 अन्वाहार्यं इत्यनु-आहार्यः । आहियत इत्या-हियते । सः । तु । एव । इष्टापूर्तीतिष्ट-पूर्ती ।

अपरिमितत्वं प्रजापतेः आप्त्यै च भवति, तस्याप्यपरिमितत्वात् ॥

‘देवा वै’ इत्यादि ॥ गतम् । भवति आत्मना भूतिमान् संपद्यते, अस्य भ्रातृव्यः

परा भवति विनष्टो भवति ॥

‘यज्ञेन वै’ इत्यादि ॥ इष्टमनेनेति इष्टी । पूर्वमनेनेति पूर्ती । “ इष्टादिभ्यश्च ” १५

(पा ५-२-८८) इतीनिप्रत्ययः । ‘ न घ्याख्या ’ (पा ८-२-५७) इति निष्ठानत्वाभावः ।
 साधकतमत्वविवक्षायां “ कस्येन्विषयस्य ” (पा २-३-३६ वा १) इति सप्तम्यभावः । अन्वा-
 हार्यम् आहरन् इष्टापूर्ती भवति । “ अत इनिठनौ ” (पा ५-२-११५) इतीनिप्रत्ययः ।
 छान्दसं पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥

देवा इति ॥ स्वविजयहेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति—‘ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत
 तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन् तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं
 विदुषोऽन्वाहार्यं आहियते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ’ इति ॥

‘यज्ञेनेति ॥ इष्टापूर्तीकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति—‘ यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन पूर्ती यस्यैवं
 विदुषोऽन्वाहार्यं आहियते स त्वेवेष्टापूर्ती ’ इति ॥ इष्टमाप्तेत्यादि श्रौतकर्म । पूर्तं वापीक्यादि स्मार्तकर्म ।
 तत्राऽऽप्तेयादियागेनेष्टसंपूर्तिः^२ । पक्वेनान्वाहार्येण पूर्वसंपूर्तिः^३ ॥ २५

प्रजापतेरिति ॥ तस्याभिर्मर्शनमन्त्रे प्रथमभागं व्याचष्टे—‘ प्रजापतेर्भागोऽसीत्याह प्रजापतिमेव
 भागधेयेन समधेयति ’ इति ॥

ऊर्जेस्वानिति ॥ द्वितीयभागं व्याचष्टे—‘ ऊर्जेस्वान् पथस्वानित्याहोर्जेमेवास्मिन् पथो दधाति ’
 इति ॥

१. इ.उ.ना-श्रौतं कर्म; ति-श्रुतं कर्म । २. आ.क.ना.म.हा-संपति ।

प्रजापतेर्भागोऽसी (३) त्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयत्ऊर्जस्यान् पर्यस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन् पर्यो दधाति प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहीत्याहाऽऽशिर्पमेवैतामा शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिँल्लोकेऽन्नमितःप्रदानम् हामुष्मिँल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनद्गमयति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

[अन्वाहोर्षेण प्रजापतेरसि हामुष्मिँल्लोके पञ्चदश च]

प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । भागः । असि (३) । इति । आह । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । एव । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । समिति । अर्धयते । ऊर्जस्यान् । पर्यस्यान् । इति । आह । ऊर्जम् । एव । अस्मिन् । पर्यः । दधाति । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । मे । पाहि । समानव्यानाविति समान-व्यानौ । मे । पाहि । इति । आह । आशिर्पमित्या-शिर्पम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । अक्षितः । असि । अक्षित्यै । त्वा । मा । मे । क्षेष्टाः । अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके । इति । आह । क्षीयते । वै । अमुष्मिन् । लोके । अन्नम् । इतःप्रदानमितीतः-प्रदानम् । हि । अमुष्मिन् । लोके । प्रजा इति प्र-जाः । उपजीवन्तीत्युप-जीवन्ति । यत् । एन्म् । अभिमृशतीत्यभि-मृशति । अक्षितिम् । एव । एन्त् । गमयति । न । अस्य । अमुष्मिन् । लोके । अन्नम् । क्षीयते ॥ ३ ॥

२५

‘प्रजापतेः’ इत्यादिरन्वाहार्यस्यासन्नस्यानुमन्त्रणमन्त्रः । गतमन्यत् (तैस १.६.३) ।

‘पाहि’ इति ‘आशिर्पम्’ आ ‘शास्ते’ । इतःप्रदानम् अस्मिन् लोके यत्प्रत्तं तत् ‘प्रजाः अमुष्मिन्’ लोके ‘उपजीवन्तीति, न तु तत्रोत्पाद्यते । तस्मात् ‘क्षीयते’ अमुष्मिन् लोके ‘अन्नम्; तस्मादनेनाभिमर्शनमक्षयत्वाय भवति । अक्षितिरक्षयः ॥

२०

इति सप्तमे तृतीयोऽनुवाकः ॥

प्राणापानाविति ॥ तृतीयभागं व्याचष्टे- ‘प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहीत्याहाऽऽशिर्पमेवैतामा शास्ते’ इति ॥ ऋत्विग्भिरन्वाहार्यस्य नीयमानत्वाचेन ‘स्वकीयप्राणापानादिपालनमाशीर्षोऽह एव ॥

अक्षित इति ॥ चतुर्थभागं व्याचष्टेऽभिमर्शनं विधत्ते- ‘अक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा

अमुत्रामुष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिँल्लोकेऽन्नमितःप्रदानम् हामुष्मिँल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनद्गमयति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते’ इति ॥ स्वर्गस्य कर्मप्रवित्वाभावात् ‘तत्र साधनानुष्ठानेनाद्य संवाद्यितुं शक्यं, किं तु स्वर्गप्राप्ताः ‘प्रजाः’ इतःप्रदानम् एतल्लोकानुष्ठित-कर्मसंपादितमेवाद्य स्वर्गं लोके ‘उपजीवन्ति । तस्मात्तत्र भुज्यमानमिदं ‘क्षीयते’ । ‘अक्षितोऽसि’ इति मन्त्रेण ‘यत् अभिमर्शनं तेनाद्यस्याक्षयरवप्रापणात् ‘अन्नं’ न स्वर्गं ‘क्षीयते’ ॥

इति भूमिस्वापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णश्रुत्येदीयतैत्तिरीयसंहितामात्रे

प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

३. भा.भा.हा-स्वकीयप्राणादि । ४. भा.क.भा.म.हा-तत् ।

शेषाहुत्यनुमन्त्रणम्]

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह बर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा
असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमित्याह
नराशस्येन वै प्रजापतिः पशून्सृजत तेनैव पशून्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं
देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन् धत्ते प्रति यज्ञेन
तिष्ठति दर्शपूर्णमासयोः (१) वै देवा उज्जितिमनुद्दजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरा-

नपानुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनुद्दजयन्

बर्हिषः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । प्रजावानिति प्रजा-वान् । भूयासम् । इति ।
आह । बर्हिषा । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत । तेन
एव । प्रजा इति प्र-जाः । सृजते । नराशसस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया ।
पशुमानिति पशु-मान् । भूयासम् । इति । आह । नराशस्येन । वै । प्रजापतिरिति प्रजा- १०
पतिः । पशून् । असृजत । तेन । एव । पशून् । सृजते । अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृतः ।
अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । आयुष्मान् । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमेयम् ।
इति । आह । आयुः । एव । आत्मन् । धत्ते । प्रतीतिम् । यज्ञेन । तिष्ठति । दर्शपूर्णमासयोरिति
दर्श-पूर्णमासयोः (१) । वै । देवाः । उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति । अजयन् ।
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति दर्श-पूर्णमासाभ्याम् । असुरान् । अपेति । अनुदन्त । अग्नेः । अहम् । १५
उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति । जेपम् । इति । आह ।

अथानूयाजानामनुमन्त्रणमन्त्राः—‘ बर्हिषोऽहम् ’ इत्याद्याः । गताः (तैसं १-६-४) ।
नरैः शंसनीयो नराशसः । द्वितीयानूयाजदेवता । छान्दसं पूर्वपदस्य दीर्घवम्,
उत्तरपदाघुदात्तत्वं च ॥

‘ दर्शपूर्णमासयोर्वै ’ इत्यादि ॥ दर्शपूर्णमासयोर्था उज्जितिः उच्छ्रिता जितिः दर्शपूर्णमास- २०
निमित्ता वा । ताम् अनु देवाः उदजयन् । लक्षणेऽग्नोः (पा १-४-८३, ८४) कर्मप्रवचनीयत्वम् ।

श्रुतीयेऽन्वाहार्योऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्यायन्ते—

बर्हिष इति ॥ तत्रानूयाजमन्त्रान् व्याचष्टे—‘ बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह
बर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमित्याह
नराशस्येन वै प्रजापतिः पशून्सृजत तेनैव पशून्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां २५
गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन् धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति ’ इति ॥ वैर्हिषा बर्हिषोऽगुमन् षणेन ।
एवमितरत्रोभयत्र ॥

दर्शपूर्णमासयोरिति ॥ सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—‘ दर्शपूर्णमासयोर्वै देवा उज्जिति-
मनुद्दजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनुद्दजयन् दर्शपूर्णमासयोरिव देवतानां पञ्चमान

[शेषाहुत्यनुमन्त्रणम्]

दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनुज्जयति दर्शपूर्णमासाम्यां
 भारुव्यानपं नुदते वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्दे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
 यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान् यजत उभयतः (२) एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोप-
 रिष्टाच्चैप वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामुन्यो

- ५ दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श-पूर्णमासयोः । एव । देवतानाम् । यजमानः । उज्जितिमित्युत्-जितिम् ।
 अनु । उदिति । जयति । दर्शपूर्णमासाम्यामिति दर्श-पूर्णमासाम्याम् । भारुव्यान् । अपेति ।
 नुदते । वाजवतीभ्यामिति वाज-वतीभ्याम् । धीति । उहति । अन्नम् । वै । वाजः । 'अन्नम् ।
 एव । अवेति । रुन्दे । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यः । वै । यज्ञस्य । द्वौ ।
 दोहौ । विद्वान् । यजते । उभयतः (२) । एव । यज्ञम् । दुहे । पुरस्तात् । च । उपरिष्टात् ।
 १० च । एपः । वै । अन्यः । यज्ञस्य । दोहः । इडायाम् । अन्यः ।

“ तादौ च ” (पा ६-२-५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ दर्शपूर्णमासयोरेव ’ इति ।
 दर्शपूर्णमासयोर्था देवता अग्न्यादयः तासाम् उज्जितिम् अनु यजमानः उत् जयति । सूक्तवाके
 “ अशेरहम् ” (तैसं १-६-४) इत्युज्जितानां वचनात् । अशेरहमिति चोपलक्षणं “ सोमस्याहम् ”
 (तैसं १-६-४) इत्यादिना सर्वासामुज्जितानाम् ॥

- १५ ‘ वाजवतीभ्याम् ’ इत्यादि ॥ “ वाजस्य मा प्रसवेन ” (तैसं १-६-४) इत्यादिभ्यां
 स्रुचौ व्यूहति विश्लेषयति । अध्वर्युणा क्रियमाणमनुमन्त्रयते—द्वाभ्यां व्यूहनं प्रतिष्ठित्यै भवति ।
 द्वाभ्यां हि पुरुषः प्रतितिष्ठति । पूर्ववद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

‘ यो वै यज्ञस्य ’ इत्यादि ॥ उभयतः यज्ञं दुग्धे पुरस्तादुपरिष्टाच्च । पूर्ववत्तलोपः ।
 ‘ एव वै ’ इत्यादि । एपः वक्ष्यमाणः यज्ञस्य एकः दोहः, इडायाम् एको दोहः । तत्रेडायां स

- २० प्रथमैऽनुवाके उक्तः “ सा मे सत्याशीः ” (तैसं १-७-१) इति ॥

उज्जितिमनुजयति दर्शपूर्णमासाम्यां भारुव्यानपं नुदते इति ॥ अनुष्ठितयोः दर्शपूर्णमासयोः अनेनोज्जिति-
 मन्त्रपाठेनोज्जितिरुत्थः संपूर्णता भवति । तां च यज्ञोज्जितिम् अनु देवाः अध्वर्युत्करणेन अजयन् ।
 तान्यां च संपूर्णाम्यां दर्शपूर्णमासाम्याम् असुरान् निराचक्रुः ॥

- २५ वाजवतीभ्यामिति ॥ स्रुग्व्यूहानुमन्त्रणं विधत्ते—‘ वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवाव
 रुन्दे ’ इति ॥ व्यूहति अध्वर्युणा क्रियमाणमनुमन्त्रयेदित्यर्थः ॥

द्वाभ्यामिति ॥ पादद्वयेनैव प्रकरणं स्थिरार्थं मन्त्रद्वित्वमित्याह—‘ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ’ इति ॥
 य इति ॥ कालविसिष्टम् “ एमा अग्नम् ” (तैसं १-६-४) इति मन्त्रपाठं विधातुं प्रस्तौति—
 ‘ यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान् यजत उभयत एव यज्ञं दुग्धे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चैप वा अन्यो यज्ञस्य दोह

[शोषाहुत्वनुमन्त्रणम्]

यर्हि होता यजमानस्य नाम गृहीयात् तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्नाशिपो दोहकामा
इति सश्रुता एव देवता दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चो-
परिष्ठाच्च रोहितेन त्वाऽग्निर्देवता गमयत्वित्याहैते वै देवाश्चा (३) यजमानः
प्रस्तरौ यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्चैरेव यजमानः सुवर्गं लोकं गमयति वि ते

मुञ्चामि रश्ना वि रश्मीनित्याहैप वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवेनं वि मुञ्चति ५

यर्हि होता । यजमानस्य । नाम । गृहीयात् । तर्हि । ब्रूयात् । एति । इमाः । अग्मन् ।
आशिप इत्या-शिपः । दोहकामा इति दोह-कामाः । इति । सश्रुता इति सम-स्तुताः । एव ।
देवताः । दुहे । अथो इति । उभयतः । एव । यज्ञम् । दुहे । पुरस्तात् । च । उपरिष्ठात् ।
च । रोहितेन । त्वा । अग्निः । देवताम् । गमयतु । इति । आह । एते । वै । देवाश्चा इति
देव-अश्चाः (३) । यजमानः । प्रस्तर इति प्र-स्तरः । यत् । एतैः । प्रस्तरमिति प्र-स्तरम् । १०
प्रहरतीति प्र-हरति । देवाश्चैरिति देव-अश्चैः । एव । यजमानम् । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । गमयति । वीति । ते । मुञ्चामि । रश्नाः । वीति । रश्मीन् । इति । आह । एपः । वै ।
अग्नेः । विमोक इति वि-मोकः । तेन । एव । एनम् । वीति । मुञ्चति ।

अत्र द्वितीयं दोहं विदधाति—‘ यर्हि होता ’ इत्यादि ॥ “ आ शास्ते यं यजमानोऽसी ”
(तैत्रा ३.५.१०) इत्यदःशब्दस्य स्थाने यदा यजमानस्य नाम गृह्णाति तदा ब्रूयात् १५
यजमानः । ‘ एमा अग्मन् ’ इत्यादि । संस्तुताः “ अग्निमावह ” (तैत्रा ३.५.३) “ अग्निर्दि
हविरजुपत ” (तैत्रा ३.५.१०) इत्यादिषु बहुधाः संकीर्तिताः । दर्शपूर्णमासदेवताः सर्वा एव
दुग्धे । अथो अपि च उभयतः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च यज्ञं दुग्धे ॥

‘ रोहितेन त्वा ’ इति प्रस्तरस्य प्रहियमाणस्यानुमन्त्रणम् ॥ तत्र एते रोहितादयः
देवानामग्न्यादीनामश्चाः (द्र. निषण्डु १.१५.२) । प्रस्तीर्यत इति प्रस्तरः । “ षदोरप् ” २०

हृदायामन्यः ’ इति ॥ एपः हृदानीमेव वक्ष्यमाणः ‘ एमा अग्मन् ’ इति मन्त्रपाठः पृथक् दोहः । पूर्वम्
हृदायाम् उक्तः “ सा मे सत्याऽऽशीः ” (तैसं १.७.१) इति मन्त्रपाठः पृथक् दोहः ॥

यर्हीति ॥ विधत्ते—‘ यर्हि होता यजमानस्य नाम गृहीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्नाशिपो दोह-
कामा इति सश्रुता एव देवता दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ’ इति ॥ होता सूक्त-
वाकं पठन्नास्ते—“ अयं यजमानोऽसी ” (तैत्रा ३.५.१०) इति । यदा नाम गृह्णाति तदानीम् २५
‘ एमा अग्मन् ’ इति मन्त्रं पठेत् । या देवताः “ अग्निमावह ” (तैत्रा ३.५.३) “ अग्निर्दि
हविरजुपत ” (तैत्रा ३.५.१०) इत्यादिना होत्रा बहुधाः संस्तुताः ताः सर्वा अप्यनेन मन्त्रपाठेन
यजमानो दुग्धे । किं चेदाकालीनो दोह हृदानीतनो दोह ह्युभयमपि संपादितं भवति ॥

१. ति-तदा तु ; मय-तदा । २. आ.ति.ना.हा-‘ ताः ’ नास्ति ।

सर्वं वृद्धक्ते घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह

प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदं ॥ ४ ॥

[दर्शपूर्णमासयोरुभयतो देवाश्चाः सुरेताः प्रजापतिर्मिथुनेनऽऽप्नोत्यथौ च]

सर्वम् । वृद्धक्ते । घृतवन्तमिति घृत-वन्तम् । कुलायिनम् । रायः । पोषम् । सहस्रिणम् । वेदः ।

५ ददातु । वाजिनम् । इति । आह । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आप्नोति । एति । अस्य ।

प्रजायामिति प्र-जायाम् । वाजी । जायते । यः । एवम् । वेदं ॥ ४ ॥

[मंसं १.४.५; काशं ३२.३-४]

~~~~~

१० अभिध्यायेत् इदं ममास्त्विति मनसा काङ्क्षेत्, मा इदमस्य भूयादिति वा । यं द्विष्यात् तस्य

नामधेयं 'विदेय' इत्यतः पुरा गृह्णीयात् । तत् सर्वम् अस्य वृद्धक्ते स्वयमेव गृह्णाति । वृजी

वर्जने, रौधादिकः । यद्वा—तत्सर्वं तस्य वर्जयति नाशयति । वेदितुः प्रजासु वाजी जायते
अन्नवानेव सर्वं भा जायते, सर्वत्र वा जायते ॥

इति सप्तमे चतुर्थोऽनुवाकः ॥

~~~~~

तदुभयमसुरसंबन्धि यत्र ऋषि निक्षिप्तं, तदुभयं देवाः कदाचिद् वेदेन भूमिं संमृजन्तोऽलभन्त । ततो
विद्यते वित्तमनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पन्नम् ॥

१५ यदिति ॥ विधेत्—' यद्यद्वातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृह्णीयात्तदेवास्य सर्वं वृद्धक्ते ' इति ॥

वैरिणः संबन्धि यद्गृहक्षेत्रादिकं यजमानो ' ममास्तु ' इति अभिध्यायेत् तस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्र-
मध्ये गृहीत्वा 'विदेय' इत्येतत्पदं पठेत् ॥

घृतवन्तमिति ॥ एतस्य मन्त्रस्यान्त्यभागे 'सहस्रिणम्' इति पदस्योच्चारणं प्रशंसति—

' घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ' इति ॥

२० एति ॥ मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति—' आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद ' इति ॥ प्रजायां

संततौ भा सर्वतः पुत्रोऽन्नसमुद्धो जायते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आप्यायनादिमन्त्राः]

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रुवा-
माप्यार्यमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आ प्यायतां ध्रुवा
घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽ प्याययति तामाप्यार्यमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो
यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभानाम् लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमानेने-
(१)त्याहाऽयं वै प्रजापतेर्विभानाम् लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन ५
ध्रुवाम् । वै । रिच्यमानाम् । यज्ञः । अन्विति । रिच्यते । यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा
इति प्र-जाः । ध्रुवाम् । आप्यार्यमानामित्या-प्यार्यमानाम् । यज्ञः । अनु । एति । प्यायते ।
यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा इति प्र-जाः । एति । प्यायताम् । ध्रुवा । घृतेन । इति ।
आह । ध्रुवाम् । एव । एति । प्याययति । ताम् । आप्यार्यमानामित्या-प्यार्यमानाम् । यज्ञः ।
अनु । एति । प्यायते । यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा इति प्र-जाः । प्रजापतेरिति १०
प्रजा-पतेः । विभानिति वि-भान् । नाम् । लोकः । तस्मिन् । त्वा । दधामि । सह । यजमानेन
इति (१) । आह । अयम् । वै । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । विभानिति वि-भान् । नाम् ।
लोकः । तस्मिन् । एव । एनम् । दधाति । सह । यजमानेन ।

‘आप्यायताम्’ इति ध्रुवाया आप्यायमानाया अनुमन्त्रणम् । तामाप्यायमानां स्तोतु-
माह—‘ध्रुवां वै’ इत्यादि ॥ अनोलक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.८४) । रिचिर् रेचने, १५
रौधादिकः कर्मकर्तरि यक् । व्यत्ययेनाधुदात्तत्वम् । “अचः कर्तृयकि” (पा ६.१.१९५)
इति वा व्यत्ययेन अनजन्तस्य भवति । श्यन् वा व्यत्ययेन । ओप्यायी वृद्धौ । गतमन्यत् ॥

चतुर्थे शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याताः । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

ध्रुवामिति ॥ तत्राऽऽप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्वयव्यतिरेकान्यां प्रस्तौति—‘ध्रुवां वै रिच्यमानां
यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यार्यमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं २०
प्रजाः’ इति ॥ ध्रुवायां रिच्यमानायां यज्ञस्यासंपूर्त्या यजमानस्य ऋषाभावात् सदीयप्रेजानाम् अज्ञाप-
भाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये’ योज्यम् ॥

एति ॥ मन्त्रं व्याचष्टे—‘आ प्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽ प्याययति तामाप्यायमानां
यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः’ इति ॥

प्रजापतेरिति ॥ यजमानभागप्राशनमन्त्रं व्याचष्टे—‘प्रजापतेर्विभाश्राम लोकस्तस्मिन्स्त्वा २५
दधामि सह यजमानेनेत्याहायं वै प्रजापतेर्विभाश्राम लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन’ इति ॥
विशेषेण कर्मभूमित्वेन भातीति विभान् अयं भूलोकः । एनं यजमानभागम् ॥

१. तं.ति-प्रत्ययेन (१) ।

१. आ.ना.म४.हा-रिक्तायाम् । २. म४-कुशलाभावात् । ३. आ.ना.हा-प्रजायाः । ४. म४-
एवमाप्यायनेऽपि, ने-एवमस्यान्वयेऽपि ।

रिच्यत इव वा एतद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणात्येतावान्
 वै यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव
 यज्ञं प्रति घ्रापयत्येतद्वै सूयवसस सोदकं यद्वर्हिश्चाऽऽपच्यैत(२) यद्यजमानस्याऽऽ-
 यतनं यद्वेदिर्यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने सूयवसस सोदकं कुरुते
 रिच्यते इव वै एतत् यत् यजते यत् यजमानभागमिति यजमान-भागम् ।
 प्राश्नातीति प्र-अश्नाति । आत्मानम् । एव । प्रीणाति । एतावान् वै । यज्ञः । यावान् ।
 यजमानभाग इति यजमान-भागः । यज्ञः । यजमानः । यत् । यजमानभागमिति यजमान-
 भागम् । प्राश्नातीति प्र-अश्नाति । यज्ञे । एव । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । एतत् वै ।
 सूयवसमिति सु-यवसम् । सोदकमिति स-उदकम् । यत् । वर्हिः । च । आपः । च । एतत्
 (२) । यजमानस्य । आयतनमित्या-यतनम् । यत् । वेदिः । यत् । पूर्णपात्रमिति पूर्ण-पात्रम् ।
 अन्तर्वेदीत्यन्तः-वेदि । निनयतीति नि-नयति । स्वे । एव । आयतन इत्या-यतने ।
 सूयवसमिति सु-यवसम् । सोदकमिति स-उदकम् । कुरुते ।

‘ प्रजापतेर्विमान् ’ इति । यजमानप्राशनमन्त्रः । ‘ अयं लोकः मनुष्यलोकः सूर्यादिभिः
 विविधं भातीति विमान् ।

‘ रिच्यत इव ’ इत्यादि । नियमैः कर्शितत्वात् रिच्यते इव यजमानः । स आत्मीयभाग-
 प्रांशनेन आत्मानं तर्पयति ।

‘ एतावान् ’ इत्यादि ॥ प्राधान्यात् यज्ञः यजमानः इति तदधीनत्वात् तन्निवृत्तेः ॥

‘ एतद्वै ’ इत्यादि ॥ पूर्णपात्रविधिः । सूयवसस सोदकं चानेनैतत् क्रियते, यत्
 आपः च वर्हिः च संयोज्यन्ते । किञ्च एतत् यजमानस्य आयतनं गृहं यत् वेदिः

तस्मात् यत् इदम् अन्तर्वेदि प्रणीतासु पूर्णपात्रम् आनयति तदेतत् स्वे एव
 आयतने आत्मापं सूयवसस सोदकं च कुरुते ॥

रिच्यत इति ॥ यजमानस्य रिक्तीकरणनिवारणेन भागप्राशनं प्रशंसति—‘ रिच्यत इव वा
 एतद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणाति ’ इति ॥ यजते इति यत्, एतेन पुरोडाशाज्य-
 खानाज्यद्रव्यदानेः यजमानो रिक्त इव भवति । भागप्राशनेन तु प्रीतस्तं केशं जहाति ॥

एतावानिति ॥ यज्ञप्रतिष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव प्रशंसति—‘ एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो
 यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रति घ्रापयति ’ इति ॥ यजमानस्य भागः एतावान्
 अस्ति एतावान् एवेह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञः, अवशिष्टस्य देवैर्ऋत्विग्भिश्च भक्ष्यमाणत्वात् ।
 स्वयं च यज्ञस्वामित्वेन यज्ञमकः । तथा सति यजमानेन भागे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः प्रतिघ्रापितो भवति ॥

२. तं.ति-भागवत्प्राशनेन ।

५. आ.ना.हा-‘द्रव्यहोमे ।

आप्यायनादिमन्त्राः]

सदसि सन्मै भूया इत्याहाऽऽपो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन् धत्ते
 सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो
 मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथो (३) यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्त-
 मनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति

सत् । असि । सत् । मे । भूयाः । इति । आह । आपः । वै । यज्ञः । आपः । अमृतम् ।
 यज्ञम् । एव । अमृतम् । आत्मन् । धत्ते । सर्वाणि । वै । भूतानि । व्रतम् । उपयन्तमित्युप-
 यन्तम् । अनु । उपेति । यन्ति । प्राच्याम् । दिशि । देवाः । ऋत्विजः । मार्जयन्ताम् । इति ।
 आह । एषः । वै । दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श-पूर्णमासयोः । अवभृथ इत्यव-भृथः (३) ।
 यानि । एव । एनम् । भूतानि । व्रतम् । उपयन्तमित्युप-यन्तम् । अनुपयन्तीत्यनु-उपयन्ति ।
 तैः । एव । सह । अवभृथमित्यव-भृथम् । अवैति । एति ।

तत्र 'सदसि सन्मै' इति पूर्णपात्र आनीयमाने यजमानो जपति ॥ 'आपो वै'
 इत्यादि । गतम् । 'यज्ञम्' 'अमृतम्' आत्मनि स्थापयति अनेन मन्त्रेण । सदादिपदैर्यज्ञामृते
 अभिधीयते इति भावः ॥

'सर्वाणि' इत्यादि ॥ व्रतोपायनकाल एवैनम् 'अनु' सर्वाणि 'भूतानि' देवादीनि
 'उप' यन्ति उपगच्छन्ति । इदानीं तैः सर्वैः सहावभृथमवैति । कः पुनरयमवभृथ इत्याह— १५
 'प्राच्याम्' इत्यादि । अनेन मन्त्रेण यदिशां व्युत्सेचनम् ॥

'विष्णुमुखाः' इत्यादि ॥ विष्णुक्रमाणां क्रमणविधिः । ते च 'विष्णोः क्रमोऽसि'
 (तैसं १.६.५) इत्यादयः । 'विष्णुमुखाः विष्णुप्रधानाः । 'अनपजय्यन् अन्यैरपजेतुमशक्यम् ।

एतदिति ॥ पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रस्तौति— 'एतद्वै सूयवसः सोदकं यद्वाह्निश्चाऽऽपश्चै-
 त्तयजमानस्याऽऽयतनं यद्देदिः' इति ॥ वेदेहविधोररणेन यजमानस्थानत्वं । एतत् च स्थानं वाहिनाऽऽस्ती- २०
 णत्वाद् समीचीनवृणोपेतं प्रणीतानामत्र स्थापितत्वाद्दुदकीपेतं च ॥

यदिति ॥ विधत्ते— 'यत्पूर्णपात्रमन्तर्धेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने सूयवसः सोदकं कुरुने'
 इति ॥ 'सूयवसं वृणसमृद्धिं' 'सोदकम्' उदकसमृद्धिं च 'कुरुने' ॥

सदसीति ॥ विनयनमन्त्रं व्याचष्टे— 'सदसि सन्मै भूया इत्याहपो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञ-
 मेवामृतमात्मन् धत्ते' इति ॥ अपां यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञत्वम् । जीवनहेतुत्वाच्चामृतत्वम्, तस्मादपोऽ- २५
 भिलक्ष्य 'सन्मै भूयाः' इत्युक्ते सति यज्ञरूपम् 'अमृतं' स्वस्मिन् धारयति ॥

सर्वाणीति ॥ व्युत्सेचनमन्त्रं व्याचष्टे— 'सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां
 दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथो यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति
 तैरेव सहावभृथमवैति' इति । यो यजमानो यज्ञयतमुपैति तम् 'अनु' देवपित्रादीनि 'सर्वाणि' 'भूतानि'
 व्रतं प्रारभन्ते । अतो देवपित्रादिमार्जनप्रतिपादकेनानेन मन्त्रेण तैः सर्वैर्भूतैः सहावभृथं प्रान्नोति ॥ ३०

६. म४—'सोदकम्' नास्ति । ७. त. म४—तस्मिन् ।

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमस्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽ-
स्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्च
छन्दोभिरेवमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति ॥ ५ ॥

[यजमानेनेति चैतदवभृथो दिशः सुत च]

५ विष्णुमुखा इति विष्णु-मुखाः । वै । देवाः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् ।
अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभीति । अजयन् । यत् । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् ।
क्रमते । विष्णुः । एव । भूत्वा । यजमानः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् ।
अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभीति । जयति । विष्णोः । क्रमः । असि । अभिमातिहेत्यभिमाति-हा ।
१० इति । आह । गायत्री । वै । पृथिवी । त्रैष्टुभम् । अन्तरिक्षम् । जागती । द्यौः ।
आनुष्टुभीरित्यानु-स्तुभीः । दिशः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । इमान् । लोकान् ।
यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । अभीति । जयति ॥ ५ ॥

[मंत्रे १.४.७; कांसे ३२.५]

क्रियाविशेषणम् । “अचो यत्” (पा ३.१.२७) । “क्षयज्यौ शवयार्थे” (पा ६.१.८१)
१५ इति अयादेशः । “यतोश्चातदर्थे” (पा ६.२.१५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘विष्णोः क्रमो-
ऽसि’ इति । चतुर्णां क्रमाणां ग्रहणम् । त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्शन्देभ्य उत्सादित्वाद्ञ (पा ४.१.८६) ।
‘आनुष्टुभीः आनुष्टुभ्यः । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘छन्दो-
भिरेव’ इत्यादि । गायत्र्यादयः पृथिव्यादीनां कारणानि ; कारणेन च कार्यजयः सुकारः इति भावः ।
‘यथापूर्वम्’ इति । अनपज्यमित्यर्थः, अनुक्रमेण वा ॥
इति सप्तमे पञ्चमोऽनुवाकः ॥

२०

विष्णुमुखा इति ॥ विष्णुक्रमान् विधत्ते--‘विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननप-

ज्यमस्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभि जयति’
इति ॥ ‘देवाः पूर्व स्वेषु विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिमानिवैः सहिता अन्यैर्जंतु यथा न शक्यते तथा
‘इमान् लोकान् अजयन् । “अतो यजमानो विष्णुक्रमान् क्रमते इति यत् विष्णुः एव भूत्वा
‘इमान् लोकान् अभि जयति’ ॥

२५

विष्णोरिति ॥ तत्रत्यान् मन्त्रान् व्याचष्टे- ‘विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै
पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति’ इति ॥
गायत्र्यादिच्छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकस्वामित्वेन तैः सह लोकानां जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु ‘गायत्रेण छन्दसा’
इत्यादि पठित्वमित्यभिप्रायः ॥

३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमपराष्टके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

८-८. क.तं.ति.म४-अतो यजमानोऽपि विष्णुकर्मैः तथा जयति; इ-अतो यजमानो विष्णुकर्मतया
जयते; पा-अतो यजमानो विष्णुकर्मतया जयति; उ-‘अतो...अभिजयति’ नास्ति ।

उपस्थानादिमन्त्राः]

अगन्म सुवः सुवर्गन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति संदशस्ते मा छित्सि
यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽ वृक्षीत्याह यथायजुरेवैतत् सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा
अस्यायुर्मे धेहीत्याहाऽऽशिर्षमेवैतामा शास्ते प्र वा एपोऽस्माहोकाच्च्यवते यो

(१) विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते

अगन्म । सुवः । सुवः । अगन्म । इति । आह । सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । लोकम् । एति । ५
संदश इति सम्-दशः । ते । मा । छित्सि । यत् । ते । तपः । तस्मै । ते । मा । एति । वृक्षि ।
इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् । सुभूरिति सु-भूः । असि । श्रेष्ठः ।
रश्मीनाम् । आयुर्धा इत्यायुः-धाः । असि । आयुः । मे । धेहि । इति । आह । आशिषमित्या-
शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । प्रेति । वै । एपः । अस्मात् । लोकात् । च्यवते ।
यः (१) । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् । क्रमते । सुवर्गायिति सुवः-गाय । हि । लोकाय । १०

विष्णुक्रमा इति विष्णु-क्रमाः । क्रम्यन्ते ।

‘अगन्म सुवः’ इत्याहवनीयोपरस्थानम् ॥ ‘यथायजुः’ इति । यथा यजुर्वदति तथै-
वैतत् संपद्यते । देवसंदर्शनादनुष्ठानलक्षणादविच्छेदनं, ‘तपसश्च देवपरिचरणलक्षणात्’
अविच्छेदनमिति ॥

‘सुभूः’ इत्यादित्योपरस्थानम् ॥ ‘आशिषम्’ ‘आयुर्मे धेहि वचो मयि धेहि’ (तैस १५
१-६-६) इति ‘एताम्’ ‘आ’ ‘शास्ते’ । अनेन मन्त्रेण लभते च यथाऽऽशासनमिति भावः ॥

‘प्र वा एपः’ इत्यादि ॥ हेतुमाह—‘सुवर्गाय’ इति । उक्तमुपरस्थानान्तं विष्णु-
क्रमाणां क्रमणम् । तत्रैवायं विशेष उच्यते—ब्रह्म घदितुं शीलं येषां ते आहुः । ‘सः’ ‘विष्णु-

भाष्यायनादिमन्त्राः पत्रमे व्याख्याताः । उपस्थानादिमन्त्राः षष्ठे व्याख्यायन्ते—

अगन्मेति ॥ तत्राऽऽहवनीयोपरस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—‘अगन्म सुवः सुवर्गन्मेत्याह २०
सुवर्गमेव लोकमेति’ इति ॥ द्विरुक्त्याऽऽदरस्य प्रतीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव ॥

संदश इति ॥ उत्तरभागं व्याचष्टे—‘संदशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षीत्याह
यथायजुरेवैतत्’ इति ॥ अस्मिन् यजुषि तपःशब्ददर्शनात् तपसश्च विच्छिन्नो मा भूमिति यत् प्रतीयत्
एतद्यजुरनतिक्रम्य तथैव प्राप्यते ॥

सुभूरिति ॥ आदित्योपरस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—‘सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेही- २५
त्याहाऽऽशिर्षमेवैतामा शास्ते’ इति ॥ ‘आयुर्मे धेहि’ इत्यनेनासीः प्रतीयते ॥

प्रेति ॥ ‘इदमहम्’ इत्यादिकं ‘वरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्ताति—’ प्र वा एपोऽस्माहो-
काच्च्यवते यो विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वे
विष्णुक्रमान् क्रमते य इमोलोकात् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिंसं लोकं प्रत्यघरोहेदिति’ इति ॥ विष्णुक्रमाणां

१-१. तै-तपस्य देवपरिचरणात्; ति-तपस्य देवपरिचरणम् ।

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽ-
स्पभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीदिशश्
छन्दोभिरेवमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति ॥ ५ ॥

[यजमानेनेति चैतदेवभूयो दिशः सप्त च]

- ५ विष्णुमुखा इति विष्णु-मुखाः । वै । देवाः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् ।
अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभीति । अजयन् । यत् । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् ।
क्रमते । विष्णुः । एवं । भूत्वा । यजमानः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् ।
अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभीति । जयति । विष्णोः । क्रमः । अस्ति । अभिमातिहेत्यभिमाति-हा ।
१० इति । आह । गायत्री । वै । पृथिवी । त्रैष्टुभम् । अन्तारिक्षम् । जागती । द्यौः ।
आनुष्टुभीरित्यानु-स्तुभीः । दिशः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । इमान् । लोकान् ।
यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । अभीति । जयति ॥ ५ ॥

[भेस १.४.७; कास ३२.५]

- क्रियाविशेषणम् । “अथो यत्” (पा ३.१.२७) । “क्षयज्यौ शक्यार्थे” (पा ६.१.८१)
१५ इति अयादेशः । “यतश्चातदर्थे” (पा ६.२.१५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘विष्णोः क्रमो-
ऽस्ति’ इति । चतुर्णां क्रमाणां ग्रहणम् । त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्शब्देभ्य उत्सादित्वाद्जन् (पा ४.१.८६) ।
‘आनुष्टुभीः आनुष्टुभ्यः । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘छन्दो-
भिरेव’ इत्यादि । गायत्र्यादयः पृथिव्यादीनां कारणानि ; कारणेन च कार्यजयः सुकरः इति भावः ।
‘यथापूर्वम्’ इति । अनपज्यमित्यर्थः ; अनुक्रमेण वा ॥
इति सप्तमे पञ्चमोऽनुवाकः ॥

२०

विष्णुमुखा इति ॥ विष्णुक्रमान् विधत्ते--‘विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननप-
ज्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभि जयति’
इति ॥ ‘देवाः पूर्व स्वेषु विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिमानिदेवैः संहिता अन्यैर्ज्ञेतुं यथा न शक्यते तथा
‘इमान्’ ‘लोकान्’ अजयन् । “अतो यजमानो ‘विष्णुक्रमान्’ ‘क्रमते’ इति ‘यत्’ ‘विष्णुः’ ‘एव’ ‘भूत्वा’
‘इमान्’ ‘लोकान्’ ‘अभि’ ‘जयति’ ॥

२५

विष्णोरिति ॥ तत्रत्यान् मन्त्रान् व्याचष्टे- ‘विष्णोः क्रमोऽस्पभिमातिहेत्याह गायत्री वै
पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीदिशश्छन्दोभिरेवमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति’ इति ॥
गायत्रादिछन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकस्वामित्वेन तैः सह लोकानां जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु ‘गायत्रेण छन्दसा’
इत्यादि पठितमित्यभिप्रायः ॥

३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

८-८. क.तं.ति.म४-अतो यजमानोऽपि विष्णुक्रमैः तथा जयति; इ-अतो यजमानो विष्णुक्रमतया
जयते; पा-अतो यजमानो विशुक्रमतया जयति; उ-‘अतो...अभिजयति’ नास्ति ।

उपस्थानादिमन्त्राः]

अगन्म सुवः सुवर्गग्नेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति संदृशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽ वृक्षीत्याह यथायजुरेवैतत् सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्धे धेहीत्याहाऽऽशिर्षमेवैतामा शास्ते प्र वा एपोऽस्माद्धोकाच्यवत्ते यो

(१) विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते

अगन्म । सुवः । सुवः । अगन्म । इति । आह । सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । लोकम् । एति । ५
संदृश इति सम्-दृशः । ते । मा । छित्सि । यत् । ते । तपः । तस्मै । ते । मा । एति । वृक्षि ।
इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् । सुभूरिति सु-भूः । असि । श्रेष्ठः ।
रश्मीनाम् । आयुर्धा इत्यायुः-धाः । असि । आयुः । मे । धेहि । इति । आह । आशिपमित्या-
शिर्षम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । प्रेति । वै । एपः । अस्मात् । लोकात् । च्यवते ।
यः (१) । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् । क्रमते । सुवर्गायेति सुवः-गार्थ । हि । लोकाय । १०
विष्णुक्रमा इति विष्णु-क्रमाः । क्रम्यन्ते ।

‘अगन्म सुवः’ इत्याहवनीयोपरधानम् ॥ ‘यथायजुः’ इति । यथा यजुर्वदति तथै-
वैतत् संपद्यते । देवसंदर्शनादनुष्ठानलक्षणादविच्छेदनं, ‘तपसश्च देवपरिचरणलक्षणात्’
अविच्छेदनमिति ॥

‘सुभूः’ इत्यादित्योपरधानम् ॥ ‘आशिपम्’ ‘आयुर्धे धेहि वचो मयि धेहि’ (तैसं १५
१.६.६) इति एताम् ‘आ’ शास्ते । अनेन मन्त्रेण लभते च यथाऽऽशासनमिति भावः ॥

‘प्र वा एपः’ इत्यादि ॥ हेतुमाह—‘सुवर्गाय’ इति । उक्तमुपस्थानान्तं विष्णु-
क्रमाणां क्रमणम् । तत्रैवायं विशेष उच्यते—ब्रह्म वदितुं शीलं येषां ते आहुः । ‘सः’ ‘विष्णु-

भाष्यायानादिमन्त्राः पद्यमे व्याख्याताः । उपस्थानादिमन्त्राः पद्ये व्याख्यायन्ते—

अगन्मेति ॥ तत्राऽऽहवनीयोपरधानमन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—‘अगन्म सुवः सुवर्गग्नेत्याह २०
सुवर्गमेव लोकमेति’ इति ॥ द्विरुक्त्याऽऽदरस्य प्रतीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव ॥

संदृश इति ॥ उत्तरभागं व्याचष्टे—‘संदृशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षीत्याह
यथायजुरेवैतत्’ इति ॥ अस्मिन् यजुषि तपःशब्ददर्शानात् तपसश्च विच्छिन्नो मा भूमिति यत् प्रतीयत
पतद्यजुरनतिक्रम्य तथैव प्राच्यते ॥

सुभूरिति ॥ आदित्योपरधानमन्त्रं व्याचष्टे—‘सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्धे धेही- २५
त्याहाऽऽशिर्षमेवैतामा शास्ते’ इति ॥ ‘आयुर्धे धेहि’ इत्यनेनाशीः प्रतीयते ॥

प्रेति ॥ ‘इदमहम्’ इत्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—‘प्र वा एपोऽस्माद्धो-
काच्यवत्ते यो विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स एवं
विष्णुक्रमान् क्रमते य इनाँल्लोकान् भाग्यन्स्य संविद्य पुनरिमे लोकं प्रयवरोहेदिति’ इति ॥ विष्णुक्रमाणां

१-१. तं-तपश्च देवपरिचरणात्, ति-तपश्च देवपरिचरणम् ।

[उपस्थानदिमन्त्रः]

ब्रह्मवादिनां वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान् क्रमेत् य इमाँह्लोकान् आर्तुव्यस्य संविद्य पुनरिमं
 लोकं प्रत्यवरोहेदित्येष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं आर्तुव्यमाम्यो
 दिग्भ्योऽस्यै दिव इतीमानेव लोकान् आर्तुव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं
 प्रत्यवरोहति सं (२) ज्योतिषाऽभूचमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यै-

५ ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । सः । तु । वै । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् ।
 क्रमेत् । यः । इमान् । लोकान् । आर्तुव्यस्य । संविद्येति सम्-विद्यं । पुनः । इमम् ।
 लोकम् । प्रत्यवरोहेदिति प्रति-अवरोहत् । इति । एषः । वै । अस्य । लोकस्य । प्रत्यवरोह इति
 प्रति-अवरोहः । यत् । आहं । इदम् । अहम् । अमुम् । आर्तुव्यम् । आभ्यः । दिग्भ्य इति
 दिक्-भ्यः । अस्यै । दिवः । इति । इमान् । एव । लोकान् । आर्तुव्यस्य । संविद्येति सम्-विद्यं ।
 पुनः । इमम् । लोकम् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति । समिति (२) । ज्योतिषा ।
 अभूचम् । इति । आह । अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति ।

क्रमान् क्रमितुमर्हति यः इमान् लोकान् पृथिवीप्रभृतीन् आर्तुव्येण निजसंस्तुतैरर्जितान्
 संविद्य लब्ध्वा आत्मसात्कृत्य तत्र तत्रारुह्य पुनः इमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहेत् इति ।

१५ 'एष वै' इत्यादि । 'इदमहम्' इत्यस्य मन्त्रस्य वचनं आर्तुव्यलोकानां संवेदनस्य पुनरिह
 प्रत्यवरोहस्य च साधनमित्यर्थः । आभ्यः दिग्भ्यः अस्यै दिवः इति द्वयोरुपादानेन सर्वान्
 आर्तुव्यस्य लोकानुपलक्षयन् तेषां भूयस्त्वं गमयति । हस्ताग्रेण निदर्शयन्निर्दंशब्दं प्रयुङ्क्ते ॥
 'सं ज्योतिषा' इत्यात्माभिदर्शनम् ॥ 'प्रति तिष्ठति' इति । प्रतिष्ठयाभिदीप्त्या संगच्छते ॥

स्वर्गोर्धेत्वादिष्णुक्रमैः अस्मान् लोकान् प्रच्युतिर्भवति । तस्याः प्रच्युतेः परिहारोपायं ब्रह्मवादिनां
 परस्परमेवाहुः--य. यजमानः वैरिणः इमान् लोकान् तेन संपादितान् वैरिनिःसारणेन लब्ध्वा विष्णु-
 क्रमैः स्वर्गारोहणादूर्ध्वं पुनः इमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहेत् स एव यजमानो विष्णुक्रमेषु चतुरः इति ॥
 एष इति ॥ मन्त्रं व्याचष्टे--'एष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं आर्तुव्यमाम्यो
 दिग्भ्योऽस्यै दिव इतीमानेव लोकान् आर्तुव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहति' इति ॥ 'इदमहम्'
 इत्यादिमन्त्रम् आह इति यत् एषः एव पाठः अस्य मूलोक्तस्य संबन्धी प्रत्यवरोहः ॥

समिति ॥ धात्माभिदर्शनमन्त्रं व्याचष्टे--'सं ज्योतिषाऽभूचमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठति' इति ॥ एतद्व्योक्त्यापत्तेः ज्योतिषा संगतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् ॥

२-२. तं.ति-आर्तुव्यलोकानुपलक्षयते ।

१. इ.उ.पा-लब्धान् ।

उपस्थानादिमन्त्राः]

न्द्रीमावृत्तमन्वावर्तते इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽशिपमे (३) वैतामा शास्ते ऐन्द्रीम् । आवृत्तमित्या-वृत्तम् । अन्वावर्तते इत्यनु-आवर्तते । इति । आह । असौ । वै । आदित्यः । इन्द्रः । तस्य । एव । आवृत्तमित्या-वृत्तम् । अन्विति । पर्यावर्तते इति परि-आवर्तते । ५
दक्षिणा । पर्यावर्तते इति परि-आवर्तते । स्वम् । एव । वीर्यम् । अन्विति । पर्यावर्तते इति परि-आवर्तते । तस्मात् । दक्षिणः । अर्धः । आत्मनः । वीर्यावत्तर इति वीर्यावत्-तरः । अथो इति । आदित्यस्य । एव । आवृत्तमित्या-वृत्तम् । अन्विति । पर्यावर्तते इति परि-आवर्तते । समिति । अहम् । प्रजयेति प्र-जया । समिति । मया । प्रजेति प्र-जा । इति । आह ।
आशिपमित्या-शिपम् (३) । एव । एताम् । एति । शारते । १०

‘ ऐन्द्रीमावृत्तम् ’ इत्युदकपर्यावर्तनमन्त्रः ॥ ‘ असौ वै ’ इत्यादि । ईश्रत्वात् ‘ इन्द्रः ’ आदित्यः ‘ तस्य ’ आवृत्तं पर्यावृत्तिं तेन पूर्वं कृतं यजमानः ‘ अनु ’ पर्यावर्तते । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.८४) । ‘ दक्षिणा दक्षिणेन शरीरभागेन प्रदक्षिणमिति यावत् । “ दक्षिणादाच् ” (पा ५.३.३६) । ‘ स्वमेव ’ इत्यादि । ‘ आत्मनः शरीरस्य ’ दक्षिणः एकदेशो ‘ वीर्यावत्तरः इतरस्मात् । छान्दसं दीर्घत्वम् । “ दक्षिणस्यादिगाह्यायाम् ” (द्र.फि १५.८,९) इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ अथो अपि च । पुनर्वचनं प्रादक्षिण्यफलप्रदर्शनार्थम् ॥

‘ समहम् ’ इत्युपस्थानमन्त्रः ॥ ‘ आशिपम् ’ इति । “ ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह ” इति (द्र.पाभा ५.२.२८) योग्यभूतगमनक्रियोपस्थानात् प्रजया संगसीयेति लाभादेवमुक्तम् ॥

ऐन्द्रीमिति ॥ प्रदक्षिणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे--‘ ऐन्द्रीमावृत्तमन्वावर्तते इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तते ’ इति ॥ परमश्रुतयोगादादित्यस्येन्द्रत्वम् ॥ २०

दक्षिणेति ॥ प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते--‘ दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तते ’ इति ॥ ‘ दक्षिणा प्रादक्षिण्येन । दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य ’ परिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यानिश्रयसन्नायान् तद्देवानुसृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति । यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुतेरभिप्रेतं ‘ तस्मात् ’ लोकेऽपि सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणइन्द्रस्यैव वीर्यानिश्रय उपलभ्यते । किं च, आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणीकरोति २५ तदप्यश्राऽनुसृतं भवति ॥

३. तं-भूयोग्यभूतं; ति-योग्यभूतक्रियोपस्थानात् ।

२. आ,इ,उ,पा-परिभ्रामणात्; तं,ति-परिस्वावणम्; म४-या भ्रमणम् । ३. आ-लोकेषु ।

४. म४-दक्षिणभागस्यैव ।

तैष ३०

[उपस्थानादिमन्त्राः]

समिद्धो अग्ने-भे दीदिहि-समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतद्वसुमान् यज्ञो
वसीयान् भूयासमित्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यते
आग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप तिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या
समिद्ध इति सम्-इद्धः । अग्ने । मे । दीदिहि । । समेद्धेति सम्-एद्धा । ते । अग्ने । दीद्यासम् ।
५ इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् । वसुमानिति वसु-मान् । यज्ञः ।
वसीयान् । भूयासम् । इति । आह । आशिपमित्या-शिपम् । एव । एताम् । एति ।
शास्ते । बहु । वै । गार्हपत्यस्येति गार्ह-पत्यस्य । अन्ते । मिश्रम् । इव । चर्यते ।
आग्निपावमानीभ्यामित्याग्नि-पावमानीभ्याम् । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । उपेति । तिष्ठते ।
पुनाति । एव । अग्निम् । पुनीते । आत्मानम् । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-ष्ठित्यै- ।

१० 'समिद्धः' इति समिदाधानम् ॥ यथायजुरेवैतद्भवति । 'दीद्यासम्' इति
दीप्तिमत्त्वाशासनम् ॥

'वसुमान्' इत्युपस्थानम् ॥ 'आशिपम्' इति । 'वसीयान् भूयासम्' इत्यनेन
एताम् आशिपम् आ शास्ते । लभते च यथाऽऽशासनमिति ॥

'बहु वै' इत्यादि ॥ गार्हपत्यस्य अन्ते समीपे मिश्रम् इव पापशबलमिव बहु
१५ चर्यते परद्रोहचिन्तादि धुद्रजन्तुवधादि च, येन अग्निरप्यपूतः स्यात् । तस्मात् आग्नि-
पावमानीभ्याम् ऋग्याम् "अग्ने आयूंषि पवसे" (तैसं १-३-१४) इत्याभ्यां गार्हपत्यम्
उप तिष्ठते । पुनाति एव अग्निं पुनीते चैव आत्मानम् । कर्त्रभिप्रायत्वाद्दुत्तरात्मनेपदम्* ।

समिति ॥ विपर्ययेणाऽऽवृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे— 'समिद्धं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽशिपमेवै-
तामा शास्ते' इति ॥ स्वयं यथा प्रजादिना संगच्छते तथा प्रजादिरपि स्वेन संगच्छत इत्येतदुभयं द्वितीया-
२० वृत्त्या प्रार्थ्यते ॥

समिद्ध इति ॥ समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन व्याचष्टे— 'समिद्धो अग्ने भे दीदिहि समेद्धा
ते अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतद्' इति ॥

वसुमानिति ॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे— 'वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासमित्या-
हाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते' इति । वसीयान् अतिशयेन घनवान् ॥

२५ घञ्छिति ॥ विधत्ते— 'बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यते आग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप
तिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै' इति ॥ गार्हपत्योऽजस्रं धार्यते । तथा सति तस्मिन्नग्नौ
बहुविधजन्तुपातः संभाव्यते । अतो यजमानेन गार्हपत्यस्य समीपे पापमिश्रमिव होमादि कर्मानुष्ठीयते ।

४. शुद्धोक्तः पाठः । लिखितपुस्तकेषु—'चिन्तादिषु' । * (द्र.पा १-३-७२) ।

५. आ-एतदर्थनिधौ पाठः । ६. आ-पातकम् ।

उपस्थानादिमन्त्राः]

अग्नें गृहपत इत्याह (४) यथायजुरेवैतच्छ्रुतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धि-
पीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिपमा शासे तन्तवे
ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते
तामाशिपमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो (५) जातः स्यात्तेज
एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति

अग्नें गृहपत इति गृह-पते । इति आह (४) । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् ।
शतम् । हिमाः । इति । आह । शतम् । त्वा । हेमन्तान् । इन्धिपीय । इति । वाव । एतत् ।
आह । पुत्रस्य । नाम । गृह्णाति । अन्नादमित्यन्न-अदम् । एव । पुनम् । करोति । ताम् ।
आशिपमित्या-शिपम् । इति । शासे । तन्तवे । ज्योतिष्मतीम् । इति । ब्रूयात् । यस्य ।
पुत्रः । अजातः । स्यात् । तेजस्वी । एव । अस्य । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । पुत्रः । १०
जायते । ताम् । आशिपमित्या-शिपम् । इति । शासे । अमुष्मै । ज्योतिष्मतीम् । इति ।
ब्रूयात् । यस्य । पुत्रः (५) । जातः । स्यात् । तेजः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति
ब्रह्म-वर्चसम् । दधाति ।

सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः लसार्वाधातुक्स्वरेण बाध्यते इत्याद्युदात्तत्वम्^{१०} । पुनातीत्यत्र तस्य
पित्वाद्धिकरणस्वरः, समानवाक्ये पदात् परत्वाभावादुभयत्रापि निघाताभावः (पा ८-१-१६, १५
१७, १८) । 'द्राम्याम्' इति । उपतिष्ठत इत्येव । 'प्रतिष्ठित्यै' इति । द्वित्वान्वयात्
पद्म्यामिष प्रतिष्ठितो भवति । पूर्ववद्भूतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'अग्ने गृहपते' इत्युपस्थानमेव ॥ 'यथायजुः' इति । सुगृहपतित्वावातिर्ग्योतिष्म-
दपत्यल्लभश्चेतद्यथायजुर्भवत्येव ॥

'शतं हिमाः' इत्यादि ॥ व्याख्यातम् अग्निहोत्रान्युपस्थाने "सं पश्यामि" (तैसं १-५-६) २०
इत्यत्र ॥

"ततो " अन्नं जायंति " (तैसं. १-३-१४) इत्याद्याम्यामिपवमानदेवताकाम्यां शुद्धिहेतुम्याम्याम्
अन्युपस्थाने षट्ठेः स्वस्य च शुद्धिर्भवति ॥

अन्न इति ॥ अन्यमपि गार्हपत्योपस्थानमन्त्रं ध्याचष्टे— 'अग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतच्छ्रुतं
हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिपीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिपमा २५
शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशि-
पमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति' इति ॥

अन्नात् अन्नमिति प्रतीयते । 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः लसार्वाधातुक्स्वरेण बाध्यते इत्याद्युदात्तत्वम्'
इति षट्ठः संभाव्यते । द्र. पा. १-१-५८; वा ९ ।]

७. ति-सत्र; म४-अत्र । ८. आ. ३. उ. पा.—देवताकाम्याम् ।

यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि
 मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैतं युनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्या
 ईश्वरं वै व्रतमर्विसृष्टं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिपमित्याह व्रतमेव (६)
 वि सृजते शान्त्या अप्रदाहाय

- ५ यः । वै । यज्ञम् । प्रयुज्येति प्र-युज्य । न । विमुञ्चतीति वि-मुञ्चति । अप्रतिष्ठान इत्यप्रति-स्थानः ।
 वै । सः । भवति । कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । वीति । मुञ्चतु । इति । आह । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । वै । कः । प्रजापतिनेति प्रजा-पतिना । एव । एनम् । युनक्ति । प्रजापतिनेति
 प्रजा-पतिना । वीति । मुञ्चति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । ईश्वरम् । वै । व्रतम् ।
 अर्विसृष्टमित्याह-सृष्टम् । प्रदह इति प्र-दहः । अग्ने । व्रतपते इति व्रत-पते । व्रतम् ।
 २० अचारिपम् । इति । आह । व्रतम् । एव (६) । वीति । सृजते । शान्त्यै ।
 अप्रदाहायेत्यप्र-दाहाय ।

- ‘यो वै यज्ञम्’ इत्यादि ॥ गतम् (तैसं १०६८) । ‘अप्रतिष्ठानः प्रतिष्ठारहितः । “ नञ्-
 म्याम् ” (पा ६२०१७२) इत्युत्तरपदान्कोदात्तत्वम् । ‘कस्त्वा’ इति यज्ञविमोक्तः । प्रजापतिनैवैतं
 युनक्ति कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति प्रजापतिरेव त्वां योक्तुमर्हति; अतः स एव त्वां
 १५ युनक्तिवति, पूर्वं प्रजापतिनैव योगः कारितः । एवमत्रापि प्रजापतिनैव विमुञ्चति—‘कः’ त्वा
 ‘युनक्ति’ सः’ त्वा’ विमुञ्चतु इति । प्रजापतिर्हि’ त्वां युनक्ति स्म । अतः स एव त्वां विमुञ्चतु
 तेन युक्तं त्वा कोऽन्यो योक्तुं शक्नोतीति भावः । एवं हि क्रियमाणं प्रतिष्ठित्यै भवति, इतरथा
 अप्रतिष्ठानः स्यात्; अन्येन विमोक्तस्याविमोक्तत्वात् ‘अप्रतिष्ठान एव’ इति । उक्तः स्वरः ।
 “ चादिछोपे विभाषा ” (पा ८१०६३) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते ॥
 २० ‘ईश्वरम्’ इत्यादि ॥ ‘अर्विसृष्टं’ प्रदहः प्रकर्षेण दग्धुमीश्वरं शक्तम् । “ ईश्वरे
 तोसुन्कसुनौ ” (पा ३४१३) इति कसुन् । ‘अग्ने व्रतपते’ इति व्रतविमोक्तः ॥

- तदिदं मन्त्रब्राह्मणं स्वधार्थं पूर्वप्रपाठके (तैसं १०६६) व्याख्यातं च । तत्र ‘ नाम गृह्णाति ’ इति विधिः ।
 तद्प्रदहणे प्रकारविशेषमाहाऽऽपस्तम्बः— “ तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य ” (भाष्यौ ४१६३)
 इति । ‘अजातस्य पुत्रस्य विशेषणामामावाद् तन्तव इत्येतदेव सामान्यनाम गृह्णायात् । ‘जातस्य पुत्रस्य
 २५ तु अमुष्मा इत्यनेन विशेषणाननिर्देशो विवक्ष्यते ॥

य इति ॥ यज्ञविमोक्तमन्त्रं व्याचष्टे— ‘ यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति
 कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैतं युनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति
 प्रतिष्ठित्यै ’ इति ॥

उपस्थानादिमन्त्राः]

पराङ् वाच यज्ञ एति न नि वर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान् यजते
तमभि नि वर्तते यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याद्वैप वै यज्ञस्य पुनरालम्भस्तेनैवेनं पुनरा
लभतेऽनवरुद्धा वा एतस्य विराड्य आर्हिताग्निः सन्नसभः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य

पराङ् । वाच । यज्ञः । एति । न । नीति । वर्तते । पुनः । यः । वै । यज्ञस्य । पुनरालम्भमिति
पुनः—आलम्भम् । विद्वान् । यजते । तम् । अभि । नीति । वर्तते । यज्ञः । बभूव । सः । एति । ५
बभूव । इति । आह । एपः । वै । यज्ञस्य । पुनरालम्भ इति पुनः—आलम्भः । तेन । एव ।
एनम् । पुनः । एति । लभते । अनवरुद्धेत्यनवरुद्धा । वै । एतस्य । विराडिति वि—राट् । यः ।
आर्हिताग्निरित्यार्हित-अग्निः । सन् । असभः । पशवः । खलु । वै । ब्राह्मणस्य ।

‘पराङ्’ इत्यादि ॥ युक्तमुक्तो गौरिव पराचीनगतिरेव यज्ञो मुक्तो गच्छति न पुन-
निवर्तते । किं सर्वत्र ? नेत्याह—यः यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान् यजते तम् अभि १०
तदामिमुख्येन नि वर्तते एव । ‘यज्ञो बभूव’ इत्यादि यज्ञस्य पुनरालम्भः ॥

‘अनवरुद्धा’ इति ॥ विराट् अन्नम् असभः अपशुः स्यात् । “नञ्सुम्याम्”
(पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘पशवः खलु’ इत्यादि । द्विपादश्चतुष्पादश्च

ईश्वरमिति ॥ ऋतविसर्जनमन्त्रं ध्याचष्टे—‘ईश्वरं वै ऋतमविसृष्टं प्रदहोऽग्ने ऋतपते ऋतम-
धारिपमित्याह ऋतमेव वि धृजते शान्त्या अग्रदाहाय’ इति ॥ यत् ऋतं गृहीतं सन्न विसृष्टं तद्भ्रतं प्रदहः १५
यज्ञमानं प्रदग्धुम् ईश्वरं समर्थम् । “अग्ने ऋतपते” (तैसं १.६.६) इत्यादिमन्त्रपाठ एव ऋतविसर्गः ।
तेन शान्तं सत् सं न दहति ॥

पराङ् इति ॥ पुनरालम्भमन्त्रं ध्यात्वातुं प्रस्तौति—‘पराङ् वाच यज्ञ एति न नि वर्तते पुनर्यो वै
यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान् यजते तमभि नि वर्तते’ इति ॥ पराङ् वाच विमुञ्च एव पुनः न नि वर्तते,
पुनरालम्भमन्त्रवादिने यजमानं प्रति तु पुनः नि वर्तते, पुनरप्यसावजुतिष्ठीत्यर्थः ॥ २०

यज्ञ इति ॥ मन्त्रं ध्याचष्टे—‘यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याद्वैप वै यज्ञस्य पुनरालम्भस्तेनैवेनं
पुनरा लभते’ इति ॥ एपः वै मन्त्रपाठ एव ॥

अवरुद्धा इति ॥ गोमतीमन्त्रं विधातुं प्रस्तौति—‘अनवरुद्धा वा एतस्य विराट्य आर्हिताग्निः
सन्नसभः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभा’ इति ॥ यः यजमानः आर्हिताग्निः अपि सन् सभारहितो

स॒भेष्ट्वा प्राडु॒त्क्रम्य॑ ब्रूया॒द्रोमा॑ꣳ अ॒ग्नेऽवि॑माꣳ अ॒धी य॒ज्ञ इत्य॑व॒ स॒भाꣳ रु॒द्धे

प्र स॒हस्रं॑ प॒शूना॑ꣳनो॒त्याऽस्य॑ प्र॒जायां॑ वा॒जी जा॑यते ॥ ६ ॥

[यः समाशिवं गृहपत इत्याहामुष्मे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयादस्य पुत्रो व्रतमेव खलु वै चतुर्विंशतिश्च]

स॒भा । इष्ट्वा । प्राड् । उ॒त्क्रम्ये॒त्युत्-क्रम्य॑ । ब्रूया॒त् । गो॒मानि॒ति गो-मान् । अ॒ग्ने ।

५ अ॒वि॒मानि॒त्यवि॑-मान् । अ॒धी । य॒ज्ञः । इति॑ । अवेति॑ । स॒भाम् । रु॒द्धे । प्रेति॑ । स॒हस्रम् ।

प॒शून् । आ॒नोति॑ । एति॑ । अ॒स्य । प्र॒जाया॑मिति प्र-जायाम् । वा॒जी । जा॒यते ॥ ६ ॥

[तैसं १.४.७; कासं ३२.५]

~~~~~

तस्मात् इष्ट्वा प्राड् उत्क्रम्य उदेत्य “गोमाꣳ अग्ने” (तैसं १.६.६) इत्यादिकां

गोमतीमृचं ब्रूयात् जपेत्, अव रुद्धे च समां । प्राप्नोति च सहस्रं पशून् । आ

१० जायते वाजी अस्य प्रजासु । वाजी अजवान् पुरुषः । पूर्ववत् प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्त्यते ।

“बर्हिषोऽहं” (तैसं १.७.४) इत्यनुवाकान्ते तु “प्र सहस्रं पशूनामोति” (तैसं १.७.४)

इत्येकैव तिङ्बिभक्तिः, ‘आ जायते’ इत्यस्या वेदितृविषयत्वात् । तस्माच्चलोपाभावादुभयमपि

तत्र निहन्त्यते ॥

इति सप्तमे पष्ठोऽनुवाकः ॥

~~~~~

१५ भवेत् इत्यस्य यज्ञमानस्य विराट् विशेषेण राजमाना स्वोचितसभा कदाचिदपि अनवरुद्धा अस्वाधीना भवति । यागकाले सभाहीनस्य लोकन्यश्चहारकालेऽपि सभा न संभवेदित्यर्थः । नात्र राज्ञ इवामात्यस्व-भटरूपा सभा ब्राह्मणस्योचिता । किं तर्हि ? यज्ञनिष्पादका द्विवाद्ब्रतुष्पादश्च पशवः अस्य सभा ॥

इष्ट्वेति ॥ मन्त्रं विधत्ते— इष्ट्वा प्राडुत्क्रम्य ब्रूयाद्रोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अधी यज्ञ इत्यव सभाꣳ रुद्धे प्र सहस्रं पशूनाꣳनोत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते इति ॥ “भूमनिन्दाप्रशंसासु”

२० (द्र. पामा ५.२.१४) इति वैयाकरणैस्त्वत्त्वात् गोमान् इत्यादिको मनुष्यस्यो बाहुल्यवाची । अतः सहस्रप्राप्तिर्बुक्ता । ‘इडावान्, प्रजावान्’ (द्र. तैसं १.६.६) इति मन्त्रे अभिधानादस्य प्रजायामकवतः पुत्रस्योत्पत्तिर्बुक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायमकारे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

वाजपेयविधिः]

हृत्थं पदस्वनुवाकेषु दार्शिकयाजमानग्राहणदोषो वर्णितः । अथ 'देय सवितः प्र सुव' इत्यादिषु पदेषु वाजपेयविधया आध्वर्येवमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन् सप्तमेऽनुवाके रथविधया मन्त्राः कथ्यन्ते । एतेषां वाजपेयमन्त्राणां व्याख्यानं ग्राहणप्रत्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य नवमान्तेष्वष्ट-
स्थनुवाकेष्वाम्नातम् । तत्र वाजपेयविधिर्भूद्विधिः पशुविधिश्चाऽऽद्येषु त्रिष्वनुवाकेषु क्रमेणाऽऽगताः । अनयोर्वाजपेयविधयोर्योर्मन्त्रग्राहणयोरेत्यन्तविक्रुष्टदेशवर्तित्वेन बुद्धिसान्निध्याभावात् श्रोतॄणां प्रतिपत्ति-
सौकर्याय पूर्वोक्तदार्शिकसौमिककाण्डवद्ग्राहणेन सहैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तस्य च ग्राहणस्य प्रथमानुवाके वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति—“ देवा वै यथादर्शं यशानाहरन्त । योऽग्निदोमम् । य उच्यथुम् । योऽतिरात्रम् । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् । ते । अनयोऽन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यज्ञ इति । तैःशुवन् । आग्निमस्य धावामेति । तस्मिन्नाग्निमधावन् । तं बृहस्पतिरुदजयत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तस्मिन्द्रोऽध्रवीत् । मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽग्रं देवतानां पर्यत् । अगच्छत् स्वाराज्यम् । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय ” (तैत्रा १.३.२) इति । देवानां मध्ये कश्चिदग्निदोमं ददर्श । अन्य उच्यथमपरोऽतिरात्रम् । ते च स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तावु यशानाहरन्ता-
नुष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाजपेयं इष्ट्वा अहमेव प्रथममनेन वाजपेयेन यज्ञ इत्येवं विवदमलानाः परस्परं प्रथमानुष्ठान्त्वत्क्षणाय ज्यैष्ठ्याय भातिष्ठन्त । ज्यैष्ठ्यं नाञ्चीचक्रुः । तत एवं समयं चक्रुरस्माकं मध्य आग्निं धावनेन यः कश्चिजपति स एव ज्यैष्ठोऽस्त्विति । आग्निर्धावनप्रदेशस्यावधिः भूविदोषः । एवं समयं कृत्या तस्मिन् वाजपेयविधये विजयायाऽऽजिमधावन् । तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन् बृहस्पति-
रुत्कर्षेणाजयत् । इतरेभ्यः प्रथममवधिं पस्वरां । ततः प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वाराज्यमपारतन्त्यरूपं माहाराज्यमगच्छत् । तत इन्द्रस्तं बृहस्पतिं संप्राप्य तेन वाजपेयेनेष्ट्वा “देवतानां मध्ये ज्यैष्ठ्यत्वम-
पारतन्त्येण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं चागच्छत् । अत्येन्द्रस्य ज्यैष्ठ्यमितरे सर्वे देवा मारसयं परित्यज्याञ्चीचक्रुः ॥ स्वाराज्यादिकामिनो वाजपेयं विधत्ते—“ य एवं विद्वान् वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यम् । अग्रं समानानां पर्यति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय ” (तैत्रा १.३.२) इति ॥ “अधिकारि-
विशेषमुजयति—“ स वा एष ग्राहणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञः ” (तैत्रा १.३.२) इति ॥ स बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः । एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ग्राहणज्ञात्यभिमानी । इन्द्रः क्षत्रिय-
जात्यभिमानी, ताभ्यामेवानुष्ठितत्वात् मनुष्येष्वपि ग्राहणराज्ययोरेवाप्राधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ शरदि वाजपेयेन यजेत ग्राहणो राजन्यो “वर्द्धिकामः” (आपञ्चौ १८.१.१) इति ॥ नामनिर्वचनं दर्शयति—“ तं वा एतं वाजपेय इत्यारुः । वाजाप्यो वा एषः । वाजः ह्येतेन देवा ऐप्सन् ” (तैत्रा १.३.२) इति । वाजो देवाज्जूरूपः सोमः पेयो यस्मिन् वागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् । यस्मादेतेन यजेत देवा वाजं फलरूपमन्नमाप्तुमैच्छंस्तस्माद्ब्रह्मरूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् ॥ सोमस्य “एतत्वागसाधनत्वात्तदभेदेन यासं तद्देहं च स्तौति—“ सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद । वाग्देवैर्न पीतवा भवति । आऽस्य वाजी जायते ” (तैत्रा १.३.२) इति । एवं वाजपेयगतं सोमम् ॥ फलभूतासामेदोपचारेण स्तौति—“ अन्नं वै वाजपेयः । य एवं वेद । अत्यन्नम् । आऽस्यान्नादो जायते ” (तैत्रा १.३.२) इति ॥ यागप्रतिपादकेवेदाभेदो-
पचारेण स्तौति—“ ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अति ब्रह्मण्यऽन्नम् । आऽस्य ब्रह्मा जायते ” (तैत्रा १.३.२) इति । ब्रह्मणा वेदाध्यापनसंपादितया गुरुदक्षिणवेत्यर्थः । ब्रह्मा वेदाध्यापकः ॥ मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति—“ वाग् वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा ३५

१. आ.क-तेषाम् । २. तं.ति-इष्ट्वा । ३. क-भूमिविशेषः । ४. आ-देवानाम् ।

५. आ-अधिकारिविशेषविधिमुजयति; क.तं.म४-अधिकारिविधिमुजयति । ६. क.तं.ति-बुद्धिकामः ।

७. तं-ति.म४-यागेन । ८. म४-तद्रूपसाधनत्वात् । ९. तं-ति.वेदाध्ययनं ।

[वाजपेयविधिः]

वीर्यम् । ऐर्न वाचा गच्छति । अपिर्वती वाचं वदति ” (तैत्रा १.३.२) इति । ‘देव सवितः प्रभुव’ इत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य प्रसव उत्पत्तिहेतुः । य एतद्वेदिता स तथा सभायां परिषद्व्य-
रूपया वाचा वीर्यमतिशयं करोति । सभागतश्च विद्वत्संघः स्तुतिरूपया वाचा युक्त एनमागच्छति बहुया
प्रसंसतीत्यर्थः । पुनरपि वाजपेयवाचयं श्रोष्यामि तदर्थं शास्वाग्यनुष्ठास्यामीत्येतादृशीं पुनरपीत्यपिशब्दोपेतौ
५ वाचं सर्वदा वदति श्रद्दालुर्भवतीत्यर्थः ॥

एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां पाठं विधार्तुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन् वाजपेयमवत्त । सं देवा अमुवन् । एष वाव
यज्ञः । यद्वाजपेयः । अप्येव नोऽत्रास्तिवति । तेभ्य एता उज्जितीः प्रायच्छत् ” (तैत्रा १.३.२) इति ॥
प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोमादीन् यज्ञान् विभज्य दत्त्वा वाजपेयं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् ।

१० देवाश्च वाजपेय एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यत्र भागोऽस्तिवत्यमुवन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्रान्
प्रायच्छत् ॥

विधत्ते—“ ता घा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्वत्राय । देवतानामनिर्भागाय ”
(तैत्रा १.३.२) इति ॥

व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन् पठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्रमवैकल्यं भवति ।

१५ देवताश्च भागयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वग्निरश्विनौ विष्णुः सोम इत्येवं तत्तज्जागभाजो देवता आग्नाताः ।
अयं विधिरापस्तग्नेन स्पष्टं दर्शितः—“ आग्निरेकाक्षरेणेति धावत्सुज्जितीर्यजमानं वाचयति ” (आपश्रौ
१८.४.१९) इति । उज्जितिमन्त्राणां रथधावनकाले पठनीयत्वात् धावनविधिसमीप एवायं विधि-
रुक्तः ॥ *

अस्य च विध्युत्कर्षस्य प्रसङ्गेन बुद्धिस्थं पुरुषार्थत्वेन ऋतुप्रकरणादुत्कट्यं कंचित् प्रतिग्रहनिषेधं
२० विधित्सुः प्रस्तौति—“ देवा वै ब्रह्मणश्चात्रस्य च शमलमपावन् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा गाथा
नारात्तस्यभवत् । यद्ब्रह्मस्य । सा सुरा ” (तैत्रा १.३.२) इति ।

ब्रह्मणो चेदस्य शमलं ‘मण्डिनभागमपावन्नपनीतवन्तः । नराणां राजामाल्यादीनामा समन्तात्
प्रसंसनं नरासंसतद्विषया ‘गीतिर्नारांसीत् ॥

प्रतिग्रहनिषेधं विधत्ते—“ तस्माद्वायवश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम् । यत् प्रतिगृह्णीयात् ।

२५ शमलं प्रतिगृह्णीयात् ” (तैत्रा १.३.२) इति ।

यस्मालौकिकमनुष्यविषयगानसुरं मलरूपे तस्मात्तादृशगानपरस्य सुरापानमत्तस्य च धनं न
प्रतिगृह्णीयात् ॥

प्रकारान्तरेण वाजपेयं प्रशंसति—“ सर्वा वा एतस्य वाचोऽब्रह्मः । यो वाजपेययाजी । अ

३० पृथिव्यां याऽग्नौ या रथन्तरे । याऽन्तरिक्षे या वायो या वामदेव्ये । या द्विवि याऽऽदित्ये या बृहति । याऽष्टु
वीपधीषु या वनस्पतिषु ” (तैत्रा १.३.२) इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षयोरूपं यल्लोकत्रयं तदभिमानिदेवतात्रयं रथन्तरवामदेव्यष्टुद्रूपमुक्तलोकानिमानि-
देवतात्रयं यस्मान्प्रथमकोपधिबनस्पतिरूपं यथागोपयुक्तद्रव्यत्रयं तस्य सर्वस्य संबन्धिष्यो वाचस्ताः
सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽब्रह्मः संपत्ताः । तत्र सामसंबन्धिष्यो वाचस्तदाश्रयभूता ऋच एव ।
“ पृथिव्ये त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा ” (तैस १.३.६) इत्येते प्रपशोक्षणमन्त्राः पृथिव्यादिविषया वाचः ।

३५ “ अम आयूदपि ” (तैस १.४.२९) इत्यादिराग्नेयातिप्राद्यमन्त्रोऽग्निविषया वाक् । “ आ वायो भूप ”
(तैस १.४.४) इति प्रहान्तरमन्त्रो वायुविषया वाक् । “ तुरीयाऽऽदित्यसवनं त इन्द्रियम् ” इत्यादि-
प्रहान्तरमन्त्र आदित्यविषया वाक् । “ आप उन्दन्तु ” (तैस १.२.१) इत्यादिरविविषया वाक् । “ ओदधे

१०. ति-मलमाग* । ११. आ-क.गीर्वार* ।

ग्रहविधिः]

प्रायस्त्रैणम् ” (तैसं १.२.१) इत्योपधिपिपया वाक् । “सूपस्था देवो वनस्पतिः ” (तैसं १.२.२) इत्यादिष्वेनस्पतिपिपया वाक् । एवं “पृथिवी दीक्षा ” (तैसं ३.७.७) इत्यादयो बहव उदाहरायाः । तदेवं सर्ववागवरोधाद्वाजपेयः प्रशस्तः ॥

तामिमां प्रशंसानुसंहरति—“तस्माद्वाजपेययाज्यवार्त्विज्यनीनः । सर्वा ह्यस्य वाचोऽवरुद्धाः ” (तैत्र्या १.३.२) इति । वार्त्विज्यीना वाजपेयं यष्टुं प्रशस्तानृत्विजोऽहृति । वाजपेयेनेष्ट्वा परार्थेनार्त्विज्यं चाहति ॥ ५

इत्यमेकेनानुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहविशेषा विधीयन्ते, तत्रातिप्राह्यान् विधातुं प्रस्तौति—“देवा वै यदन्वैग्रहैर्ग्रहस्य नावारुन्धत । तदतिप्राह्यैरतिगृह्यावारुन्धत । तदतिप्राह्याणामतिप्राह्यत्वम् ” (तैत्र्या १.३.३) इति । अन्वैर्ग्रहवायवादिग्रहैर्यत्फलं न प्राप्नुवन् ॥ तद्दुष्प्रापं फलमतिप्राह्यसंज्ञकैर्ग्रहैरतिशयेन गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इतरग्रहानतिक्रम्य दुष्प्रापं फलं गृह्यत एभिरित्यतिप्राह्याः ॥ १०

विधत्ते—“यदतिप्राह्या गृह्यन्ते । यदेवान्यैर्ग्रहैर्ग्रहस्य नावरुन्धे । तदेव तैरतिगृह्यावरुन्धे ” (तैत्र्या १.३.३) इति ।

प्रकृतिगतानामान्यैर्ग्रहसौर्वाणामतिप्राह्याणां चोदकादेव प्राप्तत्वात्तद्विधित्वभ्रान्तिव्युदासाय संख्याविशेषो विधत्ते—“पञ्च गृह्यन्ते । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्त्वाऽवरुन्धे ” (तैत्र्या १.३.३) इति । ‘धानाः करम्भः’ इत्यादिप्राह्यगोदाहरणेन यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमसकृद्दर्शितम् ॥ वक्ष्यमाणैः १५
“इन्द्राय छष्टं गृह्णामि ” (तैत्र्या १.७.१२) इत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गकैर्मन्त्रैरेव तद्ग्रहणं विधत्ते—“सर्वे ऐन्द्रा भवन्ति । एकधैव यज्ञमान इन्द्रियं दधति ” (तैत्र्या १.३.३) इति । सर्वेषामेकदेवताकृतेनैकविधेन्द्रियधारकत्वम् ॥

ग्रहान्तराणि विधत्ते—

“सप्तदश प्राजापत्या ग्रहा गृह्यन्ते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्यै ” (तैत्र्या १.३.३) २०
इति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं “यो वै सप्तदशम् ” (तैसं १.६.११) इत्यत्रोपपादितम् ॥ वक्ष्यमाणाम् “अया विष्टा ” (तैसं १.७.१२) इत्यादिकांश्च “कुचिदङ्ग ” (तैसं १.८.२१) इत्यादिकां च विषयविशेषेण व्यवस्थितां विधत्ते—“एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यज्ञमाने वीर्यं दधाति ” (तैत्र्या १.३.३) इति ॥

तेषु ग्रहेषु द्रव्यद्वयं विधत्ते—“सोमग्रहान्श्च सुराग्रहान्श्च गृह्णाति । एतद्देवानां परममन्नम् । यत्सोमः । एतन्मनुष्याणाम् । यत्सुरा । परमेणैवात्मा अन्नार्थेनावरमन्नाद्यमवरुन्धे ” २५
(तैत्र्या १.३.३) इति ॥

मनुष्याणामधमजातीनामिति शेषः शालिमुद्गादिकं परमाणं यावनाल्पप्रियङ्गवादिकमवरम् । यदा परमाणसंपत्तिस्वादीनीमत्राशंसंपत्तिः किमु वक्तव्या । उक्तग्रहप्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ऐन्द्रमतिप्राह्यं गृहीत्वोपग्रहमगृहीतोऽस्ति क्षुद्रं खेति पञ्चदशान्तिप्राह्यान् गृह्णाति । तेषां पूर्ववत्स्वरः । षोडशिनं गृहीत्वाऽथा विष्टा जनयन् कर्चराणि इति सप्तदशप्राजापत्यान् सोमग्रहान् ” गृह्णाति । तेषां ३०
षोडशियन् कल्पः । कुचिदङ्गस्यपरस्मिन् खरे प्रतिप्रस्थाता सप्तदशभिरुपयामैः सुराग्रहान् गृह्णाति ” (आपश्चौ १.८.२.१-५) इति ॥

द्विविधग्रहविधिमनूय प्रशंसति—“सोमग्रहान् गृह्णाति । ग्रहणो वा एनचेजः । यत्सोमः । ग्रहण एव तेजसा तेजो यज्ञमाने दधाति । सुराग्रहान् गृह्णाति । अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा । अन्नस्यैव शमलेन शमलं यज्ञमानादपहन्ति ” (तैत्र्या १.३.३) इति ॥ ३५

ग्रहणो प्राह्यणस्योचितं तेजः सोमः । अत एव तदभावे वार्यत्वमाग्राथते—“यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स प्रात्यः ” (द्र. मैसं २.५.५; कांसं १३.५) इति ॥

१२. म४-प्रसिद्धः प्रशस्तः । १३. आ.क-तदप्राप्यम्; तं.ति-दुष्प्रापम् । १४. आ-‘सोमग्रहान्’नारित । तैसं ३१

[ग्रहविधिः

प्रकारान्तरेण विधिद्वयं प्रशंसति— “सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णाति । पुनान् वै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमग्रहैः सृणोति । जायते सुराग्रहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्मिन् लोके स्त्रियश्च संभवति । वाजपेयाभिजितश्च ह्यस्य ” (तैत्रा १.३.३) इति । सृणोति प्रीणयति । तस्मान्वायाभिमानिदेवतयाः सुराग्रहैस्तोषितत्वान् स्वर्गलोके स्वोपेक्षितान् रम्भादिस्त्रियमनुभवति । तदेतत्सामर्प्यमस्य युक्तं वाजपेयेन संपादितवान् ॥

वाग्द्वयस्य पूर्वोत्तरकालविशेषं स्थानविशेषं च विधत्ते— “पूर्वं सोमग्रहा गृह्यन्ते । अपरे सुराग्रहाः । पुरोऽक्षश्च सोमग्रहान् सादयति । पश्चादक्षश्च सुराग्रहान् । पापवस्थसस्य विष्टयै ” (तैत्रा १.३.३) इति । पुरोऽक्षं दक्षश्चाधस्तादक्षस्य पुरः^१ । पापं सुराग्रहस्य निन्दितं कर्म, वस्थसं वसुमत्तरं सोमग्रहरूपं पुण्यं कर्म । तयोर्विष्टयै विभागेन धारणाय ॥

१० व्यतिपङ्कं विधत्ते— “एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नश्च सुरा । सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिपजति । अन्नाद्येनैवैतं व्यतिपजति ” (तैत्रा १.३.३) इति ।

व्यतिपङ्कप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः— “व्यतिपङ्कं सोमग्रहैः सुराग्रहान् गृह्णाति । पूर्वोऽध्वर्युः गृह्णाति । जघन्यः प्रतिप्रस्थाता ” (आपध्रौ १८.२.७-८) इति । व्यतिपङ्कं व्यतिपज्य^१ व्यतिपज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृह्णीते सति प्रतिप्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीये, सोऽयं व्यतिपङ्कः ॥ अध्वर्योर्बुद्धवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे— “संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्केत्याह । अक्षं वै भद्रम् । अन्नाद्येनैवैतं सप्तसृजति ” (तैत्रा १.३.३) इति । हे सोमग्रहाः, यूयं संपृचः स्थ संपर्कयोग्याः स्थ । अतो मां भद्रेण श्रेयसाऽश्रेण संपृङ्कत संयोजयत ॥

प्रतिप्रस्थातुर्बुद्धवणस्य विधास्यमानस्य^१ करणभूतं मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति— “अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा । पाप्मेव खलु वै शमलम् । पाप्मना वा पुनमेतच्छमलेन व्यतिपजति । यत्सोम- २० ग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिपजति ” (तैत्रा १.३.३) इति ।

पाप्मेव पापरूपमेव लोकेदेनिपिदितवान् ॥

मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे— “विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्केत्याह । पाप्मनैवैतं शमलेन व्यावर्तयति । तस्माद्वाजपेययात्री एतो मेध्ये दक्षिण्यः ” (तैत्रा १.३.३) इति । हे सुराग्रहाः, यूयं विपृचः स्थ विभागयोग्याः स्थ । अतो मां पाप्मना विपृङ्कः वियोजयत । तस्मात् पापव्यापृत्तत्वाद्यं शुद्धो यष्टं दक्षिणां दातुं च योग्यः ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातुर्बुद्धवणं विधत्ते— “प्राङ्बुद्धवति सोमग्रहैः । अमुमेव तैलोकमभिजयति । प्रत्यङ्सुराग्रहैः । इममेव तैलोकमभिजयति ” (तैत्रा १.३.३) इति ।

तदेतद्बुद्धवणमापस्तम्बः स्पष्टीकार— “संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्केति प्राङ्ध्वर्युः सोमग्रहैर्बुद्धवति । विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्केति प्रत्यङ् प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः । आहवनीयं न्यङ्के सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते (ते) मार्जडीयं न्यङ्के सुराग्रहैः ” (आपध्रौ १८.७.१-२) इति ॥

३० प्रचारं विधत्ते— “प्रतिष्ठन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यम् । तेन न्यूयते ” (तैत्रा १.३.३) इति ॥ प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुह्वनीत्यर्थः । सत्यमवश्यंभावि फलं तथावदस्ति तेन सर्वेषां यजमानः स्यूयते प्रेर्यते^१ । कृत्स्नं फलमुद्दिश्य सोमग्रहैर्हुतवान् भवनीत्यर्थः ॥

विधत्ते— “वाजसुदभ्यः सुराग्रहान् हरन्ति । अनृतेनैव विशाश् सप्तसृजति ” (तैत्रा १.३.३) इति । वाजसुतोऽस्यस्यार्जयितारो वैद्याः । तंभ्यः सुराग्रहान्^१ होमरहितान् दद्युः ॥ सुरायाः शमलत्वेनानृतसदृशत्वाद्विधामधमजातिमनृतेनैव संयोजितवान् भवति ॥

१५. तै.ति-पुरतः ।

१६. आ.क-‘व्यतिपज्य’ नास्ति ।

१७. तै.ति-‘विधास्यमानस्य’

इत्यस्थानन्तरं ‘सामस्य’ (?) । १८. ति-प्रसूयते । १९. आ.क-‘सोम’ ।

पशुविधिः]

दक्षिणाविशेषं विधत्ते—“ हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽसानीति ” (तैत्रा १.३.३) इति ।

मधु माशिकम् । “ मध्वादिभोग्यद्रव्ययुक्तो भवानीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् ॥ तद्दानस्य कृष्णलसाहित्यं विधत्ते—“ एकधा प्रहण उपहरति । एकधैव यज्ञमान, आयुस्तेजो दधाति ” (तैत्रा १.३.३) इति ।

कृष्णलसाहित्यं चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति—“ कृष्णलं कृष्णलं वाजसुद्भ्यः प्रयच्छति । तानि प्रत्यादाय प्रहणे ददाति । मधुच्छलं च सौवर्णं शतमानस्य कृतम् ” (आपश्रौ १८.५.४-५) इति ॥

ग्रहविधिमनेनानुवाकेन समाप्यानुवाकान्तरेण पशून् विधातुं प्रस्तौति—“ प्रहवादिनो वदन्ति । नामिष्टोमो नोऽव्ययः । न षोडशी मातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेयं सर्वं यज्ञक्रतवोऽवरुष्यन्त इति । पशुभिरिति श्रूयात् ” (तैत्रा १.३.४) इति ।

यज्ञशब्देनोद्देशत्यागरूपाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहरूप एव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः क्रयुः । वेदवादिनो मिलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति—यज्ञाश्च क्रतवश्च सर्वेऽपि वाजपेयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः । तत्कथमुपपद्यते ? तथा हि—प्रयाजादीनां दीक्षणीयाद्विद्वारा तत्राऽन्तर्भावेऽप्यमिष्टोमादीनामनन्तर्भावात् । तेषां प्रहवादीनां मध्ये कश्चिद्बुद्धिमानेवमुत्तरं श्रूयात् । अमिष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनीयपशुभिः क्रतवोऽन्तर्भूता इति ॥

पशून् विधत्ते—“ आग्नेयं पशुमालभते । अमिष्टोममेव तेनावरुन्दे । ऐन्द्राग्नेनोऽव्ययम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान् पशुभिरिवावरुन्दे ” (तैत्रा १.३.४) इति ।

आग्नेयादयोऽमिष्टोमादीनां व्यावर्तकाः पशवः । षोडशिनो ग्रहस्य यत् स्तोत्रं तेन स क्रतुरूपलक्ष्यते । सारस्वती मेयी, सा चातिरात्रस्य व्यावृत्तिहेतुः । मारुती वंशा, तयाऽनुबन्ध्यया बृहत्सामसंबन्धि स्तोत्रमवरुन्दे, तेन च स्तोत्रेण वाजपेय उपलक्ष्यते । तस्य चासाधारणत्वात् ।

तानेतान् पशुविधीन् बौधायन उदाहरति—“ आश्विनं गृहीत्वा पद्भरणा आदाय यूपमस्यैति । स्वर्ध्वनं यूपमुत्सृज्याथैनान् पशून्पाकरोत्याग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं मारुतीं ^{१५} वंशां सप्तदश प्राजापत्यान् इयामानेकरूपान् सारस्वतीमन्ततः ” (बौश्रौ १.१.३) इति । आपस्तम्बस्त्वग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं भत्वा मेयीमारुत्योर्विधिमुदाहरति—“ पशुकाले त्रीन् क्रतुपशून्पाकृत्य मारुतीं वंशामुपाकरोति । सारस्वतीं च मेयीम् ” (आपश्रौ १८.२.१२) इति ॥

आत्मादिप्रीतिहेतुत्वेन भूम्यादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारणहेतुत्वेन च क्रतुपशून् प्रशंसति “ आत्मानमेव रूणोत्सृज्यग्नेयम् । प्राणापानातुक्थ्येन । वीर्यं षोडशिनः स्तोत्रेण । वाचमतिरात्रेण । प्रजां बृहतः स्तोत्रेण । इममेव लोकमभिजयत्यग्निष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्येन । सुवर्गं लोकं षोडशिनः स्तोत्रेण । देवयामानेव पय आरोहत्यतिरात्रेण । नाकं रोहति बृहतः स्तोत्रेण । तेज एवाऽऽत्मन् धत्तं जाम्नेयेन पशुना । ओजो बलमैन्द्रान्नेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं सारस्वत्या । उभायेव देवलोकं च मनुष्यलोकं चाभिजयति मारुत्या वंशा ” (तैत्रा १.३.४) इति ।

अप्राग्निष्टोमेनेत्यादिशब्दैस्तत्त्रिष्वपादका आग्नेयादिपशवो विवक्षिताः पशुविधेः प्रस्तुतत्वात्, ‘ आग्नेयेन पशुना ’ इत्यन्तिमपर्यायेऽभिधानाच्च ॥

विधत्ते—“ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ” (तैत्रा १.३.४) इति ।

२०. इ.उ.पा-मध्वादिभोग्याय द्रव्ययुक्तो; आ-मध्वादिभोग्यद्रव्ययुक्तो । ^{१५}(बौश्रौस्त्रे-‘ गोवशाम् ’ इति ।) ।

[पशुविधिः]

तेषु पशुषु गुणद्वयं धाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते— “ श्यामा एकरूपा भवन्ति । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्धयै ” (तैत्रा १.३.४) इति ।

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशुद्धपुच्छादिभिर्बुक्तत्वम् । प्रजापतिशब्देनाग्नेश्वरस्य हिरण्यगर्भ-शरीराद्यभिभ्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था श्यामेव भवति । “ तम आसीत् तमसा गूळदम् ” (ऋस १०.१२९) इति श्रुतेः । जगद्गर्भस्य नागात्वस्यानुत्पत्तेरकरूपत्वम् “ एकमेवाद्वितीयम् ” (छाउ ६.२) इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण, साम्ये सति समृद्धिर्भवति ॥

प्रकृतिभूतेऽग्नीषोमीये पशौ पर्यागिनकरणादूर्ध्वमविलम्बेनाऽऽलम्भस्य विहितत्वाद्वापि चोदक-परम्परया तत्प्राप्तौ सहसाऽऽलम्भनं निषेधति—“ तान् पर्यागिनकृतानुत्सृजति ” (तैत्रा १.३.४) इति । तदानीं नाऽऽलम्भेतेत्यर्थः ॥

१० आलम्भस्य व्यथाने कारणमाह—“ महतो यज्ञमजिघासन् प्रजापतेः । तेभ्य पूर्वां मारुतीं वशामालमत । तयैवैतानामयत् ” (तैत्रा १.३.४) इति । सप्तदशप्रजापतिरूपो यः प्रजापतेर्ब्रह्मन्तं यज्ञं महतः पर्यागिनकरणादूर्ध्वं हन्तुमुद्यताः । तदानीमुत्कोचरूपेण प्रजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालमत, क्रुद्धान्-मरुतस्तया वशाया शमितवान् ॥

प्राजापत्यानां संज्ञपनकालं विधत्ते—“ मारुत्या प्रचर्यं । एतान्त्संज्ञपेत् । महत् एव शमयित्वा । एतैः प्रचरति । यज्ञस्यायाताय ” (तैत्रा १.३.४) इति । प्रचर्यं मारुत्या वशाया वषां हुतेत्यर्थः ॥

सप्तदशानां वषानां सह प्रचारं विदधाति—

“ एकथा वषा जुहोति । एकदेवरथा हि । एते । अथो एकथैव यजमाने वीर्यं दधाति ” (तैत्रा १.३.४) इति ॥

विधत्ते—“ नैवारणे सप्तदशशारावेणैतर्हिं प्रचरति । एतत्पुरोडाशा ह्येते । अथो पशूनामेव

२० छिद्रमपिदधाति ” (तैत्रा १.३.४) इति ।

नीवारैर्निष्पन्नश्चरुनैवारः, सप्तदशसंख्याकैः शारावैर्निष्पन्नः सप्तदशशाराद्यः, तेनैव चरुणैर्तर्हिं प्राजापत्यवषाहोमादूर्ध्वं प्रचरेत् । एष एव चरुः पशुपुरोडाशस्यानीयो येषां प्राजापत्यपशूनां त एतत्पुरोडाशा अतः प्रकृतौ यथा वषया प्रचर्यं पुरोडाशेन प्रचरति तद्वदत्रापि । किं च वषोत्खेदात् पशूनां यच्छिद्रं कर्म-वैकल्यं भवति तदेतेन चरुणाऽपिहितं भवति ॥

२५ सारस्वत्या मेप्याऽङ्गप्रचारस्य कालविशेषं विधत्ते—“ सारस्वत्योत्तमया प्रचरति । धान्वै सरस्वती । तस्मात् प्राणानां वायुत्तमा । अथो प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । प्रजापतिर्हिं वाक् ” (तैत्रा १.३.४) ।

सारस्वती ययोत्तमा चरना भवति तथा प्रचरेत् । सप्तदशपञ्चप्रचारान्पूर्वं प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात् सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्माद्धोकेऽपि सरस्वतीरूपा वाक् प्राणानां चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्य उत्तमा, सभामध्ये विद्वद्मात्वादेः यागिमनः प्रागल्भ्यदर्शनात् । किं च प्रजापतेः सरस्वतीपतित्वात्तद्भेदोपचारंण वाभूपत्वे सति सारस्वत्या समापनेन प्रजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ॥

सारस्वत्या मेप्याः कंचिद्वरुणं विधत्ते—“ अपन्नदती भवति । तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति ” (तैत्रा १.३.४) इति ।

अपतितदन्तोपेता मेरी कार्या । लोकेऽप्यपतितदन्ताः पुरुषाः सर्वाण्यक्षराणि ययोक्तव्यानप्रयत्नो-पेतान्येवोच्चारयन्ति ॥

१५ सदेवं ब्राह्मणगतेनानुवाकत्रयेण वाजपेयगता विधयो निरूपिताः । अथ मन्त्रव्याख्यानरूपाद् ब्राह्मणानुवाकांस्तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाहरामः ।

वाजपेये रथविषयकाः मन्त्राः]

देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भर्गाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः ।

देव । सवितः । प्रेति । सुव । यज्ञम् । प्रेति । सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । भर्गाय । दिव्यः । गन्धर्वः ।
केतपूरिति केत-पूः । केतम् । नः । पुनातु । वाचः । पतिः । वाचम् । अद्य । स्वदाति । नः ॥

अथ वाजपेयकाण्डं सौम्यम् । तत्र सावित्रं जुहोति—‘ देव सवितः ’ इति जगत्या ॥

“ सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ” (तैत्रा १.३.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
हे देव सवितः सर्वस्य प्रसवितः, प्र सुव प्रेरय प्रवर्तय यज्ञं वाजपेयम् उदयादिभिः ।
यज्ञपतिं यजमानं च प्र सुव भर्गाय ऐश्वर्याय अनुष्ठानसामर्थ्याय अत्राय वा । अत्रेन हि यागः
समाप्यते । दिव्यः दिवमर्हति । “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७) इति यः । गन्धर्वः
गामुदकं धारयिता वृष्टिद्वारेण यागस्य प्रवर्तयितेति । एवमीदृशः त्वं प्र सुव इति । केतपूः केतस्या- १०
नस्य ज्ञानस्य वा प्रजाया वा शोधयिता वायुः सोऽस्माकं केतं पुनातु पवमानः वाचः पतिः
देवः प्रजापतिः मनो वा । सोऽपि नः अस्माकं वाचम् अद्य अस्मिन् कर्मणि स्वदाति
स्वदयतु सुमतिं श्रवणीयां करोतु । लेख्याडागमः (पा ३.४.९४) ॥

देव इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह—“ दीक्षणीयां निर्वप्यन् सावित्रं

जुहोति देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भर्गाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति- १५
र्वाचमद्य स्वदाति नः स्वाहेति । दीक्षाहुतीर्होप्यन् सावित्रं जुहोति । प्रायणीयां निर्वप्यन् सावित्रं जुहोति ”
(बौधौ १.१.२) इति ॥ हे सवितः देव प्रेरकान्तर्यामिन्, अस्मदीयं वाजपेययज्ञं प्रवर्तय । यज्ञपतिं
यजमानं भर्गाय अनुष्ठानरूपायैश्वर्याय । दिवि भवो यः गन्धर्वः सचितुरनुग्रहात् केतान् पुनाति प्राणिनां
विज्ञानानि शोधयति सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयतु^{२१} । वाचः पतिः च सवित्रा-
ऽनुज्ञातः अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचम् अस्माभिः पठितान् वाजपेयमन्त्रान् स्वदाति स्वदयतु यथावत् २०
पाठयतु ॥

अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—“ सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ” (तैत्रा १.३.५)

इति ॥ तदेतद्बौधायनेनैवेदोदाहृतम् (बौधौ १.१.२) ॥ तत्तत्कर्मादी होममुपपादयति—“ कस्तद्देवेत्याहुः ।
यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवितृप्रसूत एव यथापूर्वं कर्माणि करोति ” (तैत्रा १.३.५) इति ।
बह्वैश्वरोदकमातेः प्रत्यक्षविहितैश्वरोपेतस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वभावि यच्च पश्चाद्भावि तन्मनुष्यः को वेदेति २५
बुद्धिमन्त आहुः । सावित्रहोमे तु कृते सवित्रा प्रेरित एव सन् क्रममनुष्ठाय कृतवान् भवति ॥^{२२} प्रतिकर्म
तमेतं^{२३} होमं कर्तुमशक्तं प्रति पक्षान्तरं विधत्ते—“ सवने सवने जुहोति । आक्रमणमेव तस्तेतुं यजमानः

१. तं-मनसो ।

२१. आ.क-शोधयतु । २२. आ.क-बद्धकर्मैरश्वौशो; इ.उ.पा-बद्धकर्मैधो । २३-२३. ति-तमेव ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात् ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे ।

यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविपत् ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वार्त्रघ्न इति वार्त्र-घ्नः । त्वया । अयम् । वृत्रम् । वध्यात् ॥

५ वाजस्य । नु । प्रसवे इति प्र-सवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करा-महे ।

यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या-विवेश ।

तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्मं । साविपत् ॥

रथमुपावहरति—' इन्द्रस्य ' इति यजुषा ॥ ' इन्द्रस्य यः ' वज्रः स एव त्वम् ' असि ।

अमित्रवधसाधनत्वसामर्थ्यात् तद्भावा उपचर्यते । यद्वा—वज्रत्वा गतो (?) [वज गतौ] ।

१० वज्रः । औणादिको रः (उ १९६) । रथ उच्यते । इन्द्रस्य रयोऽसि (इति) स्तूयते । इन्द्रस्य

रथो विशेष्यते—' वार्त्रघ्नः वृत्रघ्नोऽयं वार्त्रघ्नः । उत्सादित्वाद्बृ (पा ४.१.८६) । यं रथमारुह्य

वृत्रमसुरमिन्द्रो हतवान् स एव रथस्त्वमसीति । तस्मात् ' त्वया ' अयं यजमानः ' वृत्रं वारकं

छादयितारममित्रं ' वध्यात् । ' आशिवि ङिङ् ' (पा ३.३.१७३) । " हनो वध ङिङि " (पा २.४.४२) इति वधादेशः ॥

१५ अन्तर्वेद्यम्यावर्तयति—' वाजस्य ' इति जगत्या ॥ ' वाजस्य अन्नस्य ' प्रसवे उत्पत्तौ

उत्पत्त्यर्थम् । याथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ' मातरम् अन्नस्य निर्मातारं

कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ " (तैत्रा १.३.५) इति । " उक्तेन त्रयाणां सवनानामादौ होमेन स्वर्गं

प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृतवान् भवति ॥ अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे . स्वदनस्यान्नविषयस्य वाग्विषयत्वम्

२० अनुपयुक्तमिति " शङ्कां निराकृतुं व्याचष्टे—" वाचस्पतिर्वाचमथ स्वदाति न हृत्याह । वाग्वै देवानां

पुराऽऽहमासीत् । वाचमेवास्मा अन्नं स्वदयति " (तैत्रा १.३.५) इति । स्तुत्या देवैस्त्वं (वानां वृ) स-

त्वाद्वाचो देवाञ्जत्वम् ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—" रथ एष दक्षिणे श्रोण्यन्ते रथवाहन आहितो भवति । तमुपसादयति ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यादिति " (बौध् ११६) इति ॥ ' वार्त्रघ्नः वैरिघाती ' यः

अयम् ' इन्द्रस्य ' वज्रः हे रथ, स एव त्वम् ' असि । ' त्वया सहकारिणा सहितः ' अयं यजमानः ' वृत्रं

२५ वैरिणं ' वध्यात् ॥ रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सजीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात् काष्ठद्वरोहणं

विधत्ते—' इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विजित्यै " (तैत्रा १.३.५) इति ॥

वाजस्येति ॥ कल्पः—" अथैनं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यम्यावर्तयन्ति वाजस्य नु प्रसवे मातरं मही-

मदिति नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविपदिति " (बौध् ११६) इति ॥ दक्षिणपदिश्रोण्यन्ते रथवाहनाद्वरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्ये-

३० नाऽऽनयेदित्यर्थः । ' वाजस्य ' नु अन्नस्यैव ' प्रसवे उत्पत्तिनिमित्तं ' मातरम् अन्नस्य निर्मात्री ' मही

२४. तं.ति.मय-जतेन । २५. तं.ति.मय-अयुक्तमिति । २६. (बौध् ११६)—' उपावहरति ' इति । ।

२६. ति-वैरिणो घाती ।

वाजपेये स्थविष्यकाः मन्त्राः]

अप्स्व (१) न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः ॥

अप्स्वित्यप्-सु (१) । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्-सु । भेषजम् ।

अपाम् । उत । प्रशस्तिष्विति प्र-शस्तिषु । अश्वाः । भवथ । वाजिनः ॥

महीं पृथिवीम् अदितिं नाम । अदितिरदीनाऽखण्डना वा । एवं स्वभाववन्नामधेयां वचसा स्तुत्या करामहे कुर्महे । अदितिस्वभावामेनामन्नप्रसवायं स्तुम इत्यर्थः । व्यत्ययेन शप् । किंच— यस्याम् इदं विश्वं भुवनं भूतजातम् आविवेश उपरि सुखेन वर्तते । तस्याम् अस्यां नः अस्माकं धर्म धारणं रथस्य देवः सविता साविपत् अनुजानातु । सुवतेलेटि “ सिन्धु-डुलं लेटि ” (पा ३.१.३४) इति सिन्धिकरणस्य लृक् । “ इतश्च छोपः ” (पा ३.४.९७) । गुणे कृते छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्वा—छान्दसो लृङ् । सिचि वृद्धिः । ईदोऽपवादोऽडागमः (द्र.पा ७.३.९३-१००) । “ अमाङ्घोर्गेऽपि ” (पा ६.४.७५) इति धातोर्लडाभावः ॥ १०

अश्वानप्सु स्नापयति—‘ अप्स्वन्तः ’ इति पुरउष्णिहा ॥ अप्सु अन्तः अमृतं वर्तते अमरणत्वम् । अप्सु एव भेषजम् अमृतत्वस्य साधनम् । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । पूर्वत्र “ उदात्तस्वरितयोः ” (पा ८.२.४) इति संहितायां स्वरितत्वम् । अमृतस्य स्वरः उक्तः । तस्माद्या अन्या अपि अपां प्रशस्तयः प्रशस्तगुणाः तासु सर्वास्वपि हे अश्वाः, भवथ तत्संबन्धाद् यूयमपि तत्स्वभावा भवथ । हे वाजिनः अन्नवन्तः । अत्र पादादित्वाद्वा इति न निहन्यते, धाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, तस्य च व्यत्ययेन विद्यमानवत्त्वाभावः । यद्वा—न ‘ अश्वाः ’ इत्यामन्त्रितम् । अपां प्रशस्तिष्वश्वा व्याप्तिमन्तो भवथ हे वाजिनः इति । सर्वमिष्टं सिद्धम् । “ तादौ च निति ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

वेदिरूपां पृथिवीम् अदितिं नाम अखण्डनीयामेव वचसा स्तुत्या करामहे कुर्मः । यस्यां पृथिव्याम् इदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यावतिष्ठते तस्यां पृथिव्यां नः अस्माकं धर्म धारणं सविता देवः साविपत् अनुजानातु । अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तद्वाश्रितं जगच्च स्वाधीनत्वेन संपादयतीत्येवं व्याचष्टे— “ वाजस्य नु प्रसवे मातरं महींमित्याह । यच्चैवेयम् । यच्चास्यामधि । तद्देवाचरुद्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभिषिच्यते ” (तैत्ति १.३.५) न केवलं तयोः स्वाधीनत्वं किं त्वेतस्मिन्नुभयस्मिन् भूम्यां तद्वाश्रितजने च राजत्वेनाभिषिक्तो भवति ॥ २५

अप्स्विति ॥ कल्पः—“ अंधाधान् पल्पूलयत्यप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिन इति ” (बौध् ११.६) इति ॥ पल्पूलयति जलेनाप्लावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः ।

(द्र. पा ६.१.१९८) ।

(बौध् ११.६—‘ अथाप्लावयन् ’ इति ।) । २७. आ.क—जले प्लावयति; म४—जले प्लावयति ।

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्रे अश्वमायुञ्जन् ते अस्मिञ्जवमाऽदधुः ॥

वायुः । वा । त्वा । मनुः । वा । त्वा । गन्धर्वाः । सप्तविंशतिरिति सप्त-विंशतिः ।

ते । अग्रे । अश्वम् । आयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । एति । अदधुः ॥

- ५ प्रष्टिवाहिनं रथं युनक्ति—' वायुर्वा त्वा ' इत्यनुष्टुभा ॥ वाराण्डः सनुच्चये, विकल्पा-
संभवाद् । प्राणो मनुः । तद्वानित्येके । प्रसिद्धा [सिद्ध] एवेत्यन्ये । ' वायुः च ' मनुः च
' गन्धर्वाः च । कति पुनस्ते ! पञ्चविंशतिरिति ब्रूमः । यदाहुः—' सप्तविंशतित्ते ' इति, सर्वे
संभूय वायुमनुम्यां सह सप्तविंशतिसङ्ख्यास्त इत्यर्थः । ' ते सर्वेऽपि अग्रं प्रथममत्मतः पूर्वम्
' अश्वं व्यानुवन्तम् ' आयुञ्जन् अयुञ्जत । ततोऽहं युनज्मीति । छान्दसे लडि छान्दस आढागमः ।
१० अटि वा वर्णव्यत्ययेन दीर्घत्वम् । किञ्च—' ते वाप्यादयः ' अस्मिन् त्वयि ' जवं वेगं च ' आ
' अदधुः आदधातु । छान्दसो छिट् । वापुश्च त्वां मनुश्च त्वां गन्धर्वाश्च त्वामिति प्रत्येकं योगसंबन्ध-
व्यापनाय युष्मच्छ्रद्धावृत्तिः ॥

- ' अप्सु मध्येऽपमृत्युनिवारकं रोगनिवारकं च स्नानं वर्तते । हे ' वाग्निनः अन्नवन्तः ' अश्वाः, ' अपां संबन्धिनीपु
' उत ' प्रशस्तिपु अमृतत्वमेपजत्वसद्वशीन्वन्यास्त्वपि गुणबचप्रशंसासु पूर्वं संबद्धाः ' भवय ॥ विधत्ते—
१५ " अप्सन्तारमृतमप्सु मेपममित्यश्वान् पल्पूलयति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं प्रविष्टम् । तदु
वेनन्नवल्पयते । यदप्सु पल्पूलयति । यदेवास्याप्सु प्रविष्टम् । तदेवावरुद्धे " (तैत्रा १.३.५) इति ।
स्नपयितुं प्रवेशितोऽप्यश्वः स्वेच्छया क्रीडन् जलस्योपरि प्लवते । तत्रेदमुत्प्रेक्षते । " अप्सुयोनिर्वा अश्वः " (तैत्रा ३.८.४) इति ध्रुतेः अश्वजन्मकाले गर्भसंबन्धि तृतीयमंशजाते जलेऽवस्थितं भवति । यथा
मनुष्यगर्भे तद्वत् । अत एव हि मनुष्या नवप्रसूताया योषितो गर्भस्थानं समाधातुं बहुभिरौषधैश्चिकित्सां
२० कुर्यन्ति । पृथं च सत्यमप्यश्वसुदंशजातमनु वेनन्न कामयमानो नु प्रायेणावप्लवते ' यथा विनष्टं
द्रव्यमन्विच्छन् ' पुरपो जले पुनः पुनर्मज्जतिष्ठति तद्वत् । पृथं च सत्यध्वर्युः श्रवयतीति वत्तेनाप्सु
प्रविष्टमश्ववपयजाते तत्सर्वं संपादितवान् भवति ॥ प्रकारान्तरेण श्रवणविधिं स्तौति— " बहु वा
अथोऽमेध्यमुपगच्छति । यदप्सु पल्पूलयति । मेध्यानेवैवान् करोति " (तैत्रा १.३.५) इति । अश्वः
खलु पृथिव्यां यत्र क्षाप्यशुचिप्रदेने विपरिवर्तमानो बहुविधममेध्यमयज्ञाईमुच्छिष्टादिकमुपगच्छति ।
२५ अतोऽध्वर्युः प्रक्षालनेनाश्वान् यज्ञयोग्यानेव करोति ॥

वायुरिति ॥ कल्पः—' अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सह-
विंशतिः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन् ते अस्मिञ्जवमाऽदधुः इति " (वीश्री १.१.६) इति ॥ योग्यं रथे
यान्तुमर्हमर्थं ' वायुः च ' मनुः च पञ्चविंशतिसंख्याकाः ' गन्धर्वाः चेति मिलित्वा सप्तविंशतिसंख्यामा
ये पुराः ' ते सर्वे ' अग्रे सन्तः पूर्वं रथे संयोजितवन्तः । ते पुनः सर्वे पृष्टसंमार्गानुपचारेण ' अस्मिन्

- ३० (६. तैत्र २.३.१२, ५.३.१२) । २९. तं.ति-प्रावेणोपप्लवते । ३०. आ.क-विनष्ट ।
३१. तं.ति-द्रव्यमन्विच्छन् ।

वाजपेये रथविषयकाः मन्त्राः]

अपां नपादाशुहेमन् य ऊर्मिः ककुद्भान् प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजः सेत् ॥

अपाम् । नपात् । आशुहेमन्निर्त्याशु-हेमन् । यः । ऊर्मिः । ककुद्भानितिः ककुत्-
मान् । प्रतूर्तिरिति प्र-तूर्तिः । वाजसातम इति वाज-सातमः । तेन । अयम् । वाजम् । सेत् ॥

पृष्ठमन्त्रस्य प्रतिमाष्टि—'अपां नपात्' इति ककुदुष्णिहा ॥ द्वितीयस्य द्वादशा-
क्षरत्वात्, ऊर्मिरिति प्रथमपादान्तः । अथ आमन्त्र्यते—हे 'अपां' नपात्, अपां नसक्षतुर्थः । ५
यथा— 'अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओपधयः ओपधीभ्योऽन्नमन्नादश्चः' इति । हे 'आशुहेमन्
आशुगन्तः । हि गतौ । "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति मनिन् ।
"सुवामन्त्रिते" (पा २.१.२) इति पराङ्गवद्भावात् पष्ठधामन्त्रितसमुदायस्य 'पाष्ठिक-
मामन्त्रिताघुदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । तस्य "नामन्त्रिते समानाधिकरणे" (पा ८.१.७३)
इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधात् परं न निहन्यते । 'ऊर्मिः छद्दयिता अरणशीलो वा यस्तरङ्गः १०
'ककुद्भान् प्रधानभूतः ककुत्संबन्धी वा 'प्रतूर्तिः त्वयि प्रतीर्णः त्वामभिगतः । नसत्तनिपत्तादौ
(द्र. पा ८.२.६१) निष्ठायां निपतितं निष्ठावद्भावात् क्तिनोऽपि भवति । "तादौ च" (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'वाजसातमः अन्नस्य संबन्धुतमः दातृत्वमः ।
"जनसनखन" (पा ३.२.६७) इति विट् । "विड्वनोः" (पा ६.४.४१) इत्यात्वम् ।
'तेन तादृशेन 'अयं 'वाजम् अन्नं 'सेत् साधय, यजमानस्य हे अथ । छिड्छेटोरन्यतरः । १५
विकरणस्य लृक् । यद्वा—अयं यजमानः तेन त्वदीयेन वाजं सेत् साधयतु बध्नातु वा ।
पिबू बन्धने ॥

अथ वेदं संपादितवन्तः । वायुस्त्वामयोजयत् मनुस्त्वामयोजयत् इति पृथक्वाच्यकरणं तयोर्मुख्यत्वव्याप-
नार्थम्^{१३}, ^{१४} 'अतो अहमपि'^{१५} युनज्मीत्यभिप्रायः ॥ 'अहं युनजिम्' इति पाठं परित्यज्य 'वायुर्वा त्वा'
इति पाठस्याभिप्रायमाह— "वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह । एता वा एतं देवता अग्ने अश्वमयुजन् । २०
तामिरेवैनान् युनक्ति । सवस्योजित्यै" (तैत्रा १.३.५) इति ॥ योजयितृणां देवानामनुप्रदायज्ञस्यो-
त्कर्षणं जयो भवति ॥ विधत्ते— "यजुषा युनक्ति व्यावृत्त्यै" (तैत्रा १.३.५) इति । अनुपृच्छन्दस्त्वात्
ऋद्धोऽपि 'वायुर्वा त्वा' इति मन्त्रो यजुर्वेदपठितत्वात् यजुरित्युपचर्यते । लौकिके रथे मन्त्रमन्तरेणाश-
योजनाद्वा मन्त्रकत्वेन व्यावृत्तिर्भवति ॥

अपामिति ॥ कल्पः— "अथास्य पृष्ठं मर्मूज्यते अपां नपादाशुहेमन् य ऊर्मिः ककुद्भान् प्रतूर्ति- २५
र्वाजसातमस्तेनायं वाजः सेत् इति" (बौध् ११-६) इति ॥ मर्मूज्यते पुनः पुनः संमाष्टि ॥ हे 'अपां
'नपात्, पुनःकाले जलस्य कालुष्यानापादानादविनाशयितः 'आशुहेमन् तीव्रगन्तः, तादृश हे अथ, जले
'यः 'ऊर्मिः 'ककुद्भान् ककुद्विद्योन्नतः 'प्रतूर्तिः निमज्जनेन प्रसक्तस्योपद्रवस्य प्रकर्षणे हिंसकः 'वाजसातमः
सस्योपकारित्वेनातिशयेनान्नप्रदः 'तेन स्वपृच्छन्देनोर्मिणाऽस्माकं 'वाजम् अन्नं 'सेत् साधय ॥ विधत्ते—

३२. म४-त्वव्यापनार्थम् । ३३-३३. आ-अहम् ।

[वाजपेये रथविषयकाः मन्त्राः]

विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमस्यङ्कौ
न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु संचरन्तौ
दूरेहेतिरिन्द्रियावान् पतत्री ते नोऽग्रयः प्रप्रयः पारयन्तु ॥ ७ ॥

[अप्सु न्यङ्कौ पश्चदश च]

५ विष्णोः । क्रमः । असि । विष्णोः । क्रान्तम् । असि । विष्णोः । विक्रान्तमिति वि-क्रान्तम् ।
असि । अङ्कौ । न्यङ्काविति नि-अङ्कौ । अभितः । रथम् । यौ । ध्वान्तम् ।
वाताग्रमिति वात-अग्रम् । अन्विति । संचरन्ताविति सम्-चरन्तौ । दूरेहेतिरिति दूरे-हेतिः ।
इन्द्रियावान्निर्तीन्द्रिय-वान् । पतत्री । ते । नः । अग्रयः । प्रप्रयः । पारयन्तु ॥ ७ ॥

[मैसं १-११-१; कासं १३-१४; वासं ९-१, ५-७]

१० विष्णुक्रमान् क्रमते, रथं यजमानोऽप्येति—'विष्णोः' इति ॥ 'विष्णोः भगवत् एव क्रमः
'असि गमनसाधनत्वात् । प्रकृष्टस्य 'विष्णोः क्रमरूपेण रत्यूते रथः विष्णोः क्रमवत् भविष्यसि
जयहेतुरिति । 'विष्णोः क्रान्तम्' 'असि यत् पूर्वं विष्णुना कृतं क्रमणं, तदेव त्वमसि तद्वज्रय-
साधनं भविष्यसि अस्माकम् । 'विष्णोः विक्रान्तं-विजयः, तदेव त्वम् 'असि तद्वद्विजय-
साधनत्वात् । पूर्ववद्गतस्वरः ॥

१५ रथस्य चक्रे पक्षसी वाऽमिश्रशक्ति—'अङ्कौ' इति त्रिष्टुभा ॥ 'अङ्कौ लक्षणभूतौ रथस्य ।
अकि लक्षणे । कारणे घञ् । अश्रतेर्वा । याम्यां रयोऽश्रति गच्छति तादृशौ । उज्झादिर्द्रष्टव्यः ।

"अपां नपादाशुहेमन्निति संमार्धिं । मेघ्यानेवैनान् करोति । अथो स्तौत्येवैनानाजि९ सरिष्यतः"
(तैत्त १.३.५) इति । पृष्ठसंमार्धनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । किं च धावनाथौयाः सप्तदशारपाव-
परिमिताया भूमेरवधिः आजिस्तं प्रति सरिष्यन्ति शमिष्यन्ति, तान् शमिष्यतोऽथान् पृष्ठसंमार्धनरूपेणोप-

२० लालनेन स्तौत्येव प्रोत्साहयत्येव ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—“अथ रथमभिप्रैति विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णो-
र्विक्रान्तमसिति” (बौश्रौ ११.७) इति । तदेतच्चक्रमानकर्म । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“विष्णोः क्रमोऽसीति
रथं यजमानोऽङ्कैति” (आपश्रौ १८.४.५) इति ॥ यजमानस्य मम हे प्रथमप्रक्रम, त्वं 'विष्णोः
व्यापनशीलस्य जगदीधरस्य त्रिविक्रमावतारस्य 'क्रमः' १४ 'असि । प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो' १५ भूलोकोऽसि ।
२५ हे द्वितीयप्रक्रम, त्वं 'क्रान्तं विष्णोर्वितीथपदप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षम्' १६ 'असि । हे तृतीयप्रक्रम, त्वं 'विक्रान्तं
विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपम्' १७ 'असि ॥ विधत्ते—“विष्णुक्रमान् क्रमते । विष्णुरेव भूत्येर्माहोकाभि-
जयति” (तैत्त १.३.५) इति ॥

अङ्काविति ॥ कल्पः—“अथ रथस्य पक्षसी संश्रुतत्वाद्कौ न्यङ्कावभितो रथं याविति”
(बौश्रौ ११.७) इति । पक्षसी पाशौ ॥ पाठस्तु—'अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु

वाजपेये रथविषयकाः मन्त्राः]

न्यङ्कौ नियतगमनौ निश्चितगमनौ वा । क्व ? अभितः रथं रथस्य पार्श्वयोः यौ नियतगमनौ ।
 “नेरनिधाने” (पा ६-२-१९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ध्वान्तं शब्दितं शब्दवत् ।
 णिचि व्यस्ययेनेडभावः । वाताग्रं वातस्य पूर्वभागं अनु संचरन्तौ शीघ्रतया वातमतिच्छेद्य
 चरन्तौ तावङ्कौ । दूरेहेतिः, इन्द्रियावान्, पतत्री इत्येतन्नामानस्त्रयो नः अस्माकं अग्रयः
 प्रप्रयः पूरयितारः कर्मणाम् । एतावङ्कौ पारयन्तु कर्मणि समर्थं कुर्वन्तु । यद्वा—नः
 अस्माकं प्रप्रयः अस्मद्धितार्थं तौ पारयन्तु । प्रा पूरणे । छान्दसस्य छिटः “आह्वगमहन”
 (पा ३-२-१७१) इति किन्प्रत्ययः । ‘ते’ इति वा छिङ्गव्यत्ययः तावित्यर्थः । पक्षसी
 वा विशेष्येते । अङ्कसाधने ते पक्षसी पारयन्त्विति । पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥

इति सप्तमे सप्तमोऽनुवाकः ॥

संचरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान् पतत्री ते नोऽग्रयः प्रप्रयः पारयन्तु’ इति ॥ रथमभितो यौ अङ्कौ लक्षण-
 भूतौ पार्श्वविशेषौ न्यङ्कौ नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ । अत एवाऽऽपरतरव आह—“ अङ्कौ न्यङ्कविति
 रथचक्रे अभिमृशति । पक्षसी वा ” (आपधौ १८-४-६) इति । ध्वान्तं ध्वन्युपेतं, वाताग्रं वायोरपि
 पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमप्यतिच्छेद्यानुक्रमेण संचरन्तौ, तादभ्यामुभाभ्याम् अग्रयः नः अस्मान्
 पारयन्तु धावनावर्धि पारयन्तु । कीदृशा अग्रयः ? प्रप्रयः अपेक्षितमर्थं पूरयितारः । येऽग्रयो दूरेहेतिः
 हृत्यादिनामोपेतास्ते ॥

पृथग्मन्त्रगतमग्निपदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचष्टे—“ वैश्वदेवो वै रथः । अङ्कौ न्यङ्कव-
 भितो रथं यावित्याह । आ पूव देवता रथे प्रविष्टाः । ताभ्य एव नमस्करोति । आत्मनोऽन्तर्त्ये ”
 (तैत्ति १-३-५) इति । दूरेहेतिरित्यादिनामका अग्रयोऽत्र विश्व देवाः । तद्वाहनरूपोऽयं रथः । पारय-
 न्त्विति प्रार्थनैव नमस्कारः । तेन नमस्कारेण तदीयं रथमारूढस्यापि स्वस्याऽऽर्तिर्न भवति ॥

वेदने प्रशंसति—“ अशमरथंभावुकोऽस्य रथो भवति । य एव वेद ” (तैत्ति १-३-५) इति । २०
 शमयुक्तो रथः शमरथो मन्दगतिः । अशमरथः शीघ्रगतिः । तच्छीलोऽस्य वेदिव् रथो भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देव होमोऽत्र कर्मादाविन्द्रस्य रथमाहरेत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथम् ॥ १ ॥

अप्स्वश्वान् प्रावयेद्वायुर्गन्तुं नक्ति गुरगं रथे ।

अर्पा तदक्षपृष्ठानि मार्ष्टि विष्णो रथं प्रजेत् ॥

अङ्कौ रथे मृशेत् पक्षावष्टौ मन्त्रा ह्यहोदिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थात्पसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद्गुणकृद्भ्ये ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

त्रिकृद्भ्यं विरुद्धं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥

२. तं अस्मान्

३६. आ.क-शीघ्रगती रथा ।

[याज्ञपेये रथविषयकाः मन्त्राः]

"उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यत्रिकं यज्ञेः ।

उद्देशान्कितमुख्यत्वत्रिकं" तस्य गुणं प्रति ॥

एवञ्च तन्नं तदावृत्तौ वाच्यं भिद्येत तेन सः ।

याज्ञपेयेतिशब्दोऽपि^{१६} धर्मनामाभिदोषप्रवत् ॥" (वैश्या १-४-१५-१८) ॥

५ "याज्ञपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र याज्ञपेयशब्देन गुणो विधीयते । अथवाची

"वाजशब्दः । तच्छास्त्रं" पेयं सुराशब्दं तच्छात्रं गुणः सुराप्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे वाज्ञपेय-

द्रव्यवत्ता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । भवैवम् । सकृदुच्चारितस्य यज्ञेतेत्या-

ख्यातस्य याज्ञपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । याज्ञपेयद्रव्येण स्वाराज्यय यज्ञेतेत्येवमुभय-

संबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति याज्ञपेयेन गुणेन चागं कुर्यादिति यज्ञेः कर्मकारकत्वं भवति । फलसंबन्धे तु

१० यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति करणकारकत्वं, ततः क्यमुभयसंबन्धः इति चेन्नायं दोषः । यज्ञेः साधारण-

त्वेन^{१७} द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता । तयोस्तु समभिव्याहारात्

संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्यैव वा

साक्षादभिधायिका काचिदसाधारण विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यज्ञेरभावात् गुणफलभ्यां

युगपत्संबन्धे सति यथोचितं संबन्धविज्ञेयः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकरणे^{१८} याज्ञपेयद्रव्येण

१५ यागं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्यद्दिदादिप्लव्येवं गुणविधिः

स्वासाहं तन्वयपि वाश्यान्वयप्रोदाहस्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराश्रिप्यतामिति प्राप्ते श्रूमः—यजेतन्त्रेणोभय-

संबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम्, उद्देश्यत्वमनुवा-

चत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्मौ उपादेयत्वादयश्चयः साधन-

भूतयजिनिष्ठाः । फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते, फलमनूय यजिर्विधीयते । फलं प्रधानं यजिरुपसर्जनम् ।

२० फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारो^{१९} "यजेत्सादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः"^{२०} तावुमौ

मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाच्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । शतस्य कथनमनुवादः । अज्ञात-

स्यानुष्ठेयत्वकथनं^{२१} विधिः । "फलयागयोः साध्यसाधनरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फल-

तत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यालीचनार्थां फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं

व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य याज्ञपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालीचनार्थां यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकं द्रव्यस्यो-

२५ पादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुभयभ्यां प्रतियोगिभ्यां युगपत्संबन्धे सति

विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येत । ननु^{२२} "तर्हि मा भूत्तन्त्रेणोभयसंबन्धः, वृथहसंबन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेत् । न ।

वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यागं कुर्यादित्येवं वाच्यम् । यागेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाज्ञपेयशब्दो न

गुणविधायकः, किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत् कर्मनाशयेयम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयापादे चिन्तितम्—

३० "आहुतीस्तिव इत्यत्र कर्मैक्यमुत् निश्चता ।

एकत्वं सकृदाख्यानात् संख्यावृत्त्या प्रयाजयत् ॥

३७. आ.क.—उपादानविधेः । ३८. इ.उ.पा.म४—"मुख्यत्वं त्रिकम् । ३९. म४—"शब्दोऽयम् ।

४०-४०. इ.उ.क.पा—वाज्ञपेयशब्दः तत्रालम् ; म४—वाजशब्दः तत्रालम् । ४१. इ.उ.क.पा—द्विरूप-

संभवात् । ४२. ति.म४—संबन्धाङ्गीकारे । ४३-४३. इ.उ.क.पा—यजेतन्त्रेणोभयसंबन्धे सति विरुद्धमुपा-

३५ देयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः । ४४. आ.क.—"श्रेयस्य कथनम् । ४५. ति—फलसाधनयोः । ४६. इ.उ-

'तर्हि' नास्ति ।

वाजपेये रथविषयकाः मन्त्राः]

आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥

पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥

देवतासंगतस्यैव तद्वितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसंगमोरूपसंख्ययाऽतः क्रियाभिदा ॥ ” (जैन्या २.२१७-२१) ॥

‘ तिस्र आहुतीर्जुहोति ’ इति ध्रुयते । तत्र जुहोतीत्येतद्वाख्यातं ‘ समिधो यजति ’ इत्यादिवज्ञान्यस्तं, किं तु सकृदेवाऽऽम्नातम् । तत एकमिदं कर्म । त्रित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । १०

यथा प्रयाजेभ्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता तद्वदिति प्राप्ते भूमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणम् । उत पदान्तरान्वितम् । नाऽऽद्यः, वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमिति-

जनकत्वाभावात् । द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव “पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंपादम् । इह त्वेतद्विधितः” पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो

नास्तीति धैपन्यम् । तदेतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते, कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन १५

त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वजोदागहार ‘ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते ’ इति । अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्वितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् ।

ततो द्रव्यैक्यादेवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता, न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते भूमः—अत्र प्रजापतिर्देवता

यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्वितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्वितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवता- २०

विशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविषयक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीया- विभक्तेरेव चावत्तद्वितोत्पत्तिबेलायामन्वयो नास्ति, कुतः पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः ? एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्वितान्तप्रातिपदिकेनैकपशुद्रव्यकमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्प्यते । तादृशानां च

रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः । एवं च सप्तदशमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनासैकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते ॥ २५

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥

शाघसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ ” (जैन्या ५.१.१०-११) ॥ ३०

[वाजपेये श्वविषयकाः भन्त्राः

वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते" (तैत्रा १-३-४) इति विहितानां पशूनामुपा-
करणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तद्वदशो पदायुपक्रम ईदृशो च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्र-
स्थाभावाद्वैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं
कर्तव्यम् । तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं नियोजितव्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थापठानामभावाद्वास्ति "क्रम-
नियम इति चेत् । मैघम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वात् ।
श्रुत्यर्थापठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं "नियन्तुमर्हति । प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात् ।
प्रावृत्तिक्रमस्वीकारे प्रथमपशुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्वन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडश-
भिरेयोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यवधानं सप्तदशोतिविधिव्यवधानमनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं
परित्यज्य पश्वन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोरर्थेदि नियोजनं क्रियेत तदा द्वान्त्रिंशद्भिः
पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् । तस्य नाम्यनुज्ञातम् । तस्मात् प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ॥

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्मा आद्यः साहित्यासिद्धये ॥

वचनात् पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥" (जैना ५-२-१-२) ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन् पशुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समाप-
नीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि
धर्मसाहित्यं प्रापयति । प्रकृतानुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमयो न तु
पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः— 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतम्,
तच्च प्रबलं, प्रत्यक्षेण पशुनित्यनेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितम्, किं
तु प्रयोगवचनेन प्रापिकल्प्यते । "यदैकस्मिन् प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्ग-
प्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतैत्यर्थापत्तेश्चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठीयते" । तदुभयं प्रत्यक्षात्
पशुसाहित्यवचनाद्बुद्धव्यम् । तस्मात् 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति' इत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं
पशुसाहित्यमवाधितुं सर्वेषु "पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः" कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यो
न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विकल्प्यते । "एकस्मिन्नेव
प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"प्राजापत्यैः पशूनां किं वाधो यद्वा समुचयः ।

अक्रियार्था पशूकितः स्याद्विज्ञं तेनास्तु वाधनम् ॥

४९. इ.उ.तं.वि.म४-कमः । ५०. तं. ति-नियोक्तुमर्हति । ५१. म४-भवति तच्च व्यवधानं
३० सप्तदशेऽपि स्यात् । ५२. ति-वधैकः; म४-ययैकः । ५३. तं.ति.म४-'मनुमीयते । ५४. तं.ति-
'मवाधितम् । ५५-५५. तं.ति-पशुष्वैकैकमुपाकरणाभिधानम् । ५६. तं.ति-एकैकस्मिन्नेव ।

वाजपेये स्थविपयकाः मन्त्राः]

पशुनुद्दिश्य "संख्याया देवस्य" च विधौ भिदा ।

कर्मान्यत्वे ग्रहन्यायात् रोधनाच्च" समुच्चयः ॥ " (जैम्या १०.४.८-९) ॥

वाजपेये श्रूयते— "सप्तदश प्राजापत्यान् पशुनालभते" (तैत्रा १.३.४) इति । तैरैतैः प्राकृतपशुनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः ? पशुबलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वा विधेय-क्रियां वृत्ते, येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते भ्रूमः— किमत्र प्राकृतपशुनुवादेन सप्तदशसंख्या प्रजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते, आहोस्वित् विशिष्टमन्यत् कर्म । नाद्यो वायव्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गम् । ततोऽत्र ग्रहन्यायो योजनीयः । किं "चावरोधनमेवाम्नायते—" ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नामिद्योमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवहृष्यन्त इति । पशुभिरिति श्रूयात् । आग्नेयं पशुमालभते । अग्निद्योममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोरुष्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । मारुत्या बृहत् स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान् पशुभिरैवावरुन्धे" (तैत्रा १.३.४) १० इति । अस्मिन्नवरोधनाम्नाये चोदकप्राप्तानेयाद्विपशुसन्नावस्य सिद्धवदनुवादात् समुच्चयोऽवगम्यते ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुताग्रिमः ।

पशुभेदादेवपाककालैव्याच्छक्तितोऽन्तितमः ॥" (जैम्या ११.२.७) ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवतकेषु पशुषु" तद्भेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यत इति चेत् । मैवम् । १५ प्राजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते । "प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम् । प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति । कालश्रैकः । याज्याया अर्धचान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात् । शक्यते च सह होमः । तस्मात्तन्त्रम् ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाऽङ्गभेदतः ।

भेदो "मैवमदोपाङ्गभ्रपणादौ प्रभुत्वतः ॥" (जैम्या ११.४.४४) ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य यपाश्रपण्योश्च" भेदः स्यात् । कुतः ? तत्तत्पथ-ज्ञानां भिन्नत्वात् । मैवम् । पथज्ञानां यद्वरेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थभ्रपणादौ प्रभुत्वात् । तस्मात्तन्त्रम् ॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

"प्राजापत्यप्रचारः किमर्भवे दक्षिसोमतः ।

ऊर्ध्वं वा विहृतौ घोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आर्भवे चोदकाद्रुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मान्मृतीयो विहृतिस्वतः ॥

पशवो न हि सोमस्य विकारा भविशोपतः ।

उक्तत्वात् "सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचर्यताम् ॥" (जैम्या ११.३.१०-११) ॥ ३०

५७-५७. इ.उ.पा.क-संख्यानादेतस्य । ५८. तं-शोधनाच्च; क-बोधनाच्च । ५९. इ.उ.तं.पा-च रोधनं । ६०. इ.उ- 'पशुषु' नास्ति । ६१. म४-अवदानस्यापि । ६२. म४-नैवम् । ६३. आ.ति-यपाश्रपण्याश्च । ६४. तं-सर्वयागानां ।

[वाजपेये रथविषयकाः मन्त्राः

- वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममाभवेः पवमानः, ततो वैश्वदेवप्रद्वयन्ताः शक्यवन्तः सोमाः, ततोऽशक्यवद्विष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीणेष्वग्निष्टोमसामान ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशुनामाभवेकाले प्रचारः । कुतः ? प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तेरित्याद्यः पक्षः । ' उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्वरन्ति ' इति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमाभवेकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव 'तत्कालप्राप्तेर्वचनमिदमनर्थकं स्यात् । अतस्तृतीयसवनगत-सोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्षयेत् तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृष्येत । ततः प्रयासस्यै शक्तिणां वैश्वदेवप्रज्ञानानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । ' उपरिष्टात् सोमानाम् ' इत्यविशेषप्रवृत्ता भ्रुतिः कतिपयसोमोषैवैविवक्षयां बाध्येत । तस्माच्छक्यवतां तद्रहितानां च सोमानामुपरीष्टादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसामना संस्थिते सति तत्प्रचारः कार्यः, तस्य विकृतिकालत्वात् प्राजापत्यपशूनां च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवायं कालः, पशवस्तु न सोमविकाराः, तस्माद-विशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरीष्टात् प्राजापत्यपशुप्रचार इति राधान्तः ॥

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किं चोत्कपोंऽवशिष्टस्य" इति ।

अष्टपञ्चम्यपेदात्पेद्र्वैद्याभावेन चान्तिमः ॥ " (जैम्या ११.२.१४-१५) ॥

- वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् पशुस्य ध्रूयते—' तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजति, ब्रह्मसामन्या-लभते" इति । तेषु सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गदाब्देन निषिध्यते । अथमेधे " पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति " (तैत्रा ३.९.४) इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य संप्रतिपक्षत्वाद्ब्राह्मि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणान्ताः समापनीयाः । आलम्भितानां च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते नूनः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्थादष्टाद्विमिन्नं किञ्चिददष्टं कल्प्येत, वाजपेधेदक्ष प्राप्नुयात् । किं च ' ब्रह्मसामन्यालभते ' इत्यत्र द्रव्यदेयतयोरध्वगान्न कर्मान्तरविधिः संभवति । तस्मात् पर्यग्निकरणान्तरमेव कर्तव्यस्य सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कपों विधीयते । तथा सत्ययैप्राप्तः पर्यग्निकरणान्तरभाविकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गदाब्देनानूयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

रथधावनमन्त्राः]

देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेपं

देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेय-
 देवस्य । अहम् । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । बृहस्पतिना । वाजजितेति वाज-जिता ।
 वाजम् । जेपम् । देवस्य । अहम् । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । बृहस्पतिना ।
 वाजजितेति वाज-जिता । वर्षिष्ठम् । नाकम् । रुहेयम् ॥

रथमातिष्ठति तमनुमन्त्रयते—‘ देवस्य ’ इति यजुषा ॥ सवितुः सर्वस्य प्रेरयितुः देवस्य
 अहं प्रसवे अनुज्ञायाम् अनुज्ञां लब्ध्वैव न स्वातन्त्र्येण, बृहस्पतिना ब्रह्मणा साधनभूतेन
 वाजजिता अन्नं जितवता वशीकृतसर्वान्नेन; अतस्तेन अहं वाजम् अन्नं जेपं जयेयम् । लेटि
 “ सिन्धुवृळं लेटि ” (पा ३.१.३४) इति सिप् । मिपोऽडागमः, इतश्च छोपः (पा ३.४.९४,
 ९७) । बृहस्पतिशब्दे “ तद्बृहतोः ” (द्र.पाभा ६.१.१५७) इति सुट् । वनस्पत्यादित्वात् १०
 (पा ६.२.१४०) पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्रकृतिस्वरत्वम् ॥

चात्राले रथचक्रं निमित्तं ब्रह्माऽधिरोहति तममिमन्त्रयते—‘ देवस्य ’ इति ॥ गतम् ।
 वर्षिष्ठं वृद्धतमं नाकं स्वर्गं स्वर्गस्थानीयं चक्रं रुहेयम् आरोहामि नाकमेव वाऽनेन निमित्तेनाऽऽ-
 रुहेयम् । “ लिङ्वाशिथ्यह् ” (पा ३.१.८६) ॥

प्रसवे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्ण्यन्ते ।

देवस्येति ॥ कल्पः—“ रथमातिष्ठति देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता
 वाजं जेपमिति ” (यशौ ११.७) इति । आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः ॥ वाजजिता अन्नजयकारिणा बृह-
 स्पतिनाऽनुगृहीतोऽहं वाजं जेपम् अन्नं जेष्यामि ॥ एतन्मन्त्रगतं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणतत्त्वमिमानि-
 देवपरत्वेन ध्याचष्टे—“ देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेपमित्याह । सवितृप्रसूत
 एव ब्रह्मणा वाजमुज्जयति ” (तैमा १.३.६) इति ॥

देवस्येति ॥ कल्पः—“ चात्राले रथचक्रं निमित्तं ब्रह्माऽऽरोहति । तमत एवानुमन्त्रयते
 देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयमिति ” (यशौ ११.७) इति ।
 निमित्तं निष्ठातस्म ऋहस्पतिने स्थापितम् ॥ वर्षिष्ठम् अतिदायेन प्रवृद्धम् । पूर्वमन्त्रप्रदृग्धाचष्टे—
 “ देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयमित्याह । सवितृप्रसूत एव ब्रह्मणा
 वर्षिष्ठं नाकर रोहति ” (तैमा १.३.६) इति ॥ विचष्टे—“ चात्राले रथचक्रं निमित्तं रोहति । २५
 अतो वा अङ्गिरस उच्यतेः सुवर्गं लोकमायन् । साश्रादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” (तैमा १.३.६)
 इति । अतः “ उपरि स्थितान् ” रथचक्रात्, उच्यते “ उद्गततमाः । साश्रादेवाप्यवधानेनैव । विचष्टे—
 “ भावेष्टयति । यत्रो वै रथः । यत्रेणैव दिशोऽभिजयति ” (तैमा १.३.६) । ऊर्ध्वैकाग्रि रथापितं ब्रह्मणा
 समासं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत् । रथस्य यत्रांशत्वात् यत्रत्वम् । तस्यान्यत्राऽऽग्नातम्—
 “ रथस्यस्त्रीयत् रथस्त्रीयं यूपस्त्रीयम् ” (तैस ५.२.६) इति । अतो आगमयोगेन यत्ररूपेण रथचक्रेणैव ३०
 सर्वांशं दिशां जयो भवति ॥ विचष्टे—“ यात्रिनार साम गायते । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावहत्वे ”

१. सं.ति-‘ अतः ’ नास्ति । २-२. मर-उपरिष्ठात् । ३. मर-उच्यते । ४. सं.ति-चक्रात्त्वात् ।
 तैपं ३१

-भिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित् ।

अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्तसमस्तु वाजय ।

इन्द्राय । वाचम् । वदत । इन्द्रम् । वाजम् । जापयत । इन्द्रः । वाजम् । अजयित् ॥

अश्वाजनीवत्यश्च-अजनि । वाजिनि । वाजेषु । वाजिनीवतीति वाजिनी-यति ।

अश्वान् । समस्त्विति समत्-सु । वाजय ॥

दुन्दुभिं सहादयति—' इन्द्राय ' इति ॥ ' इन्द्राय इन्द्रायं सर्वे ' वाचं ' वदत तस्य स्वामित्वात् ययेन्द्रो जयति तपा शन्दयत । यजमान एव वा ऐश्वर्ययोगादिन्द्रः, तस्य शोभनां वाचं वदत । ' इन्द्रं ' वाजं ' जापयत । " क्रीड्जीनां णौ " (पा ६.१.४८) इत्यात्वम् । " अतिही " (पा ७.३.३६) इत्यादिना पुक् । ' इन्द्रः ' च ' वाजम् अन्नम् ' अजयित्

अजयत् । जयतेऽष्टान्दसे लिङि वर्णान्वय्येन शप इकारः । शपो वा लुकि तिप इडागमः ॥

अश्वाजनीं प्रयच्छति—' अश्वाजनि ' इति गायत्र्या ॥ याऽश्वानाजयति गमयति साश्वाजनी कशोच्यते । वाजिनी अन्नवती यज्ञसाधनद्वारेण । यद्वा—वेगवती, अश्वानां

(तैत्रा १.३.६) इति । वाजिनामश्वाजिनां संबन्धि परसाम तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु सामविशेषः* शाखान्तरे द्रष्टव्यः । ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—“ औदुम्बरं रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति । तस्माद् वाजिनां साम गायेति । तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति । आवर्तमाने* ब्रह्मा गायति ” (आपश्रौ १.८.४८-११) इति ॥

इन्द्रायति ॥ कल्पः—“ आप्नन्ति दुन्दुमीन् । संप्रवदन्ति वाचः । संप्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयत इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदिति ” (वौश्रौ ११.८) इति ॥ यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद्यजमान इन्द्रस्त्वस्मै ' इन्द्राय हे सभ्या म्हाहणाः, आशीर्वादरूपां ' शुभां ' वाचं ' वदत ।

' इन्द्रं यजमानं ' वाजं ' जापयत । ' अन्नविषयं जयं प्रापयत । अयम् ' इन्द्रः यजमानः ' वाजम् अन्नम् ' अजयित् जयतु । सोऽयं मन्त्र आपस्तम्बेव दुन्दुभिवादाने चिनियुक्तः—“ इन्द्राय वाचं वदतेति दुन्दुमीन् सहादयन्ति ” (आपश्रौ १.८.४७) इति ॥ तमेतं दुन्दुमिवातं विधातुं प्रस्ताति—“ वाचो वर्ष्मं देवेभ्योऽपाक्रामत् । तद्गन्तस्वतीन् प्रथिशत् । सैषा वाग्वन्तस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ । तस्माद्दुन्दुमिः सर्वां वाचोऽतिवदति ” (तैत्रा १.३.६) इति । वाग्देवताया वर्ष्मं नादारमकं प्रधानशरीरम्, तस्य ' प्रवेशाद्यं

दुन्दुमिः सर्वां मनुष्यवाचोऽतिश्रम्य ध्वनिं करोति ॥ विधेते—“ दुन्दुमीन्तसमाहन्ति । परमा वा एषा वाक् । या दुन्दुभौ । परमयैव वाचाऽवरां वाचमवरुन्धे । अधो वाच एव वर्ष्मं यजमानोऽवरुन्धे ” (तैत्रा १.३.६) इति ॥ मन्त्रगतम् इन्द्रपदम् ' वाजमजयित् ' इत्येतच्च व्याचष्टे—“ इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह । एष वा पृथङ्इन्द्रः । यो यजते । यजमान एव वाजमुजयति ” (तैत्रा १.३.६) इति ॥

अश्वाजनीति ॥ कल्पः—“ अथास्मा अश्वाजनीं प्रयच्छतीं अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनी-वाच्यश्वास्तसमस्तु वाजयेति ” (वौश्रौ ११.७) इति ॥ अस्मै यजमानाय । अश्वमन्त्रे क्षिपतीत्यश्वाजनी

* [द्र.तांत्रा १८.७.१२; सां. १.५.१.५.५; ग्राम ११.२.३० ।] । ५. आ.क.पा.म.४-तत्रावर्तमाने, सं.ति-वर्तमानत्वेन; (आपश्रौ १.८.४७ ' वर्तमाने ') । ६. आ.क.-धुताम् । ७. आ.क.-अन्नविषये । ८. उ.पा-प्रदेशादयम् । ९. आ-श्चिन्वय (!) पदम् ।

रथधावनमन्त्राः]

अर्वाऽसि सतिरसि वाज्यसि

अर्वा । असि । सतिः । असि । वाजी । असि ।

वेगहेतुत्वात् । वाजेषु अत्रेषु साध्येषु वाजिनीवती वेगवत्या गत्या तद्वती । यद्वा—वेगवत्या अश्व-
पङ्क्त्या तद्वती । सा ह्यम् अश्वान् समस्तु संग्रामेषु वाजय गमय । सह माघन्त्यास्विति समदः ॥

तयाऽश्वान् समवक्षिणोति—‘ अर्वासि ’ इति ॥ अर्वा अरणकुशः । “ अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७५) इति वनिप् । तादृशः असि इति दक्षिणम् । सतिः । पप
समवाये । संग्रामेषु सहसा समवैति । तादृशः असि इति मध्यमम् । वाजी वेगवान् अत्रवान् वा ।
तादृशः असि इति उत्तरम् । उक्तमुदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् (पा ८.२.४) ।
“ अग्निर्वा अर्वा । वायुः सतिः । आदित्यो वाजी ” (तैत्रा १.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

कशा । सा च विजयेनात्र प्रदत्त्वाद्वाजिनी । वाजिभ्यो वेगवत्योऽश्वगतयस्ता अस्याः कशाया इति वाजिनीवती ।
यथोक्तगुणत्रयोपेते हे करो, वाजेषु अत्रेषु निमित्तभूतेषु सस्तु त्वमश्वान् समस्तु युद्धेषु वाजय गमय । १०
[ब्राह्मणेन] अर्थ मन्त्रः स्पष्टवबुद्धयोपेक्षितः ॥ त्रीन् विधेयान् विधत्ते—“ सप्तदश प्रव्याधानाग्निं
धावन्ति । सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदश सप्तदश दीयन्ते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्यै ”
(तैत्रा १.३.६) इति । प्रकषेण चलाधिवयेन विध्यन्ते मुच्यन्ते बाणा यावत्परिमाणेषु देशविशेषेषु
तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः । ते च सप्तदशसंख्याकाः । तेषामन्तेऽवधित्वद्योतनाय काचिवदौदुम्बरी
शाखा निखन्त्यते तत्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं रथारूढा धावेयुः । अस्मिन् वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं १५
यस्तोत्रं तत्सप्तदशसंख्याकावृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारस्त्वष्टमप्रपाठके “ समिधमातिष्ठ ” (तैसं
१.८.१३) इत्यस्मिन्ननुवाके ब्राह्मणोदाहरणेन स्पष्टीकरिष्यते । दक्षिणात्वेन वातव्यानां रथादीनां गोशतान-
न्तानां द्रव्याणां मध्य ‘ एकैकद्रव्यं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात् । तच्चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति—“ दक्षिणाकाले
सप्तदश रथान् दद्याति । सप्तदशानांसि सप्तदशाश्वान् सप्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान् सप्तदश दास्यः
सप्तदशाजाः सप्तदशाधीः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि ” (आपश्चौ १.८.३.४) इति । यद्यपि २०
स्तोमविशेषविधेर्देयद्रव्यसंख्याविधेश्च नायमवसरस्तथापि गन्तव्यदेशविशेषसंख्याविधिप्रसङ्गेन तदुभयं
विहितम् । तथा सत्येकेनैव ‘ सप्तदशः प्रजापतिः ’ इत्यनेनार्थवादेन विधित्रयस्य स्तोतुं शक्यत्वात् ॥

अर्पेति ॥ कल्पः—“ तया यथायुक्तमश्वान् क्षिपति अर्वासीति दक्षिणं सतिरसीति मध्यमं
वाज्यसीत्युत्तरम् ” (बौधौ १.१.७) इति । अर्वादयोऽश्वजातिविशेषाः । तदेवाग्निप्रेत्यान्त्राऽऽग्नायते—
‘ ह्यो देवानवहद्वोऽसुरान् वाजी गन्धर्वानश्चो मनुष्यान् ’ (द्र. वृष्ट १.१.२) इति । वामदक्षिणयोः २५
अश्वयोर्मध्यं ह्युपाह्वयं प्रसार्य तयोर्मध्ये सप्तदशसंख्याविशेषोपेतमभ्यं युञ्ज्यात् ॥ त्रीनेतान्श्वान् “ देवताप्रय-
रूपेण स्तोति—“ अर्वाऽसि सतिरसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अर्वा । वायुः सतिः । आदित्यो वाजी ।
मृताभिरयास्मै देवनाभिर्देववरथं युनक्ति ” (तैत्रा १.३.६) इति ॥ पूर्वं “ यजुषा युनक्ति ” (तैत्रा १.३.५)
इत्यत्र मन्त्रो विहितः । हृदानां रथयोगे विधत्ते—“ प्रष्टिवाहिर्न युनक्ति । प्रष्टिवाही वै देवरथः ।
देवरथमेवास्मै युनक्ति ” (तैत्रा १.३.६) इति ॥ प्रष्टिः पादत्रयोपेतो “ भोजनपात्रादेराधारस्तद्द्रव्यैश्चिन्धि-
र्यहतीति प्रष्टिवाही । अत एवोपरिष्ठाद्द्रव्यते—“ प्रयोऽथा भवन्ति रथश्रतुर्भ्यः ” (तैत्रा १.७.९) इति ॥ ३०

वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत

वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कम्नीत (१) काष्ठां गच्छत

वाजिनः । वाजम् । धावत । मरुताम् । प्रसव इति प्र-सवे । जयत ।

वीति । योजना । मिमीध्वम् । अध्वनः । स्कम्नीत (१) । काष्ठांम् । गच्छत ॥

- ५ अथान्वा आजिशिरोऽभ्यावर्तयति—‘वाजिनः’ इति द्वाभ्याम् । तत्राद्या द्विपदा गायत्री ॥ हे वाजिनः अन्वाः, वाजम् अन्नं प्रति धावत वाजं साधयितुं शीघ्रं गच्छत । ‘सर्वेवेगितायां गतौ धावादेशः’ (द्र.काशिका पा ७.३.७८) । मरुतां प्रसवे अनुज्ञायां ‘जयत अन्नम् । ते हि युष्मानाङ्गापयन्ति; यूयं चास्माकं जयत । कथं धावतीति चेत्—‘वि योजना’ इति । इयं त्रिपदोपमा प्रतिष्ठा वा; ‘पट्कसप्तकाष्टकैर्विबर्धमाना । विपरीता प्रतिष्ठा’ (पिंसू ३.१४; १५) इति । ककुभ्रती वा, ‘एतस्मिन् पञ्चमे सर्वे छन्दः शङ्कुमती । पट्के ककुभ्रती’ (द्र.पिंसू ३.५५) । योजना योजनानि वि मिमीध्वं बहून्यपि योजनानि मिमीध्वम् । गमनशेष्येण विमितानि परिमितानि अत्वानीद कुरुध्वम् । माङ् माने । किं च—अध्वनः मार्गान् स्कम्नीत स्तम्भयत शीघ्रया गत्या पीडितानि कुरुत । काष्ठांम् अध्वसमाप्तिम् आजिशिरो गच्छत । गन्तव्यमध्वानं शीघ्रं छड्धयतेति यावत् ॥

- १५ वाजिन इति ॥ कल्पः—‘अथैतानामिद्यतो विख्यापयति वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कम्नीत काष्ठां गच्छतेति’ (बौध् ११.७) इति । हे वाजिनः अन्वाः, वाजम् अन्नं संपादयितुं त्वरया धावत । मरुताम् अनुज्ञायां संत्यामन्नं जयत । विशेषण बहून्यपि योजनानि मिमीध्वं शीघ्रधावनेन परिमितान्यत्वानीद कुरुत । किं च अध्वनः मार्गान् स्कम्नीत स्कम्भयत शीघ्रगत्या पीडितान् कुरुत । काष्ठांम् अध्वसमाप्तिमाजिशिरः गच्छत ॥ अस्मिन्मन्त्रे प्रथम-भागं प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठावद् व्याचष्टे—‘वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा । सुवर्गमेव लोकं यन्ति’ (तैत्रा १.३.६) इति ॥ द्विविशेषं विधातुं प्रस्तौति—‘सुवर्गं वा ऋते लोकं यन्ति । य वाजिं धावन्ति’ (तैत्रा १.३.६) इति ॥ विश्वे—‘प्राञ्चो धावन्ति । प्राडिव हि सुवर्गो लोकः’ (तैत्रा १.३.६) इति । प्राञ्चः ‘पूर्वाभिमुखाः । ऐन्द्रत्वाद्’ स्वर्गस्य प्राग्दिग्बर्तित्वम् ॥

- २५ वाजेवाज इति ॥ कल्पः—‘अथ रथान् धावतोऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इति चतसृमिन्नुच्छन्दसम्’ (बौध् ११.८) इति ॥ तत्रेयमृक् प्रथमा—‘वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता न्ततज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृहा धात । पथिभिर्देवयानैः’ इति । हे वाजिनः अन्वाः, वाजेवाजे तत्तद्वज्रिमिच्छं, धननिमित्तं च नः अस्मान् धवन । विप्राः ब्राह्मणयन् स्तानेव

१-१. त-जयतातोऽङ्गं देहि; ति-जयतात्तमतो हि । २. मै-हितानि ।

३० * [बौध् ११.८-‘अवख्यापयति’ इति ।] । १३-१३. म-पूर्वाभिमुख्याः । इन्द्रस्य प्राग्दिग्बर्तित्वात् ।

रथधावनमन्त्राः]

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः ॥

वाजेवाज इति वाजे-वाजे । अयत । वाजिनः । नः ।

धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञा इत्यत-ज्ञाः ।

अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् ।

तृप्ताः । यात । पथिभिरिति पथि-भिः । देवयानैरिति देव-यानैः ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनश्रुत इति हवन-श्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः ॥

अथान् धावतोऽनुमन्त्रयते— 'वाजेवाजे' इत्यादिभिश्चतसृभिः । आधा त्रिष्टुप् ।

'वाजिनो नः' इति प्रथमपादान्तः ॥ वाजेवाजे अन्नेऽन्ने साध्ये वाजिनः अन्नाः अस्मान् १०

ववत रक्षत तल्लभयित्वा । किं च— धनेषु अवतेति धनानि चास्मान् लभयत । हे विप्राः मेधाविनः, यथा तद्रागिणः अमृताः अमरणाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः सत्यवन्तः अस्य मध्वः मधुसदृशस्य घृतस्य पिबत । पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी (पा २.३.६५) । नुमभावमञ्छान्तसः । पीत्वा च मादयध्वं तृप्यत । मद तृप्तियोगे, चुरादिरनुदाचेत् । तृप्ताः च यात गच्छत ।

पथिभिः मार्गः देवयानैः देवा यैर्गच्छन्ति, तैर्मनोहरैः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा १५.६.२-१३९) । " छिति " (पा ६.१.१९३) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

ते नो अर्वन्तः' इति द्विपदा विराट् । 'विराड्जागतगायत्राम्याम्' इति ॥ हे अर्वन्तः, अरणकुशलाः । अर्तेः " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३.२.७५) इति वनिप् । " अर्वणख-सावनञः " (पा ६.४.१२७) । हवनश्रुतः आह्वानस्य श्रोतारः ते वाजिनोऽन्नाः अस्माकं हवम् आह्वानं शृण्वन्तु विश्वे सर्वेऽपि । " भावेऽनुपसर्गस्य " (पा ३.३.७५) इति अप्, २० संप्रसारणं च ॥

शुद्धाः अमृताः मरणरहिताः अमरहिताः ऋतज्ञाः ऋतं सत्यमस्य गन्तव्यदेशं जानन्तः । तादृग्धाभि-मानिनो हे देवाः, अस्य मध्वः पिबत, धावनान् पूर्वं पश्चाच्चान्नाप्यमार्गं मधुसमानं नैवारचरसं पिबत । पीत्वा च मादयध्वं हृष्टा भवत । ततः तृप्ताः सन्तो देवयानैः पथिभिः आर्जिं प्रति यात ॥

त इति ॥ अथ द्वितीया— 'ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः' इति । ते अन्नाः अर्वन्तः गतिकुशलाः हवनश्रुतः अस्मदाह्वानं श्रोतारः वाजिनः अन्नवन्तः विश्वे सर्वेऽपि हवम् आह्वानमस्मद्गच्छन्ते शृण्वन्तु ॥

३. तं.ति— श्रोतारः इत्यस्यानन्तरं 'विधेयाः' ।

मितद्रवः सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवः ।

महो ये रत्नं^५ समिथेषु जञ्जिरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु ॥

मितद्रव इति मित-द्रवः । सहस्रसा इति सहस्र-साः । मेघसातेति मेघ-साता । सनिष्यवः । महः । ये । रत्नम् । ^५समिथेष्विति सम्-इथेषु । जञ्जिरे । शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु ॥

- ५ 'मितद्रवः' इति परोष्णिक् आस्तापङ्क्तिर्वा, "परो चेद्द्वादशाक्षरावास्तापङ्क्तिः" (पिंस् ३.४०) इति ॥ मितमल्पमिव महान्तमपि पन्थानं द्रवन्ति गच्छन्तीति 'मितद्रवः । यद्वा-मितं शीघ्रं गच्छन्तीति मितद्रवः । "मितद्रवादिभ्य उपसंख्यानम्" (पा ३.२.१८० वा १) इति डुप्रत्ययः । दासीभारादिर्द्रव्यः (पा ६.२.४२) । मितं द्रवणं येषामिति वा बहुव्रीहिः । 'सहस्रसाः सहस्रस्य धनराशेः सनितारः । पूर्वत्रद्विट्प्रत्यय' आकारश्च (पा ३.२.६७, ६.४.४१) ।
- १० 'मेघसाता मेघस्य सननं संभजनं मेघसातिः यज्ञप्राप्तिः । तस्मिन्निमित्ते यतमानाः । "जनसनखनां सञ्चल्लोः" (पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । "सुपां सुल्लक्" (पा ७.१.३९) इति सप्तम्या ङादेशः । दासीभारादिः (पा ६.२.४२) । 'सनिष्यवः सनिः सननीयं धनं वा संविभजनम् । सनेरिसिप्रत्ययः (द्र. उ ५.८९) । तदन्तात् "सुप आंमनः" (पा ३.१.८) इति क्यच् । इप्रत्ययान्ताद्वा क्यचि छान्दसः सुडागमः । किं च—ये वाजिनः 'समिथेषु' संग्रामेषु । "समीणः" (उ १.७६) इति थक्प्रत्ययः । 'महः महतः महान्तस्य शत्रोः' रत्नं धनं 'जञ्जिरे हरन्ति । छान्दसो छिद् । "इप्रहोर्भः" (द्र. पाभा ८.२.३२ वा १) इति भत्वम् ॥

- 'शं नो भवन्तु' इति त्रिष्टुप् ॥ आस्तापङ्क्तिपक्षे देवतातेत्यादिः त्रिपदा त्रिष्टुप् ॥ 'नः अस्माकं' शं भवन्तु सुखहेतयो भवन्तु । 'हवेषु आह्वानेषु । पूर्ववदप् (पा ३.३.७५) । 'वाजिनः अन्धाः' देवताता देवास्तायन्ते विस्तार्यन्ते पृथक्पृथगाराध्यन्तेऽस्मिन्निति देवतातिर्यज्ञः । परमप्यनुना-
२० सिकल्लोपं बाधित्वा व्यत्ययेन "अनुनासिकस्य क्लिञ्जलोः" (पा ६.४.१५) इति पूर्ववत् दीर्घत्वम् । तत्रानुनासिकलोपः । पूर्ववत् सप्तम्या ङादेशः (पा ७.१.३९) । दासीभारादिः (पा ६.२.४२) ।

- मितद्रव इति ॥ अथ तृतीया—'मितद्रवः सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवः । महो य रत्नं^५ समिथेषु जञ्जिरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु' इति ॥ महान्तमपि पन्थानं मितमल्पमिव द्रवन्ति गच्छन्तीति 'मितद्रवः । 'सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः । 'मेघसाता यज्ञस्य प्रदातारः ।
२५ 'सनिष्यवः सनि द्रव्यदानमस्मारिचच्छन्तः । ईदृशा 'ये अधाः' समिथेषु संग्रामेषु महः 'रत्नम् अत्यधिकं शत्रोर्यत्नं' जञ्जिरे 'हृतवन्तः ते' वाजिनः 'नः अस्माकं' शं भवन्तु सुखकरा भवन्तु ॥

५ [मसूरमुद्रितपुस्तके संहितायां मठभास्करभाष्ये च 'समिथेषु', पदपाठे च 'समिथेष्विति सम्-इथेषु' इति पाठः ।] । ४. [शुद्धीकृतः पाठः ।] मै-विच्यलयः, तं-डुप्रत्ययः । ५. मै-धक् । ६. मै-पूर्वपदस्य ।

१४. पा-जितवन्तः, इ-अभिजितवन्तः ।

रथधावनमन्त्राः]

देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽर्हि वृकश् रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्न(२)भीवाः ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकृक्ष आसनि ।

ऋतुं दधिक्रा अतु संतवीत्वत् पथामङ्कास्यन्वापनीफणत् ॥

देवतातेति देव-ताता । मितद्रव इति मित-द्रवः । स्वर्का इति सु-अर्काः ।

जम्भयन्तः । अर्हिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मद् । युयवन् (२) । अमीवाः ॥

एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति ।

ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिकृक्ष इत्यपि-कृक्ष । आसनि ।

ऋतुम् । दधिक्रा इति दधि-क्राः । अन्विति । संतवीत्वदिति सम्-तवीत्वत् ।

पथाम् । अङ्कांसि । अन्विति । आपनीफणदित्या-पनीफणत् ॥

मितद्रवः व्याख्यातम् । स्वर्काः शोभनगमनाः शोभनस्तुतयो वा । “ नञ्सुभ्याम् ”

(पा ६.२.१७२) इति स्वरः । जम्भयन्तः भङ्गयन्तः अर्हिम् आगत्य हन्तारं वृकं हिंसकं

चोरादिकं रक्षांसि च । यद्वा-अहिमांगत्य हन्तारं वृकमपहर्तारम् । कुक वृक आदाने । इगुपधात्

कः (पा ३.१.१३५) । रक्षांसि धर्मविघ्नकारीणि । सनेमि क्षिप्रमित्येके, पुराणमित्ये । अस्मत्

अस्मत्तः युयवन् यात्रयन्तु पृथक्कुर्वन्तु । किं च—अमीवाः रोगांश्च युयवन्नित्येव । आगत्य १५

देवतातेति ॥ अथ चतुर्थी—‘ देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽर्हि वृकश् रक्षांसि

सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ’ इति । देवताता देवानर्हन्तीति देवतातयः । मितद्रवः, पूर्ववत् । स्वर्काः

शीघ्रधावनेन सुन्दु अर्चनीयाः, ते वाजिनः अर्हि वृकं रक्षांसि सर्पवदरण्यश्ववद्बाधकान् राक्षसान्

जम्भयन्तः, वर्णव्यत्ययः । सनेमि क्षिप्रमेव अमीवाः रोगान् अस्मत् युयवन् अस्मत्तो वियोजितवन्तः ।

एष इति ॥ तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं दिभक्तम् । औधावनाचार्यस्तु—‘ ते २०

नो अर्धन्तः ’ इत्यादिः ‘ वाजिनो ह्येषु ’ इत्यन्त एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थीम् ‘ एष स्य वाजी ’

इत्यादिकामृत्यं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्तु—‘ एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां

बद्धो अपिकृक्ष आसनि । ऋतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत् पथामङ्कास्यन्वापनीफणत् ’ इति ॥ ग्रीवायां

कृक्ष आस्थे च तत्तदुचितरज्जुविशेषैः बद्धः सन् एषः स्यः वाजी एषोऽश्वः क्षिपणिं तुरण्यति कशां

त्वरयति, बहुधा बद्धत्वात् रथं भञ्जयितुमितस्ततो न गच्छति, कशायाऽश्वः शीघ्रं धावतीत्यर्थः । दधिक्राः २५

धारकान् मार्गावरोधकान् पाषाणादीनप्यतिक्रामन् ऋतुं सादिनोऽभिप्रायम् अनु संतवीत्वत् सम्यगनु-

संदधानः पथां मार्गाणाम् अङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि च वाजी अनु आपनीफणत्

अनुक्रमेण ऋतुत्वं समत्वं चाऽऽपादयन् तुरण्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥

१५ इ.उ.पा-कशायास्तस्याः; क.तं.म४-कशायास्तस्याः; ति-कशायास्तस्या । १६. म४-

मार्गविरोधकान् । १७-१७. ति.म४-वा ।

[रघधावनमन्त्राः

हिंसन्तीःपमीत्राः । मीयतेराड्पूर्वाद्द्विप्रत्ययः । उपसर्गस्य च ह्रस्वत्वं निपात्यते । यौतेल्लेडि शपः
श्लुः । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इत्यार्धधातुक्त्वात् डित्वाभावे गुणः ॥

- प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते—‘ एष स्यः ’ इति जगती । स्यः अश्वः सामान्येनोच्यते । ‘ एष ’ स्यः
स एषः ‘ वाजी अश्वः । “ स्पृच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.१३३) इति सुलोपः । ‘ क्षिपणि
५ कशां क्षिप्यतेऽनयेत्यनिः । ‘ तुरण्यति त्वरयन्नतीव शीघ्रं प्रस्थापयति । तुरण त्वरायाम्, कण्ड्वादिः
(पा ३.१.२७), अन्तर्भावितप्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययो वा । क्षिपण्या क्षिपणिप्रहारेण त्वरयते
तूर्णं गच्छति । ‘ श्रीवायां ’ बद्धः उरोवद्भेण ‘ अपिकक्षे कक्षेऽपि कक्ष्यया बद्ध इत्येव । ‘ सुसुपा ’
(द्र. पाभा २.१.४ वा १) इति समासः । यद्वा—कक्ष्यायामपीतः अपिकक्षः अवयवविशेषः यत्र
कक्ष्यया बध्यते । निरुदकादित्वाद्दुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१८४) । ‘ आसनि आस्ये च
१० बद्धः खलीनेन । “ पदन् ” (पा ६.१.६३) इत्यादिना आसनादेशः । प्वमेव स्थानेषु बद्धोऽप्येवं
शीघ्रो भवतीति अन्यो ह्येषामेकत्रापि बद्धश्चलितुमपि न शक्नोति इति भावः । पुनश्च विशेष्यते—
‘ कृतुं सादिनः प्रज्ञामभिप्रायं कर्म वात्मीयं यन्महाश्वानामुचितं भवति, तत् ‘ अनु ‘ संतवीवत् अनु-
संबन्धमानः अनुविदधान इति यावत् । अनुक्रमेण वा संबर्धयन् । तु इति वृद्धिकर्मा । ततो यद्बलुकि
“ गुणो यद्बलुकोः ” (पा ७.४.८२) इति गुणे कृते अम्यासत्पेडागमः । शतरि “ अभ्यस्तानामादिः ”
१५ (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ‘ दधिक्राः
धारकान् पर्वतादीन् क्रामन् दूरस्थानपि सहसाऽत्रक्रामन्निति यावत् । (पर्वतादीन् माक्षि वा) ।
“ जनसन ” (पा ३.२.६७) इत्यादिना वित् । “ विड्शनोरनुनासिक्त्स्यात् ” (पा ६.४.४१)
इत्यात्वम् । पुनश्च विशेष्यते—‘ पथां मार्गाणाम् ‘ अङ्कांसि लक्ष्मस्थानीयानि कुटिलानि निम्नोन्नत-
त्वादीनि वा । अकि लक्षणे । असुन् । ‘ अनु ‘ अनु ‘ आपनीफणत् अनुक्रमेण ऋजुत्वं समत्वं च
२० पथामापादयन् । दाधर्यादौ निपात्यते (पा ७.४.६५) । पूर्वश्च स्वरः । एवं कुर्वन् तुरण्यति ॥
‘ उत स्म ’ इत्यादि ॥ ‘ स्म इति पादपूर्णे । अपि च ‘ अस्य ‘ द्रवतः गच्छतः ‘ तुरण्यतः
स्वरभावस्य “ शतुर्गुमः ” (पा ६.१.१७३) इति षष्ठ्या उदात्तात्त्वम् । अस्वेस्वन्वादेशानुदात्तत्वम् ।
‘ प्रगर्धिनः गन्तव्याक्रमणाभिकाङ्क्षिणः ‘ अस्य ‘ अश्वस्य ‘ अङ्कसं देहासक्तं चामरादिकं वलादिकं
चास्य लक्षणभूतं तत्सर्वं परितः सर्वस्मिन्नपि देहे विद्यमानम् ‘ अनु ‘ वाति गच्छति । अङ्कतेः
२५ औणादिकोऽसिध्रल्यः^म । कस्येव किमिव चेत्यत्राह^न ‘ इयेनस्य ‘ इव ‘ वेः पक्षिणः ‘ भ्रजतः
गच्छतः । भ्रज गतौ । ‘ पर्यं ‘ न यत्रमिव यत्रार्थं ‘ प्रगर्धिनः आमिवाधिनः । अनेकेवशब्दाद्
वाक्यार्थोपमा भवतीति द्वयोरुपमार्थाययोरुपादानम् । अश्वो विशेष्यते—‘ दधिक्राव्यः ।
व्याद्वयातः (तैत् १.५.११) । ‘ ऊर्जा बलेन ‘ सह ‘ तरत्रितः भृशं तरतः । यद्वा—ऊर्जा अनेन

^म[द्र. उ ६६५ ‘ अभ्यसिपुजिभ्यः कुध ’ ।] । ^न[द्र. पा २.४.३२] ७. वे-चेलाह ।

रथधावनमन्त्राः]

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगार्धिनः ।
श्येनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः ।
पूर्णम् । न । वेः । अन्विति । वाति । प्रगार्धिन इति प्र-गार्धिनः ॥
श्येनस्य । इव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परीति ।
दधिक्राव्ण इति दधि-क्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः ॥

आमिपादिना सह तरतः श्येनस्येव । वेगवत्त्वातिशयप्रदर्शनार्थं चेदम् । तस्मिन्नुद्गृह्यन्तस्य तत्रैव
निपात्यते (पा ७.४.६५) । “ शतुरुमुः ” (पा ६.१.१७३) इत्येताद्व्याधित्वा परत्वाद्
“अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वं भवति । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८)
इत्यूर्जस्तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

उतेति ॥ कल्पः—“ स यद्यस्मै रथभ्रेपमाचक्षत आग्नीध्र एतां जुहोत्युत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यत
इति ” (बौध् ११.८) इति । पाठस्तु—‘ उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगार्धिनः ।
श्येनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः ’ इति । ‘ उत ’ ‘ स्म अपि च ’ ‘ द्रवतः गच्छतः
’ ‘ तुरण्यतः त्वरन्तः ’ ‘ प्रगार्धिनः अर्धं प्राप्तुं काङ्क्षतोऽस्याश्वस्य ’ ‘ अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्राचमरादिकं ’ ‘ परि
सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानम् ’ ‘ अनु ’ ‘ वाति गच्छन्तमश्वमनुत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव ? ’ ‘ वेः
पक्षिणः ’ ‘ पूर्णं न पक्ष इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतो-
ऽश्वस्यालङ्काररूपं वस्त्राचमरादिकं विरपेष्टमवलोक्यते । पक्षिमात्रस्य पूर्णमङ्कसस्य दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् ।
शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । ’ ‘ ध्रजतः गच्छतः ’ ‘ श्येनस्य ’ ‘ इव ’ ‘ दधिक्राव्णः धारकपर्वताद्यतिक्रमिणः
’ ‘ ऊर्जा ’ ‘ सह अत्यन्तबलेन सह ’ ‘ तरितः शृङ्गां तरतोऽश्वस्येति योग्यम् ॥

आपस्तम्बस्वैवमाह—“ वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनुमन्त्रयते । अग्निरेकाक्षरेणेति
धावत्सृजितरीयंजमानं वाचयति । लक्षणं प्राप्योद्वज आवृत्त्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते । मितद्रव इति चतसृभिः
प्रत्याधावतोऽनु मन्त्रयते ” (आपधौ १८.४.१८-२१) इति । ‘ वाजिनः ’, ‘ वि योजना ’, ‘ वाजेवाजे ’,
‘ ते नो अर्वन्तः ’ इति चतस्रः । प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते—“ चतसृभिरनुमन्त्रयते । चत्वारि छन्दास्ति ।
छन्दोभिरेवैनान् सुवर्गं लोकं गमयति ” (तैत्रा १.३.६) इति ॥ गायत्रीत्रिष्टुप्जगत्तयनुष्टुपिति छन्दासां
‘ चतुष्कम् । उदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिं विधत्ते—“ प्र वा एतस्माल्लोकाश्च्यवन्ते । य आग्निं धावन्ति । उद्वज
आवर्तन्ते । अस्मादेव तेन लोकान्नयन्ति ” (तैत्रा १.३.६) इति ।

पेति ॥ कल्पः—“ रथविनोचनीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जगत्यादिति ” (बौध् ११.८) इति ॥ पाठस्तु—‘ आ मा वाजस्य प्रसवो जगत्यादा धावाष्टयिदी विश्वशंभू । आ मा गन्तां
धितरा मातरा वाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ’ इति ॥ ‘ वाजस्य अश्वस्य, ’ ‘ प्रसवः उत्पत्तिर्मा प्रति

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशंभू ।

आ मा गन्तां पितरां (३) मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

एति । मा । वाजस्य । प्रसव इति प्र-सवः । जगम्यात् ।

एति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । विश्वशंभू इति विश्व-शंभू ॥

एति । मा । गन्ताम् । पितरां (३) । मातरा । च ।

एति । मा । सोमः । अमृतत्वायेत्यमृत-त्वाय । गम्यात् ॥

रथविमोचनीयं जुहोति—' आ मा वाजस्य ' इति त्रिष्टुभा ॥ ' वाजस्य अन्नस्य ' प्रसवः

प्रसूतिः उत्पत्तिः ' मा माम् ' वा ' जगम्यात् आगच्छेत् । लिङि शपः श्लुः । अन्नं ममोत्पद्यता-

मित्यर्थः । किं च—' द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च मामागच्छेताम् । ' विश्वशंभू विश्वस्य शं

२० सुखं भावयन्त्यौ । मितद्रवादिवात् डुप्रत्ययः (पा ३-२-१८० वा १) । किपि वा द्विवचनस्य

पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । किं च—' पितरा ' मातरा ' च पिता माता च मामागच्छेताम् । लेटि शपो

लृक् । " पितरामातरा च छन्दसि " (पा ६-३-३३) इति निपात्यते । यद्वा—उभयत्रापि

" सुपां सुलृक् " (पा ७-१-३९) इति सोराकारः । किं च—' सोमः च ' मान् ' अमृतत्वाय

अमरणायाय (' आ) ' गम्यात् आगच्छेत् । लिङि शपो लृक् । आशिपि लिङ्या ॥

२५ ' आ ' जगम्यात् आगच्छतु । द्यावापृथिव्यौ च ' विश्वशंभू कृत्स्नस्य ' जगतः सुखं भावयन्त्यौ मामा-

गच्छताम् । ' पितरा ' मातरा अस्मदीयः पिता माता च मां प्रति ' आ ' गन्तां ' चिरं जीवित्वाय ' समागच्छताम् । किं च ' सोमः ' च ' अमृतत्वाय मम देवत्वव्रतने मां प्रति ' आ ' गम्यात् आगच्छतु ।

" अपाम सोमममृता अमृतम् " (तैसं ३-२-५) इति द्वयत्र श्रुतम् ॥ विधत्ते—' रथविमोचनीयं

जुहोति प्रतिष्ठित्यै " (तैत्रा १-३-६) इति । रथविमोकेनाश्वानाम् आपासं परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो

२० भवति ॥ मन्त्रे वाजप्रसवोत्तेरभिप्रायमाह—' आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह । अन्नं वै वाजः ।

अन्नमेवावस्थे " (तैत्रा १-३-६) इति ॥ इतरैः षोडशरथैर्धौवद्भ्यः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति—

" यथालोकं वा पूत उज्जयन्ति । य आग्निं धावन्ति " (तैत्रा १-३-६) इति ।

ये रथान्तरवर्तिन आग्निं धावन्ति, एते यथालोकं यथास्थानमुज्जयन्ति यस्मिन् यस्मिन् स्थाने यो यो

२५ धावत्यसावसौ तत्तत्स्थानं जयतीत्यर्थः ॥ विधत्ते—' कृष्णलं कृष्णलं वाजसद्भ्यः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं

लोकमुज्जयन्ति । तं परिक्रीयावस्थे " (तैत्रा १-३-६) इति । यवत्रयपरिमितं सुवर्णं कृष्णलम् ।

वाजमन्नमुद्दिश्य सरन्ति धावन्तीति वाजसूयो रथान्तरवर्तिनः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' यजुर्पुक्वं

यजमान आरोहति । वाजसूव इतरान् रथान् " (आपश्चौ १८-४-१२-१३) इति । एकैकस्मै वाजसूते

एकैकं कृष्णलं दद्यात्ततः संपादितमन्नं निवासस्थानं च परिक्रीय स्वाधीनं करोति ॥

१९-१९. ति-विश्वशंभुवो विश्वस्य । २०-२०. आ-चिरजीवित्वाय, इ.उ-चिरजीवित्वाद्;

३०. तं.ति-चिरं जीवित्वा

रथधावनमन्त्राः]

वाजिनो वाजजितो वाजं सरिप्यन्तो वाजं जेप्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव, जिघ्रत
वाजिनः । वाजजित इति वाज-जितः । वाजम् । सरिप्यन्तः । वाजम् । जेप्यन्तः । बृहस्पतेः ।
भागम् । अवेति । जिघ्रत ।

रथयुजोऽथानैवारं चरुमवग्रापयति—‘वाजिनः’ इति यजुषा ॥ हे वाजिनः अन्धाः
वाजजितः वाजम् अन्नं जेतुमुद्यताः । “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” (पा ८.१.७४) ५
इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वाभावः । वाजं वाजहेतुमाजिं सरिप्यन्तः सर्तुकामाः सत्त्वा च वाजम्
आजिं जेप्यन्तः जेतुकामाः । उभयत्रापि हेतौ शता (पा ३.२.१२६) । सर्णार्थं जयार्थं चेत्यर्थः ।

तान् योद्धन् कृष्णालान् पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तदान् विधत्ते—“एकधा ब्रह्मण उपहरति ।
एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति” (तैत्रा १.३.६) इति ॥ चरुं विधातुं प्रस्तौति—“देवा वा ओषधीष्वजि-
मयुः । ता बृहस्पतिरुदजयत् । स नीवाराणिरवृणीत । तन्नीवाराणां नीवारत्वम्” (तैत्रा १.३.६) इति । १०
यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेययागार्थमाजिं धावतो बृहस्पतेर्जेयस्तद्ब्रह्मण्योषधीषु सारस्वीकारायाऽऽजिप्रसां
बृहस्पतिर्जयं प्राप्नोषधीषु सारत्वेन नीवारानन्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावृणीत । निःशेषेण वृत्तत्वाङ्गीवारत्वं
संपन्नम् ॥ विधत्ते—“नैवारश्चरुर्भवति । एतद्देवैर्देवानां परममन्नम् । यज्ञीवाराः । परमेणैवास्मा अन्नाद्येना-
वरमन्नाद्यमवहन्ते” (तैत्रा १.३.६) इति । शाल्यादिभ्योऽस्त्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां देवान्तत्वम् ॥ चरोः
परिमाणं विधत्ते—“सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्यै” (तैत्रा १.३.६) १५
इति । चरोः सप्तदशशरावपरिमितत्वं पूर्वं तरप्रचारविधौ व्याख्यातम् । चरुनिष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं
विधत्ते—“क्षीरे भवति । रुचमेवारिभ्रन् दधाति” (तैत्रा १.३.६) इति । रुचं स्वादुत्वम् ॥ निष्पन्ने
चरो घृतप्लवनं विधत्ते—“सर्पिष्वान् भवति मेधत्वाय” (तैत्रा १.३.६) इति । एतदेवाभिप्रेत्याध-
देवानुद्दिश्य ‘अस्य मध्वः पिबत मादयध्वम्’ इत्यस्य मन्त्रस्यार्थो व्याख्यातः ॥ चरोर्देवतां विधत्ते—
“बाह्वस्पत्यो वा एष देवतया । यो वाजपेयेन यजते । बाह्वस्पत्य एष चरुः” (तैत्रा १.३.६) इति । २०
कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेययाजिनो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा देवता युवता ॥

वाजिन इति ॥ कल्पः—“तमेतान् यजुर्जुजोऽथानवग्रापयति याजिनो वाजजितो वाजं
सरिप्यन्तो वाजं जेप्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति” (बौध् ११.७) इति ॥ वाजजितः अन्नं जेतुमुद्यताः
वाजिनः हे अन्धाः, वाजम् अन्नं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिप्यन्तः धावनं करिप्यन्तः वाजम् अन्नं जेप्यन्तः
यूयं बृहस्पतेः भागम् ह्रमं चरुम् अवजिघ्रत ॥

वाजिन इति ॥ कल्पः—“यजुर्जुजोऽथान् प्रत्याधावतोऽवग्रापयति । याजिनो वाजजितो वाजं
ससुवारसो वाजं जिगिवारसो बृहस्पतेर्भागं नि मृद्द्द्वमिति” (बौध् ११.१९) इति ॥ यजमानार्थे इत्ये
यजुर्भिर्मन्त्रैर्धोत्रनीया अथा यजुर्जुजः । ससुवारसः धावनं कृतयन्तः । जिगिवारसः जयं कृतयन्तः ।
इति मृद्द्द्वं शुद्धा भवत । आपस्तम्बते तु जिगिवारसः इत्यन्तो मन्त्रः । तद्दर्शपूर्णाय बृहस्पते-

वाजिनो वाजजितो वाजं ससृवांसो वाजं जिगिवांसो वृहस्पतेर्भागे निमृद्द्वमियं

वः सा सत्या संधाऽभूयामिन्द्रेण समर्धदध्व-

वाजिनः । वाजजित इति वाज-जितः । वाजम् । ससृवांसः । वाजम् । जिगिवांसः ।
वृहस्पतेः । भागे । नीति । मृद्द्वम् । इयम् । वः । सा । सत्या । संधेति सम्-धा । अभूत् ।
याम् । इन्द्रेण । समर्धदध्वमिति सम्-अर्धदध्वम् ।

वृहस्पतेः वार्हस्पत्यस्य चरोर्नवारस्य भागम् अव जिघ्रत । वृहस्पतिशब्दे सुट्स्वरावुक्तौ
(द्र. पाभा ६.१.१५७, पा ६.२.१४०) । “ कर्थावतः ” (पा ६.१.१५९) इति
भागशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

आगतवतोऽवघ्रापयति ॥ हे वाजिनः वाजजितः वाजं ससृवांसः सृतवन्तः वाजं
जिगिवांसः जितवन्तः । “ अम्नासाच्च ” (पा ७.३.५५) इति कुत्वम् । वृहस्पतेः भागे
निमृद्द्वं निमार्जयथं शुद्धा भवथ । मृज् शौचालङ्कारयोः चुरादिराष्टृपीयः अनुदात्तेत्
अकर्मकः । “ वहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । मांष्टेर्वा व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।
आत्मान शोधयतेति ॥

दुन्दुभीन् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—‘ इयं वः ’ इति यजुषा ॥ हे दुन्दुभयः, इयं वः
युष्माकं सा सन्धा सन्धानं सत्या अमोषफला अमूत् । केत्याह—‘ यां सन्धाम् इन्द्रेण

भांगमवजिघ्रत ’ इति पूर्वस्मात् मन्त्रात् अनुवर्तनीयम् । अवदिष्टभागो मन्त्रान्तरम्, तस्य विनियोगं स
एवाऽऽह—‘ वृहस्पतेर्भागे निमृद्द्वमिति प्रमोयेषु च लेपास्त्रिमार्ष्टि ” (आपश्चौ १८.४.१५) इति ।
प्रमोथा शोभाशानि ॥ आजिधावनात् पुरा पश्चात्चावघ्रापणं विधत्ते—‘ अश्वान्तसरिष्यतः ससृपश्चावघ्राप-
यति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति । तमेवावरुन्दे ” (वैशा १.३.६) इति ॥

इयमिति ॥ कल्पः—‘ अथ रथान् विमुच्यमानाननुमन्त्रयत इयं वः सा सत्या संधाऽभूया-
मिन्द्रेण समर्धदध्वमिति ” (बौधौ ११.९) इति ॥ हे रथाः, वः युष्माकम् इयं संधा आजि-
धावनाप्रतिज्ञा सा सत्या अभूत् । यं प्रतिज्ञाम् इन्द्रेण इन्द्रानुग्रहेण समर्धदध्वं सम्बन्धारितवन्तः ।
इन्द्रानुग्रहायैव इन्द्रस्य वज्रोऽसि ” इति रथमन्त्रः आगनात् ॥

अजीजिपतेति ॥ कल्पः—‘ दुन्दुभीनवस्यतोऽनुमन्त्रयत अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि
मुच्यध्वमिति ” (बौधौ ११.९) इति ॥ हे वनस्पतयः वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः, इन्द्रं यागस्वामिनं
वाजम् अन्नमुद्दिश्य अजीजिपत यथा जितवान् भवति तथा जितवन्तः । तादृशा यूयं पूर्वं यत्र बद्धास्वतो
विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । घन्धनप्रदेशस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—‘ दक्षिणस्यां वेदिश्रेण्यां सप्तदश
दुन्दुभीन् प्रघञ्जाति ” (आपश्चौ १८.४.४) इति ॥ विधत्ते—‘ अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं
विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन् विमुञ्जति । यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय उज्जयन्ति । तमेवावरुन्दे ”
३० (वैशा १.३.६) इति ॥

रथधावनमन्त्राः]

- मर्जीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वम् ॥ ८ ॥

[स्क्न्नीत युयवन् पितरा द्विचत्वारिंशच्च ।] ॥ ८ ॥

अर्जीजिपत । वनस्पतयः । इन्द्रम् । वाजम् । वीति । मुच्यध्वम् ॥ ८ ॥

[मंसं १.११-२, ३; कासं १३-१४, १४-१; वासं ९.९-१९]

समधध्वम् इन्द्रेण सह कृतवन्तः “ इन्द्राय वाचं वदत ” (तैसं १-७-८) इत्यादिका सा सत्याऽभूदिति । किं च—हे वनस्पतयः । विकारे प्रकृतिशब्दः । वनस्पतिविकारा द्वि दुन्दुभयः । इन्द्रं वाजम् अर्जीजिपत इन्द्रं वाजस्यान्नस्य जेतारं कृतवन्तः । यथोक्तं पूर्वम्—“ इन्द्रं वाजं जापयत ” (तैसं १-७-८) इति, तच्च तथा कृतवन्तः स्थैत्यर्थः । संप्रति विमुच्यध्वं विश्राम्यत विमुक्ताः । जयतेर्णौ “ क्रीड्जीनां णौ ” (पा ६-१-४८) इत्यात्वम् । वर्णव्यत्ययेन धातोर्विकारः । वनस्पतिशब्दः पारस्करादिः (पा ६-१-१५७) ॥

इति सप्तमे अष्टमोनुवाकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवाऽऽरोहेद्रथं स्वामी ब्रह्मारोहणमन्त्रणम् ।

देयेतीन्द्रा दुन्दुभीनां घोपोऽश्वज कशामहः ॥ १ ॥

अर्वासीति त्रिसिन्धैर्युनक्त्यध्वत्रयं रथे ।

वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत धनुर्भिर्धोवतो रथान् ॥ २ ॥

मितेत्याभिश्चतसृभिस्तान् प्रत्याधावतो रथान् ।

आ मा रथविमुक्त्याख्यं जुहुयाद्वाजिनद्वयात् ॥ ३ ॥

गतेः पुरोपरिष्ठाच्च प्रापयेच्चरुमश्वकान् ।

बृहादि जिघ्रतेत्यन्तो द्विर्तयेऽप्यनुपज्यते ॥ ४ ॥

बृहेति माष्टिं घोणावामिधं तु रथमन्त्रणम् ।

अर्जी दुन्दुभिर्मन्त्रः स्यादेकविंशतिरीरिताः ” ॥ ५ ॥

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यजुर्व्युक्तोऽध्वर्युभागं वाधते यमयत्युत ।

वाधः प्राकाशवन्मैधं पक्षे प्राप्तो नियम्यते ॥ ” (लैन्या १०-३-३३) ॥

वाजपेये ध्रुयने—“ यजुर्व्युक्ते रथमध्वर्यवे ददाति ” (द्र.आपश्रौ १८-३-२०) इति । “ तस्या-

यमर्थः । रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिदक्षिणावाधकान्यथ विहितानि । तेषु

च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहितानि । ततो रथाः सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणाय ‘ इन्द्रस्य

वज्रोऽसि ’ (तैसं १-७-७) इत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सज्जीकरोति । सोऽयं यजुर्व्युक्तो रथः । तं च

दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यादिति । ‘ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति ’ (द्र.शामा ५-७-५-२२, तामा १८-९-१०) ॥

इत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य वाध एवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यवाधः

२१. म४-अस्था । २२. म४-विधाने केवलं ।

[रथधावनमन्त्राः

सिद्धः । बाह्वम् । तथाऽप्यर्धिनः पादिन इत्यादि समाख्या प्रापिता विषमविभागविशेषकलुसिर्न द्रव्यान्तर-
 मात्रेण^{२१} बाधितुं शक्या । विरोधिनी विधान्तरस्याविधानात्^{२२} । अतश्चोदकप्राप्ता^{२३} देयमप्यव्योर्भाग-
 विशेषकलुसिः सा यजुर्व्युत्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरभागोऽस्ति नापि
 शकटद्रास्यादिभाग इति पूर्वैः पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैपन्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ
 तत्र विधेयौ । यजुर्व्युत्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि— 'सप्तदश रथात् ददाति' इत्युक्ते 'कस्य को रथः'
 इति^{२४} विवक्षायां यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदा अध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्राप्नोति यदा नेच्छति
 तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः । ततो यजुर्व्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते । अतो न
 कस्याप्यनेन बाधः ॥

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्--

१० "शरायैः सप्तदशभिर्धंश्चरुस्तत्र मुष्टयः ।
 चत्वारः सन्ति नो वोत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥
 तत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणात् सः ।
 द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥'
 तृतीयोऽस्त्येकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।
 क्रियाबोगान् तद्धर्मः प्राथम्यात् साऽनुगृह्यताम् ॥" (जैमिनि १००२-३२-३४) ॥

२५ प्रकृतौ "चतुरो मुष्टीर्द्विर्बपति" इति^{२५} मुष्टितत्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये विहृतिरूपः सप्तदश-
 शरावश्रुतः श्रुतः । तत्र चरौ मुष्टितत्संख्ये द्वे अपि विधेते किं वा द्वे अपिन विधेते । आश्रोस्विदुभयोरैकमस्त्यन्य-
 द्वास्ति । यदेकं तदाऽपि किं मुष्टिरेव किं वा संख्येति संशयः । चोदकप्राप्तमुभयमस्तीत्याशः पक्षः प्राप्नोति ।
 चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य^{२६} चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि
 बाध्यते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेत् । मैवम् । एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारं सिद्धे सति द्वयोर्बाधे

२० गौरवप्रसन्नात् । मन्त्रत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या
 बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यंभावी । मैवम् । भिन्नाविपयत्वेन बाधोऽसंभवात् । शरावत्सप्तदशसंख्ये यागसंख्ये
 मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंख्ये इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः । अन्यथाऽनुपपत्त्येति वदामः ।
 अनुपपत्तिश्च पूरणसंभवेन दर्शिता । पूरणं वैकबाधेनाप्युपपद्यते । मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः
 हुंदादिभिः पूर्तिः स्यात् । चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकमप्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्हि

२५ एकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तत्र संख्या धर्मः, मुष्टिर्धर्मः । तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति^{२७} निराध्वस्य
 धर्मस्वासिद्धेः संख्यालोपोऽवश्यंभावी । संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शकनोरयवस्थातुम् । तस्मात् संख्यैव
 लुप्यनमिति प्राप्ते धर्मः--चतुःसंख्या तावच्च मुष्टिमन्त्रेऽन्वेति, कर्मकारकयाचिद्वितीयाचिभक्त्यन्तस्य
 चतुःशतस्य महकर्मकारकेण^{२८} निर्वपतिघातुना सदान्वयात्^{२९} । अतः संख्या न मुष्टिधर्मः ।^{३०} पाठिकान्वयेन
 तु मुष्टिविशेषणं^{३१} भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् साऽनुगृह्यते

३० चरमधुनत्वेन दुषंलो मुष्टिर्वाप्यत इति शब्दान्तः ॥

इति धीमत्पाण्याचार्यविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे सप्तमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

२३. आ.म४-द्रव्यान्तरविधिमात्रेण । २४. तं.ति.म४-विभागान्तरस्य । २५. इ.उ.पा-
 दस्य । २६. आ.४-वीभाषायाम् । २७. आ.४-मुष्टिराख्ये । २८. आ-पूशे नमर्थस्य । २९. म४-
 तदाध्वस्य । * (मकर्मनेपेयर्थः ।) । ३०. तं.ति.म४-साक्षादन्वयात् । ३१. आ.क-पार्थिका ।
 ३२. ति-मपति ।

यूपाहरणमन्त्राः]

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनिरसि जाय एहि सुवो रोहाव

रोहाव हि सुवरहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामि

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । जाये । एति । इहि । सुवः । रोहाव ।
रोहाव । हि । सुवः । अहम् । नौ । उभयोः । सुवः । रोक्ष्यामि ।यजमानं तार्यं घृताक्तं वखं परिधापयति— 'क्षत्रस्य' इति ॥ केचित् तरुत्वचं ५
तार्यमाहुः । १ क्षत्रस्य धनस्य शरीरलक्षणस्य १ उल्बं रक्षाधिकरणस्थानीयं वा परिवासः त्वम् असि ॥
दर्भमय पत्नी— 'क्षत्रस्य' इति ॥ १ क्षत्रस्य धनस्य १ योनिः कारणम् १ असि दर्भमू-
ल्लाह्ननसाधनानां कर्मणाम् ॥जायामामन्त्रयते— 'जाये' इति ॥ हे जाये, १ आ १ इहि आगच्छ, १ सुवः स्वर्गं स्वर्गहेतुं
निश्रेणि १ रोहाव त्वं च अहं च रोहाव इति । " चादिछोपे विभाषा " (पा ८.१.६३) इति १०
तिडन्तस्य निघातप्रतिषेधः । " स्वरो रोहौ छन्दसि " (पा ६.३.१०९ वा ६) इत्युत्वम् ॥जाया पतिभ्यामा[पतिं प्रत्या]ह— 'रोहाव हि' इति ॥ एवं भवत्या[त्वा] १ रोहाव
१ सुवः आवाम् । हिशब्दो यस्माद्धे । यस्मात् सुवः तस्माद्रोहाव इति । अपदात् परत्वान्
निहन्यते, (द्र. पा ८.१.१६, १७, २८), हियेगाच्च (पा ८.१.५६) ॥यजमान आह— 'अहम्' इति ॥ तर्हि १ नौ आवयोः १ उभयोः १ अहं १ सुवः १
रोक्ष्यामि । पूर्ववदुत्वम् ॥

अहमे रथधावनमुक्तं नवमे यूपारोहणमुच्यते ।

क्षत्रस्येति ॥ कल्पः— " अथ यजमानं तार्यं परिधापयति क्षत्रस्योल्बमसीति । क्षत्रस्य
योनिरसीति दर्भमयं पत्नीम् " (यौथी ११.११) इति ॥ घृताक्तं वखं तार्यम् । " हे तार्यं " १ क्षत्रस्य
राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भस्वेनोपचर्यमाणस्य १ उल्बम् आवरणम् १ असि । " उज्ज्वान्तो गर्भः " २०
(छाड. ५.९.१) इति छन्दोगा आगमन्ति । हे दर्भमय पट, १ क्षत्रस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नी-
शरीरस्य १ योनिः १ असि श्रितनिवारणकारणमसि । तदेतत् परिधानद्वयं क्रमेण विधेत्— " तार्यं यजमानं
परिधापयति । पवित्रं च दर्भाः । पुनात्पेवैनात् । वात्रं वा एपोऽथरुहसते । यो वाजपेयेन यजते । ओपधयः
खलु च वाजः । यद्दर्भमयं परिधापयति । वाजस्यावद्वयं " (तैत्ति १.३.७) इति । तार्यस्य यज्ञसाधन-
त्वाद्यज्ञत्वम् । एवं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽन्नावरोधकामिन ओपधिरूपदर्भमयेनाश्रमवरुद्धं भवति ॥ २५जाय इति ॥ कल्पः— " अथ जायामामन्त्रयते जाय एहि सुवो रोहावेति । रोहाव हि सुवरि-
तीतरा प्रत्याह । अहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामीति यजमानः " (यौथी ११.११) इति । स्पष्टायो मन्त्रः ॥
एहीत्याह्वानस्य सात्पर्यमाह— " जाय एहि सुवो रोहावेत्याह । पत्निया एवैव यज्ञस्थानवारम्भोऽनवच्छिद्ये " (तैत्ति १.३.७) इति । आह्वानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे सति यज्ञोऽनवच्छिद्यो
भवति ॥ पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन १ निरूपितत्वाऽऽरोहणीयस्य रूपस्य चोदकप्राप्तं परिमाणप्रपवदितुं परिमाण- ३०१-१. आ.क. म४- ' हे तार्यं ' नास्ति । २. आ.क- ' क्रमेण ' नास्ति । ३. ति-तिरूपितत्वा-
रोह' ; ६. उ. पा- निरूपितस्य रोह' ।

वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यश्रियश्चाऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च
भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ।

वाजः । च । प्रसव इति प्र-सवः । च । अपिज इत्यपि-जः । च । क्रतुः । च । सुवः । च ।
मूर्धा । च । व्यश्रिय इति वि-अश्रियः । च । आन्त्यायनः । च । अन्त्यः । च । भौवनः ।
५ च । भुवनः । च । अधिपतिरित्यधि-पतिः । च ।

वाजप्रसवीषा द्वादश सुवाहुतीर्जुहोति— 'वाजश्च' इत्यादि ॥ प्राजापत्याः सर्वाः; तस्य
सर्वमयत्वात् । 'वाजः अन्नम् । 'प्रसवः तस्योत्पत्तिः; अनुज्ञा वा । यायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्
(पा ६-२-१४४) । 'अपिजः तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । "अन्येष्वपि दृश्यते" (पा ३-२-१०१)
इति डः । 'क्रतुः संकल्पः भोगादिविषयः, यागो वा । 'सुवः आदित्यः तस्योत्पत्तौ हेतुः । 'मूर्धा
१० अहः, प्रथमोपलब्धेः प्राधान्यात् । 'व्यश्रियः रात्रिः विविधमन्त्रं व्याप्तिर्वा व्यश्नः तत्र साधुः व्यश्रियः
सर्वपरिणामहेतुत्वात् । 'आन्त्यायनः मासः, रविगत्योः अन्ते भवे अयने अन्त्ये, तयोपलब्ध्यानीयत्वात् ।
संश्रसरो वा अन्त्यः, सर्वमासान्तर्भवत्वात् । तस्यापलब्ध्यानीयो मास आन्त्यायनः । नडादिर्दृष्टव्यः
(पा ४-१-२९) । अन्तशब्दाद्वा गर्गादियजन्तात् "यत्रिजोश्च" (पा ४-१-१०१) इति फक् ।

१५ न्तं विधत्ते— "सप्तदशरत्नियूपो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्यै" (तैत्रा १-३-७)
इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमितोऽरत्नः, सप्तदशसंख्याका अरत्नयः परिमाणं यस्य यूपस्येति विग्रहः ॥
अन्यद्गुणद्वयं यूपस्य विधत्ते— "तुरश्रतुरश्रिर्भवति" (तैत्रा १-३-७) इति । इतरेषां यूपानामपि
ऋतस्थानीयः काष्ठशेषोऽणीयांश्चपालप्रतिमौकायावशेष्यते । सोऽस्य नास्तीति तुररत्वम् । अष्टाश्रित्व-
मपवदितुं चतुरश्रित्वम् । चपालनामकस्य यूपकटकस्य दास्यमयत्वापवादाय विधत्ते— "गोधूमं चगलम् ।
न वा पुनं व्रीहयो न यवाः । यद्रोधूमाः । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्धवै । अथो अमुमेवास्यै लोकमन्नवन्तं
२० करोति" (तैत्रा १-३-७) इति । गोधूमं कुर्वादिति शेषः । यथा व्रीहिभ्यो यवेभ्यश्च गोधूमानां लोके
प्रशस्तत्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रशस्तः प्रजापतिः । किं च गोधूमसंपत्त्या स्वर्गोऽन्नवान् भवति ॥ यूपस्य
वेष्टनं विधत्ते— "वाससांभिवेष्टयति । एष वै यजमानः । यष्टुपः । सर्वदेवस्यं वासः । सर्वाभिरैवेनं
देवताभिः समर्धयति । अथो अक्रमपत्तेव सत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्षस्य लोकस्य समष्टयै" (तैत्रा
१-३-७) इति । वाससां संख्यामापस्तम्ब आह— "रानाकाले सप्तदशमिर्वासोभियुंषे वेष्टयति"
२५ (आपश्रौ १०-१-१२) इति । "वाससां सर्वदेवत्वत्वम्" (तैत्र्य ६-१-१) इत्यादौ
सौमिकदीक्षाप्रकरणे विस्पष्टम् । आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपाससदृशम् ॥

वाज इति ॥ कल्पः— "आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश
सुवाहुतीः" (बौश्रौ ११-११) इति । पाठस्तु— 'वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च
व्यश्रियश्चाऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च' इति । वाजादयः सर्वे मम सन्त्विति शेषः ।
३० 'वाजः अन्नं, 'प्रसवः तस्योत्पत्तिः । 'अपिजः तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । 'क्रतुः संकल्पो भोगादिविषयो
यागो वा । 'सुवः तस्यैवोत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामविशेषाः । तदानीं

यूपारोहणमन्त्राः]

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो(१)यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां
चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा
यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां सुवर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम
आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राण इति प्र-अनः । यज्ञेन । कल्पताम् । अपान इत्यप-अनः (१) ।
यज्ञेन । कल्पताम् । व्यान इति वि-अनः । यज्ञेन । कल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् ।
यज्ञेन । कल्पताम् । मनः । यज्ञेन । कल्पताम् । वाक् । यज्ञेन । कल्पताम् । आत्मा । यज्ञेन ।
कल्पताम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । सुवः । देवान् । अगन्म । अमृताः । अभूम ।
प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । प्रजा इति प्र-जाः । अभूम ।

अन्यः संवत्सरः मासानामन्ते भवः । भौवनः प्रजापतिः, भुवनात् विश्वोपादानादुत्पन्नात् ।
भवत्यस्माद्विश्वमिति भुवनः । औणादिकः द्युन्प्रत्ययः (उ २४७) । अधिपतिः ततोऽ-
प्यधिको विश्वस्य पतिः विश्वाधिको देवः । एते वाजादयो मम सन्तु इति शेषः ॥

दशभिः कल्पै रोहति—' आयुर्पज्ञेन ' इति ॥ आयुः जीवनम् अन्नं वा तत् यज्ञेन
अनेन कल्पतां मम संपद्यतां यथाश्रुतं भूयात् । प्राणादीनां कल्पनं स्वकार्यकरणसामर्थ्यम् ।
पदानि व्याख्यातानि । यज्ञस्य कल्पनं अविच्छेदेन प्रवर्तनम् ॥

सर्वे ते प्रीणन्तिवति वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा । विधत्ते—
“ द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव प्रीणाति । अथो संवत्सरमेवारमा
उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” (तैत्रि १.३.७) इति । वाजराब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन
श्रूयन्ते तानि कर्माणि वाजप्रसवीयानि । अन्नोरपत्तिहेतुत्वाद्वा वाजप्रसवीयस्वम् । न केवलमनेन होमेन संव-
त्सरदेवतायाः प्रीतिः किं त्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये संघत्सरदेवतां निश्रेणिवदुपघानमाधारमपि करोति ॥

आयुरिति ॥ कल्पः—“ *तं दशभिः कल्पै रोहत्यायुर्पज्ञेन कल्पतामिति ” (बौध्रौ ११-११) २०

इति । तं यूपम् । कल्पैः कल्पशाब्दोपेतैः ॥ पाठस्तु—' आयुर्पज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन
कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन
कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ' इति । आत्मा जीवः ॥ यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना
यूपारोहणेन । आयुरादयः स्वस्वमयोजनसमर्था भवन्तु ॥ विधत्ते—“ दशभिः कल्पै रोहति । नव वै पुरुषे
प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणानेव यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवर्गं लोकमेति । पृथावद्दै पुरुषस्य स्वम् । यावत्
प्राणाः । यावद्देवास्थास्ति । तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” (तैत्रि १.३.७) इति । अन्यत्र “ सप्त वै शीर्षण्याः
प्राणा द्वावधात्रौ ” (तैसं ५.३.२) इति सुक्तवादिनापि चिद्भागिमिप्रायः प्राणशब्दः । अनेन कल्पमन्त्रपाठेन
प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादीन् सर्वान् प्राणान् स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैरतीव्यरथातैः सह स्वर्गं प्राप्तो भवति ॥

सुवर्षिति ॥ कल्पः—“ बाहू उद्गृह्णाति सुवर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूमैति ”
(बौध्रौ ११-११) इति । उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभितथतां अन्नमानेनेदमुच्यते । अयं ३०

[बौध्रौ सूत्रे ' ताम् ' इति ।] १५. म४-आयुः । ६. आ.क.—' सर्वान् ' नास्ति । ७. ति.म४—

' स्थानेन च । ८. ति.—' भिनीय ।

तैषं ३५

[यूपारोहणमन्त्राः

समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषोऽन्नाय त्वाऽ-
न्नाद्याय त्वा वाजाय त्वा वाजजित्यायै त्वाऽमृतमसि पुष्टिरसि प्रजननमसि ॥ ९ ॥

[अपानो वाजाय नय च]

समिति । अहम् । प्रजयेति प्र-जया । समिति । मया । प्रजेति प्र-जा । समिति । अहम् ।

रायः । पोषेण । समिति । मया । रायः । पोषः । अन्नाय । त्वा । अन्नाद्यायेत्यन्न-अर्घाय ।
त्वा । वाजाय । त्वा । वाजजित्याया इति वाज-जित्यायै । त्वा । अमृतम् । असि । पुष्टिः ।

असि । प्रजननमिति प्र-जननम् । असि ॥ ९ ॥

[मैत्रे १.११.३; कासं १४.१; चासं १.२०-२१]

आरुह्य बाहू उदगृह्णाति—‘सुवः’ इति ॥ ‘सुवः स्वर्गं देवान् च तत्रस्थान् सर्वान्

१. अग्नम् गतवन्तः वयम् । “अस्मदो द्वयोश्च” (पा १.२.५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् ।
अनेन निश्रेण्यारोहणेन स्वर्गं देवांश्च प्राप्ता वयमिति । छान्दसो भविष्यति छद् । अनेना-
रोहणेन स्वर्गं देवांश्च गमिष्यामो वयमिति । “आशंसया भूतवच्च” (पा ३.३.१३२)
इति वा भविष्यति भूतप्रत्ययः । साहितिकौ रुवानुनासिकौ । ‘अमृताः अमरणाः’ ‘अभूम
भविष्यामो वा । “नजो जरमर” (पा ६.२.११६) इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । ‘प्रजापतेः
१५ सर्वस्य पितुः’ ‘प्रजाः’ ‘अभूम वयं संप्रति प्रजाः संजाताः, प्रजाकार्यकारत्वात् । पूर्वमप्रजा इति
भावः । “पत्यावैश्वर्ये” (पा ६.२.१८) इति प्रजापतौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इमं लोकं प्रत्यवेक्षते—‘समहम्’ इति ॥ “ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह”
(द्र.पाभा ५.२.२८) । ‘अहं’ प्रजया अपत्यादिना ‘सं गच्छेय । ‘प्रजा’ मया ‘सं गच्छताम् ।

‘स्वर्गावस्थितदेवान् प्रति’ ‘अग्नम् प्राप्ताः स्मः । प्राप्य च’ ‘अमृताः देवाः’ ‘अभूम । अतः’ ‘प्रजापतेः

२. प्रीतिविषयाः ‘प्रजाः अस्मिन्’ ‘भूलोके यज्ञानुष्ठानपरा अभूम ॥ मन्त्रस्य धीन् भागान् पृथग्व्याचष्टे—
“सुवर्देवाः अग्नमेत्याह । सुवर्गमेव लोकमेति । अमृता अभूमेत्याह । अमृतमिव हि सुवर्गो लोकः ।
प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्याह । प्राजापत्यो वा अयं लोकः । अस्मादेव तेन लोकश्चेति” (तैत्रा १.३.७)
इति । तेन श्रुतीयभागपाठेन भूलोकात् सर्वात्मना निर्गतो न भवति ॥

समिति ॥ कल्पः—“अथेमं लोकं प्रत्यवेक्षते समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पोषेण सं

- २५ मया रायस्पोष इति” (बौध्र ११.११) इति ॥ संगतोऽस्मि । संगम्यतामिति यथायोग्यमध्याहृत्यैवम् ॥
आसीः परत्वेन व्याचष्टे—“समहं प्रजया सं मया प्रजा इत्याह । आशिपमेवैवामारास्ते” (तैत्रा १.३.७) इति ॥

अन्नायेति ॥ कल्पः—“तमेवमासपुष्टैर्निति । अन्नाय स्वेति पुरस्तादध्वर्युः, अन्नाद्याय स्वेति
दक्षिणतो ब्रह्मा, वाजाय स्वेति पश्चाद्दोता । वाजजित्यायै स्वेत्युत्तरत उदगात्वा” (बौध्र ११.११-१२)
इति ॥ “ऋषखननर्पांसव आसाः तानश्चत्पत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुष्टैर्पादवरोहन्तं यजमानं हन्युः । अत एवाऽऽ-

- ३० पस्तम्ब आह—“तमाश्वरैरासपुष्टैरुपुष्टैर्हभयंवा वैश्याः प्रतिदिशमर्षयन्ति । महर्षिजो वा दीर्घवंशेषु
प्रबभूव” (आपध्र १८.५.१६) इति । सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमसं, राजामात्यादिभिर्भोज्यमन्नाद्यम् ।

९-९. तै.ति-स्वर्गं लोकमुपस्थितान् देवान् । १०. तै.ति.म४-लोके । [बौध्रसूत्रे-‘तदेनम्’

यूपारोहणमन्त्राः]

तथा रायः धनस्य पोषेण अहं संगच्छेय । रायः च पोषः च मया संगच्छताम् । रायो विभक्त्युदात्तत्वं सत्वं चोक्तम् (पा ६-१-१७१; ८-३-५३) ॥

यजमानमासपुटैर्घ्नन्ति ऋत्विजः—‘अत्राय त्वा’ इत्यादिभिः ॥ प्राच्यादिषु अर्घ्यब्रह्म-
होत्रदुगातारः । अत्रायं अत्रार्थम् अत्रं तत्र स्यादिति, त्वामहं हन्मीति शेषः । हननं ताडनम् ।
अत्राद्यम् अत्रादनसामर्थ्यम् । छान्दसोऽपत् । वाजः संप्रामसामर्थ्यम् । अत्रमेव वा । वाजजित्या संप्रामे ५
विजयः । अत्रविजयो वा । छान्दसः क्यप् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । पितृत्वस्य वा तुर्गर्पत्वात् ॥

दक्षिणं पादं हिरण्य उपावहरति—‘अमृतम्’ इति ॥ ‘अमृतम् अमरणहेतुः त्वम् असि ॥
सत्वं बस्ताजिने—‘पुष्टिः’ इति ॥ ‘पुष्टिः पुष्टिहेतुः असि प्रजननं प्रजाहेतुः असि ॥
इति सप्तमे नवमोऽनुवाकः ॥

तत्राप्युपादिविशेषो वाजः । तस्य सर्वेऽप्यस्य संपादनं वाजजित्या ॥ द्विविधं हननं क्रमेण विधत्ते— १०
“आसपुटैर्घ्नन्ति । अत्रं वा इयम् । अत्रार्थेनैवैतद् समर्धयन्ति । ऊर्ध्वैर्घ्नन्ति । एते हि साक्षादधम् । यदुपाः ।
साक्षाद्वेनमद्याद्येन समर्धयन्ति” (तैत्रा १-३-७) इति । ऊषाणामाधानादिसाधनत्वेन पारलौकिकाद्यं प्रति
साक्षात् साधनत्वम् ॥ हनने प्रकारविशेषं विधत्ते—“पुरस्तात् प्रत्यञ्च घ्नन्ति । पुरस्ताद्भिः प्रतीचीनमग्रमद्यते”
(तैत्रा १-३-७) इति । हन्यमानस्य पुरस्तादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं स्वामिसुखं हन्यात् । लोकेऽपि हि
पुरतोऽवस्थितात् पात्रात् प्रासमादाय स्वामिसुखं तदग्रमद्यते ॥ एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“मुपतोऽ- १५
भिघ्नन्ति । हन्तारं हन्तारमिपर्यावर्तते” (आपश्रौ १८-५-१८-१९) इति ॥ ताड्यमानं प्रदेशं विधत्ते—
“शीर्षतो घ्नन्ति । शीर्षतो अग्रमद्यते” (तैत्रा १-३-७) इति । चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते—“दिग्भ्यो
घ्नन्ति । दिग्भ्य एवास्मा अत्राद्यमवकर्ष्यते” (तैत्रा १-३-७) इति ॥

अमृतमिति ॥ कल्पः—‘अत्रास्मै’ प्रत्यवरोहत् आमन्दौ निदधाति । तस्यां बस्ताजिनमा
रुण्णाति बस्ताजिने शतमानं हिरण्यम् । ‘दक्षिणं पादं हिरण्य उपावरोहत्यमृतममीति, पुष्टिरसीति २०
प्रजननमसीति सत्वं बस्ताजिने’ (बीश्रौ ११-१२) इति ॥ हे हिरण्य, त्वं विनादारहितम् असि ।
नद्यग्रो प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काप्यादिवद्भिन्नदधति । हे बस्ताजिन, त्वं पुष्टिः असि संवत्सरे यद्भवत्यो-
त्पादकत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य ‘प्रजननम् असि इत्युच्यते ॥ हिरण्येऽवरोहं विधानुं प्रस्तौति—“ईश्वरो
वा पृथ पराङ्मदधः । यो यूपं रोहति” (तैत्रा १-३-७) इति । यूपमारुह्यो यजमानः पराङ्मुखोवात्
विमुखः प्रदधः प्रदधुं स्वात्मानं विनाशयितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथवा प्रदधः प्रकुर्येण गन्तुमीश्वरो न २५
पुनरावर्तते इत्यर्थः ॥ विधत्ते—“हिरण्यमप्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृतं सुवर्गं लोकः ।
अमृतं एव सुवर्गं लोके प्रतितिष्ठति” (तैत्रा १-३-७) इति ॥ हिरण्यस्य परिमाणं विधत्ते—“शतमानं
भवति । शतस्युः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (तैत्रा १-३-७) इति । मानशब्देन
शतसंख्यायाः संवत्सराः पुरुष-
दशसु नादीषु घृत्तिभेदेन शतेन्द्रिय- ३५
त्वम् । यद्वा । शिः संवत्सरस्यान्यान्
तोपेतानन्यान् गवादिपशून् परित्यज्य
-“बस्ताजिनमप्यवरोहति । पुष्टयामेव

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“क्षत्र तार्ष्यं क्षत्र दार्ष्यं परिषतोऽत्र दंपती ।

जायेत्यान्याङ्घ्येनापी रोहा सं प्रदिवक्ति सा ॥ २ ॥

१३. आ.क-समादाय । * [बीश्रीसूत्रे-‘प्रत्यवरोहत्’ इति ।] । * [बीश्रीसूत्रे-‘अप्यदक्षिणं’

इति ।] । १४. तं.ति-प्रसूयन्ते । १५. तं.ति.मय-ततोऽस्याः ।

अहं स्वाम्याद् वाजश्च जुहुयाद्द्वादशाऽऽहुतीः ।
 आयुर्वेदाभिसारोहेत् "स्वयं बाहूद्भूहः" सुवः ॥ २ ॥
 "समहं प्रेक्षतेऽधाय चतुर्भिस्तु महर्विजः ।
 दिग्भ्यो धन्त्यासपुटकैरमृपुष्टिद्वयारपदे ॥
 स्वर्णवस्तत्वचोर्देद्यात् पञ्चत्रिंशत्विद्दोदिताः ॥ ३ ॥" इति ॥

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

"ताप्याञ्जहतवस्त्रस्य वाधकं स्यान्न चाऽग्निमः ।

गुह्याच्छादनकार्येक्यादयोग्यत्वात् समुच्चयः ॥" (जैम्या १०.४.१४) ॥

महाप्रते श्रूयते— "ताप्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी" (द्र. तैत्रा १.३.७) इति । प्रकृतौ

१० "अहतं वासः परिधत्ते" (बौश्री ६.२, तैत्रा ३.८.१) इति । घृतावतं वस्त्रं ताप्यमित्युच्यते । ताप्यां
 ताप्यदर्भमयाभ्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं भाष्यते । कुतः ? परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनलक्षणस्य
 कार्यस्यैकत्वावगमात् । मैवम् । ताप्यदर्भमययोगुह्याच्छादयितुमयोग्यत्वात् परिधानं त्वत्रोपरितनं प्रावरणम् ।
 तस्मात् कार्यमेवात् समुच्चयः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

१५ "भवेत् सप्तदशारतिर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यं वाजपेयस्याङ्गं पशोस्त ॥

आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्मङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्ने-संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

२० सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं चिना ॥" (जैम्या ३.१.१७-१९) ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते— "सप्तदशारतिर्वाजपेयस्य यूपो भवति" (द्र. तैत्रा १.३.७) इति । अत्र

यूपद्रव्यगतं सप्तदशारतिशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम्, सप्तदशारतिशब्दवाजपेयशब्दयो-
 रानन्तर्यात् । प्रकरणं च वमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न संभवेत्तर्हि वाजपेयगतं खादिरेमूर्ध्व-
 शर्षोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं संवध्य तद्द्वारा कर्मणाऽन्वेतीति प्राते मूमः—सप्तदशारतिर्यूप इति

२५ सामानाधिकरण्याद्युपेन साक्षात् संवध्यते । तस्य

कस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात् पशुद्वारा कर्मणोऽङ्ग

वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्युपसंबन्धामावात्

मात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमपि असावभिधत्ते, देवदत्तस्य नसेति प्रयोगवत् । ननु सप्तदशारतिर्वाज-
 पेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयमप्यिरहं, पशुद्वारेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किं च

३० पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ॥

तत्रचाष्टमपादे चिन्तितम्—

"वाचयेत् स्वामिनं शाशौ वाचनीत्यो ज्ञं पूव वा ।

अविशोपादुमौ शस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥" (जैम्या ३.८.१३) ॥

वाचयेये श्रूयते— "कृत्स्नार्थिजमानं वाचयति" इति । "आयुर्वेदेन कल्पताम्" (तैस १.७.९)

३५ इत्यादयो मन्त्राः कृत्स्नयः । तत्र मन्त्रद्वयार्थिजमानमिदं चोभात्रपि वाचयेत्; "विद्वांसो वाचयेत्"

इत्येव" विशेषस्याश्रवणात् । अनभिज्ञं तदेव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं, शक्यत्वादिदि चेत् । मैवम् ।

अप्ययनविधिषट्पादपीतवेदस्य विदितवेदार्यस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

४० १६. ति.म४-रूपम् । १७. तं.ति-बाहूद्भूहः । १८. शुद्धीकृतः पाठः; हस्तलिखितेषु मुद्रितपुस्तकयोश्च

'त्वं भुवम्' इति । १९. आ.क.पा-ताप्यमहतवस्त्रस्य । २०. आ.क.म४-तत् । २१. इ.उ-विद्वांसं वा;

पा-विज्ञं वा । २२. इ.उ.पा-'इत्येवम्' इत्यस्मानन्तरं' संशयः । ॥

अब्रह्मोमाः]

वाजस्येभं प्रसवः सुपुवे अग्रे सोमं राजानमोषधीष्वप्सु ।

ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे जाम्रियाम पुरोहिताः ॥

वाजस्येदं प्रसव आ बभूवेमा च विद्या भुव्नानि सर्वतः ।

स विराजं पर्येति प्रजानन् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे ॥

वाजस्य । इमम् । प्रसव इति प्र-सवः । सुपुवे । अग्रे । सोमम् । राजानन् । ओषधीषु । अप्स्वित्यप्-सु । ५

ताः । अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । मधुमतीरिति मधु-मतीः । भवन्तु ।

वयम् । राष्ट्रे । जाम्रियाम । पुरोहिता इति पुरः-हिताः ॥

वाजस्य । इदम् । प्रसव इति प्र-सवः । एति । बभूव । इमा । च । विद्या । भुव्नानि । सर्वतः ।

सः । विराजमिति वि-राजम् । परीति । एति । प्रजानमिति प्र-जानन् ।

प्रजामिति प्र-जाम् । पुष्टिम् । वर्धयमानः । अस्मे इति ॥ १०

सत वाजप्रसवीयान् जुहोति—'वाजस्य इमम्' इति ॥ तत्राथास्तिस्रस्त्रिष्टुभः, अन्या अनुष्टुभः । 'वाजस्य. अन्नस्य प्रसवः उत्पत्तिः, उत्पत्तिहेतुर्वा इदं कर्म, देवो वा सविताः । इमं 'सोमं राजानम् ओषधीषु अप्सु च सुपुवे उदपीपदत्, आधिपत्येन तासु प्रवर्तयामास । 'अग्रे प्रथममेव ताः तादृश्यः सोमसंबन्धा ओषधयः आपश्च अस्मभ्यम् अस्मदर्थं मधुमतीः मधुमायः मधुरसवत्यो वा भवन्तु । "वा छन्दसि" (पा ६.१.२०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'वयं च तद्वत्तया राष्ट्रे जाम्रियाम प्रबुध्येमहि अग्रमत्ता भवेम । "छन्दस्यमयथा" (पा. ३.४.१७) इत्युभयभावात् "रिड् शपण्डिड्हु" (पा ७.४.२८), सलोपश्च । 'पुरोहिताः धर्मकार्येष्वप्रतः कृताः प्रधानभूता इत्यर्थः । "पुरोऽन्ययम्" (पा १.४.६७) इति गतित्वात् "भतिरन्तरः" (पा. ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५

नवमे यूपारोहणमुक्तं दशमेऽब्रह्मोमा उच्यन्ते । कल्पः—'अथास्यैतत् पुरस्ताद्दौदुम्बरे द्रोणे सवौषधमाज्येन समुदायुतं भवति । तस्यौदुम्बरेण सुवेणोपघातं सस्ताब्रह्मोमाद् जुहोति वाजस्येभं प्रसवः सुपुवे अग्रे सोममिति" (बौध् ११.७) इति ॥ २०

वाजस्येति ॥ तत्रेयस्यप्रथमा—'वाजस्येभं प्रसवः सुपुवे अग्रे सोमं राजानमोषधीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे जाम्रियाम पुरोहिताः' इति ॥ 'वाजस्य अब्रह्मोमात्पादकः परमेश्वरः ओषधीषु अप्सु च सारभूतमिमं सोमं वक्षिरूपं रागानं दीप्तिमन्त्वं पदार्यम् अग्रे सृष्टयादौ सुपुवे उत्पादयामास । ताः औषधयः आपश्चास्मदर्थं मधुमतीः माधुयोपेता भवन्तु । 'वयमपि अस्मिन् राष्ट्रे पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः जाम्रियाम जागृष्वा भूयास्म ॥ २५

वाजस्येति ॥ अथ द्वितीया—'वाजस्येदं प्रसव आ बभूवेमा च विद्या भुव्नानि सर्वतः । स विराजं पर्येति प्रजानन् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे' इति ॥ 'वाजस्य प्रसवः परमेश्वरः इदम्

॥ [बौध् ११.७.१०] सवौषधं दशमाऽऽज्येन' इति । १. आ.क.तं.ति-वक्षिरूपम् । २-२. इ.क.तं. ३० ति.पा.म४-अग्रे सृष्टयादौ नास्ति ।

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।
अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं (१) च नः सर्ववीरां नि यच्छतु ॥

वाजस्य । इमाम् । प्रसव इति प्र-सवः । शिश्रिये । दिवम् ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सम्राडिति सम्-राट् ।

अदित्सन्तम् । दापयतु । प्रजानन्ति प्र-जानन् ।

रयिम् (१) । च । नः । सर्ववीरामिति सर्व-वीराम् । नीति । यच्छतु ॥

अथ द्वितीया—^१वाजस्य ^२प्रसवः प्रसवहेतुः ^३इदं कर्म ^४आ ^५बभूव उदपादि । अनन्तरं चेमानि विश्वानि ^६भुवनानि भूतजातानि आ बभूवुः । ^७सर्वतः सर्वेण प्रकारेण । “शेच्छन्दसि” (पा ६.१.७०) इति शैलौषः । ^८सः वाजस्य प्रसवः अन्नं वा कर्म वा, ^९विराजं प्रजापति कर्मपक्षे अन्नं ^{१०}पर्येति प्राप्नोति । ^{११}प्रजानन् प्रजानन्निव मयैतत् कर्तव्यमिति विद्वानिव ^{१२}प्रजां ^{१३}पुष्टिं च ^{१४}वर्धयमानः वर्धयितुम् । हेतौ शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ^{१५}अस्मे अस्माकं अस्मदर्थे । “सुपां सुलक्” (पा ७.१.३९) इति शे-आदेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् ॥

अथ तृतीया—^१वाजस्य ^२प्रसवः ययोक्तस्वरूपः ^३इमां ^४दिवं पृथिवीम् । त्रिष्वपि ^५लोकेषु दिव्शब्दो वर्तते । यया “तृतीयस्यामितो दिवि” (तैसं ३.५.७) । ^६शिश्रिये श्रितवान् इमं लोकं धारयितुम् । अनेन हि ^७इहल्यानां स्थितिः भवति कर्मणा वा वृष्टयादिद्वारेण तत

अनुष्ठीयमानं कर्म ^१आ ^२बभूव भाषितवान् उत्पादितवान् । ^३इमानि सर्वाणि ^४भुवनानि सर्वतः उत्पादितवान् । ^५सः परमेश्वरः ^६अस्मे अस्मदर्थे ^७प्रजां ^८पुष्टिं च ^९वर्धयमानः ^{१०}प्रजानन् अस्मदधिप्रायं प्रकरणेण जानानः ^{११}विराजं हूयमानमन्नं ^{१२}परि ^{१३}पृति सर्वतः प्राप्नोतु । “अन्नं वै विराट्” (देवा १.५) इति श्रुतिः ॥

वाजस्येति ॥ अथ तृतीया—^१वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् । अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं च नः सर्ववीरां नि यच्छतु इति ॥ ^२वाजस्य ^३प्रसवः इश्वरः ^४इमां ^५दिवम् इमानि चाभ्यानि सर्वाणि ^६भुवनानि ^७शिश्रिये आश्रितवान् ^८स च ^९सम्राट् ^{१०}सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा ^{११}अदित्सन्तं इविर्दातुमनिच्छन्तं मां ^{१२}प्रजानन् मदीयजुद्विप्रेरणेन हविः ^{१३}दापयतु । ततः ^{१४}नः अस्मदर्थे ^{१५}सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीरा यस्याः सा सर्ववीरा वाटसी ^{१६}रयिं धनं च ^{१७}नि यच्छतु नियमेन ददातु ॥

१. ति-सत्वानाम् ।

३. तै.ति.म४-किं च इमानि । ४. इ.उ.तै.ति.पा.म४-‘च’ नास्ति । ५. आ.क-‘स च सम्राट्’ नास्ति ।

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।
प्र णो यच्छ भुवस्पते धनदा असि नस्त्वम् ॥
प्र णो यच्छत्वर्थमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।
प्र देवाः प्रोत सूनुता प्र वाग्देवी ददातु नः ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रतीति । नः । सुमना इति सु-मनाः । भव । ५

प्रेति । नः । यच्छ । भवः । पते । धनदा इति धन-दाः । असि । नः । त्वम् ॥

प्रेति । नः । यच्छतु । अर्थमा । प्रेति । भगः । प्रेति । बृहस्पतिः ।

प्रेति । देवाः । प्रेति । उत । सूनुता । प्रेति । वाक् । देवी । ददातु । नः ॥

इमानि विश्वानि भुवनानि सप्रसवः शिश्रिये । अग्नेन हि कर्मणा वृष्ट्याद्विद्वारेण विश्वेषां भुवनानां स्थितिर्भवति, यथा—“ तस्मादितःप्रदानं देवा उपजीवन्ति ” (तैसं ३.२.९) इति । १०
सम्राट् संहतदीप्तिः नः अस्मभ्यम् अदिस्वन्तं दातुमनिच्छन्तं दापयतु । यो हि दिस्वन् भवति स हि स्वयमेव ददाति । प्रजानन् प्रज्ञानानिव अस्मद्विषये प्रवर्तताम् । किं च रथिं धनं च सर्ववीरपुरुषान् नि यच्छतु नियमयतु ददातु अस्मासु स्थापयतु वा ॥

अथ चतुर्थी—‘ अग्ने ’ इति ॥ हे अग्ने, इह अस्मिन् कर्मणि अच्छ वद अभि-
मुष्येन वद अस्मद्धितं ब्रूहि । किं च—नः अस्मान् प्रति सुमनाः कल्याणमतिथ भव ३५
मनसा च अस्मद्धितमनुचिन्तयेत्यर्थः । किं वः क्रियतामिति चेत् । नः अस्मभ्यं प्र यच्छ देहि,
धनमिति गम्यते; ‘ धनदा असि ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । “ उपसर्गाद्बहुलम् ” (पा ८.४.२८)
इति नसो णत्वम् । भुवः पते पृथिव्याः पते । “ पृथ्याः पतिपुत्र ” (पा ८.३.५३)
इति सत्वम् । धनदाः धनस्य दाता धनं दातुं समर्थः त्वम् अस्माकम् असि ।
तस्माद्देहीति ॥ २०

अथ पञ्चमी—‘ प्र णः ’ इति ॥ नः अस्मभ्यम् अर्थमा प्र यच्छतु यावदातव्यं
तत्सर्वं ददातु भगः च बृहस्पतिः च देवाः च । उत अपि च सूनुता प्रियवाक् यज्ञः

अज्ञ इति ॥ अथ चतुर्थी—‘ अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्र णो यच्छ भुवस्पते
धनदा असि नस्त्वम् ’ इति ॥ हे अग्ने, इह अस्मिन् कर्मणि नः अस्माकम् अच्छ अभिमुष्येन वद
हितं कथय । नः अस्मान् प्रति सुमनाः कर्णाद्देचित्तो भव । हे भुवस्पते भूमिपते, नः अस्मभ्यं २५
प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि । अस्मात् त्वम् अस्मान्स्वामी सन् नः अस्मभ्यं धनदा असि ॥

प्रेति ॥ अथ पञ्चमी—‘ प्र णो यच्छत्वर्थमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः । प्र देवाः प्रोत सूनुता प्र वाग्देवी
ददातु नः ’ इति ॥ पञ्चमिः प्रशब्दैः ‘ यच्छत्विति पदे अन्विते-’ सत्येतानि पृथ्वाक्यानि भवन्ति ।
अर्थमभगबृहस्पतयो देवेषूत्तमन्वाद्दिप्रपरिप्राजकन्यायेन पृथङ्निर्दिश्यन्ते, तेभ्योऽन्ये स्वत्र देवशब्देतोच्यन्ते ।

६-६. आ.क.—प्रयच्छत्विति प्रददात्वित्यन्वये ।

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं (२) च वाजिनम् ॥

सोमं राजानं बरुणमग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।

वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् (२) । च । वाजिनम् ॥

सोमम् । राजानम् । बरुणम् । अग्निम् । अन्वारभामहे इत्यनु-आरभामहे ॥

आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥

१० वाक् १ देवी सरस्वती च १ प्र १ ददातु अस्मभ्यम् । बृहस्पतिशब्दे सुट्स्वरावुक्तौ (द्र. पाभा ६-१-१५७, पा ६-२-१४०) । शोभना ऋता च सूनुता । पृषोदरादिः (पा ६-३-१०९) ॥
पृष्ठी—' अर्यमणम् ' इति ॥ हे अग्ने, १ दानाय १ चोदय अभिमतानि दापय ।
वाग्रहणं सरस्वतीविशेषणं नदीनिवृत्त्यर्थम् । सवितृविशेषणं वाजिग्रहणम् ॥

सप्तमी—' सोमम् ' इति ॥ सोमादीन् १ अग्निं च त्वाम् १ अन्वारभामहे । यूयमेव प्रथमं कर्म आरभस्वम्, अभिमतप्रदत्वात्; वयं तु युष्मानन्वारभामहे । यद्वा—अन्वारम्भणमवलम्बनम् ।

१५ ते १ सर्वे १ नः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च १ सूनुता प्रियवागभिमानिनी देवता या चान्वघाङ्-
मात्राभिमानिनी देवता ते उभे धनं प्रयच्छताम् ॥

अर्यमणमिति ॥ अथ पृष्ठी—' अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ' इति ॥ हे १ ईश्वर, पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य १ दानाय अर्यमादीन् १ चोदय प्रेरय । वाक्सरस्वत्योः पूर्वोक्तसूनुतावाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनमन्वाधिपतिम् ॥

२० सोममिति ॥ अथ सप्तमी—' सोमं राजानं बरुणमग्निमन्वारभामहे । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ' इति ॥ वयं सोमराजादीन् देवान् प्रथमतः कर्मारम्भकाननुसृत्य पश्चादा-
रभामहे अतस्ते १ सर्वे १ सुनुतुहन्तु ॥ विधत्ते—' सताब्रह्मेमानुहोति । सप्त वा अतानि । यावन्त्येवात्तानि । तान्धेवावरुन्दे । सप्त ग्राम्या ओपधयः । सप्ताऽऽरण्याः । उभयीयामवरुन्दे ' (तैत्ति १-३-८) इति ।
अन्नहेतुनामोपधीनां सप्तत्वात्कार्पाणामप्रानामपि सप्तत्वम् । ओपधीनां द्वेषा १ सप्तत्वमापन्नत्वोऽग्निचयने

२५ दर्शयति—' तिलमाषवीहियवाः प्रियङ्गवणवो गोपूमा वेणुः इत्यामाका नीचारा जितिलाश्च गवीशुका
शरण्यपद्मा मार्कटका विज्ञेयाः १ गार्मुतम्भ्रमाः कुल्लयसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः कृष्टे । सप्ताऽऽरण्या अकृष्टे ' (आश्रशी १६-१९-१३-१४) इति ॥ अर्कस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते—' अन्नस्यान्नस्य जुहोति ।
अन्नस्यान्नस्यावरुन्दे ' (तैत्ति १-३-८) इति । तृमिमं पक्षमापन्नस्यो दर्शयति—' वाजप्रसवीयं जुहोति ।
सप्त ग्राम्या ओपधयः सप्ताऽऽरण्याः । पृथगन्तानि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाऽऽस्तेमं प्रसवः सुपुव इति

३० ७. इ. ऋ. तै. ति. म४-एते । ८. आ. क. पा. हा- ' देवान् ' नास्ति । ९. तं. ति. म४-ततस्ते ।
१०. म४-द्विधा; आ. क. पा- ' द्वेषा ' नास्ति ।

अन्नहोमाः]

देवस्यै त्वा सवितुः प्रसवैऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणा-
ग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिश्वामीन्द्रस्य* बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिश्वामि ॥ १० ॥

[रयिः सवितारः षट्त्रिंशच्च ।]

देवस्यै त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचः । यन्तुः । यन्त्रेण । अग्नेः । त्वा । साम्राज्येनेति साम्-राज्येन । अभीति ।
पिश्वामि । इन्द्रस्य । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेति साम्-राज्येन । अभीति । पिश्वामि ॥ १० ॥

[मैसं १.११.४; कासं १४.२; वासं ९.२३-३०]

अस्मिन् कर्मणि सोमादीनेवावलम्बामह इति । यद्वा—अन्वारम्भणं पश्चादारम्भणम् । रमिष्व
याञ्छायाम्* । युष्मद्दानानन्तरं पुनः पुनर्युष्मानेव वयं याचामहे, न अन्यान् याचिष्महेति ।
वादित्यान् अप्येवमिति ॥

१०

अभिषेकमन्त्राः— 'देवस्य' इत्यादयः ॥ सवित्रो व्याख्यातः (तैसं १.१.४) । सवितुः
देवस्य अनुज्ञाने अश्विनोः एव बाहुभ्यां पूष्णः एव हस्ताभ्यां, न तु आत्मीयाभ्यामिति ।
सरस्वत्यै सरस्वत्याः । पृष्ठयर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । सरस्वत्याः वाचः सन्नन्दिना
यन्तुः यन्त्रेण यन्तुरप्यन्यस्य यन्त्रणेन यमनेन । सामान्येन वा विवक्ष्यते । यन्त्र्याः वाचः
सरस्वत्याः यन्त्रणेन, अग्नेः च साम्राज्येन त्वाम् अभी पिश्वामि । संगतं राजतीति सम्राट् ।
"मो राजि समः कौ" (पा ८.३.२५) । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" (पा ५.१.१२४)
इति ष्यञ् । एवम् 'इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येन', 'बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येन' इत्येतौ गतौ ॥

इति सप्तमे दशमोऽनुवाकः ॥

प्राप्त्यापि हुत्वाऽऽरण्यानि जुहोति" (आपश्चौ १७.१९.१-३) इति । इदानीं बोधायनाभिमतं "सर्वाण्य-
क्षान्येकीकृत्य होमं विधत्ते— यद्वाजपेययाज्यनवरुद्रस्याभोयात् । अवरुद्रेन व्युष्येत । सर्वस्य समवदाय
जुहोति । अनवरुद्रस्यावरुद्रवै" (तैत्रा १.३.८) इति । होमकाले यदक्षमवरुद्रं स्वीकृतं तदुपेक्ष्य
यदस्वीकृतं वाजपेययाजी कालान्तरेऽभोयात् । तदानीमुपेक्षितेन यागकालीनेनाक्षेनासौ विद्युक्तो भवेत् ।
अतः सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यागकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं किञ्चिद् भवेत् । अतः
अस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यागकाले स्वीकाराय^१ मिलित्वा होम इत्यर्थः ॥ होमं साधनविशेषं विधत्ते—
"सोदुग्धेण सुवेण जुहोति । ऊर्वा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्त्त एवालायस्यावरुद्र्यै" (तैत्रा १.३.८) इति ॥ २५
ऊर्वा अन्नं बलप्रदमवाक्षमत एव देशविशेषे बह्नाद्रियते ॥

यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिश्वामीन्द्रस्य त्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिश्वामि" (बोधौ ३०
११.७) इति ॥ अत्र 'इन्द्रस्य' इत्यस्मिन् मध्यममन्त्रेऽनुपज्ञसूचनायानाम्नातोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण
पठितः । 'देवस्य त्वा' इत्यादिष्व्याख्यातः (तैसं १.१.४) । या सरस्वती वाग्विशेषदेवता या च वाक्शाब्दा-

* [याञ्छायाम् रमिः धानुपादे नोपलभ्यते ।]

*संहितायामनुपज्ञस्येदं चिह्नम् । ११. आ.क-सर्वाण्येकीकृत्य । १२. इ.उ.तं.ति.मय-यस्वी-
कृतम् । १३. इ.उ.पा-स्वीकारोऽयम् । १४. तं-न व्याद्रियते; ति-न ह्यारियते, आ.क-वदयते । ३०
१५. आ.क.म.४.दा-लोमाऽऽस्तुणाति । * [औश्वे-सर्वोपयेन पुरस्तात् इति ।]
सं ३६

[अन्नहोमाः

- भिदिता वाहसानान्यदेवता यज्जानतर्वांमी यन्तृताञ्चदाव्यो योऽप्यग्निस्तेजःप्रदस्तेषां यन्त्रेण नियमनेन अनुज्ञया साम्राज्यनिमित्तं स्वाम् अभि पिश्यामि । ' इन्द्रस्य ' इत्येनाशनेशाऽऽम्नातो द्वितीयो मन्त्रः । स च पूर्वोत्तरभागयोरनुपदेण ध्याक्यातस्यः । ' घृहस्पतेः ' इत्यादौ तृतीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुपञ्जनीयः ॥ ' देवस्य त्वा ' इत्येतस्मिन् मन्त्रभागे प्रसवपदाभिप्रायमाह—' देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह ।
- ५ सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभि पिश्याति " (तैसं १.३.८) इति । प्रज्जणा मन्त्रेण प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ॥ सर्वोपधिरसमभिप्रेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—' अन्नस्यान्नस्याभिपिश्याति । अन्नस्यान्नस्यावहृदयै " (तैसा १.३.८) इति ॥ प्रकारविशेषं विधत्ते—' पुरस्तात्प्रत्यञ्जमभिपिश्याति । पुरस्ताद्दिप्रतीचीनमन्नमद्यते । शीर्षतोऽभि पिश्याति । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते " (तैसा १.३.८) इति ॥ सामपुटापातविपयवाक्यब्रह्मण्येयम् ॥ गुणान्तरं विधत्ते—' आमुस्तादन्वयस्यावयति । मुखत एवात्मा अन्नार्थं दद्याति " (तैसा १.३.८) इति । शिरम आरभ्याऽऽनुलोभ्येन भुजपर्यन्तमेवावस्थापयेत् न त्वधः ॥ मन्त्रेष्वग्नीन्द्र-घृहस्पतेशानन्दतात्पर्यं ध्यायेत्—' अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिपिश्यामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनमभिपिश्याति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाऽभिपिश्यामीत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति । घृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिपिश्यामीत्याह । ब्रह्म चै देवानां घृहस्पतिः । ब्रह्मणैवेनमभिपिश्याति " (तैसा १.३.८) इति । एष ओपधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नग्निस्त्वेवनेन तेनैव रसेनाभिपिश्याति । एष वा इन्द्रस्य सवः, घृहस्पतेः सवः इत्यनुपधेयम् ॥ विधत्ते—' सोमप्रहाराश्चावदानीयानि चार्थिर्वाभ्य उपहरन्ति । अमुमेव तैलोकमन्नवन्तं करोति । सुराप्रहाराश्चावदानीयानि च वाजसृद्भ्यः । इममेव तैलोकमन्नवन्तं करोति । अयो उभयीष्वेवाभि पिच्यते " (तैसा १.३.८) इति । पशोर्यान्वयवदानीयानि हृदयादीनि ' हृदयस्याग्नेऽव द्यति ' (तैसं ६.३.१०) इत्यादिश्रुतेः, तानीश्यामवतानि सोमप्रहार्श्वार्थिर्वाभ्यः प्रयच्छेत् । शिरसादीन्यनवदानीयानि ' न शीष्णोऽवद्यति नांसयोः ' (शशा ३.८.३.१७) इत्यादिश्रुतेः, तानि सुराप्रहार्श्व वाजसृद्भ्यो रथान्तैः पोदशभिराजिधावनं कृतवद्भ्यो वैश्वेभ्यः प्रयच्छेत् । एवं च सत्युभयीषु देवीषु मानुषीषु च प्रजास्वयमभिपिश्वतो भवति ॥ विधत्ते—' विमाथं कुर्वते वाजसृतः । इन्द्रियस्यावहृदयै " (तैसा १.३.८) इति । विशेषेण मथनमालोढनं कल्हो विमाथः । ' पालपारव्यनटनादिभिरनयं विमाथं कुर्युः ॥ सवनत्रये स्तोत्रेषु " ऋषिर्बोधां विधत्ते—' * अनि-रुक्ताभिः प्रातःसवने स्तुवते । अनिरुक्तः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्यै । * वाजवतीभिर्माध्यन्दिने । अन्नं चै वाजः । अन्नमेवावहृदये । * शिपिविष्टवनीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वं विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रति-तिष्ठति " (तैसा १.३.८) इति । अनिरुक्ताभिरव्यवतदेवताकामिक्रंभिः । साक्येन तग्महिम्नो वनतुम-शक्यत्वात् प्रजापतिरनिरुक्तः । वाजशरदोपेता ऋचो वाजवत्यः । शिपिविष्टशब्दोपेताश्चर्चः शिपिविष्ट-वत्यस्ताः सर्वाः सामवेदे द्रष्टव्याः । ' विष्टशब्दो विष्णुपर्यायः ' सन्नत्र फलव्यापिनं यज्ञमाद्यते, शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवतीभिरक्रंभिर्भयं पशुषु च प्रतितिष्ठत्येव ॥ सामविशेषं विधत्ते—' बृहदन्त्यं भवति । अन्तमेवैतत् श्रियै गमयति " (तैसा १.३.८) इति । अन्तिमस्य स्तोत्रस्य यदन्यं साम तद्बृहद्-गायेत् । तेन गानेनैव यजमानं श्रियै संप्रतिशब्दे यज्ञस्यान्तं समाप्तिं प्रापितवान् भवति ॥

अत्र विनियोगसंप्रदः—

वाजससभिरस्य होमो देवयजुस्त्रयात् ।

अभिपिश्येत् स्वामितं तं दश मन्त्रा इष्टेरिताः ॥ इति ॥

- १५ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१६. आ.क.म.४.हा-पानवयम् । १७. म४-ऋषिविशेषान् । * (द.तांत्रा १.८.६.७) । * (द.तांत्रा १.८.६.७, सासं २.१.१.११, ऊहय १.१.१) । * (द.सासं २.८.१.४. १,३; ऊहय ३.१.१५) । १८. म४-शिपिविष्ट । १९. ति-सजेव । २०. सा.क.पा.हा-इहोदिताः ।

उज्जितिमन्त्राः]

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदधिनी द्व्यक्षरेण प्राणापानानुदजयतां

विष्णुर्यक्षरेण त्रीन् लोकानुदजयत् सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः

पशूनुदजयत् पूषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयद्-

अग्निः । एकाक्षरेणेवेक-अक्षरेण । वाचम् । उदिति । अजयत् । अग्निनी ।
 द्व्यक्षरेणेति द्वि-अक्षरेण । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । उदिति । अजयताम् । विष्णुः ।
 त्र्यक्षरेणेति त्रि-अक्षरेण । त्रीन् । लोकान् । उदिति । अजयत् । सोमः । चतुरक्षरेणेति
 चतुः-अक्षरेण । चतुष्पद इति चतुः-पदः । पशून् । उदिति । अजयत् । पूषा ।
 पञ्चाक्षरेणेति पञ्च-अक्षरेण । पङ्क्तिम् । उदिति । अजयत् ।

उज्जितीः सप्तदश वाचयति—' अग्निः ' इत्याद्याः ॥ एकमक्षरं यस्य तेन एकाक्षरेण
 छन्दसा अग्निः वाचम् उदजयत् उज्जितवान् तद्वदहमप्येकाक्षरेण वाचमुज्जीयासमिति । १०
 सर्वत्रैवमुक्तादीन्यद्यन्तानि द्रष्टव्यानि । सप्तदश छन्दासि स्तूयन्ते । केचिदाहुः—“ आ श्रावयेति
 चतुरक्षरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष
 वै सप्तदशः प्रजापतिः ” (तैसं १.६.११) इत्यस्यैकाक्षरादारम्योप्यन्ते इति । तेषां बहु-
 व्रीहिस्वरो (पा ६.२.१) नोपपद्यते । “ ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्ववाय ।
 देवतानामनिर्भागाय ” (तैत्रा १.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १५

‘ अग्निनी ’ इत्यादयो निर्गदसिद्धाः । चतुष्पदः चत्वारः पादा येषाम् । “ संख्या-
 सुपूर्वस्य ” (पा ५.४.१४०) इति पादस्य लोपे “ पादः पत् ” (पा ६.४.१३०) इति

दशमे अक्षरहोमाः उच्यते । एकदश उज्जितिमन्त्रा उप्यन्ते ।

अग्निरिति ॥ अर्थः—“ अथ यत्रमानमन्वास्यायोऽग्निनीर्वाचयत्यग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदिति
 सप्तदश ” (यौथी ११.७) इति । पाठस्तु—‘ अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदधिनी द्व्यक्षरेण प्राणापानानुद- २०
 जयतां विष्णुर्यक्षरेण त्रीन्लोकानुदजयत् सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत् पूषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्ति-’

धाता षडक्षरेण षड्भूतनुदजयन्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तपदां शकर्वरीमुदजयन्
 बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयद्-(१)
 वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयदिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विधे देवा
 द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन् वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयद्रुद्रा-
 ५ चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदजयन्नादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशं स्तोममुद-
 जयन्नादितिः षोडशाक्षरेण षोडशं स्तोममुदजयत् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण
 सप्तदशं स्तोममुदजयत् ॥ ११ ॥

[त्रिवृतं स्तोममुदजयत् षट्चत्वारिंशच्च ।]

धाता । षडक्षरेणेति षट्-अक्षरेण । षट् । ऋत् । उदिति । अजयत् । मरुतः ।
 १० सप्ताक्षरेणेति सप्त-अक्षरेण । सप्तपदामिति सप्त-पदाम् । शकर्वरीम् । उदिति । अजयन् । बृहस्पतिः ।
 अष्टाक्षरेणेत्यष्टा-अक्षरेण । गायत्रीम् । उदिति । अजयत् । मित्रः । नवाक्षरेणेति नव-अक्षरेण ।
 त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । स्तोमम् । उदिति । अजयत् (१) । वरुणः ।
 दशाक्षरेणेति दश-अक्षरेण । विराजमिति वि-राजम् । उदिति । अजयत् । इन्द्रः ।
 एकादशाक्षरेणेत्येकादश-अक्षरेण । त्रिष्टुभम् । उदिति । अजयत् । विधे । देवाः ।
 १५ द्वादशाक्षरेणेति द्वादश-अक्षरेण । जगतीम् । उदिति । अजयन् । वसवः ।
 त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदश-अक्षरेण । त्रयोदशमिति त्रयः-दशम् । स्तोमम् । उदिति ।
 अजयन् । रुद्राः । चतुर्दशाक्षरेणेति चतुर्दश-अक्षरेण । चतुर्दशमिति चतुः-दशम् । स्तोमम् ।
 उदिति । अजयन् । आदित्याः । पञ्चदशाक्षरेणेति पञ्चदश-अक्षरेण । पञ्चदशमिति पञ्च-दशम् ।
 स्तोमम् । उदिति । अजयन् । आदितिः । षोडशाक्षरेणेति षोडश-अक्षरेण । षोडशम् ।
 २० स्तोमम् । उदिति । अजयत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सप्तदशाक्षरेणेति सप्तदश-अक्षरेण ।
 सप्तदशमिति सप्त-दशम् । स्तोमम् । उदिति । अजयत् ॥ ११ ॥

उज्जितिमन्त्राः]

पद्मावः । पङ्क्तिः पञ्चपदा । सप्तपदा । “ टावृचि ” (पा ४.१.९) इति टापुः । वृहस्पतिः व्याख्यातः (तैसं १.७.१०) । ‘ त्रिवृत्तम् ’ इति । अवयवेषु अवयविनि च तिस्रो वृत्तयो यस्य इति बहुव्रीहौ त्रिचक्रादिवाहुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१९९ वा १) । नवस्तोत्रीयस्तोमः त्रिवृत् । विराट् दशाक्षरा, अत्रं चोच्यते । त्रयोदश स्तोमा यथासंभव द्रष्टव्याः । यथा द्वाभ्यां पञ्चक्राम्यामेकेन च त्रिकेण त्रयोदशोत्पादि । तत्र त्रयोदश स्तोत्रीयाः परिमाणमस्येति “ स्तोमे ङविधिः पञ्चदशाधर्मम् ” (प्रा ५.१.५८ वा ८) इति ङः । एवं सर्वत्र । त्रयोदशोडशानां चास्तित्वे इदमेव प्रमाणम् ॥

इति सप्तमे एकादशोऽनुवाकः ॥

मुदजयद्राता पञ्चक्षरेण षडृतुदजयन्मन्त्रः सप्ताक्षरेण सप्तपदा^१ शक्तीमुदजयन् वृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्री-मुदजयन्मन्त्रो नवाक्षरेण त्रिवृत्^२ स्तोममुदजयद्दृष्टो दशाक्षरेण गायत्रीमुदजयन्मन्त्रो नवाक्षरेण त्रिवृत्^३ स्तोममुदजयद्दृष्टो दशाक्षरेण विराजमुदजयदिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विधे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन् यसवस्रयोदशाक्षरेण त्रयोदश^४ स्तोममुदजयन् रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दश^५ स्तोममुदजयस्र-दित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदश^६ स्तोममुदजयन्नदितिः षोडशाक्षरेण षोडश^७ स्तोममुदजयत् प्रजापतिः सप्त-दशाक्षरेण सप्तदश^८ स्तोममुदजयत् इति ॥ ‘ आ श्रावय ’ (तैसं १.६.११) इत्यादिकं सप्तदशाक्षरे मन्त्रसंघे ^१एकैकाक्षरबुद्ध्या तन्मन्त्रं^२ पठित्वा तत्सामर्थ्यादग्न्यादयो वागादीनुदजयन् । अथ वा ^३द्वयक्षरेण अजयामन्त्रेण प्राणापानात्मकेनाश्विनोः प्राणापानोजयः । एवमन्येऽपि श्र्यक्षरादिमन्त्रा यथायोम्यमुषेयाः । मन्त्राक्षरसंख्यानुसारेण लोकत्रयादिज्यो विज्ञेयः । त्रिवृत्स्तोमगतानामृचां नवसंख्योपेतत्वात् तज्यो द्रष्टव्यः । त्रयोदशस्तोमादावपि तिस्रामृचामावृत्तिविशेषेण^४ तत्संख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जितिविधिस्तु “ ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते ” (तैत्रा १.३.२) इत्येतादृशः पूर्वमेवास्माभिर्न्याख्यातः ^५सोऽथमत्रोत्कर्षणीयः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः सप्तदशाग्नाता उज्जितिर्वाचयेदमूः ।

यजमानं श्रेण्वेषु धावत्स्वध्वर्युरादरात् ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीथे वेदान्तप्रकाशे कृष्णधनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

२. ति-एकैकाक्षरसंख्यया तन्मन्त्रम्, म४-एकैकाक्षरबुद्ध्या यन्मन्त्रम् । ३. आ-हा.मन्त्रं ।

४. तं.म४-वागीजम् । (महोदासविरचितः मातृकानिघण्टुः—“ क्रोधिनी च भुजङ्गेशो वाली शधिर-पावकौ । रोचिमान् दक्षिणांशश्च रुविरो रेफ ईरितः” । इ. मन्वाचार्यवृत्तनिघण्टुः—“ असूम् यादुप ईपज्जो भुजङ्गेशो हुताशनः । दीपको ज्वलनधैव...” । इ. भूतशामरतन्त्रम्—“ नादबिन्दुसमायुक्तो द्वादशस्त ३० खरो भगः । योनिः सरस्वतीवीजमधरं वारभवं च वाक् ॥ ऐं ॥) । ५. इ.उ.पा-‘तिशेषिण । ६. तं-यथेष्टेषु, ति-रथेष्टेषु ।

उपयामगृहीतोऽसि नृपदे त्वा द्रुपदे भुवनसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽस्यप्सुपदे त्वा

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । नृपदमिति नृ-सदम् । त्वा । द्रुपदमिति
द्रु-सदम् । भुवनसदमिति भुवन-सदम् । इन्द्राय । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
५ इन्द्राय । त्वा । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । अप्सुपदमित्यप्सु-सदम् । त्वा ।

पञ्चैन्द्रानतिप्राह्वान् प्रह्वान् गृह्णाति—‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ इत्यादिभिः ॥ ‘ उपयाम-
गृहीतोऽसि ’ इति व्याख्यातम् (तैसं १.४.३) । “ इयं वा उपयामः ” (तैसं ६.५.८),
तथैव गृहीतोऽसीति-हे प्रह, ‘ त्वा त्वां नृपदं नृपु प्रजासु सीदति स्थित्यर्थं तेषां नृपत् ।
एवमुत्तरत्र । सुपामादित्वात् पत्वम् (पा ८.३.९८), “ सदिरप्रतेः ” (पा ८.३.६६) इति
१० वा सर्वविषयं द्रष्टव्यम् । ‘ द्रुपदं “ वनस्पतयो वै द्रु ” (तैत्रा १.३.९) । ‘ भुवनसदं भुवनं
सर्वभूतजातम् । इन्द्राय जुष्टं प्रियं गृह्णामि इति व्याख्यातप्रायम् ॥

गृहीत्वा यथायतनं सादयति—‘ एष ते योनिः कारणं इन्द्राय त्वा सादयामि ।
व्याख्यातमेव (तैसं १.४.१२) ॥

द्वितीयम्—‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ इति ॥ ‘ त्वा त्वाम् अप्सुपदम् । “ तत्पुरुषे कृति
१५ बहुलम् ” (पा ६.३.१४) इत्यल्लक् । अन्नादीनामुत्पादकतया तत्र सीदतीति । ‘ यथा—
“ अग्नौ प्रास्ताह्वतिः सम्यक् ” (मनुस्मृति ३.७६) इत्यादि । शेषं समानम् ॥

एकादशे उज्जितिमन्त्रा उक्ताः । द्वादशेऽतिप्राद्यमन्त्रा उच्यन्ते ।

उपयामगृहीत इति ॥ कल्पः—“ आग्रयणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानतिप्राह्वान् गृह्णात्युपयाम-
गृहीतोऽसि नृपदं त्वा द्रुपदमित्येताभिः पञ्चभिः ” (वौश्रौ १.१.३) इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—
२० ‘ उपयामगृहीतोऽसि नृपदं त्वा द्रुपदं भुवनसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा ’ इति ।
हे प्रथमातिप्राद्य, त्वमुपयामेन पृथिव्यात्मकेन पात्रेण गृहीतः अस्ति । “ इयं वा उपयामः ” (तैसं
६.५.८) इति पूर्वमुदाहृतम् । मनुष्येषु वनस्पतियु भुवनेषु च ‘ स्वामित्वेनावस्थितम् इन्द्राय प्रियं
त्वां गृह्णामि । एषः खरप्रदेशः ते स्थानं तस्मात् इन्द्राय त्वामत्र सादयामि । ‘ एषः ’ इत्यादिः
सादनमन्त्रः ॥

२५ नृपदमित्यादिपदामिप्रायं व्याचष्टे—“ नृपदं त्वेत्याह । प्रजा वै नृन् । प्रजानामेवैतेन सृयते ।
द्रुपदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामेवैतेन सृयते । भुवनसदमित्याह । यदा वै वसीषान्
भवति । भुवनमगच्छति चे तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति ” (तैत्रा १.३.९) इति । नृन् नरस्तेषु

१. मै-‘ यथा ’ नास्ति ।

१. इ.उ.पा-खरवामित्वेन । २. आ.क.हा-आह ।

अतिप्राहमन्त्राः]

घृतसदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि
 पृथिविपदं त्वाऽन्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राय त्वा ।
 घृतसदमिति घृत-सदम् । व्योमसदमिति व्योम-सदम् । इन्द्राय । जुष्टम् । गृह्णामि । एपः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । उपयामगृहीत इत्युपयाम गृहीतः । असि ।

पृथिविपदमिति पृथिवि-सदम् । त्वा । अन्तरिक्षसदमित्यन्तरिक्ष-सदम् । नाकसदमिति
 नाक-सदम् । इन्द्राय । जुष्टम् । गृह्णामि । एपः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ॥

अयं तृतीयम्—' उपयामगृहीतोऽसि ' इति ॥ 'पृथिविपदम् । " इत्यापोः संज्ञा-
 छन्दसोः " (पा ६.३.६३) इति ह्रस्वम् । पूर्ववत् भूतिहेतुत्वेन पृथिव्यादिषु सदनम् । गतमन्यत् ॥
 अय चतुर्थम्—' ये प्रहाः ' इति पञ्चपदया षड्ब्रह्मा ॥ 'ये प्रहाः ' पञ्चजनीनाः पञ्च-
 जनेभ्यो देवादिभ्यो वा हिताः । " पञ्चजनादुपसंख्यानम् " (पा ५.१.९ वा १) इति खः । सर्वे-
 ऽप्यतिप्राह्याः पञ्चजनीनाः 'येषां मध्ये 'तिस्रः 'परमजाः प्रकृतयः परमायां प्रकृत्यवस्थायां जाताः
 समान्नाताः परमजाः आग्नेयैन्द्रसौर्याः; प्रकृतिरूपेण विवक्षितत्वात् । ग्रहेष्वपि वर्तमानस्त्रिच्छिड्गो
 भवति । " तिसृभ्यो जसः " (पा ६.१.१६६) इति 'जस उदात्तत्वम् । किंच—'येषां प्रभावेन

सीदतीति नृपत् तं नृपदम् । एतेन 'यजुष्पाठेन प्रजानां मध्ये सूयते । स्वामित्वेनाऽभिपिच्यते । यदा लोके
 वसीयान् धनाढ्यो भवति तदा तं पुरुषं स्वामित्वेन कृत्स्नं भुवनमगन् प्रासवानिति जना 'आहुः ॥

उपयामगृहीतोऽसि ॥ अथ द्वितीयग्रहमन्त्रः—' उपयामगृहीतोऽस्यप्सुपदं त्वा घृतसदं व्योम-
 सदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राय त्वा ' इति ॥ पूर्ववद्ब्रह्मव्याचष्टे—
 " अप्सुपदं त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सूयते । व्योमसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति ।
 व्योमगामिन्निति वै तमाहुः । व्योमैवैतेन गच्छति " (तैत्ति १.३.९) इति ॥ 'अप्सिब्रह्मादिपाठेन तत्स्वा-
 मित्वेनाभिपेकः । 'धनाढ्यस्य व्योमगामित्वं नाम गजाश्वायारोहणम् " ॥

उपयामगृहीतोऽसि ॥ अथ तृतीयग्रहमन्त्रः—' उपयामगृहीतोऽसि पृथिविपदं त्वाऽन्तरिक्ष-
 सदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राय त्वा ' इति । पूर्ववद्ब्रह्मव्याचष्टे—
 " पृथिविपदं त्वाऽन्तरिक्ष-
 सदमित्याह । एपामेवैतेन लोकानां सूयते । तस्माद्वाजपेययाजी न कंचन प्रत्यवरोहति । अपीव हि देवतानां
 सूयते । नाकसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति । नाकमगच्छति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन गच्छति " (तैत्ति १.३.९) इति । तस्मादथ वाजपेययोगेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्येऽभिपिक्तं इव भवति ।
 ' अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाऽभिपिचामि ' इत्यादिमन्त्रेष्वग्न्यादीनां यत्त्वं साम्राज्यं तेन निमित्तेनाभिपेक-
 स्योक्तत्वात् प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्येऽभिपिक्तत्वाद्देवदेव कमपि मनुष्यं प्रति गजादि-
 वाहनात् ' नावरोहेत् । नाचरोहेदिति चिधिः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' यावज्जीवं न कंचन प्रत्यव-
 रोहेत् । बृहस्पतिसर्वेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत " (आपश्चौ १८.७.१६-१७) इति ॥

२. मै- 'जसः' नास्ति ।

३. तं.ति.म४-पदपाठेन । ४. तं.ति.म४-प्राहुः । ५. म४-अवादि । ६. म४-आढ्यस्य ।
 ७. ति.म४.हा-गजाश्वारो । ८. आ.हा-ग्रहणमन्त्रः । ९. इ.उ.पा-न; तं-इह । १०. आ.क-नावरोहति ।

ये प्रहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः परमजाः ।

दैव्यः कोशः (१) समुञ्जितः ।

तेषां विशिप्रियाणामिपमूर्जं समग्रभीमेप ते योनिरिन्द्राय त्वा ॥

ये । प्रहाः । पञ्चजनीना इति पञ्च-जनीनाः ।

येषाम् । तिस्रः । परमजा इति परम-जाः ।

दैव्यः । कोशः (१) । समुञ्जित इति सम्-उञ्जितः ।

तेषाम् । विशिप्रियाणामिति वि-शिप्रियाणाम् । इपम् । ऊर्जम् । समिति । अग्रभीम् ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ॥

- दैव्यः दिवि भवः १कोशः मेघः १समुञ्जितः अपोमुखः जलस्रावणायै आर्जवमासादितः वर्षाभिमुखः
१० कृत इत्यर्थः । जलकवद्रक्तस्रावणायै । उञ्ज आर्जवे । १तेषां तेभ्यः । तादर्थ्यचतुर्थ्याः पृष्ठी ।
१विशिप्रियाणां त्रिविधहनुपर्यन्तानाम् १इपम् अन्नम् १ऊर्जं रसं च १समग्रभी संगृहामि । ' उपयाम-
गृहीतोऽसि ' इति गृह्णाति । छान्दसे लुङि " अगो मश् " (पा ७.१.४०), " ह्रप्रहोभिः " (पा. ८.२.३२ वा १') ॥

' एष ते ' इत्यादि ॥ गतम् ॥

- १५ य इति ॥ अथ चतुर्थप्रह्वमन्त्रः—' ये प्रहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः
समुञ्जितः । तेषां विशिप्रियाणामिपमूर्जं समग्रभीमेप ते योनिरिन्द्राय त्वा ' इति ॥ ११-३९ एते १
अतिप्राह्वरूपाः १प्रहाः १पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देवमनुष्यासुररक्षोगन्धर्वेभ्यो निपादपञ्चमेभ्यो वर्णेभ्यो
वा हिताः । १येषाम् अतिप्राह्वणां १तिस्रः आग्नेन्द्रसौषोष्यातिप्राह्वरूपाः १परमजाः प्रकृतयः । किं च
१येषां प्रभावेण १दैव्यः दिवि भवः १कोशः मेघः १समुञ्जितः सम्यह्नुयुञ्जीकृत १वर्षाभिमुखः कृत इत्यर्थः ।
२० विविधानि शिप्रियाणि १" हनुस्थानीयानि पात्राणाणि तैरुपेता १" विशिप्रियास्तादृशानां तेषामति-
प्राह्वणां पूरणाय १इपम् अन्नसदृशम् १ऊर्जं बलप्रदं सोमरसं १समग्रभीं सत्यम् गृह्णामि ॥ पञ्चजनीन-
शब्दानिप्रायं दर्शयति—' ये प्रहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूयते " (तैत्ति १.३.९)
इति । एतेन मन्त्रपाठेन निपादपञ्चमानां वर्णानां स्वामित्वेनाभियुच्यते ॥

अपामिति ॥ अथ पञ्चमप्रह्वमन्त्रः—' अपारं रसमुद्वयसं सूर्यरश्मिं समाश्रुतम् । अपारं

- २५ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममेप ते योनिरिन्द्राय त्वा ' इति ॥ हे अतिप्राह्वः, १वः युष्माकं मध्ये
१उत्तमं चरमं ग्रहं १तं तथाविधं गृह्णामि । किंविधम् ? १अपां रसं १सारम् । उदकस्यैव सोमरसत्वेन
१परिणतत्वात् । उद्भूतं वयोऽर्क्षं जीवनं वा यस्य तम् १उद्वयसम् । सोमरसो ह्यन्नभूतो जीवनहेतुश्च ।

११. आ-प्रह्वमन्त्रः । १२-१२. आ.क.हा-ये; ति-एते । १३. इ.उ.तं.ति.म४-श्रुजकृतः ।

१४. आ.क.म४.हा-शिप्राणि । १५-१५. इ-हनुस्थानानि पात्राणाणि तत्पर्यन्ता; उ-हनुस्थानानि प्रह्वप्राणाणि

१३० तत्पर्यन्ता; पा.हा-हनुस्थानानि पात्राणाणि तैरुपेता; तं.ति.म४-हनुस्थानीयानि पात्राणाणि तत्पर्यन्ता । १६. इ.

उ.पा.हा-प्रहा; आ-प्रह्वमन्त्रः । १७. आ.क.हा-सारम् नास्ति । १८. आ.क.हा-परिणामात् ।

भक्तिप्राप्तमन्त्राः]

अपा५ रसमुद्भयस५ सूर्यरश्मि५ समाभृतम् ।

अपा५ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममेप ते योनिरिन्द्राय त्वा ॥

अया विष्टा जनयन् कर्बराणि स हि घृणिर्हर्बराय गातुः ।

अपाम् । रसम् । उद्भयसमित्युत्-वयसम् ।

सूर्य-रश्मिमिति सूर्य-रश्मिम् । समाभृतमिति सम्-आभृतम् ।

अपाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णामि । उत्तममित्युत्-तमम् ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ॥

अया । विष्टा इति वि-स्याः । जनयन् । कर्बराणि ।

सः । हि । घृणिः । उरुः । वराय । गातुः ।

अथ पञ्चमम्—‘अपां रसम्’ इत्यनुष्टुप् ॥ ‘अपां’ रसं सारम् उद्भयसम् उद्भूतान्तरम् १०
उद्भूतजीवनं वा, ‘सूर्यरश्मिं पावकरश्मिम् । यद्वा—सूर्यो रश्मिस्थानीयो यस्य । यद्वा—
वृत्तीपाबद्भवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन द्वितीयैकवचनम् । सूर्यरश्मिभिः ‘समाभृतं सम्यक् समन्ताच्च
धृतं, सम्यगाहृतं वा । “द्वप्रहोर्भः” (पा ८.२.३२ वा १) । किं च—तस्य ‘अपां’ रसस्य ‘यः’
‘रसः’ अन्नं ‘तम्’ उत्तमं तस्मादुत्तमाय प्रशस्ताय जलरसायान्नाय च ‘वः’ युष्मान् ‘गृह्णामि’ इति ।
‘उपयामगृहीतोऽसि’ इति गृह्णाति । क्रियाविशेषणं वा ‘उत्तमं गृह्णामि’ इति । तादर्थ्यात् १५
ताच्छब्दम् । उत्तमशब्द उच्छादिः (पा ६.१.१६०) । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१)
इत्यद्भ्यः पष्ठया उदात्तत्वम् । गतमन्यत् ॥

सुराग्रहान् गृह्णाति—‘अया विष्टाः’ इति त्रिष्टुभा यजुरन्तया ॥ ‘अया’ अनेन ग्रहणेन ।
इदमस्तृतीयाया याजादेशः । “हृलि लोपः” (पा ७.२.११३) । यद्वा—अया अस्मिन् जगति
विष्टाः । सप्तम्या याजादेशः (पा ७.१.३९) । ‘विष्टाः’ विविधं तिष्ठन्तीति । “किप् च” २०

“अपाम सोमममृता अभूम” (तैसं ३.२.५) इत्युक्तत्वान् । ‘सूर्यस्य रश्मिः परिपाकहेतुर्यस्य तं
‘सूर्यरश्मिम् । वृष्टिक्लिप्ता ओषधय आतपेन पच्यन्तेऽन्यथा वृष्ट्याधिक्येन पूयेयुः । ‘समाभृतं गायत्र्या
द्युलोकान् सम्यगानीतम् । किं चापां यो रसः सोमवह्निरूपेण’ परिणतः, तस्यापि रसस्य”
‘यः’ रसः सारस्तापशमुदकरसम् ॥ स्वामित्वं तेजोयुक्तत्वं च भागद्वयपटेन भवतीति दर्शयति—
“अपां रसमुद्भयसमित्याह । अपामवैतेन रसस्य सृयते । सूर्यरश्मिः समाभृतमित्याह सशुक्तवाय” २५
(तैत्र्या १.३.९) इति ॥

अयेति ॥ कल्पः—“अया विष्टा जनयन् कर्बराणीति सप्तदश प्राजापत्यान् सोमग्रहान्
गृह्णाति” (आपश्रौ १८.२.३) इति । पाठस्तु—‘अया विष्टा जनयन् कर्बराणि स हि घृणिर्हर्बराय
गातुः । स प्रत्युदैद्वरुणो मध्वो अग्रः स्वायां यत्तनुवां तनूमैरयत । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये एवा जुष्टं

१९. आ.क.ति.म४-सूर्य’ । २०. ति.म४-‘वह्निरूपेण । २१. हा-परिणामः । २२. आ.६- ३०

‘रसस्य’ नास्ति ।

तैसं ३५

स प्रत्युदैद्गुरुणो मध्वो अग्रं स्वायां यत्तनुवां तनुमैर्यत ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिः प्रजापतये त्वा ॥ १२ ॥

[कोशस्तनुवां त्रयोदश च]

सः । प्रति । उदिति । ऐत् । धरुणः । मध्वः । अग्रम् । स्वायाम् । यत् । तनुवाम् । तनुम् । ऐर्यत ।

५ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । प्रजापतय इति प्रजा-पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एपः । ते । योनिः । प्रजापतय इति प्रजा-पतये । त्वा ॥ १२ ॥

[मंसं १११४; कासं १४३; वासं १२४]

(पा ३-२-७६) इति क्विप् । सर्वात्मतया स्थित इत्यर्थः । जनयन् उत्पादयन् कर्त्राणि कर्माणि (नि २-१-८) कार्यजातानि वा य एवं करोति प्रजापतिः सः हि घृणिः दीप्यमानः । घृणु दीप्तौ । “ इन् सर्वधातुभ्यः ” (उ ५५७) इतीन् । हेतौ हिः । घृणिमान् वा घृणिः । मत्वर्थयो लुप्यते । उरुः महान् वराय वरिष्ठाय फलाय गातुः मार्गः प्राप्तेः पुरुषार्थप्राप्तिमार्गः । तादर्थ्ये चतुर्था (पा २-३-१३ वा १) । सः तादृशः प्रत्युदैत् प्रत्युद्गच्छतु । छान्दसो लुङ् । किम् ? मध्वः उदकस्य अग्रं सारम् । नुमभावश्छान्दसः । “ जसादिषु वाचचनं प्राड् णौ चङ्युपधायाः ” (पा ७-३-१०९ वा १) इति गुणाभावः । धरुणः धारयिता स तादृशः मधुनोऽग्रं प्राप्नोतु । यद्यस्मात् स्वायाम् आत्मीयायां तनुवां शरीरभूतेऽस्मिन् ग्रहे तनुं स्वशरीरम् ऐर्यत प्रेरयति; तस्मादेतद्गृह्णाम् अस्मदभिमतं साधयत्विति । “ उपयामगृहीतोऽसि ” इत्यादि गतम् । प्रजापतिशब्दे “ पत्यवैश्वर्ये ” (पा ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

इति सप्तमे द्वादशोऽनुवाकः ॥

गृह्णाम्येप ते योनिः प्रजापतये त्वा इति ॥ अया अयं प्रजापतिः विष्टाः विशेषेणावस्थितः कर्त्राणि एतानि कर्माणि जनयन् संपादयन् वर्तते । यस्मात् सः प्रजापतिः घृणिः दीप्तिमान् प्रकाशको भूत्वा वराय श्रेष्ठाय कर्मफलाय उरुः गातुः विस्तीर्णो मार्गो भवति, तस्मात् सः प्रजापतिः मध्वः मधुनः कर्मफलस्य धरुणः धारयिता सन् अग्रं प्रति अस्मत्समीपं प्रति उदैत् उत्कर्षेण प्राप्नोतु । यदि अस्मात् स्वायां तनुवां स्वकीये शरीरे तनुम् अस्मच्छरीरम् ऐर्यत प्रापयति, तस्माद्दयं फलं प्राप्स्याम इति शेषः । “ एक्यत्वं गृह्णाति ” (तैत्ति १-३-३) इत्येतस्य विधिः । स च पूर्वमेव व्याख्यातः (तैत्ति १-७-७) ॥

२५ अत्र विनियोगसंप्रदः—

“ उपेत्यतिप्राहमैन्द्रं गृहीत्वैपेति सादयेत् ।

उत्तरेषु चतुर्वैवमया सप्तदश ग्रहान् ॥

प्राजापत्यान् प्रगृह्णाति मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

३० प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

२३. आ.हा-विशेषेणावस्थितः । २४. इ.उ.तं.ति.मध-वर्तताम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अन्वह मासा अन्विद्वेनान्यन्वोपधीरनु पर्वतासः ।

अन्विन्द्र रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत् जायमानम् ॥

अन्विति । अह । मासाः । अन्विति । इत् । वनानि ।

अन्विति । ओपधीः । अन्विति । पर्वतासः ।

अन्विति । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । ,

अन्विति । आपः । अजिहत् । जायमानम् ॥

अथ याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तत्र “ इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्-
ग्रामकामः ” (तैत्ति २-२-८) इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या—‘ अन्वह ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ अह इति
पादपूरणे प्रसिद्धौ वा । ‘ इत् इति समुच्चये । ‘ मासाः च ‘ वनानि च ‘ ओपधीः ओपधयश्च ।
पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘ पर्वतासः पर्वताः । पूर्ववदसुक् (पा ७-१-५०) । ‘ रोदसी १०
रोदस्यौ धावापृषिन्वौ च ‘ वावशाने कामयमाने ‘ इन्द्रम् एव परस्परं वा । यद्बहुगन्तात्
(पा २-४-७४) ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३-२-१२९) । “ न वशः ” (पा ६-१-२०)
इति संप्रसारणाभावः । ‘ आपः च इन्द्रमेव ‘ जायमानम् ‘ अन्वजिहत् अनुजिहते अनुगच्छन्ति
अनुजायन्ते इत्यर्थः । यद्वा—स्वामित्वेन जायमानमिन्द्रमेवेन्द्रं भजन्ते । छान्दसो लुङ् ।
“ भृजामित् ” (पा ७-४-७६) इत्यभ्यासस्येत्वम् । स इन्द्र एवं महाप्रभावः अस्माकं १५
ग्रामं साधयत्विति ॥

द्वादशे वाजपेयमन्त्राः समापिताः । त्रयोदशे काम्ययाज्या लक्ष्यन्ते ॥

काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमाभ्यास्यते—“ इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्राम-
काम इन्द्रमेवान्वृजुः स्वेन भागधयेनोप धावति स एवासमं सज्जताननुकान् करोति ग्राम्येव भवति ”
(तैत्ति २-२-८) इति । अनुकूलश्चासावृजुश्चेत्यन्वृजुः, साहाय्यकरणमानुकृत्य विरोधानाचरणश्रुतत्वं, २०
“ स तादृशः ” इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सज्जतान् शक्तिप्रभृतीन् बन्धनानुकानेतस्मिन्ननुकूलान् करोति । ततोऽथ
ग्रामस्वामी भवत्येव ॥

अन्विति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ अन्वह मासा अन्विद्वेनान्यन्वोपधीरनु पर्वतासः ।
अन्विन्द्र रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत् जायमानम् ’ इति ॥ अहशब्द इच्छन्दश्च ‘ समुच्चयार्थौ ।
चैत्राद्यो ये ‘ मासाः ते च जायमानमिन्द्रमनुसृत्य ‘ अजिहत् अस्माननुग्रहीतुं प्राप्तवन्तः । एवं वनान्योपधयः २५
पर्वता वावशाने अस्मान् कामयमाने रोदसी धावापृषिन्वावापश्चाजिहतेति ‘ योजनीयम् । षोडश वाष्यानि
मेतुं पञ्चुदाब्दाः । स च मेद् आदरार्थः ॥

१. तं-समासाः । २-२. हा-तादृशः; तं-स तादृशम्; आ-तादृशम् । ३. आ.क.हा-
शक्तिप्रभृति, म४-ज्ञातीन् । ४. आ.क.हा-समुच्चये; तं-समुच्चयार्थः । ५. आ.क.हा-योजना ।

अनु ते दायि. मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपह्ये ॥

अन्विति । ते । दायि । महै । इन्द्रियाय ।

सत्रा । ते । विश्वम् । अन्विति । वृत्रहत्य इति वृत्र-हत्ये ।

अन्विति । क्षत्रम् । अन्विति । सहैः । यजत्र ।

इन्द्र । देवेभिः । अन्विति । ते । नृपह्य इति नृ-सह्ये ॥

तत्रैव याज्या— अनु ते दायि ' इति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्यातेयं पष्ठान्ते (तैसं १.६.१२) ।

हे इन्द्र यजत्र यष्टव्य, तुभ्यं देवैः ऋत्विग्भिः दायि दीयते सामर्थ्याद्धविः । विश्वं कृत्स्नमपि सत्रा सर्तव्येषु यष्टेषु महदिन्द्रियमनुवीक्ष्य, महतेन्द्रियेण तद्दानिति कृत्वा, वृत्रहत्या चानुवीक्ष्य,

१० क्षत्रं धनं सद्दः बलं चानुवीक्ष्येति ॥

अन्विति ॥ अथ याज्यामाह— अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपह्ये इति ॥ यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र, महै महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽपिकाय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु विश्वं सर्वं हविर्देवेभिरग्न्यादिभिः अनु दायि अनुक्रमेण दीयते । किमर्थम् ? वृत्रहत्ये वृत्रवधम् अनु ते तव इन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं वृत्रवधमनुसृत्य,

१५ किन्तु क्षत्रम् अनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्यभिमानम् अनुसृत्य, सद्दः अनु त्वदीयमेव बलमनुसृत्य, नृपह्ये वैरिमनुष्यतिस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि ययोक्तान् गुणानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते— इन्द्रायै चरं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसंशितेव स्वादिन्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्व सेना संश्रियति" (तैसं २.२.८) इति । असंशिता

२० तीक्ष्णा न भवति स्वकार्यक्षमा "न भवतीत्यर्थः" ॥ 'तस्यामिष्टौ कंषिद्वविशोपं विधत्ते— बल्वज्जाल-पीध्मे सं नलोद्गोर्ध्रप्राधिष्कृता न्यमेहत्ततो बल्वजा उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति" (तैसं २.२.८) इति । बल्वजास्तृणविशोपाः । तानपि शोदकप्राप्त इध्मे सम्यग्बज्जीयात् । अधिष्कृता

'अधिकं पुरीयं प्रासा' गौर्यत्र देशे न्यमेहत् नितरां मूत्रं करोति, ततो देशात् बल्वजा उत्पद्यन्ते । तेषां च बल्वजानां बन्धत्वेन यजमानं गवामेव न्यायमपिनीय प्रापय्य गा वेदयति लभयति । गवां

२५ न्यायः स्वाधीनतया शिक्षितत्वम् । यथा धेनवः शिक्षिताः प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चापलं परिलज्जव काले स्वगृहमेव आगत्यानायासेन दुहन्त्ये, यथा वा बलीवर्दीः शिक्षिताः सन्तो रथादीन् स्वामिन इच्छानुसारेण वहन्ति, तथा सेनायाः स्ववशात्वेन कार्यकारित्वं गोन्यायः । गा वेदयति गोवत् । शिक्षिताः स्वाधीनाः कार्यकारिणीः सेनाः प्रापयतीत्यर्थः ॥

६. आ.क.हा— किन्तु नारित । ७. आ.क.हा—चानुसृत्य । ८-८. आ.हा—नैव भवेदित्यर्थः ।

१० १. म४-अस्यामिष्टौ । १०-१०. इ.उ.तं.ति.म४-अधिकपुरीयप्रापणी । ११. इ.उ.पा.हा-निरन्तरम् । १२. तं.ति.म४-बन्धात्वेनम् । १३. इ.उ.तं.ति-सष्टह एव । १४. आ.क.हा-आयान्त्यना । १५-१५. आ.क.हा-हिता स्वाधीनां कर्मकारित्वेन ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् ।

न ह्यस्या अपरं चन जरसा (१) मरते पतिः ।

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेऋते ।

यस्येदमप्यहं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुपत्नीमिति सु-पत्नीम् । अहम् । अश्रवम् ।

न । हि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा (१) । मरते । पतिः ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । रारण । सख्युः । वृषाकपेरिति वृषा-कपेः । ऋते ।

यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति ॥

“ इन्द्रायै ऋं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसंशितेव स्यात् ” (तैसं २-२-८) इत्यस्य पुरो-
नुवाक्या—‘ इन्द्राणीम् ’ इत्यनुष्टुप् ॥ इन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् । “ इन्द्रवरुण ” (पा १.
४-१-४९) इति ङीप् । आसु नारिषु मध्ये । छान्दसं हस्त्वल्गम् । सुपत्नीं शोभन-
पतिकर्ता । “ विभाषा सपूर्वस्य ” (पा ४-१-३४) इति ङीप् । “ आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि ”
(पा ६-२-११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अहम् अश्रवं श्रुतवानस्मि । शृणोतेर्ङि
व्यत्ययेन शप् । लुगवा शपः । अपरं चन किंचन किंचान्यदित्यर्थः । अयमस्या अन्यो
विशेषः । चनेति समुच्चये । न हि अस्याः पतिः जरसा वयोहान्या मरते म्रियते । १५
व्यत्ययेन शप् । “ हि च ” (पा ८-१-३४) इति निघातप्रतिषेधः । सैव महाभागा
इन्द्राणी अस्मत्सेनामुत्साहवतीं करोत्वित्यर्थः ॥

तत्रैव याज्या—‘ नाहम् ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे इन्द्राणि, तव सख्युः वृषाकपेः इन्द्रात्
ऋते वा मम सख्युः वृषाकपेः आदित्याद्विष्णोर्वा ऋते कंचिदपि न अहं रारण न
रणामि न कीर्तयामि ततोऽन्यं न नौमीत्यर्थः । ततोऽन्येन वा केनचिदपि न रमे । छान्दसो २०

इन्द्राणीति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न ह्यस्या
अपरं चन जरसा मरते पतिः ’ इति ॥ आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये सेनास्वामिमूलात् इन्द्राणीं
सुपत्नीं पतिव्रतां अहम् अश्रवम् । अपरं चन अन्यदप्येकमस्ति । अस्याः इन्द्राण्याः पतिः जरसा
न हि मरते नैव म्रियते ॥

नेति ॥ तत्रैव याज्यामाह—‘ नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेऋते । यस्येदमप्यहं हविः प्रियं
देवेषु गच्छति ’ इति । हे इन्द्राणि, अहं तव सख्युः वृषाकपेः ऋते एतत्पतिमिन्द्रं विना २५

१. तं.ति-महाभुभावा ।

१६. ति-अश्रौषम् । १७. आ.क.हा-‘ तव ’ नास्ति । १८. आ.क.हा-त्वत्प्रियमिन्द्रम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् ऋतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृग्नस्य महा स जनास इन्द्रः ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । ऋतुना । पर्यभूषदिति परि-अभूषत् ।
यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृग्नस्य । महा । सः । जनासः । इन्द्रः ।

- ५ छिद् । तुजादित्वादम्यासस्य दीर्घत्वम् (पा ६.१.७) । “ ण्लुत्तमो वा ” (पा ७.१.९१)
इति वृद्धयभावः । रमतेरन्त्यविकारश्छान्दसः । आत्मानं विशिनष्टि यस्य हविः मम संबन्धि
हविः अस्यम् अद्भ्यो हितं*, वृष्टिहेतुत्वात् । अप्सु वा भवं सोमपुरोडाशादिकं, तत्कारणत्वात् ।
छान्दसो यत् । प्रियम् इष्टं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वान् देवान् प्राप्नोति । एवं सर्वदेव-
प्रीणनसमर्थोऽपि अहं वृषाकपेः ऋते न कंचित् रारण न वा केनचित् रमे, सखित्वात् ।
१० सोऽहमिदानीम् अनेन हविषाऽऽराधयामि, अतोऽस्मत्सेनां संशितां कुर्विति ॥

“ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते ” (तैसं
२.२.८) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ यो जातः ’ इति ॥ यः जातः एव जातमात्र एव
अन्येन संस्कारेण त्रिनैव प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्वी तेजस्वी देवः दीप्ति-
मान् ऋतुना कर्मणा वृत्रवधादिना प्रज्ञया वा पर्यभूषत् अत्यक्रामत् पर्यगृह्णाद्वा स्वामित्वेन ।

- १५ भवतेल्लुङ् । व्यत्ययेन कसः । “ श्युकः किति ” (पा ७.२.११) इतीट्प्रतिषेधः । यस्य
शुष्मात् रोदसी धावापृथिव्यावपि, किमुतान्यः ? अभ्यसेताम् अविभीताम् । अभ्यस भये

कमन्यन्तं देवं न रारण नैव कीर्तयामि । यस्य मम अस्यम् अप्सु भवम्* इदं हविः सोमपुरो-
डाशादिकं प्रियम् इष्टं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वान् देवान् प्राप्नोति, तादृशोऽहमिति पूर्वत्राऽन्वयः ॥

- इष्टयन्तरं विधत्ते—“ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते
२० इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तत् संग्रामम् ” (तैसं २.२.८) इति । मनस्वते धैर्योपेतताय,
संग्रामे युद्धे संयत्ते सम्यक्प्रवृत्ते सति, इन्द्रियेण पाणिपादादीन्द्रियपाटवेन, मन्युना धैरिविषयकोपा-
धिष्येन, मनसा पलायनमीत्यादिवर्जनरूपेण धैर्येण ॥

य इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् ऋतुना

- २५ पर्यभूषत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृग्नस्य महा स जनास इन्द्रः ’ इति ॥ यः देवः इन्द्रः
जातः एव उत्पन्नमात्र एव प्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः मनस्वान् धैर्यवांश्च भूत्वा ऋतुना वृत्रवधादि-
कर्मणा देवान् बन्दानन्यादीन् पर्यभूषत् अतिक्रान्तवान् । यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् रोदसी
धावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् अविभीताम् । अभ्यस भय इति धातुः । जनासः हे जनाः, स इन्द्रः नृग्नस्य
स्वकीयपक्षस्य महा महिम्ना युष्मानवत्त्विति शेषः ॥

- ३० * [इ. पा ४.४.१३४ ‘ अद्भिः संस्कृतम् ’; काशिकाऽप्यत्र द्रष्टव्या] । २. ति.मै-रणे ।
१५ धापा ६२८) । १९. तं.ति.म.४-युष्मान् रक्षस्विति ।

काम्येष्टियान्वापुरोनुवाच्याः]

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत् समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विष्वद्वियुग्वि चारीत् ॥

एति । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र ।

समन्यव इति स-मन्यवः । यत् । समरन्तेति सम्-अरन्त । सेनाः ।

पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाहुवोः । मा । ते (२) । मनः ।

विष्वद्वियुगिति विष्व-द्वियुक् । वीति । चारीत् ॥

अनुदात्तेत् । हे जनासः जनाः । पूर्ववदसुक् । स तादृशः इन्द्रः नृगणस्य बलस्य महत्त्वा
महत्त्वेन इत्यंभूतस्तादृशो महाबलोऽप्यो नास्ति तस्मान्मा भैष्ट जनाः । दास्यत्यरमम्यमिन्द्रियं
यलं चेति । महतेरौणादिको नप्रत्ययः । तृतीयैक्यचनस्य “ सुपां सुल्लक् ” (पा ७-१-३९)
इत्याकारः ॥

१०

तत्रैव याज्या—‘ आ ते महः ’ इति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्, त्रिष्टुवेव वा । प्रथमः पादो
दशाक्षरः कार्यः । ‘ बाहुवोः ’ इति तृतीयपादान्तः ॥ हे इन्द्र उग्र उद्गीर्णायुध, ते तव गदः
महती ऊती गतिः प्रभावः । “ ऊतियुति ” (पा ३-३-९७) इति क्तिन उदात्तत्वम् ।
प्रथमायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘ महः ’ इत्यस्यन्तोदात्तत्वं मृग्यम् । यद्वा—ते तव महः
महत्तः प्रभावस्य । “ सावेकाक्षः ” (पा ६-१-१६८) इति पष्ठपा उदात्तत्वम् । ऊत्या १५
प्राप्या । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । समन्यवः सामर्याः सेनाः, सामर्ष्यात् परकीयाः,
‘ यत् यस्मात् आ समरन्त सर्वाः संभूयागताः । “ समो गम्यच्छि ” (पा १-३-२९)
इत्यागनेरदम् । “ सर्तिशारलतिष्यश्च ” (पा ३-१-५६) इत्यद् । तस्य ते नर्यस्य नरीग्यो
हितस्य बाहोः दिद्युत् दीप्यमानः शत्रुः पताति पतेत्, अग्री शब्दम इव । त्रेय्यादागमः* ।
यद्वा— दिद्युत् आयुधविशेषः तव बाहोः संवन्धी इत्येतश्च पततु । किंच—‘ ते तव मनः २०
‘ विष्वद्वियुक् विष्वग्तं स मा वि चारीत् विचळितं मा भूत् अरमगजपायिव भवतु ।

एति ॥ तत्रैव याज्यानाह—‘ आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यस्मात्सन् सेनाः । एतानि
त्रिष्टुष्टुवेत्य बाहुवोर्मा ते मनो विष्वद्वियुग्वि चारीत् ’ इति ॥ उग्र हे इन्द्र, आरमगजपायिव ते तव ऊती
रक्षणं महः अधिष्ठात् । यद्यस्माद्गदहन्तस्मदीयाः सेनाः समन्यवः वीरिभिरपकोरयुक्ताः सन्त्यः समानान्
सम्यगारमन्त श्रीदा अकुर्वन् परबन्धे निरागणपरिहयर्षेः । नर्यस्य अनुस्यदित्य ते तव बाहुवोः २५
‘ दिद्युत् सद्गमादीदीप्तिः ’ एतानि सर्वत्र प्रसरति । ते मनः विष्वद्वियुक् बहुमुर्धं सन् मा वि
‘ चारीत् मा विचरतु ॥

* महोरमुत् (उ १३८), अग्रुन्ध निवार आशिरदातः (पा १-१-११७) इत्यर्थः ।
३. त. ति-नर्यस्यो । * (द. पा ३-४-१४) ।

२०. आ. व. दा-‘ तत्रैव ’ काणित । २१. व. त. ति. म. य-बोडम । २२. आ. दा-ग च बरंत्व । ३०

मा नो मर्धिरा भरा दद्वि तन्नः प्र दाशुपे दातवे भूरि यत्ते ।

नच्ये देष्णे शस्ते अस्मिन् ते उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ॥

मा । नः । मर्धाः । एति । भूरि । दद्वि । तत् । नः ।

प्रेति । दाशुपे । दातवे । भूरि । यत् । ते ॥

५ नच्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्रेति । ब्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥

“विष्वादेवोश्च” (पा ६.३.९२) इत्यद्यादेशः । अदिसध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं स्वरनिवृत्त्यर्थ-
मित्युक्तम् (पा ६.३.९५ वा १) ॥

“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युः ”
(तैसं २.२.८) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ मा नः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र, नः अस्मान्

१० मा मर्धाः कलहिनो मा कार्पाः । किं तु नः अस्मभ्यं आ भर आहर । पूर्ववद्भवम् ।

“ द्वाचोऽतस्तिडः ” (पा ६.३.१३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् । आहत्य तदस्मभ्यं प्र दद्वि
प्रदेहि । व्यव्ययेन एवाम्यासलोपाभावः । तदित्युक्तं किमित्याह—यत् ते तव संबन्धि
भूरि बहु तत्तु दातवे इति संनिघेर्धनमिति गम्यते । प्रदातव इति वा समस्तमेव संबध्यते ।

पूर्वोक्तामेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते—“ एतामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि

१५ हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथैप हतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवास्मिन्निद्रयं मन्यु मनो दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवति ” (तैसं २.२.८) इति । यः पुरयो
रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन् स्वयंपाप इव भ्रान्त इव स्यात्, एतस्मात् पुरुपा-
देतानीन्द्रियमन्युधैर्वाणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमप पुरयो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति तादृश
एतामेव निर्वपेदिति पूर्वान्त्वयः । “ एतस्यामपीष्टौ पूर्वोक्ते एव याग्यानुवाक्ये ॥

२० इष्टयन्तरं विधत्ते—“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे
प्रजाः स्युरितीन्द्रमेव दातारस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा
अस्मै प्रजा भवन्ति ” (तैसं २.२.८) इति ॥

मेति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ मा नो मर्धिरा भरा दद्वि तन्नः प्र दाशुपे दातवे भूरि यत्ते ।

नच्ये देष्णे शस्ते अस्मिन् त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ’ इति ॥ हे इन्द्र, नः अस्मान्स्मदीयाः

२५ प्रजाश्च मा मर्धाः कलहाधिनीमां कार्पाः । किं तु प्रकथंणं दाशुपे द्विदत्तवते यजमानाय दातवे दातुं
ते त्वदीयं यत् भूरि धनं संचितमस्ति तदाभर तदाहर । आहत्य च नः अस्मभ्यं दद्वि देहि ।
हे इन्द्र, नच्ये नूतने देष्णे त्वहानसाधने शस्ते प्रशास्ते अस्मिन् कर्मणि ते उक्थे त्वदीये शब्दे
स्तुवन्तः वयं प्र ब्रवाम प्रकथंणं प्रार्थयामहे ॥

४-४. तदित्युक्तमित्याह । ५. तं. ति-यत्तत् । ६. ति-संनियोगाद्धनं । ७. तं. ति-असमस्तमेव ।

३० २३. तं. ति. म४-तदानीमेव । २४. म४-अस्याम् । २५. आ. क. हा-द्वयं दत्तं । २६. ति. म४-
‘ तदाभर ’ नास्ति । २७. इ. उ. तं. पा-‘ तदाहर ’ नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आ त् भर माकिरेतत् परि छाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहिर्न दन्नमस्त्यस्मभ्यं तद्व्यंश्च (३) प्र-यन्धि ॥

एति । तु । भर । माकिः । एतत् । परीति । स्यात् ।

विद्वा । हि । त्वा । वसुपतिमिति वसु-पतिम् । वसूनाम् ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिर्नम् । दन्नम् । अस्ति ।

अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । तत् । हर्यंश्चेति हरि-अश्च (३) । प्रेति । यन्धि ॥

दाशुपे पुरोडाशादीनि हवीषि दत्तवते यजमानाय । “दाश्चान्” (पा ६-१-१२) इति निपात्यते । तस्मै दातवे दातुं दानार्थमेव यत् त्वया कल्पितं प्रभूतं धनमस्मभ्यं प्रदेहीति । “तुमर्षे सेसेम्” (पा ३-४-९) इति तवेन्नप्रत्ययः । यस्मात् त्वां स्तुवन्तः वयं प्र ब्रवाम प्रकषेण ब्रूमः—‘देहि नः देहि नः’ इति, तस्मात् तदाह्वय ते वयम् अपि दास्यांस इति । कदा दातव इत्याह—‘नव्ये अभिनवे’ देण्ये दानसमर्षे । औणादिके स्नप्रत्यये* धातोरीकारान्तादेशः । यद्वा—‘देण्ये दात्रे तुभ्यम् । औणादिके कनिप्रत्यये* धातोरेकारः पुगागमश्च । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ते तव उक्तये स्तोत्रे अस्मिन् स्तोत्रस्यानीये शस्ते प्रशस्ते दाशुपे दातुं यत्तव भूरि तदस्मभ्यं देहीति । ब्रूजो लोटि “आहुत्तमस्य” (पा ३-४-९२) इत्याडागमः । लेटि वा “लेटोऽडाटौ” (पा ३-४-९४) इत्याडागमः । “छन्दस्युभयया” (पा ३-४-११७) इत्यार्धधातुकत्वात् द्वित्वाभावः । सार्वधातुकत्वात् वच्यादेशो न प्रवर्तते ॥

तत्रैव याज्या—‘आ त् भर’ इति तृतीयपादान्तम् । ‘त्’ इति पादपूर्णाधर्मम् । हे इन्द्र, आ भर । ‘विद्वा हि त्वा वसुपतिम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् वस्त्विति गम्यते । पूर्ववद्भवम् । एतत् वसु माकिः परि स्यात् परत्र मा स्यात् अस्मात्स्वैव तिष्ठतु । यद्वा—‘यदस्मभ्यमाह्वतं वसु त्वया एतत् परिष्ठितं समाप्तं मा भूत् अनुपक्षीणमस्तु । माकिरिति माशब्दपर्यायो निपातः । “गातिस्था” (पा २-४-७७) इति सिचो लुक् । कस्मादेवमुच्यसे ! इति चेत्, ‘दि यस्मात् त्वा सर्वेषां वसूनां संवन्धिन् वसुपतिं धनपतिं विश विजानीमः । “यचोऽनतिः”

एति ॥ तत्रैव याज्यामाह—‘आ त् भर माकिरेतत् परि छाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् । इन्द्र यत्ते माहिर्न दन्नमस्त्यस्मभ्यं तद्व्यंश्च प्र यन्धि’ इति ॥ हे इन्द्र, त्वम् आ त् भर धनमाहरेव । पूर्ववदाह्वतं धनं माकिः मेव परि एतत् परत्र मा तिष्ठतु । यस्मात् त्वा त्वां वसूनां वसुपतिः’ इति विश । अत्यधिकेव धनस्य पतिर्न भवति, किं तु सर्वेषामिति विपक्षया ‘वसूनां वसुपतिम्’ इत्युक्तम् । यस्मादेव विश तस्मादाहरेत्यन्वयः । हे इन्द्र, ते स्वदीयं माहिर्न महनीयं दन्नं दातव्यं यदन्नम् अस्ति, हे हर्यंश्च, हरितामकाभ्यामध्याप्यामुपेतेन्द्र, तत् धनम् अस्मभ्यं प्र वन्धि प्रयच्छ ॥

* (३. ४. ३०३ गार्वाभ्यामिष्टुन् ।) ८. मे-अस्मभ्यमा, ति-तुभ्यमा ।

प्रदातारं हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् ।

उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥

प्रदातारमिति प्र-दातारम् । हवामहे । इन्द्रम् । एति । हविषा । वयम् ।

उभा । हि । हस्ता । वसुना । पृणस्व । आ । प्रेति । यच्छ । दक्षिणात् । एति । उत । सव्यात् ॥

५ (पा ६.३.१३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् । सर्ववसुपतित्वप्रतिपादनार्थं वसुनामित्युक्तम्, समासे संख्याविशेषाप्रतीतिः । “ पत्वावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ” (ऋसं १०.८९.१०) इत्यादिषु त्वामेव सर्ववसुपतिं श्युमः, तस्मादुच्यते ‘ आ तू भर ’ इति । किंच—हे इन्द्र, यत् ते तव माहिनं महत् महनीयं वा हिरण्यादिकम् । महेरिन्* वृद्धिश्च । यद्वा—माहिनं महाप्रमाणम् । माह माने । स एव प्रत्ययः ।

१० *दत्रं दातव्यम् । औणादिकखन्प्रत्ययः । ईदृशं यत्तव धनम् अस्ति दानायैव कल्पितं, तत् अस्मभ्यं प्र यन्धि प्रयच्छ । छान्दसो धिभावः । शपो लृक् । हे हर्षश्च हृत्वाहन ॥

“ इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्घषेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेत् ” (तैसं २.२.८) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ प्रदातारम् ’ इति बृहती ॥ द्वाभ्यामष्टाक्षराभ्यां दशाक्षराभ्यां च बृहती । प्रदातारम् इन्द्रम् इति त्वामनेन हविषा वयं हवामहे आह्वयामहे ।

१५ “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । स त्वम् उभौ हस्तौ वसुना धनेन पृणस्व पूरय । पृण म्रीणने । तौदादिकः, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । पूरयित्वा चास्मभ्यं प्र यच्छ देहीति यावत् । आ दक्षिणात् आ च सव्यात् प्रसारिताद्दस्तात् ताभ्यां प्रसारिताभ्यां यावद्गृह्यते तावदेहीति यावत् ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—“ इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्घषेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीये-
२० तेन्द्रमेव प्रदातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्र दापयति ” (तैसं २.२.८) इति । प्रदात्रे प्रदापयित्रे वाक्ष्यस्यान्ते प्रदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्णाय प्रतिग्रहीत्रे दायादाय वाऽधमर्णादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमितरेषु दातव्यं धनमपलपति तद्धनं स्वत्वेन स्ववहियते, वस्तुतस्तु नैव प्रत्तं, तादृश उत्तमर्णादिनिर्घषेत् ॥

प्रदातारमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ प्रदातारं हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् । उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ’ इति ॥ प्रकर्षेण दातारं दापयितारमिन्द्रं हविषा युक्त्वा वयं आ हवामहे आह्वयामः । हे इन्द्र, उभावपि हस्तौ धनेन पृणस्व पूरय । ततो नमाऽऽभि-
२५ मुख्येन दक्षिणाद्दस्तात् प्र यच्छ, सव्यादप्याभिमुख्येन प्र यच्छ ॥

* (द.उणादि २.१४—महेरिण् च ।) ।

२८. इ.उ.तं.ति.पा.म४—‘ पृणस्व ’ नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

प्रदाता वज्री वृषभस्तुरापाट्शुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्यार्था भव यजमानाय शं योः ॥

प्रदातेति प्र-दाता । वज्री । वृषभः । तुरापाट् ।

शुष्मी । राजा । वृत्रहेति वृत्र-हा । सोमपावेति सोम-पावा ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । एति । निषद्येति नि-सद्य । अर्थ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ५

तत्रैव याज्या— 'प्रदाता' इति त्रिष्टुप् ॥ 'प्रदाता प्रकर्षेण दाता 'वज्री वज्रवान्, 'वृषभः वर्षिताऽभिमतानां धनानां, 'तुरापाट् दर्शम् अभिमविता शत्रूणां । तुर त्वरासंभ्रमयोः । भिदादिदक्षणोऽड् । " छन्दसि सहः " (पा ३.२.६३) इति ङिः । " सहेः साडः सः " (पा ८.३.५६) इति षत्वम् । 'शुष्मी बलवान् 'राजा दीप्यमानः 'वृत्रहा वृत्रं हतवान् 'सोमपावा सोमस्य पाता । " आतो मनिन् " (पा ३.२.७४) इति वनिप् । ईदृशस्त्वम् १० 'अस्मिन् यज्ञे 'बर्हिषि सीदसि । आगल्य 'निषद्य आसित्वा 'अथ अनन्तरं 'यजमानाय 'शं च 'योः च 'भव रोगाणां शमयिता भयानां च यावयिता । शाम्यतेयंतिश्च चिच् । " निपातस्य च " (पा ६.३.१३६) इति संहितायामयशब्दस्य दीर्घत्वम् ॥

" इन्द्राय सुत्राग्ने पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुच्यमानो वा " (तैसं २.२.८) इत्यस्य पुरोनुवाक्या— 'इन्द्रः सुत्रामा' इति त्रिष्टुप् ॥ 'इन्द्रः 'सुत्रामा सुष्टु.त्राता १५ सर्वेषाम् । तेनैव मनिन् । 'स्ववान् धनवान् । " दीर्घादटि समानपादे " (पा ८.३.९) इति रुत्वम् । 'अधोभिः रक्षणैः 'सुमृडीकः सुसुखः सुष्टु सुखयितास्माकं 'भवतु । मृडीकादयश्च (द्र. उ ४७२) इति कन् । " नञ्सुम्भ्याम् " (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । 'विश्ववेदाः । " गतिकारकयोरपि " (द्र. उ ६७६) इत्यसुन्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सर्वधनो वा । " बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् " (पा ६.२.१०६) इति विश्वशब्दस्या- २०

प्रदातेति ॥ तत्र याज्यामाह— 'प्रदाता वज्री वृषभस्तुरापाट्शुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा । अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्यार्था भव यजमानाय शं योः' इति ॥ 'प्रदाता प्रकर्षेण दाता 'वज्री वज्रवान् 'वृषभः अभिमतानां धनानां वर्षिता, 'तुरापाट् शत्रूणां 'शीघ्रमभिमविता, 'शुष्मी बलवान्, 'राजा दीप्यमानः, 'वृत्रहा वृत्रं हतवान्, 'सोमपावा सोमस्य पाता, ईदृशस्त्वम् 'अस्मिन् यज्ञे 'बर्हिषि वेदां स्तीर्णदर्भे 'आ 'निषद्य आगल्योपविद्ययानन्तरं 'शं सुखकरः 'योः अनिष्टवियोगयिता च 'भव ॥ २५

इष्टयन्तरं विधत्ते— " इन्द्राय सुत्राग्ने पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुच्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति स पूर्वैर्न प्रायतेऽनपरुच्यो भवति " (तैसं २.२.८) इति । सुत्राग्ने सुष्टु त्रात्रे । अपरुद्धश्चिरं राज्याद्भ्रष्टः । अपरुच्यमान इदानीमेव 'भ्रष्टमानः । अनपरुच्यो भ्रंशाविषयः ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववा५ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।

वार्यतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्याम ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सु-त्रामा । स्ववानिति स्व-वान् । अवोभिरित्यवः-भिः ।

सुमृडीक इति सु-मृडीकः । भवतु । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः ।

५ वार्यताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्येति सु-वीर्यस्य (४) । पतयः । स्याम ॥

नतोदात्त्वम् । किं च—'वार्यतां नाशयतु द्वेषः द्वेषन् । " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३.२.७५) इति विच् । असुनि वा-जातावेकवचनम् । 'अभयं चारुमाकं कृणोतु । " विन्विकृण्वोर च " (पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । 'सुवीर्यस्य सुसारस्य सर्वस्य व्यं पतयः स्याम भूयास्म । " वीरवीर्यां च " (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाधुदात्त्वम् ॥

१० इन्द्र इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—' इन्द्रः सुत्रामा स्ववा५ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । वार्यतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ' इति ॥ अवमिन्द्रः 'सुत्रामा सुपुट् प्राता स्ववान् धनवान्' अवोभिः रक्षणैः 'सुमृडीकः सुरकरः' विश्ववेदाः अस्मदनुष्ठितकृत्स्नपरिचर्याभिज्ञो भवतु । 'वार्यताम् अस्मान् वार्यमानानां वैरिणां' द्वेषः विद्वेषी स इन्द्रोऽस्माकम् 'अभयं कृणोतु करोतु । तत्प्रसादाद्यं सुवीर्यस्य 'वैर्यमिभवक्षनस्य सामर्थ्यस्य' पतयः 'स्याम स्वामिनो भवेम ॥

१५ तस्येति ॥ याज्यामाह—' तस्य वधः सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । स सुत्रामा स्ववा५ इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेदेवः सनुतर्षुणोतु ' इति ॥ 'वयं यज्ञियस्य यज्ञसंयन्धनस्तस्येन्द्रस्य सुमतौ वनुग्रहयुक्ते चित्ते स्थिता भवेम । 'अपि च 'भद्रे परममद्भले 'सौमनसे मनःसमाधानेऽवस्थिताः स्याम । 'सुत्रामा सुपुट् प्राता स्ववान् धनवान्' सः इन्द्रः 'अस्मे अस्माकं' द्वेषो द्वेष्यान् 'आराचित् दूरादेव सुयोतु पृथक्करोतु । फीटरानामस्माकं सनुतः 'सनुतां हविर्दातृणाम् ॥

२० इष्टयन्तरं 'विधत्ते—' इन्द्रो वै सत्त्वदेवताभिरासीन् स न व्यावृत्तमगच्छन् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमेन्द्रेकादशकपालं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदृषाच्छकरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्भद्रो वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्द्र सोऽभवत् सोऽथिमेद्भूतः प्र मा भक्षयतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत् स प्रजापतिः शकरी अथि देवतां निरनिमीत शान्त्या अप्रदाहाय " (तैसं २.२.८) इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो 'इतराभिः अग्न्यादिवेदताभिः' सत्स 'एव आसीत्ताधिपत्यलक्षणां व्यावृत्तिं न प्राप्तवान् ।

२५ कश्चिदपि देव एतदीयं भृत्वरवं भाद्रीचकार । स इन्द्रः त्रिभः प्रजापतिमुपाजगाम । स प्रजापतिर्वावृत्तिकामाय तस्मा इन्द्रायानीतसृष्टिगतैन्द्रे देवताकमेकादशकपालं पुरोदाशे निरवपत् । स प्रजापतिः स्वयमिन्द्रस्य वज्रमानस्य चाग व्याध्वर्यवमकरोत् । तैव चागैनास्मिन् व्यावृत्तिकाम इन्द्रे सामर्थ्यं स्थापितवान् । तस्मिन्वयं 'शकरी' इन्द्रा सुवते द्वे ऋषौ याज्यानुवाक्ये अकरोत् । यद्यप्यत्र 'प्रो ध्वस्मा' इत्येकैव शकरी तथाऽप्यावृत्ता सती सैव शकरी याज्या पुरोनुवाक्या च भविष्यतीति । सा च शकरी वज्ररूपा । स च वज्र एनं व्यावृत्तिकामिन्द्रं भूत्यै आधिपत्यलक्षणार्थैश्चर्यायैन्द्र प्रकाशितवान् । स चेन्द्रोऽधिपतिरमपत् । भूत ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरविभेदियमरयुमा शकरी मां 'प्रधक्षयतीति विचार्यै तच्छान्तये' १-१. म-इत्यसुनि वा; तं-इति विचि असुनि वा ।

१-१. म-इत्यसुनि वा; तं-इति विचि असुनि वा ।

३१. आ.क-वैर्यमिभव' । ३२. क-सनुताम् । ३३. म४-विधातुं प्रस्तौति । ३४-३५. आ. क.हा-देवताभिरतराभिर्हि । ३५. आ.क.हा-एव' नास्ति । ३६. तं.म४-शकरी' । ३७. तं-दक्षयतीति; ३५. म४-वक्षयतीति । ३८. तं-तच्छान्त्यै ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तस्य वयम् सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम् ।

स सुत्रामा स्ववान् इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्वेषः सनुतयुयोतु ॥

तस्यः । वयम् । सुमताविति सु-मतौ । यज्ञियस्य । अपीति । भद्रे । सौमनसे । स्याम् ।

सः । सुत्रामेति सु-त्रामा । स्ववानिति स्व-वान् । इन्द्रः । अस्मे इति ।

आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥

५

तत्रैव याज्या— 'तस्य वयम्' इति त्रिष्टुप् ॥ 'तस्य इन्द्रस्य यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य यज्ञसंपा-
दनाहस्य । "यज्ञस्त्रिग्यां धक्त्रौ" (पा ५-१-७१) । तस्य 'सुमतौ कल्याण्यां मतौ । "मन्वितन्
व्याख्यान" (पा ६-२-१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् शोभनायां वा बुद्धौ । "नञ्सुभ्याम्"
(पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तत्र विषयत्वेन 'वयं' स्याम्, तस्येन्द्रस्य 'भद्रे
भजनीये कल्याणे' सौमनसे सौमनस्ये च स्याम् । एतदुक्तं भवति—यागसंपादिनः तस्य सुमतौ स्याम् १०
यथा सर्वकालं यागकारिणो भवाम् । अपि च—तस्य भद्रे सौमनसे सौमनस्ये च फले स्याम् यथा
सर्वकालाभिमतभाजः सर्वकालं मोदेमहीति । छान्दसः अणप्रत्ययः । 'इन्द्रः' सुत्रामा सुष्ठु व्राता
'स्ववान् धनवान् अस्माकं' द्वेषः द्वेषन् 'सनुतः' अन्तर्हितान् कृत्वा 'आरात्' 'चित्' दूरादेव
'युयोतु' यापयतु नाशयतु । व्यत्ययेन शपः ऋः । "सुपां सुंलक्" (पा ७-१-३९)
इत्यस्मच्छब्दात् परस्याः पठयाः 'शे' आदेशः, "शे" (पा १-१-१३) इति प्रगृह्यत्वम् ॥ १५

"योऽल्लश्चिथै सन्तसद्वत्समानैः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्"
(तैसं २-२-८) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—'रेवतीर्नः' इति गायत्री ॥ "रेवती पुरोनुवाक्या"
(तैसं २-२-८) इति ब्राह्मणम् । रेवत्यः धनवत्यः सर्वधनसाधनभूताः । पूर्ववत् पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । 'नः' अस्माकं 'सधमादः' अस्माभिः सह माघन्तः । मद तृप्तियोगे जुरादिः । ततो
प्यन्तात् क्विप् । "सध मादस्ययोः" (पा ६-३-९६) इति सहस्य सधादेशः । आपश्चोच्यन्ते ॥ २०

स इन्द्रः प्रजापतिं पुनरुपाधावत् । स च प्रजापतिः "शक्यां अधि" "अधिकत्वेन रेवतीं 'रेवतीर्नः'
'सधमाद' इत्येतामृचं निर्मितवान् । किमर्थम् ? शक्यां उग्रत्वशान्त्या इन्द्रस्याप्रदाहाय च ॥

ऐश्वर्ययोग्यराजकुमारादेरैश्वर्याप्राप्तावैश्वर्यप्राप्त्यर्थमिष्टिमिदानीं विधत्ते— "योऽल्लश्चिथै सन्
सद्वत्समानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नि-
न्द्रयं दधाति" (तैसं २-२-८) इति । यः पुमान् राजकुमारादिः धिथै ऐश्वर्यायुक्तं सन् योग्यः, सन्नपि २५
तदैश्वर्यमप्राप्य समानैः साधारणैरैश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सत्प्राः स्यात्तस्मै तदर्थमियमिष्टिः ॥ तामेतामिष्टिं
विधाय याज्यानुवाक्ये विधत्ते— "रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या अप्रदाहाय शकरी याज्या वज्रो वै
शकरी स एतं वज्रो भूत्या इन्द्रे भवत्येव" (तैसं २-२-८) इति ॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाचाः

रेवतीर्निः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तृविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥

रेवतीः । नः । सधमाद् इति सध-मादः । इन्द्रे । सन्तु । तृविवाजा इति तृवि-वाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥

तृविवाजाः बह्वनाः चरुपुरोडाशादिवह्नसंपादिन्यः अरमाकम् इन्द्रे इन्द्रनिमित्तं सन्तु याभिः
विषयं क्षुमन्तः इन्द्रमेव स्तुवन्तो मदेम माचेम । व्यस्येन शप् । क्षौतेः क्तिपि छान्दसस्तुग-
भावः । “ ह्रस्वमुड्भ्यां मत्तुप् ” (६.१.१७६) इति मत्तुप उदात्तत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘प्रोष्वस्मै’ इति शकरी सप्तपदा ॥ “ शकरी याज्या ” (तैसं २.२.८)
इति ब्राह्मणम् । अस्मै इन्द्राय । पष्ठयर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२) । अत्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य
पुरस्तात् । “ पुरोऽव्ययम् ” (पा १.४.६७) इति गतित्वम् । रथस्याप्रतो यथा शूर्पं बलं
प्रो सु अर्चत प्रकर्षेण सुखेन च वाग्भिरभ्यर्चयत । प्रो इति निपातसमुदाय ओदन्तः ।
“ सुजः ” (पा ८.३.१०७) इति सोः पत्वम् । स चास्माभिरर्चितवल्बः अस्माकं बोधि
अस्मद्बुध्यतां रक्षयत्वेन स्मरतु । “ अधीगर्घ ” (पा २.३.५२) इति कर्मणि पठि ।
बुधेऽश्वान्दसे ढडि, “ दीपजनबुध ” (पा ३.१.६१) इति च्लेक्षिणादेशः । “ बहुलं छन्दस्य-
माड्योगेऽपि ” (पा ६.४.७५) इत्यडभावः । इन्द्रो विशेष्यते अभीके चित् अम्येणोऽपि
परबले योद्धुं कामयमानोऽपि लोककृत् स्थानकृत् एवमेव वैमुख्यं भजते । केशाकेश्यवत्थाया-
मपि परबलेनार्दितोऽपि युद्धभूमौ स्थितिमानेव भवतीति । केत्यब्राह्म—‘समस्तु संग्रामेषु सङ्गे
सति यदा समस्तु सङ्गं करोति तदाभीके अन्तिकेऽपि लोककृदेव । वृत्रहा वृत्रं हतवान्
खवसाविति । “ अनुकामिकाभीकः कविता ” (पा ५.२.७४) इति निपात्यते । सह माघन्वा-

रेवतीरिति ॥ रेवत्याः पाठस्तु—“ रेवतीर्निः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तृविवाजाः । क्षुमन्तो याभि-
र्मदेम ” इति ॥ रेवतीः धनवत्यः सधमादः अस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्ताः तृविवाजाः बहुलोपेताः
शकरीप्रापितदाहकान्तिप्रदा आपः नः अस्माकं स्वामिनि इन्द्रे सन्तु अस्मत्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिः
अङ्गिः सह वयं क्षुमन्तः शब्दायन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम हृष्यात्म ॥

प्रविति ॥ शकरीः पाठस्तु—‘ प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूरमर्चत । अभीके चित् लोककृत्सङ्गे
समस्तु वृत्रहा । अस्माकं बोधि चोदिता वभन्तामन्यकेषाम् । ज्याका अधि धन्वसु ’ इति ॥ अस्मै
इन्द्राय अत्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूर्पं बलं प्रो सु अर्चत प्रकर्षेण सुष्टु पूजयत ।
कथं बलस्य पूजा ह्ययुच्यते । अथमिन्द्रो वृत्रहा वैरिधानो समस्तु संग्रामेषु सङ्गे योद्धुमिर्वैरिभटैः सङ्गे
सति संयोगे सति अभीके चित् उ हन्तुं कामयमानोऽपि वैरिणि लोककृत् स्थितं करोत्येव न तु
पलायते, इत्यं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरव्यावृत्तये चोदिता प्रेरयिता सन् बोधि
बुध्यतां सावधानो भवतु । अन्यकेषां कुत्सितागं वैरिणां धन्वसु अधिधित्य वर्तमाना ज्याकाः कुत्सिता
ज्याः नभन्तां नश्यन्तु बुट्यन्तित्यर्थः ॥

४१. तं. म४-ह्रिस्यताम् । ४२. म४-मुट्यन्तामिर्लार्थः ।

कान्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत ।
 अभीके चिदु लोककृत् सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।
 अस्माकं बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषाम् ।
 ज्याका अधि (५) धन्वसु ॥ १३ ॥

[जरसा मा तै हर्यश्च सुवीर्यस्याध्येके च]

प्रो इति । स्विर्ति । अस्मै । पुरोरथमिति पुरः-रथम् । इन्द्राय । शूपम् । अर्चत । अभीके ।
 चिदु । उ । लोककृदिति लोक-कृत् । सङ्गे । समत्स्विति समत्-सु । वृत्रहेति वृत्र-हा । अस्माकम् ।
 बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधीति (५) । धन्वस्विति धन्व-सु ॥ १३ ॥

[पाकयज्ञश्च श्रवाः परोक्षं वाह्येषोऽहं ध्रुवामगन्तेत्याह देवं सवितेदेवस्याहं क्षत्रस्योत्वं
 वाजस्येममग्निरेकाक्षरेणोपयामगृहीतोऽस्यन्वह मासान्नयोदश] [पाकयज्ञं परोक्षं ध्रुवां
 वि सृजते च नः सर्ववीरा पतयः स्यामैकपञ्चाशत्] [पाकयज्ञं धन्वसु]

स्विति समदः । समानं माद्यन्ति वा । “ समानस्य सः ” (द्र. पा ६. ३. ८४) इति समांशः ।
 स खलु इन्द्रः “ चोदिता सर्वेषां धनानां दाता प्रेरयिता । चुद सचोदने । ष्यन्तात् वृचि
 “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” (द्र. उ १०. ०) इति णिलुक् । किंच—तस्येन्द्रस्य प्रसादेन अन्यकेषां
 परेषां ज्याकाः । उभयत्रापि कुत्सायां प्राणिवीर्यः कः (पा ५. ३. ७०) । अधि धन्वसु
 धनुःषु आरोपिताः कुत्सिता ज्याः नभन्तां नश्यन्तु । नभ हिंसायाम् । व्यत्ययेन शप् ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

॥ समाप्तश्च प्रपाठकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

“ अन्वहान्वृजुमत्यैन्द्र इन्द्राणीति तु (मिति) तक्षरौ ।

यो जातो मन्युमत्यैन्द्रे मा नो दातुमैन्द्रेके ॥ १ ॥

प्रदा प्रदातुमत्यैन्द्र इन्द्रः सुग्रामसंयुते ।

रेवतीः श्रीप्रदैन्द्रे स्यादत्र मन्त्राश्चतुर्दश ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातोर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरब्रह्महाराजस्या-

ऽऽशापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥

रेवतीर्निः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुषियाजाः । धूमन्तो याभिर्मदेम ॥

रेवतीः । नः । सधमाद् इति सध-मादः । इन्द्रे । सन्तु । तुषियाजा इति तुषि-याजाः ।

धूमन्तः । याभिः । मदेम ॥

तुषियाजाः बह्वन्ताः चरुपुरोडाशादिवह्नसंपादिन्यः अरगाकम् । इन्द्रे इन्द्रनिमित्तं । सन्तु । याभिः

५ विषयं धूमन्तः इन्द्रमेव स्तुवन्तो मदेम मायेम । व्यस्येन-शप् । क्षीतेः क्विपि छान्दसस्तुग-
मायः । “ ह्रस्वनुङ्म्यां मत्तुप् ” (६.१.१७६) इति मत्तुप उदात्तत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘प्रोष्वस्मै’ इति शकरी सप्तपदा ॥ “ शकरी याज्या ” (तैसं २.२.८)

इति ब्राह्मणम् । अस्मै इन्द्राय । षष्ठपर्यं चतुर्थी (पा २.३.६२) । अस्वेन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य
पुरस्तात् । “ पुरोऽव्ययम् ” (पा १.४.६७) इति गतित्वम् । रथस्याप्रतो यथा शूरे बलं

१० प्रो सु अर्चत प्रकपेण सुखेन च याग्भिरम्यर्चयत । प्रो इति निपातसमुदाय ओदन्तः ।

“ सुजः ” (पा ८.३.१०७) इति सोः पत्वम् । स चास्माभिरर्चितवळः अस्माकं बोधि
अस्मद्व्युप्यतां रक्षयत्वेन स्मरतु । “ अधीगर्ष ” (पा २.३.५२) इति कर्मणि षष्ठी ।

बुधेश्छान्दसेः छडि “ दीपजनबुध ” (पा ३.१.६१) इति श्लेशिणादेशः । “ बहुलं छन्दस्-
माङ्गयोगेऽपि ” (पा ६.४.७५) इत्यङ्गभावः । इन्द्रे विशेष्यते अमीके चित् अम्येणोऽपि

१५ परबले वोद्दं कामयमानोऽपि लोककृत् स्थानकृत् एवमेव वैमुख्यं भजते । केराकेरयत्रयाया-
मपि परबलेनार्दितोऽपि युद्धभूमौ स्थितिमानेव भवतीति । केत्यश्राह—‘समस्तु संप्रामेषु सङ्गे
सति यदा समस्तु सङ्गं करोति तदाभीके अन्तिकेऽपि लोककृदेव । वृत्रहा वृत्रं हतवान्
खल्वसाविति । “ अनुकामिकाभीकः कविता ” (पा ५.२.७४) इति निपात्यते । सह माघन्वा-

रेवतीरिति ॥ रेवत्याः पाठस्तु—“ रेवतीर्निः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुषियाजाः । धूमन्तो याभि-

२० मदेम’ इति ॥ रेवतीः धनवत्यः सधमादः अस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्ताः तुषियाजाः बहुलोपेताः
शकरीप्रापितदाहशान्तिप्रदा आपः नः अस्माकं स्वामिनि इन्द्रे सन्तु अस्मत्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिः
अग्निः सह व्यं धूमन्तः शब्दायन्त इन्द्रे स्तुवन्तो मदेम हव्यास्म ॥

प्रविति ॥ शक्याः पाठस्तु—‘ प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत । अमीके चित् लोककृत्सङ्गे

समस्तु वृत्रहा । अस्माकं बोधि चोदिता नमन्तामन्यकेपाम् । ज्याका अधि धन्वसु’ इति ॥ अस्मै
२५ इन्द्राय अस्वेन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूरे बलं प्रो सु अर्चत प्रकपेण सुष्टु पूजयत ।
कथं बलस्य पूजा ह्रस्वुप्यते । अयमिन्द्रो वृत्रहा वैरिघानी समस्तु संप्रामेषु सङ्गे वोद्दमिर्वैरिभटैः सङ्गे
सति संयोगे सति अमीके चित् उ इन्तुं कामयमानोऽपि वैरिणि लोककृत् स्थितिं करोत्येव न तु

पलायते, इत्यं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरन्याष्टुचये चोदिता प्रेरयिता सन् बोधि
बुधतां सावधानो भवतु । अन्यकेपां कुत्सितानां वैरिणां धन्वसु अधिब्रह्म वर्तमाना ज्याकाः कुत्सिता

३० व्याः नभन्तां नश्यन्तु न्युत्थन्तिव्यर्थः ॥

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

ः प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत ।
 अभीके चिदु लोककृत् सङ्गे समत्सु वृत्रहा
 अस्माकं बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषाम्
 ज्याका अधि (५) धन्वसु ॥ १३ ॥

[जरसा मा तै हर्षश्च सुवीर्यस्याध्येकं च]

प्रो इति । स्विती । अस्मै । पुरोरथमिति पुरः-रथम् । इन्द्राय । शूपम् । अर्चत । अभीके ।
 चिदु । उ । लोककृदिति लोक-कृत् । सङ्गे । समस्विति समत्-सु । वृत्रहेति वृत्र-हा । अस्माकम् ।
 बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधीति (५) । धन्वस्विति धन्व-सु ॥ १३ ॥

देव सवितर्देवस्याहं क्षत्रस्पोत्वं
 [पाकयज्ञ पुरोक्षं ध्रुवां
 वि सृजते च नः सर्ववीरां पतयः स्यामैकपञ्चाशत्] [पाकयज्ञं धन्वसु]

स्विति समदः । समानं मायन्ति वा । “ समानस्य सः ” (द्र. पा ६.३.८४) इति सभावः ।
 स खलु इन्द्रः चोदिता सर्वेषां धनानां दाता प्रेरयिता । जुद सचोदने । ष्यन्तात् तृचि
 “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” (द्र. उ १.०.०) इति णिलुक् । किंच—तस्येन्द्रस्य प्रसादेन अन्यकेषां
 परेषां ज्याकाः । उभयत्रापि कुत्सायां प्रागिवीयः कः (पा ५.३.७०) । अधि धन्वसु
 धनुःषु आरोपिताः कुत्सिता ज्याः नभन्तां नश्यन्तु । नभ हिंसायाम् । व्यत्ययेन शप् ॥

इति श्रीमृदभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेः ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

॥ समाप्तश्च प्रपाठकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

“ अन्वहान्वृजुमत्येन्द्र इन्द्राणीति तु (मिति) त्वरौ ।

यो जातो मन्युमत्येन्द्रे मा नो दारुमदैन्द्रेके ॥ १ ॥

प्रदा प्रदारुमत्येन्द्र इन्द्रः सुत्रामसंयुते ।

रेवतीः श्रीमदैन्द्रे स्यादत्र मन्त्राश्चतुर्दश ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमद्देशरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विधातीर्थमद्देशरपरिवृत्तारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्या-

ऽऽशापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥

(अथ प्रथमकाण्डे अष्टमः प्रपाठकः)

- अथ राजसूयब्राह्मणं वैश्वदेवं काण्डम् । ऋचो यजूंषि चात्र भवन्ति, प्रापिकत्वात् ब्राह्मणमुच्यते । "द्विविधं ब्राह्मणं" कर्मब्राह्मणं कल्पब्राह्मणं चेति । तत्र कर्मब्राह्मणं, यत् केवलानि कर्माणि विधत्ते, मन्त्रान् विनियुङ्क्ते, न प्रशंसां करोति न निन्दां, यथेदमेव—
- ५ " अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति घेनुर्दक्षिणा " इत्यादि । कल्पब्राह्मणं भवति, यथा— " संवत्सरमेतद्गतं चरेत् । द्वौ वा मासौ " (तैआ १.३.२) इत्यादि । कृतयः " प्रजापतिः प्रजा असृजत " (तैसं २.१.२) इत्यादयः, तदपि कल्पब्राह्मणम् । गाथा इतिहासाः पुरा-कल्पाश्च ब्राह्मणान्येव । गाथा वैदिकाः श्लोकाः अर्थप्रधानाः न प्रशंसानिन्दापराः " स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् । अनुमानश्चतुष्टयम् " (तैआ १.२) इत्याद्याः । इतिहासाः परकृतयः मनुष्य-कृतयः " विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः " (तैसं २.५.१) इत्येवमादयः । पुराकल्पाः प्रजापत्यादि-कृतयः, " प्रजापतिः प्रजा असृजत " (तैसं २.१.२) इत्येवमादयः । सर्वाण्येतानि ब्राह्मणा-न्युच्यन्ते । एतदुक्तं भवति—कर्ममन्त्रचोदना ब्राह्मणम् । तत्त्वविषयमर्थवादादियुक्तं कर्मविधानं कल्पं ब्राह्मणमित्युच्यते । अतत्त्वविषयं कर्मविधानं कल्पब्राह्मणमेव, यथा— " सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै " (द्र तैसं ५.१) इत्यादि । आहुध— ' क्वचिद्विधिः प्रशंसा च केपुचिद्विधिरेव हि ।
- १५ केषुचित्तुतिरेव स्यात् एवं निन्दानिषेधयोः ' इति । तत्रास्मिन् प्रश्ने कर्माणि विधीयन्ते मन्त्राश्च केवलमाम्नायन्ते, न विनियुज्यन्ते । औपानुवाक्ये तु कर्माणि च विधीयन्ते मन्त्राश्चाम्नायन्ते तदानीमेव च ते विनियुज्यन्ते इति विशेषः । तत्र राजसूयेऽपित्रेऽग्निष्टोमे पञ्चम्यां संस्थिते

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्यमहेधरम् ॥ १ ॥

२०

प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते ।

द्राविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥ २ ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।

द्राम्यां सौत्रामणीमन्त्राः काम्या याज्याश्च वर्णिताः ॥ ३ ॥

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्ये कर्मणां बहुलत्वतः ।

२५

तत्संसन्धिषधे प्रोक्ता मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥ ४ ॥

अनूद्य तान् विधीनयंवाको ब्राह्मण ईरितः ।

संप्रदायविदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्रयमूचिरे ॥ ५ ॥

ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्यविधिजातमितीरितम् ।

अनुब्राह्मणमन्यसु कथितं सार्थवाङ्कम् ॥ ६ ॥

३०

१. ति-तद्विधिं ब्राह्मणं धाम इतिहासाः सुराकल्पाश्च । २-२. ति.वि.मै-गाथाः ।

राजस्ये अनुमत्यादयो यागाः]

हरिः ॐ ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणा

अनुमत्या इत्यनु-मत्यै । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । यपति ।

धेनुः । दक्षिणा ।

पष्टीमारभ्यान्वहमनुमत्यादयोऽष्टौ यागाः सन्ति, तान् विदधाति—' अनुमत्यै पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपति ' इत्यादि ॥ अनुब्राह्मणं च भवति " अष्टावेतानि हवीरपि भवन्ति " ५
(तैत्रा १-६-१) इति । तत्र पष्ट्यामानुमतमष्टाकपालं निर्वपति । यया सर्वं क्रियते
[साऽनुमतिः] । अनुमतिरिति " इयमेत्रास्मै राज्यमनुमन्यते " (तैत्रा १-६-१) इत्यनुमत्यभि-
मानिनी वा काचिदेवता पृथिवीत्वेन रूप्यते । " तादौ च निति " (पा ६-२-५०) इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तस्यै 'पुरोडाशम्' 'अष्टाकपालं' 'निर्वपति' तदुद्देशेन पृथक्करोति । अष्टसु
कपालेषु संस्कृत इति तद्वितार्थं द्विगुः । " द्विगोर्लुङ्गनपत्ये " (पा ४-१-८८) इति प्राग्दी- १०
व्यतीपस्य लुक् । " अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम् " (पा ६-३-४६ वा २) इति
पूर्वपदस्यात्वम् । " इगन्तकालकपाल " (पा ६-२-२९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र
'धेनुः प्रत्यप्रप्रसवा गौः' 'दक्षिणा देया । " दक्षिणस्यादिगाख्यायाम् " (द्र. किसू ८,९,१८)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अनुमत्या इति ॥ तत्र प्रथमानुवाके प्रथमं तावद्ब्राह्मणेन कर्मद्वयं विधीयते—' अनुमत्यै १५
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चः शम्भ्याया अवशीयन्ते सं नैर्कतमेककपालं कृण्वं वासः
कृष्णत्वं दक्षिणा ' इति ॥ चतुर्दशीभिधितायाः पौर्णमास्या अभिमानिनी देवताऽनुमतिः । " अमावास्या
सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिः " (तैसं ३-४-९) इति श्रुतेः । " कलाहीने साऽनुमतिः पूर्णं राका निदा-
करे " (अमरकोट १-३-८) इत्यभिधानाच्च । सा चानुमतिरत्र देवता, पुरोडाशो द्रव्यमित्येतेदेकं कर्म,
दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिन्नाधिकारावगमान् । अस्मिन् कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु २०
पिप्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि द्यपदमभ्याघातुमधः स्थापितायाः 'शम्भ्यायाः पश्चान् ये तण्डुलपिष्टलेशाः
'अवशीयन्ते' अधः' पतन्ति तद्देशजार्तं द्रव्यं नैर्कतं' निर्कतं देवताकं तद्वदमपरं कर्म, पृथग्दक्षिणाभि-
धानात् । 'कृष्णं' वासः अत्र दक्षिणा, तच्च 'कृष्णत्वं कृष्णदशान्तम् । केपां पिष्टलेशाणां वैचिन्त्याय
दशाभागमुपेक्ष्य मध्यमभाग एव कायावहरिद्गादिभी रञ्जितो भवति 'तदन्मा भूदिति कृष्णत्वत्वेन
विदोष्यते । एतरिम्न् मुख्ये ब्राह्मणे प्रधानकर्ममात्रं विहितम् । अनुब्राह्मणं तु ग्रन्थान्तरे प्रथमकाण्डे २५
पष्टसप्तमाष्टमप्रपाठकरूपम् ॥ तत्र 'पष्टप्रपाठकस्याऽऽदौ पूर्वोदाहृतं कर्मविधिमन्त्रं प्रशंसति—
'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये प्रत्यञ्चः शम्भ्याया अवशीयन्ते । सं नैर्कतमेककपालम् ।
द्वयं वा अनुमतिः । द्वयं निर्कतः' (तैत्रा १-६-१) इति । भूमिद्विविधा शाङ्गिगोधूमादि-

१. आ.क.ना.हा-'च' नास्ति । २. ना.पा.हा-अवशीयन्ते । ३. वि४-अधस्तात् । ४. आ.
क.ना.हा-'नैर्कतं' नास्ति । ५. क.ना.पा.हा-तन्मा । ६. आ.क.ना.हा-प्रधानं कर्म । ७. ना.पा.हा- ३०
प्रपाठकस्या' ।

[राजसूये अनुमत्यादयो यागाः]

ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेककपालं कृष्णं वासः कृष्णतूपं दक्षिणा
ये । प्रत्यञ्चः । शम्यायाः । अवशीयन्त इत्यव-शीयन्ते । तम् । नैर्ऋतमिति नैः-ऋतम् ।

एककपालमित्येक-कपालम् । कृष्णम् । वासः । कृष्णतूपमिति कृष्ण-तूपम् । दक्षिणा ।

तथाग्निमेव नैर्ऋतं विधातुमाह—‘ ये प्रत्यञ्चः ’ इत्यादि ॥ अत्र “ नैर्ऋतेन पूर्वेण
प्रचरति ” (तैत्रा १-६-१) इत्यनुब्राह्मणदर्शनादानुमतात् पूर्वमेव नैर्ऋतेन प्रचरितव्यं,
तत्रानुमतस्य प्रथमाम्नानसामर्थ्यात् प्रथममानुमतमासाद्यते । प्रचरणं तु नैर्ऋतयागात् पश्चादिति
विवेकः । तत्रानुमतं पिपन् पश्चादुत्तरतश्च व्यवशातपति तण्डुलान्, तत्र ये शम्यायाः
प्रत्यञ्चः प्रत्यगताः अवशीयन्ते श्वपतन्ति तान् नैर्ऋतम् एककपालं निर्वपेत्, निर्वपतीति
प्रकृतत्वात् । निर्वपतिस्तु तूष्णीमुपचारादित्याहुः । निर्वपतिर्वा धात्वर्थसामान्ये करोत्यर्थे वर्तते ।
ताम् प्रतीचीनास्तण्डुलान् नैर्ऋतं कुर्यादित्यर्थः । ‘ तम् ’ इत्येककपालापेक्षयैकवचनम् । पूर्ववत्
समासादिः । विश्राधनपृथिव्येव निर्ऋतिः, पृथिव्येव विश्वमनुगृह्णाति निगृह्णाति च । ब्राह्मणं
च भवति “ इयं निर्ऋतिः ” (तैत्रा १-६-१) इति । देवतान्तरं वा पूर्ववत् । तत्र कृष्णं
वासः कृष्णतूपं कृष्णदशान्तं दक्षिणा ॥

सर्वमस्यादया तद्योग्या वा । तत्राऽऽद्यभूमिरूपाऽनुमतिर्द्वितीयभूमिरूपा निर्ऋतिः ॥ पश्चाच्चिह्नस्य
नैर्ऋतस्याऽऽनुमतादुत्तरेकाले न्यायप्राप्तं प्रधानयागप्रचारं बाधितुं पूर्वकालं विधत्ते—“ नैर्ऋतेन प्रचरति ।
पाप्मानमेव निर्वृतिं पूर्वां निर्वदद्यते ” (तैत्रा १-६-१) इति । लोके “ हणानां पुरुषाणामनिष्टं रोगं
प्रथमं ” निवार्य पश्चादिष्टा शरीरपुष्टिः संपाद्यते तद्द्वद्रापि पाप्मानं प्रतिवृत्तं निर्वृतिं प्रथमतो भागदानेन
निवारयति ॥ विधिवाच्यगतं कपालैक्यमनुच प्रशंसति—“ एककपालो भवति । एकधैव निर्वृतिं निर्वद-
द्यते ” (तैत्रा १-६-१) इति । एकधैवैकैव प्रयत्नेन, कपालबाहुल्ये हि प्रयत्नबाहुल्यं प्रसज्येतेति ।
रात्रिद्विद्वानुमतनैर्ऋतादिकमन्वारमणीयास्थानीयात् पवित्राख्यादग्निष्टोमाद् ध्वमनुष्ठेयम् ॥

तथात्राऽऽपद्यन् आह—“ राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत । ” रातसहस्रं दक्षिणा । अग्निष्टोमः
पश्चापवगं प्रथममहः । पञ्च सहस्राणि पवित्रे ददाति । त्रिंशत्तमभिषेचनीये । त्रिंशत्तं दद्यापेये । द्वा केश-
वपनीये । विंशतिं स्युष्टिद्वित्रात्रे । पञ्च क्षत्रस्य प्लौ । अपि वा चत्वार्यभिषेचनीये । प्रतिसाहस्राणीतराण्यहानि ।
पष्टिश्च त्रीणि शतानि सहस्राणाम्—“ दद्यातीति बह्वृचब्राह्मणे ” भवति । तथा दक्षिणा अतिनेयेद्यथाऽस्याहानि
स्वमकालानि स्युः । शेषमनुदिशति । यो भूत् शानुमतादिभिरष्टाभिरन्वहं यजेत् । पिपन्वानुमतं पश्चादुत्तरतश्च
व्यवशातपति । ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेककपालम् ” (आपश्चा १-८-१-१२) इति ।
अत्र च—“ शानुमतमासाद्य नैर्ऋतेन प्रचरति ” (आपश्चा १-८-१-१५) इति च । औषधयोऽप्येतदेव
विशदयति—“ राजसूयेन यक्ष्यमाणो भवति । ” पुरस्तात्पानुग्ये पौर्णमास्ये चन्द्र्ये वा पौर्णमास्या आमावास्त्येन

३. तं-निषाधनं; त्रि-विषाधनं । ४. ति-‘ पृथिव्येव ’ नास्ति ।

२०. ८. वि४-च । ९-९. म४-यथा वा रोगिणामनिष्टं प्रथमं रोगम् । १०. वि४-तदिदं । ११. तं.
त्रि.ना.म४-तथा चाऽऽपः; हा-‘ अन ’ नास्ति । १२. आ.क.ना.हा-गवां शतसहस्रम् । १३-१३. आ.
क-पष्टि शतानि सहस्राणि । * [द. ऐत्रा २-१७ त्रीणि च ये शतानि पष्टिध संवत्सरस्याहानि ।] ।
* [आपश्चात्पुत्रे-‘ स्वकालानि ’ ।] । १४. आ.ना.हा-‘ च ’ नास्ति । * [औषधसूत्रे ‘ वा पुरस्तात् ’ ।] ।

राजसूये अनुसत्यादयो यागाः]

वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण

वीति । इहि । स्वाहा । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुषाणः ।

तत्र नैर्ऋतेन प्रचरितुं दक्षिणमपरमवान्तरदेशं गमिष्यन् गार्हपत्ये जुहोति—' वीहि ' इति ॥ 'वि' इहि विगच्छ विगच्छद्विरस्माभिः विच्छिष्टो भव माऽस्माननूत्याय बाधित । हे गार्हपत्य, तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं कंरोमीदमाज्यम् । तस्मादिमाम् आहुतिं जुषाणः सेवमानः शान्तो भूत्वा इहैवास्त्व इत्यर्थः । स्वाहाकृतामिमामाहुतिं जुषाण इति वा । " तादौ च " (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जुषेः शानचि " बहुलं छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । व्यत्ययेन सार्धधातुत्वादानुदात्तत्वाभावः । ताच्छील्लिको वा चानश् (पा ३.२.१२९) । " यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः " (तैसा १.६.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

हविषेष्ट्वा दीक्षते । तस्य तिस्रो दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्यां प्रसुतः । संतिष्ठत एष प्रायणीयोऽग्निष्टोमश्चतुष्टोमः सहस्रदक्षिण उदयसानोधान्तः । अथाऽष्टमेऽह्वयानुमतं निर्वपति । . . . . । हविःपैत्वे प्रयच्छन्नाह प्राचश्च प्रतीचश्च प्यत्रशातयेति " (बौश्री १२.१) इति, " ये प्राज्ञः शम्याया अवशीयन्ते तानध्वयुः समोष्य संयुत्याऽऽनुमतं ध्रपयति । अथ ये प्रत्यज्ञः शम्याया अवशीयन्ते तान् प्रतिप्रस्थाता समोष्य संयुत्य नैर्ऋतं ध्रपयति " (बौश्री १२.१) इति च ॥

वीहीति ॥ प्रधानकर्ममात्राभिधायकेन मुख्यब्राह्मणेनोपेते प्रकृते मन्त्रकाण्डे नैर्ऋतयागविधिसंनिधौ " वीहि ' इत्याद्यद्ययो मन्त्रा आम्नातास्तेषां विनियोगं बौधायन आह—' गार्हपत्ये जुवाहुतिं जुहोति वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति । अथ दक्षिणया द्वारोपनिष्कम्य तां दिशं यन्ति यत्रास्व स्वकृतमिरणर रपष्टं भवति प्रदो वा । तदेतदेकोलमुकमुपसमाधाय अहुत्वाभ्यां* परिगृह्य नैर्ऋतं जुहोति एष ते निर्ऋते भागो भूते हविष्मत्यसि मुञ्चेममरहसः स्वाहेति । अत्र कृष्णं वासः कृष्णतृपं निदधाति । अथापो ध्यतिपिव्य परास्य पात्रं निदधात्यनेवक्षमाणा आयन्त्यथ हस्तपादान् प्रक्षायथ । एतेनैव पथा यद्येतमेत्य गार्हपत्ये जुवाहुतिं जुहोति स्वाहा नमो य इदं चकारेति । अथाऽऽनुमतेन सरस्थां करोति । धेनुं ददाति " (बौश्री १२.१) इति ।

हे गार्हपत्य, स्वाहा तुभ्यं दत्ताम् आहुतिं जुषाणः सेवमानः वीहि दक्षिणां दिशं जितमिषुधिरस्माभिर्विगतो भव माऽस्माननूत्याय बाधिताः ॥ कृत्स्नाऽङ्गविधायके सार्धवादेऽनुवाहणे यथोक्ताहुतिविधिरन्वप्यतिरेकाभ्यामुन्नीयते—' यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः । रुद्रो भूत्वाऽग्निनूत्याय । अथर्व्युं च यजमानं च हन्यात् । वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इत्यादि । आहुर्यवैनर शमयति । नाऽऽर्त्तिमाच्छैत्यध्वर्युर्न यजमानः " (तैसा १.६.१) इति । यथादि । रुद्रः क्रूरदेवः । " रुद्रो वै क्रूरः " (तैसं ६.१.७, ६.२.३) इति ध्रुतेः । अथर्व्युयजमानयोरार्त्तिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः ॥ दक्षिणाग्नेरुमुकनयनं विधत्ते—' एकोलमुकेन यन्ति । तद्धि निर्ऋत्यै भागधेयम् " (तैसा १.६.१) इति । उलमुकेन युक्ता इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोलमुकप्रियवमर्धवादान्तरगतं हिशब्देन* सूच्यते ॥ दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—' इमां

१५. इ.उ.ना.पा.हा-प्रच्छ । [बौश्रीसूत्रे ' समुष्य '] । १६. तं-कर्मविधायकेन; विध-कर्ममात्रविधायकेन । १७. म४-यागसंनिधौ । * [बौश्रीसूत्रे ' संपरिस्तीर्याहृगृह्याभ्याम् '] । १८. म४-विशेषेण ।

[राजसूये अनुमत्यादयो यागाः

एष ते निरुक्ते. भागो भूते हविष्मत्यासि मुञ्चेममशंसः स्वाहा नमो य इदं चकारा-

एषः । ते । निरुक्ते इति निः-रुक्ते । भागः । भूते । हविष्मती । असि ।

मुख । इमम् । अशंसः । स्वाहा । नमः । यः । इदम् । चकार ।

नैरुक्तं सर्वं जुहोति—' एष ते ' इति गायत्री । यजुरिति केचित् ॥ मुञ्चेति तिङ्:

परत्वात् पादादित्वाच्च निहन्यते (पा ८.१.१८, २८) । हे निरुक्ते, एषः ते भागः, त्वयेदं हविर्भुङ्क्षताम् । कर्मणि प्रबु । " कर्पात्वतः " (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हे भूते भूतरूपे निरुक्तेभूते वा । यद्वा—सर्वेषां भूतिहेतो । ब्राह्मणं च भवति—“ भूतिमेवोपावर्तते ” (तैत्रा १.६.१) इति । पादादित्वाच्च निहन्यते (८.१.१८, १९) । यस्मादनेन हविषा हविष्मती त्वम् असि, तस्मात् इमं हविषोऽस्य दातारं यजमानम् अशंसः पापात् मुञ्च इति ।

१०. “ अशंस एवैतं मुञ्चति ” (तैत्रा १.६.१) इति ब्राह्मणम् ॥

पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति—' स्वाहा स्वाहुतमिदमाज्यमस्तु, नमः नमस्कारश्चास्तु । कर्मै ? ' यः ह वा इदम् अस्मत्प्रार्थितं चकार तथैव कृतवान् । निरुक्तेति यष्टुं गच्छतोऽस्मान् सोढ्वा अननूपाय अत्रैव शान्तोऽवस्थित इति यावत् । यद्वा—इदं विश्वं चराचरं जगच्चकार ॥

दिशं नयन्ति । एषा वा निरुक्त्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निरुक्तिं निरवदयते ” (तैत्रा १.६.१) इति ॥
 १५. " नीतस्योल्मुकस्य स्यापनाय देशविशेषं विधत्त—“ स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद् निरुक्त्या शायतनम् । स्व एवाऽऽयतने निरुक्तिं निरवदयते ” (तैत्रा १.६.१) इति । इरिणमूपरक्षेत्रं तच्च स्वहृत्तं स्वतःसिद्धं न तु यतः कुतश्चिदादायोपाः प्रक्षिप्ताः । प्रदरः स्वतःसिद्धं भूच्छिद्रम् ॥

द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे निरुक्ते पाप्मदेवते एषः एककपालपुरोडाशस्तव भागः । हे भूते, स्वकीयभागे परितोपेणास्मदीयैश्वर्यहेतो, त्वमिदानीं हविष्मती असि । अत इमं यजमानम् अशंसो दारिद्र्यमदात्, पापात् मुञ्च । अत्र स्वाहाकारो बोधायनेनाप्याहृतः ॥ निरुक्तिमुद्दिप्य प्रत्यक्षमेव भागं समर्पयितुमेतच्छब्द इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—“ एष ते निरुक्ते भाग इत्याह । निर्दिशतवैवैनाम् ” (तैत्रा १.६.१) इति ॥ भूतिदाब्देन निरुक्तिपरामर्शस्वाभिप्रायमाह—“ भूते हविष्मत्यसीत्याह । भूतिमेवोपावर्तते ” (तैत्रा १.६.१) इति । प्राप्नोनीत्यर्थः ॥ मन्त्रसामर्थ्यात् सर्वेषां मुञ्चतीत्यमुमभिप्रायं दर्शयति—“ मुञ्चेममशंस इत्याह । अशंस एवैतं मुञ्चति ” (तैत्रा १.६.१) इति ॥ चोदकमाप्तं जुह्वा होममपयदितुं विधत्ते—“ अद्गुष्टाभ्यां जुहोति । अन्तत एव निरुक्तिं निरवदयते ” (तैत्रा १.६.१) इति । अन्तत एव हस्ताग्रेणैव निरुक्तिप्रसारितवान् भवति । मुख्यमाह्वणे विहितं दक्षिणां प्रशंसति—“ कृष्णं धासः कृष्णत्वं दक्षिणा । एतद् निरुक्त्यै रूपम् । रूपेणैव निरुक्तिं निरवदयते ” (तैत्रा १.६.१) इति । राक्षसजातेः “ पापस्वापा निरुक्तेर्देहः ” कृष्णवर्णः ॥ दृष्टभागदर्शनरहितं प्रत्यागमनं विधत्ते—“ अप्रतीक्षमायन्ति । निरुक्त्वा अन्तर्हित्ये ” (तैत्रा १.६.१) इति । अदर्शनार्थेत्यर्थः ॥

३०. १९. वि४-तस्यो । २०. तं.वि४-दानीयोपाः । २१. तं-तच्छिद्रम् । २२. म४-पापदेवते । २३-२२. म४-पापकृत्वात् निरुक्तिर्देहः ।

राजसूये अनुमत्यादयो यागाः]

ऽऽदित्यं चरुं निर्वपति वरो दक्षिणाऽग्नावैष्णवमेकादशकपालं वामनो वही
दक्षिणाग्नीषोमीयमे(१)कादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो वही
दक्षिणाऽऽग्नेयमृषभकपालमैन्द्रं दध्यृषभो वही

आदित्यम् । चरुम् । निरिति । वपति । वरः । दक्षिणा । आग्नावैष्णवमित्याग्ना-वैष्णवम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । वामनः । वही । दक्षिणा । अग्नीषोमीयमित्यग्नी-सोमीयम् (१) । ५
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । हिरण्यम् । दक्षिणा । ऐन्द्रम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । ऋषभः । वही । दक्षिणा ।

श्रोभूते आदित्यं चरुं निर्वपति । अदितिः देवमाता* पृथिवी वा, सा देवताऽस्य^५ आदित्यः ।
“दित्यदिति” (पा ४.१.८५) इति ण्यः । “उभयीष्वेव प्रजासु” (तैत्रा १.६.१)
इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र वरः दक्षिणा । गौरवरः ॥

श्रोभूते आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपति । “अग्निः सर्वा देवताः” (तैत्रा
१.६.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र वामनः वही दक्षिणा । वामनो ह्रस्वाङ्गः । वही
वहनदेशवान् । “यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः” (तैत्रा १.६.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

श्रोभूते अग्नीषोमीयम् एकादशकपालं निर्वपति—“अग्नीषोम्यां वा इन्द्रः” (तैत्रा
१.६.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । “धावापृथिवीशुनासीर” (पा ४.२.३२) इति छः । तत्र
हिरण्यं दक्षिणा, “हिरण्यं दक्षिणा समृद्धयै” (तैत्रा १.६.१) भवति । १५

श्रोभूते ऐन्द्रम् एकादशकपालं निर्वपति । “इन्द्रो वृत्रं हत्वा” (तैत्रा १.६.१)
इति ब्राह्मणम् । तत्र ऋषभो वही दक्षिणा । ऋषभः सेक्ता खेळ(स्वर)पतिर्वा । अत्रायं पञ्चम
ऐन्द्रो विधीयते, अनुब्राह्मणे तु ऐन्द्राग्नः, अत्र कथं भाव्यमिति भाव्यं; विकल्पो वा
तुदपन्नल्लवात् ॥

तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः— यो गार्हपत्य इदमस्माभिर्वाहीति शब्देन प्रार्थितमनुष्ठानं तथैव चकार, २०
तस्मै स्वाहा हविर्देत्तं नमस्कारश्च कृतः ॥ विधत्ते—“स्वाहा नमो व इद्दे चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये
जुहोति । आहुत्यैव नमस्यन्तो गार्हपत्यमुपावर्तन्ते” (तैत्रा १.६.१) इति ॥ नैऋतप्रचारादूर्ध्वं
लक्ष्म्यावसरस्याऽऽनुमतदधिषः प्रचारं विधत्ते—“आनुमतेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः । इयमेवास्मै
राज्यमनुमन्यते” (तैत्रा १.६.१) इति । सर्वसत्यादग्यायां भूमावयमनुमतिशब्दोऽन्वर्थ इत्यभिप्रायः ॥
नवसूक्तिकाया गोदानं प्रशंसति—“धेनुदक्षिणा । इमामेव धेनुं कुरुते” (तैत्रा १.६.१) इति । २५
इमामेवानुमतिरूपां भूमिमेव ॥

आदित्यमिति ॥ “आनुमतादिसिरष्टाभिः” इति यदुदाहृतं तत्रैकस्मिन् दिनेऽनुष्ठितादानुमता-
दन्यान् क्रमेण दिनान्तरेष्वनुष्ठेयानादित्यादीन् सप्त मुख्यान् यागान् विधत्ते—“आदित्यं चरुं निर्वपति वरो

* [द. निरुक्त ४-२२ अदितिः अदीना देवमाता ।] । ^५ [द. पा ४-२-२४] ।

[राजसूये अनुमत्यादयो यागाः]

दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा सौम्यं श्यामाकं
चरुं वासो दक्षिणा सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा ॥ १ ॥

[अग्नीषोमीयं चतुस्त्रिंशच्च]

आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । ऐन्द्रम् । दधि । ऋषभः । वही । दक्षिणा । ऐन्द्राग्र-
मित्यैन्द्र-अग्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । चरुम् ।
प्रथमज इति प्रथम-जः । वत्सः । दक्षिणा । सौम्यम् । श्यामाकम् । चरुम् । वासः । दक्षिणा ।
सरस्वत्यै । चरुम् । सरस्वते । चरुम् । मिथुनौ । गावौ । दक्षिणा ॥ १ ॥

[मंसं २-६-१-२; कांसं १५-१; शत्रा ५-२-३-२-५, वासं ५-३५]

शोभते आग्नेयम् अष्टाकपालं निर्वपति, ऐन्द्रं च दधि । द्विद्विष्कोऽयं यागः ।
१० “ अग्निर्वै यज्ञमुखम् ” (तैत्रा १-६-१) इत्यादि ब्राह्मणम् । ऋषभो वही दक्षिणा ॥

शोभते ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं निर्वपति, वैश्वदेवं चरुं निर्वपति । “ देवा वा
ओषधीष्वानिमयुः ” (तैत्रा १-६-१) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथमजः प्रथमजातः वत्सः
दक्षिणा । अस्मिन् यागे सौम्यं श्यामाकं चरुं निर्वपति । “ सोमो वा अकृष्टपच्यस्य
राजा ” (तैत्रा १-६-१) इत्यादि ब्राह्मणम् । श्यामाकशब्दात् विकारे “ कोपधाच्च ”
१५ (पा ४-३-१३७) इत्यण् । तत्र वासः दक्षिणा । “ सौम्यं हि देवतया वासः ”
(तैत्रा १-६-१) । द्विद्विष्कोऽयं यागः । “ अष्टावेतानि हवींश्चि ” (तैत्रा १-६-१) इति
ब्राह्मणानुसारेण व्याख्यायते ‘ वत्सवाससी दक्षिणा ’ इति ॥

शोभते सरस्वत्यै चरुं निर्वपति, सरस्वते चरुम् । स्त्रीपुंसात्मके द्वे देवते । अयमपि
द्विद्विष्कः । मिथुनौ स्त्रीपुंसौ गावौ दक्षिणा ॥

२०

इत्यष्टमे प्रथमोऽनुवाकः ॥

दक्षिणाऽऽष्टावैष्णवमेकादशकपालं धामनो वही दक्षिणाऽऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेका-
दशकपालं एन्द्रो वही दक्षिणाऽऽप्रथमष्टाकपालमैन्द्रं ऋषभो वही दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं
चरुं प्रथमजो वासो दक्षिणा सौम्यं श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं मिथुनौ
गावौ दक्षिणा इति ॥ ‘ गौर्वै वरः ’ (भारद्वाज ५-१-१-५) इति सूत्रकारोपादाह्वयात् वरः सोमः । वही

२५

५. ध-अत्र ।

* [इ. तैत्रे २-५-२-१ आ एनं वरो गच्छति...क इदमर्चयति गौरित्यनुबन्धः ।]

राजसूये अनुमत्यादयो यागाः]

भारवाही षलीवर्द्धः । ऋपभः सेचनसमर्थः साण्डः । आग्नेयैन्द्राभ्यां हविर्भ्यामुपेत एको यागः । ऐन्द्राग्र-
 वैश्वदेवसौर्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्युवत आप्रयणरूप एक एव यागः । सरस्वतीसरस्वदेवताकाभ्यां^{१५} हविर्भ्यां
 युवतो याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते । अदितिदेवताकं कर्म प्रशंसति—“ आदित्यं चरं
 निर्वपति । उभयीन्वेव प्रजास्वभिपिच्यते । दैवीषु च भानुभीषु च ” (तैत्रा १.६.१) इति । अनुमति-
 र्मानुषभूमिः^{१६} । अत एव राज्यमनुमन्यत इत्युक्तं भवति । अदितिर्देवभूमिरित्यग्निप्रेत्य दैवीषु प्रजास्वभिपेकं
 दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन सह समुचित्योभयीन्वित्युच्यते ॥ श्रेष्ठस्य गोदानं प्रशंसति—“ वरो
 दक्षिणा । वरो हि राज्यं समृद्ध्यै ” (तैसं १.६.१) इति । वरः श्रेष्ठो गौस्तस्य राजगृहाहंत्वा-
 द्राज्यत्यम् ॥ अग्निं विष्णुं च पृथक् प्रशंसति—“ आग्नेवैष्णवेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा
 देवताः । विष्णुर्यज्ञः । देवताश्चैव यज्ञं चावहन्ते ” (तैत्रा १.६.१) इति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वमन्य-
 त्रोपपादितं—“ ते देवा अग्ने तनुः संन्यदधत् । तस्मादाहुः अग्निः सर्वा देवताः ” (तैसं ३.२.८) इति । १०
 पुनरप्यन्यत्रानांतं—“ ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुः । अग्निं सर्वा देवताः ” (तैसं ६.२.२)
 इति । फलव्यापित्वात् यज्ञस्य विष्णुत्वम् ॥ अग्नेर्विष्णोश्च प्रीतिकरं बहिर्यं वामनत्वं च दर्शयति—
 “ वामनो वही दक्षिणा । यद्गही । तेनाऽऽग्नेयः । यद्दामनः । तेन वैष्णवः समृद्ध्यै ” (तैत्रा १.६.१)
 इति ॥ अग्नीषोमीयस्य वैरिघातित्वं याजमानमन्त्राङ्गणयोर्बृत्रवध्नाङ्गणे च प्रसिद्धमित्यग्निप्रेत्याऽह—
 “ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो बृत्रमहश्चिति । यदग्नीषोमीयमेकादश-
 कपालं निर्वपति । वात्रेधमेव विजित्यै ” (तैत्रा १.६.१) इति । तत्कर्म शत्रुघ्नमेव भूत्वा विजयाय
 पर्याप्तं भवति ॥ हिरण्यस्य समृद्धिहेतुत्वं लोकप्रसिद्धमेव दर्शयति—“ हिरण्यं दक्षिणा समृद्ध्यै ” (तैत्रा
 १.६.१) इति ॥ मुख्यव्याङ्गणत्वेनेन्द्रेण^{१७} सह विकल्पितमैन्द्राप्तं विधातुं^{१८} प्रस्तौति—“ इन्द्रो बृत्रं
 हत्वा । देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्याध्व्यत । स एतमैन्द्राग्नेमेकादशकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै
 स देवताश्चेन्द्रियं चावारुह ” (तैत्रा १.६.१) इति । व्याध्व्यत स्पृष्टो वियुवतोऽभूत् ॥ विधत्ते— २०
 “ यदैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपति । देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽवरुह्ते ” (तैत्रा १.६.१) इति ॥
 देवद्वयप्रीत्यर्थं गुणद्वयमित्येतद्दर्शयति—“ ऋपभो वही दक्षिणा । यद्गही । तेनाऽऽग्नेयः । यदपभः । तेनैन्द्रः
 समृद्ध्यै ” (तैत्रा १.६.१) इति ॥ एकस्मिन् यागे विहितं हविर्द्वयं गोगतं गुणद्वयं च पृथक् प्रशंसति—
 “ आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्नेयो भवति । अग्निर्वै यज्ञमुखम् । यज्ञमुखमेवर्द्धिं
 पुरस्ताद्धत्ते । यदैन्द्रं दधि इन्द्रियमेवावरुह्ते । ऋपभो वही दक्षिणा । यद्गही । तेनाऽऽग्नेयः । यदपभः । २५
 तेनैन्द्रः समृद्ध्यै ” (तैत्रा १.६.१) इति । अग्निमन्तरेण यज्ञस्यापवृत्तेरनेयंशमुखत्वं^{१९} तादृशाग्नेः
^{२०}प्रथमहविःप्रदानेन यागस्याऽऽदावेव समृद्धिं धृतवान् भवति ॥ हविर्द्वये दक्षिणाद्वये श्रूयमाणेऽपि कर्मैकत्व-
 स्तिद्वयर्थमाप्रयणतां संघरूपां विधातुं प्रस्तौति—“ यावतीर्थां प्रजा ओषधीनामहुतानामाभन् । ताः
 पराभवन् ” (तैत्रा १.६.१) इति ।^{२१} यावत्यः प्रजाः^{२२} ओषधीनां संबन्धिन्य^{२३} इति शेषः ॥

२४. आ.क.ना.हा-देवताभ्याम् । २५. तं-‘हविर्भ्याम्’ नास्ति । २६. त्रि४-मानुषी भूमिः । ३०

२७. त्रि४-इन्द्रशब्देन । २८. आ.क.ना.हा-‘विधातुम्’ नास्ति । २९. आ.क.ना.हा-तादृशाग्नेः ।

३०. त-प्रथमतो हविः प्रादानेन; म४-प्रथमतो हविः; त्रि४-प्रथमतो हविर्दाने । ३१-३१. आ.क-

यावत्याः; तं-यावतीः यावत्याः; त्रि४-यावतीः यावत्याः । ३२. तं.त्रि४.म४-संबन्धिन्यम् ।

[रात्रमूये अनुमत्यादयो यागाः]

- विधत्ते—“ आग्रयणं भवति हुतावाय । यजमानस्यापराभाराय ” (तैत्रा १.६.१) इति । तस्मिन् संघे स्थितस्यैन्द्राम्नास्योपास्यानेन जयहेतुत्वं दर्शयति— “ देवा वा ओषधीष्वानिमयुः । वा इन्द्राग्नी उदजयताम् । तापेतमैन्द्रामं द्वादशकपालं निरृणुताम् । यद्वैन्द्रामो भवत्युच्चित्वै ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ मासतामान्येन कपालसंख्यां प्रशंसति—“ द्वादशकपालो भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरैर्गो-
५ चास्मा अन्नमवरुन्दे ” (तैत्रा १.६.२) इति । “ वैश्वदेवमन्नं रचिहेतुः ” इत्येतद्दर्शयति— “ वैश्वदेव-
श्वरुमवति । वैश्वदेवं वा अन्नम् । अन्नमेवास्मै स्वदयति ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ प्रथमजस्य जनिष्य-
माणावत्सापेक्षया^{१५} समृद्धिहेतुत्वमित्याह—“ प्रथमजो वरसो दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ तृतीयहविषः सोमदेवतायाः स्वीकारे कारणमाह—“ सौम्यं इयामाकं चरं निर्यपति । सोमो वा अकृष्ट-
पच्यस्य राजा । अकृष्टपच्यमेवास्मै स्वदयति ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ प्रतिग्रहमन्त्रे^{१६} “ सोमाय
१० वासः ’ इति श्रुतिमनुसंधाय^{१७} दक्षिणां प्रशंसति “ वासो दक्षिणा । सौम्यं हि देवताया वासः समृद्धयै ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ “ स्त्रीपुरुषरूपौ देवौ तयाविधदक्षिणां ”^{१८} च प्रशंसति—“ सरस्वत्यै चरं निर्यपति । सरस्वते चरम् । मिथुनो वायवरुन्दे । मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ अत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानामष्टभ्योऽधिकत्वात् यागोप्यप्याधिक्यशङ्काप्रमवाराणायाष्टसंख्यां विधातुं प्रस्तौति—“ एति वा एष यज्ञमुखादद्वयाः । योऽग्नेर्देवताया एति ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ एति
१५ पृथग्भवति अपगच्छनीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेणाग्नेरष्टसंख्यात्मकत्वात्^{१९} तत्संख्याया अपगम एवाग्नि-
सकाशादपगमः । योऽग्नेरपगच्छति स यज्ञमुखाद्यज्ञप्रारम्भादद्वया यज्ञसमाप्तेश्चापगच्छति^{२०} ॥ विधत्ते—
“ अष्टयेतानि हवीन्वि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । तेनैव यज्ञमुखादद्वया अग्नेर्देवतायै
नैति ” (तैत्रा १.६.२) इति । गायत्र्या अग्नेश्च मुखात्त्वेन “सहोत्पत्तवत्क्षणः संबन्धः । तेनैव तेषां”
हविःशब्दवाच्यानां कर्मणामष्टयेनैव^{२१} यज्ञप्रारम्भसमाप्तिभ्यामग्निदेवतायाश्च नापगच्छति ॥

२० अथ^{२२} विधिविवेकसहितो विनियोगसंग्रहः—

“ आदावानुमते तस्य मध्ये नैर्कतमत्र च ।

वीहीत्याद्याद्यथो मन्त्रा विनियोगस्तु वर्णयते ॥ १ ॥

वीहोप नम इत्यग्निप्रदराग्निपु हूयते ।

सहैवाऽऽनुमतेनाष्टौ यागाः प्रथम ईरिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

२५ अथ मीमांसा । चतुर्थाप्यास्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे ।

मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्य प्रक्रियैवयतः ॥

यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः ।

देवनाद्यफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥ ” (जैम्या ४.४.२-२) ॥

३३-३३. तं-वैश्वदेवत्वमन्नरचिहेतुः, त्रिष-वैश्वदेवरूपित्वमन्नरचिहेतुः, ना.म.४.हा-वैश्वदेवत्वमन्नं रचिहेतुः । ३४. त्रिष.ना.म.४-वत्सापेक्षतया । ३५. तं-मन्त्रेषु; त्रिष-प्रतिग्रहे । ३६. आ.इ.उ-श्रुतिमभिम । ३७-३७. आ.क-समृद्धिहेतुत्वेन सरस्वतीसरस्वतौ चरमिथुनदक्षिणाम् । ३८. आ.क.ना. हा-“रष्टवत्संख्या” । ३९. म.४-“गच्छनीत्यर्थः । ४०. तं.त्रिष.म.४-सहोदरत्वम् । ४१. म.४-एतेषाम् । ४२. आ.क.ना.हा-‘एव’ नास्ति । ४३. आ.क.ना.हा-तत्र ।

राजसूये अनुमत्यादयो यागाः]

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो "बह्व्यः इष्टयः श्रुताः—'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' 'नैर्ऋतमेककपालम्' 'आदित्यं चर्हं निर्वपति' 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालम्' (तैसं १.८.१) "इत्यादयः । यथैता इष्टयस्तथा पशवोऽपि श्रुताः—'आदित्यां मह्यं गर्भिणीमा लभते मार्त्तीं पृथिं पष्टौहीम्" (तैसं १.८.१९, तैत्रा १.८.३) इति । मह्यं "मणिगल गले स्तनयुक्तेत्यर्थः" । तस्या अदितिर्देवता । पृथिरल्पतनुस्तस्या मरुतो देवता । यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे मारं वोढुं शक्ति-
भवंति तावद्भयस्का पष्टौही । एवमभिषेचनीयदशपेयादयः" सोमयागाः श्रुताः । तथा बल्मीकवपायां होम
इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः । यथैत इष्टिषुसोमदर्विहोमाश्रतुर्विधा यागरूपा एवमयागरूपा अपि द्वायः
श्रुताः 'पष्टौर्ही दीप्यति', 'अक्षैर्दीप्यति राजन्वं जिनाति', (द्र. मैसं ४.४.६, ७) 'शौभःसोपमाक्यापयते'
(तैत्रा १.७.१०) इत्येवमादयः । तत्र यागा यथा मुख्यास्तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तं, प्रकरणपाठ-
स्थोमयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इत्यत्राऽऽख्यातवापयायां
भावनायां धातुवाच्यो यागः करणम् । राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसामानाधिकरण्येन तत्रामध्ये
भवति । तथा सति राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानात् अनुमत्यादीनां यागानामेव
फलवत्त्वाद्भित्त्वं तत्संनिधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽस्त्वङ्गिन्नुपक्रमात् ।

संघस्योपक्रमो ज्येष्ठो द्वारलोपास सा भवेत् ॥" (जैन्या १०.१.८) ॥

'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिद्विहृतयो बह्व्यो
विहिताः, तास्वारम्भणीयाऽस्ति न वेति संशयः" । दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीनामभ्याङ्गत्वाभावात् सोमयाग-
वत् सर्वासांमङ्गित्वेनोपक्रमसंभवान् तद्द्वारेणाऽऽरम्भणीयाऽस्तीति पूर्वः पक्षः । यत्पद्मिभूता अनुमत्यादयः
तथाप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्यथा प्रधानेष्वग्नेयादिषु आरम्भणीयायाः" पट्टकृत्वोऽनुष्ठानं
प्रसज्येत । अथोच्यते" प्रधानानां पण्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात् तस्यैक आरम्भ इति,
"तद्द्वारलोपासोमदर्विहोमरूपाणांमनेकेयां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वात् "संघस्योपक्रमोऽस्तु, न
चासौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिर्येन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽशाङ्क्येत । अस्ति चात्रापरः सर्वाऽऽरम्भायां यागः ।
'अग्निष्टोमममे ज्योतिष्टोममाहरति' इति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोमस्याऽऽग्नात्तरत्वात् ।
तस्मादनुमत्यादिष्विष्टिवारम्भद्वारलोपात् साऽऽरम्भणीया न भवेत् ॥

अत्रैव तृतीयपादेऽन्यथचिन्तितम्—

"यामो वत्सं समुच्चेयमन्वाहोपेण वा न वा ।

अविरोधात् समुच्चेयं न कायैक्याद्विरोधतः ॥" (जैन्या १०.३.१०) ॥

४४. आ—बह्व्यः । ४५. म४—इत्येवमादयः ४६—४६. तै—मणिगलमननयुक्तेत्यर्थः; म४—

मणिनीत्या । गले स्तनयुक्तेत्यर्थः । ४७. आ.क.ना.हा—'भिषेचनीयादयः । [जैन्या—ज्येष्ठेः ।] ४८. आ. ३०
क.ना.हा—संदेहः । ४९. आ.क.ना.हा—अन्वारम्भणीयायाः । ५०. वि.र.ना—अथोच्येत । ५१. म४—
तद्दत्तना । ५२. आ.क.ना.हा—संघस्योप ।

तैसं ४०

[राजसूये अनुमत्यादयो यागाः]

आम्रयणे धूयते--' वासो दक्षिणा', ' वत्सः प्रथमजो दक्षिणा' (तैसं १.८.१) इति । तदेतत् प्राकृतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात् समुचीयत इति मन्दः^{५१} पूर्वपक्षः । एककार्यत्वेन विरोधित्वात् समुच्चयः किं तु बाध इति राटान्तः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथवा ।

न तद्धर्मत्वतो मैवं साधनत्वप्रयुञ्जिततः ॥ ” (जैन्या १०.३.११) ॥

सन्त्वाहार्यधर्मोऽस्तान् कल्पसूत्रकार उदाहरार--“ दक्षिणसद्व्य उपहर्तव्य इति संप्रेष्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान् यजमान आह दक्षिणत एतेति । तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयं च क्षोदन इति । प्रतिगृहीत उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यति ” (आपधौ ३.४.१-४) इति । सोऽयं धर्मो वासोवत्से न कार्यस्तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् । मैवम् । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनान्विताधनत्वप्रयुक्त्या^{५२} ते धर्मोः^{५३} क्रियन्ते । तत्साधनत्वं वासोवत्सेऽपि समानम् । तस्मादत्रापि सन्ति ते धर्मोः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनासादधौती दक्षिणा मांसदानतः ॥ ” (जैन्या १०.३.१२) ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति, पूर्वन्यायेन तद्धर्मातिदेशात् वत्सेऽपि पाकः स्यादिति चेत् । न । वत्सनादाप्रसङ्गान् । अस्तित्विति चेत् । न । तथा सति मांसदानेन श्रुतहान्यधृतकल्पने प्रसज्येयागाम् । तस्माद्वास्ति^{५४} वत्से पाकः^{५५} ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ वाससोऽस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ।

वैषर्ष्यादप्यराकयत्वात् पाको वाससि नोचितः ॥ ” (जैन्या १०.३.१३) ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मादन्वाहार्यवत् पाकोऽस्तीति चेत् । न^{५६} । ओदनन्वार्थं हि पाकः । न हि वामसः सहस्रधा पच्यमानर्यौदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । नह्युष्णोदकसंबन्धः पाकशब्दार्थः^{५७} किं तु तण्डुलादीनां विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः । न च विकृतिर्वाससोऽस्ति । तस्मादतिदिष्टः^{५८} पाको वाभ्यन्ते ॥

२५ तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अभिघारोऽस्ति नो वाऽत्र शक्यत्वाद्दत्सवाससोः ।

अस्त्यन्वाहार्यवर्मभवं स्वादुताया अक्षंभवात् ॥ ” (जैन्या १०.३.१४) ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

३० “ वासोऽनसी वान्तक्षणातिदेशकरे न वा ।

आयः क्रियानिमित्तत्वात्क्रातिर्वाचिन्त्यतोऽन्तितमः ॥ ” (जैन्या ७.३.२१) ॥

५३. म४-रुटः । ५४. आ.क.ना.हा-अत्रैव । ५५-५५. आ.क.ना.हा-तद्धर्माः । ५६. आ.क.ना.हा-अत्रैव । ५७-५७. आ.क.ना.हा-वत्सपाकः । ५८. जैन्या-‘ वासस्यस्ति ’ । ५८. आ.क.ना.हा-मैवम् । ५९. त्रि४-पाकशब्दस्यार्थः । ६०. म४-तस्मादस्तिवत्यतिदिष्टः ।

राजसूये अनुमत्यादयो यागाः]

‘घासो ददाति’ ‘अनो ददाति’ इति श्रूयते । तत्र यूपशब्दस्य यथा शास्त्रीयच्छेदनतक्षणादि-
क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं तथा घासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका तन्तुवानक्रिया^१ । अनःशब्दस्य वर्धकि-
कर्तृका दारुतक्षणादिक्रिया । तस्माद्घासोऽनःशब्दयोः क्रियातिदेशात्क्रवाद्धानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं
दातव्यमिति चेत् । न । गवाश्वादिशब्दवजातिवाचित्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलभ्य^२ प्रयुज्यमान-
त्वात् क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । घासःशकटादिषु क्रियामुपलभ्यापि^३ जातिमुपलभ्य^४ शब्दं प्रयुञ्जते । ५
तस्माद्घासोऽनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“घर्हिराप्रयणे किञ्चित् प्रसूनं बहुलत्वतः ।

प्राथम्याच्चाग्रिमो भवमलोपात् कांस्यभोजिवत् ॥” (जैन्या १२-२-१९) ॥

पेन्द्राप्रवैश्वदेवघ्रावापृथिव्ययागा आप्रयणेष्टौ सह प्रयुज्यन्ते । तत्रेन्द्राप्रवैश्वदेवयोर्वर्हिर्मात्रं चोदक- १०
प्राप्तं, तत्प्रकृतौ घर्हिर्विदोषस्यानुक्तत्वात् । घ्रावापृथिव्ये तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं घर्हिरतिदिश्यते^५ ।
प्रसूनं पुष्पितं लतशेषाम्मूलात् पुनरुत्पन्नं वा । तत्राऽऽप्रयणे यत्किञ्चिद्घर्हिर्मात्रमाहर्तव्यम्^६ । पेन्द्राप्रवैश्व-
देवयोरनेकयेन प्रथमत्वेन च तदानुगुण्यस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते भूमः—घर्हिरन्तरस्वीकारे घ्रावापृथिव्ये
प्रमाणप्राप्तः प्रसूननियमो लुप्यते । प्रसूनस्वीकारे त्वेन्द्राप्रवैश्वदेवयोर्न किञ्चिल्लुप्यते । तस्मादलोपाय
कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव कर्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनवदमस्ति, गुरोस्तु तस्मास्ति । तयोस्तु सह- १५
भोजने यद्योपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य मतमलोपमितुं कांस्यमाद्रियते तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“घ्रावापृथिव्यस्तन्त्री स्यात् सर्वे वा तन्निर्णोऽग्रिमः ।

प्रेयन्यायात् प्रसूनस्य तन्नित्रत्वापादकरवतः ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात् समाश्रितम् ।

तन्नित्रद्विनियतौ शक्यं नातः सर्वेऽत्र तन्निर्णः ॥” (जैन्या १२-२-२०-२१) ॥

यथा मैत्रारुणप्रेपमन्त्रविकारः पशुसंयन्तोत् पशोस्तन्नित्रत्वमापादयति तथा^७ प्रसूनं घ्रावा-
पृथिव्यसंबन्धित्वात् घ्रावापृथिव्यस्य तन्नित्रत्वमापादयतीति प्राप्ते भूमः—उक्तप्रेपमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः ।
इह तु प्रसूनत्वमतिदिष्टत्वात् तन्नित्रत्वमापादयितुं क्षमम् । न च प्राबल्याभावे कथं तदाश्रयणमिति वाच्यम् ।
पेन्द्राप्रमादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात् । तस्मादेकस्य तन्नित्रत्वनियमाभावात्^८ आश्रयादिवत् २५
सर्वेऽप्यत्र तन्निर्णः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१. क-तन्तुवायक्रिया । २. आ.क.ना.हा-‘मुपलक्ष्य । ३. आ.क.ना.हा-‘मुपलक्ष्यापि ।
४. इ.उ.क.ना.पा.हा-‘मुपलक्ष्य । ५. इ.उ.क.ना.पा.हा-घर्हिः प्रतिदिश्यते । ६. त्रि.अ-कर्तव्यम् । ७.
८. त्रि.अ.म.४ (जैन्या)-प्रसूनत्वम् । ९. त.त्रि.अ.म.४-‘नियमाभावेन ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णम् चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्वावापृथिव्यमेककपालम् ॥ २ ॥

[आग्नेयं सौम्यं मारुतमष्टादश]

आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपति । सौम्यम् । चरुम् । सावित्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । सारस्वतम् । चरुम् । पौष्णम् । चरुम् । मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त—कपालम् । वैश्वदेवीमिति वैश्व—देवीम् । आमिक्षाम् । द्वावापृथिव्यमिति द्वावा—पृथिव्यम् । एककपालमित्येक—कपालम् ॥ २ ॥

[मंत्रे १-१०-१; कृते १-४; कपितं ८-७; शत्रा ५-२-३-१०]

सन्ति तावत् राजसूयान्तर्भाविनि चातुर्मास्यहवीषि; तत्र तावद्वैश्वदेवहवीषि विदधाति—

१०. 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति' इत्यादि ॥ एतानि 'ययासामान्नातमष्टौ' हवीषि निर्वपति । अष्टहविष्कोऽयमेको यागः । एषां च पौष्णान्तानि पञ्च सञ्चराणि वरुणप्रवासादिष्वपि उप-योक्ष्यन्ते । "वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत" (तैत्रा १-६-२) इति ब्राह्मणम् । "ते वा एते त्रिः संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते" (तैत्रा १-६-२) इति च । "अग्नेर्दक्" (द्र.पाभा ४-२-८ वा १) । "सौम्यम् । पूर्ववद्वृषण् (पा ४-२-३०) । तते पयसि दधानयति १५ यत्संवर्तते साऽऽमिक्षा । 'द्वावापृथिव्यम्', इति । "द्वावापृथिवीशुनासीर" (पा ४-२-३२) इति यत् । सर्वेषां यागानामन्य एककपालः ॥

इत्यष्टमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

- प्रथमानुवाके प्रायणीयाद्ब्रह्म उचरभाविन आनुमताद्योऽष्टाविष्टयो नैर्ऋतमन्त्राश्रीकृताः । द्वितीये चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वरूपं हविरष्टकं विधत्ते—'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादश-
२० कपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्वावापृथिव्यमेककपालम्' इति ॥ ऋष्टोऽर्थः । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्यानामानुमवाचनन्तरमावित्वं पाठक्रमप्राप्तमापस्तम्बो विदा-दयति—'एतामिन्द्रहमिष्ट्वा चातुर्मास्यान्पारभते तैः संवत्सरं यजते' (आपश्रौ १८-९-३-४) इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो वैश्वदेवस्य देवकाष्ठौ स एवाऽऽह—'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते' (आपश्रौ ८-१-५) इति, "फाल्गुनां पौर्णमास्यां चर्म्यां वा वैश्वदेवेन यजते" (आपश्रौ ८-१-२) इति
२५ [च] ॥ तस्मिन् वैश्वदेवकर्मणि प्रथमभाविन्यानेयादीनि पञ्च हवींष्युपाह्वयाने प्रशंसति—'वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत । ताः सृष्टा न प्राजायन्त । सोऽभिरकामयत् । अहमिमाः प्रजनयेयमिति । स प्रजापत्ये शुचमदधात् । सोऽशोषत् प्रजामिच्छमानः । तस्मात्तं च प्रजा मुनक्ति यं च न । तातुमौ शोषतः प्रजामिच्छमानौ । तास्वग्निमध्यं यजत् । वा अभिरथैत् । सोमो देवो-दधात् । सविता प्रजनयत् । सारस्वती वाचमदधात् । पूषाऽपोपयत् । ते वा एते त्रिः संवत्सरस्य

१. आ.क.ना.पा-भट्टी यागाः । २. आ.क.ना.हा-पाठशातः । ३. द्वि-प्रथमकर्मणो ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वे]

प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरो वै प्रजापतिः । संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्राजनयत् ”
 (तैसा १.६.२) इति ॥ पुरा कदाचित् प्रजापतिः प्रजाकामः संवत्स्राघनत्वेनेदं वैश्वदेवाख्यं
 कर्मानुष्ठाय तेनैव प्रजा असृजत् । ताश्च मृदाः प्रजा न प्राजायन्त । स्वकीयान्यपत्यानि न लेभिरे । तदानीं
 प्रजापतिस्तथावस्थितः सोऽग्निर्मनस्त्वेवमकामयत् किमित्यपत्परहिता इमाः प्रजा अहं प्रजनयेयमपत्यो-
 त्पादिकाः करिस्थामीति । एवं कामयमानः सोऽग्निः प्रजाः सृष्टवते प्रजापतये शोकमुत्पादितवान् । प्रजा-
 पतिस्तथानां प्रजानामपत्याभाववस्थापत्योत्पादनकामिना बह्विना स्मारितत्वात् प्रजापतौ बह्विः शोकोत्पादक
 उच्यते । सोऽग्निः प्रजापतेः शोकमुत्पाद्य स्वस्थाऽप्यपत्याभावेन प्रजामपत्यरूपामिच्छमानोऽशोचत् । यस्मात्
 पुत्रवान् प्रजापतिः पौत्रमिच्छन्नशोचत् यस्मात् पुत्राभावादग्निरशोचत् इत्स्मात् लोकेऽपि यं पितरमुत्पन्ना
 पुत्ररूपा प्रजा मुनक्ति पाळयति, यं चापत्परहितमनुत्पन्ना प्रजा न पाळयति तावुभावपि पौत्ररूपां पुत्ररूपां
 च प्रजामिच्छन्तौ तदलाभाच्छोचतः । प्रजापतिस्तासु प्रजासु प्रजामपत्यमुत्पादयितुम् इममग्निमप्यसृजद-
 म्यनुज्ञातवान् । अनुज्ञातः सोऽग्निस्ताः प्रजा अप्यैत् प्रासवान् मिथुनभावेन संगतवानित्यर्थः । ततः सोम
 आनेयं रेतस्तासु प्रजासु गर्भभावेन धारितवान् । ततः सविता प्रसवकाले प्राजनयत् प्रजाः । तेष्वपत्येषु
 सरस्वती वाचमृदाभ्यां संभाषितुमभ्यासं कारयामास । ततः संभाषमाणान् बालान् पूषाऽम्पवर्धयत् । ये देवा
 अग्निसोमाद्योऽपत्यपोषा अपत्यपाळकास्त एतेऽग्न्यादयः पूषान्ताः पञ्च देवाः पुष्टिकरत्वेन संवत्सरस्य
 मध्ये चातुर्मास्येषु त्रिः प्रयुज्यन्ते । वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेघाएषु त्रिषु पर्वसु पञ्चानामेतेषामग्निद्यादीनां
 संचारित्वात् । सोऽयं प्रबोगत्रयकालः संवत्सर एव प्रजापतिरूपः । अतः प्रजापतिरूपेण प्रयोगत्रययुक्तेन
 संवत्सरेणैवास्मा अनुष्ठौ प्रजा उत्पादितवान् भवति ॥ पञ्च यागान् प्रशस्य बहं प्रशंसति—“ ताः प्रजा
 जाता महतोऽप्यन् । अस्मानपि न प्रायुक्षतेति । स एतं प्रजापतिर्मरुतं सप्तकपालमपश्यत् । तं निरवपत् ।
 ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत । यन्मारुतो निरुप्यते यश्च कल्प्यै । प्रजानामघाताय ” (तैसा १.६.२)
 इति । एकोनपञ्चाशन्मरुत उत्पन्नास्ताः प्रजा इत्यवन्तः । “केनाऽग्निप्रायेण, अस्मानप्येतरिमन् वैश्वदेव-
 कर्मण्येताः प्रजा न प्रयुक्तवत्य इति । प्रजाभ्योऽकल्पत तासां प्रजानां रक्षणाय समर्थोऽभूत् । अतोऽयं
 षष्ठो यागो यश्च संपूर्णं प्रजानामर्हिसायै च संपद्यते ॥ कपालसंघातं प्रशंसति—“ सप्तकपालो भवति ।
 सप्तारणा वै महतः । गणश एवास्मै विशं कल्पयति ” (तैसा १.६.२) इति । सप्तानां समूह एकैको
 गणः तादृशाश्च गणाः सप्तसंघयाकाः । “तया सप्तसंघयाऽस्मै यजमानाय बहुगणरूपां प्रजां संपादयति ॥
 सप्तमयागे द्रव्यं प्रशंसति—“ स प्रजापतिरशोचत् । याः पूर्वाः प्रजा असृक्षि । महत्स्ता अवधिषुः । २५
 कथमपराः सृजेयेति । तस्य शुष्म आण्डं भूतं निरवर्तत । तद्भ्युदहरत् । तदपोपयत् । तत्प्राजायत् ।
 आण्डस्य वा घृतद्रुपम् । यदाभिक्षा । यद्भ्युदरति । प्रजा एव तद्यजमानः पोषयति ” (तैसा १.६.२) इति ।
 तस्य प्रजापतेः शुष्मो बलमाण्डं भूतम् आण्डवत् । पिण्डाकारं प्राप्य निर्गतं तत् पिण्डीभूतं स्युदहरत्-
 विभ्योर्बृत्तवान् । उदस्य च तत्पोषयित्वा प्रजारूपेणोद्पादयत् । क्षीरपिण्डरूपाया आभिक्षाया आण्डरूपत्वात्
 तद्भ्युदरणेन प्रजापतिवद्यजमानः प्रजाः पोषयति पोषितवान् भवति । अनेनार्थवादेनापूर्वार्थत्वात्
 स्युदरेदिति विधिरुद्धेत्यः ॥ तदीयां देवतां प्रशंसति—“ वैश्वदेवामिक्षा भवति । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः ।

४. म४- शोचतः इत्यन्यन्तरं 'ततः' । ५. आ.ना.हा- 'इमम्' नास्ति । ६. म४-
 अप्यैव एतत् ; त-अध्याह्न एतत् । ७. तं.म४-गर्भत्वेन । ८. तं.म४-उपकारत्वेन एकस्य ।
 ९. आ.ना.हा- 'त्रिषु' नास्ति । १०. इ.उ.तं.म४-प्रजापतिस्वल्पः । ११. तं.म४-तेनाग्नि । १२. आ.
 इ.क.तं.ना.हा-तथा । १३. आ.क.ना.हा-आण्डवत् । १४. आ.क.ना.हा- 'तत्' नास्ति । १५. म४- ३५
 षोपपादयत् ।

[चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्व

- प्रजा एवास्मै प्रजनयति" (तैत्रा १.६.२) इति । बहुभिर्देवैरग्न्यादिभिर्ह्यतप्रकारेणोत्पादितत्वात् प्रजावां वैश्वदेवत्वम् ॥ विभज्योद्धतयोरामिक्षाभागयोर्वाजिनसेचनं विधत्ते—“ वाजिनमानयति । प्रजांस्त्वैव प्रजातासु । रेतो दधाति ” (तैत्रा १.६.२) इति । दधानयनेन “ धनीभूतस्यामिक्षाशब्दवाच्यस्य क्षीरपिण्डस्य प्रजाख्येणाऽऽविर्भावः पूर्वार्थेवादे निरूपितः । अतस्तस्मिन् पिण्डे वाजिनाख्येन क्षीरगतनीरेण सेविते” सति प्रजातासु प्रजासु रेतो धारितं भवति ॥ अष्टमयागदेवतां प्रशंसति—“ धावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता धावापृथिवीभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ” (तैत्रा १.६.२) इति ॥ अत्राऽऽदाबुखरतां पञ्चानां पाठ्यासं क्रमं प्रशंसति—“ देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरव्रीत् । मामग्रे यजत । मया सुवेनासुराज्येभ्येति । मां द्वितीयमिति सोमोऽग्रवीत् । मया राजा जेष्ययेति । मा तृतीयमिति सविता । मया प्रसूता जेष्ययेति । मां चतुर्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं चोऽहं धास्यामीति । मां पञ्चममिति पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्ययेति । तेऽग्निना मुखेनानुत्तानजयन् । सोमेन राजा । सवित्रा प्रसूता । सरस्वतीन्द्रियमदधान् । पूषा प्रतिष्ठाऽऽसीत् । ततो वैश्वदेवा ज्यजयन्त । यदेतानि हवीरपि निरूपयन्ते विजित्ये ” (तैत्रा १.६.२) इति । लोके हि युद्धार्थमुद्यतायां सेनायां केचन शूरा भटा मुखतो “ योद्धं गच्छन्ति” । तेषां युद्धं द्रष्टुं कश्चिद्वाजा स्वामित्वेन संनिधत्ते । केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः स्थित्वा योद्धनपरावृत्तये बलात् प्रेरयन्ति । अन्ये केचन दुन्दुभ्यादिजयघोषेण योद्धानुत्साहं जनयन्ति ।
- १५ अपरा कियत्सपि सेना पुरोगताया युध्यन्त्याः सेनायाः पृष्ठतः सहायत्वेनावतिष्ठते । तानेतान् पञ्चविधभ्यापारानग्न्यादयः क्रमेण स्वीकृतवन्तः । ततो देवानां जयोऽभूत् । अतोऽत्रापि पञ्चहविषां “ निर्वापे ज्योते” भवति ॥ शास्त्रान्तरगतं ‘ उपयपन्ति ’ इति वाक्येन वैश्वदेवादिषु चतस्रु चातुर्मास्यपर्वेषु साधारण्येनोत्तरवेद्युपवापः प्राप्तस्तनुपवापं वैश्वदेवपर्वणि प्रतिषेधति—“ नोत्तरवेदिमुपवपति । पदावो वा उत्तरवेदिः । अज्ञाता इव वेतर्हि पदावः ” (तैत्रा १.६.२) इति । उत्तरवेदिसमीपे तदासिमुद्ध्येत् “ यूषेषु
- २० पशूनां” कन्धेनादुत्तरवेदेः पशुत्वम् । पूर्वोत्तरीया वैश्वदेवस्य प्रजापतिसृष्टिसाधनत्वात् स्रष्टव्यासु प्रजास्वन्तभूतानां पशूनां वैश्वदेवाद्दूर्ध्वमुपत्तिकाळो न त्विदानीमतः पशुरूपोत्तरवेदिनात्रोपवपनीया ॥ घदेवमनुब्राह्मणतानेन वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । ह्यनुवाकेन वैश्वदेवपर्वगतान्याग्नेयादीन्पष्ट हवींषि प्रदास्तामि ॥

अथानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वगतानि विदोषाङ्गानि विधीयन्ते । सत्र चोदकप्राप्तत्वं बर्हिषस्त्रैगुण्यं

- २५ विषत्ते—“ त्रिवृद्बर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथुनम् । उल्वं गर्भो जरायुः । तदेव तन्मिथुनम् ” (तैत्रा १.६.३) इति । मात्रादित्रयं यदस्ति तदेव पुत्रयुक्तत्वात् तन्मिथुनं सार्थकम् । गर्भस्यान्तर्वेष्टनमुल्वं बर्हिर्वेष्टनं जरायुः । गर्भादित्रयं यदस्ति तदेव “ सारभूतेन गर्भेणोपेत्तयात् तन्मिथुनं सफळम् । उल्वजारायोर्द्वैत्वसाम्येन” मिथुनत्वम् । बर्हिषस्त्रैगुण्ये सति ययोवत्-मिथुनद्रवसान्यं संपद्यते ॥ विषत्ते—“ त्रिधा बर्हिः संनद्धं भवति । त्रय इमे लोकाः । पृथ्वेव ३० लोकेषु प्रतिष्ठति ” (तैत्रा १.६.३) इति । प्रकृतौ दग्धमुष्टीनां पृथग्बन्धनं न विहितं पृथ्णकारेण—“ अदित्यै रास्नाऽसीत्सुदग्धमे तितत्य सुसंश्रुता त्वा संमरामीति तस्मिन्निधनानि संश्रुत्य ” (भारद्वा १.३.५) इति प्रसारिते शुक्ले मुष्टीनां संमरणमात्रस्यैवाभिधानात् । इह तु मुष्टिद्रवस्य पृथग्बन्धनं विदोषः ॥ विषत्ते—“ एकया पुनः संनद्धं भवति । एक इष ऋषं लोकाः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रतिष्ठति ”

१६. आ.ना.हा-धनीभूतामिक्षा । १७. आ.क.हा-घेचने सति । १८-१८. तं.म.व-पुष्ट-
३५ मिच्छन्ति । १९-१९. म.व-निर्वापो जयाय । २०-२०. तं-यूषेषु पशुः । इ.उ.म.व-यूषे पशूनाम् ; आ.
क.ना.हा-पशूनाम् । २१. तं-साधनभूतेन । २२. आ.क.ना.हा-सामान्येन ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वे]

(तैत्रा १.६.३) इति । पृथग्बन्धानां त्रयाणां सुधीनां पुनर्मिलित्वा बन्धनं कायम् । चोदकेप्राप्तस्य बन्धनस्य त्रेधा बन्धनेन बाधप्राप्तौ प्रतिप्रसवरूपोऽयं विधिः ॥ चोदकेन सामान्यतः प्रासातां दर्भाणां^{२३} पुष्पितत्वरूपं विशेषमत्र विधत्ते—“प्रसुवो भवन्ति । प्रथमजामेव पुष्टिमवरुद्धे ” (तैत्रा १.६.३) इति । प्रसूनोपेता दर्भाः प्रसुवः ॥ विधत्ते—“प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.६.३) इति ॥ अनूयाजायस्य द्रव्यस्य ग्रहणं विधत्ते—“पृषदाज्यं गृह्णाति । पशवो वै पृषदाज्यम् । पशूनेवावरुद्धे ”^{२४} (तैत्रा १.६.३) इति । दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् ॥ ग्रहणे संख्यां विधत्ते—“पञ्चगृहीतं भवति पाङ्कता हि पशवः ” (तैत्रा १.६.३) इति । सपुच्छपादैः पञ्चभिर्भुक्त्वत्वात् पङ्क्तिच्छन्दःसाध्यत्वाद्वा । पशूनां पाङ्कतत्वम् ॥ मिश्रणे प्रशंसति—“बहुरूपं भवति । बहुरूपा हि पशवः समृद्धयै ” (तैत्रा १.६.३) इति ॥ दधिविन्मूनामाऽयं विन्मूनामनेकरूपत्वाद्बहुरूपत्वम् । गोमहिषादिरूपेण पशवो बहुरूपाः ॥ हविरासादानादूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्थनं विधत्ते—“अग्निं मन्थन्ति । अग्निमुखा वै प्रजापतिः प्रजा अस्मृत । यद्ग्निं मन्थन्ति । अग्निमुखा एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ” (तैत्रा १.६.३) इति । हविःसादानादूर्ध्वं भावित्वमापस्तम्बो दर्शयति—“पञ्च होत्रा यजमानः सर्वाणि हवीरप्यासन्नान्यभिमृशति । पशुवर्धिमन्थयः सामिधेन्यश्च ” (आपश्रौ ८.२.१२-१३) इति । होतृमन्त्राद्वाणे ध्रुयते—“तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात् तेपानादग्निं रज्जायत ” (तैत्रा २.२.९) इति, “स प्रजननादेव प्रजा अस्मृत ” (तैत्रा २.२.९) इति च । तत्राग्नेः प्रथममृष्टत्वात् प्रजानामग्निमुखत्वम् ॥ शाखान्तराभिहितं प्रयजानूयाजसंख्यां हवि^{२५} कृत्वा^{२५} साङ्गं कर्म^{२५} प्रशंसति—“न च प्रयाजा इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ हवीरपि । द्वावाघातौ द्वावाज्यभागौ । त्रिंशत्संपद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् । अक्षं विराट् । विराजैवाज्ञायमवरुद्धे ” (तैत्रा १.६.३) इति । दशाक्षरपादैस्त्रिभिर्भुक्त्वत्स विराट्छन्दसस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ “अष्टंकरणकालं भाज्ये-नैककपालमभिपूरयति ” (आपश्रौ ८.२.१०) इत्यापस्तम्बेन यदुक्तं तदिदं द्वेषा “प्रशस्य विधत्ते—“यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपालं आज्यमानयति । यजमानमेव तेजसा समर्धयति । यजमानो वा एककपालः । पशव आज्यम् । यदेककपालं आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्धयति ” (तैत्रा १.६.३) इति ॥ विशेषान्तरं विधातुं प्रस्तौति—“यदल्पमानयेत् । अल्पा एनं पशवोऽभुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्बह्वानयेत् । बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् ” (तैत्रा १.६.३) इति । भुञ्जन्तः क्षीरदानादिना पालयन्तः, अभुञ्जन्त इति तद्विपर्ययः । पशूनामल्पत्वमपालयित्वा चेत्युभौ दोषौ । यदुत्वं पालयित्वा चेत्युभौ गुणौ ॥ तत्र गुणसंपादनेन^{२६} प्रशंसन् विधत्ते—“बह्वानीयाऽऽविःशृष्टं कुर्यात् । यद्द एवैनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते ” (तैत्रा १.६.३) इति । बह्वान्ये पुरोडाशस्य शृष्टमनिमज्ज्य यथा इदयते^{२७} तथा बह्वान्यमानयेत् । तथा सत्याग्रस्य बहुत्वात् पशूनामल्पत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशशृष्टस्या-ऽऽविर्भूतत्वाद्वापालयित्वात्वमपि न^{२८} भवति । कृत्स्नत्वापि पुरोडाशस्य होमं विधातुं प्रस्तौति—“यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यावयेत् । यजमानस्यावयेत् । उद्गा मायेयजमानः । प्र वा मीयेत् ” (तैत्रा १.६.३) इति । इतरपुरोडाशेषु भक्षणाद्यर्थमवशेष्य किञ्चिदेवावदीयते तद्ब्रह्मप्यवदानेन^{२९} यजमानस्यावयवदिशेत्, अथ घोन्मचो भवेत्, यद्वा प्रमीयेत् ॥ कृत्स्नहोमं विधत्ते—“सहृदेव होतव्यः । सहृदिव हि सुवर्गो लोकः ” (तैत्रा १.६.३) इति । सहृदेव कृत्स्न एव । स्वर्गलोकस्य सहृत्वं अलक्षितत्वम् ॥ एककपाले पूर्वमानीतस्य बह्वान्यस्य होमं विधत्ते—“हुत्वाऽभिहुदोति यजमानमेव सुवर्गं

२३. इ.उ-‘दर्भाणाम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘गुटीनाम्’ । २४. तं-विधाय । २५-२५. पा-योगकर्म; हा-यागम् । २६. तं-प्रशंसन्, म४-प्रशंसति । २७. तं-गुणद्वयसंपादने; म४-गुणद्वयं वेदनेन । २८. २८. क.तं.ना.म४-‘तथा’ इत्यस्यानन्तरं ‘तावत्’ २९. तं.म४-भविष्यति ।

[चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपथे

- लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्धयति ” (तैत्रा १.६.३) इति । आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादित्यर्थः ॥ चोदकप्राप्तेनाऽऽहवनीयहोमेनैककपालं^{३०} प्रदासति—“ यजमानो वा एककपालः । सुवर्गो लोक आहवनीयः । यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ” (तैत्रा १.६.३) इति ॥ कयाचिदुपपत्त्या पुरोडाशास्य चोदकप्राप्तं सुचा^{३१} होममरोध हस्तेन होमः प्रसक्तत्वं वारयितुं सुचा होमस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते—“ यद्वस्तेन जुहुयात् । सुवर्गोलोकाद्यजमानमवविषेत् । सुचा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” (तैत्रा १.६.३) इति । अविष्येत् प्रत्यावयेत् । पुरोडाशो येन संनिवेशेन पात्रेऽवस्थितस्तेनैव संनिवेशेनाग्नौ तस्य स्थितिः शाखान्तरे विहिता । सुचा ह्यमानस्त्ववाहसुखो वद्भौ पतेदतस्तद्विधिविरोधं परिहर्तुं हस्तेन होतव्यमित्येषा मन्दानामुपपत्तिः ॥ हुतस्य पुरोडाशास्य नैश्वस्यं विधातुं प्रतीति—“ यस्माद् पथेत । देवलोकात्मभिजयेत् । यदक्षिणा पितृलोकम् । यत्प्रत्यक् । रक्षांसि यज्ञं हन्युः । मनुष्यलोकमभिजयेत् ” (तैत्रा १.६.३) इति । यद्यपि लोकादिजयो न स्वरूपेण दोषस्तथाप्यधिकफलभावनायां सर्वा तावन्मात्रत्वं दोष एव ॥ विधत्ते—“ प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै प्रतिष्ठित्वं छावापृथिवी अनु प्रतिष्ठितः । छावापृथिवी प्रतवः । ऋत्नं यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः । तस्मात् प्रतिष्ठितो होतव्यः ” (तैत्रा १.६.३) इति ।
- १० प्रागादिदिक्षु पतनपरिहारेण होमस्थान एव प्रतिष्ठितो निश्चलो यथा भवति तथा होतव्यः । ऋतव हत्यादिष्वनु प्रतिष्ठित्वन्तीत्यादिकं द्रष्टव्यम् । तस्मादिति पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं कृत्स्नहोमादिकमापस्तम्बेन स्पष्टमुदाहृतम्—“ उपांशु प्रचरति । सर्वहुतमपर्यावर्तयन्नु^{३२} प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात् ” (आपश्रौ ६.२९.१९-३०.१) इति । सुचा होमेऽप्यपर्यावृत्तिं संप्रदायवदित्वा एव संपादयन्ति-शिक्ष्ये पुरोडाशमवस्थाप्य वामहस्तेन शिखाग्रं धत्वा दक्षिणहस्तेन सुचमधस्ताद्धारयित्वा तथा सुचा होमं कुर्यात् वामहस्तेन शिख्यमीपयुद्धस्य वद्धौ स्थापयेदिति ॥ वैश्वदेव्यामिक्षाया निःसृतं वाजिनशब्दाभिधेयं यज्ञीरं तस्य वाजिसंश्रकान्^{३३} अग्निवायुसूर्यान् देवानुद्दिश्य थागं विधत्ते—“ वाजिनो यजति । अग्निर्वायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः । तानेव तद्यजति । अथो खव्याहुः । छन्दांसि वै वाजिन इति । तान्येव तद्यजति ” (तैत्रा १.६.३) इति ॥ तस्य यागस्य कालं विधातुं प्रतीति—“ ऋत्सामो वा इन्द्रस्य हरी सोमपातौ । तयोः परिधय आपानम् । वाजिनं भागधेयम् । यदप्रहृत्य परिधीन्जुहुयात् । अन्तराधानाम्यां घासं प्रयच्छेत् ” (तैत्रा १.६.३) इति । हरी अश्वौ तयोर्ध्वंशीकरणाय मुखे प्रक्षिप्तो लोहविशेष आपानम् । अन्तर्मुखमप्येऽ-
- २० वस्थितमाधानं ययोस्तावन्तराधानौ । हस्तेन मुखे प्रक्षिप्यमाणः साज्यशर्करमुद्गादिपिण्डो घातस्तृणविशेषो वा । नद्यापानेऽन्तरवस्थिते सति घातो भक्षयितुं शक्यः ॥ विधत्ते—“ प्रहृत्य परिधीन् जुहोति । निराभानाम्यामेव घासं प्रयच्छति ” (तैत्रा १.६.३) इति । परिधीनामग्नौ प्रहारेणाऽऽधानस्यापनीतत्वाद्घातो भक्षयितुं शक्यते । सोऽयं^{३४} काल आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ परिधीन् प्रहृत्य सन्त्यावान्तं कृत्वा वाजिनपात्रं^{३५} अपस्तीयोन्ववेदिं बाँहैरनुविषिञ्चन् वाजिनं गुह्णाति । नामिधारयति ” (आपश्रौ ८.३.६-७) इति ॥ तत्र पात्रे प्रदण्डकाले पात्रस्यामिष्णुणेनाधोवस्थितस्य बाँहैर्पो विशेषेण सेचनं विधत्ते—“ बाँहैर्वि विषिञ्चन् वाजिनमालयति । प्रजा वै बाँहैः । रेतो वाजिनम् । प्रजास्त्वेव रेतो दधाति ” (तैत्रा १.६.३) इति ॥ सोमवत् परस्परपहवपूर्वकं^{३६} भक्षणमप्राप्तत्वादिह विधत्ते—“ समुपहृत्य भक्षयन्ति । पृतत्सोमपीया ष्येते । अथो भारमन्त्रेण रेतो दधते ” (तैत्रा १.६.३) इति । वाजिनयागस्य सांनान्यविकृतित्वेऽपि

३०

३०. क. पा. हा-“नीयेनैककपालम् । ३१. म य-सुचादेः । ३२. तं-प्रतिष्ठितम् । ३३. आ.

क. ना. हा-“अग्निवायुसूर्यान्” नास्ति । ३४. म य-प्रकारः । ३५. इ. उ. क. ना. पा. हा-वाजिनपात्रम् ।

३६. म य-परस्परपहवान्पूर्वकम् ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्व]

सांन्यायवदिष्टाभक्षणं न कर्तव्यं किं तु सोमवद्रक्षयेत् । एतदेव वाजिनभक्षणं सोमपीथः सोमपानं
येषामृत्विजां त एतत्सोमपीथाः ॥ वाजिनभक्षणे यजमानस्य "चरमभक्षणं विधत्ते—“ यजमान उत्तमो
भक्षयति । पशवो वै वाजिनम् । यजमानं एव पशून् प्रतिष्ठापयन्ति ” (तैत्ति १.६.३) इति । एतस्मिन्
वैश्वदेवकर्मणि मन्त्रे विशेषाभावात् मन्त्रकाण्डे प्रधानविधय एवाऽऽग्नाताः, अतो नास्ति विनियोगसंग्रहः ॥

अथ मीमांसा ॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्तान्नेयाद्यष्टकान्तिमे (के) ।

वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥

नामत्वे रूपराहित्याद्विधिगुणता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वे देवास्तु सप्तसु ॥

अनूयाष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविधित्वेऽप्यर्पवत् स्यात्प्राम प्राक्प्रवणादियु ॥

इत्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निवृत्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्युत्पन्नश्लिष्टतः ॥ ” (जैम्या १.४.२७-३०) ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पवाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीयंश्चेति । तेषु प्रथमे
पर्वणि अष्टौ यागा विहिताः—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं १५
सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां चावागृथिग्यमेककपालम् ” (तैत्ति १.८.२)
इति । तेषामष्टानां संनिधाविदमग्नायते—“ वैश्वदेवेन यजेत ” (आपश्रौ ८.१.५) इति । तत्राऽऽग्ने-
यादीन् यजेत, इत्यनूय वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामिक्षायां विश्वे
देवाः प्राहास्तथाऽप्याग्नेयादियु सप्तसु यागेष्वभास्तत्वाद्भिधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि
गत्वभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्ब्रह्म्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र २०
स्वरूपासंभवाच्चतुर्थमाणो विधिरनर्धकः स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते द्रुमः—उत्पत्तिवार्यैर्विहिताने-
यादीनष्टौ यागान् यजेत इत्यनूयाष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्णयते । न च विधित्वाभावेऽपि
नामोपदेशवैयर्थ्यं “ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत ” (आपश्रौ ८.१.५) इत्यादियु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां
संघस्य व्यवहृतं गत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तमूता निवृत्तिर्द्विधा” आमिक्षायागे विश्वेरां देवानामिग्य-
मानतया तत्सद्वचरितानां सर्वेषां छत्रिन्प्रायेण वैश्वदेवत्वम् । अथ वा विश्वे देवा अष्टानां कर्तार इति वैश्व- २५

३७. म४—चरमभावित्वम् । ३८. तं—गणः । ३९. तं म४—अष्टानां यागानाम् । ४०. म४—

आग्नेयादीन् यागान् । ४१. इ.क.उ.पा.हा—“फिशेषाः, म४—“किर्द्विधा ।

तैष ४१

[चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्व

देवत्वम् । तथा च ब्राह्मणम्—“ यद्विश्वे देवाः समयन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम् ” (तैत्रा १.४.१०) इति । देवताविकल्पस्तु समानयत्तवाभावात् युज्यते । “अग्न्यादय उत्पत्तिश्चिष्टत्वात्” प्रबला “विश्वे देवा अनुत्पन्नश्चिष्टत्वाद्दुर्बलाः” । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम्-^{५३} ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

“ गुणनामत्वसंदेहादग्रमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥ ” (जैम्या १.४.३१) ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥

आमिक्षोत्पत्तिश्चिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्येत् कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥ ” (जैम्या २.२.२४-२५) ॥

“ तत्रे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् ” (द्र. जैसू-शामा ४.१.२२)

इति श्रूयते । घनीभूतः पयःपिण्ड^{५४} आमिक्षा^{५५} तज्जलं वाजिनम्^{५६} । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्यभाजो ये^{५७} विश्वे

१५ देवा उच्यताः “ते वाजिभ्य इत्यनेनानुद्यन्ते । वाजोन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिन-
द्रव्यरूपो गुणो विधीयते । तद्य द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते द्रमः—उत्पत्ति-
शिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणावस्त्वे वैश्वदेवयागो वाजिनद्रव्यस्य “उत्पत्तिश्चिष्टस्य प्रवेशाभावात्” वाजिनशब्दो
वाजिनान्दार्थस्य देवतान्तरतामापादयति । ततो द्रव्यदेवताक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मान्तरम् ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

२० “ आमिक्षा वाजिनं “च स्याद्दधानीतिः प्रयोजकम्” ।

उताऽऽमिक्षैव सामर्थ्ये दृयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमः ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान् मन्त्रतो रसात् ।

प्रयोजिकैश्च प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥ ” (जैम्या ४.१.१८-१९) ॥

इदमग्न्यायते—“ तत्रे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् ” (द्र. जैसू-

२५ शामा ४.१.२२) इति । “तत्रपयसि दधिप्रक्षेपाद्मामिक्षाद्रव्ये यथा निष्पद्यते तथा वाजिनद्रव्यमपीति

४२-४२. क.पां.हा-‘ अग्न्यादय... कर्मनामधेयम् ’ नास्ति । ४३. तं-उत्पत्तिविशिष्टत्वात् ।

४४-४४. म४-‘ विश्वे... दुर्बलाः ’ नास्ति । ४५. तं-उत्पत्त्या अवधिः । ४६. (जैमिनीयन्यायमालापाठ-

मनुयुल्य स्वीहनः पाठः) ; आ.द.उ.क.तं.ना.पा.म.४.हा-पिण्डः । ४७-४७. आ.क.ना.हा-वाजिनं जलम् ।

४८. आ.क.ना.हा-यागे । ४९. आ.क.ना.हा-ते च । ५०-५०. धा.पा-उत्पत्तिविशिष्टताया अवकाशा-

३० भावात् ; उ-उत्पत्तिश्चिष्टस्य अवकाशाभावात् ; क.ना.हा.उत्पत्तिविशिष्टता अवकाशाभावात् । ५१. तं.म४-

या । ५२. आ.ना.हा-प्रयोजिका । ५३. आ.क.ना.म४.हा-तत्र पयसि ।

[चातुर्मास्येषु वैश्वदेववर्षे

देवत्वम् । तथा च ब्राह्मणम्—^{११} "यद्विश्वे देवाः समयेजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्"^{१२} (तैत्ति १-४-१०) इति । देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावात्तत्र युगपते । ^{१३} "अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्"^{१४} प्रबला ^{१५} "विश्वे देवा" अनुत्पत्तिशिष्टत्वाद्दुर्बलाः ^{१६} । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ^{१७} ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

"गुणनामत्वसंदेहादप्रना चोदनेति चेत् ।
नोवतन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥" (जैम्या १-४-३१) ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिम्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्येत् कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥" (जैम्या २-२-२४-२५) ॥

"तस्मै पयसि दप्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्" (द्र. जैम्-शामा ४-१-२२)

इति श्रूयते । धनीभूतः पयःपिण्ड^{१८} आमिक्षा ^{१९} तज्जलं वाजिनम् ^{२०} । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्यभाजो ये^{२१} विश्वे

२५ देवा उक्ताः^{२२} ते वाजिम्य इत्यनेनानुद्यन्ते । वाजोक्षमामिक्षारूपमेषामस्तीति वक्षिष्यते । ताननूय वाजिन-

द्रव्यरूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयतां विकल्प्यतां चेति प्राप्ते प्रमः—उत्पत्ति-

शिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणावस्तुदे वैश्वदेवयोगे वाजिनद्रव्यस्य ^{२३} उत्वत्पत्तिशिष्टस्य प्रवेशाभावात् ^{२४} वाजिनशब्दो

वाजिनशब्दायस्य देवत्वान्तरतामापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मान्तरम् ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

२० "आमिक्षा वाजिनं ^{२५} च स्याद्दप्यानीतेः प्रयोजकम्"^{२६} ।

उताऽऽमिक्षैव सामर्प्यं द्वयोस्तुल्यं ततोऽग्निमः ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दात् मन्त्रतो रतात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥" (जैम्या ४-१-१८-१९) ॥

इदमग्न्यायते— "तस्मै पयसि दप्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्" (द्र. जैम्-

२५ शामा ४-१-२२) इति । ^{२७} तत्रपयसि दपिमक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते तथा वाजिनद्रव्यमपीति

४२-४२, क.पां.हा- 'अग्न्यादय... कर्मनामधेयम्' नास्ति । ४३, तं-उत्पत्तिविशिष्टत्वात् । ४४-४४, म४- 'विश्वे... दुर्बलाः' नास्ति । ४५, तं-उत्पन्ना अविति । ४६, (जैमिनीयन्यायमालापाठ-मनुष्यस्य स्वीकृतः पाठः); आ.इ.उ.क.ते.ना.पा.म.४.हा-पिण्डः । ४७-४७, आ.क.ना.हा-वाजिनं जलम् । ४८, आ.क.ना.हा-योगे । ४९, आ.क.ना.हा-ते च । ५०-५०, आ.पा-उत्पत्तिशिष्टताया अवकाशा-भावात्; उ-उत्पत्तिशिष्टस्य अवकाशाभावात्; क.ना.हा.उत्पत्तिशिष्टताया अवकाशाभावात् । ५१, तं,म४-वा । ५२, आ.ना.हा-प्रयोजिका । ५३, आ.क.ना.म४,हा-तत्र पयसि ।

चानुमांस्येषु वैश्वदेवपर्व]

दधानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव । तस्मादुभयमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते द्युमः—
न द्रव्यान्तरमामिक्षा, किं तु पय एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते । यस्मिन् पयसि दधिप्रक्षेपः साऽऽमिक्षेति
तच्छब्देन पयः परामृश्यते । आमिक्षायामो पुरोनुवाक्यायामप्येवमानातम्—“ जुपन्तां युज्यं पयः ”
(अंसं ६५२-१०, तैसं २४-१४) इति । पयोरसश्च मधुर आमिक्षायामनुवर्तते, न तु वाजिने । ततः
प्राधान्येन पयसो “घनीभावं कर्तुं”^{५५} दधानीतमित्यामिक्षैव प्रयोजिका । अनुनिष्पाद्येव वाजिनं
न तु प्रयोजकम् ॥

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेषां सोमशब्दतः ।

आयो मैवं हविःसाम्यात् सोमशब्दः प्रशक्तये ॥ ” (जैन्या ८२०१) ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः—“ सुराग्रहान् गृह्णाति ” (आपश्रौ १९०२) इत्यादिना ।

चानुमांस्येषु वाजिनयागः श्रुतः—“ वाजिन्यो वाजिनम् ” इति । तत्रोभयत्र सोमस्य “विध्यन्तः कार्यः”^{५६} । १०

कुतः ? “ सोमो वै वाजिनं सुरा सोमः ” (द्र. जैस्-शाभा ८२०१) इति धाजिने सुरायां च सोमशब्दप्रयो-

गात् । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद् धर्मानतिदिशतीति चेत् । मैवम् । पृष्टिकहविःसाम्यात् । ओपधिविकृतं

सुरा, सानात्पविकृतं वाजिनम् । तस्मादैष्टिको विध्यन्तः । सोमशब्दस्यैवादागतत्वाग्निहोत्रादिनामवद-

तिदेशकः । यदि धाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाच्चास्ति धर्मापेक्षा तर्ह्येतस्मिन्क्षेत्रे कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ द्वयोर्दध्नोऽय पयस आमिक्षायां द्विजत्वतः ।

द्वयोर्दध्नो घनत्वेन प्राधान्यात् पयसो भवेत् ॥ ” (जैन्या ८२०४) ॥

“ तसे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ” (द्र. जैस्-शाभा ४१२२) इति

“श्रुतायामामिक्षायां”^{५७} सर्वाव्यगतयोः “दधिपयसोः”^{५८} धर्मः कार्यः^{५९}, आमिक्षाया उभयजन्यत्वादित्येकः

पक्षः । घनत्वस्याऽऽधिक्याद्दधिधर्मो इति द्वितीयः पक्षः । पयस्यामिक्षामुत्पादयितुं सहकारित्वेन दधानीयते । २०

ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्वर्मे एव न्याय्यः ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाध्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

५४-५४. द.उ.तं४-घनीभावावस्थां जनयितुम् । ५५-५५. तं-विध्यन्तरं कार्यम् । ५६. तं.म४-

विहना । ५७-५७. आ.क.ना.हा-श्रुताया आमिक्षाया । ५८. आ.क.ना.हा-ध्ययागीययोः । २५

५९-५९. आ.क.ना.हा-धर्मोः कार्याः; तं-धर्मः, कृतः ।

[चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासपर्यं

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालं

ऐन्द्राग्रमित्येन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । मारुतीम् । आमिक्षाम् । वारुणीम् ।
आमिक्षाम् । कायम् । एककपालमित्येक-कपालम् ।

अथ वरुणप्रघासहवीषि विदधाति—' ऐन्द्राग्रम् ' इत्यादि ॥ एतानि चत्वारि हवीषि
५ पञ्चसंचरातिरितानि । " एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीषि । अथैव ऐन्द्राग्रो भवति " (तैत्रा १-६-४)
इत्यादि ब्राह्मणम् । तेन संचरैः सह नव भवन्ति । को देवता अस्य 'कायम् । " कस्येत् " (पा ४-२-२५) इतीत्त्वम् । कः प्रजापतिः ॥

द्वितीये वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्वोक्तं, तृतीये वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्वोच्यते ॥

ऐन्द्राग्रमिति ॥ तत्र विशेषहवीषि चत्वारि विधत्ते— ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां

१० वारुणीमामिक्षां-कायमेककपालम्' इति । निब्रवीतीति । पूर्वानुवाकादनुवर्तते ॥ तानेतान् वरुणप्रघासान्
विधातुं प्रस्तौति— " प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा अस्तजत् । ता एनमस्मभ्यन्त्यत् । ता अस्मादपाकामत् ।
ता वरुणो भूत्वा प्रजा वरुणेनमाह्वयत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः । प्रजापतिं पुनश्चाधावन् नाथमिच्छमानाः ।
स एतान् प्रजापतिं वरुणप्रघासानपश्यत् । तान्निरत्वपत् । तैर्वै स प्रजा वरुणप्रासादमुञ्चत् " (तैत्रा १-६-४)
इति । सविता भूत्वोत्सादको भूत्वा । अयमभ्यन्तावशां कृतवत्यः । वरुणो भूत्वा 'अपक्रमगन्निवारको

१५ भूत्वा' वरुणेन वरुणपाद्यरूपेण जलोदररोगेण । नाथं स्वामिनं रोगशान्तिप्रदम् । वरुणप्रघासानेतद्ब्राम्हणान्
यागविशेषान् ॥ इदानीं विधत्ते— " यद्वरुणप्रघासा निरुप्यन्ते । प्रजानामवरुणप्राहाय " (तैत्रा १-६-४)
इति । अस्य पर्वणः कालमापस्तम्बो दर्शयति— " ततश्चतुर्षु मासेष्व्याघादयोः आवर्ष्यां वोदवसाय वरुण-
प्रघासैर्वैजेत " (आपश्रौ ८-५-१) इति । उदवसाय पूर्वदेशान्निर्गम्य ॥ अस्मिन् वरुणप्रघासपर्वणि
द्वितीयां वेदिं विधातुं प्रस्तौति— " तासां दक्षिणो बाहुर्न्यक्त आसीन् । सन्यः प्रसृतः । स एतां द्वितीयां

२० दक्षिणतो वेदिमुदहन् । ततो वै स प्रजानां दक्षिणं बाहुं प्रासारयत् " (तैत्रा १-६-४) इति । तासां
प्रजानां न्यक्तः शीतवातरोगेण । नितरां संकुचितः, वेदिमुदहन् वेदेरुद्गमनं कृतवान् ॥ विधत्ते— " यद्द्वितीयां
दक्षिणतो वेदिमुदहन्ति । प्रजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं बाहुं प्रासारयति । तस्माच्चातुर्मास्यग्यमुष्मिल्लोक
उभयायाहुः । यज्ञाभिव्रित्तं ह्यस्य " (तैत्रा १-६-४) इति । दक्षिणतश्चोदकमासायाः वेदेर्दक्षिणभागे
यस्माच्चातुर्मास्येषु वेदिद्वयमस्ति तस्मात्तद्याजी स्वर्गं बाहुद्वयोपेतो भवति । यद्यपि सर्वेषां बाहुद्वयमस्ति

२५ तथाऽप्येक एव बाहुस्तेषां सामर्थापेतः । अत एवाऽऽम्नातम्— " तस्माद्दक्षिणोऽर्धे आरमनो
वीर्थापत्तः " (तैसं १-७-६) इति । अस्य तु बाहुद्वयमपि सामर्थापितयोपेतमिति विशेषः ।
तदेतदस्य यज्ञाभिव्रित्तमनेन यज्ञेन संपादितम् ॥ उभयोर्वैद्योर्मध्ये प्रयोदशाहुलिपरिमितं न्यवधानं
विधत्ते— " पृथमाग्नेदी असंभिन्ने भवतः । तस्मात् पृथमात्रं न्यरसौ " (तैत्रा १-६-४) इति ।
यस्माद्देवोरेवतं न्यवधानं तस्माद्धोकेऽपि वामदक्षिणावसौ पृथमागौ । यद्वा—पृथमात्रं प्रयोदशाहुल-

३० १-१. आ.क.ना.हा—'अपक्र...भूत्वा' नास्ति । २. आ.क.ना.हा—रोगशान्तये । ३. मय-
वातरोगेण । ४. आ.क.ना.हा—'तु' नास्ति ।

चातुर्मास्येषु वरुणप्रधासपर्व]

परिमाणं यथा भवति तथा विभवतौ दृश्येते ॥ विधत्ते—“ उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरवेदिः । पशून्वेवावरुन्दे । अथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै ” (तैत्रि १.६.४) । यज्ञपरुषो यज्ञावयवस्यानन्तरित्या अन्तरायाभावायम् । उत्तरवेदेरभावे तद्गो यज्ञावयवोऽन्तरितः स्यात् ॥ वैश्वदेवर्षेण्युक्त्वानाम् ‘आग्नेयमष्टाकपालम्’, इत्यादीनां पञ्चदशिकां ब्राह्मणमनुब्राह्मणं चात्राप्यतिदिशति—“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीरपि ” (तैत्रि १.६.४) इति । आग्नेयादीनां पञ्चानां विधायकं पूर्वंस्मिन् पर्वणि यद्ब्राह्मणमेतद्देवास्मिन् पर्वणि ब्राह्मणं विधायकं येषां पञ्चानां तानि एतद्ब्राह्मणानि । अत्रापि तथैवाऽऽदौ पञ्च हवींष्यनुविष्टेदित्यर्थः ॥ मुख्यब्राह्मणे प्रथमं विहितस्यैन्द्राग्रस्यातिदिष्टपञ्चदशिविरानन्तर्यं विधत्ते—“ अर्थेप ऐन्द्राग्रो भवति ” (तैत्रि १.६.४) इति ॥ तस्मिन् यागे धृतौ देवौ प्रशंसति—“ प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यद्विन्द्राग्रौ । यद्विन्द्राग्रो भवति । प्राणापानावेवावरुन्दे । ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यद्विन्द्राग्रौ । यद्विन्द्राग्रो भवति । ओजो बलमेवावरुन्दे ” (तैत्रि १.६.४) इति । ओजो मानस उत्साहो बलं शारीर-मिति विशेषः ॥ मुख्यब्राह्मणविहितमामिक्षायागमनूय तदेवतत्कवेव’ “मेपीमेपौ यवमयौ” विधत्ते—“ मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेपी च मेपश्च भवतः । मिथुना एव प्रजा वरुणपानान्मुञ्चति ” (तैत्रि १.६.४) इति । मारुत्यामिक्षा भवति मेपी च, -वारुण्यामिक्षा भवति, मेपश्चेति तत्तत्साहित्याभिधानार्थं चकारौ । स्त्रीपुरुषरूपयोर्मैपीमेपयोरनुष्ठानेन मिथुनात्मिकाः प्रजा रोगान्मुञ्चता भवन्ति ॥ मेपी-मेपयोर्गुणविशेषे विधत्ते—“ लोमशौ भवतो मेप्यवाय ” (तैत्रि १.६.४) इति । एतथा सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“ उर्णाभिर्मेपप्रतिकृती लोमशौ कुरुतः ” (आपश्मौ ८.६.११) इति । तयोर्मैपीमेपयोः पुरतः शमीपर्णस्थापनं विधत्ते—“ शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाऽऽभ्यामपि यच्छति ” (तैत्रि १.६.४) इति । घासमपीत्यन्वयः ॥ शमीपर्णानां शताधिकसंख्यां “विधानुं प्रस्तौति”-“ प्रजापतिमघ्रायं नोपानमत् । स एतेन शतैभ्येन हविषाऽष्टाघमवारुन्दे । यत्परःशतानि शमीपर्णानि भवन्ति । अष्टाघस्यावरुन्द्यै ” (तैत्रि १.६.४) इति । अतुं योग्यं शाक्यादिजन्यं घद्वं तत्प्रजापतिने प्राप्नोत् । स च प्रजापतिरेतेन शमीवृक्षजन्येन शतसंख्यायुक्तेन घासमुद्देन दीपितेऽग्नौ हुतेन हविषा तदष्टाघं संपादितवान् । अतः परःशतानि शताधिकसंख्याकानि पर्णान्युपवपेत् ॥ तत्र करीरोद्गापं’ विधानुं प्रस्तौति—“ सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं प्यावयति ” (तैत्रि १.६.४) इति । करीरामाकान्यद्ग्राणि सोमवह्नीसदृशावन् सौम्यानि । आहुतिरपि सोमसंबन्धिनी वृष्टिहेतुः ॥ विधत्ते—“ वाकरीराणि भवन्ति । सौम्यैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमचरुन्दे ” (तैत्रि १.६.४) इति । करीरान्देन ‘वाकरीरफलाभ्यन्त इति केचित् । तानि शमीपर्णान्दृष्ट्वावोपचारोण तयोः पुरतः उपवपेत् । तथा च सूत्रकारः—“ अथाऽऽभ्यां शमीपर्णवरीराण्युपवपति परःशतानि परःसदृशाणि च ” (आपश्मौ ८.६.११) इति ॥ नवमं यागं प्रशंसति—“ काय एककपालो भवति । प्रजानां कुर्याप ” (तैत्रि १.६.४) इति । सुखिस्वायेरयर्थः । कायः प्रजापतिदेवताकः ॥ दीपपात्रमदृशानि यवविष्टनिर्मितानि पात्राणि विधत्ते—

५-५. आ.क.तां.ना.पा.हा-‘प्रथमं’ नास्ति । ६. म४-तदेवताक्योः, तं तदेवताक्यो परमौ । ३०

७-७. म४-यवमयमेपीमेपी । ८-८. तं. म४-विधत्ते । ९. आ.क.ना.हा-संख्यानि । १०. तं-अहुरीरोद्गापम्; म४-अहुरीरोत्पादनम् । ११. तं.म.४-सज्जैरफला ।

[चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासपर्व]

- “प्रतिपूर्वैः करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति । एकमतिरिषत्म् । जनिष्यमाणा एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति ” (तैमा १-६-४) इति । दधिसिक्ता यवसक्तवः करम्भः । यज्ञमानस्य शृङ्गे यावन्तः पुरषा मनुष्यास्तत्संख्यया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अत एव सूत्रकार आह—
- “आमपेपाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति । यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानि ” (शापथौ ८-५-४०-४१) इति ॥
- तदेवमनुप्राहणगतेनानुवाकेन वरुणप्रघासादिविधयो देवताप्रशंसाश्रोक्ताः । अधानुवाकान्तरेण
- १२ “हविरासादनादिप्रयोगा उच्यन्ते”^{१२} । तत्र वेदिद्वये हविःसादनमवस्था^{१३} विधत्ते— “उत्तरस्यां पेद्यामन्यानि हवीरपि सादयति । दक्षिणायां मास्तीम् । अपपुरमेवैनां युनक्ति । अथो भोज एवाऽऽसामव-
हरति । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच विशोऽन्यतोऽपक्रमिणीः” (तैमा १-६-५) इति । मारुत्या आमिक्षाया
- १० अन्यान्वाग्नेयादीन्त्यष्टौ हवीरपि । मरुतो देवानां मध्ये विशः । अतो मारुत्याः पृथग्वेदिसादनादेना विशोऽप-
पुरमेव युनक्ति अपक्रमणमेव प्रापयति । पुरो गमनमपपुरम्, भूत्वाद्येन बहुविधहविर्यहनयोग्या भूमि-
रुच्यते । मा चोत्तरगतां वेदिस्तस्या अपगमनं यथा भवति तथा मरुद्रूपा एना विशो वेद्यन्तरे योजितवान्
भवति । किं चाऽऽसां विशामोजो यत्नमवहरत्येव न्यङ्करोत्येव । यस्माद्द्विशां न्यङ्कारस्तस्मात्^{१४} ब्राह्मणात्
क्षत्रियात्^{१५} चेमा विशोऽन्यतो प्रामान्तरे^{१६} वाटिकान्तरे वाऽपक्रामन्ति ॥ प्रचारपौर्वापर्यं पाटनैव प्राप्तं
प्रशंसति—“मारुत्या पूर्वया प्रचरति । अनृतमेवावयजते । वरुण्योत्तरया । अन्तत एव वरुणमवयजते ”
(तैमा १-६-५) इति । मारुत्या आमिक्षायाः प्रथमप्रचारेणानृतमयथाशास्त्रार्थानुष्ठानेन दोषमवयजते
विनाशयति । वरुण्या आमिक्षाया उत्तरकाञ्चीनप्रचारेण वरुणं वरुणपाशरूपं अलोदरोगमन्तत एवावयजते
सर्वथैव विनाशयति ॥ प्रचारात् प्राचीनेष्वङ्गेषु पूर्वोक्तपौर्वापर्यवैपरीत्यं विधत्ते—“यदेवाध्वर्युः करोति ।
तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्माद्यदेवान् करोति । तापापीयान् करोति ” (तैमा १-६-५) इति ।
- २० अध्वर्युसंस्तरवेद्यवस्थिताया वारुण्या आमिक्षाया अनुष्ठाता, प्रतिप्रस्थाता तु दक्षिणवेद्यां मास्तीमनुतिष्ठति ।
तत्र यद्यदन्वाधानादिकमेकैकमङ्गमध्वर्युरनुतिष्ठति तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्थाता तदनन्तरमेवाऽनुतिष्ठेत् । अत एव
च लोकेऽपि सिद्धिधेषु लौकिकवैदिकव्यवहारेषु धेयान् प्रामाणिकत्वेन संप्रतिपद्यः पुरषो यदेव करोति
तदेव पापीयान् शूद्रोऽपि करोति ॥ अथ दौघाद्यनेन यदिदमुक्तं—“अथ प्रतिप्रस्थाता पर्णी पृच्छति पतिं
कस्ते जार इति । असापिति तं वरुणो गृह्णातु ” (शौथौ ५-७) इति, तदिदं विधत्ते—“पर्णी
२५ पाचयति । मेघ्यामेघैनां करोति । अथो तप एवैनामुपनयति ” (तैमा १-६-५) इति । ‘पारं प्रक्या-
पयेन् पापी’ इति स्मृतिकारैरुक्तत्वात् विद्यमानं जारमुद्दिश्य पर्णी पाचयेत् । तेन च प्रस्था-
पनेन पर्णी यागयोग्यां करोति । किं च सप्तामध्ये मानहानिसङ्क्षिप्त्यवरूपं यत् तपः तद्व्येनां पर्णी
प्रतिप्रस्थाता प्रापयति ॥ तस्याश्च पत्न्याः लज्जां मुक्त्वा जारनिर्देशं विधत्ते—“यज्जारं सन्तं न प्रमूपात् ।
मिषं शानिं दृष्ट्वान् । अमी मे जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवं वरुणपाशेन ग्राहयति ”
- ३० (तैमा १-६-५) इति ॥

१२-१२. तै.म.४-हविरादनादि प्रयोग उच्यते । १३. तै-सादनावस्था । १४-१४. म.४-ब्राह्मणः

क्षत्रात् । १५. ६.३-वारिकान्तरे; क.ना.पा.हा-वा पीठिकान्तरे ।

चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासपर्व]

प्रघास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः करम्भेण सजोपसः ॥

प्रघास्यानिति प्र-घास्यान् । हवामहे । मरुतः । यज्ञवाहस इति यज्ञ-वाहसः ।

करम्भेण । सजोपस इति स-जोपसः ॥

गृहीतकरम्भपात्रां पत्नीमुदानयित्वा वाचयति प्रतिप्रस्थाता—‘प्रघास्यान्’ इति । इयं गायत्री ॥ पूर्वपदछोपोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा—देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेत्येवं वरुण- ५
प्रघासाः प्रघासाः; तत्र भवास्तेषां संबन्धिनो मरुतः प्रघास्याः । “भवे छन्दसि” (पा ४-४-११०)
इति यः । मरुद्विशेषा वा प्रघास्यास्तान् ‘हवामहे आह्वयामः यजामहे वा । “ बहुलं छन्दसि ”
(पा ६-१-३४) इति संप्रसारणम् । [यज्ञं वहन्ति इति यज्ञवाहसः] । “ वहिहाधाञ्म्यञ्छन्दसि ”
(उ ६७०) इति विधीयमानोऽस्युन् “ गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्न च ” (उ ६७६)
इति कारकपूर्वादिपि भवति । णिदिति तत्रानुवृत्तेर्वृद्धिः । दधिसर्पिमिश्राः सक्तवः करम्भाः । १०
जातावेकवचनम् । तद्योगात्ताच्छब्दम् । करम्भपात्रेहेतुभिः ‘सजोपसः समानप्रीतीन्, परस्परम्
अस्माभिर्वा सप्रीतीन् । “ परादिञ्छन्दसि ” (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

‘यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह—‘मो पू णः’ इति ॥ पङ्क्तिप्रकारोऽयम् । पादादि-
त्वादिस्त्विति न निहन्यते । मो इति प्रतिषेधे निपातसमुदायो वा । सामर्थ्याल्लभ्या क्रिया; तस्या
एव निषेधसंभवाद्, अस्त्विति वक्ष्यमाणत्वाच्च । हे इन्द्र, देवनादिगुणक अस्माकं ‘पृतु २५
संप्रामेषु प्रवृत्तिः’ ‘मो मा भूदिति । ‘मु सुष्टु समीचीनमेव, सुष्टु मा भूदिति वा ।
अस्मान् पृतु मा कार्षीः शोभनमेतदिति । “ सुत्रः ” (पा ८-३-१०७) इति सोः पत्वम् ।

प्रघास्यानिति ॥ मन्त्रकाण्डे प्रधानयागविधिभ्य ऊर्ध्वं ‘प्रघास्यान्’ ‘मो पू णः’ ‘यद्मामे’
‘अक्रन् कर्म’ (तैसं १-८-३) इत्येते चत्वारो मन्त्रा आम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगमापस्तम्ब
आह—“ प्रघास्यान् हवामहे ” इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ” (आपश्मौ ८-९-१९) इति । पाठस्यु- २०
‘प्रघास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः करम्भेण सजोपसः’ इति ॥ वरुणपाठरूपं ‘कर्म धन्तीति वरुण-
प्रघासाः, तानहन्तीति वरुणप्रघास्याः । यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसः । दधिसर्पिमिश्राः सक्तभिर्निष्पादितं
पात्रजातं करम्भशब्देनोच्यते । तेन ‘करम्भेण दक्षिणवेदिस्थितेऽग्नी देवतिभ्यां ह्ययमानेन परस्परं समान-
प्रीतयः’ ‘सजोपसः’ । तथाविधान् ‘मरुतः’ ‘हवामहे आह्वयामः ॥ विद्यते—“ प्रघास्यान् हवामहे इति
पत्नीमुदानयति । अह्वैतैवान् ” (तैसा १-९-५) इति । एतां पत्नीमनेन मन्त्रपाठेनाह्वैतैवाऽऽहूतवानेव २५
भवति ॥

अवशिष्टस्य मन्त्रप्रत्यस्य विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—“ अयान्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी
चोत्तरेणोत्तरां वेदिमैषीढे शूर्पं करम्भपात्राण्योष्य शीर्षेऽधिनिधाय पुरस्ताद् प्रत्यगौ विहन्तौ दक्षिणेऽग्नी
शूर्पेण जुहुतः । मो पू ण इन्द्र इति यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्माम इत्युभौ यान्त्वाम् । अक्रन् कर्म
कर्मकृत इति विपर्यन्तौ जपतः ” (आपश्मौ ८-९-२३-२५) इति ॥ ३०

१६. म४-वरुणप्रघासरूपम् ।

[चातुर्मास्येषु वरुणप्रवासासर्वे

मो पू ण इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्म ते शुभिन्नवया ।

मही ह्यस्य मीढुषो यव्या । हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥

यद्ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्थे एनश्चकृमा वयम् ।

मो इति । स्विति । नः । इन्द्र । पृत्स्विति पृत्-सु । देव । अस्तु । स्म । ते । शुभिन् । अवया ।

मही । हि । अस्य । मीढुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् । इन्द्रिये ।

यत् । शूद्रे । यत् । अर्थे । एनः । चकृम । वयम् ।

“ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । “ नश्च चातुस्योरुपुम्यः ” (पा ८-४-२७) इति नसो णत्वम् । किं च—हे शुभिन्, बल्वन् ते तव प्रसादात् अवया

करम्भपात्रयागोऽस्तु, अवयजनमत्रया । “ अवे यजः ” (पा ३-२-७२) इति ष्विः । छान्दसोऽन्यविकारः । सोर्वा ङादेशः । वरुणपाशानामवयजनं विनाशहेतुरस्त्विति यावत् । कः पुनरस्य विशेष इति चेत् क्रमः—हे इन्द्र, अस्य तव मीढुषः सेक्तुः संबन्धिनी इयमिष्टिः मही पृथ्वी यस्माद् यव्या यवमात्रसदृशी अतिस्वरूपेति यावत् । शाखादित्वादिवाच्ये यः (पा ५-३-१०३) । यद्वा—इयमेवेष्टिः तव प्रसादात् महती यव्या यवयित्री वरुणपाशानां पृथक्करणसमर्थेति यावत् ।

छान्दसो यः । अन्वादेशत्वादस्येति निहन्यते । दास्यनादौ “ मीढ्वान् ” (पा ६-१-१२) इति निपातितः । किं च—हविष्मतः चरुमतः मम गीः वन्दते स्तौति ॥

दम्पती याज्यां ब्रूतः—‘ यद्ग्रामे ’ इति । पट्पदा जगती इयम् ॥ ग्रामे जनपदे (अरण्ये) गूढे प्रदेशे सभायां गृहे इन्द्रिये चक्षुरादिके वागादिके च, शूद्रे चतुर्थे । निकृष्टोपलक्षणम् ।

मो प्विति ॥ उप्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—‘ मो पू ण इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्म ते शुभिन्नवया । मही ह्यस्य मीढुषो यव्या । हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ’ इति ॥ हे इन्द्र देव, नः अस्मान् पृत्सु संग्रामेषु मो मेव प्रवर्तयेति शेषः । तदेतदप्रवर्तनं सु समीचीनं धैरिणामेवासम्भवात् । हे शुभिन् बल्वन्, ते तव प्रसादात् अवया अवयजनमनिष्टनाशनम् अस्तु स्म सर्वदा भवतु । यस्मान् कारणात् मीढुषो वृष्टिसेचनसमर्थस्य तव प्रसादाद्वरुणकं मही भूमिः यव्या यवदिकृत्स्नपात्रयोग्या तस्माद् निष्टनाशनमित्यन्वयः । गीः अस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् हविष्मतः करम्भपात्ररूपहविर्बुक्त्वात् महतः वन्दते नमस्सरोति स्तौतीत्यर्थः ॥

यदिति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—‘ यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्थे एनश्चकृमा वयम् । यदेकस्याभि धर्मणि तस्यावयजनमस्ति स्वाहा ’ इति ॥ अत्र सत् यच्छूद्रे सत्सभा वाचयमेदार्थाः । स वाऽऽद्वयार्थः । अर्थे स्वामिनि चैर्ये वा । एकस्य दंपत्योर्मध्ये कस्यचित् धर्मणि

चांतुर्मास्येषु वरुणप्रधासपर्व]

यदे (१) कस्याधि धर्मिणि तस्यावयजनमसि स्वाहा ।

यत् (१) । एकस्य । अधीति । धर्मिणि । तस्य । अवयजनमित्यव-यजनम् । असि । स्वाहा ॥

“ अर्थः स्वामिवैश्ययोः ” (पा ३.१.१०३) इति निपात्यते । निपातनसामर्थ्यादेवामिमत्स्य सिद्धिः । एषु ग्रामादिध्याधारेषु एतेषु वा निमित्तेषु वयं यत् एतः पापं चकृम बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं वा सह कृतवन्तः । साहितिकं दीधिवम् । “ अस्मदो द्वयोश्च ” (पां १.२.५९) इति द्वयोर्बहु- वचनं वयमिति । यच्च आवयोः एकस्य अन्यतरस्य एतः पृथगेवानया मया वा कृतम् अधि धर्मिणि स्थानासनादिके क्रियमाणे तन्निमित्तं वा कृतं तस्य सर्वस्य अवयजनं नाशनम् असि, हे करम्भपात्राणि । सामान्यविवक्षायामेकवचनं, करम्भेण चेति प्रकान्तत्वात् । स्वाहाकरोमि त्वामिति । “ यजमानदेवत्यो वा आहवनीयः ” (तैत्रा १.६.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पृथग्गच्छन्तावनुमन्त्रयते पत्नीयजमानौ— ‘ अक्रत् ’ इति । अनुष्टुबेया । ‘ अक्रत् १० कृतवन्तः । बहुवचनेन द्वावुच्येते । ‘ कर्म करम्भपात्रहोमलक्षणं कृतवन्तः । “ मन्त्रे धत्त ” (पा २.४.८०) इति ष्लेष्क । पुरुषव्यत्ययः । अकार्षेति मध्यम (उच्यते ?) तया विपरिणतिः ।

शास्त्रीये धर्मं वच्यं यजमानो दारा दासाश्च ग्रामादिविषये यत्पापमधिकं चकृम तस्य सर्वस्य अवयजनं विनाशकं हे करम्भपात्रजात, त्वम् असि, अतः स्वाहा त्वां ददामीत्यर्थः ॥ एतयोर्दमयोर्वापुरीनु- वाक्ययोर्होत्रत्वमपवदितुं विधत्ते— “ यत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्वायौ यजमानः स्यात् । यजमानोऽ- न्वाह । आत्मश्रेव वीर्यं धत्ते । उभौ याज्याः सवीर्यत्वाय ” (तैत्रा १.६.५) इति । याज्यादृष्टान्तेन पुरो- नुवाक्यायामपि प्रसक्तौ पत्नीमर्थवादेन वारयति ॥ पापरूपेण प्रविश्य वरुणो यज्ञघाती इति वरुणो याज्यायामेनःशब्देन विवक्षित इति दर्शयति— “ यद्ग्रामे यदरण्यं ह्य्याह । यद्योदितमेव वरुणमवयजते ” (तैत्रा १.६.५) इति ॥ दक्षिणवेदिगतोऽग्नौ होमं विधातुं प्रस्तौति— “ यजमानदेवत्यो वा आहवनीया । आनुष्पदेवत्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपाशेन प्राहयेत् ” (तैत्रा १.६.५) इति । २० उत्तरदिक्क्यायां वेद्यामुत्तरेषुपापेन निष्यञ्च आहवनीयः । उत्तरेदिगतोऽग्निर्दक्षिणः ॥ विषत्ते— “ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । आनुष्पमेव वरुणपाशेन प्राहयति ” (तैत्रा १.६.५) इति ॥ जुहुमपवदितुं विधत्ते— “ शूर्पेण जुहोति । अन्यमेव वरुणमवयजते ” (तैत्रा १.६.५) इति । अष्टसापने शूर्पं भवमन्त्यं ओषधद्रव्यविनाशिनमित्यर्थः ॥ होमे गुणद्रव्यं क्रमेण विधत्ते— “ शीर्षेणपिनिषाय जुहोति । शीर्षं एव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्घृतेषु जुहोति । प्रत्यङ्घृते वरुणराशाश्रिमुच्यते ” (तैत्रा १.६.५) २५ इति । करम्भपात्रपूर्णं शूर्पं शिरसि सहन्निर्वाय पश्चाजुहुयात्, तेन शिरोरोगार्हादकं नाशयति । पश्चिमाग्नि- मुखेन होमेन प्रत्यङ्घृते वरुणस्य प्रतिहृत्त्वेन प्रबल एव सद् वरुणराशान्निकृष्टो मुच्यते ॥

१. शि-प्रकृतत्वात् ।

१८. आ.क.ना.पा-ग्रामविवये; ‘ हा-ग्रामादिविषये ’ नास्ति । १९. आ.क.ना.पा-प्राताम् ।

२०-२०. तं.म.य-यज्ञविधातिवरुणो । २१. तं.म.य-दिग्गतायाम् । २२. तं-वेद्यापापेन । २३. इ.उ.ना- ३०

मोक्षपदव्यानिर्दे (?) विनाशयतीत्यर्थः; पा-मोक्तव्ये द्रव्यातिष्ठ (?) विनाशनमित्यर्थः ।

तैष ४३

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा ।

देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेतं सुदानवः ॥ ३ ॥

[वयं यदि शक्तिश्च]

अक्रन् । कर्म । कर्मकृत इति कर्म-कृतः । सह । वाचा । मयोभुवेति मयः-भुवा ।

देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अस्तम् । प्रेति । इत् । सुदानव इति सु-दानवः ॥ ३ ॥

[मैत्रं १.१०.२; कासं १.४; कपिसं ८.७; वासं ३.४४-४७]

- 'अस्तं प्रेत' इत्येकवाक्यत्वात् । 'कर्मकृतः एतस्य कर्मणः कर्तारः एतदेवाक्रन् । "सुकर्मपाप" (पा ३.२.८९) इति क्विप् । 'सह' वाचा मन्त्रात्मिकया 'मयोभुवा मयसः सुखस्य भावविश्रया मन्त्रवदेव कर्म कृतवन्तः । भवतेर्ष्यन्तात् क्विप् । "बहुलमन्यत्रापि" (उ १९०) इति णिङ् । उपपदसमासः । "अन्तोदात्तादुत्तरपदात्" (पा ६.१.१६९) इति तृतीयाया उदात्तत्वं व्यत्ययेन नित्यसमासेऽपि । यद्वा— मयसां भूमयोभूरिति पष्ठीसमासः । "सावेकाचः" (पा ६.१.१६८) इति वाचः तृतीयाया उदात्तत्वम् । 'देवेभ्यः देवाथ देवर्ष- निरवदानार्थम् । ते यूयं संप्रति 'कर्म यथोक्तं 'कृत्वा 'अस्तं 'प्रेतं स्वं स्वं स्थानं विपुक्ता गच्छत हे 'सुदानवः कर्त्याणदानाः । कर्मसमार्तिं वा अस्तमयत देवाः । "देवानृणं निरवदाय" (तैत्रा १.६.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इत्यष्टमे तृतीयोऽनुवाकः ॥

- अक्रन्निति ॥ तृतीयमन्त्रपाठसु— 'अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेतं सुदानवः' इति ॥ 'कर्मकृतः अर्ष्वर्षुप्रमुखा यजमानपरत्यन्ताः सर्वे, 'मयोभुवा मयः शिवं सुखम् । "यद्दे शिवम् । तन्मयः" (तैत्रा २.२.५) इति श्रुतेः । तत्सुखं सावविश्रया मन्त्रोच्चारण-रूपया 'वाचा 'सह 'करमपात्रहोमान्तं 'कर्म 'अक्रन् कृतवन्तः । हे 'सुदानवः सुप्तु हविषः प्रदातारोऽ- र्ष्वर्षुप्रमृतयः, देवार्थमिदं 'कर्म 'कृत्वा 'अस्तं 'प्रेतं स्वर्गुहं' गच्छतः । अस्मिन्मन्त्र उक्तार्थगत्यै दशमिति— 'अक्रन् कर्म कर्मकृत इत्याह । देवानृणं निरवदाय । अनृणा गृहानुपप्रेतेति वावैतदाह" (तैत्रा १.६.५) इति । देवान् प्रति प्रलपनीयं यरणं तन्निरवदाय निःशेषेण प्रत्यर्ष्ये ॥ अथावभृथदन्व्यं विधातुं प्रस्तौति— "वरुणगृहीतं धा एतद्यज्ञस्य । यद्यनुया गृहीतस्यातिरिच्यते । तृयाश्च निष्कासश्च" (तैत्रा १.६.५) इति । वारुणयामे मेयापेषु यवेषु ये तृया यश्च निष्कासः पात्रलभ कामिक्षांशलेपस्तदुभयं पूर्वं मन्त्रेण गृहीतस्य द्रव्यस्यातिरिक्तोऽंशः । अतो यज्ञमवदमेतद्रुणगृहीतमेव ॥ विधत्ते— "तुपैथ निष्कासेन धायभृथमवैति । वरुणगृहीतैव वरणमवजयते" (तैत्रा १.६.५) इति । अत्रावभृथयान्देन सौमिकाव- मृथयमोपैतं कर्मोच्यते ॥ तदेतत् प्रत्यभिशापयितुं तत्रत्यविधीन् सार्थवादाननुवदति— "अपोऽवभृथम- पैति । अप्सु पै वरणः । साक्षादेव वरणमवजयते । प्रतिपुतो वरणस्य पाश इत्याह । वरणपाशादेव

चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासपर्व]

निर्मुष्यते । अप्रतीक्षमायन्ति । वरुणस्यान्तर्हित्यै । एधोऽस्येधिषीमहीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्यन्त
 षपायन्ति । तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह । तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते ” (तैत्रा १-६-५) इति । अपः प्रत्यव-
 भृत्यमनुतिष्ठेदप्सु कुर्यादित्यर्थः । अपामधिपतिरथादप्सु वरुणस्तिष्ठति । अतोऽत्र होमेन वरुणं साक्षादेव
 षषधधानमन्तरेणैव विनाशयति । कर्मानुष्ठानादूर्ध्वभुदकसमीपं 'प्रतियुतः' (तैसं १-४-४५) इत्यनेन
 मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु स्थितो यो वरुणस्य पाशः स एषः प्रतियुतः परित्यक्तः । परित्यज्य पृष्ठदेशम-
 पश्यन्त एव प्रत्यागच्छेयुः । आगत्य 'एधोऽसि' 'तेजोऽसि' (तैसं १-४-४५) इति द्वाभ्यामाहवनीये
 समिधावाद्वाप्यात् । हेऽग्ने, एधोऽसि अनया समिधाऽभिवृद्धोऽसि । अतस्त्वत्प्रसादाद्भ्यस्येधिषीमहि
 समृद्धा भवेम । समिज्जन्त्यज्वालया तेजोऽसि अतो मयि तेजः स्थापय ॥

अत्र चिनियोगसंग्रहः—

“ प्रत्याह्वानं प्रघास्येति प्रतिप्रस्थातृकर्म तत् ।

स्वामी मो ष्वित्यनुभूयाच्छ्राम इति दंपती ॥

अकन्नित्यपि तात्रैव मन्त्राश्रित्वार ईरिताः ” ॥ १ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वाद्मात्रगः ।

स वादाद्गविधिर्यो वा हविर्विध्यन्वयाद्भवेत् ॥

अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ मैवमद्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽह्वानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ॥ ” (जैम्या ७-१-७-८) ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ
 हवींषि विहितानि । “ आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं
 पौष्णं चरुं मातरुं सप्तकपालं वैश्वदेवीमाक्षिं धावापृथिव्यमेककपालम् ” (तैसं १-८-२) इति । तेषां २०
 हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद आम्नातः— “ वात्रेध्वानि वा एतानि हवीरपि ” (मैसं १-१०-५) इति ।
 अद्गविधयोऽपि तत्राऽऽम्नाताः— “ त्रेधा संनद्धं षड्भिर्भवति त्रेधा संनद्धं इध्मः ” (मैसं १-१०-७), “ नव
 प्रयाजा इज्यन्ते । नवानुयाजाः ” (तैत्रा १-६-३) इति । एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु “ पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि
 पञ्च हवींषि विधाय तदीर्यं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वतिदिशति— “ एतद्ब्राह्मणान्वेव पञ्च हवीरपि,
 यद्ब्राह्मणानीतराणि ” (द्र. तैत्रा १-६-४) इति । तत्रार्थवादमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः । तस्य हवि- २५
 र्विधिसिः सद् स्तुत्यस्तावकरूपेणान्वयसंभवाद्दर्शाधिना च तदसंभवादीति चेत् । मैवम् । उपकार्योप-
 कारकभावेन हविषामह्वानां चान्वयात् । तस्मादर्थवादसहितानामद्गविधीनामतिदेशः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशानम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण ह्यपि ॥ ” (जैम्या ७-१-९) ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेववरुणप्रघासेषु पठितम् । ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रघासेध्वान्मातम् । एवं
 स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालैन्द्राग्नयोर्ब्राह्मणातिदेश आम्नायते— “ एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण

[चातुर्मास्येषु वरुणप्रधासपर्व

एककपालो यद्द्राहाण इतरश्चेतरश्च ” (द्र. तैत्रा १.६.७) इति । तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवादविधिसहि-
ताङ्गकाण्डस्य सर्वस्यातिदेशः । पूर्वन्यायस्य विषयप्राप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणाय चाङ्गकथनम् ॥

एकादशाभ्यास्यस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ मारुत्याः सार्धमष्टाभिरद्वैस्तन्त्रं मिदाऽथ वा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः ॥ ” (जैत्र्या ११.२.११) ॥

५

वरुणप्रधासेष्वामेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिक्षां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे
विहारेऽनुतिष्ठति । इतराणि तु अष्टावध्वर्युत्तरे विहारेऽनुतिष्ठति । तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात् तन्त्रेणाङ्ग-
न्युभयवादिस्मृतानि । तथा तान्येव मारुत्या अपीत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः ? वरुणप्रधासान्तःपातित्वेन
प्रयोगैक्यात् । नन्वत्र विहारभेद आम्नातः— “ पृथग्वादीं प्रणयतः, पृथग्वेदीं कुरुतः ” इति,

१० सोऽयं पृथगनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यात् । मैवम् । इविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगात् । “ अष्टावध्वर्यु-
त्तरे विहारे हवींष्यासादयति । मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन् ” (द्र. आपश्चौ ८.६.१४, १५) इति
तद्विधानात् । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते द्रुमः—देशभेदात् प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भिद्यते न च तस्य
इविरासादनमात्रार्थता युक्ता । तदासादनस्य “ दृष्टहोमार्थत्वे सति त्यागेन ” अष्टावध्वर्युत्तरेनाप्रसङ्गात्
न च प्रयोगभेदेनैवाऽऽसादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अन्यवस्थानात् प्रतिप्रयोग-

१५ प्राप्तौ तद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्माद्भेदेनाङ्गानुष्ठानम् ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्वादङ्गभेदवत् ।

पर्यातिवचनान्मैवं द्वयोश्चकथा व्यवस्थितिः ॥ ” (जैत्र्या ११.२.१२) ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि भेद इति चेत् ।

२० मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्माग्नीभ्राः पञ्चतिवजश्चातुर्मास्येषु विहिताः
“ चातुर्मास्यानां यज्ञप्रतूनां पञ्चतिवजः ” (द्र. आपश्चौ ८.५.१५) इति । यद्यपिपञ्चदशके मारुत्यां च
होत्रादिभेदः स्वात्तदा पञ्चसंख्या चाप्येत । ननु पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमतेयांशद्येके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात् ।
मारुत्यां चाध्वर्युः प्राप्त इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तत्वेन तावुमातुभयत्र व्यवस्था तु वचनाद्भवित्प्यति ।
तत्तु^१ वचने पूर्वोदाहृतम् । तस्माच्चान्ति कर्तृभेदः ॥

२५

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ तत्रैव परनीसंयानादौ तन्त्रं भिद्यताऽथ वा ।

तन्त्रमनर्थक्यतो मैवं कर्तृभेदानिवारणात् ॥ ” (जैत्र्या ११.२.१३) ॥

तत्रैवाऽऽमेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतृव्येषु परनीसंयानादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः ?
गार्हपत्यैकत्वात् । न हि आहवनीयवत् दक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते द्रुमः—

३० न तावत् पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते । तथा सत्यध्वर्युणा हुताः परनीसंयानाः प्रतिप्रस्थातृ-
कर्तृत्वात् मारुत्यां कथमुपयुक्तुः ? तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्परनीसंयानानुष्ठायताम् ।

२७. आ.क.शं.ना.पा.दा-तर्पत्रातिदेशः । २८. इ.क.तं.ना.म.दा-या वधने; आ-या (यीज)
कथनम् । २९. क.ता.पा.दा-पृथगग्नीम् । ३०-३०. आ-दृष्टहोमार्थत्वे सति तत्परित्यागेन; तं.म.प-
दृष्टहोमार्थपरित्यागेन; दा-दृष्टहोमार्थं (?) सति त्यागेन । ३१. आ.क.ना.दा-तत्र ।

घातुर्मांस्तेषु वरुणप्रघासपर्व]

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्तया पृथग्भवेत् ॥ ” (जैम्या १२-१-१३) ॥

वरुणप्रघासेष्वध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषु तयोरर्थस्मृतिसिद्धौ तन्त्र-
मिति इति चेत् । न । ‘ निर्वापमि ’ इत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्यभावात् । तस्माद्भयोः ५
पृथक् पाठः ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिककर्मणः^{३३} ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदनोद्गतः^{३४} ।

व्युत्सेकोऽनूद्यतामेव मैवं कर्मणि सौमिके ॥ : ”

मुख्योऽवभृथशब्दोऽस्तत्सादृश्यविवक्षया ।

धर्मानतिदिशन् कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ” (जैम्या ७-३-९-११) ॥

वरुणप्रघासेषु ध्रुयते—“ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति ” (भाष्यश्री ८-७-१४) इति ।

निष्कास आमिक्षाया लेपः । “ प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मात्रयन्ताम् ” (तैसं १-६-५) इत्यादिर्मन्त्रैः १५

दर्शपूर्णमासयोर्दिष्टु सर्वास्वापो विविधमूर्तिस्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको^{३५} वारुण्यामिक्षायामेव चोदकप्राप्तः^{३६}

अनूद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्याऽवभृथत्वम् । “ एष वै दर्शपूर्णमासयोरेवभृथः ” (तैसं १-७-५) इति

श्रुतत्वादिति प्राप्ते द्रुमः—सौमिके कर्मण्यवभृथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिवह्नियेयक्रिया-

सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् तत्रैव चैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च ।^{३७} व्युत्सेके त्वप्संबन्धात्^{३८} उपचर्यते ।

न हि सौमिककर्मणीवापां व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंशत्रयवर्ती पश्यामः, येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत । २०

तस्मात् “ सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुज्जान आग्नायो मासाग्निहोत्रन्यायेन

सौमिकधर्मानतिदिशन् कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च विपर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथोऽस्तिनि

शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य कर्मकलापस्यात्राभावात् । तस्मात् सौमिकधर्मोपेतकमोन्तरविधिः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तत्र द्रव्यं पुरोद्वाशस्तुपनिष्कासकादुत ।

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोद्वाशोऽतिदेशतः ॥

३२. तं. म४-‘क कर्मिणः; क.ना.पा.दा-‘धर्मणः । ३३. तं.म४-चोदकाप्रत. । ३४-३४. तं-

म४-‘मिक्षायागे चोदप्राप्ते । ३५-३५ तं- व्युत्सेकेन त्वप्; ‘ म४-व्युत्सेकत्वसंबन्धा; ’ ना.दा-व्युत्सेकेन

अपसंबन्धा । ३६. तं.म४-सौमिके कर्म ।

तुषनिष्कासयोरत्र साक्षात् क्लृप्तोपदेशतः^{१७} ।

अतिदेशप्रपितस्य पुरोडाशस्य धाधनम्^{१८} ॥ ” (जैम्या ७.३.१२-१३) ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशात् दुर्बलः । तस्मात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो धाधते ॥

५ एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।

उतार्थकर्म पशुवदाद्योऽवभृथशब्दवः ॥

कर्मान्तरं तदाऽपि स्यात् प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ।

प्राधान्यापार्थक्यं स्यात्तच्चावभृथशब्दकम् ॥ ” (जैम्या ११.२.१९-२०) ॥

१० चातुर्मास्यगतेषु [वरुणप्रघासेषु] वाहणीमानिक्षां प्रकृत्येदमाग्नायते—“ वाहण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति ” (आपश्रौ ८.७.१४) इति । अत्रायं प्रयोगप्रकारः— वरुणप्रघासेषु नव हवींषि ।

तेष्वष्टमं हविर्वाहण्यामिक्षा । नवमं हविः काय एककपालः । वाहण्यामिक्षायां यवपिष्टनिमित्तं मेयमव-
दधाति^{१९} । तत् भामिक्षासंयुक्तं मेयं^{२०} सर्वमवदाय हुत्वा तत् एककपालेन प्रचर्य भाण्डलिप्तेन^{२१} वाहण्या-

मिक्षाया निष्कासेन^{२२} यवतुषैश्चावभृथमनुतिष्ठतीति । तत्र संशयः । किं वाहण्यामिक्षाया एकमंशं यवमय-
१५ मेयसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपालप्रचाराद्भवं निष्कासरूपेणान्तरेण तुषैश्च प्रचरितकर्मित्येवं

प्रचारस्य विप्रकर्षः, उक्त कर्मान्तरम् । तत्रापि किं प्रतिपत्तिकर्म, आहोस्वित् अर्थकर्म इति । तत्र विप्रकर्षे
इति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातःसवने चपया प्रचर्य तृतीयसवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार

इति सवनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षरतद्ब्रह्मप्राप्तिव्याघः पक्षः । तथा सत्यवभृथशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
कर्मान्तरमिति पक्षान्तरम् । तदाऽध्यामिक्षाहविःशेषस्य निष्कासस्यान्यस्मिन् कर्मणि हविष्वायोर्गात्

२० प्रयाजशेषन्यायेनेदं^{२३} प्रतिपत्तिः स्यात् । यथा ‘ प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति ’ (द्र. तैसं २.६.१) इत्यत्र
तच्छेषं संस्कर्तुमभिघारणमेवमग्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते मूमः— तस्मिन् पक्षे निष्कासस्यैव

संस्कार्यद्रव्यत्वेन^{२४} प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तित्वस्यत्ययः स्यात् ; अतोऽवभृथस्य प्राधान्यात् अर्थ-
कर्मत्वमेव द्रष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु^{२५} नाऽवभृथस्तदा तद्वर्मातिदेशाय तन्नामनिर्देशोऽस्तु । “ तस्य

तृतीयद्रव्यशेषस्यापि^{२६} कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः । तस्मादर्थकर्म ॥

२५ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण्यनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

३७. तं-कृत्वाप । ३८. क-भाधना; तं-बाधने; दा-भाधनाम् । ३९. इ.उ.क.पा.दा-“दधात् ।

४०. आ.क.ना.दा-“ मेयम् ” नास्ति । ४१. मय-अतिरिक्तेन ४२. आ.क-तुषैषा । ४३. तं.मय-
न्यायेनेयं । ४४. तं.मय-प्राधान्याय । ४५. तं.मय-नास्त्यवसृष्टः । ४६-४६. तं.मय-अन्यदीयद्रव्यं ।

चातुर्मास्येषु साकमेधपर्व]

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकम् सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः
सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुं
अग्नये । अनीकवत् इयनीक-वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति ।
वपति । साकम् । सूर्येण । उद्यतेत्युत्-यता । मरुद्भ्यं इति मरुत्-भ्यः ।
सांतपनेभ्य इति-साम्-तपनेभ्यः । मध्यंदिने । चरुम् । मरुद्भ्य इति मरुत्-भ्यः ।
गृहमेधिभ्य इति गृहमेधि-भ्यः । सर्वासाम् । दुग्धे । सायम् । चरुम् ।

अथ साकमेधहवीषि विधीयन्ते । तत्र प्रथमेऽहनि यानि भवन्ति तानि विदधाति—
'अग्नयेऽनीकवते' इति ॥ " देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् । ममेयमनीकवती तनुः "
(तैत्रा १.६.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । " असौ वा आदित्योऽग्निनीकवान् । तस्य रश्मयो-
ऽनीकानि " (तैत्रा १.६.६) यदा सूर्यश्चोदयं करोति, अर्घ्युक्ष पुरोडाशं निर्वपति; तदानीं १०
'सूर्येण' उद्यता 'साकं' निर्वपति तदा सूर्योदयकाले निर्वपतीत्यर्थः । " राजसूय " (पा
३.१.११४) इत्यादौ सूर्यशब्दो निपातितः । " शतुरनुमः " (पा ६.१.१७३) इत्युच्चच्छब्दात्
तृतीयाया उदात्तत्वम् । अथ 'मध्यंदिने' मरुद्भ्यः 'सांतपनेभ्यः' चरुं निर्वपति । अहो मध्यं
मध्यंदिनम् । " मध्यं मध्यं दिनम् चारमात् " (पा ४.३.६० वा ३) इति दिनम्प्रत्ययः ।
सम्यक् समन्ताच्च शोषणं संतपनं, तत्संबन्धिनः सांतपनाः सांतपनसमर्थाः शत्रूणाम् । १५
" तेऽसुराः पराजिता यन्तः " (तैत्रा १.६.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । अथ 'सायम्' अस्तकाले
'मरुद्भ्यः' 'गृहमेधिभ्यः' 'गृहमेधवद्भ्यः' 'सर्वासां' 'गवां' यजमानसंबन्धिनीनां 'दुग्धे' चरुं
निर्वपति । " ते देवाः श्रोविजयिनः " (तैत्रा १.६.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तृतीये वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं चातुर्मास्यपर्वोक्तम् । चतुर्थपञ्चमपष्ठेषु साकमेधख्यं तृतीयं
पर्वोच्यते । तत्र पर्वं दिनद्वयेऽनुष्ठेयम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः— " ततश्चतुर्थे मासेषु पूर्वस्मिन् 'पर्वण्युपक्रम्य २०
द्वयहं साकमेधैर्वजते " (आपञ्चौ ८.९.२) इति ॥

अग्नय इति ॥ तत्र प्रथमदिने कर्तव्यानि त्रीणि हवीषि विधत्ते— 'अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति साकम् सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
दुग्धे सायं चरुम्' इति ॥ 'अनीकवते' सैन्यवते । 'उद्यता' 'सूर्येण' 'साकम्' इत्युदयकालविधिः । सम्यक्
तपनं संतपनं तत्संबन्धिनः सांतपना बनिष्टविनाशिन इत्यर्थः । मेधो यज्ञः । गृहं च मेधश्च तदुभयवन्तो २५
गृहमेधिन उभयपालका इत्यर्थः । 'सर्वासां' यजमानस्य यावत्सो गावः सन्ति तावतीनाम् । विहितास्विष्टेषु
प्रथमेष्टिदेवतागुणैः प्रशंसति— " देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् । ममेयमनीकवती तनुः । तां
प्रीणीत । अथासुरानभिभव्ययेति । ते देवा अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन् । सोऽग्नि-

१. मै-दिनम् । २. मै-दिनम्प्रत्ययः; त्रि-नप्रत्ययः ।

१. तं-कर्मण्यु । २. तं-प्रथमेष्टेर्देवताया गुणं; मध-प्रथमेष्टेर्देवतागुणम् ।

[चातुर्मास्येषु साकमेधपर्व

- रनीकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकान्यजनयत् । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यद्भवेऽनीक-
वते पुरोडाशानंशंकापाठं निर्वपति । अग्निमेवानीकवन्तस्त्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सोऽग्निरनीकवान्स्वेन
भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकानि जनयते ” (तैत्रा १-६-६) इति । चतसृष्वपि दिक्ष्वसुरानवरौदुं
चतुर्विधानि सैन्यानि ॥ सूर्योदयकालं प्रशंसति—“ असौ वा आदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य रश्मयोऽ-
नीकानि । साकं सूर्येणोद्यता निर्वपति । साक्षादेवास्मा अनीकानि जनयति ” (तैत्रा १-६-६) इति ।
उप्यत्वादादित्यस्यामित्यम् । उत्साहोपेतयोद्धवं सर्वतस्वरया प्रसराद्भस्मीनामनीकत्वम् ॥ द्वितीयाया
दृष्टेर्देवताया गुणं प्रशंसति—“ तेऽसुराः पराजिता यन्तः । धावापृथिवी उपाश्रयन् । ते देवा मरुद्भ्यः
सांतपनेभ्यश्च निरवपन् । तान् धावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् । यन्मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्च
निर्वपति । धावापृथिवीभ्यामेव तदुभयतो यजमानो आतृष्यान्संतपति ” (तैत्रा १-६-६) इति ।
- १० तानसुरान् धावापृथिवीभ्यामेव कृत्स्नयोरपि धावापृथिव्योरुभयतोऽसुराणामधस्ताच्चोपरिष्टाच्च समतपन्
प्रहाराद्युपद्रवेण संतापितवन्तः ॥ कालं प्रशंसति—“ मर्ष्यदिने निर्वपति । तर्हि हि तेक्षिणं तपति ”
(तैत्रा १-६-६) इति । तर्हि मर्ष्याहकाले तेक्षिणमतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा सूर्यस्तपति,
हि प्रसिद्धमेतत् ॥ चरुं प्रशंसति—“ चरुं भवति । सर्वत पूर्वैरान्संतपति ” (तैत्रा १-६-६) इति ।
चरुपाकभाण्डस्य सर्वतस्तप्यमानंवाच्यं नृणामपि सर्वतः संतापः ॥ नृतीयेष्टेर्देवताविशेषणं प्रशंसति—
- १५ “ ते देवाः श्रोविजयिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन् । आशिता एवाद्योप-
वसाना । कस्य वा हेदम् । कस्य वा श्वो भवितेति । स श्रुतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाऽऽभन् ।
न हि देवा अहुतस्याभन्ति । तेऽमुयन् । कस्मा ह मरुद्भ्यो ह्येषाम इति । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यमुयन् ।
तं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽजुह्वतुः । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषो मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्यो गृहे जुह्वति । भवत्यात्मना । पराऽस्य आतृष्यो भवति ” (तैत्रा १-६-६) इति । ते देवा
- २० अस्मिन् दिने प्रथमेष्टया सैन्यानि संताप्य, द्वितीयेष्टया विरोधिनीऽसुरान् सर्वतः संताप्य पुनः परेसुरपि
जेष्याम इत्यग्निप्रत्य गृहमेधीयं निरुपेथेयं विचारितवन्तः । इदं हविरद्य कस्य वा भवति कस्य वा श्वो
भविष्यतीति न ज्ञायते । तस्माद्द्वयं सह भुक्तवन्त एवाग्निस्मीपि यस्मैति । एतावति विचारकाले स चरुः
परसोऽभूत् । तदानीं देवा अहुतत्वात् तं चरुं नैवाशितवन्तः । यस्माद्देवाः काव्यहुतं नाभन्ति तस्मा-
द्युक्तमेवैतन् । तवस्ते देवाः परस्परं विचारितवन्तः । किमिति ? कस्मै देवायेमं चरुं होष्यामि इति । ततो
- २५ निश्चित्य गृहमेधिभ्यो हुत्वा विजयं प्राप्ता असुराश्च पराभूताः ॥ अस्मिन् कर्मणि ‘ भाज्यभागो यजति ’
इत्यादिना कानिचिद्भ्रान्तिनि विद्यास्यन्ते । तत्र यावद्भुक्ताङ्गोपेतमपूर्वमिदं कर्म न तु दुर्गोपूर्णमासविकृतिरिति
अभिनिर्विचारितवान् ततोऽर्थप्राप्तः ‘ सामिधेय्याद्यभावः । तस्मिन् विस्पष्टयितुमनुवदति—“ यद्दे यज्ञस्य
पाकत्रा क्रियते । पशव्यं तन् । पाकत्रा वा एतत् क्रियते । यज्ञेभ्योर्वाहीर्भवति । न सामिधेयोर्नवाह । न
प्रयात्रा इष्यन्ते । नान्ताजाः । य एवं वेद । पशुमान् भवति ” (तैत्रा १-६-६) इति । यज्ञस्य संबन्धि
यदनुष्ठानं पाकत्रा पाठेषु पाकयज्ञयदित्यर्थः । तस्य पशव्यत्वं युक्तम् । “ पाकयज्ञं वा अन्वाहितग्रेः पशव
उप तिष्ठन्ते ” (तैत्रा १-७-१) इति श्रुतत्वात् । यस्माद्देश्वावाहीरादयो न सन्ति तस्मादेतत्कर्म
पाकयज्ञयदेव क्रियते ॥ प्राथम्यज्ञं विधत्ते—“ भाज्यभागो यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी जान्तेरिति ”
(तैत्रा १-९-१) इति ॥ यागवेलायामुद्देश्यां देवतां प्रशंसति—“ महतो गृहमेधिनी यजति । भागधेय-
नेर्भवात्समर्थयति ” (तैत्रा १-९-१) इति । उदीष्यमङ्गं विधत्ते—“ अग्निं स्वित्कृतं यजति
प्रतिष्ठये ” (तैत्रा १-९-१) इति ॥ अङ्गान्तरं विधत्ते—“ इहान्यो भवति । पशवो वा हृदा ।
पशुनेषोपरिष्टान् प्रतिष्ठति ” (तैत्रा १-९-१) इति । अयंसिद्धं चतुर्धाकरणायुदीष्याहान्तराभायं

चातुर्मास्वेषु साकमेधपर्वे]

पूर्णां दर्विं परां पतं सुपूर्णां पुनरा पतं ।

वस्नेव वि क्रीणावहा इपमूर्जे शतक्रतो ॥

पूर्णां । दर्विं । परेति । पतं । सुपूर्णेति सु-पूर्णां । पुनः । एति । पतं ।

वस्ना । इव । वीति । क्रीणावहै । इपम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शत-क्रतो ॥

अव्युष्टायां रजन्यां पूर्णदर्व्येण चरन्ति शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वा गार्हपत्ये जुहोति । ५
तत्र पुरोनुवाक्या—' पूर्णा ' इत्यनुष्टुप् ॥ हे 'दर्विं, 'पूर्णा' शरनिष्कासस्य पूरिता । " वा
दान्तशान्तं " (पा ७-२-२७) इति ष्यन्तस्य निपात्यते । ईदृशी 'परा' 'पत इन्द्रं प्रति गच्छ ।

घोतयितुमन्तशब्दः ॥ तदेवमनुवाक्षणगतैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्टेया मुखयमाक्षणविहितास्तिस्र इष्टयो
व्याख्याताः ।

अनुवाकान्तरेण द्वितीयदिने कर्तव्यत्वेन विहिता इष्टयो व्याख्यातव्याः । तत्राऽऽदी तावत् १०
गृहमेधीयरोपभूतं किंचिदङ्गं विधातुं प्रस्तौति—“ यत्पत्नी गृहमेधीयस्याभीयात् । गृहमेधेव स्यात् । वि
रवस्य यज्ञ ऋष्येत । यज्ञाभीयात् । अगृहमेधी स्यात् । नास्य यज्ञो व्यूष्येत ” (तैत्रा १-६-७) इति ।
यदि पत्नी गृहमेधीयस्य परोर्भागं भुञ्जीत तदा यजमानो गृहेण यज्ञेन चोपेतो भवति । किं त्वस्मिन्
पक्षे यजमानस्य यज्ञो व्यूढो भवेत् । अर्भोजनपक्षे तु व्यूढत्वदोषो न भवति । किं तु गृहमेधित्वाभावः ॥
विधत्ते—“ प्रतिवेशं पचयुः । तस्याभीयात् । गृहमेधेव भवति । नास्य यज्ञो व्यूष्येत ” (तैत्रा १-६-७) १५
इति । प्रातिस्विक्करणेन पत्नीं विशतीति प्रतिवेशः पत्न्यर्थं ओदमस्तं दक्षिणाग्नौ पक्वतारः पचयुः । तथा
चाऽऽपस्तम्बः—“ दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति ” (आपश्चौ ८-१०-१०) इति । पत्नी
तमोदनमभीयात्, ततो नोक्तदोषद्वयम् । अर्भोजनसम्भावाद्गृहमेधीयमर्भोजनभावाच्च ॥ भोजनादीन् विधातुं
प्रस्तौति—“ ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता अभवन् । आज्ञताभ्यञ्जतं । अनुवत्सानवासयन् ।
तेभ्योऽसुराः क्षुधं प्राहिण्वन् । सा देवेषु लोकमविरता । असुरान् पुनरगच्छत् ” (तैत्रा १-६-७) २०
इति । आशिता मुक्त्वन्तः । आज्ञता नेत्रयोरञ्जनं प्रक्षिप्तवन्तः । अभ्यञ्जताभ्यङ्गं कृतवन्तः । धेनून्नु
वत्सानवासयन् स्तनपानार्थमवासृजन् । तदानीमसुरा देवानां समीपे क्षुधं प्रेरितवन्तः । सा च क्षुप् तेषु
तृप्तेषु देवेषु स्थानमल्लब्ध्वा पुनरप्यसुरानेव प्राप्नोत् ॥ विधत्ते “ गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता भवन्ति ।
आञ्जतेऽभ्यञ्जते । अनु वत्सान् वासयन्ति । भ्रातृभ्यामेव तद्यजमानः क्षुधं प्राहिणोति ” (तैत्रा १-६-७)
इति ॥ तदेतदभिप्रेत्य पूर्वमाशिता एवाद्योपवसामेत्यादिर्देवविचार उदाहृतः । अत्र गृहमेधीयसंनिधौ द्वौ २५
मन्त्रावाभ्मतौ । तयोर्विनियोगमापस्तम्ब आह—“ शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वा वृषभमाहूय तस्य रवते
पूर्णां दर्विं परा पतेत्यनुदृत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयात् । यत्पत्नी न रूषाद्ब्रह्मा मृषाजुहुधीति ”
(आपश्चौ ८-११-११-२०) इति । पच्यमाने चरौ शीरमण्डवद्बनोभूतो योऽंश उपरि तिष्ठति सोऽयं
शरनिष्कासः । तस्य रवते वृषभस्य शब्दे निष्पन्ने सति ॥

पूर्णेति ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु—' पूर्णां दर्विं परा पतं सुपूर्णां पुनरा पतं । वस्नेव वि क्रीणावहा ३०
इपमूर्जे शतक्रतो ' इति । हे 'दर्विं, त्वं शरनिष्कासेन 'पूर्णां सती' 'परा' 'पत इन्द्रं प्रति गच्छ ।
त्वत्प्रसादाद्भनेन तवजन्मवलेन 'सुपूर्णां सती' 'पुनः अस्मान् प्रत्यागच्छ । हे शतक्रतो, आवां 'वस्ना इव' 'वि

४. आ.क.ना.पा.हा-उपाहृतः; म४-पुरा कृतः ।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

निहारमिन्नि मे हरा निहारं (१) नि हरामि ते ॥

देहि । मे । ददामि । ते । नीति । मे । धेहि । नीति । ते । दधे ॥

निहारमिति नि-हारम् । इत् । नीति । मे । हर । निहारमिति नि-हारम् (१) । नीति । हरामि । ते ॥

५ ततः सुपूर्णा सुष्ठु धनस्य पूर्णा पुनः अस्मान् प्रति वा पत-आगच्छ । एवं वस्ना इव वस्नेन मूल्येनेव । “ सुषां सुष्ठुक् ” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । क्रीणावहै इन्द्रावहं च परस्परतः वणिक्वत् विनिमयं करवावहै । किं विक्रीणावहा इत्युच्यते—इषम् ऊर्जम् अलं रसादिकं धनादिकं च; अतोऽत्रावयोस्त्वं गतागतकारिणी साधनभावमाचरेति । तदेवाह— हे शतक्रतो, बहुविधकर्मकरणकुशले गतागतसमर्थे ॥

१० अथ याज्या—‘ देहि ’ इत्यनुष्टुप् ॥ ‘ देहि ’ मे मह्यम् अभिमतं धनम्, अहमपि ते तुभ्यं ददामि । ‘ नि धेहि ’ स्थापय मे मर्दयम्, अहमपि ते त्वदयं ‘ नि दधे ’ स्थापयामि । तथा ‘ निहारम् ’ इत् निहारमेव निर्हृत्य निर्हृत्यैव मे मम ‘ नि हर, अहमपि ते निहारं निर्हृत्य निर्हृत्य निहारामि । नियमेन नितरां निर्हृत्य वा समुदायाद्दहरणं निहरणम् । “ आभीक्ष्ण्ये णमुळ ” (पा ३.४.२२) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१.३९) । छिस्वरः २५ (पा ६.१.१९३) । एवमुपकारप्रत्युपकारिताया आवयोर्वृत्तिरस्त्विति लोकवृत्तान्तनिदर्शनम् ॥

‘ क्रीणावहै । यया लोके कश्चित् स्वकीयं धनं दत्त्वा सण्डुलादिकं क्रीणाति तद्ब्रह्मिन्द्राय तुभ्यं शरनिष्कासं दात्वा त्यक्तः इषम् ऊर्जं च क्रीणामि । तदिदमुच्यते—वस्नेव वसुनेव धनेनेव विक्रीणावहै इति ॥

देहीति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—‘ देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे । निहारमिन्नि मे हरा निहारं नि हरामि ते ’ इति ॥ हे इन्द्र, मे यदपेक्षितं तत् त्वं देहि । तव यदपेक्षितं तद्दं ददामि ।

२० दात्वा च त्वं मम समीपे नि धेहि अत्रस्थापय । “ तव समीपेऽहमवस्थापयामि ” । तदुभयं सहदेव न भवति किं तु निहारम् इत् पुनः पुनर्निर्हृत्यैव समानीयैव मे समीपे नि हर नितरां स्थापय ।

अहमपि पुनः पुनर्निर्हृत्य ते समीपे स्थापयामि ॥ यथोक्तं निष्कासहोमं प्रस्तौति—“ ते देवा गृहमेधी-येनेष्ट्या । इन्द्राय निष्कासं न्यदधुः । अस्मानेव अ इन्द्रो निहितभाग उपावर्ततेति । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तते ” (तैत्ति १.६.७) इति । उपावर्तता समीपमागमिष्यति । [उपावर्तते ‘ समीपमागच्छत् ॥

२५ विधत्ते—“ गृहमेधीयेनेष्ट्या । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैतं निहितभाग उपावर्तते ” (तैत्ति १.६.७) इति । होमाय प्राप्तमाहवनीयं वारयितुं विधत्ते—“ गार्हपत्ये जुहोति । भागधेयेनैवैतं मम धेयति ” (तैत्ति १.६.७) इति । यागकाले चानि कर्तुं श्युपभस्याऽऽद्यानं विधत्ते—“ ऋषममाद्भयति ॥ यंपदकार एवास्य सः । अयो इन्द्रियमेव तद्दीर्यं यत्रमानो भ्रातृष्यस्य शृण्वते ” (तैत्ति १.६.७) इति ॥

चातुमोत्थेषु साकमेधपर्वे]

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यताऽऽ-
श्रेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं
चरुमैन्द्राग्रमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालम् ॥ ४ ॥

[हरा निहारं त्रिं शच्च]

मरुद्भ्य इति मरुत्-भ्यः । क्रीडिभ्य इति क्रीडि-भ्यः । पुरोडाशम् । ... ५
सप्तकपालमिति सप्त-कपालम् । निरिति । वपति । साकम् । सूर्येण । उद्यतेत्युत्-यता । आश्रेयम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपति । सौम्यम् । चरुम् । सावित्रम् ।
द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । सारस्वतम् । चरुम् । पौष्णम् । चरुम् ।
ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । ऐन्द्रम् । चरुम् ।
वैश्वकर्मणमिति वैश्व-कर्मणम् । एककपालमित्येक-कपालम् ॥ ४ ॥ १०

[मैत्रं १.१०.१-२; काशं १.५; कपिसं ८.८; वासं ३.४९-५०]

अथ द्वितीयेऽङ्घ्रि साकं सूर्येण उद्यता मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालं
निर्वपति ॥ क्रीडन्तीति क्रीडिनः । प्रह्लादित्वाणिनिः (पा ३.१.१३४) । “ त एनमत्य-
क्रीडन् । तत् क्रीडिनां क्रीडित्वम् ” (तैत्रा १.६.७) इति ब्राह्मणम् ॥

अथ महाहविःसंघन्धीन्यष्टौ हवींषि विदधाति—“ आश्रेयमष्टाकपालम् ” इत्यादि ॥ तत्र १५
पौष्णान्तानि पञ्च संचराणि प्रागेवाग्नातान्यपि पुनः पठित्वा दर्शयति । ऐन्द्राग्रमपि वरुण-
प्रवासेषु षष्ठतयाऽऽग्नातमेव पुनः पठति । ब्राह्मणं च भवति “ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ।
एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्रः ” (तैत्रा १.६.७) इति । “ अथैव ऐन्द्रश्चरुर्भवति ” (तैत्रा १.६.७) ।
ऐन्द्रस्यापूर्वं विधानम् । “ उद्धारं वा एतम् ” (तैत्रा १.६.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । वैश्वकर्मणस्यैक-
कपालस्य चापूर्वं विधानम् ॥ २०

इत्यष्टमे चतुर्थोऽनुवाकः ॥

मरुद्भ्य इति ॥ द्वितीयदिनेऽनुष्ठेयानि नव हवींषि विधत्ते—“ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं
सप्तकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यताऽऽश्रेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं
सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमैन्द्राग्रमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालम् ” इति ॥ आशयस्य हविष
उत्तरहविरष्टकस्य च कालभेदात् प्रयोगभेदो द्रष्टव्यः । क्रीडिषामस्तीति क्रीडिनस्त्वदेतत् क्रीडित्वं २५
विशेषणम् ॥ तस्य हविषः पाठप्राप्तं प्राथम्यं प्रशंसति—“ इन्द्रो वृत्रं हत्वा । परां परावतमगच्छत् ।
अपाराधमिति मन्वमानः । सोऽमवीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽभुवन् मरुतो वरं वृणामहे ।
अथ वयं वेद्राम । अस्मन्ममेव प्रथमं हविर्निरुप्याता इति । त एनमत्यक्रीडन् । तत्क्रीडिनां क्रीडित्वम् ।
यन्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरुप्यते विजित्यै ” (तैत्रा १.६.७) इति । परां परावतम्

३. तं.ति.त्रि-प्रह्लादित्वात् ।

[चातुर्मास्येषु साक्रमेधपर्व

- अथन्तद्वरम् । अपारार्धं द्रोहमकार्षम् । भीत्या पलायमानः स इन्द्रो मरुतां समीपे किञ्चिद्व्रवीत्-वृत्रो मृतो न वेतीदं समीपे गत्वा को वेदिष्यतीति । ते च मरुतो वरे दत्ते वेदिष्याम इत्यनुवन् । इतरेभ्योऽग्न्यादिभ्यः प्रथमो निर्वापो वरः । ततस्ते मरुत एवं भूमौ पतितं वृत्रमधिरुह्य बहुविधेन नृत्पेनाकीडन् । ऋद्वित्वा च मृतोऽयमिति ज्ञातवन्तः । तस्मादेतेषां ऋद्वित्वं विशेषणं संपन्नम् ॥ निर्वापकालं प्रशंसति-
- ५ “ साकरं सूर्येणोद्यता निर्वापति । एतस्मिन् वै लोक इन्द्रो वृत्रमहन्समृद्धयै ” (तैत्रा १.६.७) इति । एतस्मिन्नेव लोके सूर्योदयेनावलोक्यमानभूप्रदेशे ॥ वैश्वदेवपर्वण्युक्तमाग्नेयादिपञ्चकप्रशंसकं वरुणप्रधासपर्वण्युक्तमैन्द्राग्नप्रशंसकं च ब्राह्मणमत्रातिदिशति-“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीरपि । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः ” (तैत्रा १.६.७) इति ॥ चरोरैन्द्रत्वं प्रशंसति-“ अथैष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धरं वा एतमिन्द्र उदहरत । वृत्रं हत्वा । अन्यासु देवतास्त्वधि । यदेष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारमेव ते यजमान उद्धरते । अन्यासु प्रजास्त्वधि ” (तैत्रा १.६.७) इति । अन्यास्त्वग्न्यादिदेवतास्त्वधिकोऽयमिरेत्येतमुद्धारमुत्कर्षाभिमानमुदहरतोत्पादितवान् ॥ विश्वकर्मरूपामन्त्यहविषो देवतां प्रशंसति-“ वैश्वकर्मण एककपालो भवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽवस्न्दे ” (तैत्रा १.६.७) इति ॥

अत्र विनियोगसंप्रहः—

- “ पूर्णेत्यनूच्य देहीति याज्यामध्वर्युरीरियेत् ” ॥ १ ॥ (इति) ।
- १५ अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यापस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—
“ साक्रमेधेऽयस्तिष्ठो द्व्यहे ह्युः सद्य एव वा ।
प्रातरादेर्द्वयोरहोः सत्वात् प्रकृतिवद्द्वयहे ॥
साङ्गमुष्यानुरोधेनं प्रातरादेर्विधानतः ।
श्रौतं सद्यस्त्वमन्यस्तु चोदकात्तेन दुर्वलम् ॥ ” (जैन्या ५.१.२२-२३) ॥
- २० चातुर्मास्येषु साक्रमेधनामके तृतीये पर्वणि ध्रुयते—“ अत्रत्येऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वापति साकरं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मर्ष्यदिने चरं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरम् ” (तैसं १.८.४) इति । सा प्रतास्तत्र इष्टयो द्व्यहकालीनाः, यथा प्रकृती पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदीधिरिति द्व्यहकालीनत्वं तद्वत् । ननु प्रातर्मर्ष्यदिवसायंशब्दरैकरिभवेवाह्नि प्रथः कालः तिसृणामिटीनां विहितः । सद्यः द्वयोरप्यहोः “ प्रातरादिकालसद्भावान् । पूर्वेद्युः ” प्रातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः । परेद्युः प्रातरादिषु ताः समापनीयाः । ततो द्व्यहकालीनतेति प्राप्ते ध्रुमः—तत्राऽप्रयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वापतीति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातःशब्दश्च स्वत एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवरपति । प्रातरहितोऽग्रमित्यादीं तद्दर्शनात् । तस्मान् साद्रस्य प्रधानस्वैकरिभवेव प्रातःकाले विधानात् सद्यस्वकालीनत्वं श्रौतं; चोदकेन तु अन्याधानाद्यङ्गं पूर्वेद्युः प्रातः, प्रधानं परेद्युः प्रातः कल्पयते । उपदेतश्रोदकाद्बलीयान् । तस्मादेकाहकालीना इष्टयः ।

३० सप्तमाध्यापस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशानम् ।
साक्रमेधेषु वरुणप्रधासस्थादुवाग्निमः ॥
प्रस्तावयेद्वाहुक्यादग्निमः संनिधानतः ।
मैन्द्राग्नमाहर्षयोद्य सायंरथमधिकवतः ॥ ” (जैन्या ७.१.१०-११) ॥

३५ वैश्वदेवे द्वात्राष्ट्यस्य एककपाले वरुणप्रधासेषु कस्य एककपालस्ततोः पृथग्ब्राह्मणमाग्नात् । साक्रमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालान्तरिमन् वैश्वदेवैककपालब्राह्मणमतिदेश्यम् । कुतः ? प्रकृतित्वेन तस्मिन्-

७. इ.उ.पा.—मानपदेशे; मय—मान एव भूप्रदेशे । ८-८. दा—प्रातरादि...पूर्वेद्युः नास्ति । ९-९. आ.ना. हा—वन्वाधानादर्थे पूर्वेद्युः; तं-तु आपानादर्थे पूर्वेद्युः प्रातः प्रधानं परेद्युः । १०. आ.ध—इष्टयो इष्टयताः ।

चातुर्मास्येषु साकमेधपर्व]

शुपदिश्यमानधर्मबाहुल्यात् । वारुणप्रधासिकस्य तद्विकृतित्वाद्वाप्य गृह धर्मविशेषो उपदिष्टः शमीमरयो हिरण्यमय्यो वा सुचो भवन्तीत्याद्यर्थः^{११} । तत्र बह्वनुग्रहो न्याय्य इति प्राप्ते द्रुमः—वारुणप्रधासिकनाह्वणस्य प्रत्यासन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रनाह्वणं तत्रत्यमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभवात् । तस्माद्बर्च्यो-दिदमपि तत्रत्यमेव । ननु प्रकृतिभूत्वात् वैश्वदेविकैकपालदेवाह्वणप्रधासिकवत् साकमेधीयेऽपि चोदकेन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशकं चावयमिदं व्ययेम् इति चेत् । न । हिरण्यमग्न्याद्यधिक्यधर्मातिदेशाया-पेक्षितत्वात् । तस्माद्ब्राह्मणप्रधासिकैकपालब्राह्मणस्यैवातिदेशः^{१२} ॥

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ गृहमेधीयके स्वाग्यभागवित्यनुवाद्गनीः ।
स चोदकविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥
परिसंख्येत संकोच्यश्चोदकोऽन्यत्र^{१३} वाऽत्र वा^{१४} ।
अपूर्वं गृहमेधीयं^{१५} रयाद्वाऽतो ह्युत्तचोदकम्^{१६} ॥

१०

अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात् ।
निर्वाणवत्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायता ॥

चोदनेनैव तरिसद्वैरैष्टिकस्य प्रशंसनम् ।

विध्यैकवाक्यता नास्ति तेनात्राह्वन्तरे विधिः ॥

१५

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि ।

दोषत्रयाच्चोदकस्य संकोचोऽज्ञान्तरेष्वतः ॥

ध्यापारिषयाच्चोदकस्य स्वार्थे संहरणे भवेत् ।

वैरूप्याच्च निरर्थत्वाद्पूर्वं कर्म युज्यते ॥

आग्यभागेति नाग्नोपकारकलसिस्मृतेरिदम् ।

२०

नामत्वादि सभं तस्माल्लुप्यते तेन चोदकः ॥” (जैम्या १०.७.११-१७) ॥

“ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनः^{१७}” (द्र. तैसं १.८.४; मैसं १.१०.१) इति विहिते गृहमेधीये श्रूयते—“ आग्यभागौ यजति ” (तैमा १.६.६, मैसं १.१०.१५) इति । अष्टधोऽत्र^{१८} संशयः—चोदकप्राप्तयोराग्यभागयोरिह पुनःश्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः । तथा सति चैयर्ष्यप्रसन्नात् सार्थकत्वाय चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरत्राऽऽज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओपधिद्रव्यनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो^{१९} विकृतावपि “श्रूयमाणश्चोदकस्य लिङ्गं तथाऽऽज्यभागवपि लिङ्गत्वेन सहायभूतौ । ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । गृहमेधीयविधिवान्श्ये^{२०} श्रुतस्यौदनस्यैवोपधिद्रव्यतया लिङ्गवसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा । तस्मात् प्रकृताविधौ श्रुतस्याऽऽज्यभागकर्मण इह पुनःश्रवणमर्थवादत्वेन तत्रप्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः । निष्प्रकरणे श्रुतस्य विध्यैकवाक्यत्वायोगाद्द्वैतवत्त्वमयुक्तम् । ततश्चोदक-प्राप्तादाग्यभागोदिकर्मणोऽधिकमाग्यभागरूपमज्ञान्तरमिह विधीयत इति चतुर्थः पक्षः । ऐष्टिकयोराग्य-भागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाह्वन्तरत्वं युक्तम् । तस्मादाग्यभागवतिरिक्तस्य प्रयानाद्यङ्गस्य परिसंख्यानार्थ-मिदमाग्यभागश्रवणमिति^{२१} पञ्चमः पक्षः । आग्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः स्वार्थस्त्वयुज्येत प्रयानादिनिषेध-

२५

३०

११. तं—न्तीत्येवमादयः । १२. म—स्यैवातिदेशः । १३-१३ तं-ना न वा । १४-१४. क.

ना.हा-स्याज्ञातो धृतचोदकम्, तं-स्याज्ञातो व्याप्तचोदकम् ; म४-स्याज्ञातो ह्युत्तचोदकम् । १५. म४-ताय ३५
मोदनं निर्वपति; आ.तं.म४-सायमोदनम् । १६. म४-तत्र अष्टधा । १७. म४-सन्तीति । १८. म४-
श्रूयमाणत्वाच्चो । १९. पा.हा-सस्यौदनं; तं-श्रुतस्य ओपधि । २०. तं. म४-ध्वन्यं वाक्यम् इति ।

[चातुर्मास्येषु साकमेधपर्व

- रूपोऽन्योऽर्थः परिगृह्येन चोदकप्राप्तं च प्रयाजाद्यनुष्ठानं याप्येतेति द्योपत्रयप्रसङ्गज्ञ परिसेख्या युक्ता । तेन^{११} प्रत्यक्षविधिरूपादस्मादाज्यभागवाक्येनादानुमानिकचोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचनीय-मिति षष्ठः पक्षः । यदि चोदकस्य प्रत्यङ्गं पृथग्वापाराः स्युस्तदा प्रयाजाद्यङ्गेषु चैर्योपारिस्तेषामितिदेशः सिध्यति । आज्यभागगोचरस्यानेन प्रत्यक्षविधिना याधितत्वात् चोदकेनाऽऽज्यभागातिदेश इत्येवं संकोचो
- ५ वर्षयितुं शक्यते । इह तु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य^{१२} व्यापारानाम् इति न्यायेन^{१३} एक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्चेति विरुद्धधर्मत्वं प्रसज्येत । तस्मात् प्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचो न युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न चोक्तदोषापत्तिः ।^{१४} अस्य संकोचस्योप-संहाररूपत्वात् । आज्यभागधोरेव शक्तस्य चोदकस्य त्वज्ञातशक्तिज्ञापनमुपसंहारः । तथा सत्याज्यभागाति-देशव्यापृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशतन्निवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गः । तत्राऽऽज्यभागकर्मणि चोदकाव-स्थापनमिति सप्तमः पक्षः । 'पुरोढारां चतुर्धा करोति आग्नेयं चतुर्धा करोति' (द्र. आप.श्रौ ३.३.२) इत्यनयोर्गुह्योरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन^{१५} सरूपत्वादस्तु^{१६} तत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचन-चोदकयोर्विरूपत्वात्सौ युक्तः । किं तु प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धिश्चोदककल्पना^{१७} निरर्थिका । तस्मात्^{१८} उपसंहारो न युक्तः । तस्मात्पूर्वो गुह्यमेधीयो न चोदकेनान्याह्नानि गृह्णाति । इतिकर्तव्यता-काङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषाभावादयमष्टमः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु सांप्रहृण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविद्धिरेवामनहोमैः सह^{१९} चोदकातिदिष्टानामनूयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्व-दत्रापि विधीयमानयोरस्यभागयोश्चोदकप्राप्तैः प्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न । वैषम्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोस्तूपकारः क्लृप्तः । सोऽत्र नामसाग्नेयं स्मर्यते । तस्मात् क्लृप्तोपकारान्वां विधीय-मानान्भ्यामाज्यभागाभ्यां निराकाङ्क्षो गुह्यमेधीयः । आमनहोमास्तु न क्लृप्तोपकारा इति तैः^{२०} सांप्रहृण्य-अङ्गाकाङ्क्षा^{२१} न पूर्यते । तत्र क्लृप्तोपकारैरनूयाजाद्यङ्गैः चोदकेन सहातिदिष्टैः पूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्य-पमिहारायाऽऽमनहोमेषूपकारे क्लृप्ते सति^{२२} तस्मिन् प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्वाऽनुष्ठापयति ।^{२३} ततो वैषम्यात् क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गुह्यमेधीयचोदको लुप्यते^{२४} । तस्माद-विकृतिरूपं साहमपूर्वं कर्मात्रं विधीयत इति सिद्धान्तः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"तत्रान्यदङ्गं^{२५} नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ।

२५ न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विएकृदादिकम् ॥" (जैम्या १०.७.१८) ॥

तत्र गुह्यमेधीय आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादन्वयत् स्विएकृदादिकं न कार्यमिति चेत् । मैत्रम् । आज्यभागवद्विहितत्वात् । "यद्यग्रे स्विएकृते समवद्यति" (द्र. मैत्रं १.१०.१५), "इदामुप-हृण्यो (न्ने)" (मैत्रं १.१०.१५) इति विहितम् । तस्मात्तदुक्तं कर्तव्यम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

३० "तत्रैव परिसंख्यात्वे प्रागित्याद्यस्ति वा न धा^{२६} ।

अस्तीदादर्शनागमैवं तदुक्त्याऽस्त्वत्र नेतरत् ॥" (जैम्या १०.७.१९) ॥

गुह्यमेधीये स्विएकृति^{२७} आज्यभागवदृष्ट्या संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं क्षमभ्युपेत्येवं कृत्वाचिन्ताऽकर्तारिवा । तत्र प्रागित्यादिमक्षणं न परिसंख्यात्वं किं तु तदस्ति । कुतः ? मक्षणार्थस्येदो-

२१. नै-तस्मात् । २२-२२. आ.क.ना.हा-व्यापाराभावेन । २३. म-४ तस्य । २४. इ.उ.तं-स्व-
३५ पत्वा । २५-२५. आ.क.-निरर्थता, तत्त्वयोः । २६. म४-चोदकमिदिष्टानाम् । २७-२७. इ.उ.तं.म४-
सांप्रहृण्योऽङ्गाकाङ्क्षा । २८. तं.ना.म४-पथात् । २९. म४-अतो । ३०. तं-अनूयते । ३१. म४-
तच्चान्यद । ३२. आ.क.ना.हा-तत् । ३३. म४-स्विएकृतीकाये ।

चातुर्मास्येषु साकमेधपर्यं']

प्राधानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते भूमः—अत्र, गृहमेधीये तद्दिवाभक्षणं घचनबलेनास्तु । स्विष्टकृद्वाक्य-
प्रापितस्य^{१५} परिसंख्यातस्य^{१६} घचनेन निवारितत्वात् । इतरथाशिवादिभक्षणं परिसंख्यातत्वात्वास्तु ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“सौमिकं प्राकृतं वा स्याद्द्वयोः^{१७} प्रणयनं श्रुतम् ।

आद्योऽप्रास्तवतो मवमनारमत्वेन वाऽग्निः ॥” (जैम्या ७-३-१७) ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते—“द्वयोः प्रणयति^{१८}, तस्माद्द्वाभ्यां यन्ति^{१९}” इति । अत्र “सौमिक-
धर्मकमग्निप्रणयनं यत्तदेव प्रहीतम्यम् । कुतः ? सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृतित्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र
चोदकाप्रस्तस्य^{२०} विध्यहत्वात् । दर्शपूर्णमासगतं त्वग्निप्रणयनं चोदकप्रापितत्वाद्विधेयम् । तस्मात्
सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते भूमः— नाद्यं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य
प्रणयनकर्म्मणो नामधेयं, किं तु निर्मन्थ्यवर्षादिशब्दव्यञ्जकिक एव । ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राकृत- २०
प्रणयनस्य प्रास्तत्वाद्विधिवैयर्थ्यं तद्वैयर्थ्यादासंबन्धाय तद्वाक्यमस्तु ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्प्रसज्जकान् ।

आद्यन्तयोरुरुगत्या मध्ययोः पर्वणोर्भवेत् ॥” (जैम्या ७-३-१८) ॥

“तस्माद्द्वाभ्यां यन्ति” इत्यर्थवादेन संबन्धाय पुनर्विधिना यत्प्रकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्त- २५
मपि श्रूयते इत्युक्तं तद्वैश्वदेवशुनासीर्ययोः^{२१} पर्वणोर्भवितुमर्हति । कुतः ? प्रसज्जकत्वात् । तथा हि—“न
वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपति न शुनासीर्यं” (द्र मस १-१०-१३) इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणो-
रुत्तरवेदि^{२२} प्रसज्जयति । अप्रसक्तप्रतिषेधयोगात् । उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्था । तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्ति-
द्वारेणाऽऽद्यन्तयोरिदमग्निप्रणयनम् । इति प्राप्ते भूमः—“ऊरू वा एतौ यज्ञस्य यद्गुणप्रघासाः
साकमेधश्च” (द्र. शमा १-५-२-३, ५) इति गमनसाधनत्वमूर्त्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । २०
तत्संनिधौ द्वयोः प्रणयन्तीति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादाय पुनर्विधाय “द्वाभ्यां यन्ति” इत्यर्थ-
वादेनोक्तकल्पना युक्ता । “द्वाभ्यां पर्वण्यं गमनमुपन्यस्यते । तस्मात् मध्यमयोस्तत् प्रणयनम् ।
न चाप्रोत्तरवेदेरभावात् प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम् । उपवपतीत्यनारभ्यश्रुतेन वाक्येनोत्तरवेदेषुप-
वापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधात् मध्यमयोरवतिष्ठते । तस्माच्चोत्तरवेद्यां
प्रणीतोऽग्निर्विधीयते । एतदर्थमेव हि सार्थवाद् पुनर्विधानम् ॥ २५

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य चार्थिककारेण यो निर्णयोऽभिहितस्तं दर्शयति—

“अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात् सौमिकं प्राकृतं च न ।

अपूर्वं तत्प्रणयनं शाखान्तरसमोक्तितः^{२३} ॥” (जैम्या ७-३-१९)

‘आहवनीयादानि प्रणयतः’ इति शाखान्तरे मध्यमयोर्नूननं प्रणयनं विहितम् । तेन समान-
वचनत्वाद्भाष्यपूर्वं प्रणयनं^{२४} विधीयते^{२५} ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

३४. म४—‘हृदीकृतप्रापितः’ इ.उ.पा.हा—‘वाक्यप्रापिता । ३५. तं.म-४परिसंख्यातस्य ।

३६. आ.क.ना.हा—स्यातयोः । ३७. म४—प्रणयति । ३८. इ.उ.—प्रणयति । ३९. उ.पा.म४.

हा—सौमिकधर्ममग्निः । ४०. आ. म४—चोदकाप्राप्तस्य; तं चोदकाप्राप्तं । ४१. तं—आहवनीयोर्मध्यमो वा । ३५

४२. तं.म४—‘सीरीययोः आद्यन्तयोः । ४३. आ.क.ना.हा—पर्वणोर्वेदिम् । ४४. तं—ताभ्याम् । ४५. आ.

क. ना. हा—समोक्तिकम् । ४६. म४—प्रणयकान्तरम् । ४७. आ.क.ना.हा—विषये ।

[साक्रमेधे महापितृयज्ञः]

सोमाय पितृमते पुरोडाशम् षट्कपालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ।

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थ-

सोमाय । पितृमत इति पितृ-मते । पुरोडाशम् । षट्कपालमिति षट्-कपालम् । निरिति ।
वपति । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । बर्हिषद्भ्य इति बर्हिषद्-भ्यः । धानाः । पितृभ्य इति
५ पितृ-भ्यः । अग्निष्वात्तेभ्य इत्यग्नि-स्वात्तेभ्यः । अभिवान्याया इत्यभि-वान्यायै । दुग्धे । मन्थम् ।

अथ पितृयज्ञहवीषि विदधाति—‘सोमाय पितृमते पुरोडाशम्’ इत्यादि ॥ “संक्रस्तो वै
सोमः पितृमान्” (तैत्रा १-६-८) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ह्रस्वतुङ्भ्यां मतुप्” (पा ६-१-१७६)
इति मतुप उदात्तत्वम् । बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः मासाः । अन्यलोपश्छान्दसः । तण्डुल-
प्रभवा छाजा धानाः । अर्धमासाः पितरोऽग्निष्वात्ताः । “आदितश्च” (पा ७-२-१६) इति
१० चकारादिङभावः । तृतीयासमासे “संज्ञायामनाचितादीनाम्” (पा ६-२-१४६) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अभिवान्या अन्यक्त्सदोह्या, तस्या दुग्धे सक्तूतोष्यं मन्थति स मन्थः ।
द्रव्युक्ताः सक्तवो मन्थाः । “अर्ध उपमन्थति” (तैत्रा १-६-८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

चतुर्थे साक्रमेधाख्ये तृतीये पर्वणि प्रधानहवीष्युक्तानि । पञ्चमे तदीयशेषो महापितृयज्ञ उच्यते ।
सोमायेति ॥ आदौ तावत्प्रीणि हवीषि विधत्ते—‘सोमाय पितृमते पुरोडाशम् षट्कपालं निर्व-
१५ पति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थम्’ इति । पितरोऽस्य
सन्तीति पितृमान् पितृस्वामीत्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । धानाः ऋषयवाः । अग्निष्वात्ताः
अयज्ञनिष्ठाः । अभिवान्या मृतवत्सा घेनुः । क्षीरे यवपिष्टं प्रक्षिप्य मिश्रीकृतं द्रव्यं मन्थः ॥ तदिदं
हविष्यं पितृयज्ञः । तस्य च पितृयज्ञस्य विधिमर्थवादेनोन्नयति—‘वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ।
ता वरुणप्रघामैवरुणपाशादमुञ्चत् । साक्रमेधैः प्रत्यस्थापयत् । श्यम्बकै रुद्रं निरवादयत् । पितृयज्ञेन सुवर्गं
२० लोकमगमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । ता वरुणप्रघामैवरुणपाशान् मुञ्चति ।
साक्रमेधैः प्रतिष्ठापयति । श्यम्बकै रुद्रं निरवदयते । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति” (तैत्रा १-६-८)
इति । “प्रतिपूर्यमेककपालान् निर्वपति” (तैसं १-८-६, तैत्रा १-६-१०) इति विधास्यमाना यागाः
श्यम्बकाः । तैः मूरं रुद्रं परितोष्य निःसारितवान् । तत्र स्वर्गलोकहेतुवेनात्यन्तप्रशस्तवान् पितृयज्ञः
कर्तव्यः इत्यभिप्रायः ॥ अत्र हेयं पक्षं पूर्वपक्षतया विधत्ते—“दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपति ।
२५ दक्षिणावृद्धिं पितृणाम्” (तैत्रा १-६-८) इति । गार्हपत्यस्य दक्षिणदेशे स्थित्वा प्राचीनावीती
सन्नुवतानां हविषां निर्वापं कुर्यात् । यस्मात् पितॄणां संबन्धि कर्म दक्षिणावृत्तं प्रायेण दक्षिणस्यां दिशि
वर्तते ॥ स पक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—“अनादस्य सत् । उत्तरत एवोपवीथी निर्वपेत् ।
उभयं हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते” (तैत्रा १-६-८) इति । यत्रकोद्विष्टथाहादौ पितर एव पूज्यन्ते तत्र
पूर्वोक्ते दक्षिणावृत्तमस्तु । इह त्वाऽग्निष्वात्तादिपितरश्चेज्यन्ते । अतो देवानां प्रियायो-

साकमेधे महापितृयज्ञः]

एतदेव कालरूपेण प्रशंसति—“सोमाय पितृमते पुरोडाशश्च पट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः पितृमान् । संवत्सरो वै प्रीणाति । पितृभ्यो ऋषिपद्व्यो धानाः । मासश्चै पितरो ऋषिपदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन् वा ऋतौ पुरुषः प्रसीयते । सोऽस्यामुष्मिल्लोके भवति ” (तैत्रा १.६.८) इति । हविः पाकाय गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽधिभ्रयेत् । तेनैतत् कर्म पितृप्रीतये दक्षिणावृत्तपि भविष्यति ॥ एतदेव कालरूपेण प्रशंसति—“सोमाय पितृमते पुरोडाशश्च पट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः पितृमान् । संवत्सरो वै प्रीणाति । पितृभ्यो ऋषिपद्व्यो धानाः । मासश्चै पितरो ऋषिपदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन् वा ऋतौ पुरुषः प्रसीयते । सोऽस्यामुष्मिल्लोके भवति ” (तैत्रा १.६.८) इति । “वसन्ते वसन्ते” ज्योतिषा यजेत इति विधानात् सोमस्य संवत्सरत्वम् । स एव पितृणामपि पतिरिति तस्य पितृमत्त्वं, ‘मासि पितृभ्यः क्रियते’ इति अमावास्याश्राद्धमिधानात् पितृणां मासत्वं चोपचर्यते । “यदि वसन्ता प्रसीयते । वसन्तो भवति । यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः ” (तैत्रा १.४.१०) इत्यभिधानात्, तत्तदनुदेवताप्राप्तिः एवास्यामुष्मिन् ऋतुसंबन्धः ॥ भर्जनेन क्वचिदीपकृष्णत्वं क्वचित् कृष्णत्वं क्वचिदकृष्णत्वमित्येवविधं त्रैविध्यं विधत्ते—“बहुरूपा धाना भवन्ति । अहोरात्राणामसिद्धये ” (तैत्रा १.६.८) इति । अहान्यकृष्णानि अमावास्यारात्रिः अतिकृष्णा, अन्यास्तु रात्रय ईपटकृष्णाः ॥ तृतीययागदेवतां प्रशंसति—“पितृभ्योऽग्निपवात्तेभ्यो मन्यम् । अर्धमासा वै पितरोऽग्निपवात्ताः । अर्धमासानेव प्रीणाति ” (तैत्रा १.६.८) इति । ऋषिपदानुष्ठितयागत्वात् मासत्वम् । अग्निपवात्तानां यागाभावाद्धर्मासत्वम् । एतच्च “वे वै यजमानः । ते पितरो ऋषिपदः ” (तैत्रा १.६.९) इत्यादिना चक्ष्यते ॥ मृतवत्सां प्रशंसति—“अभिवाच्यायै दुग्धे भवति । सा हि पितृदेवत्यं दुहे ” (तैत्रा १.६.८) इति । पितृदेवत्यं पितृदेवताभ्यो हितम् । मृताः पुरुषाः पितरो भवन्ति । अभिवाच्या च मृतवत्सेति सजातीयत्वात् तत्र तेषां प्रीतिः ॥ यदुक्तमापस्तम्बेन—“उद्गासनकाले धाना उद्गास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्थां आग्नेयं संयौति । अर्धाः पिष्टानामावृता सन्नत्नं कृत्वाऽभिवाच्यायै दुग्धपर्यार्षशरावे सवदूतोप्यैक्येक्षुशालाक्येक्षुकाण्डेन वा दक्षिणमुखस्त्रिः प्रसन्ध्यमनारभ्योपमन्यति ” (आपश्रौ ८.१४.१३-१४) इति । तत्रार्थशरावे मन्यन्तं विधत्ते—“यत्पूर्णम् । तन्मनुष्याणाम् । उपर्यधो देवानाम् । अर्धेः पितृणाम् । अर्धे उपमन्यति । अर्धो हि पितृणाम् ” (तैत्रा १.६.८) इति । भुञ्जाना मनुष्याः पात्रपूर्णमेव घृतमिच्छन्ति । प्रयाजदेवता जुहुयतेनोपरितनाज्यभागेन तुष्यन्ति । अर्धोभागेन हविरभिघारणात् । अग्निहोत्रे चोपरिभागं देवेभ्यो हुत्वा अर्धोभागं स्वधा पितृभ्यः पितृभिन्वेति भूमौ निमृजन्ति (द्र. आपश्रौ ६.११.५) इति तद्विधानात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेक्ष्य ‘यत्पूर्णम्’ (तैत्रा १.६.८) इत्याद्युक्तम् ॥ इक्षुशालाकां विधत्ते—“एकयोपमन्यति । एका हि पितृणाम् ” (तैत्रा १.६.८) इति । “यदेकमेकं संभरेत् पितृदेवत्यानि स्युः ” (तैसं १.६.८) इत्यादौ पितृणामेकत्वसंख्याप्रीतिः प्रसिद्धा ॥ दक्षिणामुखत्वं विधत्ते—“दक्षिणोपमन्यति । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् ” (तैत्रा १.६.८) इति ॥ ‘प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः’ इत्यादौ दक्षिणदिकप्रीतिः प्रसिद्धा ॥ हस्ताभ्यां मन्यन्तं विधत्ते—“अनारभ्योपमन्यति । तद्धि पितृन् गच्छति ” (तैत्रा १.६.८) इति । तृतीयसवनगाताशिरादौ मन्यन्तं “स्तम्भे निषध्य मन्यति”, तत्तु देवानां प्रियम् । अत्र स्वनारभ्य “स्तम्भेनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्यति । तच्च देववैलक्षण्यात् पितृणां प्रियम् ॥ यदुक्तमापस्तम्बेन—“न

४-४. आ.क.ना.हा-वसन्ते । ५. आ.क.ना.हा-‘अपि’ नास्ति । ६. आ.क.ना.हा-अस्य ।

७. म४-चोपपद्यते । ८. आ.क.ना.हा-‘ताप्रीतिः’ । ९. तं.म४-‘वैचित्र्यं’; मा हा-त्रिविधं पैथ्यम् । १०. आ.

क.नं.ना.हा-कृष्णा । ११. आ.क.ना.पा.हा-तृष्यन्ति । १२. आ.क.ना.पा.हा-अर्धभागम् । १३. तं. ३५

म४-निमृजन्ति यदुत्वा निमाष्टीति । १४-१५. ना.म४-स्तम्भे निषध्य मन्थन्ति; उ-समभ्य प्रमन्थन्ति ।

१५. म४-मन्यन्तम् ।

तैसं ४४

[साकमेधे महापितृयज्ञः]

- प्राचीं वेदिमुद्धन्ति। पितृयज्ञो हि। न दक्षिणा। देवयज्ञो ह्युभे दिशावन्तरोद्धत्वा ” (आपश्चौ ८-१३-५) इति, तामाग्नेयीं दिशमङ्गल्या निर्दिशन् विधत्ते—“ इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति। उभये हि देवाश्च पितरश्चेत्यन्ते ” (तैत्रा १-६-८) इति। तस्या वेदेश्वतुर्विधं दैविकवैलक्षण्यं क्रमेण विधत्ते—“ चतुःस्रक्त-भवति। सर्वां ह्यनु दिशः पितरः। अलाता भवति। खाता हि देवानाम्। मध्यतोऽग्निराधीयते। अन्ततो हि देवानामाधीयते। वर्षीयानिष्प ह्यमाम्नाद्यति व्यावृत्तैः ” (तैत्रा १-६-८) इति। दैविकी वेदिर्दीर्घा न तु समचतुरस्रा। इयं तु समचतुरस्रेति व्यावृत्तिः। अशिशु प्रकारविशेषे सूत्रकारो दर्शयति—“ प्रतिदिशं स्रक्तयोऽवान्तरदेशान् प्रति मध्यानि ” (आपश्चौ ८-१३-३) इति। परितः कटादिभिराच्छादनं विधत्ते—“ परिश्रवति। अन्तर्हितो हि पितृलोको मनुष्यलोकात् ” (तैत्रा १-६-८) इति ॥ उन्मूलनं विधत्ते—“ यत्पृथक् दिनम्। तद्देवानाम्। यदन्तरा। तन्मनुष्याणाम्। यत्समूलम्। तत्पितृणाम्। समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्तैः ” (तैत्रा १-६-८) इति। परहि पर्वसंघौ दिनं छिन्नं तादृशं बर्हिर्होसितत्वात् देवानां प्रियम्। अत एव बर्हिर्लवनद्राक्षणे श्रूयते—“ प्रजापतिर्वा ओपधीः पर्वशो वेद। स एना न हिनस्ति ” (तैत्रा ३-२-२) इति, “ ओपधीनामहिरसायै ” (तैत्रा ३-२-२) इति च। यदन्तरा पर्वमध्ये छिन्नं तन्मनुष्याणां प्रियं संघिविशेषस्य तैरज्ञातत्वात्। परिशेषेण समूलत्वं पितृणां प्रियम् ॥ बर्हिषां दक्षिणा-ग्रत्वं विधत्ते—“ दक्षिणा स्तृणति। दक्षिणावृद्धि पितृणाम् ” (तैत्रा १-६-८) इति ॥ यदुक्तमा-पस्तम्बेन—“ आस्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन् पर्येति। औद्धवान् धारयमाणस्त्रिस्तृणन् प्रतिपर्येति। औद्धवः प्रस्तरः ” (आपश्चौ ८-१४-४-६) इति। प्रसव्यमप्रदक्षिणत्वं यथा भवति तथा तदिदमप्रदक्षिणत्वं प्रदक्षिणत्वाभ्यां पट्टत्वं आवर्तनं विधत्ते—“ त्रिः पर्येति। तृतीये वा इतो लोके पितरः। तानेव प्रीणाति। त्रिः पुनः पर्येति। पट्टं संपद्यन्ते। पट्टं ऋतवः। ऋतुनेव प्रीणाति ” (तैत्रा १-६-८) इति ॥ इतो भूलोकादारभ्य तृतीयः पितृलोको भोगभूमेः स्वर्गस्थान्तरिक्षादूर्ध्वमावित्वात् ॥ प्रस्तरस्यामन्त्रकमासादनं विधत्ते—“ यत्प्रस्तं यजुषा गृह्णीयात्। प्रमायुको यजमानः स्यात्। यत्र गृह्णीयात्। अमायतनः स्यात्। तृष्णीमेव न्यस्येत्। न प्रमायुको भवति। नानायतनः ” (तैत्रा १-६-८) इति। गृह्णीयात् सादयेदिति ॥ दक्षिणपरिधिबर्जन-मभिप्रेक्ष्य विधत्ते—“ यत्प्रीन् परिधीन् परिदध्यात्। सृष्टुना यजमानं परिगृह्णीयात्। यत्र परिदध्यात्। रक्षारसि यत्र ह्यनुः। द्वौ परिधी परिदधाति। रक्षसामपहर्यै। अथो सृष्टोरिव यजमानमुत्सृजति ” (तैत्रा १-६-८) इति। “ मध्यमोत्तरो ” (आपश्चौ ८-१४-१०) इति हि^८ सूत्रेऽभिहितम् ॥ हविष्याम् अनुक्रमेण सादनं विधत्ते—“ यत् त्रीणि त्रीणि हवीर्युदाहरेयुः। त्रयस्त्रय एषां साकं प्रमीयेत्। एकैकमनूचीनान्युदाहरन्ति। एकैक एवेषामन्वद्यः प्रमीयते ” (तैत्रा १-६-८) इति। उदाहरेयुसासादयेयुः। एषां यजमानबन्धुनां मध्ये। अन्वद्यो बृहदाद्यानुक्रमगताः। “ एतेषां मध्य एकैक एव ” प्रमीयते न तु युगपत् ॥ “ दक्षिणतः कशिपुपवर्णमाज्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकत आसाक^९ ” (आपश्चौ ८-१४-१६) इति सूत्रे यदुक्तं तद्विधत्ते—“ कशिपु कशिपम्याय। उपवर्णमुपवर्णम्याय। आज्जनमाज्जन्याय। अभ्यञ्जन-मभ्यञ्जन्याय। यथामागमेधेनान् प्रीणाति ” (तैत्रा १-६-८) इति। कशिपु तृत्पूरितशरदादि। उपवर्णं शिरस आघारः। कशिपुभृन्नीन्युदाहरन्तीत्यनुयते। कशिपुप्रियः कशिपम्यः पिता, तत्परितोपायं कशिपु सादयेत्। एवमम्यत्^{१०}। तथा सति एनान् पितॄन् स्वस्वभागान्नतिप्रम्य लोपयति ॥ तदेवमनुदाद्यागते-नानुवाकेन पितृयज्ञे हविरासादनपर्यन्तः पूर्वप्रयोगोऽभिहितः। अनुवाकान्तरेण सामिधेन्यादिक उच्यते-प्रयोगोऽभिधीयते। तत्राचर्योः प्रैपमन्त्रमुत्पाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—“ अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः सामिधेनानाया-नुमूरीत्पाह। उभये हि देवाश्च पितरश्चेत्यन्ते ” (तैत्रा १-६-९) इति। देवानां पितृणां घोषकारी योऽग्निः

१६. मय-दक्षिणास्तृतायम्। १७. मय-प्रसादयेत्। १८. आ.क.ना.म.८-हि^८ नास्ति।

१९-२०. मय-एषां मध्ये एकैकमेव। २०. मय-आसादयतीति। २१. सं-एवमम्यत्।

साकमेधे महापितृयज्ञः]

तस्मै ॥ “ उन्नान्तस्त्वा ” (तैसं २-६-१२) इत्येतामृचं सामिधेनीत्येन विधत्ते—“ एकामन्वाह । एका हि पितृणाम् ” (तैत्रा १-६-९) इति ॥ तस्यामावृत्तिं विधत्ते—“ त्रिरन्वाह । त्रिर्हि देवानाम् ” (तैत्रा १-६-९) इति ॥ चोदकप्राप्तावायारौ प्रशंसति—“ आघारावाधारयति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै ” (तैत्रा १-६-९) इति । यज्ञपरुषोर्ज्ञानयोरलोपाय ॥ वरणं पर्युदस्यति—“ नाऽऽर्ष्यं वृणीते । न होतारम् । यदोर्ष्यं वृणीते । यद्वोतारम् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । प्रमायुको होता । तस्मान्न वृणीते । यजमानस्य होतुर्गोपीयाय ” (तैत्रा १-६-९) इति । “ अग्निर्देवो होता देवान् यज्ञत् ” (आपश्रौ २-१६-५) इत्यादि-निगदपद्य आर्ष्यवरणम् । निगदावसाने “ विष्णुनामो मानुषः ” इत्यादिनामोच्चारणं होतृवरणम् ॥ यर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति—“ अर्ष्वर्हिषः प्रयाजान् यजति । प्रजा वै र्शिः । प्रजा एव सृत्योरुत्सृजति ” (तैत्रा १-६-९) इति ॥ चोदकप्राप्तावाग्भगौ प्रशंसति—“ आग्भगौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति ” (तैत्रा १-६-९) इति ॥ हविष्यचारकाले प्राचीनावीर्यं विधत्ते—“ प्राचीनावीर्यी सोमं यजति । पितृदेवत्या हि । एषाऽऽहुतिः ” (तैत्रा १-६-९) इति ॥ चतुरवदानमपवदितुं विधत्ते—“ पञ्चरुवोऽवद्यति । पञ्च शेता देवताः । द्वे पुरोनुवाक्ये । याग्या देवता वपट्कारः । ता एव प्रीणाति ” (तैत्रा १-६-९) इति ॥ “ त्वर सोम प्र चिक्रितः ” (ऋसं १-९-१-१, तैसं २-६-१२), “ त्वया हि नः पितरः ” (ऋसं ९-९-६-११, तैसं २-६-१२) इत्युभे पुरोनुवाक्ये । “ त्वर सोम पितृभिः संविदानः ” (ऋसं ८-४८-१३, तैसं २-६-१२) इत्येका याग्या । पितृमान् सोमो देवता वपट्कारः । ता एताः पञ्च देवता उच्यन्ते ॥ एकैक-देवतार्थं त्रिषु हविःष्वविच्छिन्नवदानं विधत्ते—“ संततमवद्यति । ऋतूनां संतत्यै ” (तैत्रा १-६-९) इति । तदाहाऽऽपस्तम्बः—“ जुहामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेति संप्रेष्यति । सहन् पुरोहादास्यावद्यति सहृद्धानानां सहृद्मन्वस्य ” (आपश्रौ ८-१५-८-९) इति ॥ द्वयोः पुरोनुवाक्ययोरेकस्या याग्यायाश्च विधिं मनसि निधाय प्रशंसति—“ प्रैर्भ्यः पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽऽह । प्रणयति द्वितीयया । गमयति याज्यया । तृतीये वा इतो लोके पितरः । अह्न एवेनां पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽऽनयति । रात्रियै द्वितीयया । ऐवेनान् याज्यया गमयति ” (तैत्रा १-६-९) इति । “ त्वर सोम प्र चिक्रितः ” इत्यनया पूर्वया पितृभ्यो हविः प्रकर्वेण कथितवान् भवति । “ त्वया हि नः पितरः ” इत्यनया द्वितीयया पितृन् प्रति हविर्नयति । “ त्वर सोम पितृभिः ” इत्यनया याज्यया तद्विः पितृन् गमयति ॥ पितृणां तृतीयलोकवर्तित्वाद्ब्रह्मन्मन्त्रित्वं युक्तम् । किं च त्रिमिर्मन्त्रैः क्रमेणाहो राध्याश्च पितृनामीय हविः प्रति तानागमयत्येव ॥ २०-द्वेषु हविःषु वेदेरुत्तरतः-२० उपविश्यावदाय दक्षिणामुखो वेदिमतिक्रम्योद्वेषुस्वस्तित्पञ्जुहोति । अत्र तु तद्वैपरीत्यं सूत्रकार आह—“ दक्षिणतोऽवदायभिधायो-द्वहृत्तिक्रम्य दक्षिणामुखस्तित्पञ्जुहोति ” (आपश्रौ ८-१५-१०) इति ॥ तदेतद्विधत्ते—“ दक्षिणतोऽवदाय । उद्वहृत्तिक्रामति ग्याहृष्यै ” (तैत्रा १-६-९) इति ॥ ‘ आ श्राययास्तु औपह्वौपट् ’ इति मन्त्रत्रयमपवदितुं क्रमेण विधत्ते—“ आ स्वधेत्वाश्रावयति । अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति । स्वधा नम इति वपट्-करोति । स्वधाकारो हि पितृणाम् ” (तैत्रा १-६-९) इति । पितृन् प्रति यद्वक्तव्यं तस्य सर्वस्य स्वधा-कारो वाचकः । अत आश्रावयेत्यादिशब्दान् मूते । तस्मात् “ स्वधाकारः पितृणां प्रियः ॥ विधिवाक्ये पाठादेव प्राप्तं प्रचारक्रमं ” प्रशंसति—“ सोममग्रे यजति । सोमप्रयाजा हि पितरः । सोमं पितृमन्तं यजति । संवत्सरो वै सोमः पितृमान् । संवत्सरमेव तद्यजति । पितृन् र्शिष्यदो यजति । ये वै यज्जानः । ते पितरो र्शिष्यदः । तानेव तद्यजति । पितृमग्निध्यात्तान् यजति । ये वा अयज्जानो गृध्रेमधिनः ।

२२. आ.क.ना.हा.—‘ याज्यया ’ । नास्ति । २३. आ.क.ना.हा.—गमयति याज्यया । २४-२४. आ. क.ना.हा.—‘ द्वेषु हविःषु ’ नास्ति; दं.म.४. म.५-द्वेषु हविःषु उत्तरवेदेरुत्तरतः । २५. इ.उ.तं.म.४-‘ शब्दा-र्यान् । २६. आ.क.ना.हा.—यस्मात् । २७. म.४-प्रचारविप्रकर्षक्रमम् ।

मेतत् ते तत् ये च त्वामन्वेतत् ते पितामह* *प्रपितामह ये च

त्वामन्वत्रं पितरो यथाभागं मन्दध्वम्

एतत् । ते । तत् । ये । च । त्वाम् । अन्विति । एतत् । ते । पितामह । प्रपितामहेति प्र-पितामह ।

ये । च । त्वाम् । अन्विति । अत्र । पितरः । यथाभागमिति यथा-भागम् । मन्दध्वम् ॥

- ५ हविःशेषान् संप्लोम्नाय पिण्डान् कृत्वा वेद्यास्तिसृषु सक्तियु निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यां अपरस्यामिति—‘एतत्ते तत्’ इत्यादि ॥ ‘एतत् अन्नं ते तव भवतु हे तत तात् । ये च त्वाम् अनु गता आश्रिताः अन्ये, तेषां चैतदन्नं भवतु । एतत् ते अन्नं हे पितामह, ये च त्वामनुगताः तेषां च । पितुः पिता पितामहः । एवमेतत्ते अन्नं हे प्रपितामह, ये च अन्ये त्वाम् अनु गताः, तेषां च । पितामहस्य पिता प्रपितामहः । अधुना सर्वेऽपि सामान्येनोच्यन्ते ।
- १० अत्र अस्मिन् कर्मणि हे पितरः पातारः पितृप्रभृतयो वा पितृपितामहप्रपितामहाः, यथाभागं

ते पितरोऽग्निष्वात्ताः । तमेव तद्यजति ” (तैत्तिरीय १.६.९) इति । सोमः प्रथमं यष्ट्यो तेषां पितॄणां ते सोमप्रयाजाः । पितृस्वामित्वेन तस्य प्राथम्यं युक्तम् । संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तम् । इह लोके यज्ञं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । इह यज्ञरहिता गृहमेधिना ये गृहस्थास्ते पितृलोकं प्राप्याग्निष्वात्ता ह्युच्यन्ते ॥ स्विष्टकृत्संज्ञकां देवतामपवदितुं विधत्ते—“ अग्निं कन्यवाहनं यजति । य एव पितॄणा-

- १५ मग्निः । तमेव तद्यजति । अथो यथाग्निं स्विष्टकृतं यजति । तादृगेव तत् ” (तैत्तिरीय १.६.९) इति । पित्र्यं हविः कन्यं तद्गृहतीति कन्यवाहनः । अत एवाऽन्यत्र श्रूयते—“ त्रयो वा अन्नयो हन्यवाहनो देवानां कन्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा अमुराणाम् ” (तैत्तिरीय २.५.८) इति ॥

पतदिति ॥ सुष्यमाक्षणे पैतृकाणि त्रीणि हवींषि विधाय ‘एतत्ते तत्’ इत्याद्येकादश मन्त्रा आगताः । तत्र विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—

- २० सक्तियु निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतत्ते ततासीं ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” (आपश्रौ ८.१६.६) इति । संप्लोम्नाय सन्यद्मर्देनेनैकीकृत्य । पाठस्तु—‘एतत्ते तत् ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपितामह ये च त्वामनु’ इति ॥ एतत् हे पितः, ते तुभ्यम् एतत् पिण्डीकृतमन्नं दत्तं, ये च अन्ये त्वाम् अनु वर्तन्ते तेष्योऽप्येतद्दत्तम् । मध्यममन्त्रे ‘ये च त्वामनु’ इत्यनुपङ्गः । प्रपितामहमन्त्रे ‘एतत्ते’ इत्यनुपङ्गः ॥ विधत्ते—“ एतत्ते तत् ये च त्वामनु इति विन्यु-

- २५ सक्तीयु निदधाति । तस्मादातृतीयात् प्रवथाक्षाम निष्टुहन्ति । एतावन्तो हीग्यन्ते ” (तैत्तिरीय १.६.९) इति । यस्मात् मन्त्रेषु ‘तत्, पितामह, प्रपितामह’ इत्येवं साधारणशब्दनिर्देशः कृतस्तस्माद्धोकेऽपि आ तृतीयात् प्रवथात् प्रपितामहपर्यन्तं संयन्वविशेषेणैव व्यवहरन्ति न तु तदीयं देवदत्तविष्णुशर्मादिनामोधारयन्ति । “यस्मान् पार्वणश्राद्धेषु विश्रादयस्त्रय एव पूज्यन्ते न त्वपरितवाहस्तस्माद्भ्रात्रि भ्रवाणां निर्देशो युक्तः ॥

- ३० अत्रेति ॥ कल्पः—“ अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्तयोर्दन्वो निष्कम्प सुसंहरं त्वा यपमित्यैश्वर्याऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ” (आपश्रौ ८.१६.८) इति । हे पितरः, अत्र सक्तियुतपिण्डेषु

१. मे-एतत् ।

२८. आ.क.ना. हा-‘इति’ नास्ति । २९. म५-तस्मात् ।

साकमेधे महापितृयज्ञः]

सुसंदृशं त्वा वयं मधवन् मन्दिपीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु । योजा न्विन्द्र ते हरीं (१) ॥

सुसंदृशमिति सु-संदृशन् । त्वा । वयम् । मधवन्जित् मध-वन् । मन्दिपीमहि ॥

प्रेति । नूनम् । पूर्णवन्धुर इति पूर्ण-वन्धुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु ॥

योजा । नु । इन्द्र । ते । हरी इति (१) ॥

यो यो यस्य भागस्तेन तेन । “ यथाऽसादस्ये ” (पा २-१-७) इत्यव्ययीभावः । यूयं मन्दध्वं मोदध्वम् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते—‘ सुसंदृशन् ’ इति पञ्चपदया ऐन्द्र्या पङ्क्त्या ॥ इन्द्रात्मना स्तूयते ।

हे मधवन् इन्द्र, ‘ सुसंदृशं सुष्ठुनुमहदृष्टया सर्वस्य द्रष्टारम् । यद्वा—शोभना संदृष्टिर्वस्य द्रष्टृणां तादृशं त्वा वयं मन्दिपीमहि तर्पयामः । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् (पा ८-१-७२) १०

निघाताभावः (द्र. पा ८-१-१८, २८) । “ छिडाशिपि ” (पा ३-४-११६) इत्यार्धधातुका-

त्वाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावः । त्वं च संतुतः पूर्णवन्धुरः अस्माभिर्दत्तैः हविर्भिः पूस्तिरयपृष्ठः

स्तुतः च अस्माभिरात्मीयैर्वा वन्दिभिः नूनं प्र यासि, इत्थं कृतकृत्यो यातुमारभसे इति तर्कयामि । पञ्चमो लकारः । प्रजायाः नूनं कृतकृत्य एव वशान् इष्टान् देशान् अनु लक्षीकृत्य

प्रयाहि अनुक्रमेण वा । कथं याहि इत्याह—‘ योजा योजयित्वा । निपातोऽयं योजयित्वेति १५

समानार्थः । ‘ ते हरी तवाभौ ’ । ‘ नु इति क्षिप्रनाम पुराणवचनो वा । पुरातनी या तव

पुराणप्रक्रियेति द्योत्यते । यद्वा—योजा योजनी योगकरी [यौजनीयौ गत्वरौ] क्षिप्रं वाहनाथं

रथे । प्यन्तात् कर्मणि घञ् । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) इत्याकारः । लोटि वा

विकरणव्यत्ययेन शप् । वर्णव्यत्ययेन तस्याकारः । क्षिप्रं हरी यानाथं योजयेत्यर्थः ॥

स्वस्वभागमनातिक्रम्य हृष्टा भवत ॥ मन्दध्वमिति पदस्याभिप्रायं व्याचष्टे—“ अत्र पितरो यथाभागं २०

मन्दध्वमित्याह । हीका हि पितरः ” (तैत्रा १-६-९) इति । यस्मान् पितरो लज्जानीलास्त्वस्मात्

स्वस्वभागादूर्ध्वं लज्जां वारयितुं विलम्बेण मन्दध्वमित्युच्यते ॥ विधत्ते—“ उदन्वो निष्कामन्ति ।

पुपा वै मनुष्याणां दिक् । स्वामेव तद्विशमनु निष्कामन्ति ” (तैत्रा १-६-९) इति । पितृत्वदशारां

दक्षिणा दिक् प्राप्ता । ततः पूर्वं मनुष्यदशायामुत्तरा दिगेव परिशिष्यते ॥

सुसंदृशमिति ॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रपाठस्तु—‘ सुसंदृशं त्वा वयं मधवन् मन्दिपीमहि । प्र २५

नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु । योजा न्विन्द्र ते हरीं ’ इति ॥ हे मधवन्, ‘ सुसंदृशं सुष्ठु कटाक्ष-

वीक्षणेनास्मान् पश्यन्तं त्वां मन्दिपीमहि वयं तर्पयामः । त्वमप्यस्मद्दत्तैर्हविर्भिः पूर्णवन्धुरः परिपूरित-

रथपृष्ठोऽस्माभिः स्तुतः सन् वशान् अभीष्टान् देशाननुलक्ष्य नूनं प्र यासि प्रायेणाऽऽगमिष्यसि ।

हे इन्द्र, ‘ ते हरी तवाभौ ’ योजा नु रथे नियुक्तौ हि ॥ विधत्ते—“ आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्मै

२. धै-‘स्वप्नगतिषु । ३-३.त्रि.धै-ते हरितावश्वौ ।

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूपत ।

अस्तोपत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अवेति । प्रियाः । अधूपत ॥

अस्तोपत । स्वभानव इति स्व-भानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती ॥

योजा । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते—' अक्षन्नमीमदन्त ' इति पञ्चपदया पङ्क्त्या । ह्यन्तः प्रथमः पादः ॥

अक्षन् मुक्तवन्तः । अदेर्लुङि " लुङ्सनोर्षस्त्वृ " (पा २.४.३७) इति घस्त्वदेशः ।

" मन्त्रे घस " (पा २.४.८०) इत्यादिना च्छेत्तुक् । " घसिमसोर्हृत्ति च " (पा ६.४.१००)

इत्युपधाद्योपः । " शासिवासिवासीनां च " (पा ८.३.६०) इति पाठम् । अमीमदन्त अत्यन्त ।

१० मद तृप्तियोगे चौरादिकः । तिष्ठः परत्वान् निहन्यते, हियोगाद्वा (पा ८.१.५६) । किं च—

प्रियाः तनूः अव अधूपत अकम्पयन् भोजनस्य सादगुण्यमनुसृत्यैव । भूञ्ज कम्पने सिञ्चि

तद्भुज्वते । यस्तस्याहवनीये । अथान्यत्र चरन्ति " (तैत्रा १.६.९) इति । आहवनीये पुरोऽवस्थिते

सति तमुपेक्षया तदाऽन्यत्र पैतृकवैदिमध्यस्थेऽग्नौ चरन्तीति यत्तेनास्मै निह्वत घ्नमाहवनीयमपलपन्त्येव

उत्क्षमापणावोपस्थानमित्यर्थः । उपस्थानस्यावधिं विधत्ते— " आ तमितोऽपतिष्ठन्ते । अक्षिमेषोपद्रष्टारं

१५ कृत्वा । पितृभिरवदयन्ते " (तैत्रा १.६.९) इति । आ तमितोरा ग्लानेरनुच्छ्वासेन मन्त्रमुच्चारयता

याग्या कालेन निरोधरूपा ग्लानिर्भवति तावदुपस्थातव्यम् । तेनोपस्थानेनाग्निरेव साक्षिणं कृत्वा पितृन्

स्वभागप्रदानेन विसृष्टवन्तो भ्रान्ति ॥ मन्त्रगतस्य सुसंष्टानमित्येतस्याभिप्रायं व्याचष्टे— " अन्तं वा एते

प्राणानां गच्छन्ति । य आ तमितोऽपतिष्ठन्ते । सुसंष्टां एवा वयमित्याह । प्राणो वै सुसंष्टक् । प्राणमेवाऽऽ-

२० तदेवदभिमित्य ' प्राणो वै सुसंष्टक् ' इत्युच्यते । योऽयं परिहृतनिरोधः प्राणः, स एवेन्द्रस्य कटाक्षः ।

' तं कुर्वन्तं त्वाम् ' इति मन्त्रे योगनीयम् ॥ योजति पदस्याभिप्रायमाह— " योजा न्विन्द्र ते हरी

इत्याह । प्राणमेव पुनरुच्यते " (तैत्रा १.६.९) इति । यया स्वदीयावधौ रथे युक्तविकं प्राणमस्मात्तु

योजनेत्यभिप्रायः ॥

अश्रद्धिति ॥ कल्पः— " अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूपत ।

२५ अस्तोपत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी इति " (यौश्री ५.२५) इति ॥ अक्षन्

वित्तो ह्यभिरसितवन्तः । अमीमदन्ता गृन्ता दृष्टाः इति यतः प्रियाः तनूः अव अधूपत हविर्भोजन-

सीदयेण निरःप्रश्रयद्वायव्यकम्पयन्त । स्वभानवः " यपुषि जनिनेन " स्वकीयेन तेजसा भासमाना

विप्राः भोजनगृह्या द्राक्षणमदताः सन्तः नविष्ठया मती अतिशयेन नूतनया सुदृह्या अस्तोपत

" भृगमिष्टमेगदित्यादिवधनेः स्तुतिं कृतवन्तः । योजा इत्यादि व्याख्यातम् ॥ विधत्ते— " अक्षन्नमीमदन्त

३० इति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते " (तैत्रा १.६.९) इति ॥ ननु ' अक्षन् ' इत्यादिमन्त्रः पितृप्रतिपादकः,

३०. सं.म५-ततः क्षमा । ३१-३१. सं.म५-पुष्टिजनिनेन; म५-इष्टिजनिनेन । ३२. इ.उ.पा-

मिष्टमेत; सं. म५-मृष्टमे ।

साकमेधे महापितृयज्ञः]

अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽमीमृजन्त पितरः ।

परेत पितरः सोम्या गम्भीरैः पृथिभिः पूष्यैः ।

अक्षन् । पितरः । अमीमदन्त । पितरः । अतीतृपन्त । पितरः । अमीमृजन्त । पितरः ॥

परेति । इत । पितरः । सोम्याः । गम्भीरैः । पृथिभिरिति पृथि-भिः । पूष्यैः ॥

व्यत्ययेन गुणाभावः । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.१.१७) इति सार्वधातुकरणेन, सिचो- ५
डित्वाद्वा । अपि च—^१विप्राः मेधाविनः विशेषज्ञाः ^२स्वभानवः ^३स्वायत्तदीप्तयः ^४अस्तोपत स्तुवन्ति,
भोजनम् अहो दत्तं ^५स्वादु मुहुः श्रद्धया चेति । ^६नविष्टया नप्तृ(?)तमया । णु स्तवने । तृजन्तात्
“ तुच्छन्दसि ” (पा ५.३.५९) इतीष्टन्प्रत्ययः । “ तुरिष्टेमेयःसु ” (पा ६.४.१.५४)
इति तृष्टोपः । ^७मती मत्या । “ सुपां सुष्टक् ” (पा ७.१.३९) इति ^८पूर्वसवर्णदीर्घः ।
“ मन्त्रे वृष ” (पा ३.३.९६) इति क्तिन उदात्तत्वम् । ‘ योजा नु ’ इत्यादि गतम् ॥ १०

अन्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते—‘ अक्षन् पितरः ’ इति ॥ ^१अक्षन् मुक्तवन्तः ^२पितरः
पित्रादयः ^३अमीमदन्त तृप्ताश्चाभूवन् । ^४अतीतृपन्त अस्मांश्चातृपयन् । ष्यन्ताहृडि च्लेक्षडि
“ उरत् ” (पा ७.४.६६) इत्यत्वम् । ^५अमीमृजन्त शोधितवन्तः अस्मान् ॥

पितृन् प्रवाहयति—‘ परेत ’ इति पञ्चपदा बृहती ॥ हे ^१पितरः, ते यूयं ^२परेत संप्रति
गृहान् प्रति गच्छत । ^३सोम्याः सोमार्हाः । “ सोममर्हति ” (पा ४.४.१.३७) इति यः । १५

उपस्येयस्तु गार्हपत्य इति वैयधिकरणमन्त्राङ्ग्य मन्त्रस्यापेक्षितशेषपूरणेन वैयधिकरण्यपरिहारं श्रुतिरेव
दर्शयति—“ अक्षयमीमदन्ताथ त्वोपतिष्ठामह इति वावैतदाह ” (तैत्रा १.६.९) इति । पितरो
भुक्तवन्तो हृष्टाश्च, अथ तदा साक्षिणं एवामुपतिष्ठामह इत्येवं मन्त्रवाक्यमाह । मन्त्रस्थौ मघवन्निन्त्रेत्येता-
वपि शब्दावभिपरत्वेन व्याख्येयौ । अन्नवान् परमैश्वर्ययुक्त इति त्वोरर्थः ॥

अक्षन्ति ॥ ^१कल्पः—“ अथ-^२प्राचीनावीतं कृत्वाऽन्वाहार्यपचनमभिप्रच्यन्तेऽक्षन् पितरोऽ- २०
मीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽमीमृजन्त पितर इति ” (बौध् ५.२.५) इति ॥ अतीतृपन्त अस्मांश्च
तृपयन्तः । अमीमृजन्त अस्मांश्चोषितवन्तः ॥ अत्र सूत्रकारः शाखान्तरमन्त्रमपि विनियुङ्क्ते—
“ अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्या तमितोऽपतिष्ठन्ते ” (द्र. आपश्रौ १.९.५) इति ॥ तदेतदुपस्थानं
विदधानः पूर्ववद्वैयधिकरण्यं परिहरति—“ अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्यभिप्रच्यन्ते । अमीमदन्त
पितरोऽथ एवाऽभिप्रच्यामह इति वावैतदाह ” (तैत्रा १.६.९) इति ॥ २५

परेतेति ॥ कल्पः—“ परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहयथा पितृन् प्रवाहयति ” (आपश्रौ
१.१०.५) इति । पाठस्तु—‘ परेत पितरः सोम्या गम्भीरैः पृथिभिः पूष्यैः । अथा पितृन्सुविदत्राः अपीत

४. त्रि-सुदीतया । ५. मै-‘ स्वादु ’ नास्ति । ६. ति. त्रि. मै-पूर्वसवर्णः ।

३३. पा-‘ कल्पः अथ ’ नास्ति; ना. हा-‘ अथ ’ नास्ति; म-‘ कल्पः ’ नास्ति । ३०

अथो पितृन्सुविदत्रा ५ अपीत यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराश ५ सेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिः ॥

अथ । पितृन् । सुविदत्रानिति सु-विदत्रान् । अपीति । इत् ।

यमेन । ये । सधमादमिति सध-मादम् । मदन्ति ॥

५ मनः । नु । एति । हुवामहे । नाराश ५ सेन । स्तोमेन । पितृणाम् । च । मन्मभिरिति मन्म-भिः ॥

५ गम्भीरैः सुष्ठुमात्रतोयैः पथिभिः मार्गैः पूर्वैः पूर्वकृतैः प्रहृतैः इत्यर्थः । “पूर्वैः कृतमिनयौ च” (पा ४-४-१३३) इति यः । अथ तथा गत्वा ते युयं पितृन् अस्मत्पूर्वपुरुषान् सुविदत्रान् शोभनज्ञानान् कल्याणमतीनिति यावत् । सुष्ठु विन्दन्तीति सुविदत्राः । ‘सुभि विदेः कत्रन्’ (द्र. उ ३९५) इति कत्रन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ।

१० “दीर्घादिति समानपादे” (पा ८-३-९) इति संहितायां रुत्वम् । “निपातस्य च” (पा ६-३-१३६) इत्यथेत्यस्य दीर्घत्वम् । तान् अपि इत् अनुप्राप्तुत एकीभवत् । पुनश्च ते विशेष्यन्ते—यमेन ये सधमादं सहस्थानस्थं मदं यथा तथा मदन्ति माद्यन्ति तेन सह मोदन्ते, तानपीतेति । “सध मादस्ययोः” (पा ६-३-९६) इति सधादेशः । चौरादिकान्मदेष्वन्ताक्विप् । क्रियाविशेषणत्वेऽपि व्यत्ययेन नपुंसकत्वाभावः । णमुञ्चन्ते वा यमेन सहाभीक्षणं मदन्तीति माघतेः

१५ व्यत्ययेन शप् । मादयतेर्वा व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “छन्दस्युभयया” (पा ३-४-११७) इति आर्धाधातुकत्वाण्णिलोपः ॥

अथ तैः सह तं देशं गतमिव कृत्वा मन आह्वयति—‘मनः’ इति तिसुभिर्गायत्रीभिः ॥

२० मनः आ हुवामहे आह्वयामः । पूर्ववत् संप्रसारणम् । नु क्षिप्रं पूर्ववदिति वा । नाराशसेन नाणां सर्वेषामपि शंसनीयेन मनोहरेण स्तोमेन मानसेन पितृणां च मन्मभिः मननीयैरिष्ट-तमैः स्वधादिभिः पदैर्युक्तेन स्तोमेनाह्वयामहे ॥

यमेन ये सधमादं मदन्ति इति ॥ हे स्तोम्याः पितरः, पथिभिः परेत परावृत्त्य गृहान् गच्छतेति । कीदृशैः पथिभिः ? गम्भीरैः सुष्ठुमात्रतोयैः पूर्वैः पूर्व कृतैः प्रहृतैः । अथ तथा गृहान् गत्वा तस्मिन् पितृलोके यमेन साकं ये पितरः सधमादं सहस्थानस्थमादं यथा भवति तथा मदन्ति हृष्यन्ति तान् सुविदत्रान् सुष्ठु वेदिर्नृक्षिरवासेन तत्रत्यवृत्तान्तज्ञान् पितृन् अपि युयम् इत् प्राप्नुव ॥

२५ मन इति ॥ अर्थः—‘मनो न्वा हुवामहे इति मनस्वनीभिरपतिष्ठते’ (भाष्ये १-१०-४) इति । तिसृषु ऋषु प्रथमायाः पाठस्तु—‘मनो न्वा हुवामहे नाराशसेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिः’ इति ॥ नाराशसेन मनुष्यदत्तासायोपेन स्तोमेन वाक्यसमूहेन पितृणाम् अपि मन्मभिः मननीयैः वाक्यैः मनः पितृयज्ञानुष्ठानपरं चिह्नं नु क्षिप्रम् आ हुवामहे आह्वयामः ॥

७. ति-विदन्ति; ६-विन्दति । ८. म-सार्धपाठु ।

साकंमेधे महापितृयज्ञः]

आ (२) न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातः सचेमहि ।

एति (२) । नः । एतु । मनः । पुनः । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे ॥ ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ॥ जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥

अथ द्वितीया ॥ तस्मात् नः अस्मान् पुनः आ एतु । किं प्रयोजनम् ? क्रत्वे कर्मणे कर्मानुष्ठानार्थम् । “जसादिषु वाक्चनं प्राङ्णौ चङ्युपधायाः” (पा ७-३-१०९ वा १) इति गुणाभावः । दक्षाय क्रियानुष्ठानसामर्थ्याय । तदपि किमर्थमिल्याह—जीवसे जीवितुं दीर्घमायुर्यया स्यात् । “तुमर्थे सेसेन्” (पा ३-४-९) इति असे-प्रत्ययः । किमेतावदेव प्रयोजनम् ? ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं मोक्षार्थं चेल्यर्थः । स ह्यात्मेत्युक्तम् (द्र. ऋसं १-११५-१), आत्मदर्शनाच्च मोक्ष इति, यथा—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” (बृउ २-४-५) इति । “दृशे विद्म्ये च” (पा ३-४-११) इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

अथ तृतीया ॥ पुनः नः अस्माकं मनः हे पितरः सर्वेषां पातारः । व्यथयेन निघाताभावः । युष्मत्प्रसादेन दैव्यः दिवि भवः जनः ददातु । “देवाद्यज्ञौ” (पा ४-१-८५ वा ३) इति यञ् । वचनव्यत्ययो वा । पितरो ददातु । ततश्च वयं स्वप्नसादेन एव जीवं जीवितं व्रात संघातात्मानं वर्षशतप्रमाणं सचेमहि सेवेमहि, तादृशं जीवितं छभेमहीति ॥

एति ॥ अथ द्वितीयामाह—“आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे” इति ॥ क्रत्वे कर्मानुष्ठानाय दक्षाय तत्सत्सामर्थ्याय जीवसे जीवितुं ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं च योग्यं मनः आयस्य नः अस्मान् पुनः एतु असकृत् प्राप्नोतु ॥

पुनरिति ॥ अथ तृतीयामाह—“पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातः सचेमहि” इति ॥ हे पितरः, दैव्यः जनः देवसंघतिश्च पुरुषसमूहः नः अस्माकं मनः कर्मानुष्ठानपरं चिन्तं पुनः ददातु असकृत् प्रयच्छतु । वयमपि व्रातं संघातारसंघातरूपं जीवं जीवितं सचेमहि सेवेमहि ॥

यदिति ॥ कल्पः—“यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” (आपधौ १-१०१) इति ॥ पाठस्तु—“यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिस्सिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः”

९. त.ति-पुनश्च । १०. मै-एव नास्ति । ११. मै-तादृश ।

३४. आ.क.ना.हा-द्वितीया । ३५. तं.म.४.म.५-तत्सामर्थ्याय । ३६. आ.क.ना.हा-तृतीया ।

३७. आ.क.ना.हा-पुनः नास्ति ।

यदन्तरिक्षं पृथिवीभूतः द्यां यन्मान्तरं पितरं वा जिहिंसिमः ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु

दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम् ॥

[हरी मन्त्रभिरा चतुर्धत्वारिशशच्च]

५ यत् । अन्तरिक्षम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यत् । मातरम् । पितरम् । वा । जिहिंसिम ।

अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । गार्हपत्यः इति गार्ह-पत्यः । प्रेति । मुञ्चतु ।

दुरितेति दुः-इता । यानि । चकृम । करोतु । माम् । अनेनसम् ॥ ५ ॥

[मेषे १.१०.१३; कांस १.९; कपिसं ८.९; वासं ३.५१-५५]

- गार्हपत्यसमीपं गच्छन् जपति— 'यदन्तरिक्षम्' इति षट्पदा शकरी । केचित्
- १० पङ्क्तिमाहुः ॥ 'यत् यश्मिन् कर्मणि' येन प्रतिषिद्धकरणेन कर्मलोपेन वा 'यत् अन्तरिक्षम्' पृथिवीम् अपि च 'द्यां द्युलोकं च' जिहिंसिम, येन 'वा' मातरं 'पितरं वा जिहिंसिम' हिंसित-
वन्तः हिंसितारस्तेषां संभवेन । छान्दसो छिद् । अयम् अग्निः 'गार्हपत्यः' तस्मात् तन्निमित्तात्
'एनसः पापात् प्र मुञ्चतु' आत्माधीनत्वात् सर्वासांमात्मन्येकवचनम् । 'यानि चान्यानि अज्ञात-
स्वरूपाणि दुश्चरितानि दुःखादिसाधनानि पापानि वयं चकृम येषैः सर्वस्य लोकस्य हिंसितारः
१५ संभवाय; तस्मादेनसो भामग्निः प्र मुञ्चत्वैव । "शे-छन्दसि बहुलम्" (पा ६.१.७०) इति
शेखोपः । एवं सर्वप्रकाराणां मया मदीयैश्च कृतानां पापानां विमोचनेन, 'माम् अनेनसं करोतु
अयमग्निरिति ॥'

इत्यष्टमे पञ्चमोऽनुवाकः ॥

- प्र मुञ्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम्' इति ॥ पृथिव्यादील्लोकान्मनसा जिहिंसिम हिंसितु-
२० मित्येव 'यत् मातरं पितरं वा हिंसितुमित्येमेति यत् तस्मात् सर्वस्मात् एनसः गार्हपत्यो मां प्र
मुञ्चतु । 'अग्नयन्वपि दुरितानि यानि चकृम त्विभ्योऽपि मुञ्चतु । 'माम् अनेनसं सर्वपापरहितं
करोतु ॥ यदुक्तमापस्तम्बेन— "उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्यन्तां पितर इति त्रिः प्रसव्यं वेदिं
परिषिञ्चद् पयैति" (आपश्चौ ८.११.४) इति, तदेतद्विषयं— "अयः परिषिञ्चति । माजंयत्येवैनात् ।
अयो हर्षयत्येव" (तैमा १.१.९) इति । एनान् पितृन् ॥ तद्वेदनें प्रशंसति— "तृप्यति प्रजया
२५ पञ्चभिः । य एवं वेद" (तैमा १.१.९) इति ॥ अनुषंगयामयद्गार्हनामकं प्रथमानुवाकं त्रिवेषति—

३८. १.३.-अस्यान्यायपि । ३९. तं-सद्वेदम् ।

‘साकमेधेःमहापितृयज्ञः]

“अपबर्हिषावनूयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव सृत्योरुत्सृजति ” (तैत्रा १.६.९) इति ।
 बर्हिषांगवजैनात् ॥ प्रयाजानूयाजान् प्रशंसति—“ चतुरः प्रयाजान् यजति । द्रावन्ूयाजौ । पदसंपन्थे ।
 पद्वा ऋतवः । ऋतुनेव भीणाति ” (तैत्रा १.६.९) इति । सूत्रकारो—“ युक्ता मे यज्ञमन्वासाता
 इति प्रजमानःसंप्रेष्यति ” (आपश्चौ २.५.१०) इति प्रैयाजुसारेण गार्हपत्यसमीप.उपविष्टायाः पत्न्याः
 पूर्णप्राप्तानयनपर्यन्तं यदन्वासनमवोचत् तच्च पत्नीसंयाजांश्च चोदकप्राप्तान् प्रतिषेधति—“ न पत्न्य-
 न्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्न्यन्वासीत् । यत्संयाजयेयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्नान्वास्ते । न
 संयाजयन्ति । पत्नियै गोपीयाव ” (तैत्रा १.६.९) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ एतत्त इति दत्ते त्रीन् वेद्याः कोणेषु पिण्डकान् ।

त्र्युरग्रेत्युपस्थानं पूर्वस्थाग्रेः सुसं दशम् ॥ १ ॥

अक्षक्षिति प्रतीचोऽग्नेस्तथाऽक्षन् दक्षिणानलम् ।

परंतेति प्रवाङ्माथ मनभाचैरुपरिस्थितिः ॥

यत्पश्चिमाग्न्युपस्थानं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः क्रमवापेऽवो वावघातोऽग्न वाप्यते ॥ ” (जैम्या १०.२.४२) ॥

महापितृयज्ञे इविः किंचिच्छ्रूयते—“ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ” (तैस १.८.५) इति ।

धानाशब्देन शृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तुभावापत्तेर्धानात्वमेव विनष्टयेत् ।

अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वं पक्षः । ‘धाना अवहनंतव्याः’ इति ह्यत्र चोदकवाच्यम्,

तस्मिंश्च वाक्ये भजनसंपादितं धानात्वं पूर्वभावि, पश्चान्नावी त्ववघात इति क्रमः प्रतीयते । तं क्रमं

वाधित्वा प्रथमतोऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य वाप्रात् वरं तद्धर्मस्य

क्रममात्रस्य बाधनम् । तस्मादवहनंतव्याः ॥

“ एतदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

“ पेपणं नूतनं मन्थे प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रवापस्य^१ लाववात् ॥ ” (जैम्या १०.२.४३) ॥

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्वायै दुरधे मन्थम् ” (तैस १.८.५)

इति । मृतवत्सा धेनुरभिवान्वा । द्रवद्रव्ये^२ प्रक्षिप्य प्रयिताः सक्तयो मन्थः । तत्र यत्पेपणं तत्र प्राकृतम् ।

कुतः ? क्रमव्यत्यासान् । प्रकृती हि प्रथमतः पेपणं पश्चात् पुरोडाशरक्षणम् । अत्र तु प्रथमतः धपणेन

धानाः संपाद्य पश्चात् सक्तुभावाय पेपणम् । तरमाज्ञानमिति प्राप्ते धूमः—चोदकप्रप्तप्राकृतपेपणतत्क्रमयो-

रुभयोर्बोधे गौरवात् क्रममात्रं वाच्यम् । पेपणपदार्थस्तु स एवेति तद्धर्मो रपनमन्त्रा इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

१०. आ.क.ना.हा.—‘ क्रमम् ’ नास्ति । ४१. आ.क.ना.हा.—‘ तदेवा ’ ४२. ‘ तं ’ वाच्यस्य ।

४३. आ.क.ना.हा.—‘ दुरधे ’ इत्ये ।

प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तं यावन्तो गृह्णाः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशूनां

शर्मांसि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छैकं

प्रतिपूरुषमिति प्रति-पूरुषम् । एककपालानित्येक-कपालान् । निरिति । वपति । एकम् । अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । यावन्तः । गृह्णाः । स्मः । तेभ्यः । कर्म । अकरम् । पशूनाम् । शर्म । अंसि । शर्म । यजमानस्य । शर्म । मे । यच्छ । एकः ।

अथ त्र्यम्बकान् विदधाति— 'प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति' इति ॥ "अथौपधय इमं देवं त्र्यम्बकैरयजन्त" (तैत्रा १.४.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । पूरुषं पूरुषं प्रतिपूरुषं, पूरुषशब्दपर्यायः पूरुषशब्दः । उपरक्षणत्वाद् खियोऽपि गृह्यन्ते । यजमानस्य यावन्तोऽमात्याः सखीकाः तावतः एककपालान् निर्वपति; एकम् अतिरिक्तं संख्यया निर्वपेत् । "गति-
१० रन्तरः" (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "जाता एव प्रजा रुद्राक्षिरवदयते" (तैत्रा १.६.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

त्र्यम्बकानादाय गार्हपत्यमुपतिष्ठते— 'यावन्तः' इति ॥ गृहे भवा गृह्णाः । व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वाभावः । यावन्तः यापरिमाणा वयं गृह्णाः पुमांसः स्त्रियश्च स्मः भवामः; तेभ्यः सर्वेभ्योऽत्मभ्यं कं मुखमेभिरुत्र्यम्बकैः अकरं करोमि । यद्वा—सर्वेभ्यः सुखकरं त्रैयम्बक-

१५ पक्षमे पितृयज्ञोऽभिहितः । षष्ठे त्र्यम्बकपुरोडाशाः साकमेधेरोपा उच्यन्ते ॥
प्रतिपूरुषमिति ॥ तान् विधत्ते— 'प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तम्' इति ॥ तद्विधिं प्रशंसति— "प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति । जाता एव प्रजा रुद्राक्षिरवदयते । एकमतिरिक्तम् । जनिष्यमाण एव प्रजा रुद्राक्षिरवदयते" (तैत्रा १.६.१०) इति । कर्मभवाक्यवत् नैत्रैतवाक्यवत् व्याख्येयम् ॥

२० यावन्त इति ॥ मुख्यविधिसंनिधौ 'यावन्तः' इत्यादय एकादश मन्त्राः आम्नाताः ॥
कल्पः— "यावन्तो गृह्णाः स्मस्तेभ्यः कर्मकरमिति निरुप्यमाणेषु यजमानो जपति" (आपश्रौ ८.१७.२) इति ॥ गृहे भवा मनुष्याः गृह्णाः, ते वयं यावन्तः इह स्थिताः तेभ्यः सर्वेभ्यः कं मुखम् अकरम् अकारंम् ॥ अथितेषु पुरोडाशेषु चोदकप्रसक्तमभिचारणं विधेयति— "नाभिधारयति । यद्भिधारयेत् । अन्तरवधारिण र द्वे जुषात्" (तैत्रा १.६.१०) इति । हृदमनिष्कारिणं हृददेवम् । अन्तरवधारिणं

२५ गृहस्थान्तःप्रविश्यामानवरोद्दे घान्तम् ॥
पशूनामिति ॥ कल्पः— "तानभिघातानभिघातं चोद्वास्यान्तर्वेद्यामासात् पशूनां शर्मांसिति मूत्रे समाश्रयति" (आपश्रौ ८.१७.५) इति ॥ कर्षकैर्मीक्षादिषीजानि संमदीनुं मृणकटादिना पुटवन्धनं क्रियते सद्भिदं मृतशक्रेनोच्यते ॥ पाठस्तु— 'पशूनां शर्मांसि तामं यजमानस्य तामं मे यच्छ' इति ॥ दे मूत्रं, मक्षैरगृणादिमर्षाजैर्भोषेतत्वात् पशूनां तामं असि 'सुरप्रदमसि' । अतो यजमानस्य मे
३० तामं योश्च मुखं यच्छ ॥

१. ६.३.म५-३'कल्प' । २. ६.३.म५-५'इद' नारित । ३-३. आ.५- 'सुरप्रदमसि' मारित ।

साकमेधे म्यम्बकहवीणि]

एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुपस्वैप

एव । रुद्रः । न । द्वितीयाय । तस्थे । आखुः । ते । रुद्र । पशुः । तम् । जुपस्व ।

यागाद्यमेतत् कर्म करोमीति । छान्दसो छुङ् । “ मन्त्रे घस ” (पा २.४.८०) इति
 प्लेर्लृक् । पुरुषव्यत्ययो वा, कं कुर्वीति । कस्मादेवमुच्यते ? इति चेत्—^१पशुतां सर्वेषां
^२शर्म सुखं शरणं वा त्वमसि । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् ।
 किं च ^३यजमानस्य च ^४शर्म असि स त्वं मम च ^५शर्म यच्छ देहि ॥

त्र्यम्बकात् सकृत् सकृदवदाय जुहोति—‘ एक एव ’ इति ॥ असहायः ^१एव ऐश्वर्येण
^२रुद्रः तुल्योत्कृष्टरहितः ; परस्मिन् पदे स्थितत्वात् । तदेव स्पष्टयति—^३न ^४द्वितीयाय
 स्यव्यतिरिक्ताय कस्मैचिदपि ^५तस्थे तिष्ठते आत्मानं प्रकाशयति । यथा द्वितीयेन स्वप्रभावो न
 परिच्छिद्यते तथैव सर्वदा भवति । तस्मात् सर्वदोत्कृष्टरहितत्वादेक एवेति । “ स्थाघहुडस्थाशपाम् ”
 (पा १.४.३४) इति संप्रदानत्वम् । “ प्रकाशनस्थेयाद्ययोश्च ” (पा १.३.२३) इत्यात्मने-
 पदम् । यद्वा—एक एव रुद्र इति निःसामान्यमैश्वर्यं प्रतिपादयति । यस्मादेवं तस्मादेव देवः
 कदाचिदपि द्वितीयाय सहायाय न तस्थे सहायार्थं न तिष्ठतीति सहायापेक्षी न क्वचिदपि
 कार्येषु भवति इति । हे ^१रुद्र, ^२आखुः मूपकः ^३पशुः भागभूतः । श्रुतिप्रामाण्यादवगम्यते ।
 यद्वा—आखुः उक्तरस्थः पुरोडाशः तत्र पशुः पशुवत् प्रीतिहेतुः । यथोक्तम्—“ आखुक्तर
 एकं पुरोडाशमुपवर्तति ” इति । यद्वा—आखुस्थानीयस्तत्र पशुः द्विपाच्चतुष्पाच्च सर्वः ; तस्मात्
^१तम् आखुक्तरस्थं पुरोडाशं ^२जुपस्व । अपि च—हे रुद्र, स एवाखुक्तरस्थस्तत्र भागः

एक इति ॥ कल्पः—“ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ इति दक्षिणाग्नेरकोलुमकं धूपायद्वरति ।
 उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा ” (आपधौ ८.१७.८-९) इति ॥ ^१रुद्रः जगति ^२एकः ^३एव अस्ति ।
^४द्वितीयाय ^५न ^६तस्थे । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यवस्थितः । विधत्ते—“ एकोलुमकेन यन्ति । तद्धि
 रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ”
 (तैत्र्य १.६.१०) इति ॥

आखुरिति ॥ कल्पः—“ आखुस्ते रुद्र पशुरित्याखुक्तर एकं पुरोडाशमुपवर्तयतीति
 पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् यदि न द्विष्यात् आखुस्ते पशुरिति घृष्यात् ” (आपधौ ८.१७.९-११)
 इति । आखुक्त्रो ‘ मूपकैर्बिलालुद्वृष्टतः पांसुराशिः । पाठस्त—‘ आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुपस्व ’ इति ॥ हे
^१रुद्र, मूपकरते मियः ^२पशुः अतः ^३तं सेवस्व ॥ विधत्ते—“ रुद्रो वा अपशुकाया आदुरत्यै नातिष्ठत ।
 असौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विष्यात् । आखुस्ते
 पशुरिति घृष्यात् । न ग्राम्यान् पशून् दिनस्ति । नाऽऽरण्यात् ” (तैत्र्य १.६.१०) इति । (अपशु-
 कायै) आदुरत्यै नातिष्ठत पशुरहितामाहुतिं नाद्गीकरोतीत्यर्थः । यं द्विष्यात् तम् ‘ असौ ’ इति नामप्रद-
 षेण निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यमस्मै समर्पयत्येव ॥

^१(आपधौ ८.१७.९) ४. उ-धूपाय ; म४-धूपायो । ५. इ.उ.पा.म५-‘ ते ’ नास्ति ।

६. इ.उ.म४-मूपकं ।

प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तं यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशूनां

शर्मांसि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छैकं

प्रतिपूरुषमिति प्रति-पूरुषम् । एककपालानित्येक-कपालान् । निरिति । वपति । एकम् । अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । यावन्तः । गृह्याः । स्मः । तेभ्यः । कर्म । अकरम् ।

पशूनाम् । शर्मं । अंसि । शर्मं । यजमानस्य । शर्मं । मे । यच्छ । एकः ।

अथ त्र्यम्बकान् विदधाति— 'प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति' इति ॥ "अथौपधय इमं देवं त्र्यम्बकैरयजन्त" (तैत्रा १.४.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । पूरुषं पूरुषं प्रतिपूरुषं, पूरुषशब्दपर्यायः पूरुषशब्दः । उपलक्षणत्वात् स्त्रियोऽपि गृह्यन्ते । यजमानस्य यावन्तोऽमात्याः सखीकाः तावतः 'एककपालान्' निर्वपति; 'एकम्' अतिरिक्तं संक्षयया निर्वपेत् । "गति-
१० रन्तरः" (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "जाता एव प्रजा रुद्रान्निर्वदयते" (तैत्रा १.६.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

त्र्यम्बकानादाय गार्हपत्यमुपतिष्ठते— 'यावन्तः' इति ॥ गृहे भवा गृह्याः । व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वाभावः । 'यावन्तः यत्परिमाणं व्यं' गृह्याः पुमांसः स्त्रियश्च 'स्मः भवामः; 'तेभ्यः सर्वेभ्योऽस्मभ्यं' कं मुखमेभिस्त्र्यम्बकैः 'अकरं करोमि' । यद्वा—सर्वेभ्यः सुखकरं त्रैशम्बक-

१५ पद्यमे पितृयज्ञोऽभिहितः । पष्ठे त्र्यम्बकपुरोडासाः साकमेधयोऽ उच्यन्ते ॥

प्रतिपूरुषमिति ॥ तान् विधत्ते— 'प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तम्' इति ॥ तद्विधिं प्रशंसति— "प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति । जाता एव प्रजा रुद्रान्निर्वदयते । एकमतिरिक्तम् । जनिपरिमाणा एव प्रजा रुद्रान्निर्वदयते" (तैत्रा १.६.१०) इति । कर्मभवाक्यवत् 'नैर्भतवाक्यवत् स्यात्स्येयम् ॥

२० यावन्त इति ॥ मुख्यविधिसंनिधौ 'यावन्तः' इत्यादय एकादश मन्त्राः आन्नाताः ॥ कल्पः— 'यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरमिति निरुप्यमाणेषु यजमानो जपति" (आपश्रौ ८.१७.२) इति ॥ गृहे भवा मनुष्याः 'गृह्याः, ते यद्यं' यावन्तः 'इह स्थिताः 'तेभ्यः सर्वेभ्यः' कं मुखम् 'अकरम्' अकरम् ॥ अथितेषु पुरोडासेषु चोदक्यासमभिधारणं निषेधति— "नाभिधारयति । यदभिधारयेत् । अन्तरवधारिणश्च रुद्रं कुर्वन्तः" (तैत्रा १.६.१०) इति । रुद्रमनिष्टकारिणं मूर्धदेवम् । अन्तरवधारिणं

२५ गृहस्यान्तःप्रविश्यास्मानवरोऽं चरन्तम् ॥

पशूनामिति ॥ कल्पः— "तानभिघार्यानाभिघार्यं चोदक्यासमभिधारणं निषेधति । पशूनां शर्मांसि मूत्रे समारपति" (आपश्रौ ८.१७.५) इति । कर्पकैर्मैत्र्यादिषीजानि संग्रहीतुं तृणकटादिना पुट्टबन्धनं क्रियते सविदं गृह्णातपदेनोपयेत् । पादरजु— 'पशूनां' शर्मांसि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छ' इति ॥ दे गृह, भक्षयेत्पशूनादिमिर्वाजैश्चोपेतारान् 'पशूनां' शर्मं 'अनि' 'मुखप्रदमसि' । अतो 'यजमानस्य' मे

३० आपश्रौष्यं मुखं यच्छ ॥

१. ६.३.म५-नैर्भतम् । २. ६.३.म५-म५-इह' नास्ति । ३-३. आ.५- 'मुखप्रदमसि' नास्ति ।

साकमेधे त्र्यम्बकहवीषि]

एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुपस्वैप

एव । रुद्रः । न । द्वितीयाय । तस्ये । आखुः । ते । रुद्र । पशुः । तम् । जुपस्व ।

यागाह्यमेतत् कर्म करोमीति । छान्दसो लुङ् । “ मन्त्रे षस ” (पा २.४.८०) इति च्लेर्लुङ् । पुरुषण्ययो वा, कं कुर्वीतेति । कस्मादेवमुच्यते ? इति चेत्—^vपशूनां सर्वेषां^v शर्म सुखं शरणं वा त्वमसि । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् ।^v किं च^v यजमानस्य च^v शर्म असि स त्वं मम च^v शर्म^v यच्छ देहि ॥

त्र्यम्बकात् सकृत् सकृदवदाय जुहोति—‘ एक एव ’ इति ॥ असहायः^v एव ऐश्वर्येण^v रुद्रः तुल्योत्कृष्टरहितः ; परस्मिन् पदे स्थितत्वात् । तदेव स्पष्टयति—^v न^v द्वितीयाय स्वव्यतिरिक्ताय कस्मैचिदपि^v तस्ये तिष्ठते आत्मानं प्रकाशयति । यथा द्वितीयेन स्वप्रभावो न परिच्छिद्यते तथैव सर्वदा भवति । तस्मात् सर्वदोत्कृष्टरहितत्वादेक एवेति । “ श्याबहुड्स्थाशाम् ”^v १० (पा १.४.३४) इति संप्रदानत्वम् । “ प्रकाशनस्येयाह्ययोश्च ” (पा १.३.२३) इत्यात्मने-पदम् । यद्वा—एक एव रुद्र इति निःसामान्यमैश्वर्यं प्रतिपादयति । यस्मादेवं तस्मादेव देवः कदाचिदपि द्वितीयाय सहायाय न तस्ये सहायार्थं न तिष्ठतीति सहायापेक्षी न कचिदपि कार्येषु भवति इति । हे^v रुद्र,^v आखुः मूपकः^v पशुः भागभूतः । श्रुतिप्रामाण्यादवगम्यते । यद्वा—आखुः उकारस्थः पुरोडाशः तव पशुः पशुवत् प्रीतिहेतुः । ययोक्तम्—“ आखूकर^v एकं पुरोडाशमुपवपति^v ” इति । यद्वा—आखुस्थानीयस्तव पशुः द्विपाञ्चतुष्पाञ्च सर्वः ; तस्मात्^v तम् आखूकरस्यं पुरोडाशं^v जुपस्व । अपि च—हे रुद्र, स एवाखूकरस्थस्तव भागः

एक इति ॥ कल्पः—“ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपायद्धरति । उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा ” (आपथ्यौ ८.१७.८-९) इति ॥ ^v रुद्रः जगति^v एकः^v एव अस्ति ।^v द्वितीयाय^v न^v तस्ये । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यवस्थितः ॥ विधत्ते—“ एकोलमुकेन यन्ति । तदि^v रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” (तैत्र्य १.६.१०) इति ॥

आखुरिति ॥ कल्पः—“ आखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूकर एकं पुरोडाशमुपवपत्यसौ^v ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् यदि न द्विप्यात् आखुस्ते पशुरिति श्रूयात् ” (आपथ्यौ ८.१७.९-११) इति । आखूको ‘ मूपकैर्बिलादुद्धतः पांशुराशिः । पाठस्तु—^v आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुपस्व^v ’ इति ॥ हे^v रुद्र,^v मूपकस्ते धियः^v पशुः अतः^v तं सेवस्व ॥ विधत्ते—“ रुद्रो वा अपशुकाया आहुरथे नातिष्ठत । असौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विप्यात् । अथेव द्वेष्टि । तस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विप्यात् । आखुस्ते पशुरिति श्रूयात् । न ग्राम्यान् पशून् दिनन्ति । नाऽऽरण्यान् ” (तैत्र्य १.६.१०) इति । (अपशु-कार्ये) आहुरथे नातिष्ठत पशुरहितमाहुर्नि नाङ्गीकरोमीत्यर्थः । यं द्विप्यात् तम् ‘ असौ ’ इति नामप्रद-णेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यतस्मै समर्पयत्येव ॥

^v (आपथ्यौ ८.१७.९) ४ । उ-धूमाय^v ; म४-धूपायो^v । ५. इ.उ.पा.म५-‘ ते ’ नास्ति ।

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तं यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशूनां

शर्मांसि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छैकं

प्रतिपुरुषमिति प्रति-पुरुषम् । एककपालानित्येक-कपालान् । निरिति । वपति । एकम् । अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । यावन्तः । गृह्याः । स्मः । तेभ्यः । कर्म । अकारम् ।

पशूनाम् । शर्मं । अंसि । शर्मं । यजमानस्य । शर्मं । मे । यच्छ । एकः ।

- अथ त्र्यम्बकान् विदधाति— 'प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति' इति ॥ "अथौपधय इमं देवं त्र्यम्बकैरयजन्त" (तैत्रा १.४.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । पुरुषं पुरुषं प्रतिपुरुषं, पुरुषशब्दपर्यायः पुरुषशब्दः । उपलक्षणत्वात् खियोऽपि गृह्यन्ते । यजमानस्य यावन्तोऽमात्याः सखीकाः तावतः एककपालान् निर्वपति; एकम् अतिरिक्तं संख्यया निर्वपेत् । "गति-
रन्तरः" (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "जाता एव प्रजा रुद्रान्निर्वदयते" (तैत्रा १.६.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

त्र्यम्बकानादाय गार्हपत्यमुपतिष्ठते— 'यावन्तः' इति ॥ गृहे भवा गृह्याः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः । यावन्तः यत्परिमाणं वयं गृह्याः पुमांसः खियश्च स्मः भवामः; तेभ्यः सर्वेभ्योऽस्माम्यं कं सुखमेभिर्यम्बकैः अकरं करोमि । यद्वा—सर्वेभ्यः सुखकरं त्रैयम्बक-

- १५ पञ्चमे पितृयज्ञोऽभिहितः । षष्ठे त्र्यम्बकपुरोडाशाः साकमेधयोपा उच्यन्ते ॥ प्रतिपुरुषमिति ॥ तात् विधत्ते— 'प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तम्' इति ॥ तद्विधिं प्रशंसति— "प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति । जाता एव प्रजा रुद्रान्निर्वदयते । एकमतिरिक्तम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा रुद्रान्निर्वदयते" (तैत्रा १.६.१०) इति । कर्मभवावयवत् नैर्ऋतवावयवश्च स्यात्स्येयम् ॥

- २० यावन्त इति ॥ मुख्यविधिसंनिधौ 'यावन्तः' इत्यादय एकादश मन्त्राः आम्नाताः ॥ कल्पः— 'यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरमिति निरुप्यमाणेषु यजमानो जपति' (आपश्रौ ८.१७.२) इति ॥ गृहे भवा मनुष्याः गृह्याः, ते वयं यावन्तः इह स्थिताः तेभ्यः सर्वेभ्यः कं सुखम् अकारम् अकारम् ॥ अर्पितेषु पुरोडाशेषु चोदकप्राप्तमभिधारणं निषेधति— "नाभिधारयति । यदभिधारयेत् । अन्तरवचरिणश्च रुद्रं कुपात्" (तैत्रा १.६.१०) इति । रुद्रमनिष्टकारिणं मृतदेवम् । अन्तरवचरिणं

२५ गृह्यान्तःप्रविश्यात्मानवरोद्धं चरन्तम् ॥

पशूनामिति ॥ कल्पः— "तानभिघार्यान्भिघार्यं चोद्वास्यान्तर्धेयामामाच पशूनां शर्मांसि तित्ते समारपति" (आपश्रौ ८.१७.५) इति ॥ कर्षकैर्मीणादिवीजानि संग्रहीतुं तृणकटादिना पुटवन्त्यनं क्रियते सद्भिद् मृतशरदनेोष्यते ॥ पाठानु— 'पशूनां शर्मांसि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छ' इति ॥ हे मृत, भक्ष्यैस्तृणदिभिर्वीजैश्चोपेयमान् पशूनां शर्मांसि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छ ॥

३० पश्यथोश्च सुखं यच्छ ॥

१. ६.३.म५-नैर्ऋतः । २. ६.३.म५-नैर्ऋतः । ३-३. आ.क- 'मुत्प्रदमसि' नारिणः ।

साक्रमेधे श्यामकहवींषि]

एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुपस्वैप

एव । रुद्रः । न । द्वितीयाय । तस्थे । आखुः । ते । रुद्र । पशुः । तम् । जुपस्व ।

यागाह्यमेतत् कर्म करोमीति । छान्दसो लुङ् । “ मन्त्रे घस ” (पा २.४.८०) इति च्छेर्लुङ् । पुरुषव्यत्ययो वा, कं कुर्वीतेति । कस्मादेवमुच्यसे ? इति चेत्—पशूनां सर्वेषां शर्म सुखं शरणं वा त्वमसि । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । किं च श्यमानस्य च शर्म असि स त्वं मम च शर्म यच्छेदेहि ॥

श्यामकात् सकृत् सकृदवदाप जुहोति—‘ एक एव ’ इति ॥ असहायः एव ऐश्वर्येण रुद्रः तुल्योत्कृष्टरहितः ; परस्मिन् पदे स्थितत्वात् । तदेव स्पष्टयति—न द्वितीयाय स्वव्यतिरिक्ताय कस्मैचिदपि तस्थे तिष्ठते आत्मानं प्रकाशयति । यथा द्वितीयेन स्वप्रभावो न परिच्छिद्यते तथैव सर्वदा भवति । तस्मात् सर्वदोत्कृष्टरहितत्वादेक एवेति । “ श्लाघहुड्स्थाशपाम् ” (पा १.४.३४) इति संप्रदानत्वम् । “ प्रकाशनस्थेयाह्ययोश्च ” (पा १.३.२३) इत्यात्मनेपदम् । यद्वा—एक एव रुद्र इति निःसामान्यमैश्वर्यं प्रतिपादयति । यस्मादेवं तस्मादेव देवः कदाचिदपि द्वितीयाय सहायाय न तस्थे सहायार्थं न तिष्ठतीति सहायापेक्षी न क्वचिदपि कार्येषु भवति इति । हे रुद्र, आखुः मूपकः पशुः भागभूतः । श्रुतिप्रामाण्यादवगम्यते । यद्वा—आखुः उक्तरस्यः पुरोडाशः तव पशुः पशुवत् प्रीतिहेतुः । ययोनत्तम्—आखूकर एकं पुरोडाशमुपवपति ॥ इति । यद्वा—आखुस्यानीयस्तव पशुः द्विपाच्चतुष्पाच्च सर्वः ; तस्मात् तम् आखूकरस्यं पुरोडाशं जुपस्व । अपि च—हे रुद्र, स एवाखूकरस्थस्तव भागः

एक इति ॥ कल्पः—“ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ इति दक्षिणाग्नेरकोल्लुक् धूपायद्धरति । उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा ” (आपश्रौ ८.१७.८-९) इति ॥ रुद्रः जगति एकः एव अस्ति । द्वितीयाय न तस्थे । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यवस्थितः ॥ विधत्ते—“ एकोल्लुकेन यन्ति । तद्ध रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” (तैत्र्य १.६.१०) इति ॥

आखुरिति ॥ कल्पः—“ आखुस्ते रुद्र पशुरित्वाखूकर एकं पुरोडाशमुपवपत्यसौ पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् यदि न द्विष्यात् आखुस्ते पशुरिति ज्ञेयात् ” (आपश्रौ ८.१७.९-११) इति । आखूकरो मूपकैर्विलादुद्घृतः पांसुराशिः । पाठस्तु—“ आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुपस्व ” इति ॥ रुद्र, मूपकस्ते प्रियः पशुः अतः तं सेवस्व ॥ विधत्ते—“ रुद्रो वा अपशुकाया आहुरत्ये नातिष्ठत । असौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्यात् । यमेव द्वेषि । तमस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विष्यात् । आखुस्ते पशुरिति ज्ञेयात् । न माम्यान् पशुन् दिनस्ति । नाऽऽरण्यान् ” (तैत्र्य १.६.१०) इति । (अपशुकायै) आहुरत्ये नातिष्ठत पशुरहितामाहुरति नाङ्गीकरोतीत्यर्थः । यं द्विष्यात् तम् असौ इति नामप्रदणेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यमस्मै समर्पयत्येव ॥

॥ (आपश्रौ ८.१७.९) ४. । उ-धूमाय ; मय-धूपायो । ५. इ.उ.पा.म.५-‘ ते ’ नास्ति ।

६. इ.उ.म.४-मूपकं ।

तै रुद्र भागः सह स्वसाऽम्बिकया त्तं जुपस्व भेपजं गवेऽध्यायं पुरुषाय भेपजमथो
अस्मभ्यं भेपजं सुभेपजं (१) प्रथाऽसति । सुगं मेपार्यं मेप्यां

एपः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वसां । अम्बिकया । तम् । जुपस्व । भेपजम् । गवै ।
अध्याय । पुरुषाय । भेपजम् । अथो इति । अस्मभ्यमित्यस्म-म्यम् । भेपजम् ।

५ सुभेपजमिति सु-भेपजम् (१) । ययां । असति । सुगमिति सु-गम् । मेपार्यं । मेप्यै ।

सर्वत्रैयम्बकादानात्मकः; तस्मात्तमपि भगवत्या अम्बिकयाः देव्या सह जुपस्व । लक्षितलक्षणया
स्वसा भगिनी लक्ष्यते । भगिन्या भगवत्या । यद्वा—स्वस्त्वाने सहजत्वं लक्ष्यते तेन चाविना-
भावः । यद्वा—स्वात्मानं सरति भजत इति स्वसा देहार्धभूताः । पृषोदरादिः (पा. ६.३.१०९) ।
सुष्टुवाऽऽमना अस्यते प्राप्यते इति स्वसा । अस गत्यादिषु । तस्मात् “सुज्यसेर्कन्”

१० (उ. २.६.१) इति ऋन्प्रत्ययः । व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावृद्धते ॥

ततश्च त्वग्रसादादस्माकमित्यमस्त्वित्याशास्ते—‘ भेपजं गवे ’ इति पङ्क्त्या पञ्चपदया ॥
‘ भेपजं गवेऽध्याय ’ इति प्रथमः पादः ॥ ‘ सर्वत्र जातावेकवचनम् । गोम्योऽश्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्च

एप इति ॥ कल्पः—“ चतुष्पथ एकोऽस्युक्तमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां पुरोडाशानामुत्त-

राभात् सकृत् सकृद्वदायावदायः मध्यमेनान्तिमेन वा पलाशपर्णेन जुहोत्येव ते रुद्र-भागः सह स्वसाऽ-
म्बिकया तं जुपस्व स्वाहेति ” (भाष्यी ८.१०.१२-८.१८.१) इति । अत्र स्वाहाकारोऽप्याहृतः ।
हे रुद्र, एपः अवतः पुरोडाशानामंदास्तवावदीयमानः भागः तं भागं, स्वसा भगिनीवद्विष्-
कारिण्याऽम्बिकया पार्वत्या सह जुपस्व सेवस्व ॥ विधत्ते—“ चतुष्पथे जुहोति । एप वा अग्नीनां
पृथ्वीशो नाम । अग्निवायेव जुहोति । मध्यमेन पर्णेन जुहोति । सुगधेया । अथो खलु । अन्तमेनैव
होतव्यम् । अन्त एव रुद्रं निरवदधते ” (तैत्ति १.६.१०) इति । अग्नीनां पृथ्वीशः ‘ पादवेप्रशयानम् ।

२० यत्राप्रयः पुनः पुनः संचारेण प्रविशन्ति तादा एवैष चतुष्पथः । अतस्तत्र होमेनाग्निवायेव देरो हुतं
भवति । पलाशशाखायां यानि श्रीणि पर्णानि तत्र मध्यमं पर्णं प्रशस्ततया क्षुद्रम् । चामदक्षिणपार्श्वस्थयो-
रन्यतरेण होमेन रुद्रो यागभूमेः ‘ अन्वाग्निष्कासितो भवति ॥ ’ सह स्वसाऽम्बिकया ह्रस्वस्य मन्त्र-
भास्यस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ पृष्ठं ते रुद्र भागः सह इन्द्राग्निष्कयेत्याह । इन्द्राग्निष्का स्वसा ।
तया वा एपं हिनस्ति । यद् हिनस्ति । तयैवैनं सह शमयति ” (तैत्ति १.६.१०) इति । शरत्कालो

२५ हि पीनसञ्जरापुत्रादनेन हिंसकस्तद्वदियम् अम्बिकापि हिंसिका । ततः शरदित्युच्यते । एप रुद्रस्तयैव
सहापभूतया प्राणिनं हिनस्ति । ‘ अतस्तया सह पुरोडाशभागसेवया गुष्टया तयैव सहैवैनं रुद्रं
शमयति ॥ हिंसारदितं करोति ॥

भेपजमिति ॥ कल्पः—“ भेपजं गवे सुभेपजमित्येताभ्यां चतुष्पथमग्निं परि विधत्ति ”
(भाष्यं ८.१८.१) इति । पाठस्तु—‘ भेपजं गवेऽध्याय पुरुषाय भेपजमथो अस्मभ्यं भेपजं सुभेपजं

३० ७. आ.क. म. ५-गदाशम् । ८. आ.क. म. ५-पादप्रदेव । ९. इ. उ-अयाप्रयः । १०. इ. उ.
म. ४. म. ५-दुतवान् । ११. म. ४-अन्यतरदन्तमं तेन; म. ५-अन्यतरदन्तिमेन । १२. म. ४-अंते नि; म. ५-
अन्ततः । १३. आ.क.-‘ अरि ’ नास्ति । १४. म. ४-ततः । १५. म. ५-तद्देवम् । १६-१६. म. ४-
यत्रमानं प्राणिनं शमयति ।

साकमेधेऽयम्बकदूर्वाणि]

अवाम्ब रुद्रमदिमद्यवः देवं त्र्यम्बकम् । यथा नः श्रेयसः करुषथा नो वस्यसः
करुषथा नः पशुमतः करुषथा नो व्यवसाययात् ॥

अवेति । अम्ब । रुद्रम् । अदिमहि । अवेति । देवम् । त्र्यम्बकमिति त्रि-अम्बकम् ।

यथा नः श्रेयसः । करत् । यथा नः । वस्यसः । करत् । यथा नः ।

पशुमत इति पशु-मतः । करत् । यथा नः । व्यवसाययादिति वि-अवसाययात् ॥

भेपजम् औषधं यथा असति भवेत् ; तथा जुषस्व । अपो अपि च अस्मभ्यं यथा भेपजं रोगशमनं च भवेत् ; सुभेपजं शरीरसि(शु?)द्ध्यादिकारणं यथा भवेत् ; सुगं सुष्टु गम्यं सेव्यं यथा भवेत् । सुष्टु वा गम्यतेऽनेन सर्वमभिमतं यथा तथा तं जुषस्व । किं च मेपेभ्यो मेपीभ्यश्च भेपजं यथा स्यात् तथा जुषस्व ॥ अस्तेर्लेटि शपो ; लुकि "लेटोऽडाटौ" (पा ३.४.९४) इत्यडागमः । गोशब्दात् "सावेकाचः" (पा ६.१.१६८) इति प्राप्त विभक्त्युदात्तत्वं "न गोश्च" (पा ६.१.१८२) इति प्रतिषिध्यते ॥

इदानीमारोग्यानन्तरं धनसमृद्ध्यादिकमाशास्ते 'अवाम्ब' इति । पदपदा जगती इयम् ॥ अत्र देवी प्रत्याशास्ते । हे अम्ब जगतां मातः ; देवं वयम् अत्र । अदिमहि अवदानैस्तोपयामः ॥ अवदानसाध्या "देवतातृप्तिरवदानेन लक्ष्यते । छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । " स्याच्चोरिच्च " (पा १.२.१७) इतीत्त्वकित्त्वे, " ह्रस्वादङ्गात् " (पा ८.२.२७) इति सितो लुक् । " त्र्यम्बकं च देवमवादिमहीष्येव ॥ आदारार्थं द्वितीयं ब्रवीति गुणान्तरं प्रयापनायै वा । त्र्यम्बकमिति त्रीणि अम्बकानि लोचनानि यस्य । यद्वा अवि शब्दे । अम्बका वेदाः ; त्र्यम्बकाः वेदत्रयीप्रतिपाद्यः । अथवा-अमः गत्यादिषु ।

यथाऽसति । सुगं सेपाय मेव्यै इति ॥ ' भेपजम् ' ' सुभेपजम् ' इत्येता मन्त्रयोरादी । हे रुद्र, गवे अस्मदीयायै गोजात्यै भेपजम् आरोग्यं कुरु । एवमन्यत्र । तात्कालिकं, रोगोपशमनमात्यन्तिकं । ' वा सुभेपजं तन् यथा असति यथा भवति तथा कुरु । मेपो याहुकः । मेपी दोग्धी । तपोः सुगं सुष्टु गम्यं रोगशान्तिव्येत् संवर्षणं यथा भवति तथा कुरु ॥ गवाश्चादिशब्दैः पश्चादयः सर्वेऽप्युल्लङ्घयन्त इत्याह— " भेपजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवः । तेभ्यो भेपजं करोति " (तैत्ति १.६.१००) इति ॥

अवेति ॥ कल्पः— " अवाम्ब रुद्रमदिमद्यव देवं त्र्यम्बकम् । यथा नः श्रेयसः करुषथा नो वस्यसः करुषथा नः पशुमतः करुषथा नो व्यवसाययात् " इति । हे अम्ब पार्ष्णि, रुद्रम् उद्दिश्य अम्ब अदिमहि पुरोडाशवादान्तमकार्पम् । त्रीण्यम्बकानि त्रेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बकस्तमुद्दिश्य अम्ब अदिमहि । आदारार्थं पुनर्वचनम् । किमर्थमवदानं ' कृतमित्युच्यते । असौ रुद्रः यथा नः अस्मान् श्रेयसः अप्ययनादिभिः श्रेष्ठान् ' ' करत् करोति, ' वस्यसः वसुमत्तमान् ' यथा करोति, ' पशुमतः गवाश्चादियुक्तात् ' यथा करोति,

१७. म. ४ म-तु । १८. म-तदुच्यते । १९. आ- ' यथा ' नास्ति । २०. आ.क- ' श्रेष्ठान् ' ३०. इत्यस्मान्तरं ' यथा ' ।

[साकमेधे त्र्यम्बकहवीधि]

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥
 त्र्यम्बकमिति त्रि-अम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमिति सु-गन्धिम् । पुष्टिवर्धनमिति पुष्टि-वर्धनम् ।
 उर्वारुकम् । इव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ ।

- अमनहेतवोऽम्बाः धौरापः पृथिवी चेति, तदारानधीयत्वात् । त्रयो वा अग्रयः तिस्रो वा गतयः
 ५ त्रीणि वा ज्योतीषि । छान्दस इयडादेशः । तस्मादेवं महानुभावं देवं त्र्यम्बकमवादिमहि ।
 किमर्थम् ? यथा नः अस्मान् श्रेयसः विधाधनपुत्रादिभिः प्रशस्यतरान् करत् कुर्यात् तदर्थ-
 मिथर्वः । पूर्वब्रह्मेति शपो लुक् । यथा नः अस्मान् वस्यसः वसीयसः वसुमत्तरान् कुर्यात् ।
 वसुमच्छब्दादीयसुनि “ विन्मतोर्लुक् ” (पा ५-३-६५) । टिलोपः । छान्दस इकारलोपः ।
 वस्तुशब्दाद्वा “ तुश्छन्दसि ” (पा ५-३-५९) इतीयसुन् । अतिशयेन वस्तुन् ; यथा चास्मान्
 १० पशुमतः बहुपशुकान् कुर्यात् । “ हस्वनुङ्म्यां मतुप् ” (पा ६-१-१७६) इति मतुप उदात्त-
 त्वम् । यथा च नः अस्मान् व्यवसाययात् व्यवसितकर्मणः कुर्यात् अविघ्नेनेदं कर्म
 समापयेत् । व्यवपूर्वात् स्यतेर्गिचि “ शाछासाहा ” (पा ७-३-३७) इति युगागमः ।
 ल्हेट्याडागमः ॥

त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति—‘त्र्यम्बकम्’ इति । अनुष्टुप्नेपा ॥ इदानीं मृत्युंजयमाशास्ते ।

- १५ त्र्यम्बकं व्याह्वयातम् । सुगन्धिं नित्यशोभनं यशोगन्धिं, सर्वसुकृतमयत्वात् । “ गन्ध-
 स्येत्वे तदेकान्तप्रहणम् ” (पा ५-४-१३५ वा १) इतीत्त्वम् । पुष्टिवर्धनं गोभूमि-
 वित्तविधादिपुष्टिहेतुम् ईदृशं देवं यजामहे । किमर्थम् ? यथा उर्वारुकं फलं बन्धनात् प्रसव-
 बन्धनात् पक्वं स्वयं मुच्यते, एवमहमपि मृत्योः अनेन मुक्षीय मुक्तो भूयासं, मा अमृतात्

व्यवसाययाद्व्यवसाययति शास्त्रार्थनिश्चययुक्तान् यथा करोति तदर्थमवदानं कृतम् । ‘यथा नः श्रेयसः’

- २० इत्याद्यभिधानात् मन्त्रस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—“ अवाम्बं रुद्रमदिमहीत्याह । आशियमेवैतामानास्ते ”
 (तैत्ति १-९-१०) इति ॥

त्र्यम्बकमिति ॥ कल्पः—“ त्र्यम्बकं यजामहे इति त्रिः प्रदक्षिणमिति पर्येति ” (आपधौ
 ८-१०-२) इति । पाठस्तु—‘त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय
 माऽमृतात्’ इति ॥ शोभनः शरीरगन्धः पुण्यागन्धो वा यत्प्राप्तौ सुगन्धिः । “ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य

- २५ दूराद्गन्धो कात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो याति ” (तैत्ति १०-९) इति श्रुतेः । पुष्टिं धारी-
 ष्णादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनस्तारसं त्र्यम्बकं यजामहे एजयामः । लोके यथोर्वारुकपल्लानि
 पक्वानि बन्धनान् कृन्तान् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योः मुक्षीय मुक्तो भूयासम् ।
 मृत्युना चिरजीवताम् स्वर्गादिर्वा मा मुक्षीय ॥ अनुष्टुप्पादायं मन्त्रस्य तात्पर्यादिशब्दं दर्शयति—

२१. आ.क-‘पक्वानि’ नास्ति । २२. आ-मोचनयुक्तः । २३. आ.क.पा-चिरजीवित्वात् ।

१० २४. म५-स्वर्गात् । २५. आ.क.पा-अनुष्टुप्पादायं । २६. म४-तात्पर्यम् ।

एप ते रुद्र भागस्तं जुपस्व तेनावसेन परो मूर्जवतोऽतीह्येततधन्वा

पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः ॥ ६ ॥

[सुभेषजमिहि त्रीणि च]

एपः । ते । रुद्र । भागः । तम् । जुपस्व । तेन । अवसेन । परः ।

मूर्जवत इति मूर्ज-वतः । अतीति । इहि । अवततधन्वेत्यवतत-धन्वा ।

पिनाकहस्त इति पिनाक-हस्तः । कृत्तिवासा इति कृत्ति-वासाः ॥ ६ ॥

[मैत्रं १-१०-४ ; कासं १-७ ; कपिसं ८-१० ; वायं ३-५७-६१]

“मुक्षीय अमरणो भूयासम् । मुचेराशिपि लिडि सीयुटि “ लिडिस्त्रिचावात्मनेपदेषु ” (पा १-२-११)

इति किस्वम् । बहुमीहौ “ नञो जरम् ” (पा ६-२-११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भावप्रधानो द्रष्टव्यः । त्रुपसमुर्वारुकमिति केचित् । हिममित्यन्ये । अन्ये आहुः—पुरुषेण वाह्यात् काष्ठादिभारान् यद्भारातिरिक्तं तदुर्वारुकमिति, तद्यथा बन्धनव्यवसायात् मुच्यते न वाहकवशं भवति एवमहं मृत्योर्मुक्षीय मृत्युवशं मा गां मां मृत्युर्मा गात् इति । उरोर्भारद्वारणीयमुर्वारुकमिति ॥

शुष्के स्थाणौ तान् बन्धाति—“ एप ते ” इति ॥ हे भगवन् रुद्र, एपः तव भागः, तं जुपस्व गृहाण ! तेन अनेन अवसेन पथामवनेन पथः येन अवते । गत्यर्थादौणादिकोऽसचप्रत्ययः (उ ४०४) । परः परस्तात्, मूर्जवानाम पर्वतः उच्छ्रिततया प्रसिद्धः, तस्यापि

“ ष्यम्वकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति चावैतदाह ” (तैत्रा १-६-१०) इति । यजमानः “ यजामहे ” इति यदाह, एतद्गचनं मृत्योर्मुक्षीय इत्येवाऽऽह, मोचन एवं तात्पर्यं तच्छेषत्वेन अन्यदित्यर्थः ॥ यदुक्तमापस्तम्बेन—“ ऊर्ध्वान् पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य ष्यम्वकं यजामह इति यजमानस्याङ्गलौ समोप्य भगः स्थ भगस्य वो लिप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिः “ समावपेयुः ” (आपश्रौ ८-१८-४) इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सर्वेषां पुरुषाणां हस्ते स्थितस्य पुरोडाशस्योत्क्षेपणं विधत्ते—“ उत्क्रिन्ति । भगस्य लीप्सन्ते ” (तैत्रा १-६-१०) इति । यदेतत् पिण्डानामुपरि क्षेपणं तेन सौभाग्याभिमानिनो भगनामकस्य देवस्य सकाशादेतान् पुरोडाशाह्लक्ष्युमिच्छन्ति । अत एवोत्क्षिप्तः पुनरङ्गलौ पतति ॥

एप इति ॥ कल्पः—“ तान् मूते समावपन्ति मृत्योर्मुक्षेयु वैष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्वृक्षेषु वा । अपि वा मृतयोः “ समोप्य विवधं ” कृत्वा शुष्के स्थाणौ कल्मीकवपायां वाऽवधाय ” (आपश्रौ ८-१८-७-९) इति । पाठस्तु—“ एप ते रुद्र भागस्तं जुपस्व तेनावसेन परो

१. त्रि-भिष्टमित्यन्ये(?) । २. तं.ति-पुष्य । ३. त्रि-पथो गमनेन । ४. तं.त्रि-अवतेः । ५. तं.ति.त्रि-“सप्रत्ययः ।

२७. क-यजनमित्यर्थः; म४.म५-यजमानमित्यर्थः । २८-२८. इ.उ.पा-भगो वो लप्सीय । २९. आ-समावर्तयेयुः; म४.म५-समावपेयुः । ३०. म४.म५-हस्तेषु । ३१. म४.म५-उत्क्षिप्ताः । ३२. मं. ३० म५-पतन्ति । ३३. आ.क-आसजन्ति; उ-आसजति । ३४-३४. आ.क.म४-समोप्याविवधम्; तैसं ४६

परस्तात् 'अतीहि अतिक्रम्य गच्छ । यद्वा — मूढ बन्वने । बन्धजः संसारो मूजः तद्वत् प्रपञ्चाद-
तीहि । परशब्दाच्छान्द्रसोऽसिचमूल्ययः । 'अवततधन्वा अवतारितज्याकारवत् तादृशं धनुर्यस्य' इति
बहुव्रीहौ " धनुपश्व " (पा ५.४.१३२) इत्यानङ् । " गतिरनन्तरः " (पा ६.२.४९)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'पिनाकहस्तः पिनाकाह्वयं धनुर्दण्ड' हस्ते अलंकारार्थं बहन्, न हि ते
निरायुधस्यापि चोरादिभयमस्ति । 'कृत्तिवासाः वैयाग्रनागचर्ममात्रं यसानः, कवचादि नेति
भावः । ईदृशो दूरतरः गन्तुमर्हति । देव, वयं न विभीमः, प्रसादादृते कस्त्वां पश्यन् विभेतीति ।
साकमेधाः समाप्ताः ॥

इत्यष्टमे पष्ठोऽनुवाकः ॥

- १० मूजवतोऽतीहि' इति । हे 'रुद्र, 'एषः वृक्षादौ सज्यमानः पुरोडाशसंघस्तव 'भागः 'तं सेवस्व । 'अवसेन
पापेयरूपतया तव 'रक्षकेणानेन भागेन युक्तः 'मूजवतः एतद्वामकत्वेन प्रसिद्धात् पर्येतात् परः परमातो
वर्तमानः 'अतीहि अतिक्रम्य गच्छ ॥ विधत्ते— " मूते कृत्वा सन्निति । यथा जनं यत्सेऽवसं करोति ।
तादृगेव तत् " (तैत्रा १.६.१०) इति । यथा लोके दूरदेशार्तिनं बन्धुजनं प्रति गच्छते पुरुषायावसं
रक्षकं पापेयं करोति 'तद्वत् वृक्षाग्रे 'पुरोडाशसञ्जनं तादृगेव भवति ॥ मन्त्रे भागनिर्देशो रुद्रस्य
'निःशेषेण विसर्जनार्थं इति दर्शयति— " एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवच्यै " (तैत्रा १.६.१०) इति ॥
- १५ अयततधन्वेति ॥ कल्पः— " अयततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासोमिति त्रिरवताम्यन्ति " (आपधौ ८.१८.९) इति । प्राणायामत्रयं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओमित्यनेन वाक्यशेषः पुरितः । अस्मात्
विरोधिन् पाप्मानं हन्तुमयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुः 'हस्तेन 'एष्ट्या 'अवततधन्वा ज्याकर्षणेन विस्ता-
रितधनुष्कः 'कृत्तिवासाः चर्मवसनः ॐ भवतु । अथवाऽस्मद्विषयेऽवततधन्वा 'भारोपितनौर्विकधनुर्युक्तो
भवतु ॥ चतुष्पथप्रत्यागमनादीन् क्रमेण विधत्ते— " अयतीक्ष्मावन्ति । अयः परिपिञ्चति । रुद्रस्यान्तर्हित्वै ।
२० प्र वा एतेऽस्माल्लोकाप्यवन्ते । ये श्यम्बकेश्वरन्ति । आदित्यं चवं पुनरेत्य निर्वपति । इयं वा अदितिः ।
अस्यामेव प्रवितिष्ठन्ति " (तैत्रा १.६.१०) इति ॥

'अत्र विनियोगसंग्रहः—

" स्वामी यावन्त इत्याह पशू मूते समावपेत् ।

एक इत्युक्तुं नीत्वाऽऽक्षुरत आखुर्करे हविः ॥ १ ॥

क्षिपेदेपोऽर्धद्वोमः स्याद्दे सुमे परिपिञ्चति ।

अवाग्नेति जपेत् स्वामी श्यम्बकं परियन्ति ते ॥ २ ॥

एपोऽवस्याप्य तच्छेयान्मूते यध्नाति शारिजि ।

अवत आसनियमो मन्त्रा एकादश स्यूताः ॥ ३ ॥" इति ॥

इति धीमात्यायगाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णपत्रवर्दीर्यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

६. तं.ति.त्रि-अरयेति । ७. तं.ति.त्रि-दण्डमाप्तम् ।

२५. म४.म५-रक्षकेण तेन । ३६. आ-तद् । ३७. म५-पुरोडाशावतञ्जनम् । ३८. म५-
विक्रमेण । ३९. आ.क-हस्ते । ४०. आ.क-गृहीत्वा । ४१. म४.म५-'अवरोपित' । ४२-४२. म५-
'अत्र विनियोगसंग्रहः.. एकादशस्यूताः' इति नास्ति ।

शुनासीर्यम्, इन्द्रतुरीयादि]

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं
वायव्यं पर्यः सौर्यमेककपालं द्वादशगवम् सीरं दक्षिणा-

ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् ।
चरुम् । इन्द्राय । शुनासीराय । पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । वायव्यम् ।
पर्यः । सौर्यम् । एककपालमित्येक-कपालम् । द्वादशगवमिति द्वादश-गवम् । सीरम् । दक्षिणा ।

अथ शुनासीर्यं हविर्विदधाति—“ ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालम् ” इति ॥ तानि पञ्च
हवीषि पञ्चसंचरव्यतिरिक्तानि, तेन दश हवीषीति केचित् । अन्ये तु “ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवीषि ” (तैत्रा १-७-१) इत्युक्त्वा “ अथेन्द्राय शुनासीराय ” (तैत्रा १-७-१) इति
त्रयाणामनुब्राह्मणे विधानादष्टावित्याहुः । तदानिमैन्द्राग्रवैश्वदेवयोर्विकल्पार्थमाग्नानम् । शुनो
वायुः, सीर आदित्यः, तद्वान् इन्द्र इहोच्यते, अभेदात्मत्वात् । मत्वर्थायो वा लुप्यते । “ देवता-
द्वन्द्वे च ” (पा ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । वायव्यम् ।
“ वाय्वुत्पित्रुषसो यत् ” (पा ४-२-३१) इति यत् । एवं सर्वे एककपालानां यागाः ।
द्वादशगवम्, द्वादश गवः समाह्वताः, तद्युक्तं सीरं छाङ्गलं च दक्षिणा । “ गोरतद्धितलुकि ”
(पा ५-४-९२) इति अच् । राजसूयान्तभोक्त्रिताश्चातुर्मास्ययागाः समाप्ताः ॥

एते साकमेधाः समापिताः । सप्तमे शुनासीर्यमिन्द्रतुरीयं चेति कर्मद्वयं पञ्चोभयमग्न्या १५॥
अपामागंहोममन्त्राश्चोच्यन्ते ।

ऐन्द्राग्रमिति ॥ तत्र शुनासीर्यहवीषि विधत्ते—“ ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय
शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पर्यः सौर्यमेककपालं द्वादशगवम् सीरं दक्षिणा ” इति ॥
शुनासीराय, शुनो वायुः सीर आदित्यस्ताभ्यां युक्तः शुनासीरः । द्वादशगवम् द्वादशभिर्बलीवदैरुह्यमानं सीरं
लाङ्गलम् ॥ अत्र वैश्वदेवगतानामाग्नेयादीनां पत्रानां हविषां ब्राह्मणमनुब्राह्मणं चातिदिशति—“ एतद्-
माह्वणान्येव पञ्च हवीरपि ” (तैत्रा १-७-१) इति । अथोपदिश्यमानेषु पञ्चसैन्द्राग्रवैश्वदेवयोः पूर्वमेव
प्रशस्तरवादवशिष्टानि त्रीणि हवीषि प्रशंसति । “ अथ वा ” तयोर्विकल्पमभिप्रेत्य तदभावपक्षानुसारेण
तायुपेक्ष्यावशिष्टान्येव प्रशंसति—“ अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो
वा इन्द्रशुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमचकन्दे । वायव्यं पर्यो भवति । वायुर्वै वृष्ट्यै प्रदापयति । स
एवास्मै वृष्टिं प्रदापयति । सौर्यं एककपालो भवति । सूर्येण वा अमुग्मिल्लोके वृष्टिर्धृता । स एवास्मै
वृष्टिं नियच्छति । द्वादशगवम् सीरं दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १-७-१) इति । अस्य च शुनासीर्यस्य
कालं बोधायन आह—“ अथातश्चतुर्षु मासेषु शुनासीर्यहविर्नियेक्ष्यमाणो भवति ” (बौध् ५-१८)

१. आ.क-इन्द्रत्वम् । २. आ-‘द्वादशगवम्’ नास्ति । ३. आ.क-‘हवीषि’ नास्ति ।

ऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं गावीधुकं चरुमैन्द्रं दधि

वारुणं यवमयं चरुं वहिनीं धेनुर्दक्षिणा

आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपति । रौद्रम् । गावीधुकम् । चरुम् ।
ऐन्द्रम् । दधि । वारुणम् । यवमयमिति यव-मयम् । चरुम् । वहिनीं । धेनुः । दक्षिणा ।

- ५ एवं संवत्सरमिष्ट्या तदन्ते आगामिन्यां पौर्णमास्यामिन्द्रतुरीयेण चतुर्हविषा यजेत, तं विदधाति—‘ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति ’ इत्यादि ॥ गावीधुको रौद्रश्चरुर्द्वितीयः । गावीधुकाः तृणतण्डुलाः । ऐन्द्रं दधि तृतीयम् । वारुणो, यवमयश्चरुश्चतुर्थः । “ द्वयचश्चन्द्रसि ” (पा ४-३-१५०) इति मयट् । तत्र वहिनी धेनुः दक्षिणा । गतम् । “ देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणासुरानभिभवामेति । सोऽब्रवीत् । त्रेधाऽहमात्मानम् ”
१० (तैत्रा १-७-१) इत्यादि, ब्राह्मणम् ॥

इति । तत्र पूर्वैभ्यस्त्रिभ्यः पूर्वैभ्य ऊर्ध्वं प्रत्येकं मासचतुष्टयमतिवाह्य क्रियमाणमिदं संवत्सरादूर्ध्वं प्रवर्तते । तदेतदग्निमैत्र्य ‘ संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीरः ’ इत्युक्तम् । वायुसूर्याभ्यां युक्त इन्द्रः संवत्सरो समाप्ते प्रास्तात्वात् संवत्सर इत्युच्यते । वायोः पुरोवातरूपेण वृष्टिप्रदायितृत्वम् “ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सन्वगादिरयमुपतिष्ठते । आदिरयाज्जायते वृष्टिः ” (मनुस्मृति ३-७६) इति स्मरणात् सूर्यस्य स्वर्गं

१५ वृष्टिधारकत्वम् ॥

आग्नेयमिति ॥ अयेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं गावीधुकं चरुमैन्द्रं दधि वारुणं यवमयं चरुं वहिनीं धेनुर्दक्षिणा ” इति ॥ गावीधुकमरण्यधान्यविदोपनिष्यन्नम् । पृष्ठे भारं वहतीति वहिनी । इन्द्रतुरीयं विधातुं प्रवृत्ति—“ देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणासुरानभिभवामेति । सोऽब्रवीत् । त्रेधाऽहमात्मानं विकरिष्ये इति । स त्रेधाऽऽत्मानं

- २० व्यकुरुत । अग्निं तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् । सोऽब्रवीत् । क इदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रोऽब्रवीत् । सं तु सजावहा इति । तौ समरुज्जेताम् । स इन्द्रस्तुरीयमभवत् । यद्विन्द्रस्तुरीयमभवत् । तद्विन्द्रतुरीयस्येन्द्रतुरीयत्वम् । ततोऽथ देवा व्यजयन्त ” (तैत्रा १-७-१) इति । वीरत्वसिद्धये शरीरप्रयस्त्रेण विकारः । स त्रेधा विहृतोऽग्निर्द्वे प्रति पप्रच्छ । मवेदे रूपत्रयं युद्धमर्थं संपादितम् । मय कोऽन्य इदं चतुर्थं रूपं विजयसमर्थं करिष्यतीति । अहमेव करिष्या-

- २५ मीतीन्द्रोऽब्रवीत् । “ त्वयाऽग्निरब्रवीत् ” त्वया तथा क्रियतां किं त्वावां युद्धविजयक्षमां संपृष्टौ भवाथेति । इन्द्र एव तुरीयरूपो यस्मिन् कर्मणि तत् कर्मैन्द्रतुरीयम् । अत्रान्यदीयरूपत्रयापेक्षया तुरीयरूपम्, अनुष्ठाने तु पाठ इमापेक्षया चरुणस्तुरीयः ॥ विधत्ते—“ यद्विन्द्रतुरीयं निरूप्यते षिजित्यै ” (तैत्रा १-७-१) इति ॥ चतुर्देवप्रियांशसंपादनेन दक्षिणां प्रशंसति—“ यद्विनी धेनुर्दक्षिणा । यद्विनी । तेनाऽऽग्नेयी । यद्विनी । तेन रौद्रं । यद्वेनुः । तेनैन्द्रं । यद्वेनी सती दान्ता ।

- ३० ५. आ.क-इन्द्रतुर्यम् । ६. म५-शरीरत्रयेण । ७-७. आ.पा-‘ अघाग्निरमवीत् ’ इति नास्ति । ८. आ.क-तुरीयः । ९. आ.म४-‘हपापेक्षया । १०. आ.म४-पाठकमेण ।

शुनासीर्यम्, इन्द्रतुरीयादि]

ये देवाः पुरःसदोऽग्निनेत्रा *दक्षिणसदो यमनेत्राः *पश्चात्सदः सवितृनेत्रा *उत्तरसदो
वरुणनेत्रा *उपरिपदो बृहस्पतिनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो (१)

नमस्तेभ्यः स्वाहा

ये । देवाः । पुरःसद इति पुरः-सदः । अग्निनेत्रा इत्यग्नि-नेत्राः । दक्षिणसद इति
दक्षिण-सदः । यमनेत्रा इति यम-नेत्राः । पश्चात्सद इति पश्चात्-सदः । सवितृनेत्रा इति ५
सवितृ-नेत्राः । उत्तरसद इत्युत्तर-सदः । वरुणनेत्रा इति वरुण-नेत्राः । उपरिपद इत्युपरि-
सदः । बृहस्पतिनेत्रा इति बृहस्पति-नेत्राः । रक्षोहण इति रक्षः-हर्नः । ते । नः । पान्तु ।
ते । नः । अवन्तु । तेभ्यः (१) । नमः । तेभ्यः । स्वाहा ।

यस्मिन्नहनीन्द्रतुरीयं कर्म क्रियते तस्यां रात्र्यां पञ्चेध्मीयेन यजेत, आहवनीयधिष्य, एव
चतुर्धाऽऽहवनीयं प्रतिदिश व्युद्धृत्य मध्ये पश्चमं कृत्वा पश्चगृहीतेनाज्येन यथालिङ्गं जुहोति । आज्ये- १०
नैतान् व्याधारयतीति केचित् — ' ये देवाः पुरःसदः ' इत्यादिभिः ॥ तत्र ' ये देवाः ' इत्येतत्
पदद्वयं ' रक्षोहणः ' इत्यादि च पूर्वत्र पत्र च पश्चरव्यनुपज्यते । ' ये देवाः ' पुरःसदः पूर्वस्यां दिशि
सीदन्ति इति । " पूर्वाधराधराणाम् " (पा ५.२.३९) इत्यसिप्रत्ययः । ' अग्निनेत्राः अग्निप्रधानाः ।
" छन्दसि नेतुरुपसंख्यानम् " (पा ५.४.११६ वा २-३) इत्यपुप्रत्ययः । " ऋतच्छन्दसि " (पा ५.४.१५८) इति कवभावः । ' रक्षोहणः रक्षसां हन्तारः, ' ते नः अस्मान् ' पान्तु, ' ते १५
' नः अस्मान् ' अवन्तु प्रीणयन्तु, ' तेभ्यः ' नमः नमस्कुर्मः, ' तेभ्यः ' स्वाहा स्वाहुतमस्तु । एवम् ये
देवाः ' दक्षिणसदः ' यमनेत्राः रक्षोहणः ते नः पान्तु ते नोऽवन्त्विति । तथा ये देवाः ' पश्चात्सदः
' सवितृनेत्राः रक्षोहण इत्यादि । ये देवाः ' उत्तरसदः ' वरुणनेत्राः रक्षोहण इत्यादि । ये देवाः
' उपरिपदः ' बृहस्पतिनेत्राः रक्षोहण इत्यादि । वनस्पत्यादित्वात् बृहस्पतिशब्दे पूर्वोत्तरयोः
पदयोर्धुगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) ॥

तेन बार्हणी समृद्धयै " (तैत्रा १.७.१) इति । गोत्वं जातिः । धेनुत्वं नवप्रसवत्वम् । अस्य चेन्द्र-
तुरीयस्य कर्मणः शुनासीर्यदिन एवानुष्ठानमापस्तम्बो दर्शयति — " ततश्चतुर्धैविष्येन्द्रतुरीयेण यजेत " (आपश्चौ १८.९.६) इति ॥

य इति ॥ इन्द्रतुरीयविधानाद्पूर्वं ' ये देवाः पुरःसदः ' इत्यादयो मन्त्रा आग्नातास्तेषां-
विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति — " एतस्या एव रात्रेर्निशायां पञ्चेध्मीयेन यजेत । चतुर्धाऽऽहवनीयं प्रतिदिशं २५
व्युद्धृत्य मध्ये पश्चमं कृत्वा पृथगिध्मानुपसमाधाय जुह्वां पश्चगृहीते गृहीत्वा ये देवाः पुरःसद इत्येतैर्यथा-
लिङ्गं जुहोति । मध्ये पश्चमेन । समुत् रक्ष इति मध्य ' इध्मानुपसमुद्धैकधोपसमाधायापरं पश्चगृहीते

१. मै-इति । २. मै-पूर्वाधराधराणाम् । ३. मै-पूर्वोत्तरयोः

११. म५-तुरीय । १२. आ.म४-इध्मानुपसमुद्धैक ।

समूढम् रक्षः संदग्धम् रक्ष इदमहम् रक्षोऽभि सं दहाम्यग्र्ये रक्षोऽघ्ने स्वाहा
समूढमिति सम्-ऊढम् । रक्षः । संदग्धमिति सम्-दग्धम् । रक्षः । इदम् । अहम् । रक्षः ।
अभि । समिति । दहामि । अग्र्ये । रक्षोऽघ्ने इति रक्षः-घ्ने । स्वाहा ।

- ५ उपवेपेण सर्वानाहवनीयाङ्गारान् मध्ये एकयोपसमूहति—'समूढम्' इति ॥ 'समूढम्' एकी-
कृत्य नाशितमस्तु 'रक्षः' अनेनाङ्गारसमूहेन, तथा 'संदग्धम्' एकीकृत्य दग्धमस्तु । उभयत्रापि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं " गतिरनन्तरः " (पा ६.२.४९) इति । तस्मात् अहं 'रक्षः' 'इदम्' 'अहम्'
'अभि' 'सं' 'दहामि' आभिमुख्येन चैकीकृत्य चाग्नेन दहामि । इदमिति क्रियाविशेषणम् ॥
अपरं पञ्चगृहीतं गृहीत्वा पञ्च स्रुवाहुतीरभिजुहोति — 'अग्र्ये रक्षोऽघ्ने स्वाहा' इति ॥
यमादिष्वपि चतुर्थ्यनुपपद्यते । 'दुवस्वते' इति विकल्पार्थ इति केचित् । बृहस्पतिविशेषणमित्यन्ये ।
१० 'दुवस्वते परिचर्यायते' बृहस्पतये इति । सर्वे निगदसिद्धाः । 'रक्षोऽघ्ने रक्षसां हन्त्रे । उदात्त-

- गृहीत्वाऽग्नये रक्षोऽघ्ने स्वाहेत्युक्तराः "पञ्चाहुतीर्जुहोति । प्रतिवाही रथो दक्षिणा " (आपश्चौ १८.९.१०-
१३) इति । 'ये देवाः' इत्यादिमन्त्रपाठस्तु—' ये देवाः पुरःसदोऽग्निनेत्रा दक्षिणसदो यमनेत्राः पश्वासदः
सवितृनेत्रा उत्तरसदो वरुणनेत्रा उपरिपदो बृहस्पतिनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः
स्वाहा' इति ॥ 'पुरःसदः पूर्वदिग्बर्तिनः' 'अग्निनेत्राः अग्निप्रमुखाः' 'ये देवाः' 'रक्षोहणः' राक्षसघ्नाः सन्ति
'ते देवाः' 'नः' अस्मान् 'रक्षोनिवाणेन' 'पान्तु । पुनरपि ते देवाः' 'नः' अस्मान् कर्मानुष्ठानेन 'भवन्तु ।
१५ तेभ्यो देवेभ्यो नमस्कारोऽस्तु । तेभ्य हृद् 'हृद्ये' 'स्वाहुतमस्तु । 'दक्षिणसदः यमनेत्राः' इत्यस्य मन्त्र-
स्याऽऽदी 'ये देवाः' इत्यनुपपद्यते । अन्ते च 'रक्षोहणः' इत्यादिकमनुपपद्यते । एवं तृतीयचतुर्थयोर्दृष्ट-
व्यम् । पञ्चमे तु 'ये देवाः' इत्येतावदेवानुपपद्यते । प्रथमे तु 'रक्षोहणः' इत्यादिकमनुपपद्यते ॥ तदेतत्
पञ्चेभ्यो विधातुं प्रस्तौति—' प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्मै सृष्ट रक्षास्वजिघासतम् । स पुताः
प्रजापतिरात्मनो देवता निरभिमीत । ताभिर्बं स दिग्भ्यो रक्षासि प्राणुदत् " (तैत्रा १.७.१) इति ॥
२० विधेत्—' यत्पञ्चावचीयं जुहोति । दिग्भ्य एव तद्यजमानो रक्षासि प्रणुदते " (तैत्रा १.७.१) इति ।
पञ्चाहुतीऽवधाय संपादितमाग्न्यं पञ्चावचीयम् ॥

- समूढमिति ॥ समूढमित्यादिमन्त्रपाठस्तु—' समूढम् रक्षः संदग्धम् रक्ष इदमहम् रक्षोऽभि सं
दहामि' इति ॥ 'रक्षोऽश्मत्प्रतिभूत्वं राक्षसजातं समूढं नाशयितुं सम्यगेकीकृतं संदग्धं च । पुनरपीदमिदा-
नीमहं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभिमतः सर्वतोऽवस्थितस्तत्तदनुचरान् सम्यक् दहामि ॥ एतन्मन्त्रपाठेन
२५ तस्य सिद्धिं दर्शयति—' समूढम् रक्षः संदग्धम् रक्ष इत्याह । रक्षास्येव संदहति " (तैत्रा १.७.१)
इति ॥

४. भे-उदवेपेण (?) ।

१३. म४-नमुराऽऽहुती । १४. म४-विदारणेन । १५. उ.म४.म५-द्रव्यम् । १६. म५-
स्वाहा हुतमरुह । १७-१७. म५- " रक्षोऽस्मत्.....संदहति " इति नास्ति ।

शुगांतीर्यम्, इन्द्रतुरीयादि]

युमार्यं सवित्रे वरुणाय बृहस्पतये दुर्वस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा

प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्पो हस्ताभ्याम्

युमार्यं । सवित्रे । वरुणाय । बृहस्पतये । दुर्वस्वते । रक्षोघ्न इति रक्षः-घ्ने । स्वाहा ।
प्रष्टिवाहीति प्रष्टि-वाही । रथः । दक्षिणा । देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पुष्णः । हस्ताभ्याम् ।

५

निवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । सवित्रे इति “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति
विभक्त्युदात्तत्वम् । बृहस्पतिरुक्तस्वरः ॥

अत्र प्रष्टिवाही रथः दक्षिणा । प्रष्टिः त्रिपादाधारविशेषः । यो रथस्त्रिभिरश्वैर्युक्तः
प्रष्टिवद्बृहति स प्रष्टिवाही । “ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ” (पा ६.२.८०) इति नियमात्
पूर्वपदाद्युदात्तत्वाभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् एव प्रवर्तते । “ प्रजापतिरग्निमसृजत । तच्छृष्ट १०
रक्षाश्स्यजिधास्सन् । स एताः प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिमीत ” (तैत्रा १.७.१) इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥ यो रक्षोभ्यो विभीषाद् पिशाचेभ्यो वा सोऽनेन यजेतेत्ययज्ञसंयुक्तं केचिदाहुः
(द्र. आपश्चौ १८.९.१४) ॥

अथ व्युष्टायां पुराऽग्निहोत्राद् अपामार्गसक्तून् जुहोति—‘ देवस्य ’ इति ॥

व्याख्यातम् (तैसं १.१.४) । रक्षसः १ वधं वधहेतूनिमान् जुहोमि इति ॥

१५

अग्नय इति ॥ ‘ अग्नये रक्षोघ्ने ’ इति । मन्त्रपाठस्तु—‘ अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहा यमाय सवित्रे
वरुणाय बृहस्पतये दुर्वस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा ’ इति ॥ यमायेष्टादिषु रक्षोघ्ने स्वाहेत्यनुपज्यते । बृहस्पतेः
दुर्वस्वत इति विशेषणं, ‘ परिचर्यावत इत्यर्थः-’ ॥ ‘ अग्नियमादयो जितवन्त इति युक्तस्त्वद्धोम इति
दर्शयति—‘ अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहेत्याह । देवताभ्य एव विजिग्यमानाभ्यो भागधेयं करोति ” (तैत्रा १.७.१)
इति । विजिग्यमानाभ्यो विशेषेण जितवतीभ्यः ॥

२०

प्रष्टिवाहीति ॥ देवं रथं विधत्ते—‘ प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा ’ इति ॥ ‘ त्रिपादाधारवदश-
श्वेणोह्यमानः प्रष्टिवाही ॥ समृद्धिहेतुत्वेन तं प्रशंसति—‘ प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा समृद्धयै ”
(तैत्रा १.७.१) इति ॥

देवस्येति ॥ अपामार्गहोममन्त्राणां विनियोगमापरत्वं आह—‘ व्युष्टायां पुराऽग्निहोत्रादपामार्ग-
होमेन चरन्ति । अपां मय्यनादपामार्गानाहृत्य तान् सक्तून् कृत्वा दक्षिणाग्नेरेकोऽस्मकं धूपायद्धरति । २५

५ तं त्रि-रक्षो ।

१८. म४-‘ यमायेत्यादिषु ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ त्रिषु ’ । १९-१९. आ.पा-परिचर्यावदित्यर्थः ।

२०. म४.म५-अग्न्यादयः । २१. आ.म४-त्रिपादाधार ।

रक्षसो वधं जुहोमि हतः रक्षोऽवधिष्म रक्षो यद्वस्ते तदक्षिणा ॥ ७ ॥

[तेभ्यः पञ्चचत्वारिंशच्च]

रक्षसः । वधम् । जुहोमि । हतम् । रक्षः । अवधिष्म । रक्षः । यत् । वस्ते । तत् । दक्षिणा ॥ ७ ॥

[मैसं २-६; ३; कासं १५-२; वासं १-३५-३८]

५ स्रुवं प्रहरति—' हतं रक्षः ' इति ॥

उत्तिष्ठति—' अवधिष्म रक्षः ' इति ॥ हतवन्तो वयं रक्षः तत् किमिदानीमास्म
इत्युत्तिष्ठति ॥

अत्र राजा यत् वस्ते परिधत्ते यत् दक्षिणा अर्घ्यवे वक्षं देयम् ॥

इत्यष्टमे सप्तमोऽनुवाकः ॥

१० उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा स्वकृत हरिणे प्रदरे वोपसमाधाय " देवस्य त्वा ' इत्यनुद्वल्य रक्षसो वधं जुहो-
मीति पूर्णमयेन न्युयेण जुहोति । हतः रक्ष इति न्युवमनुप्रहत्यावधिष्म रक्ष इत्युपतिष्ठते " (आश्रमौ
१०-९-१५-१८) इति । मन्त्रपाठस्तु—' देवस्य त्वा सचिनुः प्रसवेऽधिनीर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम्
रक्षसो वधं जुहोमि हतः रक्षोऽवधिष्म रक्षः ' इति ॥ एते त्रयो मन्त्राः स्पष्टार्थाः । तत्र रक्षसो
वधम्, उद्दिश्येति विशेषः ॥

१५ यदिति ॥ होमकाले यद् वक्षमाच्छादयति तस्य दानं विधेत्—' यद् यस्ते तदक्षिणा ' इति ॥

अपामांगहोमं विधातुं प्रस्तौति—' इन्द्रो घृत्रं हत्वा । असुरान् परामाभ्य । नमुचिमासुरं नालभत ।
तः शचाऽगृह्णात् । तौ सप्रळमेताम् । सोऽस्मादभिभुनक्तरोऽभवत् । सोऽववीत् । संधाः संदधावद्दे ।
अथ त्वाऽवस्यश्यामि । न मा शुत्केण नाऽऽर्द्रेण हनः । न दिवा न नक्तमिति । स एतमपां फेनममिञ्चत् ।

२० अपां फेनेन गिर उदवर्तयत् । तदेनमन्ववर्तत । मित्रधुमिति । स एतानपामांगानजनयत् । तानजुहोत् ।
तैर्वै स रक्षाः स्वपाहत् " (तैत्ति १-७-१) इति । इन्द्रो घृत्रवधाद्दूर्ध्वमन्यातमुरान् " परामाभ्यां कृत्वा
नमुचिनामानमसुरं नालभत न परामावितवान् । अपरामृतं तं नमुचिं " वाच्या स्वशक्त्याऽगृह्णात्,
यथा युद्धयश्चेको मल्लः सहृददाश्वतोऽपि धैर्येण शक्तिमापाद्य हस्ताभ्यां प्रविमलुमालिङ्ग्य गृह्णाति
यद्दत् । तवस्ताविन्द्रममुषी समलभेतां परस्परमर्दनपरौ संरच्यौ हस्ताभ्यां पादाभ्यां च " अन्योन्यं

२५ घटमवष्टभ्य मल्लद्वययद्मूर्ध्नौ पतितौ । तदानीं स नमुचिरस्मादिन्द्रादभिभुनक्तरोऽभितौ हस्तयोः
पादयोश्च यदवत्तरोऽभूत् । ततो नुमूर्ध्निन्द्रमवलोच्य कृपासुरिदमववीत् । भो इन्द्र, विगृह्यमाणराजद्वय-

२२. आ. इ. उ. गा-विशेषः । २३. आ. क. म. ४-परिभूतान् । २४. इ. उ. म. ४. म. ५-परामावितवान् ।

२५. म. ५-शक्त्या । २६. म. ४. म. ५- ' च ' नास्ति ।

शुनासीर्यम्, इन्द्रतुरीयादि]

वद् भावां परस्परान्नीकारेण संधिं करवाव । अथ ^{२७}त्वां समुर्ध्वमवस्त्रक्षयामि मोक्षयिष्यामीति । ततः प्रहारसाधने काले च समयमेव कृतवान् । ओ इन्द्र, शुष्केणाऽऽर्द्धेण वा ^{२८}काष्ठादिसाधनेन मां न हनो मां मा वधीर्दिवा रात्रौ च मा वधीरिति । इन्द्रश्च तं समयमग्नीकृत्य तेन मोचितो, धैर्येण स्वस्थो भूत्वा समयानुसारेण तं नमुचिं हन्तुमपां ^{२९}केनेनायुधं भावयित्वा ^{३०}तस्मिन्नुच्चावसिञ्चत् । न चैव सति समयलोपः शङ्कनीयः । यत एव फेनो नैव शुष्कः, स्पर्शं सति काठिन्याप्रतीतेः । नाप्यार्द्धस्तेन वस्त्रादेरक्लेदनान् । ^{३१}काले च ^{३२}समयानुसारेण ^{३३}संपादयामास । यदा रात्रिव्युष्टा प्रभाताऽऽसीत् सूर्यश्चानुदितस्तदानीमन्धकाराभावात् रात्रित्वं सूर्योदयाभावाच्च नैतदहः । एतस्मिन्लोकैः रात्रेरहश्च संधिकाले तस्य नमुचेः शिरोऽपां फेनेनोदवर्तयतुदच्छिनत् । ^{३४}तच्छोच्छिन्नं शिरः, हे ^{३५}मित्रद्रोहिन्निन्द्र इत्युच्चारयदेनमिन्द्रमन्ववर्तत, सर्वदाऽऽनुगतमभूत्, ततस्त्वच्छिरो वारयितुं स इन्द्र एताल्लोकप्रसिद्धान-पामागानजनयत् । तानुत्पन्नानुद्भोत् । तैरेव हुतैः स इन्द्रो नमुचेः शिरःसहितानि सर्वाण्यवशिष्टानि रक्षांसि हतवान् ॥ विधत्ते—“यद्रपामार्गहोमो भवति । रक्षसामपहत्यै ” (तत्रा १.७.२) इति ॥ अङ्गविधीन् मन्त्रव्याख्यानं च क्रमेण दर्शयति—“एकोल्मुकेन यन्ति । तद्वि रक्षसां भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वायामेव दिशि रक्षसांसि हन्ति । स्वकृत हरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसामायतनम् । स्व एषाऽऽयतने रक्षसांसि हन्ति । पर्णमयेन चुवेण जुहोति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षसांसि हन्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितुं प्रसूत एव रक्षसांसि हन्ति । हत- रक्षोऽवधिष्म रक्ष इत्याह । रक्षसांसि स्तृत्यै । यद्वस्ते तदक्षिणा निरवच्यै । अग्रतीक्ष्मायन्ति । रक्ष-सामन्तर्हिर्द्वै ” (तत्रा १.७.२) इति । इमां दिशं वायवीम् । स्तृत्यै हननाय । निरवच्यै भागप्रदानेन निःसारणाय । स्पष्टमन्यत् । अत्र शुनासीर्यन्द्रतुरीयपन्धेमीशायपामार्गहोमानां चतुर्णां ऋग्भेदेऽप्येकस्मिन्नेव दिने कर्तव्यत्वादेकेनानुवाकेनोपसंभ्रदः ॥

^{३६}अत्र विनियोगसंभ्रदः—

“पञ्चभ्रवद्वा जुहुयाथे देवा इति पञ्चभिः ।

समूहन्तीभ्यान् समिति पञ्चहोमस्तथाऽग्रये ॥ १ ॥

निशि हुत्वा सक्तुहोमः प्रातर्देवेति मन्त्रतः ।

^{३७}हृतं सुवप्रहरणमवधिष्मेति चोत्थितिः ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्सुकता मन्त्राश्चतुर्दश ^{३८}” ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

२७. आ-त्वा । २८. आ.क.पा-काष्ठादिना । २९-२९. इ.उ.पा-केनेनायुधं भावयित्वा; म५-केनेनामा(?)दायायुधं भावयित्वा । ३०-३०. म४-तत्कालोचितं । ३१. म५-समयानुसारेणम् । ३२. म५-तस्वोच्छिन्नम् । ३३. म४.म५-ओ । ३४-३४. म५- अत्र विनियोगसंभ्रद...मन्त्रा- ३०
थतुर्दश' इति नास्ति । ३५. म४-हुतम् ।
तैषं ४५

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवाल्यै चरुं

कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणाऽऽग्रावैष्णवमेकादशकपालं

निर्वपत्यैन्द्रवैष्णवमेकादशकपालं वैष्णवं त्रिकपालं वामनो वही दक्षिणा-

धात्रे । पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपति ।

५ अनुमत्या इत्यनु-मत्यै । चरुम् । राकायै । चरुम् । सिनीवाल्यै । चरुम् । कुह्वै । चरुम् । मिथुनौ ।

गावौ । दक्षिणा । आग्रावैष्णवमित्याग्रा-वैष्णवम् ।

एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपति । ऐन्द्रवैष्णवमित्यैन्द्रा-वैष्णवम् ।

एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । वैष्णवम् । त्रिकपालमिति त्रि-कपालम् ।

वामनः । वही । दक्षिणा ।

१० अयाग्निहोत्रं हुत्वा देविकाहवीषि निर्वपति । तानि विदधाति—‘ धात्रे ’ इत्यादि ॥

पञ्चेमानि हवीषि । “ संवत्सरो वै धाता ” (तैत्रा १.७.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । अनुमत्या-दीनि नामानि । अनुमतिरूनचन्द्रा पञ्चदशी, पूर्णचन्द्रा राकेति, किञ्चिद्दृष्टचन्द्रा पञ्चदशी

सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुह्वः । ‘ धात्रे । “ उदात्तपणः ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्त्यु-दात्त्वम् । ‘ अनुमत्यै । “ तादौ च निति ” (पा ६.२.५०.) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

१५ ‘ सिनीवाल्यै । पूर्ववद्विभक्त्युदात्तत्वम् । जुहोतेर्ह्येतेर्वाऽपि कुह्वः । “ नोद्धात्वोः ” (पा ६.१.१७५) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्रनिषिद्धे “ उदात्तस्वरितयोर्पणः ” (पा ८.२.४) इति विभक्तिः स्वयते ।

‘ मिथुनौ स्त्रीपुंसौ ’ गावौ ‘ दक्षिणा ॥

अथ ‘ त्रिहविष्काणि त्रीणि कर्माणि ’ भवन्ति, तानि विदधाति—‘ आग्रावैष्णवमेकादश-कपालं निर्वपति ’ इत्यादि ॥ ‘ आग्रावैष्णवम् ’ ‘ ऐन्द्रावैष्णवम् ’ इति । “ देवताद्वन्द्वे च ”

२० सप्तमेऽनुवाके शुनासीषादिकर्मचतुष्टयमेकदिनकृतं चतुष्टयम् । अष्टमे देविकादिकर्मपट्कमेक-दिनकृतं चतुष्टयम् ।

धात्र इति ॥ तत्रादां देविकानामकानि पञ्च हवीषि विधत्ते—‘ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवाल्यै चरुं कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा ’ इति ॥ अत्र धात्रादीन् पञ्च देवान् दक्षिणां च प्रजोत्पत्तयुषोर्गणे प्रशंसति—“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेण राकेते प्रजाः प्रजनयति । अन्वेवास्मा अनुमतिमन्वते । राते राका । प्र सिनीवाली जनयति । प्रजास्येव प्रजागामु बुद्धा धार्यं दधाति । मिथुनौ गावौ दक्षिणा सद्युजैः ” (तैत्रा १.७.२) इति । संवत्सरादन्वेषामां धाता गर्भधारणमारभ्य संवत्सरादुर्वोषे प्रजोत्पत्तिं कारयति । अनुमतिदेवता यजमानार्थं प्रजोत्पत्तिमङ्गीकरोति । राका तु पुत्रपुष्ट्यादिरुपे राते ददाति । सिनीवाली तद्रूपं गर्भं निःसारयति । कुह्वद्वयवाऽप्यपुः प्रजासु वाद्यमुद्यायितुं सामर्प्यं च दधाति ॥

२५ आग्रावैष्णवमिति ॥ अथ त्रिहविष्काणि त्रीणि कर्माण्येकहविष्के द्वे कर्माणि च क्रमेण विधत्ते—‘ आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं वैष्णवं त्रिकपालं वामनो वही दक्षिणाऽऽग्रीषोमीषमेकादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावोमीषमेकादशकपालं सप्तमं चरुं वसुदक्षिणा सोमापौष्णं

१-१. सं. ति. त्रि-त्रीणि हवीषि कर्माणि ।

१. मं३-‘ च ’ वास्ति । २. म४. म५-‘ दधाति ।

देविकादिहवीरि]

ऽग्नीषोमीयमेकादशपालं निर्वपतीन्द्रासोमीयमेकादशकपालं सौम्यं चरुं वृद्धदक्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणा ॥ ८ ॥

[वैश्वानरं द्वादशकपालं निरुष्टौ च]

- ५ अग्नीषोमीयमित्यग्नी-सोमीयम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपति । इन्द्रासोमीयमितिन्द्रा-सोमीयम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । वभुः । दक्षिणा । सोमापौष्णमिति सोमा-पौष्णम् । चरुम् । निरिति । वपति । ऐन्द्रापौष्णमित्यैन्द्रा-पौष्णम् । चरुम् । पौष्णम् । चरुम् । श्यामः । दक्षिणा । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपति । हिरण्यम् । दक्षिणा । वारुणम् । यवमयमिति यव-मयम् । चरुम् । अश्वः । दक्षिणा ॥ ८ ॥

[मेषे २.६.४; कांसे १५.३; शत्रा ५.२.५-१-१०]

(पा ६.३.२६) इत्यानङ्, उभयपदद्वुद्विश्च । वैष्णवस्त्रिकपालस्तृतीयः । “ वीर्यं वा अग्निः ” (तैत्रा १.७.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र वामनः “ वही दक्षिणा, अनुब्राह्मणवशात् ऋषभ इति गम्यते ॥

- अथ द्वितीयम्—‘ अग्नीषोमीयम् ’ इत्यादि ॥ “ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ” (पा ६.३.२७) इतीकारः । “ अग्नेः स्तुस्तोसोमाः ” (पा ८.३.८२) इति षत्वम् । “ धावापृथिवीशुनासीर ” (पा ४.२.३२) इति छः । “ इन्द्रासोमीयम् । छान्दसः छः । पूर्वदानङ् । सौम्यश्वरुतृतीयः । “ सोमादृयण् ” (पा ४.२.३०) । “ अग्निः प्रजानां प्रजनयिता ” (तैत्रा १.७.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । वभुः श्यामकपिलः गौः दक्षिणा ॥

- अथ तृतीयम्—‘ सोमापौष्णम् ’ इत्यादि ॥ पूर्वदानङ्, उभयपदद्वुद्विश्च । पौष्णश्वरु-
२० स्तृतीयः । अत्र श्यामः गौः दक्षिणा ॥ अथ तदानीमेव कर्त्तव्यं यागं विदधाति—‘ वैश्वानरं द्वादशकपालम् ’ इति ॥ तत्र हिरण्यं दक्षिणा ॥ अथ तदानीमेव वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । अत्र अश्वः दक्षिणा ॥

इत्यष्टमे अष्टमोऽनुवाकः ॥

- चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा
२५ वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणा ’ इति । वभुः कपिलः ॥ प्रथमस्य त्रिहविष्कस्य देवता २ दक्षिणां च १ प्रशंसति— “ आग्नापौष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ऐन्द्रापौष्णवमेकादशकपालम् । वैष्णवं त्रिकपालम् । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । प्रजा पृथ प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात् प्रजा वीर्यावनीः । यामन ऋषभो वही दक्षिणा । यद्गही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः । तेनैन्द्रः । यद्गामनः । तेन वैष्णवः मयुर्देवः ” (तैत्रा १.७.२) इति । “ अग्न्यादीनां वीर्यप्रदत्वात् तद्गृपत्वम् । प्रजानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं वीर्यम् । वहीत्यादीनामग्नेयादिप्रियस्वादाग्नेयादित्त्वम् ॥ अग्न्यमस्य

- ३० २. तं ति त्रि-‘ दक्षिणा ’ इत्यस्यानन्तर, ‘ अयुतः इति विशेषीणव इत्यर्थः ’ ।

३-३. मेष. म४. म५-‘ दक्षिणां च ’ नास्ति । ४-४. म५-‘ आग्नापौष्णवमेकादशकपालं. . . प्रशंसति ’ नास्ति । ५. आ. ५-आग्नेयादीनाम् ।

[देविकादिहृद्वीपि

- त्रिहविष्कस्य "देवता दक्षिणां च" प्रशंसति" — "अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीय-
मेकादशकपालम् । सौम्यं चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्रजानां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता ।
सोम एवासमै रेतो दधाति । अग्निः प्रजां प्रजनयति । वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । बहुर्दक्षिणा समृद्ध्यै"
(तैत्रा १-७-२) इति । गर्भांशये निदिक्तं रेतो यथा यद्विर्न निःसरति, यथा च न पूयति, तथा सोमो
५ धारणसामर्थ्यं प्रयच्छति । घृतस्य च गर्भस्य पतनादिविघ्नं परिहृत्याग्निः प्रजा उत्पादयति इन्द्रस्तूप्रधाः
"ताः प्रजाः यथा" एवस्वोचितगुणैरभिवृद्धा यथा भवन्ति तथा सामर्थ्यं प्रयच्छति ॥ अन्त्यस्य
त्रिहविष्कस्य देवता 'दक्षिणां च प्रशंसति' — "सौमिषौष्ण्यं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रापीष्ण्यं चरुम् । सोमो वै
रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवासमै रेतो दधाति । पूषा
पशून् प्रजनयति । वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पीष्ण्यश्चरुर्भवति । इयं वै पूषा । अथामेव प्रतितिष्ठति ।
१० इयामो दक्षिणा समृद्ध्यै" (तैत्रा १-७-२) इति । अथे त्रिहविष्के व्यासकदेवतान्तःपाती यो विष्णुः
स एवैकाकी 'वैष्णवं त्रिकपालम्' इत्यत्रोच्यते, न त्वन्यः कश्चित् । अतः संहैव व्याख्यानं कृतम् ।
इह तु व्यासकतदेवतान्तःपाती पूषा कश्चित् पोषकः पुरुषविशेषः । पीष्ण्यचरी तु भूमिः पूषा ।
अतो 'देवताभेदात् पृथग्व्याख्यानम्' ॥ एकहविष्के १३-पञ्चमे कर्मणि १३ देवतां दक्षिणां च प्रशंसति—
"यद् वै पुरयोऽमेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरेण-
१५ चैनं स्वदयति । हिरण्यं दक्षिणा । पवित्रं वै हिरण्यम् । पुनात्येवैनम्" (तैत्रा १-७-२) इति ।
अमेध्यवमशुचित्वं, तच्च बहुविधं भोजनादिकालेषु पुनः पुनः प्रवृत्तत्वात् । तत्र संवत्सरस्वामी वैश्वानरोऽ-
ग्निः संवत्सकालेनैतं यजमानं स्वदयति मेध्यं करोति । तत्राग्नेरिष्टमात्रेण लभ्यते ।-हिरण्यस्योच्छिष्टादि-
संस्पर्शेऽपि १५ मृद्राण्डवत् १५ परित्यागाभावात् पवित्रत्वम् ॥ एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां [दक्षिणां च]
प्रशंसति— "यद् वै राजन्वोऽनृतं करोति । उप जायै हरते । जिनाति ब्राह्मणम् । वदत्यनृतम् । अनृतं
२० सलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । अथो
दक्षिणा । वारुणो हि देवतयाऽथः समृद्ध्यै" (तैत्रा १-७-२) इति । राजन्वः क्षत्रियो बहुविधमनृतम-
शास्त्रीयं करोति । १५ तद्यथा—जायै जापायै जापायवं संपादयितुमुपहरते यस्य कस्यचिद्गृहमुपेत्य खियं
हरति । ब्राह्मणं विद्याप्रसङ्गादिना जिनाति जयति न्यकरोति । स्पष्टमन्यत् । प्रतिग्रहमन्त्रे "वरुणयाथम्"
इत्याम्नातत्वात्थरय धारणत्वम् ॥
- २५ अथ भीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य १५चतुर्थपादे चिन्तितम्—
"सौमिषौष्णादिके तन्त्रमद्रानामुत भिद्यता ।
तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥" (जैन्या ११-७-१) ॥
राजसूये ध्रुवते— "सौमिषौष्ण्य एकादशकपाल ऐन्द्रापीष्ण्यश्चरुः पीष्ण्यश्चरुः इयामो दक्षिणा"
(मैसं २-६-४) इति । "आग्निषौष्ण्य एकादशकपाल ऐन्द्रावैष्ण्यश्चरुर्वैष्ण्यवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणा"
३० (मैसं २-६-४) इति । तत्र द्वयोश्चिकयोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥ कुतः ? कृत्स्नस्य राजसूयस्य फलैक्येनैत-
द्वैक्येनायोरनयोरपि फलैवयात् । न च दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति, येनात्रापि तथा शङ्क्येतेति
प्राते मृतः—इयामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानन्तानां कर्तृणां भेदाद्ब्रह्मिभिचन्ते ॥
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवायै वेदायप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

३५ ६-६. ६.उ.मै३-देवताम् ; म४-देवताः । ७-७. आ.क.म४-प्रजाः । ८. म४.म५.मै३- 'यथा'
मारित । ९. ६.उ- 'दक्षिणां च' नाति । १०. उ.पा.म५-देवभेदात् । ११. म४- 'व्याख्यानम्' ।
१२-१२. ६.उ.मै३-पञ्चमकर्मणि । १३. ६.उ.म५.मै३-'हिरण्योऽपि । १४. म४-भाण्डादिवत् ।
१५. म४.म५-तथा । १६. आ.मै३-चतुर्थपादे । * [सुदीकृतः पाठः ।] । १७. आ-तन्त्रेणात् ।

रत्निना हवीषि]

वारहस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालः
राजन्यस्य गृह ऋपभो दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैऋतं

चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्मिञ्चं कृष्णा कृटा दक्षिणा-

वारहस्पत्यम् । चरुम् । निरिति । वपति । ब्रह्मणः । गृहे । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः ।

दक्षिणा । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । राजन्यस्य । गृहे । ऋपभः ।

दक्षिणा । आदित्यम् । चरुम् । महिष्यै । गृहे । धेनुः । दक्षिणा । नैऋतमिति नैः-ऋतम् ।

चरुम् । परिवृक्त्या इति परि-वृक्त्यै । गृहे । कृष्णानाम् । व्रीहीणाम् ।

नखनिर्मिञ्चमिति नख-निर्मिञ्चम् । कृष्णा । कृटा । दक्षिणा ।

अथ रत्निनां हवीषि द्वादश भवन्ति अन्वहं कर्तव्यानि, तानि विदधाति “रत्निनामेतानि हवीष्यपि भवन्ति” (तैत्रा १-७-३) इत्यादि ब्राह्मणम् । अग्निन् समारोप्य ब्रह्मणः महत्विजो गृहं गत्वा वारहस्पत्यं चरुं निर्वपति । पयुतरपदलक्षणो ष्यः (पा ४-१-८५) । तत्र शिति-पृष्ठः श्वेतपृष्ठो गौः दक्षिणा ॥

श्वभूते राजन्यस्य गृहं गत्वा तत्र ऐन्द्रम् एकादशकपालं निर्वपति । तत्र ऋपभः दक्षिणा ॥

श्वभूते महिष्याः प्रथमाया राज्ञः पत्न्या गृहं गत्वा तत्र आदित्यं चरुं निर्वपति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरोडाश इत्येके ॥

श्वभूते परिवृक्त्या राज्ञो मध्यमपत्न्याः । परिपूर्वात् वृणक्तेः “ वितच् चै च संज्ञायाम् ” (पा ३-३-१७४) इति वितच् । “ उदात्तयणः ” (पा ६-१-१७४) इति विभक्तेः उदात्तत्वं बाधित्वा “ उदात्तस्वरितयोर्यणः ” (पा ८-२-४) इति व्यस्येन स्वरितत्वम् । कृष्णानां व्रीहीणां पत्न्या नखनिर्मिञ्चं नखनिर्मिञ्चं तण्डुलैश्चरुं कुर्यात् । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नखेषूद्धल्लथर्मान् मुसलथर्माश्च करोति । तत्र कृष्णा कृटा भग्नशृङ्गा गौः दक्षिणा ॥

अष्टमे त्रैविकादिकं कर्मपदकमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । नग्ने रत्निनां हवीष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यानुच्यन्ते ।

वारहस्पत्यमिति ॥ तत्रैकादश हवीषि विधत्ते—‘ वारहस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे शिति-पृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालः राजन्यस्य गृह ऋपभो दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैऋतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्मिञ्चं कृष्णा कृटा दक्षिणाऽऽश्वमेकादशकपालः सेतान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशकपालः सूतस्य गृहे महानिरथो दक्षिणा भाजनः सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे पृथिर्दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्रुर्गृह उपरस्ते दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपालः संप्रदीतुर्गृहे

ऽऽग्नेयमृष्टार्कपालः, सेनान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशकपालः, सूतस्य गृहे
महानिरष्टो दक्षिणा मारुतः, सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे पृश्निर्दक्षिणा सावित्रं
द्वादशकपालं (१) क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणा-

आग्नेयम् । अष्टार्कपालमित्यष्टा-कपालम् । सेनान्य इति सेना-न्यः । गृहे । हिरण्यम् । दक्षिणा ।
५ वारुणम् । दशकपालमिति दश-कपालम् । सूतस्य । गृहे । महानिरष्ट इति महा-निरष्टः ।
दक्षिणा । मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त-कपालम् । ग्रामण्य इति ग्राम-न्यः । गृहे । पृश्निः ।
दक्षिणा । सावित्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् (१) । क्षत्तुः । गृहे ।
उपध्वस्त इत्युप-ध्वस्तः । दक्षिणा ।

श्रोभूते 'सेनान्यः सेनापतेः गृहं गत्वा तत्र 'आग्नेयम्' अष्टाकपालम् निर्वपति ।
१० " नोद्भावोः " (पा ६.१.१७५) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्रतिपिद्धे पूर्ववत् स्वरितत्वम् । तत्र
'हिरण्यं' दक्षिणा ॥

श्रोभूते 'सूतस्य सारथेः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण जातस्येत्येके । तस्य गृहं गत्वा 'वारुणं
५ 'दशकपालं निर्वपति । 'महानिरष्टः पीडितवृषणः गौः' दक्षिणा देया । अश्रोतेर्निष्ठायां " यस्य
विभाषा " (पा ७.२.१५) इतीट्प्रतिषेधः, महान्शसौ निरष्टश्च । वृषणपीडनेन महान-
१५ भूत् । दासीभरादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.२.४२), बहुव्रीहिर्वा ॥

श्रोभूते 'ग्रामण्यः ग्रामस्य यो नेता तस्य गृहे 'मारुतं' सप्तकपालं निर्वपति । तत्र
'पृश्निः शुक्लो गौः' दक्षिणा । कुरटारुयो गोविशेष इत्यन्ये ॥

श्रोभूते 'क्षत्तुः मन्त्रिणः । अन्तःपुराध्यक्षस्येत्येके । तस्य गृहं गत्वा तत्र 'सावित्रं
'द्वादशकपालं निर्वपति । तत्र 'उपध्वस्तः अन्येन वर्णेन परिभूतनिजवर्णो गौः' दक्षिणा ।
२० " संज्ञायामनाचितादीनाम् " (पा ६.२.१४६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मवात्तौ दक्षिणा पौष्णं चरुं भगमदुषस्य गृहे श्वामो दक्षिणा रौद्रं गानीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल
उद्धारो दक्षिणा ' इति ॥ ऋदिवग्विदोषो मरुता, तस्य 'गृहे राजा रावैतामिति' कुर्यात् । 'पुषं सवंत्र ।
'नितिशुष्टः श्वेतपृष्टः । कृताभिपेका राज्ञः स्त्री मद्दिपी । परिवृषितः प्रीतिरदिवा राज्ञः स्त्री । तद्गृहे
गत्वा 'कृष्णानां' व्रीहीणां कृष्णां व्रीहीन्वैर्मिच्छावचानमन्तरेणैव तपद्बुलान्निष्पाद्य चरुः कर्तव्यः । 'कृटा
२५ भगमशुद्रा गौः । सूतः सारथिः । 'महानिरष्टः पीडितवृषणः । 'पृश्निः शुक्लः, कर्तव्यः । अल्पतनुस्त्वित्यन्ये ।
क्षत्ता यष्टिस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः । संकीर्णवर्णः 'उपध्वस्तः । संप्रदीता धनसंप्रहकषां कोशाध्यक्षः ।
'सवसथौ समानमाजरो वत्सारेकोदरावित्यर्थः । यो राज्ञः प्राप्तं पष्टं भागं प्रजाभ्यो गृह्णाति स भागदुषः ।
गानीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः । अक्षावापो घृणकारः । 'शबलः चित्रवर्णः । 'उद्धारः दीर्घपुच्छः ॥ ययो-
वतानि सर्वाणि हवींषि समस्य प्रसंसति—' रत्निनामेतानि हवीरपि भवन्ति । एते च राष्ट्रस्य प्रदातारः ।

रत्विनां हवींषि]

ऽऽश्विनं द्विकपालं संप्रहीतुर्गृहे सवात्यौ दक्षिणा

पौष्णं चरुं भागदुघस्य गृहे श्यामो दक्षिणा

रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उद्धारो दक्षिणे-

आश्विनम् । द्विकपालमिति द्वि-कपालम् । संप्रहीतुरिति सम्-प्रहीतुः । गृहे ।

सवात्याविति स-वात्यौ । दक्षिणा ।

पौष्णम् । चरुम् । भागदुघस्येति भाग-दुघस्यं । गृहे । श्यामः । दक्षिणा ।

रौद्रम् । गावीधुकम् । चरुम् । अक्षावापस्येत्यक्ष-आवापस्यं । गृहे । शबलः ।

उद्धार इत्युत्-वारः । दक्षिणा ।

श्रोभूते संप्रहीतुः सारथेः रश्मिग्राहिणो गृहं गत्वा आश्विनं द्विकपालं निर्वपति । रज्जुभिर्निबन्ता कुमाराध्यक्ष इत्यन्ये । सवात्यौ समानमातृकवत्सौ समाने वाते भवौ सवात्यौ सोदर्यौ । “ भवे छन्दसि ” (पा ४-४-११०) इति यः । वत्सान्तरेण दोषा मृतवत्सा च तदीया च मातेत्यन्ये ॥

श्रोभूते भागदुघस्य यो राज्ञः षड्भागं गृह्णाति तस्य गृहं गत्वा पौष्णं चरुं निर्वपति । “ दुहः कव्वक्ष ” (पा ३-२-७०) इति कप् । छान्दसमन्तोदात्तम् । तत्र श्यामः गौः दक्षिणा ॥

श्रोभूते अक्षावापस्य, यः सहायो घृतकर्मणि अक्षावापनस्य कर्ता, तस्य गृहं गत्वा रौद्रं गावीधुकं चरुं निर्वपति । तत्र शबलः उद्धारः उद्गतवालो गौः दक्षिणा । केचित् पौष्णरौद्रयोर्मध्ये तक्षरथकारयोर्गृहे वैष्णवं त्रिकपालं सर्वायसदक्षिणमाहुः ॥

एतेऽपादात्तारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदात्तारः । येऽपादात्तारः । त एवास्मै राष्ट्रं प्रवच्छन्ति । राष्ट्रमेव भवति ” (तैत्रा १-७-३) इति ॥ रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः । ब्रह्मस्रजन्त्यमद्विष्याद्यो रत्निनः । तदभि-मानिदेवानां त्रियाण्येतानि हवींषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् । एते रत्निनामभिमानिनो देवा एव राष्ट्रं प्रदातुमपादातुं च समर्थाः । अतः स्वकीयब्रह्माद्विगृहेषु निर्वापेण तुष्टा अस्मै राष्ट्रं प्रवच्छन्ति ॥ रत्नीत्येकनाम्ना प्रसक्तं प्रयोगैक्यमपोष देशभेदप्राप्तं प्रयोगभेदं प्रशंसति—“ यत् समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथायथं निर्वपति रत्निन्वाय ” (तैत्रा १-७-३) इति । अरत्निनो रत्नरहिता दरिद्राः ॥ पूर्वोक्तद्विविधादिवेदकानुवाकविहितत्वेन प्रसक्तं दिनैक्यमपवदितुं दिनभेदं विधत्ते—“ यत्पद्यो निर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाऽऽशिपमवरुन्दे । तावतीप्रवरुन्धीत । अन्येहं निर्वपति । भूयसीमेवाऽऽशिपमवरुन्दे । भूयसो यज्ञप्रतुलुपेति ” (तैत्रा १-७-३) इति । आशिपं फलम् । बहुदिनानुष्ठाने ऋतुबाहुल्यं जनानां प्रतीयते ॥ गृहस्वामिनं ब्रह्माभिमानिनं घृहस्पतिं प्रशंसति—“ बाहस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत

[रत्निना इवीषि

- एवास्मै ब्रह्म स२श्यति । अधो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । मुखत एव कर्मोपक्रम एव यजमानाय ब्राह्मणजातिं संश्यति सम्यक्, तीक्ष्णो करोति उत्कृष्टं करोतीत्यर्थः । किं च प्रथमतो ब्रह्मगृहं पश्चात् राजन्यगृहमित्येव ब्राह्मणजातिमनु “क्षत्रियजात्या यज्ञारम्भः” कारितो भवति ॥ इन्द्रं प्रशंसति—“ ऐन्द्रमेकादशकपालः राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमेवावरन्दे । ऋपभो दक्षिणा
- ५ समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । अदितिं प्रशंसति—“ आदित्यं चर्षं महिष्यै गृहे । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । धेनुर्दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति ॥ अत्र सुख्यब्राह्मण उपेक्षितं हविर्विशेषं विधत्ते—“ भगाय चर्षं वाचातायै गृहे । भगमेवास्मिन् दधाति । विचित्तगर्भां पृथ्वीं दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । वाचता महिष्या अभिषिक्ताया अर्वाचोना परिवृक्तायाः प्रीतिरहिताया उत्तमत्वेन स्वयं मध्यमा राज्ञः स्त्री । अत एवाधमेधप्रकरणेऽधमलंकुर्यंत्यो राजस्त्रिय उत्तममध्यमाधमाद्यनु-
- १० क्रमेणैतरेव नामभिर्निर्दिष्टाः—“ भूरिति महिषी । भुव इति वाचता । सुवरिति परिवृक्ती ” (तैत्रा ३.९.४) इति । भगमेव सौभाग्यमेव । विचित्तगर्भां विशेषेण चित्तो ज्ञातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्या इति विग्रहः । पृथ्वी बालगर्भिणी ॥ निर्कृतिं प्रशंसति—“ नैर्कृतं चर्षं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नम् । पाप्मानमेव निर्कृतिं निरवदयते । कृष्णा वृटा दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । पाप्मानो निर्कृतिशरीरत्वात्तां प्रति प्रशंसैव ॥ अग्निं गुहस्वामिनं च प्रशंसति—“ आप्रेयमष्टाकपालः
- १५ सेनान्यो गृहे । सेनामेवास्य स२श्यति । हिरण्यं दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति ॥ वरुणं प्रशंसति—“ वारुणं दशकपालः सूतस्य गृहे । वरुणसवमेवावरन्दे । महानिरष्टो दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । वरुणसतो वरुणानुज्ञा ॥ मरुतः प्रशंसति—“ मरुतः सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरन्दे । शुभिर्दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् ॥ सवितारं प्रशंसति—“ सवितारं द्वादशकपालं क्षत्रुगृहे प्रसूत्यै । उप-
- २० ध्वस्तो दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति ॥ अधिनो प्रशंसति—“ आधिनं द्विकपालः संप्रदीनु-गृहे । अधिनो वै देवानां भिषजौ । साम्यामेवास्यै भेषजं करोति । सवात्यौ दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । पूषणं प्रशंसति—“ पूषणं चर्षं भागद्रुघस्य गृहे । अन्नं वै पूषा । अन्नमेवावरन्दे । श्यामो दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । यथा मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वं तथा पूषोऽन्नपोषकत्वादन्नत्वम् ॥ रुद्रं प्रशंसति—“ रुद्रं गावीशुकं चरुमक्षावापस्य गृहे । अन्तत एव रुद्रं
- २५ निरवदयते । शयल उद्धारो दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति । भागप्रदानपूर्वकत्वेन रुद्रस्य पुरतो निःसारणमपि प्रशंसैव ॥ पाटेनावगतं हविःसंस्थां प्रशंसति—“ द्वादशैतानि हवीरपि भवन्ति । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मै राष्ट्रमवरन्दे । राष्ट्रमेव भवति ” (तैत्रा १.७.३) इति ॥

रत्निनां हवीषि]

न्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपतीन्द्रायाः होमुचेऽयं नो राजा
वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यान्मैत्राबाहस्पत्यं भवति श्वेतायै श्वेतवंत्सायै

दुग्धे स्वयंमूर्ते स्वयंमथित आज्य

इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सु-त्राम्णे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
प्रति । निरिति । वपति । इन्द्राय । अहोमुच इत्यहः-मुचै । अयम् । नः । राजा ।
वृत्रहेति वृत्र-हा । राजा । भूत्वा । वृत्रम् । वध्यात् । मैत्राबाहस्पत्यमिति मैत्रा-बाहस्पत्यम् ।
भवति । श्वेतायै । श्वेतवंत्सायै इति श्वेत-वंत्सायै । दुग्धे । स्वयंमूर्ते इति स्वयम्-मूर्ते ।
स्वयंमथित इति स्वयम्-मथिते । आज्ये ।

अप रत्निनां हनिःपु संस्थितेषु अग्नीन् परिसमारोप्य यजमानस्य गृहं गत्वा ऐन्द्रं कर्म
द्विहविष्क करोति, तद्विदधाति—' इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपतीन्द्रा-
याः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपति । प्रतिनिर्वाप्ये एते । केचिदपमं दक्षिणामाहुः ॥

पुरस्तात् स्विष्टकृतोऽध्वर्युर्जपति—' अयं नः ' इति ॥ रत्निनां गृहेभ्यः प्रव्रजतोऽनु-
मन्त्रणमनेनेति केचिदाहुः । 'अयं नः अस्माकं राजा वृत्रहा शत्रुहा भूत्वा राजा दीप्य-
मानश्च भूत्वा वृत्रं शत्रून् वध्यात् नाशयेदित्याशासम्हे । जातावेकत्रचनम् । यद्वा—वृत्रहा
राजा इन्द्रः यो वृत्रं हत्वा अधिकार्यं राजा स एव भूत्वा वृत्रं वध्यादिति ॥

'अथेन्द्रे कर्मणि' समाप्ते शोभूते 'अभिषेचनीये उक्थ्ये' प्रक्रान्ते द्विहविष्कां दीक्षणीया-
मिष्टि विदधाति—' मैत्राबाहस्पत्यं भवति ' इति । मैत्रश्च बाहस्पत्यश्च 'मैत्राबाहस्पत्यं, समाहार-
इन्द्रः । मैत्रश्च बाहस्पत्यश्च द्वौ चरु कर्तव्यौ भवत इत्यर्थः । समासान्तोदात्तत्वम् । छान्दस
आनङ् । तत्र बाहस्पत्यस्य प्राथम्येऽपि *अल्पाप्तरत्वान्मैत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । अधुना

इन्द्रायैति ॥ विहितेभ्यो द्वादशहविष्यं ऊर्ध्वं स्वगृहे द्विहविष्यं विधत्ते—' इन्द्राय सुत्राम्णे
पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपतीन्द्रायाः होमुचे ' इति । 'प्रति प्रातिस्विके गृहे । 'सुत्राम्णे सुपु
पालयित्ते, अहोमुचे पापान् मोचकाय । 'पुरोडाशमेकादशकपालम् ' इत्यनुवर्तते ॥ तस्मिन् प्रतिनिर्वापं
प्रशंसति—' यद्वा प्रतिनिर्वपेत् । रत्निनां आशिषोऽवरुणधीरन् । प्रतिनिर्वपति । इन्द्राय सुत्राम्णे
पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्राय अहोमुचे । आशिष एवावरुण्डे " (तैत्ति १.७.३) इति ॥ रत्निनो
प्रहाराज्यादयं आशिषस्तद्विहितफलान्यवरुणधीरन् गृह्णीयुः ॥

अयमिति ॥ पतेयां हविषां समीप एको मन्त्र आम्नातस्तस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—
" अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादिति पुरस्तात् स्विष्टकृतोऽध्वर्युर्जपति " (भाष्ये १८.११.१)

१-१. मे-अथेन्द्र । २-२. मै-अभिषेचनीयोक्थ्ये । * (पा २.२.३४) ।

५. आ.क-त्राक्षारा ।

[अभिषेचनीयस्य दीक्षणीया

आश्वत्थे (२) पात्रे चतुःस्रक्तौ स्वयमवपन्नायै शाखायै कर्णाःश्वाकर्णाश्च तण्डुलान्
वि चिनुयाद्ये कर्णाः स पर्यसि बार्हस्पत्यो येऽकर्णाः स आज्ये मैत्रः

आश्वत्थे (२) । पात्रे । चतुःस्रक्ताविति चतुः—स्रक्तौ । स्वयमवपन्नाया इति स्वयम्—अवपन्नायै ।
शाखायै । कर्णान् । च । अकर्णान् । च । तण्डुलान् । वीति । चिनुयाद् । ये । कर्णाः ।
सः । पर्यसि । बार्हस्पत्यः । ये । अकर्णाः । सः । आज्ये । मैत्रः ।

तयोर्बार्हस्पत्यस्य लक्षणमाह—^१श्वेतौ इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२वा१) । श्वेतायाः श्वेत-
वत्सायाः गोः ^२दुग्धे बार्हस्पत्यः कर्तव्यः । मैत्रस्याह—^३स्वयंमूर्ते^४ इत्यादि । तामैत्र श्वेतवत्सां
गाम् आमस्त्ये^५ दतो दुहन्ति दोग्धि, तद् स्वयमेवानातन्तमेव मूर्तं कठिनं भवति । “स्वयं कतेन ”
(पा २.१.२५) इति समासः । तदेव मूर्तं बदरादिसंयोगेन परिवद्धं दृतिस्वमेव स्वयंमथितं
भवति । तन्नवनीतं दतेरुद्धृत्य आतपे स्थापितं तद् स्वयंविहीनम् आज्यं भवति । ‘आज्ये’ इत्यत्रापि
‘स्वयम्’ इत्यपेक्षते । ईदृशे आज्ये मैत्रः कर्तव्य इत्यर्थः । अधुना मैत्रपात्रस्य लक्षणमाह—
‘आश्वत्थे’ इत्यादि । स्वयमवपन्नायाः स्वयमेव भग्नायाः अश्वत्थशाखाया एकदेशेन क्लृप्ते
^१आश्वत्थे अश्वत्थविकारे पात्रे ^२चतुःस्रक्तौ चतुरस्रे मैत्रधरुः कर्तव्यः । अश्वत्थशब्दाद् “अनुदा-
त्तादेरव्” (पा ४.२.४४) इत्यञ्प्रत्ययः ॥

अधुना तयोर्विधानानन्तरं विदधाति—‘कर्णाश्च’ इति ॥ कर्णाश्चिद्राश्चिन्नाः
अकर्णाः निष्कलीकृताः ^१तण्डुलाः । ^२कर्णान् ^३च ^४अकर्णान् ^५च ^६वि ^७चिनुयाद्, ‘यथाभागं
व्यावर्तेयाम्’ (द्र. आपश्री १.२.४५) इति मन्त्रेण पृथक् कुर्यात् । ततः किम् इत्याह—‘ये’
इत्यादि । तत्र ^१ये ^२कर्णाः छिन्नाः ^३सः ^४पर्यसि पूर्वोक्ते ^५बार्हस्पत्यः चरुः कार्यः । ^६ये तु
^७अकर्णाः ^८सः ^९आज्ये पूर्वोक्ते ^{१०}मैत्रः चरुः कार्यः ॥

इति । ^१अयं ^२राजा राजसूयस्य कर्ताऽस्माकं राजा योऽस्ति असौ शत्रुबधक्षमः ^३राजा भूत्वा शत्रुं
वप्यात् ॥ वप्यादिव्येतस्य ^४पदस्याऽऽशीरर्थत्वं द्योतयति—“अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं
वप्यादित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” (तैत्ति १.७.३) इति ॥

मैत्रेति ॥ यदुक्तमापरतन्त्रेण—“शोभतेऽभिषेचनीयस्योबध्यस्य दीक्षां प्रश्नमयति । मैत्रा-
बार्हस्पत्या दीक्षणीया” (आपश्री १.८.११-७-८) इति । तामिमामभिषेचनीयनामकस्य सोमयागस्याङ्गमूर्तां
दीक्षणीयां षोडश्यासेष्टिवाधनाय विधत्ते—“मैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतौ श्वेतवत्सायै दुग्धे स्वयंमूर्ते
स्वयंमथित आज्य आश्वत्थे पात्रे चतुःस्रक्तौ स्वयमवपन्नायै शाखायै कर्णाःश्वाकर्णाश्च तण्डुलान् वि
चिनुयाद्ये कर्णाः स पर्यसि बार्हस्पत्यो येऽकर्णाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिने बर्हिः

३. (द्र. आपश्री १.८.११-३; तदनुसारं स्वीकृतोऽत्र पाठः; द्र. The Ancient Indian Royal
Consecration १ 58, Heesterman); ति—अनस्ये; वि—आस्ये; मै—आस्ये; (‘आमस्य’ इति—मै—संभाषितः
पाठः) ।

[अभिषेचनीयस्य दीक्षणीया

चाऽऽधारभूते ब्राह्मण एव क्षत्रियजतिमाधेयत्वेन प्रतिष्ठापितवान् भवति ॥ पाठक्रमेण पश्चान् प्राप्तं बार्हस्पत्यप्रचारमपवदितुं विधत्ते—“ बार्हस्पत्येन पूर्वेण प्रचरति । मुखत एवास्यै ब्रह्म संपश्यति । अथो ब्रह्मज्ञेय क्षत्रमन्वारम्भयति ” (तैत्रा १.७.३) इति ॥ स्वयंशब्दानामभिप्रायमाह^१—“ स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदिनं वार्हिः । स्वयंकृत इष्मः । अनभिजितस्याभिजित्यै । तस्माद्वाज्ञामरण्यमभिजितम् ” (तैत्रा १.७.३) इति । यदेशजाते युद्धप्रयासेन पूर्वेमनभिजितं तस्याप्यभिजयः स्वयंकृतादिना भवति । यस्मादेवं तस्माद्धोकेऽपि राज्ञामरण्यं युद्धप्रयासमन्तरेणैवाभिजितं दृश्यते ॥ दक्षिणां प्रशंसति—“ सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.७.३) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पुरा स्विष्टकृतोऽप्ययुर्यं न इति संजपेत् ” ॥ १ ॥ इति ॥

१० अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्राकृतं सर्वमाचरेत् ।

लुत्तार्यं वाप्यवां वाऽऽद्यश्चोदकप्रापितवत्तः ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वदाने रुद्धननादिकम् ।

बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते ” ॥ (जैम्या १०.१.२-३) ॥

१५ “ रत्निनामेतानि हवीरपि ” (तैत्रा १.७.३) इति वाक्येन राज्ञस्यै रत्निनामकानां देवानां संबन्धीनि कानिचिद्दर्वीणि दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । ऊर्ध्वं मंत्रान्नाईस्पत्ये हविषि श्रूयते—“ स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदिनं वार्हिः । स्वयंकृत इष्मः ” (तैत्रा १.७.३) इति । इष्टाबुद्धनखननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वर्दिनिष्पाद्यते । ‘ स्प्येनोत्तमां त्वचमुदन्ति देवस्य तवितुः सत्र इति खननि स्प्येन वेदिं परिगृह्णाति ’ (द्र. आपश्चौ २.२.३-७) इति तद्विधानात् । ‘ यज्ञस्य घोषद्विभ्रि ’ (तैस १.१.२) इत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रच्छिन्नं वार्हिः संपाद्यते । ‘ चीनुं परिधीन् ’ (तैत्रा ३.७.४) इत्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिष्मः सिष्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वारितुं स्प्यमित्युक्तम् । यथास्थित एव तु प्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः । इध्मार्यदिधी अपि स्वत एव छिन्ने शास्त्रीयच्छेदननिरपेक्षे प्रदीतव्ये इत्यर्थः । “ तत्र प्रकृतौ सप्रयोजनानामुद्धननादीनां विकृतौ प्रयोजनं तु लुप्यते । उद्धननादिकृतस्य येषुकारस्य स्वयंशब्देन निवारितवत्त्वात् वार्हिरस्तरणादिविरासादनाद्यो

२० वेदिषमो विकृतावलुत्तार्यः^१ । तत्र संशयः—लुत्तार्यमलुत्तार्यं च सर्वमन्नजातं विकृतावनुष्ठेयमुत लुत्तार्यं वर्जनीयमिति । चोदकस्य साधारणत्वात् सर्वमनुष्ठेयमित्याद्ये पक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः^२—अद्वी हि अज्ञैश्चकृतः फलं साधयति । तथा सत्वज्ञिनोऽङ्गकृत उपकारे साक्षादपेक्षा, उपकारद्वारा लब्धेषु । प्रत्यासन्नश्राद्धिनं प्रत्यङ्गेषु उपकारः । योग्यताऽपि साक्षादपेक्षां पूर्यितुमुपकाररथेवाऽस्ति । न स्वप्नान्नात् । वेदिनिष्पादनलक्षणदोषकारयुक्तानि प्रकृतानुद्धननाद्यङ्गानि । विकृतौ तु वेद्याः स्वतःसिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते, उपकारद्वारोपकारणामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि । सोऽयं चोदकप्रापितस्योद्धननाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तिरवनिश्चयो बाध उपपद्यते । चोदकस्य त्वल्लोपोपकाररूपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानुभवैर्हविरासादनाद्यङ्गैश्चरित्वायेता संपद्यते^३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

३५ १३. मय-दर्शयति । १४-१४. आ.क-‘ तत्र... लुत्तार्यः ’ नास्ति । १५. मय-ब्रूमः । सिद्धान्तस्तु । १६. मय-संपाद्यते ।

देवसुवां हवींषि]

अग्रये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां अग्रये । गृहपतय इति गृह-पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपति । कृष्णानाम् । व्रीहीणाम् । सोमाय । वनस्पतये । श्यामाकम् । चरुम् । सवित्रे । सत्यप्रसवायेति सत्य-प्रसवाय । पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । आशूनाम् । ५

अथाभिषेचनीये अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशस्यानुनिर्वाप्याप्यष्टौ देवसुवां हवींषि सन्ति तानि विदधाति—‘अग्रये गृहपतये’ इत्यादि ॥ “देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति” (तैत्ति १-७-४) इत्यादि ब्राह्मणम् । देवस्य यजमानस्यानुवातारोऽग्न्यादयो देवसुवः । गृहाणां पतिः स्वामी गृहपतिः । “पत्यावैश्वर्ये” (पा ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्णव्रीह्यादयो वाक्यशेषात् प्रायशः प्रसिद्धाः कृष्णवर्णाः कृष्णाः । व्रीहीणामित्यादौ “नामन्यतरस्याम्” (पा ६-१-१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । वनानां पतिः स्वामी वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । (पा ६-१-१५७) । “उभे वनरपत्यादिषु” (पा ६-२-१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोरेगपक्षकृतिस्वरत्वम् । श्यामाका श्यामाकाख्याः । सवित्रे । “उदात्तयणः” (पा ६-१-१७४) इति विभक्तिरुदात्ता । सत्यप्रसवाय अमोघाम्यनुज्ञाय । आशवः षाष्टिका इत्येके, त्रिपक्षपच्या इत्यन्ये । पशूनां पतिः स्वामी पशुपतिः । “परादिभ्यश्चन्दसि” (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । १५

नवमे रन्तिनां हवींष्यभिषेचनीयस्य दीक्षणीया चेत्येतावदुक्तम् । दशमे देवसुवां हवींष्युच्यन्ते^१ तानि चाभिषेचनीयगतस्वामीषोमीयपशुपुरोडाशस्यानुनिर्वाप्याणि । तथा च बौधायनः*—“सह सोमो व्रीणात्यभिषेचनीयाय दशपेयाय च । सह पतिवहति अर्धं राज्ञः पुरोहितस्य गृहे दशपेयार्यं निदधाति । वागीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति । समानं तु स्विकृद्विडम्” (आपश्रौ १८-१-२-२-५) इति । २०

अग्रय इति ॥ तन्मध्येतानि हवींषि विधत्ते—‘अग्रये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणां रुद्राय पशुपतये गावीशुकं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मित्राय सत्यायाऽऽश्वानां चरुं चरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुम्’ इति । गृहपत्यादीनि अग्न्यादिदेववाविशेषाणि । सत्यप्रसवाय अमोघाम्यनुज्ञानाय । षष्टिभिरेव दिनैः पथ्यमाना आशुव्रीहयः । २५ स्थूलव्रीणां महाव्रीहयः । आश्वानां धान्यविशेषाः ॥ तेष्वेतेषु विधियु गृधमाणा देवताः प्रशंसन्ति—“देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति । पशुवन्तो वै देवानां सवाः । त एवास्यै सवान् प्रयच्छन्ति । त एतं सुवन्ते । अग्निरेवैनां गृहपतीनां सुवते सोमो वनस्पतीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचांम् ।

* [उद्धरणमिदमापस्तम्बसूत्रस्य न बौधायनसुत्रस्यमित्यवधेयम् ।] । १. आ.क-स्थूलव्रीजम् ।

व्रीहीणां रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरु-
भिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां
चरुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुं

- व्रीहीणाम् । रुद्राय । पशुपतय इति पशु-पतये । गावीधुकम् । चरुम् । बृहस्पतये । वाचः ।
५ पतये । नैवारम् । चरुम् । इन्द्राय । ज्येष्ठाय । पुरोडाशम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । महाव्रीहीणामिति महा-व्रीहीणाम् । मित्राय । सत्याय ।
आम्बानाम् । चरुम् । वरुणाय । धर्मपतय इति धर्म-पतये । यवमयमिति यव-मयम् । चरुम् ।

- गावीधुकास्तृणतण्डुलाः । बृहतां पतिः बृहस्पतिः । वनस्पतिवत् सुट्स्वसौ (पा ६-१-१५७,
६-२-१४०) । 'वाचस्पतये । " सावेकाचः " (पा ६-१-१६८) इति पथ्या उदात्तत्वम् ।
१० " पथ्याः पतिपुत्रं " (पा ८-३-५३) इति संक्षितायां सत्वम् । " पथ्यीयुक्तश्छन्दसि वा " (पा
१-४-९) इति पत्युर्विबन् । नीशाराः शुष्कजलाशयोत्पिताः । 'ज्येष्ठाय प्रशस्यतमाय । महा-
व्रीहयः शाल्य इति केचित् । स्वयं विशीर्णव्रीहिभ्यः स्वयमुत्पन्ना व्रीहय इत्यन्ये । सत्यस्वरूपाय
'मित्राय । धर्मपतिः धर्मस्य पाता । पूर्ववत् स्वरः । 'यवमयम् । " द्वयचश्छन्दसि " (पा
४-३-१५०) मयट् ॥

- १५ अथ पुरोडाशस्तिष्ठकृतः पुरस्तात् ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति—' सविता ' इत्यादि ॥
अत्र प्रसवस्य प्राधान्यात् तृतीयः सविता प्रथम आसीत् । सर्वत्र तादर्थ्येचतुर्थ्याः पथी

- इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यानाम् । वरुणो धर्मपतीनाम् । एतदेव सर्वं भवति" (तैत्रा १-७-४) इति ॥
यानि 'अग्रये गृहपतये' 'इत्याद्युत्पत्तिविधिभिर्विहितान्यथै हवीषि तान्येतानि देवसुवां संयन्धीनि ।
भाषिन्या संज्ञया यजमानो देवस्त्वं सुवन्त्वेऽनु जानन्तीत्यग्न्यादयो देवसुवः । यावन्तो विधिवान्येष्वग्न्या-
२० दयः श्रूयन्त एतावन्त एव देवानां मध्ये सवा अभ्यनुज्ञागारः । अतस्त एवाग्न्यादयोऽस्मै यजमानाय
सवान् स्वीचितानैश्वर्यविशेषान् प्रयच्छन्ति । तेऽग्न्यादय एनं यजमानं सुवन्त ईशरो यथा भवति तथाऽ-
भ्यनुजानन्ति । 'तत्राभिरवैनं यजमानमन्येषां गृहपतीनामीश्वरमनुज्ञागाति । एवमन्यत्रामीश्वरं सुवत इति
योज्यम् । 'सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पशूनाम्' इत्यनयोर्मध्ये 'सविता सत्यप्रसवानाम्' इत्याद्याहवैष्यम् ।
स्वभृत्यान् प्रत्यैश्वर्याथममोषा या अभ्यनुज्ञास्तास्ामीश्वरं करोतीत्यर्थः । गृहपत्यादीन् धर्मपत्यन्तान् प्रति
२५ यत् स्वामित्वमेतदेव लोकेऽपेक्षितं सर्वमैश्वर्यम् ॥

देवसुवां हवींषि]

सविता त्वां प्रसवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पशूनां

(१) बृहस्पतिर्वाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मित्रः सत्यानां वरुणो धर्मपतीनां

सविता । त्वा । प्रसवानामिति प्र-सवानाम् । सुवताम् । अग्निः । गृहपतीनामिति गृह-पतीनाम् ।

सोमः । वनस्पतीनाम् । रुद्रः । पशूनाम् (१) । बृहस्पतिः । वाचाम् । इन्द्रः । ज्येष्ठानाम् ।

मित्रः । सत्यानाम् । वरुणः । धर्मपतीनामिति धर्म-पतीनाम् ।

(पा २-१-३६, २-३-६२) । 'प्रसवानां प्रसवार्यं सर्वासु प्रवृत्तिषु अनुज्ञानार्यं सविता त्वां सुवतां प्रेरयतु । पू प्रेरणे । प्रेरणमनुज्ञैव । सर्वत्रानुज्ञातो भवेत्यर्थः । याथादिना (पा ६-२-१४४) प्रसवशब्दोऽन्तोदात्तः । 'गृहपतीनाम्' इति । भावप्रधानो निर्देशः । यानि गृहपतित्वानि बहुविधानि तदर्थं सुवताम् । 'सोमः त्वाम् वनस्पत्यर्थं सुवताम् । 'रुद्रः पशूनां पतिः त्वां पश्वर्थं सुवतां, वागर्थं 'बृहस्पतिः सुवतां, 'ज्येष्ठानां ज्येष्ठत्वाय १० 'इन्द्रः सुवतां, सत्यत्वाय 'मित्रः सुवतां, धर्मपतित्वार्थं 'वरुणः सुवताम् । हे 'देवाः अग्न्यादयो वरुणान्ताः, 'ये यूयं 'देवसुवः 'स्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यजमानस्य सवितारः प्रेरकाः स्य 'ते यूयं यस्मादेवं प्रसवादीनामनुज्ञातारः तस्मात् 'इमम् 'आमुष्यायणं सिंहवर्मणः पुत्रं नन्दिवर्माणम् 'अनमिताय अनमित्रत्वाय अविद्यमानशत्रुत्वाय 'सुवधम् । अनुजानीत अशत्रुमेवं कुरुतेत्यर्थः । इममामुष्यायणमिति सर्वनामद्वय विशेषार्थमुपा-

१५

सवितेति ॥ उच्यतेनां हविर्विधीनां संविधौ 'सविता' इत्यादयो मन्त्रा आग्नावाः । तत्र कल्पः—

“पुरस्तात् स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति” (आपश्रौ

२८-१२-६) इति । पाठस्तु—'सविता त्वा प्रसवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनां रुद्रः

पशूनां बृहस्पतिर्वाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मित्रः सत्यानां वरुणो धर्मपतीनां ये देवा देवसुवः स्य त इममा-

मुष्यायणमनमित्राय सुवध्वं महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्याय' इति । सविता २०

हविर्विधौ तृतीयो देवः । सोऽत्र प्राधान्यात् प्रथमं निर्दिश्यते । यजमानस्य स्वभृत्येषु ऐश्वर्यमनुज्ञाः

प्रसवाः । हे यजमान, त्वां सविता तेषां प्रसवानां स्वामित्वेन 'सुवताम् अभ्यनुजानातु । एवमुत्तरत्र त्वां

सुवताम् इति पदद्वयानुपरेण योजनीयम् । हे 'देवाः अग्न्यादयः, 'ये यूयं 'देवसुवः यजमानप्रेरकाः 'स्य

'ते यूयम् 'इमं यजमानम् 'आमुष्यायणम् आमुष्य देवदत्तस्य पुत्रममुष्य पत्रदत्तस्य पौत्रं च 'अनमित्राय

ये देवा देवसुवः स्थ त इममामुप्यायणमनमित्राय सुवध्वं महते क्षत्राय महत
आधिपत्याय महते जानराज्यायैव वो भरता राजा

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा

ये । देवाः । देवसुव इति देव-सुवः । स्थ । ते । इमम् । आमुप्यायणम् । अनमित्राय ।

सुवध्वम् । महते । क्षत्राय । महते । आधिपत्यायेत्याधि-पत्याय । महते ।

जानराज्यायेति जान-राज्याय । एयः । वः । भरताः । राजा ।

सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ।

दीयते । अमुप्यशब्दान्नादित्वाद् फक् (पा ४.१.०.९) । किं च—महते च क्षत्राय बलाय
महते च आधिपत्याय स्वामित्राय महते अविच्छिन्नाय च जानराज्याय जनानां राजा जनराजः

१० तद्वावाय । उभयत्रापि गुणवचनत्वात् थञ् (पा ५.१.१२४) । इममामुप्यायणं सुवध्वमित्येव ।

“बृहन्महतोरुपसंस्थानम्” (पा ६.१.१७३ वा १) इति महतो विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यजमानायतने तिष्ठन् रत्निभ्यो जानपदेभ्योऽध्वर्यावादेदयते—‘एष वः’ इति ॥ भरतानां
निवासो जनपदो भरताः । “जनपदे लृप्” (पा ४.२.८१) । भरतानां राजानोऽपि भरताः ।

“तस्य राजन्यपत्यवद्” (पा ४.१.१६८ वा ३) इति “जनपदशब्दाद् क्षत्रियादञ्”

१५ (पा ४.१.१६८) ; “यन्निबोध” (पा ४.१.१०१) इति बहुषु फक् । हे भरताः, एयः

वः युष्माकं राजा योऽयं राजसूयेन यजते । एवमयं व्याख्यातिगतो भवति, राज्यं चास्मिन्
प्रतिहितम् । यद्यसौ भरतानामेव राजा तदानीमेवं, नान्यदा । यथाजनपदमिति केचित् ॥

गजुराहित्यार्यं सुवध्वम् अग्न्यनु जानीष्वम् । किं च महते क्षत्राय अनुत्तमक्षत्रियकुलाय, महते
आधिपत्याय अगतिहृत्तनियमनसामर्थ्याय, महते जानराज्याय जनसंबन्धि यद्राज्यं तच्च सागरपर्यन्तभूमि-

२० विपरवान् प्रदत्तं सार्वभौमत्वाय सुवतामित्यर्थः ॥ विधत्ते—“सविता त्वा प्रसवानान् सुवतामिति हृत्तं
गृह्णाति प्रसृत्ये” (तैत्रा १.७.४) इति ॥ मन्त्रगतयोर्मध्यमोत्तमभागयोः स्पष्टार्थतामोशीः परतां च दर्शयति ।

‘ये देवा देवसुवः स्येत्याह । यथायजुरेवेतत् । महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्याये-
त्याह । आधिपत्येवेतामास्तास्ते” (तैत्रा १.७.४) इति ॥

एष इति ॥ कल्पः—“अयैतं रत्निभ्य आवेदयत्येव वो भरतां राजेति” (आपश्रौ १८.१२.७)

२५ इति । हे भरताः राजन्यवैश्यादयो भनिकाः, एष यजमानः युष्माकं राजा । एतं स्वामिनं ययोचितं
सेवध्वमित्यभिप्रायः ॥

देवसुवां हवींषि]

प्रति त्यन्नामं राज्यमधायि स्वां तनुवं वरुणो अशिश्नेच्-

प्रतीति । त्यत् । नामं । राज्यम् । अधायि । स्वाम् । तनुवंम् । वरुणः । अशिश्नेत् ।

ब्रह्मा जपति—'सोमः' इति ॥ 'अस्माकं' ब्राह्मणानां 'सोमः' राजा, अधुना अयं चेति । सर्वदा सराजका एव वयमित्यमिप्रायः ॥

यजमानो मुखं विमृष्टे—'प्रति त्यत्' इति द्वाभ्यां वारुणीभ्यां त्रिष्टुभ्याम् ॥ 'महत ऋतस्य नाम' इति प्रथमाया अन्तः । द्वे अप्यनवसाने । 'त्यत् एतत्' राज्यं नाम नमनीयं 'प्रत्यधायि मयि प्रतिहितं प्रतिष्ठितमभूत् । यद्वा—छान्दसो लुङ् । प्रतिवीयताम् । "राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति" (तैत्रा १.७.४) इति ब्राह्मणम् । हेतुमाह—'स्वाम् आत्मीयां तनुवं शरीरम् अनुज्ञातृस्वभावत्वं यस्मात् वरुणः अशिश्नेत् आश्रितवान् आसीत् मम धर्मपतिव्याभ्यनुज्ञानं कृतवान् । तेन राज्यं प्रत्यधायीति । 'वरुणसवमेवावरुन्दे' (तैत्रा १.७.४) इत्यादि ब्राह्मणम् । उदाहरणमात्रं वरुणप्रहणं सत्रिनादीनां सर्वेषामपि देवसुवां यथा प्रसूतं राज्यं प्रत्यधायीति वेदितव्यम् । श्रमतेर्लुङि "बहुलं छन्दसि" (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । किं च, 'शुचेः' मित्रस्य ब्रथाः कर्मयोग्याः अभूम । 'तत्र साधुः' (पा ४.४.९८) इति यत् । अत एव महतः ऋतस्य च सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम नमनम् अमन्महि ज्ञातवन्तः । मनुतेर्लुङि शपो लृक् । यद्वा—न केवलं मित्रस्य ब्रथा अभूम; अपि तु ऋतस्य च नामामन्महीति ॥

सोम इति ॥ कल्पः— "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जपति" (आपश्रौ १०.१२.८) इति ॥ 'सोमः उचमदेवो' राजा न त्वधमो यः क्षत्रिय इत्यर्थः ॥ भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययमेव राजेति प्राप्तं वारयिषुं व्याचष्टे— "एष चो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मान् सोमराजानो ब्राह्मणाः" (तैत्रा १.७.४) इति । यस्मात् मन्त्रेण ब्रह्मा स्वकीयं राजानं विभज्य निर्दिष्टवांस्तस्माद्धोकेऽपि ब्राह्मणाः अपिष्टोमादियागेषु सोममेव राजशब्दोपहितैः 'सोम राजन्नेदि, अवरोह' इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपचरन्ति ॥

प्रतीति ॥ कल्पः— 'प्रति त्यन्नामं राज्यमधायि स्वां तनुवं वरुणो अशिश्नेच्' (आपश्रौ १०.१२.९) इति । पाठस्तु— 'प्रति त्यन्नामं राज्यमधायि स्वां तनुवं वरुणो अशिश्नेच्' मित्रस्य ब्रथा अभूमामन्महि महत ऋतस्य नाम सर्वे धाता वरुणस्याभूवन् वि मित्रं धृवैररातिमतारीद्व-सुपुदन्त यज्ञिया क्रतेन व्यु त्रिलो जरिमाणं न जानद्' इति ॥ 'ऋतस्य नाम' इत्यन्तं षाघो मन्त्रः । 'सर्वे धाताः' इत्यादिर्द्वितीयः । 'त्यद्वार्यं महते' इत्यादि 'जानराज्याय' इत्यन्तं यत्पूर्वमभिहितं तत्

४. आ उचमो देवो । ५. आ.क. 'ब्राह्मणाः' नास्ति । ६. मै३-शब्दोदितैः ।

लुचैर्मित्रस्य व्रत्या अभुमामन्महि महत ऋतस्य नाम
 सर्वे व्राता (२) वरुणस्याभूवन् वि मित्र एवैररातिमतारीद-
 शुचैः । मित्रस्य । व्रत्याः । अभुम् । अमन्महि । महतः । ऋतस्य । नाम ।
 सर्वे । व्राताः । वरुणस्य । अभूवन् । वीति । मित्रः । एवैः । अरातिम् । अतारीत् ।

- ५ अथ द्वितीया । किञ्चहुना सर्वे ऋत्विजः वरुणस्य व्राताः कर्मयोग्याः अभूवन् ।
 छान्दसोऽङ् । मित्रः एवैः आगमनैः अस्माकम् अरातिम् अदानशोऽं शत्रुं व्यतारीत्
 वितारयतु दानारं कातोत् । छान्दसो लुङ् । यदा विपूर्वत्तरतिः विच्छेदे वर्तते, विनाशो विच्छेदः,
 चुरादिः, (तदा) विनाशयत्वित्यर्थः । रातेः क्तिचि रातिः, न रातिः अरातिः । यद्वा-अरातिं शत्रुं
 विशेषेण तारयतु अतिक्रामयतु । किं च, यज्ञियाः यज्ञसंज्ञादनाहार्हाः ऋत्विजः अस्मान् ऋतेन
 १० यज्ञेन असूपुदन्त सूदयन्तु । पूद श्वरणे । रसास्वादनेन सूदयन्तु । “ यज्ञास्वेग्यां घृखत्रौ ”
 (पा ५.१.७१) । किं च, उ इति समुच्चये । त्रितोऽग्निः त्रिम्यो लोकैर्म्य उरपन्नः; त्रिम्यो
 वातिव्रातेभ्यः, त्रिभिर्वा ब्राह्मणादिभिः; लौकिकैर्वा कृतप्राप्तिः । स त्रितः अस्माकं जरिमाणं
 स्तोत्रम् । जीपितैरौणादिक इमनिच् । जरितृशब्दाद्वा भावे छान्दस इमनिच् । “ तुरिष्टेमेयःसु ”

- १ राज्यं नाम नमनीयं यज्ञमानस्य यथाऽवर्द्धं भवति तथा प्रति अघायि वरुणेन प्रतिष्ठापितम् । “स
 १५ च” वरुणः स्वान् तनुवन् अशिभ्रत् आश्रितवान् । ‘ वरुणो धर्मपतीनाम् ’ इति मन्त्रेऽभिधानात्
 धर्मपतीन् पुरुषान् प्रति यज्ञमानस्य स्वामित्वमभ्यनुजानती वरुणस्य स्वकीया तनुः । वरुणशब्देनाग्न्या-
 दयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । “ तेष्वयनुज्ञाताः ” । अत एवाग्न्यादिदेवास्तत्तदनुज्ञात्री स्वस्वतनुमाश्रितवन्त इति
 द्रष्टव्यम् । वयमपि शुचैः मित्रस्य अनुज्ञया व्रत्याः कर्मयोग्या अभूम् । ‘ मित्रः सत्वानाम् ’ इति
 मन्त्रेऽभिहितत्वात् । मित्रशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाग्न्यादिदेवरनुज्ञाता वयं महते
 २० ऋतस्य प्रौढस्य यज्ञस्य नाम अगमन्महि राजसूयं कर्म कुर्म इति नामधेयं सूर्यदा मन्यामहे । किं च
 क्त्विजः सर्वे वरुणस्य अनुज्ञया व्राताः कर्मयोग्या अभूवन् । मित्रः च एवैः अस्मान् प्रति रक्षक-
 त्वेनाऽऽगमनैः अरातिं वरुणे विशेषेण अतारीत् इयं यथा वरुणमतिहृद्यामः तथाऽकरोत् । यज्ञियाः
 क्त्विजः ऋतेन यज्ञेन असूपुदन्त रक्षितवन्तः । त्रिभिर्ब्राह्मणादिभिः वर्णयोगेषु विस्तार्यन्त इति त्रितः
 अग्निः, स च नः अस्माकं जरिमाणं जरया दीधिर्यं वि उ विशेषेणोद्भूत्य आनद् आयुष्यं
 २५ व्यापितवान् भवति दीधीनुष्यं कृतवानिर्यर्थः ॥ तदिदं मन्त्रद्वयं पादशो व्याच्छे-—“ प्रति स्वस्याम

देवसुवां हवींषि]

सूपुदन्त यज्ञियां ऋतेन व्यु त्रितो जरिमाणं न आनड्-
विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि ॥ १० ॥

[पशूनां व्राताः पञ्चविंशतिश्च]

असूपुदन्त । यज्ञियाः । ऋतेर्न । वीर्ति । उ । त्रितः । जरिमाणम् । नः । आनट् ।

विष्णोः । क्रमः । असि । विष्णोः । क्रान्तम् । असि । विष्णोः ।

विक्रान्तमिति वि-क्रान्तम् । असि ॥ १० ॥

[मेषं २०६६, १२; काशं १५५, ८; शवा ५२३२-१२]

(पा ६०४१५४) इति तृशब्दलोपः । जरिमा स्तोत्रत्वं तद् अग्निः 'व्यानट् व्यामोतु अस्माकं
स्तुतिं गृहीत्वा स्तोत्रफलं ददात्वित्यर्थः । अश्रोतेर्लिङि व्यत्ययेन पररमैपदम् । विकरण-
व्यत्ययेन श्रम् । नशेर्वा गत्यर्थाद्भुङि " मन्त्रे घस " (पा २०४८०) इति च्लेर्लुक्, " छन्दस्यपि १०
दृश्यते " (पा ६०४०३) इत्याडागमः । यद्वा—उक्तम् ऋतेनास्मानसूपुदन्तेति तदिदमस्माकं
जरिमाणं जरां दीर्घायुष्ट्वं व्यानट् प्रापयतु । अन्तर्भावित्यर्थोऽस्तुङ् । कियच्चिरमित्याह—उ
इत्यप्यर्थे । त्रितोऽपि त्रिभ्योऽपि वयोभ्यः पुरस्तात् जरिमाणं नः प्रापयतु सर्वमायुर्जीवयत्वित्यर्थः ॥
त्रीन् विष्णुक्रमान् प्राचः कामति—' विष्णोः क्रमोऽसि ' इति ॥ व्याख्यातम्
(तैसं १०७०७) ॥

इत्यष्टमे दशमोऽनुवाकः ॥

राज्यमधायीत्याह । राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति । स्वां सनुवं वरुणो अतिश्रेष्ठित्वाह । वरुणसर्वमेवाव-
हन्दे । शुचिर्मित्रस्य धत्वा अन्नमेत्याह । शुचिमेवैनं दत्तं करोति । अमग्निं महत् ऋतस्य
नामेत्याह । मनुष्यं पृथैनम् । सर्वं व्राता वरुणस्थाभूवन्नित्याह । सर्वव्रातमेवैनं करोति । वि मित्रं पृथैराति-
मतारीदित्याह । अरातिमेवैनं तारयति । असूपुदन्त यज्ञियां ऋतेनेत्याह । स्यदयत्पृथैनम् । ध्यु त्रितो जरि- २०
माणं न आनटित्याह । आयुरेवास्मिन् दधाति " (तैमा १०७४) इति । वरुणसर्वं वरुणस्यानुज्ञाम् ।
एनं राजसूयं मनुते एव पुनः पुनः कर्तुमिच्छत्येव । सर्वेऽप्युद्यमभृतयो व्राता प्रतयोग्या यस्य यजमान-
स्यासौ सर्वमातः । एनं यजमानमरातिं तारयति र्घर्यतक्रमं' कारयत्येव । एनं यज्ञं स्वदयत्येव स्वाद्-

[देवसुवां हवींषि

करोत्यविघ्नेन पालयतीत्यर्थः । मुखमार्जनं विधत्ते—“ द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विपाद्यमानः प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्रा १.७.४) इति ॥ पुरतो निर्वाप्यस्याऽनुनिर्वाप्यैः सहैव स्विष्टकृदवदानं विधत्ते—“ अग्नीषोमी-
यस्य चैकादशकपालस्य देवसुवां च हविषामग्नये स्विष्टकृते समवधति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ”
(तैत्रा १.७.४) इति । एकग्रामीषोमौ देवता । इतरत्राष्टावग्न्यादिदेवताः । एवमुभयतो देवताभिर्भञ्जस्य

५ परिग्रहः ॥

विंष्णोरिति ॥ कल्पः—“ विष्णोः क्रमोऽसि त्रीन् विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामति ” (ऋषभौ १८.१२.१०) इति । पाठस्तु—“ विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि ” इति । वाजपेये रथसमीपगमने च्याख्यातम् (तैसं १.७.१०) । विधत्ते—“ विष्णुक्रमान् क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ” (तैत्रा १.७.४) इति ॥

१० अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सवितेति स्वामिहस्तं ब्रह्मा गृह्णीत एष वः ।

रत्निभ्यः स्वामिनं दूयात् सोमेति ब्रह्मणो जपः ॥ १ ॥

प्रतिद्वाभ्यां मुखं स्वामी मार्ष्टि विष्णोश्चिभिः क्रमः ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नष्टौ मन्त्रा उदीरिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

१५ अथ मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ।

शाङ्कते तद्विधौ तस्याविधित्वेन तदुत्तरम् ” ॥ (जैम्या ११.३.८) ॥

रात्रस्ये नानाविधबीजयुक्ता यागाः श्रुताः—“ अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्यपति कृष्णानां बीहीणार सोमाय वनस्पतये श्यामालं चरम् ” (तैसं १.८.१०) इत्यादिना । प्रकृतौ

२० प्रणीताप्रणयनकाले नियमितया वाचो हविष्कृत आह्वानकाले विसर्गः श्रुतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पित इति प्राप्ते पूर्वपक्षे चरम एवेति रादान्तः । अत्रेयं पूर्वपक्षिणोऽधिका ज्ञान्ना, न हस्तेन कण्डूयनं विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति । तत्रेदमुत्तरम्—
विहितस्य वाहनियमनस्यावधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनूद्यते । रागप्राप्तत्वात्तासौ विधीयत इति । तस्मान् प्रासनवद्विसर्गोऽपि चरम एव काले नियम्यते ॥

२५ तत्रैव अनुर्थपादे चिन्तितम्—

“ नानाबीजेषु तन्मात्रः सकृद्भूयोऽपि वा सकृत् ।

चिकीर्ष्वेवयात् प्रयोगाणां भिन्नत्वाच्च सकृदभवेत् ” ॥ (जैम्या ११.४.२०) ॥

रात्रस्ये नानाबीजयागेषु सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव प्रयोक्तव्यः । कुतः ? सर्वावघातविषयाया-
मेकर्यां चिकीर्ष्यां प्रकृतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—समन्त्रोऽवघातश्चोदकान्तिदेशेन प्राप्तो बीजेषु प्रयुज्यते ।

३० तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः । पुनर्वीजान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये समप्रस्थावघातस्य प्रयोक्तव्यत्वात्-
दसकृन्मन्त्रपाठः । अवघातप्रसङ्गान् प्रथमे प्रपाठक उदाहृतोऽप्यत्र मन्त्रविषयत्वाद्भादनुरमाहितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अभिपेकार्थजलविषया मन्त्राः]

*अर्थतः स्थापां पतिरसि

अर्थेत इत्यर्थ-इतः । स्थ । अपाम् । पतिः । असि ।

अथ^१ अभिपेकार्थं षोडश सप्तदश वा वायव्यैर्गृह्णाति—‘अर्थेतः स्थ’ इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ एतास्वप्सु प्रथमाज्येन हुत्वा ग्रहान् गृह्णाति । यस्मिन्नेव जुहोति, तस्मिन्नेव जले तेनैव मन्त्रेण ग्रहं गृह्णाति । तत्र ‘आपो देवीः’ इत्यादिका त्रिष्टुप् सर्वत्रानुपज्यते । ‘राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा’ इत्यन्तेन होमः, ‘राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त’ इत्यन्तेन ग्रहणम् । अमुष्या इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं विशेषवाचिपदमुपादीयते, यथा राजसिंहवर्मणे दत्तेति । “अपां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाय राजसूयम्” (तैसं ५.६.२) इत्यग्निकाण्डे ब्राह्मणं भवति । तत्रायं प्रयोगक्रमः—‘अर्थेतः स्थापो देवीर्मधु-मतीरगृह्णन्’ इत्यारभ्य ‘राष्ट्रं दत्त स्वाहा’ इति सारस्वतीष्वप्सु प्रागेवानीतासु बहन्तीनां वा जले आज्येन जुहोति, पुनश्च ‘अर्थेतः स्थाऽऽपो देवीः’ इत्यारभ्य ‘राष्ट्रं राजेन्द्रवर्मणे दत्त’ इति तस्मिन्नेव जले वायव्यैः पर्णमयेन गृह्णाति । पर्णमयेन स्रुवेणेति केचित् । एवमुत्तरत्रापि होमग्रहणे सर्वत्र समानमन्त्रे कर्तव्ये । मन्त्रार्थस्तु—‘अर्थेतः स्थ । हे आपः अर्थमरणीयं

दशमे देवसुवां-हवीष्युवत्तानि । एकादशोऽभिपेकार्थजलविषया मन्त्रा उप्यन्ते—

अर्थेत इति ॥ कल्पः—“अपां ग्रहान् गृह्णाति । आग्निं वायव्यैर्गृह्णाते । षोडश सप्तदश वा ग्रहां गृह्णाते । तावन्त एव ग्रहां गृह्णाते । अर्थेतः स्थिति सारस्वतीष्वप्सु हुत्वेतेनैव मन्त्रेण गृह्णाति । एवमुत्तैः । येन जुहोति तेन गृह्णाति । अपां पतिरसि समुद्रियाः सैन्धवीवांऽऽपो वाऽन्यः पुनदः स्यान् । पुष्टे पशौ वाऽभ्यवेते प्रतीपमन्य ऊर्मिषुभ्यति । अन्वीपमन्यः । वृषाऽसीति यः प्रतीपम् । वृषसेनोऽसीति योऽन्वीपम् । प्रजक्षित इति कृष्यानाम् । मरुतामोज इति याः प्रतीपं गच्छन्ति । ह्यानुनीनां वा । प्रहावरीः^२ स्थेति या उत्सवन्दिस्वा^३ तत्रैव प्रत्यवसिष्यन्ते । परिवाहिणीः स्थेति परिनदीनाम् । सूर्यवर्षस इत्यातपति वर्षाणाम् । सूर्यत्वचस इति यासु रूपाणि परिद्वयन्ते । मान्दा इति स्थावराणाम् । वारा इति ‘गुप्वाणाम् । शकरीः स्थेति गोद्वय्यानाम् । विश्वभृत् इति पयसः । जनभृत् इति दध्नः । अग्नेस्तेजस्या इति घृतस्य । अपामोपधीना^४ रस इति मधुनः । अपो देवीर्मधुमतीरगृह्णाति सर्वत्र होमे ग्रहणे चानुपजति । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहेति होमसंयुक्ते राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ग्रहणसंयुक्ते” (आपधो १८-१२-१३-१८, १३-२०) इति । अत्र^५ सूत्रार्थो मन्त्रन्यासवान^६ एव स्पष्टीभवित्यति । ‘प्रहावरीः^७ स्थ, परिवाहिणीः स्थ’ इति मन्त्रद्वये शाखान्तराणाम्^८ । अत्र मन्त्रपाठस्तु—‘अर्थेतः स्थापां पतिरसि वृषाऽस्यूर्मिषुपसेनोऽसि प्रजक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ

*[अमुष्याकेऽस्मिन् ‘अर्थेतः स्थ’ इत्यादिषु पञ्चदशानु मन्त्रेषु ‘अपो देवीः’ इत्यनुपज्यते । सर्वेषु मन्त्रेष्वनुषाङ्केऽस्मिन्ननुपजस्य * एतादृशं चिह्नं न दृश्यन्मुद्रापिनमित्यवधेयम् ।] । १. म-‘अप’ नास्ति ।

१. क.पा.म.६ हा-ग्रहाः नास्ति । २. उ.क.हा-‘ग्रहाः’ नास्ति । ३. आ.इ.उ.पा.म.६-प्रभावरीः । ४. इ.उ.पा-श्रावदुस्वन्दिस्वा । ५. [शुद्धीकृतः पाठः], मुद्रितपुस्तकयोः लिखितपुस्तकेषु ३० ‘गुप्वाणाम्’ । ६. आ-‘अत्र’ नास्ति । ७. म३-मन्त्रार्थं ज्ञानेन, म४.म.६-व्याख्यानानेन । ८. आ. इ.उ.पा.म.६-प्रभावरीः । * (मैत्रायणीसंहिता २.६.७) ।

[अभियेकार्पणजलविषया मन्त्राः]

वृषाऽस्यूर्ध्वसेनोऽसि व्रजक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ सूर्यवर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः
 स्थ मान्दाः स्थ वाशाः स्थ शकरीः स्थ विश्वभृतः स्थ जनभृतः स्थान्नेस्तेजस्याः
 स्थापामोषधीना रसः स्थापो देवीर्मधुमतीरगृह्णन् ऊर्जस्वती राजसूयाय चितानाः ।

वृषा । असि । ऊर्मिः । वृषसेन इति वृष-सेनः । असि । व्रजक्षित इति व्रज-क्षितः ।
 ५ स्थ । मरुताम् । ओजः । स्थ । सूर्यवर्चस इति सूर्य-वर्चसः । स्थ । सूर्यत्वचस इति सूर्य-त्वचसः ।
 स्थ । मान्दाः । स्थ । वाशाः । स्थ । शकरीः । स्थ । विश्वभृत इति विश्व-भृतः । स्थ ।
 जनभृत इति जन-भृतः । स्थ । अग्नेः । तेजस्याः । स्थ । अपाम् । ओषधीनाम् । रसः ।
 स्थ । अपः । देवीः । मधुमतीरिति मधु-मतीः । अगृह्णन् । ऊर्जस्वतीः ।

राजसूयायेति राज-सूयाय । चितानाः ॥

१० स्थानान्तरं यन्ति गच्छन्तीति अर्थतः । एतेः क्विप् (पा ३.२.७६) । तादृशीर्षिः आपः
 व्यापनस्वमात्राः देवीः दीप्तिमतीः मधुमतीः मधुरसवतीः अगृह्णन् देवाः ऋत्विजो वा । ऊर्ज-
 स्वतीः बलवतीः राजसूयाय राजसूयार्थं राजसूये अभियेकार्पणमगृह्णन् चितानाः चिन्तयन्तीः
 राजसूयाभिनिष्पत्युपायचिन्ताव्यापृताः । यद्वा-राजसूयाय चितानाः देवा अगृह्णन् । राजेह सूयते,

सूर्यवर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः स्थ मान्दाः स्थ वाशाः स्थ शकरीः स्थ विश्वभृतः स्थ जनभृतः स्थान्नेस्तेजस्याः

१५ स्थापामोषधीना रसः स्थापो देवीर्मधुमतीरगृह्णन् ऊर्जस्वती राजसूयाय चितानाः । यामिर्मिन्नावरुणावभ्य-
 पिबन् यामिरेन्द्रमनयब्रह्मरातोः । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त इति ॥ हे
 सारस्वत्वा आपः, सूर्यम् अर्थतः स्थ, अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य सरस्वत्या नद्याः सकाशात् यज्ञदेशं यन्ति
 गच्छन्तीत्यर्थतः, सूर्यं तपोविषयाः स्थ । समुद्रं कांचिन्नदीं पुनर्दं वा संयोज्य अपां पतिः असि इत्युच्यते
 स्वदीपं जलं गृह्णामीत्यभिप्रायः । हे प्रतीपं सुष्यन्मै, एवं वृषा असि सेचकोऽसि । हे अन्वीपं

२० सुष्यन्मै त्वं वृषसेनः असि सेचनक्षमा सेना जलराशिरूपा यस्यासौ वृषसेनः । पुत्रुपे पशौ
 वा नदीसुचरीतुं प्रविष्टे इत्युपरिभागस्य ऊर्मिः प्रवाहस्योर्म्यन्तरेण सुष्यति, अधोभागस्थः प्रवाहानु-
 कूलः सहसा गच्छन्नर्थ्यन्तरेण सुष्यति, तदुभयमत्रोक्तम् । हे कृथा आपः, सूर्यं व्रजक्षितः स्थ,
 व्रजे गोष्ठवद् बहूनां निवासयोग्ये कूपस्थाने क्षियन्ति निवसन्तीति व्रजक्षितः । हे प्रतीप-
 गामिन्य आपः, सूर्यं मरुताम् ओजः स्थ वायूनां बलरूपा भवत । आवर्तोदियु वायुना प्रतिहताः सत्यः

२५ प्रतीपं गच्छन्ति । हे आतपयुक्तवृष्टिसंभन्धिष्य आपः, सूर्यं सूर्यवर्चसः स्थ, सूर्यवर्चस्तेजो यासां
 ताः सूर्यवर्चसः । हे सूर्योदितिविषयप्रादिष्व आपः, सूर्यं सूर्यत्वचसः स्थ, सूर्यस रचक् शरीरं
 प्रतिविम्बरूपेण यासु तिष्ठति ताः सूर्यत्वचसः । हे रथावरा आपः, सूर्यं मान्दाः स्थ राथभावात् मन्द-
 रूपाः स्थ । हे नीद्वारगता आपः, सूर्यं वाशाः स्थ वज्या भवत । नीद्वारो हि नदीप्रवाहवत् मनुष्यगतिं
 न प्रतिबध्नाति ततो वज्रपत्नम् । गोर्गर्भेष्टेन उल्लेखे स्थिता हे आपः, सूर्यं शकरीः स्थ गर्भरक्षणे शक्तता
 भवत । हे क्षीरगता आपः, सूर्यं विश्वभृतः स्थ, विश्वं विश्वतीति विश्वभृतः । क्षीरेण हि प्राणिजातं

अभिव्येकार्थजलविषया मन्त्राः]

याभिर्मित्रावरुणावभ्यर्षिञ्चन् याभिरिन्द्रमर्नयन्नत्यरातीः ।

राष्ट्रदाः स्थं राष्ट्रं दत्त स्वाहा राष्ट्रदाः स्थं राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥ ११ ॥

[अत्येकादश च]

याभिः । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । अभ्यर्षिञ्चन्वित्यभि-अर्षिञ्चन् ।

याभिः । इन्द्रम् । अनयन् । अतीति । अरातीः ॥

राष्ट्रदा इति राष्ट्र-दाः । स्थ । राष्ट्रम् । दत्त । स्वाहा ।

राष्ट्रदा इति राष्ट्र-दाः । स्थ । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त ॥ ११ ॥

[मैसं २-६-७; कासं १५-६; वासं ९-१-४;]

राजा वाऽनेन सूयते इति राजसूयः ऋतुः । “ राजसूयसूर्य ” (पा ३-१-११४) इति
 क्यपि निपात्यते । चिती संचेतने, चुरादिरनुदात्तेत् । “ बह्वलमन्यत्रापि ” (उ १९०) इति १०
 णिलुक् । “ बह्वलं छन्दसि ” (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । छसार्कधातुकानुदात्तत्वे
 (पा ६-१-१८६) धातुस्वरः । याभिः युष्माभिः । मित्रावरुणौ कर्मसु अभि असिञ्चन् देवाः,
 याभिः च युष्माभिः इन्द्रम् अभ्यर्षिञ्चन् देवाः, अरातीन् च भति अनयन् इन्द्रं सर्वान्
 शत्रून्तीत्योपरीन्द्रं स्थापितवन्तः; ता यूयं राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रस्यं दात्र्यः स्थ, अर्द्धिर्हि राष्ट्रं
 भवति । ता यूयमस्मै राष्ट्रं दत्त, स्वाहा स्वाहुतमिदमाज्यमस्तु इति होमे । प्रहणे तु यस्मात् २५
 राष्ट्रदाः स्थ तस्मात् अमुष्मै राजेन्द्रवर्षणे राष्ट्रं दत्त; ता वो गृह्णामीति ॥

पुनदस्य शोणादेर्वा जळम्—‘ अपां पविरसि ’ इति ॥ ‘ अपां पतिः समुद्रः तदीया
 आप उच्यन्ते; विकारे प्रकृतिशब्दात् । समुद्रायशब्दादेकत्रचनम् । शोणादीनां पुंस्त्वेन अपां
 पतिवम् । “ ऊडिदम् ” (पा ६-१-१७१) इति षष्ठया उदात्तत्वम् ॥

पुन्यते । हे इधिगता आपः, यूयं जनभृतः स्थ । पूर्ववत् ष्यात्पेयम् । हे एतद्रवरुणा आपः, यूयम् २०
 अप्रेः तिजस्थाः स्थ, ज्वालात्पेयत्वाद् एतमप्रेस्तेजस्तेन भयस्तेजस्थाः । हे मधुद्रवरुणा आपः, यूयम्
 अपाम् ओषधीनां रसः स्थ । पुष्परसत्रयत्वाद्दुग्धमसारत्वं प्रसिद्धम् । राजसूयार्थं चितानाः चिन्तयन्
 ऋत्विजः अपः अगृह्णन् । कीदृशीः ? देवीः दीप्यमानाः मधुमतीः मधुराः ऊर्जस्वतीः बलप्रदाः ।
 ता एव पुनर्विशेष्यन्ते—याभिः अर्द्धिवताः पूर्व मित्रावरुणौ अभ्यर्षिञ्चन् पुनरपि याभिः अर्द्धिः
 अरातीः शत्रून्तिक्रम्य इन्द्रम् अनयन् ताशीरपोऽगृह्णन् इत्यन्वयः । हे आपः, यूयं राष्ट्रं दत्त्वाद्यत्र २५
 मानाय राष्ट्रं दत्त स्वाहा शुभ्यमित्रं स्वाहुतम् । हे आपः, राष्ट्रं दत्त्वात् अमुष्मै रामपुषिष्टिरादिवर्मणे
 राष्ट्रं दत्त । अत्र ‘ अर्थः ’ ह्यप्यविपु पश्यदशसु मन्त्रेषु ‘ अपो देवीः ’ इत्यप्येवोपपद्यते ।

२. तं.भि-मन्त्रिताभिः ।

१०. म४.म६-म३-देवाः ।

[अभिषेकापेक्षलक्षिण्या मन्त्राः

अथ नद्यां पुरुषे पशौ वा तिष्ठति प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युव्यति, अन्वीपमन्यः; तयोः प्रति-
स्रोता य ऊर्मिर्भवति, तज्जलं गृह्णाति—' वृषास्यूर्मिः ' इति ॥ ' वृषा वाप्यता वृष्टिहेतुत्वाद् ।
प्रधाने [धानं] वा; संघातरूपत्वाद् । ' ऊर्मिः संघातार्थः अरणशीलः वा ॥

अथानुस्रोता य ऊर्मिस्तज्जलं गृह्णाति—' वृषसेनोऽसि ' इति ॥ सेनत्री सेना यस्य
५ संघातत्वेन महत्त्वाद् सेकसामर्थ्याच्च । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । केचित्तु—' वृषाऽस्यूर्मिः ' इत्येतावता
ऊर्मिजलं गृह्णाति, ' वृषसेनोऽसि ' इति पल्वदयमिति ॥

अथ कृष्या गृह्णाति—' व्रजक्षितः स्य ' इति ॥ व्रजे वेष्टितेऽवकाशे क्षियन्ति निवसन्ति
इति ' व्रजक्षितः । क्षि निवासगत्योः ॥

प्रतीपोदकमावर्तजलं गृह्णाति—' मरुतामोजः स्य ' इति ॥ ' मरुतां वायुनाम् ' ओजः
१० बलं ' स्य; तेन निर्वृत्तत्वाद् ॥

आदित्ये दृश्यमाने यदा वर्पति तज्जलं गृह्णाति—' सूर्यवर्चसः स्य ' इति ॥ सूर्यं वर्च-
यन्ति भृशं दीपयन्ति । " गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च " (उ ६७६) इत्यसुन् ।
सातपे हि वर्षे भृशमादित्यो दीप्यते । बहुव्रीहिर्या, सूर्यस्येव वर्चो येषामिति । सूर्यरश्मिसंयोगेन
वर्चस्त्वित्वाद् ॥

१५ यत्र कुत्रचित् प्रसन्नं जलं गृह्णाति—' सूर्यात्वचसः स्य ' इति ॥ त्वच संवरणे । सूर्यं
त्वचन्ति सवृण्वन्ति । पूर्ववदसुन् । यासु खलु निर्गलास्त्वप्सु रूपाणि परिदृश्यन्ते ताः खलु सर्व-
२५ रूपप्रकाशनं सूर्यमपि स्वमहिम्ना संवृण्वन्ति ॥

स्थावराणां गृह्णाति, हादीर्षा—' मान्दाः स्य ' इति ॥ मन्दस्वभावाः । मां दत्त देवेभ्य
इति हादं कुर्वाणाः, अशोभ्याः इत्यन्ये ॥

अवश्यायोदक गृह्णाति—^{१०}[वाशाः स्थेति ॥ ' वाशाः, वश्याः, नीहारो हि नदीप्रवाह-
वन्मनुष्यगति न प्रतिवृज्णाति; ततो वश्यत्वम् ॥

२० गोरुत्स्याः गोर्गर्भवेष्टनगताः अपो गृह्णाति—^{११}' शक्वरीः स्य ' इति ॥ गर्भसंरक्षणे
शक्ताः शक्यः । " वा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

पयो गृह्णाति—' विश्वभृतः स्य ' इति ॥ विश्वं विभति धारयन्ति वा पोषयन्ति वा
' विश्वभृतः; सद्रूपेण विवक्षितत्वाद् बहुवचनं स्त्रीत्वं च ॥

३. तं-मन्दाः । ^{१०} ^{११} [लिखितपुस्तकेषु त्रुटितोऽल्लभो ग्रन्थः सायणीयमनुसृत्य योजितः ।]

अभियेकार्यं जलविषयां मन्त्राः]

दधि गृह्णाति—'जनभृतः स्य' इति ॥ जनं विभ्रति इति 'जनभृतः ॥

घृतं गृह्णाति—'अग्नेस्तेजस्याः स्य' इति ॥ 'अग्नेः तेजसा सहिताः, तेजस्याः । गवादि-
र्द्रष्टव्यः (पा ५.१.२) । तेजसो वा निमित्तभूतास्तेजस्याः । "गोद्वयचः" (पा ५.१.३९)
इति यत् । तेजसि वा भवाः, तदर्थं व्यापृतत्वात् ॥

मधु गृह्णाति—'अपामोषधीनां रसः स्य' इति ॥ अद्भ्य ओषधीभ्यश्च निष्पत्तेः ॥ ५

इत्यष्टमे एकादशोऽनुवाकः ॥

स्वाहाकारान्तो 'राष्ट्राः' इति मन्त्रो होमकाले शेषत्वेनानुपश्यते । तद्रहितस्तु ग्रहणकाले ॥ विधत्ते—
"अर्थतः स्थेति जुहोति । आहुतयैवेना निष्क्रीय गृह्णाति । अयो हविष्कृतानामेवामिष्टदानां गृह्णाति" (तैत्रा १.७.५) इति । एताः सरस्वत्यादिनदीगवा अपो निष्क्रीय निःशेषेण क्रीत्वा । किं चाऽऽहुत्या हविष्कृता हवीरूपत्वं प्रापिता भवन्ति । आश्वहोमत्याभिधारणरूपत्वात् ॥ होमादूर्ध्वमनेन मन्त्रेण ग्रहणं विधत्ते— "वहन्तीनां गृह्णाति । एता वा अपारं राष्ट्रम् । राष्ट्रमेवास्मै गृह्णाति । अयो धियमे-
चैनमभिवहन्ति" (तैत्रा १.७.५) इति । सरस्वत्यामन्यस्तां वा मद्यां प्रवाहरूपा वहन्त्यः, तासां सकाशात् गृह्णीयात् । एता एव वहन्त्यः कुल्यारूपेण बहुविधसस्योपकारित्वादर्पां राष्ट्रमित्युच्यते । तदुग्रहणेन यजमानानां राष्ट्रं कृतं भवति । किं चैनं यजमानं प्रति श्रियं वदन्ति ॥ खोलिङ्गपुंलिङ्गस्य अभि-
प्रायं दर्शयति— "अपां पतिरसीत्याह । मियुनमेवाकः" (तैत्रा १.७.५) इति ॥ यजमानस्य सस्याभिवृद्धये जलसंपत्तिं दर्शयति— "वृषाऽस्यूर्मिरित्याह । ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति" (तैत्रा १.७.५) इति ॥
स्वाधीनसेनायुक्तत्वं दर्शयति— "वृषसेनोऽसीत्याह सेनामेवास्व सश्रयति" (तैत्रा १.७.५) इति ॥
वैश्यादिप्रजासंपत्तिं दर्शयति— "प्रजक्षितः स्येत्याह । एता वा अपां विनाः । विनामेवास्मै पर्युहति" (तैत्रा १.७.५) इति । नगरस्थितवैश्यवत् रूपे सर्वदाऽवस्थानाद्देशवत्यम् । अन्नप्राप्तिं दर्शयति—
"मरुतामोजः स्येत्याह । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावस्ते" (तैत्रा १.७.५) इति ॥ राष्ट्रस्य वैश्वैर्नभिः २०
भवत्सं तेजो दर्शयति— "सूर्यवचसः स्येत्याह । राष्ट्रमेव वचस्यवकः" (तैत्रा १.७.५) इति ॥
सत्यानृतप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं दर्शयति— "सूर्यवचसः स्येत्याह । सत्यं वा पृथत् । पद्वपति । अनृतं यदात्पति वर्षति । मत्यानृते एवावस्ते" (तैत्रा १.७.५) इति । आतपरहिताया वृष्टेः प्रमृतरतेन "फलपर्यवमायिरवात् सत्यत्वम्" आतप्रयुक्तायास्तु तद्वैपरीत्यम् । सर्वत्र सत्यं वस्तुमनृतं वर्धयितुं क्षमत्वं तयोर्वतोषः ॥ वेदं प्रशंसति— "वेनर सत्यानृते उदिने हिरस्तः । य एवं वेद" (तैत्रा १.७.५) इति ॥
स्थिरास्त्वसु धर्मणादिकं विषयमेव कर्तुं शक्यत्वान् राष्ट्रगतद्राक्षतवर्गस्य प्रद्ववर्षसं दर्शयति— "मान्द्राः स्येत्याह । राष्ट्रमेव प्रद्ववर्षस्यवकः" (तैत्रा १.७.५) इति ॥ नीहारे वश्यत्वस्य दर्शितत्वाद्द्राक्षत्यापि २५

११. इ.उ.पा—स्वातन्त्र्यात् । १२. म४.म६—शुदीनम् । १३. म४.म६.मे३—पुंलिङ्गभिर्द्राक्षत्यापि ।

१४. आ.क—पद्वपति । १५—१५. म४—प्रमृतरवैश्वमादर्शयति । १६—१६ आ.क—फलपर्यवत्त्वात्स्थिरास्त्वसु ।

तं ५०

[अग्निपेक्षापर्यन्तविषया मन्त्राः

- वश्यत्वं दर्शयति—“वासाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः” (तैत्रा १.७.५) इति ॥ उख्यगतानामप्रां पशुप्राप्तिं दर्शयति—“शकरीः स्थेत्याह । पशवो वै शकरीः । पशुनेयावस्त्वै” (तैत्रा १.७.५) इति ॥ क्षीरस्यजलेन क्षीरसंपत्तिं दर्शयति—“विश्वभृतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पयस्यकः” (तैत्रा १.७.५) इति ॥ दध्न “इन्द्रियप्रदत्वात् तज्जलेनेन्द्रियसंपत्तिं” दर्शयति—“जनभृतः स्थेत्याह राष्ट्रमेवेन्द्रियान्पकः” (तैत्रा १.७.५) इति ॥ घृतस्य तेजोरूपत्वान् तेजःसमृद्धिं दर्शयति—“अग्नेस्तेजस्याः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव तेजस्यकः” (तैत्रा १.७.५) इति ॥ अबोधिरसस्य मधुत्वान् मधुसंपत्तिं दर्शयति—“अपामोषधीनां रसः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव मधस्यमकः” (तैत्रा १.७.५) इति । ‘वहन्तीनां गृह्णाति’ इति नदीमात्रप्रवाहे जलग्रहणे यदुच्यते तस्यानुकूलपत्वं द्योतयन् सुखकल्पं विधत्ते—“सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा वा अर्षां गृह्णम् । यत् सरस्वती । गृह्णमेवैनं समानानां करोति” (तैत्रा १.७.५) इति ॥ सरस्वत्याग्न्याद्विद्योपादानीयमानः सारस्वतः । अर्षां गृह्णं गृह्णवदुपरिवर्तिनी प्रशस्तेत्यर्थः । गृह्णमेव करोत्युक्तमेव करोतीत्यर्थः ॥ शाखान्तरगतैरेकेन मन्त्रेण सह षोडशसंख्यां विधत्ते—“षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकरो वै पुरुषः । यावानेव पुरुषः । तस्मिन् वीर्यं दधाति” (तैत्रा १.७.५) इति । षोडशसंख्याकाः कला अवयवा यस्तेति षोडशकलः । एकादशेन्द्रियैः पञ्चभूतैश्चोत्पादितत्वाच्छरीरस्य षोडशकल्दवम्” ॥ ‘अर्थतः’ इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशोपत्वं ग्रहणशोपत्वं च पूर्वं विहितम् ॥ ‘अर्थतः स्थिति जुहोति” (तैत्रा १.७.५), “वहन्तीनां गृह्णाति” (तैत्रा १.७.५) इत्यभिधानात्तत्रोभयत्रावस्थितां षोडशसंख्यां समस्य प्रशंसति—“षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वात्रिंशत् संपद्यते । द्वात्रिंशदशुःशुः । वागनुष्टुप् संपाप्तिं छन्दोऽस्ति । वाचैवेन सर्वेभिरुद्गन्दोभिरभिविद्यति” (तैत्रा १.७.५) इति । अनुष्टुप्छन्दसोः शरसंघातगोमित्वाद्गमूत्त्वम् । “अनुष्टुभो वा इमानि जायन्ते” (नुसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत् १-१) इति तापनीये सर्वत्रगद्देतुत्वाभिधानान्
- २० सर्वेच्छन्दोरूपत्वम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- “सारस्वतीजलेऽर्थेति होमः सामुद्रिके त्वपाम् ।
 वृषाऽसीति प्रतीपोर्मावन्धीपोर्मां पुनर्वृष ॥ १ ॥
 इव कृष्णामु सरतां वासुप्रतिहतास्वथ ।
 २५ “सूर्यस्यात्पशुष्टासु सूर्यविम्बपुलासु च ॥ २ ॥
 भान्वाः स्थिरासु वासाः स्व नदीहास्यासु शकरीः ।
 गयोल्बस्यासु विश्वेति क्षीरगासु जनेति तु ॥ ३ ॥
 दधिगासु घृतस्यासु त्वेभर्मपुगासु च ।
 अपामपः सर्वशोप ऋगेषा राप्त्दा इति ॥
 ३० स्वाहान्तो होमगोऽग्न्यस्तु ग्रहणे दश पञ्च च” ॥ ४ ॥ इति ॥
 इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१७. म.४.म.६.मै३-इन्द्रप्रियत्वात् । १८. म.४.म.६.मै३-द्वियप्रियत्वम् । १९. म.४.म.६.मै३-तेजःसंपातम् । २०. म.४.म.६.मै३-षोडशावयवत्वम् । २१. आ.क.म.६.मै३-सूर्यश्चात्पम् ।

अभिपेकजलसंस्कारमन्त्राः]

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं महि वचैः क्षत्रियाय वन्वाना
अनाष्टृष्टाः सीदतोर्जस्वतीर्महि वचैः क्षत्रियाय दधतीरनिभृष्टमसि वाचो वन्धुसु
देवीः । आपः । समिति । मधुमतीरिति मधु-मतीः । मधुमतीभिरिति मधु-मतीभिः । सृज्यध्वम् ।
महि । वचैः । क्षत्रियाय । वन्वानाः । अनाष्टृष्टा इत्यना-ष्टृष्टाः । सीदत ऊर्जस्वतीः ।
महि । वचैः । क्षत्रियाय । दधतीः । अनिभृष्टमित्यनि-भृष्टम् । असि । वाचः । वन्धुः ।

एवं गृहीत्वाऽप्य वैतसे द्रोणकलशे ब्रह्मन् समवनयति—‘देवीरापः’ इति ॥ हे ‘देवीः
‘आपः, मधुमतीः मधुमलः मधुरसवलयः ‘मधुमतीभिः’ सं ‘सृज्यध्वं परस्परमेकीभवत । ‘महि महत्
‘वचैः ‘क्षत्रियाय अस्मै ‘वन्वानाः याचमानाः । वनु याचने । शानच् (पा ३-२-१२४) ॥

*-अन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयति—‘अनाष्टृष्टाः’ इति ॥ हे आपः
‘अनाष्टृष्टाः केनाप्यतिरस्कृताः ‘ऊर्जस्वतीः बलवलयः ‘महि महत् ‘वचैः ‘क्षत्रियाय अस्मै* १०
‘दधतीः दधत्यः धारयन्त्यः ददत्यो वा । एवंभूताः सत्यः अत्र ‘सीदत इति ॥

एकादशोऽभिपेकजलमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे तज्जलसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ।

देवीरिति ॥ कल्पः—“ देवीराप इति वैतसे सते ब्रह्मन् समवनीय ” (आपधौ १८-१३-२१)
इति । अप्सु जातो वृक्षविद्येयो वैतसस्तेन निर्मितं द्रोणकलशसदृशं पात्रं सतम् । तस्मिन् सते घाययै-
गृहीत्वास्ता अपोऽवनयेत् । पाठस्तु—‘ देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं महि वचैः क्षत्रियाय
वन्वानाः ’ इति ॥ हे ‘आपः देव्यः, नानाप्राप्रेषु गृहीता यूयं ‘क्षत्रियाय राशे ‘महि ‘वचैः ‘वन्वानाः
महत्तेजः संपाद्यन्त्यः परस्परं ‘सं ‘सृज्यध्वम् । कीदृश्यः ? कीदृशीभिः सह ? ‘मधुमतीः मधुराः
‘मधुमतीभिः मधुराभिः सह ॥ मन्त्रसामर्थ्येन परस्परसंसर्गः संपद्यत इति दर्शयति—“ देवीरापः सं
मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह । ब्रह्मणैर्वैनाः सःसृजति ” (तैत्रा १-७-६) इति ॥

अनाष्टृष्टा इति ॥ कल्पः—“ अनाष्टृष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च
सादयित्वा ” (आपधौ १८-१३-२१) इति । “ पाठस्तु—‘ अनाष्टृष्टाः सीदतोर्जस्वतीर्महि वचैः क्षत्रियाय
दधतीः ” इति ॥ हे आपः, ‘अनाष्टृष्टाः केनाप्यतिरस्कृताः ‘ऊर्जस्वतीः सारवलयः ‘सीदत तिष्ठत । किं
कुर्यत्यः ? राशे महत् ‘वचैः दधत्यः ॥ मन्त्रसामर्थ्येनैवाऽऽसामुपवेगानमपि संपद्यत इत्याह—“ अनाष्टृष्टाः
सीदतेत्याह । ब्रह्मणैर्वैनाः सादयति ” (तैत्रा १-७-६) इति ॥ विषयते—“ अन्तरा होतुश्च धिष्ण्यं
ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयति । आग्नेयो वै होता । ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छंसि । तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो
राष्ट्रं परिगृह्णाति ” (तैत्रा १-७-६) इति । ‘ प्र चो देवायाभ्ये ’ इत्याप्राप्रेष्यसन्नपात्राद्दोताऽऽप्रेयः ।
‘ इन्द्र त्वा वृषभं वयम् ’ इत्याप्यैन्द्रशस्त्रपादान् ब्राह्मणाच्छंसिन ऐन्द्रत्वम् ॥

अनिभृष्टमिति ॥ कल्पः—“ अनिभृष्टमसीति तस्मिन्शश्वत्मानं हिरण्यमवधाय ” (आपधौ
१८-१३-२१) इति । “ पाठस्तु—‘ अनिभृष्टमसि वाचो वन्धुस्तयोत्राः शीमस्य दात्रमसि ’ इति ॥ हे हिरण्यं,

*** अत्रत्यो ग्रन्थःश्रुति इति लिखितपुस्तकेषु अत्र अवशेषितेन कतिपयपद्धितपर्याप्तिन एवमेव ३०
ज्ञायते । अतः मैत्रमुदितपुस्तकानुसारं सायणायमनुसृत्य अत्रत्यो ग्रन्थो योजितः ।

१. पा-पारपरं संसर्गः ; इ.उ.क.म.म.६.मै३-परस्परसंसर्गः । २-२. म.म.६.मै३-‘ पाठस्तु
ति ’ नास्ति । ३. आ-चारवलयः । ४-४. म.म.६.मै३-‘ पाठस्तु...रिति ’ नास्ति ।

[अग्निदेकजलसंस्कारमन्त्राः]

तपोजाः सोमस्य दात्रमसि शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्वन्द्रेणामृता
अमृतैर्न स्वाहा राजसूयाय चितानाः ।

तपोजा इति तपः-जाः । सोमस्य । दात्रम् । असि । शुक्राः । वः । शुक्रेण । उदिति । पुनामि ।
चन्द्राः । चन्द्रेण । अमृताः । अमृतैर्न । स्वाहा । राजसूयायेति राज-सूयाय । चितानाः ॥

शतमानं हिरण्यं प्रप्रथ्नाति—‘अनिमृष्टम्’ इति ॥ ‘अनिमृष्टम् असंततम्’ असि रक्षोभिः ।
‘वाचः’ वन्धुः हिरण्यवतां हि वाक् सर्वानभिभवति, वाच उत्कर्षहेतुश्च । ‘तपोजाः अग्नेर्जात-
त्वात् । “जनसनखनक्रमगमो विद्” (पा ३.२.६७) । “विड्वनोरनुनासिकत्वात्”
(पा ६.४.४१) इत्यात्वम् । छिड्गव्यत्ययः ॥

तद्वैतस भवदधाति—‘सोमस्य’ इति ॥ ‘सोमस्य’ दात्रं देयं त्वम् ‘असि दक्षिणा-

१० रूपत्वात् ॥

हिरण्येनोरपुनाति—‘शुक्रा वः’ इति । ‘शुक्राः निर्मलः’ वः युष्मान् ‘शुक्रेण (‘उत्’) ‘पुनामि ।
‘चन्द्राः कान्ताः आहादनीर्वा’ चन्द्रेण तादृशेन हिरण्येन । ‘अमृता अमरणाः अमरणहेतुभूताः
तादृशेनानेन जीवनेहेतुना’ वः उपुनामि । ‘स्वाहा एवं कर्तव्यमिति सैत्र वागाह । “राजसूयाय
चितानाः” इति व्याख्यातम् (तैसं १.०८.११) । केचित्तु त्रिभिरुपवनमाहुः । तदा ‘शुक्रा

१५ वः शुक्रेणोत्पुनामि स्वाहा राजसूयाय चितानाः’ इति, ‘चन्द्राश्वन्द्रेणोत्पुनामि स्वाहा राज-
सूयाय चितानाः’ इति, ‘अमृता अमृतैर्नोत्पुनामि स्वाहा राजसूयाय चितानाः’ इति प्रयोगाः ॥

२० रवम् ‘अनिमृष्टम्’ असि यवादिवत् वद्विसंयोगेऽपि नितरां मृष्टं नासि न भवसि । किं च, ‘वाचः’ वन्धुः
असि । हिरण्यवतां हि राजामात्यादीनां वाक् सर्वैराद्रियते । ‘तपोजाः असि संतापवतोऽभ्रजातोऽसि हिरण्य-
स्याभ्रितस्त्वात् । तथा चाऽऽधानप्रकरणेऽग्निं प्रकृत्य भूयते—“तस्य रेतः परापतत् । तद्विरण्यमभवत्”
(तैत्रा १.१.३) इति । ‘सोमस्य’ दात्रम् ‘असि सोमस्य क्रयार्थं त्वं दत्तमसि । “हिरण्येन क्रीणाति”
(तैसं ६.१.१०) इति श्रुतेः ॥

शुक्रा इति ॥ कल्पः—“शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीति तेनोत्पृथ्व” इति । पाठस्तु—“शुक्रा
वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्वन्द्रेणामृता अमृतैर्न स्वाहा राजसूयाय चितानाः’ इति । हे ‘आपः’, ‘शुक्रः’ वः
= दीर्घसमतीर्थुष्मान् । ‘शुक्रेण दीर्घसमता हिरण्येन’ उपुनामि ॥ कीदृशीः कीदृशेन ? ‘चन्द्राः’ चन्द्रेण ।
२५ उभयोराहादकृत्वं प्रसिद्धम् । ‘अमृताः’ अमृतैर्न । स्वादुत्वादापोऽमृताः । प्रियः वाद्विरण्यममृत्म् ।
पुनरपि कीदृशी ? स्वाहाकारसंपादितहोमयुक्तताय ‘राजसूयाय’ चितानाः संपादिताः ॥ विधत्ते—
“हिरण्येनोत्पुनाति । आहुत्ये हि पवित्राभ्यामुत्पुनन्ति व्याहृत्ये” (तैत्रा १.७.६) इति । पात्रे स्थापितं
हिरण्यं दूर्भेण दीर्घसूत्रेण वा ‘प्रमथ्य तत्सूत्रं हस्ताभ्यां’ धृतवोत्पुनीयात् । आज्यं स्वाहुत्वर्थं पवित्राभ्या-
मेवोत्पृथते । आपस्त्वभिषेकार्थं इत्याज्याद्ब्याहृत्यर्थं हिरण्येनोत्पवन्म् ॥ हिरण्यपरिमाणं विधत्ते—“शत-

३० ५-५. मै३-न भवसि न विनश्यमीति यावत् । ६. आ.क-हिरण्यवत्तया । ७. मै३-प्रमथ्य ।
८. म४-यद्दीत्वोत्पृत् ।

अभिषेकजलसंस्कारमन्त्राः]

सधमादौ धुम्निनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अपस्युवो वसानः ।

पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाः शिशुर् (१) मातृत्मास्वन्तः ॥

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनि-

सधमाद् इति सध-मादः । धुम्निनीः । ऊर्जः । एताः । अनिभृष्टा इत्यनि-भृष्टाः ।

अपस्युवः । वसानः ॥ पस्त्यासु । चक्रे । वरुणः । सधस्थमिति सध-स्थम् । अपाम् । शिशुः । ५

(१) मातृत्मास्विति मातृ-त्मासु । अन्तः ॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि ।

अथ पाळाशादिषु पात्रेषु गृह्णाति—'सधमादः' इति त्रिष्टुभा ॥ सहैकस्मिन् पात्रे माद-
यन्त इति 'सधमादः । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः । विप्रि णिडोपः । "सध मादस्ययोश्छन्दसि"
(पा ६.३.९६) इति सधादेशः । 'धुम्निनीः धनवतीः दीप्तिमतीर्वा । 'ऊर्जः ऊर्ज- १०
पित्रीः । ऊर्जयतेः कर्तरि निवप् (पा ३.२.७६) । बलहेतुभूताः । 'अनिभृष्टाः अविच्छिन्नाः
'अपस्युवः अपांसि कर्माणीच्छन्तीः । छान्दस उक्त्वा । एवंभूता एता अपः 'वसानः आच्छादयन्
एताभिरामानं छादयित्वा 'पस्त्यासु गृहभूतास्वेतासु 'सधस्थम् एताभिः सहस्थानं 'वरुणः
'चक्रे करोति । 'अपाम् आसां 'शिशुः शिशुरिव 'मातृत्मासु अतिशयेन जगतो निर्मात्रीषु
पस्त्यासु भूतासु 'अन्तः मध्ये वरुणः सधस्थं करोति यथा मातृणामुदरे शिशुः सहवासं करोति । १५
ता एवं महानुभावः अस्याभिषेकाय गृह्णामि इति ॥

मानं भवति । शतायुः पुरयः शतेन्द्रियः । आद्युष्येयेन्द्रिये प्रतिष्ठति " (तैसा १.७.६) इति ।
वाजपेये (तैसा १.३.७) यूपारोहणप्रसङ्गे वाचयमेतद्व्याख्यातम् ॥ मन्त्रद्वयभागानामर्थो लोकसिद्ध इति
द्वयंयति—'अनिभृष्टमसीत्याह । अनिभृष्ट इत्येतत् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो ह्येव बन्धुः । तपोना
इत्याह । तपोजा इत्येतत् । सोमस्य दात्रमसीत्याह । सोमस्य इत्येतादत्रम् । शुक्रा यः शुक्रेणोत्पुनामीत्याह । २०
शुक्रो ह्यपः । शुक्रं हिरण्यम् । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रा ह्यपः । चन्द्रं हिरण्यम् । अमृता अमृतेनेत्याह ।
अमृता ह्यपः । अमृतं हिरण्यम् । स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय ह्येना उपनुनाति " (तैसा
१.७.६) इति । राजसूयाय 'राजसूयान्तर्गतसजाभिषेकाय ॥

सधमाद् इति ॥ कल्पः—'सधमादो धुम्निनीरिति चतुर्दशपात्रेषु ध्यानयति । पाळादा औदुम्बर
आश्रये नैवमोषे च " (आपश्री १८.१३.२१) इति । पाठस्तु—'सधमादो धुम्निनीरूर्ज एता अनिभृष्टा २५
अपस्युवो वसानः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाः शिशुर्मातृत्मास्वन्तः ' इति ॥ 'वरुणः' पस्त्यासु
गृहस्थानीयास्वप्सु 'अन्तः मध्ये 'सधस्थं' चक्रे साभिरग्निः सह स्थितिं कृतवान् । कीदृशीषु पस्त्यासु ?
'मातृत्मासु । अतिशयेन मानरो मातृत्माः । अतिस्नेहयुक्ता मातरो " यथा प्रियं पुत्रं पालयन्ति " ॥

९. मे३-लोके प्रतिष्ठः ; म४-लोकप्रतिष्ठः १०. म४.म६.मे३-राजसूयगत* । ११-११. आ.
क-हि पुत्रं पालयन्ति प्रियम् ।

[अग्निपेकालसंस्कारमन्त्राः

स्याविन्नो अग्निर्गृहपतिराविन्न इन्द्रो बृद्धश्रवा आविन्नः पूषा विश्ववेदा आविन्नौ

मित्रावरुणाश्रुताश्रुधावाविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते

आविन्नः । अग्निः । गृहपतिरिति गृह-पतिः । आविन्नः । इन्द्रः । बृद्धश्रवा इति बृद्ध-श्रवाः ।

आविन्नः । पूषा । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । आविन्नौ । मित्रावरुणाश्रुति मित्रा-वरुणौ ।

५ ऋताश्रुधावित्यृत-श्रुधौ । आविन्ने इति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । धृतव्रते इति धृत-व्रते ।

तार्थं परिधापयति—'क्षत्रस्योत्वम्' इति । व्याख्यातं वाजपेये (तैसं.१.७.९) ।

श्रुताक्तं तार्थम् ॥

पाण्डुरं वासः परिधत्ते—'क्षत्रस्य योनिरसि' इति ॥ 'क्षत्रस्य बलस्य राजन्यस्य वा योनिः कारणम्' असि इति । अस्मिन् कर्मणि स जातो भवतीति हि स्तुतिः ॥

१० आविदो यजमानं वाचयन् बर्हिर्ददानयति—'आविन्नो अग्निः' इत्यादि ॥ 'अग्निः इदानीमनेन मुखेन कर्मणा गृहपतिः' आविन्नः लब्धात्मा, परिनिष्पन्नात्मा वा । विदन्तेर्विद्यतेर्वा निष्ठा । अग्नेर्गृहपतित्वमिदानीं परिनिष्पन्नमिति । "गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कर्तारि निष्ठायां तु व्यत्ययेन । 'इन्द्रः च इदानीं बृद्धश्रवाः प्रबृद्धकीर्तिः' आविन्नः ।

१५ 'पूषा चेदानीं विश्ववेदाः विश्वस्य वेदिता' आविन्नः । "गतिकारकयोरपि" (उ ६.७.६) इत्यसुन् । विश्वघनो वा । 'मित्रावरुणौ चेदानीम्' ऋताश्रुधौ ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारौ 'आविन्नौ । "अन्येषामपि दृश्यते" (पा ६.३.१३७) इति दीर्घत्वम् । "देवता-द्वन्द्वे च" (पा ६.२.१४१) इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोरुगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।

तद्वत् पालयिष्य इत्यर्थः । कीदृशो वरुणः ? 'अपां विशुः, मातृस्थानीयानामापो पुत्रस्थानीयः । किं कुर्वन् ?' चसानः एता अपो वरुणदाच्छादयन् । कीदृशीतपः ? 'सधमादः स्वान्तस्थितेन वरुणेन सदैकस्मिन् देशे स्थित्वा तं वरुणं मादयिषीर्षयित्रीः, 'सुम्निनीर्दोस्मितीर्षयित्री' । 'उजः बलहेतुभूताः, 'अग्निभूताः यवादिब्रह्मज्ञानयोग्याः' 'अपस्युवः कर्माणीच्छन्तीः । विधत्ते—'सधमादो सुम्निनीर्षं एता इति वारुण्यर्चा गृह्णाति । वरुणसवमेवावरुणन्दे " (तैत्रा १.७.६) इति । वरुणसवं वरुणानुज्ञानम् ॥ अथ एकत्वं प्रशंसति—'एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति" (तैत्रा १.७.६) इति ॥

२५ 'पाण्डरमुष्णीं द्वितीयं श्वेतं' 'पाण्डरमित्याचक्षते" (आपश्रौ १८.१४.१) इति ॥ तार्थं श्रुताक्तं वक्ष्यम् । 'वाजपेये व्याख्यातौ मन्त्रौ ॥ विधत्ते—'क्षत्रस्योत्वमसि क्षत्रस्य योनिरसीति तार्थं चोष्णीवं च प्रयच्छति सयोनिन्वाय" (तैत्रा १.७.६) इति । यजमानो राजत्वात् क्षत्रियः । तार्थोष्णीवयोरपि क्षत्रवं बन्धित्वे स योनित्वं समानजातिवं भवति ॥ विधत्ते—'एकशतेन दर्भैः पुञ्जैः पवयति । शतायुर्वं पुरयः शतवीर्यः । आरमैकशतः । यावानेव पुरयः । तस्मिन् वीर्यं दधाति" (तैत्रा १.७.६) इति ।

अभिषेकजलसंस्कारमन्त्राः]

आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूप्याविन्नोऽयमसावामुप्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन् राष्ट्रे महते

क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं

आविन्ना । देवी । अदितिः । विश्वरूपीति विश्व-रूपी । आविन्नः । अयम् । असौ । आमुप्यायणः ।
अस्याम् । विशि । अस्मिन् । राष्ट्रे । महते । क्षत्राय । महते । आधिपत्यायेत्याधि-पत्याय । महते ।

जानराज्यायेति जान-राज्याय । एषः । वः । भरताः । राजा । सोमः । अस्माकम् ।

धात्रापृथिवी धात्रापृथिव्यौ च धृतत्रते धृतकर्माणौ आविन्ने । “दिवो धात्रा” (पा ६.३.२९)
इति धात्रादेशः, पूर्ववकृतिस्वरत्वम् । अदितिः देवमाता पृथिवी वा । देवी दीप्तिमती ।
इदानीं विश्वरूपैः सर्वैर्विकाररूपैस्तद्वती आविन्ना । गौरादिखात् ङीप् (पा ४.१.४१) ।
तथा अयं च यजमानः असौ नरसिंहवर्मा आमुप्यायणः राजेन्द्रवर्मणोऽपत्यमिति युवप्रत्य-
यान्तं पितुर्नाम गृह्यते, राजेन्द्रायण इति यथा । अमुष्यशब्दान्नाडादिखात् फक् (पा ४.१.९९) ।
अस्यां विशि । जातावेकवचनम् । कुटुम्बभूतासु प्रजासु अस्मिन् राष्ट्रे सर्वजनपदे
आविन्नः । ‘महते क्षत्राय’ इति व्याख्यातम् (तैसं १.८.१०) ॥

यजमानापतने तिष्ठन्तं प्राह—‘ एष वः ’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.८.१०) ॥

‘सोमोऽस्माकम्’ इति ब्रह्मणश्च जपो व्याख्यातः (तैसं १.८.१०) ॥

बहुभिर्दर्भनाडीभिर्युक्तमेकं काण्डं दर्भपुष्पीलम् । तादृशैरेकाधिकशतसंख्याकैर्यजमानं शोधयेत् । शतवीर्यैः १५
शतेन्द्रिय आत्मा यजमानजीवः शताधिकामेकत्वसंरुषां पूरयति ॥ इन्द्रयत्रयभक्षणं क्रमेण विधत्ते—
“ दूष्याशयति । इन्द्रियमेवावस्त्रहे । उदुम्बरमाशयति । अन्नाद्यस्यावस्त्रहे । शष्पाण्वाशयति । सुरावलि-
मेवैनं करोति ” (तैसा १.७.६) इति । दम्भ इन्द्रियप्रियत्वात्तेनेन्द्रियावरोधः । उदुम्बरफलस्य सधुत्त्वान्
भृदुत्वाच्चातुं योग्यत्वम् । शष्पाणि बालवृणानि वीहियवाङ्कुराणोत्पथैः । तेषां सुराजनकरत्वात् सुरात्वम् ।
सा च सुरा बलिः पूजा यस्य सोऽयं यजमानः सुराबलिः ॥ २०

आविन्न इति ॥ कल्पः—“ आविन्नो अग्निरित्याविदो यजमानं वाचयन् बहिरुदानीय ”

(भाष्यो १८-१४-९) इति ॥ व्याविद् आवित्संज्ञका मन्त्राः सप्त । उदानीयाऽऽग्नीध्रीवाद्बहिर्निःसार्यं ।
पाठस्तु—‘ आविन्नो अग्निर्गुदपतिराविन्न इन्द्रो वृद्धश्वा आविन्नः पूषा विश्वेदेवा आविन्नो मित्रावरुणावृता-
वृधावाविन्ने धात्रापृथिवी धृतत्रते आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूप्याविन्नोऽयमसावामुप्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन्
राष्ट्रे महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्याय ’ इति । अग्निः इदानीं गृह्यपतिः आविन्नः २५
अनेन कर्मण्य गृह्यपतित्वं लब्धवान् । इन्द्रः प्रवृद्धकीर्तिं लब्धवान् । पूषा विज्ञानं लब्धवान् । मित्रा-
वरुणौ सत्यवचनवृद्धिं लब्धवन्तौ । धात्रापृथिव्यौ नियमेन सर्वस्वव्यापाररूपं व्रतधारणं लब्धवन्तौ ।
अदितिः देवमाता च सर्वदेवशरीरयुक्तत्वं लब्धवती । देवतारूपान् बहुपुत्रानुत्पादयतीत्यर्थः । अयं
पुरतो वर्तमानोऽसौ नरसिंहवर्मा आमुप्यायणः अमुष्य राजेन्द्रवर्मणः पुत्रः पौत्रो वा तादृशो यजमानः
अस्यां प्रजायाम् अस्मिन् राष्ट्रे महद्गम्यः क्षरत्वादिष्वप्यव्याख्यातगुणेभ्यः पर्याप्तः सत्त्वाविन्नत्वात् ३०
गुणान् लब्धवानित्यर्थः ॥

१३. इ.उ-अग्निर्युदपतिरिला । १४. म४-उचीय । १५. म४.म६-विश्वज्ञानम् । १६.म६-

स्वर्गव्यापारकरणरूपम् ; म४.मै३ स्वत्वव्याम् ।

[अग्निपेकजलसंस्कारमन्त्राः

ब्राह्मणानां राजेन्द्रस्य (२) वज्रोऽसि वार्त्रेघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्याच्छत्रुनाधनाः
स्थ पात मा प्रत्यश्च पात मा तिर्यश्चमन्वश्च मा पात

ब्राह्मणानाम् । राजा । इन्द्रस्य (२) । वज्रः । असि । वार्त्रेघ्न इति वार्त्रे-घ्नः । त्वया । अयम् ।
वृत्रम् । वध्यात् । शत्रुनाधना इति शत्रु-नाधनाः । स्य । पात । मा । प्रत्यश्चम् । पात । मा ।
तिर्यश्चम् । अन्वश्चम् । मा । पात ।

५

यजमानाय धनुः प्रयच्छति—' इन्द्रस्य ' इति ॥ व्याख्यातं वाजपेये (तैसं १.७.७) ॥

इप्त् प्रयच्छति—' शत्रुनाधनाः स्य ' इति ॥ शत्रवो वायन्ते यैस्तादृशाः 'स्य इति ॥

प्रतिगृह्णाति—' पात मा ' इति ॥ हे इयवः, 'मा 'पात रक्षत 'प्रत्यश्चं प्रत्यगमनं

युष्माकमभिमुखम् आगच्छन्तं शत्रोर्या । तथा 'पात 'मा 'तिर्यश्चं तिरश्चीनगमनं पार्श्वबोधरन्तम् ।

१० तथा 'पात 'मा अन्वश्चम् अन्वगमनं पृष्ठतो गच्छन्तम् । ऋत्विगादिना किन् (पा ३.२.५९)

एष इति ॥ कल्पः—' एष वो भरता राजेत्युक्त्वा ' (आपधौ १८.१४.१०) इति ॥

पूर्ववदनेन मन्त्रेण यजमानं रत्निभ्यः प्रदाय 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ' इति मूढा

जपतीत्यर्थः ॥ विधत्ते—' आविद पता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति ' (तैत्रा १.७.६) इति ।

पता ' आविदः ' इत्याद्या आविदसंज्ञका मन्त्रवाचो वाचनीया भवन्तीत्यर्थः १० । तेनैव यजमानमाविदं गृहपति-

१५ त्वादिल्लभं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ आद्यमन्त्रचतुष्टयपाठं प्रशंसति—' अग्निरेवैनं गार्हपत्येनाविति । इन्द्र

इन्द्रियेण । पूषा पशुभिः । मित्रावरुणौ प्राणापानाभ्याम् ' (तैत्रा १.७.६) इति । गार्हपत्यं गृहपति-

त्वम् । इन्द्रियेणावनीत्यनुवर्तते ॥

पञ्चममन्त्रं प्रशंसति—' इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स दिवमकिलत् । सोऽयं गणः पन्था

अभवत् । स आविद्रे द्यावापृथिवी धृतव्रते इति द्यावापृथिवी उपाधावत् । स आग्न्यामेव प्रसूत इन्द्रो

२० वृत्राय वज्रं प्राहरत् । आविद्रे द्यावापृथिवी धृतव्रते इति यदाह । आग्न्यामेव प्रसूतो यजमानो वज्रं मातृव्याय

प्रहरति ' (तैत्रा १.७.६) इति । इन्द्रेणोद्यतस्य वज्रस्य तीक्ष्णतया शुल्लोके रेखा संपन्ना । सा च

सूर्यस्य मार्गोऽभवत् । वदानो यौरूपपाटनेन धुन्धा यदा वज्रप्रहारतथानुज्ञां दत्तवती तदा स इन्द्रोऽनेन

मन्त्रेण द्यावापृथिव्यौ सेवित्वा ताभ्यामनुज्ञातो वृत्राय वज्रं प्राहरत् । एवं यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेण वैरिणे

वज्रं प्रहरति ॥

२५ षष्ठमन्त्रं प्रशंसति—' आविद्विा देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै देव्यदितिर्विश्वरूपी । अस्या-

मेव प्रतितिष्ठति ' (तैत्रा १.७.६) इति । भूमिरेव कांचित् मूर्तिं धत्वा देवमाताऽदितिर्दिव्युच्यते ॥

सप्तममन्त्रस्य पूर्वभागं प्रशंसति—' आविद्विोऽयमसावानुध्यायणोऽस्यां विद्ययस्मिन् राष्ट्रं इत्याह ।

विश्वेवैनं राष्ट्रेण समर्धयति ' (तैत्रा १.७.६) इति । विश्वा ऋप्रदायिन्वा प्रजया राष्ट्रेण सर्वसत्य-

युक्तेन भूमिविशेषेण च यजमानं समर्धयत्येव ॥ तस्य मन्त्रस्योत्तरभागमुत्तरौ च मन्त्रौ पूर्ववद्ब्रूयाच्छे—

३० " महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आधिपत्येवैतामाशास्ते । एष वो भरता

राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मान् सोमराजानो ब्राह्मणाः " (तैत्रा १.७.६) इति ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—' इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेघ्न इति धनुर्द्यतमानाय प्रयच्छति ' (आपधौ

१८.१४.१०) इति । पाठस्तु—' इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात् ' इति ॥ हे धनुः, त्वम्

अभिपेक्षजलसंस्कारमन्त्राः]

दिग्म्यो मा पात विश्वाम्यो मा नाष्टाम्यः पात हिरण्यवर्णावुपसां विरोके-
ज्यःस्थूणावुदितौ सूर्यस्याऽऽ रोहतं वरुण मित्र गते ततश्चक्षायामदितिं दितिं च ॥१२॥

[शिशुरिन्द्रस्यैकचत्वारिंशश्च]

दिग्म्य इति दिक्-म्यः । मा । पात । विश्वाम्यः । मा । नाष्टाम्यः । पात ।

हिरण्यवर्णाविति हिरण्य-वर्णां । उपसाम् । विरोक इति वि-रोके ।

अयःस्थूणावित्ययः-स्थूणौ । उदितौवित्युत्-इतौ । सूर्यस्य । पति । रोहतम् । वरुण । मित्र ।

गतेम् । ततः । चक्षायाम् । अदितिम् । दितिम् । च ॥ १२ ॥

[मैत्रं २०६०८, ९; कासे १५६, ७; बाधे १०१, ७-९]

किं बहुना, दिग्म्यः सर्वाभ्यः 'मा पात सर्वासु दिक्षु स्थितं, सर्वदिगवस्थितशत्रुपीडाम्यो वा ।
अपि च—'विश्वाम्यः अपि भौमान्तरिक्षद्युप्रभवाम्योऽपि नाष्टाम्यः नाशहेतुभ्यः 'पात माम् । १०
नशोरोणादिकत्रप्रलयः वृद्धिश्च (द्र.उ ६०८; ६०९) ॥

बाहू उद्गृह्णाति—'हिरण्यवर्णा' इति त्रिष्टुभां ॥ हे 'हिरण्यवर्णां, हिरण्यमयाभरण-
सन्नद्धौ हिरण्यवदुज्ज्वलवर्णां वा । हे ईदृशौ बाहू । 'अयःस्थूणौ-वा । अयःस्थूणसदृशौ
अप्रधृत्यौ । "इवे प्रतिहृतौ" (पा ५-३-९६) इति कनः "देवपथादिभ्यश्च" (५-३-१००)
इति लुप् । "स्किमान्तस्योपमेयनामधेयस्य" (फि ३९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अतश्च बाहू १५
एकैकेनामन्त्रेते—हे 'वरुण शत्रूणां वारक, हे 'मित्र तेषां प्रमापक, अस्माकं वा हिंसायाः
त्रायक, ईदृशौ युवां 'गतेम् एतं रथपृष्ठम् आकाशोदरं वा 'आ 'रोहतम् 'उपसां 'विरोके व्युष्टौ ।
पूजनार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् । उपसो व्युष्टिकाले । एतस्या लक्षणमाह—'सूर्यस्य' इति ।
'उदितौ उदये । "तादौ च" (पा ६-२-५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तत आरो-
हणानन्तरं 'चक्षायाम् पश्यतम् 'अदितिम् अलण्डित स्वजनं 'दितिं च खण्डितं शत्रुजनं च २०
तदुचितेन चक्षुषा सागुमहेण सनिप्रहेण च स्वीकुरुतमित्यर्थः । यद्वा—अखण्डनं खण्डनं च
स्वेषां परेषां च पश्यतमुत्पादयतम् ॥

इत्यष्टमे द्वादशोऽनुवाकः ॥

'इन्द्रस्य वज्रवत् प्रहारासाधनम् 'असि । अतः 'स्वया 'अयं यजमानो वैरिणं 'वधयात् ॥ विधत्ते—
'इन्द्रस्य वज्रोऽसि वात्रेचन इति धनुः प्रयच्छति विजितये" (तैत्रा १.७.६) इति ॥ २५

शत्रुबाधना इति ॥ कल्पः—"शत्रुबाधना स्थेति श्रीः बाणावतः" (बापधौ
१८-१४-११) इति ॥ बाणा शब्दे "तनुवतान् लक्षणाप्रानित्यर्थः" । श्रीनिपून् प्रयच्छतीति शेषः । हे
इपवो यूयं शत्रूणां बाधका भवथ ॥ विधत्ते—'शत्रुबाधनाः स्थेतीपून् । शत्रून्नेवास्य बाधन्ते" (तैत्रा
१.७.६) इति । प्रयच्छतीत्यनुवर्तते ॥

पातेति ॥ कल्पः—'पात मा प्रत्यक्षमिति प्रदीयमानाननुमन्त्रयेते" इति । पाठस्तु— ३०
'पात मा प्रत्यक्षं पात मा विधेऽमन्त्रवज्रो मा पात दिग्म्यो मा पात विश्वाम्यो मा नाष्टाम्यः
पात' इति ॥ यद्वा वैरी पुरतः स्थित्वा बाणं मुञ्चति तदानीमयं विष्यमानो बाणस्य प्रत्यक्षमुखो

१८-१८. मैत्रं-शत्रुबाधना इति श्रीः बाणावतः; ६-उ-शत्रुबाधना इति श्रीनिपून्-बाणावतः;
पा.म.५.म६-शत्रुबाधना इति श्रीः बाणावतः; १९-१९. आ.क-तनुवताप्रानित्यर्थः;

[अभियेकजलसंस्कारमन्त्राः

- भवति । पार्श्वयोः स्थित्वा बाणमोक्षेण^{१०} अर्थं तिर्यक् भवति । पृष्ठतः स्थित्वा बाणमोक्षेण^{११} पलायमानो-
ऽयमन्त्रभवति । हे मदीया बाणाः, प्रत्येगादिरूपं मां पात परकीयेभ्यो ययोस्तप्रकारेण मां प्रत्यागच्छ-
द्भ्यो बाणेभ्यो रक्षत । युद्धकुशल इव स्वकीयेषांणः परकीयानपसारयन्ति खण्डयन्ति वा । अतो मद्भस्ते-
ऽवस्थिता हे बाणाः, सर्वाभ्यः^{१२} दिग्भ्यः मां पात । न केवलं परकीयान्नेभ्य एव रक्षणं किं तु
५ विधान्यः सर्वाभ्यः^{१३} नाष्टाभ्यः नास्तहेतुभ्यः शरकृतपीडाम्भ्यो मां पात ॥ मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—
“ पात मा प्रत्यञ्च पात मा तिर्यञ्चमन्वद्वं मा पातेत्याह । तिस्रो वै शरण्याः । प्रतीची तिरण्यन्ची । ताम्य
एवैनं पान्ति ” (तैत्रा १.७.६) इति । शरण्या हिंसिकाः परकीयहेतयस्ताश्च पूर्वोत्तरीया प्रसगादिरूपाः ॥
मध्यमभागं व्याचष्टे— “ दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति ” (तैत्रा १.७.६) इति ।
दूरदेशवर्तितेषु दिक्षु स्थिताः^{१४} संविधिप्रदकारिमनुष्यमुखेन वैरिणो भोपयन्ति । ताम्यो दूरदेशवर्तितनीम्भ्यो
१० दिग्भ्य एनं यजमानं हस्तस्थाः बाणाः पान्त्येव ॥ तृतीयभागं व्याचष्टे— “ विशाम्यो मा नाष्टाभ्यः पातेत्याह ।
अपरिमितादेवैनं पान्ति ” (तैत्रा १.७.६) इति । अपरिमितादहुविद्युत्तावभिमन्त्रयते ॥

हिरण्येति ॥ कल्पः— “ हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते ” (आपधौ १८-१४-१६) इति ।

- वेदुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ । पाठस्तु— “ हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते ” (आपधौ १८-१४-१६) इति ।
१५ मारक दक्षिणहस्त, युवां^{१५} गर्तम्^{१६} आ^{१७} रोहतं^{१८} वेदुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ रथस्योपरिभागो^{१९}
गर्तसप्तमामारोहतं परकीयभाग्येभ्यो रक्षतम् । परितश्चमफलकादिभिराच्छादिते सति^{२०} रथस्योपरिभागो गर्त-
सदृशो भवति । आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते — “ उपसां विरोके^{२१} स्वर्गस्य^{२२} उदितौ प्रतिदिनं बान्युपांसि
सर्वोदयात् पूर्वभावीनि तेषां संयन्धिनि विद्विष्ट आळोके प्रवर्तमाने सति यः स्वर्गस्योदयस्तस्मिन्सुप्तपत्रे
सति । कीदृशो बाहू ? हिरण्यवर्णो सुवर्णखचितकचचरतिमोकेन^{२३} हिरण्यवद्भासमानो । अयःस्युषौ
२० लोहस्तमभवदत्यन्तदृढौ । ततः रथारोहणादूर्ध्वम्^{२४} अदितिम् अखण्डितां स्वसेनां^{२५} दितिं खण्डितां परसेनां^{२६}
च चक्षुषां क्रमेणानुप्रद्विप्रदृष्टया ममोक्षेयाम् ॥ विधत्त— “ हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते इति त्रिदुभा
याह उद्गृह्णाति । इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरिष्ठाद्वत्तम् धत्त ” (तैत्रा १.७.६)
इति । उद्गृह्णामुद्यतयोरभिमन्त्रणम् । बाणायनपक्षे तु यथाभाक्षणं बाहूद्यनार्थं एव मन्त्रः । इन्द्रियं
वीर्यं हस्तपादादिगतसामर्थ्यं, तत्सामर्थ्यप्रदत्वात् त्रिष्टुच्छन्दसस्तदुपस्त्वम् ॥

२५ अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवीति वेतसे पात्रे सर्वा अपि नयेद्यः ।

अनेति सादयेन्मध्ये होतुमंहाख्यधिष्ण्ययोः ॥ १ ॥

अनिभुष्टेति तास्वन्तः शतस्वणं विनिक्षिपेत् ।

स्वर्णनेत्स्वन्तं शुक्राः पात्रेषु ध्याययेत् सध ॥ २ ॥

३० क्षणेति धारयेत् स्वामी ताप्स्योष्णीपह्वयं क्रमात् ।

स्वामिनं वाचयेदाविससमन्त्रान् विनिर्गतां ॥ ३ ॥

एव वः स्वामिनं दद्यात् सोमोऽस्मा ब्रह्मणो जपः ।

इन्द्र दद्यात् स्वामिनोऽन्यो धनुः शश्वति बाणकान् ॥ ४ ॥

पातेभूमन्त्रयेत् स्वामी हिर बाहू तयोद्यतौ ।

अनुवाके द्वादशोऽस्मिन् मन्त्रा विंशतिरीरिवाः ॥ ५ ॥ इति ॥

३५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

२०. म४.म६.म३-बाणमोक्षे तु । २१. म४.म६.म३-बाणमोक्षे । २२. क-स्थित्वा । २३. इ.

पा-आरोहतं रथस्योपरि तम् । २४-२४. उ-“ वेदु...सति ” नास्ति; म६.म३-“ वेदु...हस्ता ” नास्ति ।

४० २५. म६-रथस्योपरितनभागम् । २६. इ.उ.पा-प्रतिमोचकेन । २७. म३-विनिर्मितौ ।

दिग्ब्यास्थापनमन्त्राः]

समिधुमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरम्
सामाभिर्देवता ब्रह्म द्रविण-

समिधमिति सम्-इधम् । एति । तिष्ठ । गायत्री । त्वा । छन्दसाम् । अवतु । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ।
स्तोमः । रथन्तरमिति रथम्-तरम् । साम् । अग्निः । देवता । ब्रह्म । द्रविणम् ।

अथ यजमानमध्युर्दिशो व्यास्थापयति, मध्ये पश्चिमेन समिधमातिष्ठति पञ्चभिः ।
तत्र प्राची—'समिधम्' इति समिध्वतेऽस्थामादित्वा इति समिध् प्राची दिक् उपर्युपरि
समिद्धा भवतीति । ताम् आतिष्ठ अधितिष्ठ स्वीकुरु । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा छन्दसां
मध्ये प्राच्यां दिशि स्थिता त्वाम् अवतु । त्रिवृदाक्षरः स्तोमश्च त्वाम् अवत्वित्येव ।
स्तोमानां मध्य इति गम्यते । त्रयोऽवयवास्तिस्रो वृत्तयो यस्य स त्रिवृत् नवस्तोत्रीयः । "त्रिच-
क्रादीनां छन्दसि" (पा ६-२-१९९ वा १) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथन्तरं च साम स्वाम-
वतु साम्नां मध्ये । "संज्ञायां भृत्तृञि" (पा ३-२-४६) इत्यादिना खच् । अग्निः देवता
त्वामवतु देवतानां मध्ये । ब्रह्म ब्राह्मणः द्रविणं प्रशस्तं धनं त्वामवतु द्रविणानां मध्ये ॥

द्वादशेऽभिषेकार्थंजलसंस्कारादिमन्त्रा उच्यताः । त्रयोदशे दिग्ब्यास्थापनमन्त्रा उच्यन्ते ।

समिधमिति ॥ कल्पः—“अधैने पञ्चभिर्दिशो ध्यारथापयति । समिधमा तिष्ठेति । मनसा
चानु प्रक्रामति” (आपश्चौ १८-१४-१७-१८-१५-२) इति ॥ व्यास्थापयति विविधदिग्भिमुखत्वेन
विजयाय प्रस्थापयतीत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—'समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु
त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरम् सामाभिर्देवता ब्रह्म द्रविणम्' इति ॥ समिध्वतेऽस्थामादित्वा इति समिध् प्राची
दिक् तां दिशम् आ तिष्ठ आक्रम्य तिष्ठ । तथा स्थितं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री रक्षतु ।
स्तोमानां मध्ये त्रिवृत् स्तोमः रक्षतु । साम्नां मध्ये रथन्तरं साम रक्षतु । देवानां मध्ये
अग्निः देवो रक्षतु । ब्रह्म ब्राह्मणस्त्वदीयं द्रविणं धने रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपे सामब्राह्मणे
सामान्नातम्—“तिसृभ्यो हि करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हि करोति स मध्यमया तिसृभ्यो
हि करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विस्तुतिः” (तांसा २-१-१) इति ॥ अयमर्थः—“उपास्मै
गायता” इत्यादीनि तृचामकानि प्रीणि सूक्तानि सन्ति । तेषु तिसृभ्यः क्रम्यो हि करोति गायेत् ।
काभिस्तिस्तुभिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूक्तेषु वा प्रथमा तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गीतं
भवति । सोऽथ प्रथमः पर्वोयः । द्वितीये सूक्तत्रयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पर्वोये सूक्तत्रयगतयो-
त्तमया गायेत् । धनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः संपद्यते । सेयं स्तुतिर्यगी-
नाम्नाऽभिधीयत इति । “अभि र्वा शूर नोनुमः” (ऋसं ७-३२-२२) इत्यस्याष्टपदुपसर्गं साम
रथन्तरम् ॥

१. मे३-देवतानाम् । २. इ.उ.पा.म६-तामिस्तिपभिः ।

मुश्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः स्तोमो बृहत् सामेन्द्रो देवता क्षत्रं
द्रविणं विराजमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशः स्तोमो वैरूपं सामं
मरुतो देवता विद्द्रविणं-

उग्राम् । एति । तिष्ठ । त्रिष्टुप् । त्वा । छन्दसाम् । अवतु । पञ्चदश इति पञ्च-दशः ।
५ स्तोमः । बृहत् । सामं । इन्द्रः । देवता । क्षत्रम् । द्रविणम् । विराजमिति वि-राजम् ।
एति । तिष्ठ । जगती । त्वा । छन्दसाम् । अवतु । सप्तदश इति सप्त-दशः ।
स्तोमः । वैरूपम् । सामं । मरुतः । देवता । विद् । द्रविणम् ।

दक्षिणां—' उग्राम् ' इति ॥ ' उग्राम् पितृसंबन्धात् दक्षिणाम् ' वा ' तिष्ठ । ' त्रिष्टुप्
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा । ' पञ्चदशस्तोमः पञ्चदशरतोत्रीयः परिमाणमस्य । " स्तोमे डविधिः
१० पञ्चदशापथे " (पा ५.१.५८ वा ८) इति डः । ' बृहत् ' साम ' इन्द्रः च ' क्षत्रं
क्षत्रियाः । गतमन्यत् ॥

प्रतीची—' विराजम् ' इति ॥ ' जगती विराट् उपर्युपरि शान्ता भवतीति । अष्टा-
चत्वारिंशदक्षरा जगती । सप्तदशरतोमः सप्तदशरतोत्रीयः । वैरूपाख्यं साम । ' मरुतः ' देवता ।
' विद् ' वैद्याः ॥

१५ उग्रामिति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—' उग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः स्तोमो बृह-
त्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणम् ' इति ॥ पृथेन्यायेन योजनीयम् । पापिनां शिक्षणेण यमेनाधिष्ठितत्वाद्दक्षिणा
दिगुमा । पञ्चदशस्तोम एवमाग्नातः—' पञ्चम्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चम्यो
हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चम्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी
पञ्चदशस्य विष्टुतिः " (तांया २.४.१) इति । पूर्वोक्तत्रिष्टुप्तोम एक एव सूत्रत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये
२० तु स्तोमा एकैकेनैव नृचात्मेकेन सप्तमेन निष्पाद्यन्ते । तत्रापि क्रमः । प्रथमपर्यायं आवृत्तिः पञ्चभिर्ऋग्भि-
र्गांयेत् । तद्यथा—प्रथमामृचं त्रिगांयेत् । इतरे द्वे सहत् सहत् गायेत् । द्वितीयपर्याये मध्यमां त्रिगांयेत् ।
तृतीयपर्याये उत्तमां त्रिगांयेत् । सेयं पञ्चदशस्तोमस्य संबन्धिनी विष्टुतिरिति । तस्याः पञ्चपञ्चिनीति
नाम । ' स्वामिदि हवामहे ' (ऋत्ते ६.४६.१, तांया २.७.१) ' इत्येतस्यामृष्ट्युत्पन्नं साम ' बृहत् ॥

विराजमिति ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु—' विराजमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशः स्तोमो
२५ वैरूपं साम मरुतो देवता विद्द्रविणम् ' इति ॥ जलाधिपेण वधेण पालिता सती सग्नक्फलितैः
सस्वैर्विशेषेण राजत इति विराट् प्रतीची दिक् । सप्तदशस्तोम एवमाग्नातः—' पञ्चम्यो हिं करोति स
तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चम्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तम्यो हिं करोति
स एकया स तिसृभिः स ' तिसृभिर्दशरता ' सप्तदशस्य विष्टुतिः " (तांया २.७.१) इति ।

३-३. इ.उ. इत्यन्यामत्युत्पन्नसामः म६- ' साम ' नारित । ४. आ.इ.उ.क.पा- ' तिसृमिरिति
३० दश ' नारित । ५. मै३- ' दशसत्ता ' नारित ।

दिग्यास्थापनमन्त्राः]

मुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप् त्वा (१) छन्दसामवत्केकविंशः स्तोमो वैराजसामं

मित्रावरुणौ देवता बलं द्रविणमूर्ध्वामा तिष्ठ पृङ्कितित्वा छन्दसामवत्

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो शाकररैवते सामनी बृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविण-

उदीचीम् । एति । तिष्ठ । अनुष्टुपित्यनु-स्तुप् । त्वा (१) । छन्दसाम् । अवत् ।

एकविंश इत्येक-विंशः । स्तोमः । वैराजम् । सामं । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ ।

देवता । बलम् । द्रविणम् । ऊर्ध्वाम् । एति । तिष्ठ । पृङ्क्तिः । त्वा । छन्दसाम् । अवत् ।

त्रिणवत्रयस्त्रिंशदिति त्रिणव-त्रयस्त्रिंशौ । स्तोमो । शाकररैवते इति शाकर-रैवते ।

सामनी इति । बृहस्पतिः । देवता । वर्चः । द्रविणम् ।

उत्तरां—'उदीचीम्' इति ॥ उत्क्रम्याश्चति भूगोलमित्युदीची, यत्र गण्डनादित्यो न दृश्यते । "अनिगन्तोऽश्चतो" (पा ६.२.५२) इति प्रकृतिस्वरत्वम् । 'अनुष्टुप् द्वाविंश-दक्षरा । 'एकविंशः एकविंशतिस्तोत्रीयः । वैराजाल्यं 'साम । 'मित्रावरुणौ 'देवता । समुदा-यस्य देवतात्वादेकवचनं, देवतात्वमात्रस्य विवक्षितत्वात्, श्रुतयः प्रमाणमिति यथा । "देवता-द्वन्द्वे च" (पां ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

मध्ये—'ऊर्ध्वाम्' इति ॥ 'पृङ्कितः प्रश्नपदां चत्वारिंशदक्षरा । 'त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ 'स्तोमो त्रिणवः सप्तविंशतस्तोत्रीयः त्रयस्त्रिंशदक्षरास्त्रिंशतस्तोत्रीयः । शाकरं रैवतं च सामद्वयम् । १५
'बृहस्पतिः 'देवता । मनस्पत्यादित्वात् द्वयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) ।
'वर्चः दीप्तिः । निगदसिद्धमन्यत् ॥

प्रथमपदायै प्रथमामृधे त्रिगोथेत् । द्वितीयपदायै मध्यमां त्रिगोथेत् । तृतीयपदायै मध्यमात्प्रथमां च त्रिगोथेत् । सेयं सप्तदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयते । "गृह्याव इन्द्र" (वसं ८.७०.५) इत्यस्यामृधेत्पदं साम वैरुणम् ॥

उदीचीमिति ॥ चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—'उदीचीमा तिष्ठानुष्टुप् त्वा छन्दसामवत्केकविंशः स्तोमो वैराजसामं मित्रावरुणौ देवता बलं द्रविणम्' इति ॥ एकविंशस्तोम, एवमाजनातः—
"सप्तम्यो द्विं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तम्यो द्विं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तम्यो द्विं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तित्येकविंशस्य विष्टुतिः" (वामा २.१४.१) इति । प्रथमपदायै उत्तरमां मरुणयेत्, द्वितीयपदायै प्रथमां, तृतीयपदायै मध्यमां सह द्रायेत् । सेयमेकविंशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयते इत्यर्थः । "विशामोममिन्द्रमन्दुपत्वा" (वसं २.४.१४) इत्येतस्यामृधेत्पदं साम वैराजम् ॥

उर्ध्वामिति ॥ पञ्चममन्त्रपाठस्तु—'ऊर्ध्वामा तिष्ठ पृङ्कितित्वा छन्दसामवत् त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो शाकररैवते सामनी बृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविणम्' इति ॥ त्रिणवत्रयस्य एवमाजनातः—'सप्तम्यो

मीदृङ्चान्यादृङ्चैतादृङ्च प्रतिदृङ्च मितश्च संमितश्च सभराः । शुक्रज्योतिश्च

चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च सत्यश्चैतापाश्वा (२) त्यंश्हाः ।

ईदृङ् । च । अन्यादृङ् । च । एतादृङ् । च । प्रतिदृङ्ङिति प्रति-दृङ् । च । मितः । च ।

संमित इति सम्-मितः । च । सभरा इति स-भराः । शुक्रज्योतिरिति शुक्र-ज्योतिः । च ।

५ चित्रज्योतिरिति चित्र-ज्योतिः । च । सत्यज्योतिरिति सत्य-ज्योतिः । च । ज्योतिष्मान् ।

च । सत्यः । च । ऋतपा इत्यंत-पाः । च (२) । अत्यंश्हा इत्यति-अंश्हाः ।

अत्र मारुत एकविंशतिकपाळोऽस्ति, तत्र मध्यमानि सप्तकपालानि “ धुनिश्च ध्वान्तश्च ”
(तैत्रा ४.२.४) इत्यारण्येनानुवाक्येनोपधीयन्ते । अन्यानि चतुर्दश, एताभ्यां गणाम्यामुप-
दधाति— ‘ ईदृङ्च ’ इत्यादिना, ‘ शुक्रज्योतिश्च ’ इत्यादिना च ॥ एते चतुर्दश महद्विशेषाः ।
१० तादर्थ्यात् कपालेषु ताञ्छब्धम् । इदमित्र पश्यति ‘ ईदृङ् । “ त्यदादिपु दशः ” (पा ३.२.६०)
इति किन् । “ इदङ्किमोरीश्वकी ” (पा ६.३.२०) इतीशादेशः । “ दृक् स्वयस्स्वतवसां
छन्दसि ” (पा ७.१.८३) इति नुम् । “ किन्प्रत्ययस्य कुः ” (पा ८.२.६२) इति

हि करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो
हि करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्विंशो वै त्रिणवः ” इति (तांसा ३.२.१-२) । प्रथमपर्याये प्रथमां
१५ त्रिगांयेत्, मध्यमां पञ्चहृतवो गायेत्, उत्तमां सङ्क्रायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सङ्क्रायेत्, मध्यमां
त्रिगांयेत्, उत्तमां पञ्चहृतवो गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चहृतवो गायेत्, मध्यमां सङ्क्रायेत्, उत्तमां
त्रिगांयेत् । सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतवार्त्त्रिणवनामको वज्रसमानः । प्रयच्छिंशस्तोम एवामान्नातः—

“ एकादशभ्यो हि करोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एक्यैकादशभ्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स
सप्तभिरेकादशभ्यो हि करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयांशिशः ” (तांसा ३.२.१-२) इति ।
२० प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिगांयेत्, मध्यमां सप्तहृतवः, उत्तमां सङ्क्रा । द्वितीयपर्याये प्रथमां सङ्क्रामधमां
‘ त्रिदत्तमां गतकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तहृतवो मध्यमां सङ्क्रात्तमां ’ त्रिरिति । सोऽयं त्रयांशिशः
स्तोमानामन्तः । यत्तु वाजपेथे उजित्यनुवाके (तैसं १.७.११) प्रयोदशस्तोमश्चतुर्दशस्तोम इत्यादिकु-
मान्नातं तत्तवेभ्योऽस्तोमाभिःप्रयोगेति द्रष्टव्यम् । उच्चयनप्रकारस्तु सामसूत्रे द्रष्टव्यः । “ प्रो
ष्वस्मै पुरोरथम् ” (तैसा २.५.८) इत्यस्यावृत्त्युत्पत्तं साम शक्नवम् । “ रेवतीनः सधमाद ”

२५ (तैसं १.७.१३) इत्यस्यावृत्त्युत्पत्तं साम रेवतम् । त्रिपु मन्त्रेषु ग्राहणक्षत्रियधैर्या द्रव्यरक्षका उवताः ।
चतुर्षु शारीरवलयप तदक्षरकवम् । पञ्चमे वर्षसः प्रण्यातशूरनामकृतस्य तेजसो धनरक्षकत्वम् ॥ विधत्ते—
“ दिनो भ्यातयापयति । दिनोमभिजित्यै ” (तैसा १.७.७) इति ॥ यजमानं दिक्षु प्रस्थापितवतो-
ऽथर्वोर्मानयमनुक्रमणं विधातुं प्ररौति— “ यदनु प्रक्रमेत् । अग्निं दिनो जयेत् । उषु मासेत् ”
(तैसा १.७.७) इति । यथाप्यथर्वजमानमनु पादेन प्रक्रमेदितानामभिजयो भवेत् किं तु उन्मायेत् बुद्धि-

३० ६. ६.३-‘ गायेत् ’ नाग्निं । ७. आ.क-सङ्क्राद्वितीयायाम् । ८. आ.क-त्रितृतीयायाम् ।
९. आ.क-द्वितीयायाम् । १०. आ.क-सङ्क्रातृतीयायाम् ।

[दिग्ग्यास्थापनमन्त्राः]

- अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा वृहस्पतये
 स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽऽश्वाय स्वाहा भगाय स्वाहा
 क्षेत्रस्य पतये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा
 चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहाऽपधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः
 ५ स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥

[अनुष्टुप्शतैपाथं सरीसृपेभ्यः स्वाहा]

- अग्नये । स्वाहा । सोमाय । स्वाहा । सवित्रे । स्वाहा । सरस्वत्यै । स्वाहा । पूष्णे । स्वाहा ।
 वृहस्पतये । स्वाहा । इन्द्राय । स्वाहा । घोषाय । स्वाहा । श्लोकाय । स्वाहा । अऽश्वाय ।
 स्वाहा । भगाय । स्वाहा । क्षेत्रस्य । पतये । स्वाहा । पृथिव्यै । स्वाहा । अन्तरिक्षाय ।
 १० स्वाहा । दिवे । स्वाहा । सूर्याय । स्वाहा । चन्द्रमसे । स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः ।
 स्वाहा । अद्भ्य इत्येत्-भ्यः । स्वाहा । ओपधीभ्य इत्योपधि-भ्यः । स्वाहा ।
 वनस्पतिभ्य इति वनस्पति-भ्यः । स्वाहा । चराचरेभ्यः । स्वाहा । परिप्लवेभ्य इति परि-प्लवेभ्यः ।
 स्वाहा । सरीसृपेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥

[मंसं २-६-१०, ११-१; कांसं १५-७; वासं १०-५, १०-१५]

- १५ पट् पार्थिवानि वाङ्मनानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति—'अग्नये स्वाहा' इत्यादीनि
 वृहस्पत्यन्तानि ॥ पटुपरिष्ठात्—'इन्द्राय स्वाहा' इत्यादीनि 'क्षेत्रस्य पतये स्वाहा'
 इत्यन्तानि । सर्वाणि निगदसिद्धानि ॥

पट् पुरस्ताद्भूतानामवेष्टीर्जुहोति—'पृथिव्यै स्वाहा' इत्याद्यानि 'नक्षत्रेभ्यः स्वाहा'
 इत्यन्तानि ॥ पृथिव्यादिभ्यः मृत्पुरुषेष्टो भवति विनाशितो भवति ॥

- २० पटुपरिष्ठात् 'अद्भ्यः स्वाहा' इत्याद्याः 'सरीसृपेभ्यः स्वाहा' इत्यन्ताः । सर्वा
 निगदसिद्धाः । चरणशीलाः चराचराः । चरेषु द्रुगन्ताद् (पा २-४-७४) पचापचि

- अग्नय इति ॥ कल्पः—'अग्नये स्वाहेति पट् पार्थिवानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति' (आपश्रौ
 १-८-१५-८) इति च । 'इन्द्राय स्वाहेति पट् पार्थिव्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति' (आपश्रौ १-८-१६-११)
 इति च । 'पृथिव्यै स्वाहेति पट्भूतानामवेष्टीः' (आपश्रौ १-८-१५-९) इति च । 'अद्भ्यः स्वाहेति
 २५ पट्भूतानामवेष्टीः' इति च ॥ एतस्मिन्नवेष्टिविनियोगेऽप्यभिषेकात् पूर्वं पट्कमेकं तत् ऊर्ध्वमपरं
 पट्कमिति द्रष्टव्यम् ॥ पाठस्तु—'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे
 स्वाहा वृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽऽश्वाय स्वाहा भगाय स्वाहा क्षेत्रस्य
 पतये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः
 स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहाऽपधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा सरी-

- ३० सृपेभ्यः स्वाहा' इति ॥ अत्र चतुष्पन्तैरुचिताः सर्वे देवतायिदेषा द्रष्टव्याः ॥ अत्र पार्थिवानि विधातुं
 प्रस्ताति—'पृथिव्यैभ्यः । अग्नयिष्यत । स राष्ट्रं नामवत् । स एतानि पार्थिव्यपयत् । पान्यजुदोत् ।
 तैर्दे स राष्ट्रमभवत्' (तैत्ति १-७-७) इति । येनस्य पुत्रा पृथिवीनाम् कश्चिदात्मा राज्ञ्ये पार्थिवीमं

दिग्यास्थापनमन्त्राः]

(पा ३.१.१३४) अभ्यासस्यागामः (पा ६.१.१२वा६) । परितः प्लवनशीलाः परिप्लवाः ।
स एवाच् । सर्पणशीलाः सरीसृपाः । सृपेर्यङ्लुगन्तात् (पा २.४.७४) पचाद्यचि अभ्यासस्य
रीगामः (पा ७.४.९०) । “ न धातुलोप आर्धधातुके ” (पा १.१.४) इति गुणाभावः ॥
इत्यष्टमे त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

विनैवान्यपिष्यत । ततः स राष्ट्रं न प्राप्नोत् । अतो राष्ट्रप्राप्तये पार्थसंज्ञकानि ‘ अग्नये स्वाहा ’ इत्यादीनि ५
मन्त्रवाक्याण्यपश्यत् । वैहुत्वा राष्ट्रं प्राप्नोत् ॥ विधत्ते— “ यत् पार्यानि जुहोति । राष्ट्रमेव
भवति ” (तैत्रा १.७.७) इति । भवत्येव प्राप्नोत्येव ॥ पृथसप्तममन्त्रो प्रनांसति— “ बाह्वस्पत्यं
पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमम् । ब्रह्म चैवासौ क्षत्रं च समीची दधाति । अथो ब्रह्मक्षेत्र
क्षत्रं प्रतिष्ठापयति ” (तैत्रा १.७.७) इति । ‘ बृहस्पतये स्वाहा ’ इत्येतन्मन्त्रवाक्यं पूर्वपरं पण्णां
मन्त्राणां चरमम् । ‘ इन्द्राय स्वाहा ’ इत्येतद्वाक्यं उत्तरेषां पण्णां प्रथमम् । तथा सति बृहस्पतेरिन्द्रस्य १०
च ब्राह्मणक्षत्रियामिमानिदेवत्वाद्दस्मै यजमानाय तज्जातिद्वयं समीची दधाति । परस्परस्नेहयुक्तं
करोतीत्यर्थः । किं च तयोर्मन्त्रयोः पूर्वोत्तरभावेन ब्राह्मणे क्षत्रियं प्रतिष्ठापयति ब्राह्मणानुकूलं करोतीत्यर्थः ॥
विधत्ते— “ यद् पुरस्ताद्भिषेकस जुहोति । षडुपरिष्टात् । द्वादश संघण्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरः खलु वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं मध्यतो व्यवसर्पति । तस्य न कुतश्चनोपाग्याधो भवति ”
(तैत्रा १.७.७) इति । वसन्ते वसन्ते देवैः सोमस्य पीयमानत्वाद्भोगस्थानत्वेन संवत्सरो देवानां १५
पुरमिव भवति । यथा पुरे पण्यवीथी व्यवस्थिताभ्यामुभयतोवाटिकाभ्यां युक्ता भवति, तस्यां गच्छन्
पुरुषश्चोदरंविद्धो भवति, तद्वत् पार्थयोः पृक्कयोर्मध्येऽभिषेकाय यजमानो देवपुरमध्ये प्रविशति तस्य
कुतोऽप्ययस्माद्वाधो न भवति ॥ विधत्ते— “ भूतानामवेष्टीर्जुहोति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव
मृत्युर्जायते । तत एवैनमवयजते । तस्माद्वाजसुषेनेजानः सर्वमायुरेति । सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽपेष्टाः ।
तस्मात् राजसूयेनेजानो नाभिचरितवै । मृत्यगेनमभिचारः स्तृणुते ” (तैत्रा १.७.७) इति । भूतानां २०
यक्षराक्षसपिताचादीनां मृत्युहेतुनामवयजनस्य विनाशस्य हेतव आहुतयः, ‘ पृथिव्यै स्वाहा ’ इत्यादि-
द्वादशमन्त्रसाध्या आहुतये भूतानामवेष्टयत्वा जुहुयात् । अत्रात्र संध्याकाले मध्यरात्रे निर्जन्तदेश
उच्छिष्टदेशे बालपाद्यवस्त्रायां च भूतोपद्रवरूपो मृत्युद्वयघते । अनेन तु होमेन तत्र एव देनात्
कालादवस्थाविशेषाच्चैर्न मृत्युमवयजते नाशयति । यस्मात् मृत्युर्नाशितस्तस्मात् राजसूयेनेवतो यजमान-
स्यापमृत्युपरिहारेण कृत्स्नायुःप्राप्तिर्भवति । यस्माद्देरिभिरापादितो भूतशुपद्रवो राजसूयेयात्रिनं न प्राप्नोति २५
तस्माद्यं नाभिचरितवै नाभिचरणीयः । स च परैः कृतोऽभिचारः प्रत्यक्षरुदेवाभिसुखो भूत्वा तमेनमभि-
चारकर्तारं स्तृणुते हिनस्ति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ दिशो व्याख्यापयेद्भूपमध्वर्युः समिपद्भिः ।

माहृतस्य कपालानि दध्यादीरुहृत्पुर्दत्ता ॥ १ ॥

अप्राभिषेकतः पूर्वं यद् पार्यान्मुत्तराणि यद् ।

पृथिपद्रुद्वयं तद्वत् स्युर्भूतानामवेष्टयः ॥

त्रयोदशोऽनुवाकोऽस्मिन्निष्ठावार्तिनादीरिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणव्याख्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽध्यायः २५

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

११. म४.मै३-सं३धाति ।

सोमस्य त्विपिरसि तवेव मे त्विपिर्भूयाद्मृतमसि मृत्योर्मा पाहि ।

दियोन्मा पाह्ववेष्टा दन्दशुका निरस्तं नमुचेः शिरः ॥

सोमस्य । त्विपिः । असि । तव । इव । मे । त्विपिः । भूयात् ।

अमृतम् । असि । मृत्योः । मा । पाहि ।

दियोत् । मा । पाहि । अवेष्टा इयव-इष्टाः । दन्दशुकाः ।

निरस्तमिति निः-अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥

यजमानायतने शार्दूलचर्मोपसृणाति—' सोमस्य त्विपिरसि ' इति ॥ 'सोमस्य या त्विपिः दीतिः सैव त्वम् ' असि दीहत्वाद् व्यापित्वाच्छान्तत्वाच्च । 'तव ' इव 'मे ममापि ' त्विपिः ' भूयाद् दीता व्यापिनी शान्ता चेत्याशास्ते ॥

१० चर्मणोऽभस्ताद्रजतमुपास्यति—' अमृतम् ' इति ॥ 'अमृतम् अमरणहेतुः ' असि इति । 'मृत्योः ' मा ' पाहि । " मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः " (तैत्रा १.७.८) इति शार्दूलचर्मणोऽभस्तादन्तर्धानकरणेन मृत्योरन्तर्धानकरणमाशास्ते ॥

ः प्रयोदशेऽनुवाके दिग्ग्यास्यापनमुषतम् । षतुदशेऽभिवेक उच्यते ।

१५ सोमस्येति ॥ कल्पः—' अग्नेण प्रशास्तुर्धिष्णियं खादिरीमौदुम्बरीं वाऽऽसन्दीं प्रतिहाप्य सोमस्य त्विपिरसीति तस्यां शार्दूलचर्मं प्राचीनप्रिवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्थं " (आपश्री १८.१५.५) इति ॥ पाठस्तु—' सोमस्य त्विपिरसि तवेव मे त्विपिर्भूयात् ' इति ॥ हे शार्दूलचर्मं, त्वं 'सोमस्य दीतिः ' असि अतः ' तव ' इव ' मे दीतिः ' भूयात् ॥ विधत्ते—' सोमस्य त्विपिरसि तवेव मे त्विपिर्भूयादिति शार्दूलचर्मोपसृणाति । यैव सोमे त्विपिः । या शार्दूले । तामेवावरुन्दे " (तैत्रा १.७.८) इति ।

२० शार्दूलचर्मगतं दीतिं इत्वा सोमत्रीहित्वेन भावनादुमयावरोधः ॥

अमृतमिति ॥ कल्पः—' अमृतमसीति तस्मिन्नावमानं हिरण्यं निघाय " (आपश्री १८.१५.५) इति । तस्मिन्शार्दूलचर्मणि ॥ पाठस्तु—' अमृतमसि मृत्योर्मा पाहि ' इति ॥ हिरण्यस्वामृतत्वमसृज्य पूर्वमुषतम् ॥ हिरण्यस्य स्थापनं तत्प्रमाणं च क्रमेण विधत्ते—' मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः । अमृतर हिरण्यम् । अमृतमसि मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपास्यति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते ।

२५ पाठमानं भवति । चातायुः पुरः शतेन्द्रियः । आयुष्येन्द्रिये प्रतिविहति " (तैत्रा १.७.८) इति । वर्णो देहः ॥

अभियेकः]

उपरिष्ठाद् सुवर्णमधिनिर्द्धाति—‘दिद्योत्’ इति ॥ दिद्युत् आयुधमुच्यते । धुतेः
किपि द्विर्वचनम्, “घुतिस्वाप्योः संप्रसारणम्” (पा ७.४.६७) अत्रापि भवति । ततो मां
‘पाहि । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति पञ्चम्या लुक् । वर्णव्यत्ययेन उकारस्योकारः ।
पद्मा—घुतेर्विचि द्विर्वचने गुणे दिद्योदिति । शब्दान्तरं दितेः ‘दिद्युत् अवखण्डनकृदिति
केचिद् । सुवर्णविशेषणं वा । हे सुवर्णं ‘दिद्योत् द्योतमानं, ‘मा मां’ ‘पाहि इति ॥

कळीवं सीसेन विध्यति—‘अवेष्टाः’ इति ॥ ‘अवेष्टाः विनाशिताः । अवपूर्वो
पनिर्वनाशने । ‘दन्दशूकाः दशनशीलाः सर्पादयः । “यजजपदशां यडः” (पा ३.२.१६६)
इत्यूकप्रत्ययः ॥

लोहितायसं पादेन निरस्यति—‘निरस्तम्’ इति गायत्र्यैकपदया ॥ ‘निरस्तं
निष्कृष्यास्तं नमुचेः शिरः, न मुञ्चति पुरुषमिति नमुचिः अधर्मः । न मुञ्चत्यधर्ममिति वा २०
नमुचिरसुरः बाधकः, तस्य शिरो निरस्तमनेन लोहितायसेन ॥

अभियेकानवेक्षते—‘सोमः’ इति षट्पदया त्रिष्टुभा ॥ ‘सोमः राजा वरुणः
‘च देवाः च अन्ये ये धर्मसुवः धर्मस्यानुज्ञातारः उत्पादयितारो वा । ‘ते ते वाचं
‘सुवन्तां प्रेरयन्तु । ‘ते ते प्राणं सुवन्ताम् इत्यादि षष्टम् ॥

दिद्योदिति ॥ कल्पः—“दिद्योन्मा पाहीति सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतकृष्णलेन २५
यत्रमानस्य क्षीर्यन्नधि निधत्ते” (आपश्रौ १८.१५.५) इति ॥ हे ‘दिद्योन् द्योतनात्मक शिरस्यभियेक-
जलसेचनार्थं स्थापित शतच्छिद्रयुक्त सुवर्णपात्र, एवं मां रक्ष ॥ विधत्ते—“दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्ठा-
दधिनिर्द्धाति । उभयत एवासौ शर्म दधाति” (तैत्रा १.७.८) इति । उभयतोऽधस्तादुपरिष्ठाद्यामृत-
रूपस्य सुवर्णस्य स्थितरवात् सुखं भवति ॥

अवेष्टा इति ॥ कल्पः—“अवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणत आसीनं क्लीवं सीसेन विध्यति” २०
(बौश्रौ १२.१०) इति । ‘दन्दशूकाः सर्पाः अवेष्टाः विनाशिताः ॥ विधत्ते—“अवेष्टा दन्दशूका इति
क्लीवश्च सीसेन विध्यति । दन्दशूकानेवावयजते । तस्मान् क्लीवं दन्दशूका दन्दशूकाः” (तैत्रा १.७.८)
इति । यस्मात् सर्परेवेन भावितं सीसं क्लीवे पातितं तस्मात्क्षोकेऽपि क्लीवं पुंस्त्वरहितं पलायनाद्यक्षमं
बहुवल्मीकोपेतोऽरण्ये गच्छन्तं सर्पां दन्दशूका दंशुका भवन्ति । दंशतीला इत्यर्थः ॥

निरस्तमिति ॥ कल्पः—“सन्ध्येन पदा लोहितायसं निरस्यति निरस्तं नमुचेः शिर इति” २५
(बौश्रौ १२.१०) इति ॥ लोहितायसं तात्रं पूर्वं फेनेन पातितं यद् नमुचेः शिरः तदिदं ताग्ररूपं सन्
‘निरस्तं परित्यक्तम् । एतच्च ताग्रं नापितस्योपरि प्रक्षोभ्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“तामारोहन्
यजमानोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा सीसं पण्डकाय प्रस्यस्यति, निरस्तं नमुचेः शिर
इति सन्ध्येन लोहितायसं केशवापाय, तौ यहिर्वेदि निरस्यतः” (आपश्रौ १८.१५.६-७) इति ॥
विधत्ते—“निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहितायसं निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचिं निरवदयते” ३०
(तैत्रा १.७.८) इति ॥

सोमो राजा वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये ।

ते ते वाचश्च सुवन्तां ते ते प्राणश्च सुवन्तां ते ते चक्षुः सुवन्तां ते ते श्रोत्रश्च सुवन्तां सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभि पिञ्चाम्यग्ने(१)स्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरुतामोजसा ;

५ सोमः । राजा । वरुणः । देवाः । धर्मसुवश्च इति धर्म-सुवः । च । ये-॥

ते । ते । वाचम् । सुवन्ताम् । ते । ते । प्राणमिति, प्र-अनम् । सुवन्ताम् । ते । ते । चक्षुः । सुवन्ताम् । ते । ते । श्रोत्रम् । सुवन्ताम् । सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभीति । सिञ्चामि । अग्नेः (१) । तेजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण ।

मित्रावरुणयोरिति मित्रा-वरुणयोः । वीर्येण । मरुताम् । ओजसा ।

१० अर्घ्यपुरभिषिञ्चति—'सोमस्य' ॥ 'सोमस्य' 'द्युम्नेन दीप्या सह यशसा वा त्वाम्' 'अभि पिञ्चामि' 'अस्योपरि क्षारयामि त्वाम् । 'अग्नेः' 'तेजसा अभि पिञ्चामि त्वामित्येव । एवं 'मरुताम्' 'ओजसा इत्यादि निगदसिद्धम् । 'क्षत्राणां-बलानां, सर्वेषामपि 'क्षत्रपतिः' 'असि त्वम्, न पुनरेकस्य पतित्वादित्यसमासेन प्रतिपाद्यते; " गवामसि गोपतिः " (तैत्त २.८.२) इति यथा ।

सोम इति ॥ कथम्— " ऊर्ध्वं वाहुं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति सोमो राजे-
१५ रपभिमन्त्र्य सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिपिञ्चामीति पालाशेन पुरस्तादध्वर्युरेवमितरत्रौ दुग्धेण दक्षिणतो मद्गा राजन्यो वाऽऽश्वत्थेन पश्चाद्दियो नैयप्रोधेनोत्तरतो जन्यः " (आपधौ १८-१५-१०, १८-१६-१-५) इति । जन्यः सन्ना ॥ अभिमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—'सोमो राजा वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचश्च सुवन्तां ते ते प्राणश्च सुवन्तां ते ते चक्षुः सुवन्तां ते ते श्रोत्रश्च सुवन्ताम्' इति ॥ यः 'सोमः' 'राजा' 'वरुणः' यो राजा 'ये चान्ये देवा गृहपत्यग्न्यादयः' 'धर्मसुवः' धर्ममनुजानन्तः सन्ति 'ते सर्वे तव'
२० 'वाचम्' अनुजानन्तु । एवं प्राणादिषु योज्यम् ॥

सोमस्येति ॥ अभिषेकमन्त्रपाठस्तु—'सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभि पिञ्चाम्यग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरुतामोजसा' इति । हे यजमान, त्वां 'सोमस्य' 'द्युम्नेन दीप्या' 'अभि' 'पिञ्चामि । एवम् 'अग्नेः तेजसा' इत्यादौ योज्यम् ॥ अभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रयोजनं दर्शयति—'प्राणा आत्मनः पूर्वमभिषिञ्च्य इत्याहुः । सोमो राजा वरुणः । देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचश्च सुवन्तां ते ते प्राणश्च सुवन्तामित्याहुः । प्राणान्नेत्राऽऽत्मनः पूर्वमभिषिञ्चति " (तैत्त १.७.८) इति । आत्मनो यजमानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात् पूर्वमभिषिञ्च्य 'इत्यभिज्ञा आहुः' । युजतो हि तेषाममूर्तानां मन्त्रपाठमात्रेणाभिषेकः । मन्त्रे हि सोमादयो

३. ति.गस्योपरि ।

१-१ आ.५-इत्याहुः अभिज्ञाः ।

अभियेकः]

क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि समाववृत्रनधरागुदीचीरहिं बुध्नियमर्तु
संचरन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नार्वश्ररन्ति स्वसिच इयानाः ॥

क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरिति क्षत्र-पतिः । असि । अतीति । दिवः । पाहि ।

समाववृत्रनिर्ति सम्-आववृत्रन् । अधराक् । उदीचीः ।

अहिम् । बुध्नियम् । अन्विति । संचरन्तीरिति सम्-चरन्तीः ।

ताः । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठे । नार्वः । चरन्ति । स्वसिच इति स्व-सिचः । इयानाः ॥

स त्वं दिवः शुभतः सर्वान् सोमादीन् शुलोकवासिनो वा सोमादीनतिक्रम्य एनं यजमानं पाहि ।
यद्वा—यजमान एवोच्यते, हे यजमान, त्वामभि पिश्यामीति । क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि त्वं दीमितो-
ऽतिक्रम्य लोकान् पाहि, दिवो वा उपरि पाहि । “ पातौ च बहुलम् ” (पा ८.३.५२)
इति सत्वम् । कस्कादिर्वा द्रष्टव्यः (पा ८.३.४८) ॥

ऊर्ध्वं धाराः समुन्मार्ष्टि—‘ समाववृत्रन् ’ इति त्रिष्टुभा ॥ एकीभूत्वा समन्ताद्वर्तन्ताम् ।
‘ अधराक् अधरत्तात् गताः । ‘ उदीचीः ऊर्ध्वगाः ’ उपलक्षणं चैतत् ; सर्वं देहं व्याप्य
वर्तन्तामनेनोन्मार्जनेन । वृतेर्लुडि व्यत्ययेन श्लेश्ङ् । “ वृद्भ्यो लुडि ” (पा १.३.९१) इति
परस्मैपदम् । “ बहुलं रुन्दासि ” (पा ७.१.८) इति रुट् । ‘ अहिं रिथराणि रथानानि ’ बुध्नियं
मुपिराणि च ‘ अनु ’ संचरन्तीः अनुक्रमेण संचरन्त्यः । अहिं बुध्नियं वाऽनुप्राप्य संचरन्तीः १५

देवा धारादीनभिविक्ताननुजानन्वित्वेवावबुध्यते । तस्मात् तत्पाठ एवाभियेकः । स च पाठः प्रथमतः
कृत इत्यसौ पूर्वभियेकः ॥ अभियेकमन्त्रे प्रथमभागस्य द्वाखान्तरपाठं (वासं १०.१७) निराहृत्यात्रत्यं
पाठं विधत्ते—“ यद्भूयात् । अग्नेस्वया तेजसाऽभिविद्यामीति । तेजस्वये रथात् । दुश्मनं तु भवेत् ।
सोमस्य त्वा शुभेनाभिविद्यामीत्याह । सौम्यो वै देवतया पुरुषः । स्वयैवैनं देवतयाऽभिविद्यति ” (तैत्रा
१.७.८) इति । “ सोमो वै रेतोधाः ” (तैत्रा १.७.२) इत्यादौ रेतोधारिणः पुरुषस्य सोमत्वरूपिण्यत् २०
पुरुषः सोमदेवतस्य । सोमदेवतयाऽभियेके सति लावण्यलाभात् दुश्चमत्वं न भवेत् ॥ उक्तभागानां पाठं
तत्तत्राप्या प्रशंसति—“ अग्नेस्तेजसेत्याह । तेज एवास्मिन् दधाति । सूर्यस्य वचसेत्याह । यच्च एवास्मिन्
दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन् दधाति । मित्रावरुणयोर्वीर्षेणेत्याह । वीर्षमेवास्मिन्
दधाति । मरुतामोजसेत्याह । ओज एवास्मिन् दधाति ” (तैत्रा १.७.८) इति ॥

क्षत्राणामिति ॥ कल्पः—“ क्षत्राणां क्षत्रपतिरतीत्यभिविच्यमानमभिमन्त्रयते ” २५
(आपश्री १८.१६.६) इति ॥ हे यजमान, त्वं क्षत्रियाणां पतिः ‘ असि । मात्र वेपाचित् पतिः,

४. तं.त्रि-ऊर्ध्वगताः ।

२. म४.म६.म३-जानन्वित्वेव ध्रूयते ।

रुद्रं यत् ते ऋषी परं नाम तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि ।

रुद्रः । यत् । ते । ऋषि । परम् । नाम । तस्मै । हुतम् । असि । यमेष्टमिति यम-इष्टम् । असि ॥

१० ताः । पर्वतस्य पर्वतः । “ पर्वमरुद्भ्यस्तः ” (पा ५.२.१२२ वा १०) इति मत्वर्थायस्तः ।

- ५ वृषभस्य प्रधानस्य वर्धितुर्वा यजमानस्य पृष्ठे देहस्योपरि नावः नाव्या इवापः चरन्ति प्रभूताः प्रवर्तन्ते, स्वसिचः स्वयमेव सर्वमङ्गं सिञ्चन्त्यः, इयानाः सर्वमङ्गं व्याप्नुवन्त्यः । ङिटः कानजादेशः (पा ३.२.१०६) । यद्वा—समाववृत्तन् संहत्य समन्तात् वर्तन्तान् । अधरा-गुपरिष्ठाच्च सर्वास्वपि दिक्षु अहि मेघं बुध्नियमन्तरिक्षं चानुसंचरन्त्यः मेघमनुप्राप्यान्तरिक्षे वर्तमानाः । वर्षकाले पर्वतस्य पर्वततो वृषभस्य वर्धितुः मेघस्य पृष्ठे नाव्या आप इव प्रभूताः संचरन्ति ओषधिनिष्पत्तये । स्वसिचः स्वयमेव विश्वं सिञ्चन्त्यः इयाना दिगन्तं व्याप्नुवन्त्यः इति । नौभिः कार्यभिः कारणभूता आपो लक्ष्यन्ते ॥

आग्नीध्रे प्ररेकं जुहोति—‘ रुद्र यत्ते ’ इति ॥ हे रुद्र यत् ते तव रुद्रेत्यादिकं नामधेयं परमुत्कृष्टं ऋषि ऋणात्यात्मसात् करोति विश्वमिति ऋषि । छान्दस इप्रत्ययः ।

- किं तु सर्वेषां क्षत्रियाणांम् । अनेनैवाभिप्रायेण क्षत्रशब्दस्य द्विरुक्तिः ॥ मन्त्रसामर्थ्याददोषक्षत्रिय-पवित्वसिद्धिं दर्शयति— “ क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राण्यमेवैनं क्षत्रपतिं करोति ” (तैमा १५ १.७.८) इति ॥

- अतीति ॥ कल्पः—“ कृष्णविषाणया वासांसि विचचूत एकं द्वे सर्वाणि वा । एतान्युत्कर उद्दस्यत्यति दिवस्पाहीति ” (आपधौ १८.१६.९-१०) इति ॥ यान्यभियेककाले लेपलिसानि वखाणि वेपामेव त्यागः । हे यजमान, दिवो घोटमानानन्यान् पार्थिवानतिक्रम्य स्वमेव सर्वा भूमिं पाहि ॥ पुशब्दस्येतेरपुरुषपरत्वं दर्शयति—“ अति दिवस्पाहीत्याह । अत्यन्यान् पाहीति वाचैतदाह ” (तैमा २.० १.७.८) इति ॥

- समाववृत्रप्रति ॥ कल्पः—“ समाववृत्रप्रति येऽभियेच्यमानस्य लेपा व्यवहरन्ति । तान् पात्रंस्माष्टि ” (आपधौ १८.१६.७-८) इति ॥ पाठस्तु—“ समाववृत्रवधरागुदीचीरहिं बुध्नियं-मनु संचरन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः ” इति ॥ या आपो लेपस्त्वेण चरन्ति अधरात् अधोगताः, उदीचीः ऊर्ध्वं गताः, समाववृत्रम् सम्यगावृत्त्य स्थिताः, न हीयते इत्यदिहस्तमाद्गन्, बुध्नस्य पादस्याप्रभागो बुध्नियः, शिरःप्रभृति पादाभ्यपन्तमनुक्रमेण संचरन्ति अस्ताः अतः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे पर्वतसदस्तस्य वर्षणक्षमस्य मेघस्योपरि नद्यां नाव इव चरन्ति । यद्वा नावो नौयोग्या बहुलोश्चरन्ति । कीदृश्यः ? स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । इयानाः आगच्छन्त्यः, पाहुष्येन रात्रिं प्रभवन्त्य इत्यर्थः । वखनिरसनमन्त्रः पूर्वमाग्नातोऽपि सामर्थ्यान् पश्चान् प्रयोक्तव्यः ॥ लेपोदकानामूर्ध्वाधोभागयोः सम्यगावृत्त्य स्थित्या राष्ट्रध्रौण्यसंपत्तिं दर्शयति—“ समाववृत्रवधरागुदीचीरित्याह । राष्ट्रमेयानिमन् भुवमकः ” (तैमा १.७.८) इति ॥

रुद्रेति ॥ कल्पः—“ आग्नीध्रे प्ररेकं जुहोति रुद्र यत्ते ऋषी परं नाम तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि एतेति ” (आपधौ १२.११) इति ॥ अत्र व्याहाराःऽप्याहृतः । हे रुद्र, यत् तव परम् उत्कृष्टं नाम

* [आपधौगूणादुच्चारं शुद्धाहृतः । लिखितपुरतन्त्रेषु पूर्वमुदितपुरतन्त्रयोः विवृते] इति ।]

अभिषेकः]

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नी अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १४ ॥

[अग्नेश्वैकादश च]

प्रजापत इति प्रजा-पते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । ज्ञातानि । परि । ता । बभूव ।

यत्कामा इति यत्-कामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु ।

वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १४ ॥

[मैत्रं २०६१०-११; कासं १५०; वासं १०१०, १४-२०]

छान्दसं साहितिकं दीर्घत्वम् । करोत्येवं वा क्रीणातिः । अन्य-आह—करोतेः कर्मणि । छान्दस केन्द्रप्रत्ययः । क्रे इति कर्मनाम । सप्तत्येकवचने अयादेशः । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । क्रयि कर्मणिकर्मणि यदुपादीयते शिवो रुद्रः त्र्यम्बकः कृत्तिवासा १० विरूपाक्ष इत्यादि तव वनाम परं प्रशस्तं तस्मै इदं हुतं तदिदमिति त्वमेव असि । यमेष्टं यथमेनापीष्टं पूजितं तच्छ्रुत्वा मृद्युरपि बिभेति, तेन च मनसा तत् पूजितमिति भावः । तदिदं त्वमेव असि । यजतेनिष्ठा । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । तस्मात्तव नान्ने इदमुदकास्यं हविर्जुहोमीति शेषः । यद्वा—छिडयं आशिपि छोट् । पुरुषव्यत्ययः । तस्मादिदं हुतमसि हुत भूयादित्यर्थः, यमेष्टं चास्त्विति ॥ १५

युवराजस्य प्रतिहितस्य गृहे जुहोति—‘ प्रजापते ’ इति त्रिष्टुभा ॥ हे प्रजापते, त्वत्तः अन्यः कश्चिदपि तानि एतानि विश्वा विश्वानि जातानि जन्मवन्ति वस्तुनि परि

शर्वादिर्कं “ नमः शर्वाय च पशुपतये ” (तैसं ४.४.५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं क्रयि जपंपरान् पुरुषान् फलप्रदानेन क्रीणाति वशीकरोतीति क्रयि, तस्मै नाम्ने हुतम् असि । अभिषेकशेषभूतं पात्रस्य जलं हुतमस्तु । तथा यमस्य इष्टम् अस्तु ॥ विधत्ते—“ उच्छेपणेन जुहोति । उच्छेपणभागो च रुद्रः २० भागधेयैव रुद्रं निरवदयते ” (तैत्रा १.७.८) इति । “ यद्रूपे स्विष्टकृतेऽवद्यानि भागधेयैव तद्रुद्रं समर्धयति ” इति श्रुतत्वात् रुद्रव्योच्छेपणभागत्वम् ॥ तत्रैव कंचिद्दिशोऽपि विधत्ते—“ उद्दृपरेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव विशि रुद्रं निरवदयते ” (तैत्रा १.७.८) इति ॥ नाम्न आहुतिप्रदाने प्रयोजनं दर्शयति—“ रुद्रं यत्ते क्रयी परं नामेत्याह । यद्वा अस्य क्रयी परं नाम । तेम वा एष द्विनस्ति । यः द्विनस्ति । तेनैवंनः सह शमयति ” (तैत्रा १.७.८) इति । एष रुद्रस्तेनैव २५ शर्वादिनाम्ना स्वक्रोधविषयं पुरुषं द्विनस्ति । तथा सति यो बध्मोऽस्ति तमेनं पुरुषं तेनैव धातकेन नाम्ना सह शमयति । आहुतिदानेन धातकं नाम शामयति । तदानीमेव बध्मोऽपि शामयति, बध्मत्वं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ‘ यमेष्टम् ’ इत्यस्य पदस्य चाल्यर्थं दर्शयति—“ तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेशात् मृत्युमवयजते ” (तैत्रा १.७.८) इति । यमस्येष्टसिद्धौ तदनुग्रहादेव यजमानस्यापमृत्युं विनाशयति ॥

३. [शुद्धीकृतः पाठः; लिखितपुस्तकेषु पूर्वमुद्रितपुस्तकयोश्च ‘ शिवाय ’ ।] । ४. आ-प्रदानेन । ३०

‘बभूव परिभवति व्याप्नोति’ परिगृह्णाति वा । यद्वा—त्वदेतानि त्वत्तो जातानि विश्वानि वस्तूनि कश्चिदन्यः परिवभूव न त्वमेव परिभवसि, तस्मादेवं तावन्महानुभावस्त्वम् । न च मया किञ्चिदज्ञातमस्ति; अतः ‘यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः’ ते जुहुमः ‘तत्’ नः अस्माकम् ‘अस्तु त्वप्रसादात् स कामोऽस्माकं संपद्यताम् । “ शीलिकामिभिश्चाचरिभ्यः ” (पा ३.२.१ वा ७) इति णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । इदं तु विशेषणेत्याह—‘वयं’ रयीणां धनानां पतयः सर्वदा स्याम इत्याशास्ते ॥

इत्यष्टमे चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

- प्रजापते इति ॥ कल्पः—“ अत्रैतेषामभिपेकाणां मुख्यपात्रे संस्त्रावान् समवनीय प्रतिहितस्य गृहानेत्य अन्वारब्धयोः प्रतिहिते च महिष्यां च जुहोति । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति ”
- १० (बौश्री १२.११) इति । प्रतिहितोऽत्यन्तप्रियपुत्रस्तं च महिषीं च स्पर्शयित्वा जुहुयात् ॥ पाठस्तु—‘ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्व जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्त्वो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ’ इति ॥ हे प्रजापते, ‘तवत्’ अन्यः कोऽपि पुत्र उरपन्नानि तानि पतानि विश्वानि न परि बभूव परिभक्तुं समयो नामूत् । परिभवः सृष्टेरभ्युपलक्षणम् । सृष्टिसंहारयोरशक्त इत्यर्थः । अतः ‘ते तव वयं यत्कामाः जुहुमः तत् फलमस्माकम् अस्तु । वयं धनानां पतयः स्याम ॥ विधत्ते—
- १५ “ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तस्यै गृहे जुहुयात् । यां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजा स्यादिति । राष्ट्रमेवास्यै प्रजा भवति ” (तैत्रा १.७.८) इति । अस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यात् । प्रियाया भाग्योयाः पुत्रो राष्ट्रं पालयितुं समयो भूयादित्यर्थः ॥ विधत्ते—“ पर्णमयेनाभ्यर्च्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवचंसमेवास्मिन्निवपि दधाति । औदुम्बरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नब्राह्मणं दधाति । अश्वरथेन वैश्यः । विशमेवास्मिन् पुष्टिं दधाति । नैयप्रोधेन जम्ब्यः । मित्राण्येवास्यै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्रा १.७.८) इति ।
- २० मक्षवचंसमेव रिवपिमभ्ययनादिकृतमुत्कर्षम् । ऊर्जमेवाब्राह्मणं शलप्रदमञ्जं प्रियं चाब्रम् । विशमेव पुष्टिं करप्रदातृप्रजासंपत्तिम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- “ सोमाऽऽसन्धां स्याप्रचर्माऽऽस्तीर्यांश्च स्वर्णकं क्षिपेत् ।
दिद्योद्वाजा स्पर्णपात्रं दध्यान्मूर्ध्नि शतक्षरम् ॥ १ ॥
अवे रोहब्रिहाऽऽसन्दीं ह्रीं च सीसेन विष्यति ।
निरस्तं केशवापाय निरस्येहोहितायसम् ॥ २ ॥
सोमोऽभ्युर्मेन्द्रयेत सोमस्येस्यभिषिञ्चति ।
क्षत्राभिषिक्तं संमग्न्य स्यजेद्ब्रह्ममतीत्यतः ॥ ३ ॥
समालेपान्मार्जनं स्यात् रुद्रनेपं जुहोति हि ।
प्रजापते काम्यहोमो मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठे चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

५. मे-वाऽऽप्नोति ।

५. मे३-अपेते; म४-तत्रैते । ६. म४-‘येकपाशणाम् । ७. मे३-दानाभिपिनतम्; म४-
३५ शत्रानिचेष्टम् ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यान्-

मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि यज्ञस्य योगेन विष्णोः क्रमोऽसि

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वार्त्रघ्न इति वार्त्र-घ्नः । त्वया । अयम् । वृत्रम् । वध्यात् ।

मित्रावरुणयोरिति मित्रा-वरुणयोः । त्वा । प्रशास्त्रोरिति प्र-शास्त्रोः । प्रशिषेति प्र-शिषा ।
युनज्मि । यज्ञस्य । योगेन । विष्णोः । क्रमः । असि ।

रथमुपावहरति— 'इन्द्रस्य' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १०८१२) । यो वृत्रं हत-
वान् तस्य 'इन्द्रस्य' वज्रः वृत्रवधसाधनभूतो रथः 'असि, तस्मात् तादृशेन 'त्वया' अयं यज-
मानः 'वृत्रं' वध्यात् इति ॥

प्रष्टिवाहिने रथं युनक्ति— 'मित्रावरुणयोः' इति ॥ 'मित्रावरुणयोः' प्रशास्त्रोः । औणादि-
कस्तृचू (द्र. उ २५९) । तृच इडभावः । 'प्रशिषा प्रकृष्टेन शासनेनाज्ञया' त्वा 'युनज्मि । १०
"शास इदङ्ङ्लोः" (पा ६४३४) इतीत्वम् । "शासिबसिधसीनाम्" (पा ८३६०)
इति पत्वम् । 'यज्ञस्य' योगेन हेतुना यज्ञो यथा युज्येतेति ॥

रथमभिप्रैति— 'विष्णोः' इत्यादि ॥ व्याख्यातम् (तैसं १०७७) ॥

चतुर्दशोऽभिपेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽभिधीयते ।

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः— "इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति" (आपश्चौ १८१०१) १५
इति ॥ पाठस्तु— "इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात्" इति ॥ व्याख्यातौ वामपेये । विधत्ते—
"इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विजित्यै" (तैसा १०७९) इति ॥

मित्रावरुणयोरिति ॥ कल्पः— "अथ दक्षिणं योगेन युनक्ति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः
प्रशिषा युनज्मि यज्ञस्य योगेनेति" (द्र. आपश्चौ १८७०१) इति ॥ हे दक्षिणाश्व, रथां प्रशास्त्रोः आज्ञा-
पयित्रोः 'मित्रावरुणयोः' प्रशिषा प्रशासनेन यज्ञसंबन्धिनिमित्तं रथे युनज्मि ॥ मित्रावरुणपदाभिप्रायं २०
दर्शयति— "मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीत्याह । वज्रघ्नेन देवताभ्यां युनक्ति" (तैसा
१०७९) इति । महाणा मन्त्रेण प्रतिपादिताभ्यां मित्रावरुणदेवताभ्यां प्रशासितो युनक्ति ॥ रथस्याश्वत्रयोपे-
तत्वं विधत्ते— "प्रष्टिवाहिने युनक्ति । प्रष्टिवाही वै देवरथः । देवराथमेवारमै युनक्ति" (तैसा १०७९) २१
इति ॥ तादृशं रथं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "त्रयोऽथा भवन्ति । रथश्रतुर्थेः । द्वौ सम्येष्टसारथी ।
पद् संपद्यन्ते । पड्वा क्तवः । क्तुभिरेवैने युनक्ति" (तैसा १०७९) इति । सम्येष्टयत्र दक्षिणस्थेत्व- २५
प्याहायम् । ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ।

विष्णोरिति ॥ कल्पः— "विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽत्येति*" (आपश्चौ १८१०२)
इति । पाठस्तु— "विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि" इति ॥ एते त्रयो मन्त्रा

१. वि-नेनायुहया ।

॥ [आपश्चौ १८१०१—'वार्त्रघ्नः' नास्ति ।] । १. म. ६. ३—'वदणशन्दाभि' ।] ॥ [आपश्चौ १८१०२
'अभ्येति' इति ।] ।

विष्णोः क्रान्तमासि विष्णोर्विक्रान्तमासि मरुतां प्रसवे जेषमाप्तं मनः

विष्णोः । क्रान्तम् । असि । विष्णोः । विक्रान्तमिति वि-क्रान्तम् । असि । मरुताम् ।

प्रसव इति प्र-सवे । जेषम् । आप्तम् । मनः ।

- रथमातिष्ठति— 'मरुताम्' इति ॥ 'मरुतां प्रसवे अनुज्ञायां सव्यां मरुद्भिरेवाहं जेषं जीयासं शन्नून् । जयतेऽलेटि "सिन्धुहलं लेटि" (पा ३.१.३४) इत्यडागमः । इतश्च लोपः ॥ कृबरमभिमन्त्रयते—'आप्तम्'-इति ॥ 'आप्तं सुहृद्भूतं यत्, मनः तदेव त्वम् असि । यद्वा-यत्, मनसेभ्यस्तं तन्मन, उच्यते । मननीयं वा मनः । तत्सर्वं मया आप्तं लब्ध-मनेन कर्मणा । किञ्च—'अहम् इन्द्रियेण चक्षुरादिना वीर्येण च प्रजननसामर्थ्येनैश्वर्येण वा संगतोऽस्मि । योग्यं क्रियापदमप्याहियते । "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्" (पा ५.२.९३) इति १० निपात्यते ॥

- वाजपेये व्याख्याताः (तैसं १.७.७) ॥ विघ्नते—“विष्णुक्रमान् क्रमते । विष्णुरेव भूवेमाल्लोकानभि-जयति” (तैत्रा १.७.९) इति ॥ प्रियपुत्रस्यान्वारभ्रणं विघ्नते—“यः क्षत्रियः प्रतिहितः । सोऽन्वारभ्रते । राष्ट्रमेव भवति” (तैत्रा १.७.९) इति । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ “प्र ससाहिये” इत्येतामृचं विघ्नते—“त्रिष्टुभाऽन्वारभ्रते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति” (तैत्रा १.७.९) इति ॥ १५ सेयमृगुपातुवाभ्यकाण्डे, अनुपंप्रपाठकान्ते “त्वमग्निं वृद्धयः” (तैसं ३.४.११) इत्यस्मिन्ननुवाके समान्तांतति तत्रैव व्याख्यास्यते ॥

- मरुतामिति ॥ कलाः—“मरुतां प्रसवे जेषमिति प्रयाति” (आपश्रौ १८.१७.५) इति ॥ मरुसंज्ञकानां देवानामनुज्ञायां सत्यामहं जेष्यामि ॥ तदनुज्ञायां जयहेतुताम् दर्शयति—“मरुतां प्रसवे जेषमिरयाह । मरुद्भिरेव प्रसूत उज्जयति” (तैत्रा १.७.९) इति ॥ २० आप्तमिति ॥ कल्पः—“सधन् राज्ञ्यः पुरस्वादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति । तस्मात्प्रतानिपुनस्यति आप्तं मन इति” (आपश्रौ १८.१७.१-७) इति ॥ 'मनः अभिमत् जेषं प्राप्तम् ॥ अनुमेवापं ददापति—“आप्तं मन इत्याह । यदेव मनमैप्सोत् । सदापत्” (तैत्रा १.७.९) इति ॥ ऐप्सोदासुमिष्टवान् । आपत् प्राप्नोति ॥ विघ्नते—“राज्ञ्यं जिनाति । अनाक्रान्त एवाऽऽक्रमते” (तैत्रा १.७.९) इति । बागविमोक्तेन राज्ञ्ये जिते सति स्वयं दानुष्णाऽनपक्रान्त एव सन् दानुष्माक्रान्त-वान् भवति ॥

- समिति ॥ कल्पः—“तं जित्वा समहमिन्द्रियेण वीर्येणेति प्रदक्षिणमावर्तते” (आपश्रौ १८.१७.८) इति । हस्ताग्निन्द्रियगतं सामर्थ्येनाहं संगतोऽभूद्वम् ॥ मन्त्रपाठेन वीर्यसंगतिं दर्शयति—“वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण चर्षते । यो राज्ञ्यं जिनाति । समहमिन्द्रियेण वीर्येणेत्याह । इन्द्रियमेव वीर्यमाप्तं भूते” (तैत्रा १.७.९) इति ॥

रथेन विजयः]

समहर्षिन्द्रियेण वीर्येण पशूनां मन्थुरसि तवेव मे मन्थुर्भूयात्-
नमो मात्रे पृथिव्यै माऽहं मातरं पृथिवीं हिंसिपं

समिति । अहम् । इन्द्रियेण । वीर्येण । पशूनाम् । मन्थुः । असि । तवे । इव । मे । मन्थुः । भूयात् ।
नमः । मात्रे । पृथिव्यै । मा । अहम् । मातरम् । पृथिवीम् । हिंसिपम् ।

वाराही उपानहाबुपमुञ्चते—'पशूनां मन्थुः असि' इति ॥ 'पशूनां' 'मन्थुः दीप्तिः' ५
'असि, क्रोधजन्मा गृह्यते । प्रकृतिशब्देन विकार उच्यते "पशूनां वा एष मन्थुः । यद्ग्राहः" (तैत्ति १.७.९) इति च ब्राह्मणम् । "नामन्यतरस्याम्" (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । 'तव' 'इव ममापि' 'मन्थुः' 'भूयात्', दीप्तिमान् स्याम् ॥

इनामभिगृह्णाति—'नमः' इति ॥ 'मात्रे सर्वस्योत्पादयित्र्यै' 'पृथिव्यै' 'नमः ।
उभयत्रापि "उदात्तयणः" (पा ६.१.१७४) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥ १०

तस्य दक्षिणं पादमुपावहरति—'मातरं' 'पृथिवीम्' 'अहम्' 'मा' 'हिंसिपम्' अनेन
पादक्रमेण । न हि कश्चिन्मातरं हिनस्ति 'पृथिवीं च' 'माता च' 'मा' 'मा' हिंसीत् ।
नहि कंचिदपि माता हिनस्ति ॥

पशूनामिति ॥ कल्पः— "पशूनां मन्थुरसीति वाराही उपानहाबुपमुच्यते" (भाष्यो
१८.१७.१२) इति ॥ पाठस्तु—'पशूनां मन्थुरसि तवेव मे मन्थुर्भूयात्' इति ॥ हे वराहर्षिर्निर्मित १५
उपानत्, एवं 'पशूनां मन्थुरूपा' 'असि' । अतो यथा 'तव मन्थुरूपात्वं तद्वत् ममापि वैरिणु' 'मन्थुः' 'भूयात्' ॥
विधत्ते—'पशूनां मन्थुरसि तवेव मे मन्थुर्भूयादिति वाराही उपानहाबुपमुञ्चते । पशूनां वा एष मन्थुः ।
यद्ग्राहः । तेनैव पशूनां मन्थुमारमन् धत्ते" (तैत्ति १.७.९) इति ॥ वराहस्याभित्वेनाधिक्यं मन्थुरूपा-
त्वम् ॥ वाराहत्वं प्रदास्योपाह्न उपमोके प्रदांसति—'अभि या इयत् सुपुत्राणं कामयते । तस्यैश्वरेन्द्रियं ८
वीर्यमादातोः । वाराही उपानहाबुपमुञ्चते । अस्या एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यदानार्थं" (तैत्ति १.७.९) इति ॥ इयं भूमिः सुपुत्राणमभिविषतमभिलक्ष्य तदीयमिन्द्रियं वीर्यमादातुं कामयते । कामयित्वा २०
च तस्येन्द्रियं वीर्यमादातुमीश्वरा क्षयता भवति । उपानदुपमोकेन भूम्याः सक्तादादन्वधानं कृतवान्
भवति । तस्यान्तर्धानमनार्षं भूम्या वीर्यंरयार्चीकाराय भवति ॥

नम इति ॥ कल्पः— "नमो मात्रे इत्यवरोक्ष्यन् पृथिवीमभिमन्थ्य" (भाष्यो १८.१७.१२) ;
इति । पाठस्तु—'नमो मात्रे पृथिव्यै माऽहं मातरं पृथिवीं हिंसिपं मा मां माता पृथिवीं हिंसीत्' २५
इति ॥ मन्थुर्भूयात् हिंसाभावशरणेन विरपष्टम् ॥ एतदेव दर्शयति— "नमो मात्रे पृथिव्या इत्यादाहिरसाय" (तैत्ति १.७.९) इति ॥

मा (१) मां माता पृथिवी हिंसीदियदस्यायुरस्यायुर्मे धेह्यूर्गस्यूर्जं मे धेहि
युद्धसि वर्चोऽसि वर्चो मयि

मा (१) । माम् । माता । पृथिवी । हिंसीत् । इयत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मे ।
धेहि । ऊर्क् । असि । ऊर्जम् । मे । धेहि । युद् । असि । वर्चः । असि । वर्चः । मयि ।

५ सव्येऽसे राजतं मणिं प्रतिमुञ्चते—'इयद्' इति ॥ इदं परिमाणमस्य 'इयत्' ।
"किमिदम्यां वो घः" (पा. २-४०) इति मतुप्, "इदङ्किमोरींकी" (पा. ६-३-९०) ।
"यस्येति" (पा. ६-४-१४८) लोपः । उदात्तनिवृत्तिखरेण इकार उदात्तः । इयत्तया
परिच्छिन्नमसि, तस्मादायुरसीति, आयुरिवेयत्तया परिच्छिन्नत्वात्, आयुर्हेतुत्वाद्वा; तस्मात् तादृश-
स्त्वम् 'आयुः' मे 'धेहि' ॥

१० दक्षिणेऽसे औदुम्बरम्—'ऊर्गसि' इति ॥ 'ऊर्ग्' अन्नम्, तदेव त्वम् 'असि'
तस्मैतुर्वा । 'तादृशं त्वमूर्जं धेहि' ॥

दक्षिण एवाऽसे सौवर्णम्—'युद्धसि' इति ॥ योजयतीति 'युद्', युक्तो वा ।
सर्वत्र ऋत्विगादिना किन् (पा. ३-२-५९) । "युजेरसमासे" (पा. ७-१-७१) इति
नुम् । "किन्प्रत्ययस्य" (पा. ८-२-६२) इति कुत्वम् । तस्मात् त्वम् 'वर्चः' दीप्तिः 'असि' ।

१५ दीप्या हि योग्यतां भजते तत् त्वं 'वर्चः' मे 'धेहि' स्यापय ॥

इयदिति ॥ कल्पः—'अवरथः । मणीन् प्रतिमुञ्चते । इयदसीति राजतम् । ऊर्गसीत्यौदुम्बरम् ।
युद्धसीति सौवर्णम्" (आपथी १८-१०-१२) इति ॥ औदुम्बरं ताद्यमयम्" । पाठस्तु—'इयदस्या-
युरस्यायुर्मे धेह्यूर्गस्यूर्जं मे धेहि युद्धसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहि' इति । 'हे राजतमणे, त्वम् 'इयत्'
'असि' पृतावपरिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिनीयते । परिमितरथादेवायुःस्वरूपः 'असि' । तस्मात्
'आयुः' मे प्रयच्छ । हे ताद्यमणे, 'ऊर्क्' 'असि' बलरूपोऽस्यतो बलं 'मे प्रयच्छ । हे सौवर्णमणे, 'युद्' 'असि'
घारितुं योरयोऽसि । घारिते मति च 'वर्चः' 'असि' तेजस्वी भवस्यतो मे कान्तिं प्रयच्छ ॥ मन्त्राणां
पादादेव तदुक्तफलसिद्धिं दर्शयति—'इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवात्मन् धत्ते । ऊर्गस्यूर्जं मे
धेहीत्याह । ऊर्जमेवात्मन् धत्ते । युद्धसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहीत्याह' । वर्चं एवात्मन् धत्ते"
(तैत्ति १-७-९) इति ॥ विधत्ते—'एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुर्ऊर्जं वर्चो
२५ दधाति" (तैत्ति १-७-९) इति ॥ तदिदं सूत्रकरणेन स्वर्थाङ्गत्वम्—'उपहृतायामिद्वयामुन्मुच्य मणीन्
मन्त्रेण दधाति" (आपथी १८-१९-१७) इति ॥

३. तं. ति-मोरिति ईश् । ४-४. तं-तादृशस्त्वमूर्जं मे देहि; ति. ति-तादृश . . . मे देहि ।

२-२. म६. मे३- 'हे राजतमणे . . . धेहीत्याह' नास्ति ।

रथेन विजयाः]

धेद्व्यग्रये गृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य बलाय
स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहा

हंसः शुचिपदसुरन्तरिक्षसद्वोता वेदिपदतिथिदुरोणसत् ।

धेहि । अग्रये । गृहपतय इति गृह-पतये । स्वाहा । सोमाय । वनस्पतये । स्वाहा ।
इन्द्रस्य । बलाय । स्वाहा । मरुताम् । ओजसे । स्वाहा ।

हंसः । शुचिपदिति शुचि-सत् । वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष-सत् ।
होता । वेदिपदिति वेदि-सत् । अतिथिः । दुरोणसदिति दुरोण-सत् ।

रथविमोचनीयं(याः) जुहोति—'अग्रये' इत्याद्याः ॥ 'अग्रये गृहाणां निवासाधाराणां पात्रे । 'सोमाय वनानां वनप्रभवानां दारूणां पात्रे । " इन्द्रस्य वज्रोऽसि " (तैसि १.८.१५) इत्युक्तम् । तदात्मने 'मरुताम्' 'ओजसे वेगाय ॥

रथवाहने रथमादधाति—'हंसः ? इत्यतिजगत्वा ॥ "अतिच्छन्दसा दधाति" (तैसा १.७.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । अध्यामम् अधिदैवम् अधियज्ञं चाधिकृत्य त्रेपेयं मन्त्रं व्याचक्षते, तत्र प्रकरणानुरूपोऽर्थविशेषो ग्रहीतव्यः । अध्यामे तावत्—'हंसः आत्मा । शुचिषु स्थानेषु सीदतीति 'शुचिपत् । वासयिता 'वसुः वरिष्ठो वा । अन्तरिक्षे हृदयाक्ताशादिषु सीदतीति 'अन्तरिक्षसत् । 'होता आह्वता देवानामादाता वा । वेपां पामापं सीदति इति 'वेदिपत् । 'अतिथिः सततमतिः, तिथिकृतविरोपरहितो वा । दुःखरक्षणेषु गृहादिषु सीदतीति 'दुरोणसत् । नृषु प्राणिशरीरेषु तद्भावेन सीदतीति 'नृपत् । वरेषु फलेषु भोक्तृत्वेन सीदतीति 'वरसत् । ऋते यज्ञे सत्ये वा सीदतीति 'ऋतसत् । विविधे

अग्रय इति ॥ कल्पः— "अग्रये गृहपतये स्वाहेति रथविमोचनीयान् होमान् हुत्वा" २०
(आपश्रौ १८-१७-१४) इति ॥ पाठस्तु—'अग्रये गृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य बलाय स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहा' इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ विधेसे—"रथविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठायै" (तैसा १.७.९) इति । पाठप्राप्तमाहुतिचर्या प्रजोमति—"त्रयोऽथा भवन्ति । रथश्रुणुः । तस्माच्चतुर्जुहोति" (तैसा १.७.९) इति ।

हंस इति ॥ कल्पः— "हंसः शुचिपदिति सह संग्रीया रथवाहने रथमत्यादधाति" (आपश्रौ १८-१७-१४) इति ॥ अथवा प्रसङ्गे सम्यग्गृह्णातीति संग्रीया । पाठस्तु—'हंसः शुचिपदसुरन्तरिक्षसद्वोता वेदिपदतिथिदुरोणसत् । नृपद्वरसत्तमद्वयोमसद्व्यञ्ज गोत्रा ऋतगा अग्निजा ऋतं वृद्ध' २५ इति ॥ हन्ति पृथिवीम् इति 'हंसः रथः । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदति इति 'शुचिपत् । रथयोपरि

नृपद्भरसद्वत्सद्व्योमसद्वञ्जा गोजा ऋतुजा(२) अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ १५ ॥

[हिंस्रसिपं मर्तजाखीणिं च]

नृपदिति नृ-सत् । वृसदिति वर-सत् । ऋतुसदित्यृत-सत् । व्योमसदिति व्योम-सत् ।
अञ्जा इत्यप्-जाः । गोजा इति गो-जाः । ऋतुजा इत्यृत-जाः (२) । अद्रिजा इत्यद्रि-जाः ।

ऋतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

[मंसं २-६-१२; काशं १५-८; वासं १०-१५, २१, २३-२५]

रक्षणे तृती वा सीदतीति व्योमसत् । अद्भ्यो जातः अब्जाः शरीराभिप्रायं, शुक्लाजातत्वात् ।
यथा—“ पश्व्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ” (छाउ ५-३-३) इति । अपां वा
यागद्वारेण जनयिता । अन्तर्भावित्पथर्यात् “ जनसनखन ” (पा ६-४-४२) इति विट् ।

- १० “ विड्वनोः ” (पा ६-४-४१) इत्यात्वम् । गोषु पशुषु अनुग्राहकतया जातः गोजाः । ऋते
यज्ञे ऋतायं वा जातः प्रादुर्भूतः ऋतुजाः । अद्रिजाः पर्वतादिष्वपि प्रादुर्भूतः । ऋतं सत्वरूपम् ।
बृहत् ब्रह्म ॥ अथाधिदैवे—हंसः आदित्यः शुचिनि मण्डले सीदतीति शुचिपत् ।
होता अपामादाता । वेद्यामारारथ्यतया सीदतीति वेदिपत् । अतिथिः सततगतिः । दुरोगेषु
गृहेषु मेयादिषु सीदतीति दुरोगसत् । वराणां दातृत्वेन तेषु सीदतीति वरसत् । अपो
१५ जनयतीति अञ्जाः । गोजाः रस्मिसमूहवर्ती । ऋते सत्ये जातः ऋतुजाः । अद्रिजाः
उदयाचलात् प्रादुर्भूतः । समानमन्यत् । अथाधियज्ञे—हंसः रथः, हन्ति पृथिवीमिति । शुचौ
देवयजने रथयाहने च सीदतीति शुचिपत् । शुचिर्यजमानः सीदत्यस्मिन्निति वा शुचिपत् । होतेषु
नेषां सीदतीति वेदिपत् । अतिथिः सर्वत्राप्रतिहतगतिः । नृपत् मनुष्यार्थं शूरायं वा सीदतीति
नृपु या उपकारार्थं सीदतीति नृपत् । ऋतायं सत्यायं यज्ञायं वा सीदतीति ऋतसत् । अञ्जाः
२० उदक्त्राजातः । गोजाः गोविकारचर्मादिप्रथितत्वात् ततो जात इत्युच्यते । अद्रिभिर्दारुभिरुपा
दितत्वात् ततो जात इत्युच्यते अद्रिजाः । गतमन्यत् ॥

इत्यष्टमे पश्चदशोनुवाकः ॥

यत्रमानं कामयतीति अमुः । तत्पुत्रमायनयत्येऽम्भरितो सीदतीति अन्तरिक्षम् । होता होतृसमानः ।

- २५ तद्वेज क्यमित्युच्यते—येषां सीदतीति वेदिपत् । अतिथिगदनाच्च । तदपि क्यमित्युच्यते—दुरोगेषु गृहेषु
सीदतीति दुरोगसत् । यो वरामारोद् जनयि तस्य तस्य गृहे सीदति । नृपु मनुष्येषु उपकारं कर्तुं

५. १. 'मेयादिषु' नास्ति ।

३-३. वर- उपकारं कर्तुम् नास्ति ।

रयेन विजयः]

सीदतीति १ वृषत् । वरे श्रेष्ठे राजादिशृष्टे १ सीदतीति १ वरसत् । ऋते यज्ञे राजसूयादौ १ सीदतीति १ ऋतसत् । सूर्यं वोढुं ग्योमनि आकाशे सीदतीति १ ग्योमसत् । “अप्सुयोनिर्वां अश्वः” (तैसं ५.३.१२) इति श्रुतेरभ्यो जातैरश्वैरुपेतवात् १ अञ्जाः । गोशब्ददाच्चाद्ग्राजायत् इति १ गोजाः । एतच्च “इत्यस्तृतीयं रथस्तृतीयम्” (तैसं ५.२.६) इत्याम्नातम् । १ ऋतजाः प्रष्टिवाहिन ऋतार्थं यशार्थं जातत्वात् । अद्रिभ्यः पापाणसदरोभ्यो दृढेभ्यः काष्ठेभ्यो जातत्वात् १ अद्रिजाः । ईदतो रथो बृहस्प्रीदं ५ राजसूयाप्यम् १ ऋतं यज्ञं संपादयत्विति शेषः ॥ “यदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं लोकमियाताम् । सह संप्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति । सुवर्गादेवैनं लोकादन्तर्दधाति ” (तैमा १.७.९) इति । अथप्रमद-धारी यः संप्रहीता यश्च रथादवस्तुदो यजमानस्तावुभौ सह स्वर्गरूपायां वेद्यां यज्ववतिष्ठेतां तदानीं यज्वा चेतश्च सदशं लोकं प्राप्नुयातां, तच्चायुक्तम्, तस्माद्ग्न्य एवावस्थितेन संप्रहीत्रा सह तं रथं रथवाहने काष्ठे स्थापयेत् । तथा सति संप्रहीता वेदिरूपात् स्वर्गादन्तर्हीतो भवति ॥ मन्त्रं विनियुक्ते— १० “इंसः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणैवैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति ” (तैमा १.७.९) इति । पूर्वम् “इन्द्रस्य वज्रोऽसि” (तैसं १.७.७) इति मन्त्रेणैवैनं रथमुपावहत्वात्, तस्मादिदानीमपि ‘इंसः’ इति मन्त्रेण रथमाधातुं युक्तम् ॥ मन्त्रगतच्छन्दोविशेषं प्रशंसति— “अतिच्छन्दसा दधाति । अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दारसि । सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिरादधाति । वर्ष्म वा एषा छन्दसाम् । यदतिच्छन्दाः । यदतिच्छन्दसा दधाति । वर्ष्मैवैनं समानानां करोति ” (तैमा १.७.९) इति । इंसमन्त्रस्य छन्दो- १५ ऽतिजगती । सा च गायत्र्यादीनि अत्यच्छन्दांस्त्वतिक्रम्य वर्तेत इति तस्या अतिच्छन्दस्त्वम् । अत एव छन्दसां तत्रान्तर्भावात् सर्वच्छन्दोरूपत्वम् । तथा सत्यनया रथ आदिवे सति सर्वेऽछन्दोभिराहितो भवति । किं च, एषाऽतिजगती सर्वेषां छन्दसां शरीरम् । अत्रत्यैरक्षरैः कैश्चित् क्वचित् कस्यचिच्छन्दसः संपादयितुं शक्यत्वात् । तथा सत्यनया रथाधाने यजमानः सर्वेषां समानानां शरीरस्थानीयो भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“इन्द्रेति रथमाहृत्य भिन्नेत्येतं युनक्ति हि ।
विष्णोस्त्रिणी रथं गत्वा सर्वांरुह्य प्रयाति सः ॥ १ ॥
आसं क्षत्र ह्यपुं मुक्त्वा संप्रदक्षिणमात्रजेत् ।
पश्चित्युपानहौ छत्वा ननो मृग्यभिमन्त्रणम् ॥ २ ॥
इयन्मणिं राजतं चोर्बानात्यौदुम्बरं मणिम् ।
सुहृत्सौवर्णं धाम हुत्वा चतस्रो रथमोचनीः ॥ ३ ॥
इंसो रथं स्थापयित मन्त्रा अष्टादशोरिताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

[जितवतो राशः सेवोपचारः,

मित्रोऽसि वरुणोऽसि समहं विश्वेदेवैः क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि

मित्रः । असि । वरुणः । असि । समिति । अहम् । विश्वैः । देवैः ।

क्षत्रस्य । नाभिः । असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि ।

वैश्वदेव्यामिक्षायां यजमानो, दक्षिणं बाहुमुपावहरते— 'मित्रोऽसि' इति ॥ 'मित्रः
 ५ देवस्त्वम् 'असि वैश्वदेवत्वादन्यतररूपत्वेन भेदेन स्तुतिः । यद्वा— 'हिंसायाश्चापकस्तुतिस्त्वमसि ॥
 सव्यमुपावहरति— 'वरुणोऽसि' इति ॥ 'वरुणः' देवः 'त्वम्' 'असि' । पूर्ववत्
 स्तुतिः । वारको वा शत्रूणामसि ॥

तामभिमृशति— 'समहम्' इति ॥ समित्युपसर्गः ससाधनां क्रियामाह (द्र.पाभा ५:२:२८) ।
 संहतः 'अहम्' 'विश्वैः' 'देवैः' । यद्वा— 'विश्वेदेवैः युक्तां त्वामहं संस्पृशामि ॥

१० आसन्दीं मिनोति— 'क्षत्रस्य' इति ॥ 'क्षत्रस्य वलस्य' 'नाभिः' संनहनं त्वमसि ।
 " नहो भक्ष " (उ ५.७.५) इति इन्द्रप्रत्ययः ॥

तस्यामधिवासं स्तृणाति— 'क्षत्रस्य योनिरसि' इति ॥ 'योनिः' कारणं 'क्षत्रस्य' 'असि,
 अतो ह्ययं जायते । " अधीवासमास्तृणाति सयोनित्वाय " (तैत्रा १-७-१०) ॥

पञ्चमो दिग्विजयोऽभिहितः । षोडशे विजयाद्द्विचमास उपविश्य सर्वैः सेव्यत्वं वर्णयति ।

१५ मित्रोऽसीति ॥ कल्पः— " मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुं यजमान उपावहरते । वरुणोऽसीति
 सव्यम् " (आपश्रौ १०-१०-१) इति ॥ पूर्वं " हिरण्यवर्णांबुपसाम् " (तैसं १-८-१२) इति मन्त्रेण
 यजमानस्य बाहु उद्गृहीतो तयोविदानीमधस्तादुपावहरणमुच्यते । हे दक्षिणबाहो, त्वं 'मित्रः' 'असि'
 मित्रवन्नो जनादाविष्टार्थमापकत्वात् । हे वामबाहो, त्वं 'वरुणः' 'असि' । द्यौश्चादानिष्टनिवारकत्वात् ॥

समिति ॥ कल्पः— " समहं विश्वेदेवैरिति वैश्वदेव्यानामिक्षायां हस्तामुपावहरते " (आपश्रौ
 २०-१०-३) इति ॥ अहं सर्वेदेवैः संगच्छेय ॥ मित्रशब्दस्य सूर्यवाचित्वात् तत्राग्न्या स्पृशतस्य दक्षिण-
 बाहोरहोरूपत्वं वरुणशब्दरूपान्धकारवदावरकवाचित्वात् तत्राग्न्या स्पृशतस्य रात्रिरूपत्वमिति व्याचष्टे—
 " मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहं । वायुणो रात्रिः । अहोरात्र्याभ्यामेवैनुपावहरति " (तैत्रा
 १-७-१०) इति ॥ मित्रावरुणयोरेकदेवरूपत्वात् सर्वदेवसंबन्धिन्यामामिक्षायां मित्रावरुणात्मकत्वेन
 निरुपिषयोर्हस्तयोर्हपावहरणं युक्तमित्येतद्दर्शयति— " मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै दक्षिणः । वायुणः
 २५ सव्यः । वैश्वदेव्यामिक्षा । स्वमेवैवौ भागधेयमुपावहरति " (तैत्रा १-७-१०) इति ॥ विश्वेदेवैरिति पदो-
 पचारणेन तस्यैवाधिक्येनां प्रजाणां यजमानभ्योऽयत्वं संपद्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— " समहं विश्वेदेवैरित्याह ।
 वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । सा एवाऽऽद्याः कुपते " (तैत्रा १-७-१०) इति ॥

क्षत्रस्येति ॥ कल्पः— " खादिरिमासन्दीं प्रतिष्ठाम् क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृप-
 धीवासमास्तीर्य " (आपश्रौ १०-१०-६) इति ॥ कृपधीवासं धर्मपटः । पाठस्तु— " क्षत्रस्य नाभिरसि

राजः सेवोपचारः]

स्योनामा सीद सुपदाना सीद मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीन्-

नि पसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुर्

स्योनाम् । एति । सीद । सुपदानिति सु-सदाम् । एति । सीद ।

मा । त्वा । हिंसीत् । मा । मा । हिंसीत् ।

नीति । ससाद । धृतव्रत इति धृत-व्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । एति ।

साम्राज्यायेति साम्-राज्याय । सुक्रतरिति सु-क्रतुः ।

तत्रासीनं तमभिमन्त्रयते—'स्योनामासीद' इति ॥ 'स्योनां सुखाम्' वा 'सीद
आस्यायाऽऽत्त्व । 'सुपदां सुखेन आसादनीयाम्' वा 'सीद । खलि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वत्वम्
(पा ६-२-१३९) । सिवेरौणादिके नप्रत्यये (उ २९६) ऊठि गुणे च स्योनेति भवति ।
'मा त्वा हिंसीत् इपमासन्दी । तां च त्वं मा हिंसीः ॥

१०

अनुमन्त्रयमाणमासन्नमभिमन्त्रयते—'नि पसाद' इति मापत्र्या त्रिपदया ॥ 'वरुणः
पस्त्यास्वा' इति द्वितीयः पादः । इयादिपूर्णेनाक्षरसंख्या संपद्यते । 'नि पसाद निपण्वान् ।
'धृतव्रतः धृतकर्मा' वरुणः एव स्वयमिहास्ति । यद्वा—वरुणो वारयिता धरीणां यजमानोऽयं

क्षत्रस्य योनिरसि' इति ॥ हे कृष्यधीवास, 'क्षत्रस्य उपवेशनाय त्वं माभिवद् मप्यस्थानम्' अस्ति ।
मातृयद्धारकत्वेन 'क्षत्रस्य' योनिः कारणम् 'अस्ति ॥ विधत्ते—'क्षत्रस्य माभिरसि क्षत्रस्य योनिरसी- १५
त्यधीवासमास्तुर्णार्ति सयोनित्वाय" (तैत्रा १-७-१०) इति । 'योनिरसि' इति चर्मपटस्य कारणत्वेन
भावनेया सकारणत्वं क्षत्रस्य संपद्यते ॥

स्योनामिति ॥ क्वचः—'स्योनामा सीद सुपदाना सीदेति तामासाद्य यजमानो मा त्वा
हिंसीन्मा मा हिंसीदित्युपविशति" (आपश्रौ १८-१८-७) इति ॥ हे मदीयशरीर, 'स्योनां सुख-
करीमेनामासन्दां प्रति 'मा' सीद समीपस्थं भव । 'सुपदां सुखेनोपपेष्टुं योग्याम्' वा 'सीद । इयमा- २०
सन्दी त्वां शरीरं' मा 'हिंसीत् । मामपि शरीरवाभिर्न 'मा' हिंसीत् ॥ मन्त्रद्वयार्थस्य विस्पष्टतां
इदोद्यति—'स्योनामा सीद सुपदाना सीदेत्याह । यथायज्ञुरवैषट् । मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसी-
दित्याहाहिंसायि" (तैत्रा १-७-१०) इति ॥

नीति ॥ क्वचः—'नि पसाद धृतव्रत इत्यासीनमनुमन्त्रयते" (आपश्रौ १८-१८-८) इति ॥
पाठश्रु—'नि पसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुः' इति ॥ अयं यजमानः 'धृतव्रतः २५
स्वीकृत्यः' वरुणः अतिर्धनिवारकः भूया 'नि पसाद अस्यामासन्नामुपविषेत् । 'पस्त्यासु षट्पु वैरि-
शूद्रेष्यागत्य साम्राज्यं कर्तुं' सुक्रतुः शोभनसंकल्पो भवतु ॥ साम्राज्यमुद्दिश्य सग्व्यसकल्पसिद्धिमेष
दर्शयति—'नि पसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुर्हिहाह । साम्राज्यमेषैनं सुक्रतुं
कराति" (तैत्रा १-७-१०) इति ॥

२. तं-भोः ति-ऊ ।

३०

ब्रह्माश्नत्वराजन् ब्रह्माऽसिं सविताऽसिं सत्यसवो ब्रह्माश्नत्वराजन् ब्रह्मा-
ऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा (१) ब्रह्माश्नत्वराजन् ब्रह्माऽसिं मित्रोऽसिं सुशेवो

ब्रह्माश्नत् । त्वम् । राजन् । ब्रह्मा । असि । सविता । असि । सत्यसव इति सत्य-सवः ।

ब्रह्माश्नत् । त्वम् । राजन् । ब्रह्मा । असि । इन्द्रः । असि । सत्यौजा इति सत्य-ओजाः (१) ।

५ ब्रह्माश्नत् । त्वम् । राजन् । ब्रह्मा । असि । मित्रः । असि । सुशेव इति सु-शेवः ।

सिंहासन इवात्र निपसाद घृतव्रतः स्थितव्रतः । पत्यासु-गृहेषु । आकारः समुच्चये । गृहेषु
च निपसाद शत्रूणां सर्वमनेन जितमिदानीम् । यदा साम्राज्याय शोभनराज्याय सुकृतः शोभन
कर्मा शोभनसंकल्पो वाऽयमत्र निपसाद पत्यासु च तदैव निपसादेति । यदा—आकार
उपर्येष । पत्याग्रहणं चोपलक्षणम् । गृहनगरजनपदादिषु यत्तद्विषयसाम्राज्यं तदर्थं निपसाद

१० शोभनकर्माऽयमिति । “ क्त्वादयश्च ” (पा ६.२.११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

अथ ऋत्विक्षुं सर्वतः पर्युषविष्टेषु अंश्वर्युं राजाभिमन्त्रयते—‘ ब्रह्माश्नत् ’ इति ॥

हे ब्रह्मन् इति । “ दूराद्भूते च ” (पा ८.२.८४) इति वाक्यस्य टेरुदात्तः प्लुतश्च ।

“ पूर्वत्रासिद्धम् ” (पा ८.२.१) इति तस्यासिद्धत्वात् “ आमन्त्रितस्य ” (पा ६.१.१९८)

इति षाष्टिकम् आद्युदात्तत्वं प्रवर्तते, “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” (पा ६.१.१५८) इति च

१५ न प्रवर्तते ॥

अध्वर्युः प्रत्याह—‘ त्वम् ’ इति ॥ हे राजन्, त्वम् एव ब्रह्मा असि नाहम् ।

हेतुमाह—यतः सविता सर्वस्य प्रेरकः अनुज्ञाता वा त्वमसि त्वदाज्ञया हि सर्वं प्रवर्तते ।

सत्यसवः सायानुव्रतः अमोघशासनः, अतस्त्वमेव ब्रह्मासि ॥

प्रह्लासिति ॥ ऋषयः—‘ तमृत्विजो रत्नितश्च सर्वतः पर्युषविशन्ति । पुरस्तादध्वर्युर्देक्षिणतो

२० ब्रह्मा । पश्चाद्दोता । उत्तरत उद्गाता । उपविष्टेषु ब्रह्माश्नत् भूमित्यध्वर्युं राजा मन्त्रयते । त्वत्

राजन् ब्रह्माऽसीतीवरः प्रत्याह । पृथं ब्रह्माणं होतारमुद्गातारं चोत्तरोत्तरेणोत्तरे प्रत्याहुः ” (आपश्रौ

१०-१८-९-१३) इति । पृथेयामथानां मन्त्राणां पाठस्तु—‘ ब्रह्माश्नत्वराजन् ब्रह्माऽसि सविताऽसि

सत्यसवो ब्रह्माश्नत्वराजन् ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा ब्रह्माश्नत्वराजन् ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेवो

ब्रह्माश्नत्वराजन् ब्रह्माऽसि यद्व्योऽसि सत्यधर्मा ’ इति ॥ वृशदाह्वानं प्लुतिः । हे राजन्, त्वम् एव

२५ ब्रह्मा असि ब्राह्मणोऽसि न त्वहम् । कुतः ? यतस्त्वमेव सविता असि ब्राह्मणधर्मान् पाठयद्

अरमाक्रमनुष्ठानानुशाताऽसि । सत्यसवः रथमनोधानुशः । जतो ब्राह्मणवर्णाधमधर्माणां त्वदधीनत्वात्

१. मे-तथैव; ति.त्रि-तदेव । ४. मे-ऋत्विक्षु च । ५. मे-आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।

१. ३. मे-‘ दाहानम् ।

राजः सेवोपचारः]

ब्रह्माइन्त्वः राजन् ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मे-

ब्रह्माइन् । त्वम् । राजन् । ब्रह्मा । असि । वरुणः । असि । सत्यधर्मोति सत्य-धर्मा ।

अथ ब्रह्माणमामन्त्रयते—' ब्रह्माइन् ' इति ॥ व्याख्यातम् ॥

ब्रह्मा प्रत्याह—' त्वम् ' इति । हे ' राजन्, ' त्वम् एव ' ब्रह्मा ' असि, यतस्त्वम्

' इन्द्रः ' असि ' सर्वस्येश्वरोऽसि । ' सत्यौजाः अवितयब्रह्मः ॥

होतारमामन्त्रयते—' ब्रह्माइन् ' इति ।

स प्रत्याह—' त्वम् ' इति ॥ हे ' राजन्, ' त्वम् एव ' ब्रह्मा ' असि, यतः ' मित्रः ' असि

सर्वस्य ईसाभ्यस्त्राताऽसि । ' सुशेवः ससुखः । " आधुदात्तं द्वयञ्छन्दसि " (पा ६-२-११९)

इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

उद्गातारमामन्त्रयते—' ब्रह्माइन् ' इति ॥

स प्रत्याह—' त्वम् ' इति ॥ हे ' राजन्, ' त्वम् एव ' ब्रह्मा ' असि, यतः त्वं

' वरुणः ' असि वारयिता शत्रूणां पापचोरव्याघ्रः प्रदीनां वारयितासि । ' सत्यधर्मा सत्यस्वभावः ।

" धर्मादनिच् केवकात् " (पा ५-४-१२४) ॥

त्वमेव ब्रह्मा । तथा ' इन्द्रः ' असि परमेश्वरवानसि । ' सत्यौजाः अमोघवीर्योऽसि । तथा ' मित्रः ' असि

क्षिप्रपरिपालनाय देवनामासि । ' सुशेवः सुगु सेवितुं योग्योऽसि । तथा ' वरुणः ' असि अनिष्टनिवार-

कोऽसि । ' सत्यधर्मा शास्त्रीयधर्मयुक्तोऽसि । यथा लोके परराष्ट्रे जित्वा समागत्य सिंहासने समासीनं

राजानमथ उपविष्टाः पुरोहितादयो बहुभिराशीभिः स्तुतिभिश्च स्तुवन्ति तद्ब्रह्मप्रापि सेवोपचारः क्रियते ।

एतयाऽऽशीवां दरूपया सेवया ब्राह्मणेषु यत् सामर्थ्यं शापानुग्रहरूपं तद्ब्रह्मनि प्रतिष्ठापितं भवति ।

सर्वतद्भिन्नेत्येव चाजसनेयिनो बृहदारण्यके क्षत्रियच्छेष्टिप्रस्ताये समामनन्ति— " क्षत्राररं नास्ति तस्माद्ब्र-

ह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपरते राजस्ये क्षत्र एव तद्यतो दधाति " (बृह १-४-११) इति । २०

यथोक्तार्थपरत्वेन मन्त्रान् ब्रह्मच्छे— " ब्रह्माइन्त्वः राजन् ब्रह्माऽसि सवितासि सत्यसव इत्याह ।

सवितारमेवैनः सत्यसवं करोति । ब्रह्माइन्त्वः राजन् ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । इन्द्रमेवैनः

सत्यौजसं करोति । ब्रह्माइन्त्वः राजन् ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । मित्रमेवैनः सुशेवं

करोति । ब्रह्माइन्त्वः राजन् ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मत्याह । वरुणमेवैनः सत्यधर्मोऽसि

करोति " (तैसा १-७-१०) इति ॥ सविता इन्द्रो मित्र इति देवतापदानामुच्चारणेन तद्वैतनाभिव्याहरीणां

छन्दसामुच्चारणं सपद्यत इति दूषयति— " सविताऽसि सत्यसव इत्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति ।

इन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । जगतीमेवैतेनाभि-

व्याहरति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि छन्दोऽसि । सत्यमेवावच्छन्दे " (तैसा १-७-१०) इति ।

एता इन्द्रादयो देवताः सत्यं पालयन्त्येतानि गायत्र्यादिछन्दोऽसि च सत्यममोघं फलं प्रयच्छन्ति । अथ

३. तै. ति—इत्याद्युदात्तत्वम् ।

२. आ.क.—देवनामाऽसि (' मित्रनामासि ' इति आ-संभाषितः पाठः) ।

न्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेणस्तेन मे रष्य दिशोऽभ्यय राजाऽभूत्

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वार्त्रेण इति वार्त्रे-ण् । तेन । मे । रष्य ।

दिशः । अमीति । अयम् । राजा । अभूत् ।

ब्रह्मा स्वयं राज्ञे प्रयच्छति— 'इन्द्रस्य' इति ॥ न्याख्यातम् (तैसं १.७.७) ।

५ तस्मात् तेन वज्रेण हेतुना मम दस्यून् रष्य नाशय । यद्वा—साधयामिमतानीति । ख
हिंसासिद्धयोः दैवादिकः ॥

पञ्चाक्षान् राज्ञे प्रयच्छति— 'दिशः' इति ॥ 'अयं राजा सर्वाः दिशः अभि
'अभूत् अभिभवत् सर्वा दिशोऽधिष्ठाय स्वयमेव राजा भवत्वित्यर्थः । यद्वा—'अभिरामो'
(पा १.४.९१) इति लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । दिशोऽभि सर्वासु दिक्षु अयं राजा

२० भवति सर्वदा ॥

संपादयति ॥ वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप्चारणसिद्धिं दर्शयति—'वरुणोऽसि सत्यधर्मोत्याह । अनुष्टुभमेवैते-
नाभिग्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुणे' (तैत्रा १.७.१०) इति ।
'विश्वे देवस्य नेतुः' (तैसं १.२.२) इत्यस्यामनुष्टुभि प्रथमपादः सप्ताक्षर इत्यनृतत्वम्, उत्तरे प्रथमः
पादा अष्टाक्षरा इति सत्यत्वम् । एतच्च 'एकस्मादक्षरादनासं प्रथमं पदम्' (तैसं ६.१.२) इत्यादि-

२५ ब्राह्मणेनैव दर्शितम् । वरुणोऽपि क्वचिद्विद्वत्कारित्वाद्गृह्यत्वरूपः । क्वचिच्छिववर्तकत्वात् सत्यरूपः । एतच्च
'वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो धारुणान् । चतुष्कपाला-
धिर्बेषेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुणनामानमुञ्चति' (तैसं २.३.१२) इत्यादिषु
ब्राह्मणेषु द्रष्टव्यम् । अत एववरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप्चारिता भवति । तेन च यजमानोऽनृतं
रष्यन्तुं सत्यं वक्तुं च समर्थत्वात् सत्यानृते स्वाधीने करोति ॥ वेदेन प्रशंसति—'नैनर सत्यानृते उदिते
२० दिशः । य एवं वेद' (तैत्रा १.७.१०) इति ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—'इन्द्रस्य वज्रोऽसि इति स्वयं ब्रह्मा राज्ञे प्रयच्छति' (आपश्ची

१८.१८.१४) इति ॥ पाठस्तु—'इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेणस्तेन मे रष्य' इति ॥ हे स्वय, वज्रवृत्तीयांश-
त्वात् खं वज्रः असि । 'रष्यस्त्वनीयम्' (तैसं ५.२.६) इति श्रुतेः । यतो विरोधिघानी त्वं, तेन
कारणेन मे मर्त्यं रष्य द्यूतस्थानपरिदोषनरूपं कार्यं साधय ॥ विधत्ते—'इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेण इति

२५ स्वयं प्रयच्छति । वज्रो वै स्वयः । वज्रेणैवास्मा अदारपरं रन्वयति । एवर हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते
रष्येयुः' (तैत्रा १.७.१०) इति । रष्येयुश्चोच्चारणेनास्मै यजमानायावरं परं चापेक्षितं सर्वकार्यं रन्वयति
साधयति । यद्यदि यजमानायैते कार्यविशेषा रष्येयुः सिष्येयुः, एवं मति श्रेयो हि तव प्रशस्ततरं खलु ॥

दिश इति ॥ कल्पः—'दिशोऽभ्यय राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् राज्ञे प्रयच्छति' (आपश्ची
१८.१९.५) इति ॥ अयं यजमान ऊर्ध्वदिक्संहिताः पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य राजा अभूत् ॥ विधत्ते—

३० 'दिशोऽभ्यय राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् प्रयच्छति । एते वै सर्वेऽयाः । अपराजयिनमेवैनं करोति'
(तैत्रा १.७.१०) इति । अक्षाः कपर्दिकाः सुरार्णोनिर्मिताः । विभीतकफल्यानि सौवर्णानि इत्येके । ते चाक्षा
घृतरयाने निवपनीयाः । तथा चाऽऽवस्तव्येन दर्शितम्—'अध्यायापोऽधिदेवमनुष्टुप्त्वापोऽध्यायाविवेद

नप्त्रे स्वाहाऽग्रये गृहपतये स्वाहा ॥ १६ ॥

[सत्यौजाश्चत्वारिंशच्च]

नप्त्रे । स्वाहा । अग्रये । गृहपतये इति गृह-पुत्रये स्वाहा ॥ १६ ॥

[तैसं २-६१२; कासं १५-८; वाचं १०-२६-२८]

५ विपुत्रति दर्भस्ताम्वे जुहोति—'ऊर्जो नप्त्रे' इति ॥ ऊर्जानं, तस्य 'नप्त्रे चतुर्थाय' स्वाहा । अन्नाद्बलं बलान्मयनवेगः ततोऽग्निरिति । "सावेकाचः" (पा ६-१-१६८) इत्यूर्जः पृष्ठयुदात्ता ॥

पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति—'अग्रये गृहपतये स्वाहा' इति । गतम् (तैसं १-८-१५) ॥

इत्यष्टमे षोडशोऽनुवाकः ॥

१० "शौनःशेषमाल्यापयत ऋषो गायामिधाः परःशताः परःसहस्रा वा" (आपश्रौ १८-१९-१०) इति ॥ विपत्ते— "मारुतस्य वैश्विःशक्तिःकपालस्य वैश्वदेव्यै चाऽऽमिक्षाया अग्रये त्विष्टकृते समवचति । देवतामिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति" (तैमा १-७-१०) इति । समवचति समस्यैकीहरयावद्येत् । तेनोभयतः कर्मद्वयेऽवस्थितार्थमिदं देवतामिरेवैनं यजमानमुभयोः पार्श्वयोः पाठितवान् भवति ॥

अपामिति ॥ कल्पः— "अब्रमृधेन प्रचर्षापां नप्त्रे स्वाहेत्यप्सु जुहोति । ऊर्जो नप्त्रे स्वाहे-

१५ त्यन्तरा दर्भस्तम्भे स्थार्षां बस्मीकवपायां वा हुत्वाऽग्रये गृहपतये स्वाहेति प्ररथेत्य गार्हपत्ये हुत्वा" (आपश्रौ १८-२०-३-४) इति ॥ अपां नप्त्रे नपातयित्री विनाशमकुर्वते बद्धये । न खल्वतिरपो नानायति किं तृपादयति । "अन्नेरापः" (तैज २-१) इति सृष्टिप्रकरणे ध्रुवणात् । ऊर्जो बलस्य नपातयित्री बद्धय ऊर्जो नप्त्रे । उदराग्निना मुक्तेऽङ्गे षोणं सति बले वर्धते न तद्विनाशयते ॥ विपत्ते— "अपां नप्त्रे स्वाहोर्जो नप्त्रे स्वाहाग्रये गृहपतये स्वाहेति तिष्ठ भाहुवीर्जुर्देति । प्रय इमे लोकाः । पृथ्वेव शोकेयु प्रतिविद्यति" (तैमा १-७-१०) इति ॥

२० "अत्र विनियोगसंप्रदः—

अत्र विनियोगसंप्रदः—

"बाहू अथो हरेद्दृग्भ्यां मित्रेति परणेति च ।

स्वाम्युपाह्वय बाहू सं वैश्वदेव्यां प्रसादयेत्" ॥ १ ॥

क्षत्रासम्भवे तु स्वादिभ्यो हृत्पृथिव्यासस्तृतिः ।

२५ स्वोना स्वामी समागत्य मा स्वा तत्रोपसीदति ॥ २ ॥

नि योर्पायिष्टं समन्य षड्भाश्नष्टमुंभीरयेत् ।

प्रत्याह सोऽपि स्वमिति षड्भा होता च सामगः ॥ ३ ॥

शान्तिश्वा उचरं प्राहुमंन्द्र स्यं स्वामिनेऽर्पयेत् ।

"दितोऽशान् दाययेत् पद्य सुष्ठोक इति च क्रमात्" ॥ ४ ॥

३० संमहीता मागदुप. क्षत्ता चाऽऽहृयो त्रिभिः ।

अपां तुहोर्गप्सु दर्भे गार्हपत्ये त्रिभिः क्रमात् ॥

अनुवाकं षोडशोऽग्निमन्त्रयोर्विधावरीरिताः ॥ ५ ॥" इति ॥

राजः सेवोपचारः]

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ राजसूयेऽभिषेचयाख्ये यानो ये देवनादयः ।

तच्छेपास्तेऽखिलार्था वा तच्छेपास्तस्य संनिधेः ॥

राजसूयकथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ।

कल्प्याऽऽर्काद्दृक्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ॥ ” (जैम्या ३-३-२५-२६) ॥ ५

राजसूये पश्चिष्टिसोमयागा यद्यदः प्रथानभूताः । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागः ।
 छतसंनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते । “ अक्षैर्देश्यति राजसूयं जिनाति शौनःशेषमाख्यापयते ” (त्रया १-७-१०)
 इति । जिनाति जयति । बहुचक्राक्षणे (एवा ७-१८) समान्नातं शुनःशेषविययमुपाख्यानं शौनःशेषम् ।
 तत्र संनिधिबलात् देवनादयोऽभिषेचनीयाद्गमिति चेत् । मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाम्दृक्षायामनुवृत्तार्था
 विहितं देवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इत्यत्र सर्वशेषत्वम् । न चाभिषेच- १०
 नीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिव्यति । ज्योतिष्टोमविकृतिरवेनातिदृष्टैः प्राकृताद्देव उदाकाङ्क्षानिवृत्तेः ।
 संनिहितविधिबलादाकाङ्क्षोत्थाप्यत इति चेत् । अत एवाऽऽर्कादृक्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य
 तद्द्वारा धाक्यलिङ्गभ्रतिकल्पनया संनिधिर्धिप्रकल्प्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं क्लृप्तत्वादेकया
 कल्प्या संनिष्कल्प्यते । तस्मात् प्रकरणेन संनिधिधाधात् सर्वशेषा देवनादयः ॥

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमासा देवनादिकम् ।

मध्ये वा पूर्ववत् सर्वसमासा देवनादयः ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात् पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ ” (जैम्या ५-२-१७-१८) ॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य संनिधौ देवनशौनःशेषोपाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाऽऽग्नाताः । २०
 तत्राभिषेचनीये चोदकप्राप्तमङ्गनातं नारिष्टग्यायेन प्रथमं समाप्य पश्चात् देवनादयः कार्या इति प्राप्ते
 ‘श्रूमः— “ माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते ” (द्र. भाष्यौ १०-१६-१०) । इति धार्येण तस्य सोम-
 यागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः । अभिषेकाल् पूर्वभाषित्वेन विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठ्यात् । ततो माहेन्द्र-
 स्तोत्रादपि पूर्वस्मिन् काले प्रयागाधारधृद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निषिद्धस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षोदायः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ” (जैम्या ४-५-३) ॥

यदेतदेवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयस्य सोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम् । कुतः ? अपकर्षोत्तर ।
 पञ्चमभिषेचनीयविधेरुत्पत्तं छतसंनिधौ देवनादय आग्नातास्तयाऽप्यभिषेचनीयस्यदे तेऽपकृष्ट्यन्ते ।
 माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति धार्येण राज्ञो यजमानस्याभिषेको माष्यंदिनतपने स्तोत्रघातेऽप- ३०
 कृष्यते । तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वमानतातानां विदेवनादीनामर्थसिद्धोऽपकर्षः । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादि-
 यदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातिस्थात् देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते श्रूमः— किं तदङ्गं संनिधिः
 प्रमाणम् ? किं वा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम् ? उभयथाऽपि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वात्
 देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राजसूयस्यद्वानुमत्यादीन् सर्वान् यागानभिषेचते । तस्मात् सर्वेषामेतदङ्गम् ।
 अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये इतिद्वेषितमिति वचनबलादभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते ॥ ३५
 इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाध्ययकानो कृष्णचतुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं
द्वादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुः
आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपति । हिरण्यम् । दक्षिणा । सारस्वतम् ।
चरुम् । वत्सतरी । दक्षिणा । सावित्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् ।
उपध्वस्त इत्युप-ध्वस्तः । दक्षिणा । पौष्णम् । चरुम् । श्यामः । दक्षिणा । बार्हस्पत्यम् । चरुम् ।

एवमभिषेचनीये पञ्चम्यां संस्थिते दशपेयस्यागामिनो देवयजनस्य पश्चात् संस्वां हविर्भि-
र्यजेत, तानि विदधाति—‘ आग्नेयमष्टाकपालम् ’ इति ॥ पष्ठयामुपक्रमः । तत्र पूर्वपूर्वं
देवयजनमध्यवस्यति । यत्र पूर्वस्था आहवनीयः तत्र उत्तरस्या गार्हपत्याः । दशपेयस्य
संकल्पात् प्रागेव अष्टाकपालम् आग्नेयं निर्वपति । हिरण्यं दक्षिणा । “ वरुणस्य सुपुवाणस्य
१० दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ” (तैत्रा १.८.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ओभूते सारस्वतं चरुं निर्वपति । आग्नेयस्याहवनीयायतने सारस्वतस्य गार्हपत्या-
यतनम् । एवमुत्तर द्रष्टव्यम् । अत्र वत्सतरी द्वितीयं वपः प्राप्नुवन्ती गौः दक्षिणा ।
“ वत्सोक्षा ” (पा ५.३.९१) इति धृत् ॥

ओभूते सावित्रं द्वादशकपालं निर्वपति । तत्र उपध्वस्तः गौः दक्षिणा अन्येन
वर्णेन परिभूतो निजवर्ण इत्यर्थः ॥

ओभूते पौष्णं चरुं निर्वपति । तत्र श्यामः गौः दक्षिणा ॥

ओभूते बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति । तत्र शितिपृष्ठः शुबळपृष्ठो गौः दक्षिणा ॥

ओभूते ऐन्द्रम् एकादशकपालं निर्वपति । तत्र ऋषभः दक्षिणा ॥

ओभूते वारुणं दशकपालं निर्वपति । तत्र महानिरष्टः पीडितवृषणो गौः दक्षिणा ॥

२० आग्नेयमिति ॥ योऽग्रे जितवतो राज्ञ इतरसेव्यस्वरूप उपचारो वर्णितः । सप्तदशे संस्वां
हवीषि दशसल्लवाकानि विधीयन्ते—‘ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा सारस्वतं चरुं वत्सतरी
दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं वभ्रुर्दक्षिणा स्वाष्ट-
मष्टाकपालं शुण्टो दक्षिणा पौष्णं त्रिकपालं चामनो दक्षिणा ’ इति ॥ उपरतस्तनपाना वत्सतरी । शुक्लकायः
शुण्टः ॥ तान्येतानि हवीषि प्रशंसति—“ वरुणस्य सुपुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्ससृद्धिरयु
समसर्षत् । तासं स्वापं ससृपवम् । आग्नेया देवेन प्रथमेऽद्भुत्त प्रायुष्क । सरस्वत्या वाचा द्वितीये ।
सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिः चतुर्थे । बृहस्पतिना ऋक्षणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन

१. त-तत्र दशपेयस्य; ति-तत्र दशपेयः ।

शित्तिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रभेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वारुणं दशकपालं
महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शुण्ठो दक्षिणा वैष्णवं
त्रिकपालं वामनो दक्षिणा ॥ १७ ॥

[आग्नेयं हिरण्यं सारस्वत द्विचत्वारिंशत्]

शित्तिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः । दक्षिणा । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
मृषभः । दक्षिणा । वारुणम् । दशकपालमिति दश-कपालम् । महानिरष्ट इति महा-निरष्टः ।
दक्षिणा । सौम्यम् । चरुम् । बभ्रुः । दक्षिणा । त्वाष्ट्रम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।
शुण्ठः । दक्षिणा । वैष्णवम् । त्रिकपालमिति त्रि-कपालम् । वामनः । दक्षिणा ॥ १७ ॥

[मंसं २.६.१३, ४.४.७; कांसं १५.९; शत्रां ५.४.५.६]

अथ दशपदे प्रक्रान्ते आतिथ्यया प्रचर्य, उपसदां पुरस्तात् सौम्यं चरुं निर्वपति
द्वादश्याम् ॥ तत्र बभ्रुः श्वेतलोहितो गौः दक्षिणा ॥

शोभते त्रयोदश्यां प्रवर्ग्योपसदभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यन्ते त्वाष्ट्रम् अष्टाकपालं निर्वपति ॥
तत्र शुण्ठः अल्पकायो गौः दक्षिणा ॥

शोभते प्रवर्ग्योद्वासनात् प्राक् वैष्णवं त्रिकपालं निर्वपति ॥ तत्र वामनः ह्रस्वो गौः १५
दक्षिणा ॥

इत्यधमे सप्तदशोऽनुवाकः ॥

स्वया देवतया सप्तमे । सोमेण राज्ञाऽधमे । त्वष्टा रूपेण नवमे । विष्णुना वशेनाऽऽप्नोत् । यस्तस्वरो भवन्ति ।
हृन्द्रियमेव तद्दीर्घं यजमान आप्नोति ” (तैत्रा १.८.१) इति । भुपुत्राणस्व सुपुत्र सोममभिषेचनीयकर्मण्य-
भिपुत्रवतो वरुणस्वेन्द्रियं धीर्यं सामर्थ्यं दशधा भूत्वा परापतद्दधिनेष्टम् । स च वरुणस्तदिन्द्रियं संसृ- २०
शब्दाभिहितैर्धोक्तहविर्भिरनुक्रमेण सम्यक् प्राप्तवान् । सम्यक् संप्यते प्राप्यते धीर्यमाभिरम्नादिभिर्देवता-
भिरिति संसृपो देवतास्तासां हवींष्यपि तन्नामकानि । स वरुणः प्रथमेऽग्निं देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना
सहाष्टाकपालं प्रायुक्त्वाऽऽमेपमष्टाकपालं निरवपदित्यर्थः । द्वितीयेऽग्निं वाग्रूपया सररयत्वा चरुं निरवपत् ।
तृतीये प्रसवकारणेन सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्या सह चरुं निर-
वपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मकेनेन्द्रेण सहैकादशकपालं २५
निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणादीतकन्वगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा

१. आ.इ.उ.क.पा.म.४-‘धीर्यम्’ नास्ति ।

[संसृपां हवींषि

- यजमानेन सोमेन सह चरं निरवपत् । नवमे रूपवता स्वष्ट्रा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरह्य तदिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संसृपो यागा भवेद्युस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति । उत्पत्तिविधिभिर्विहितानां संसृपामनेनाथैवादेन भिन्नदिनानुष्ठान-विधिरुच्यते ॥ अन्यं प्रकारविशेषं विधत्ते—“ पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति । इन्द्रियस्य चोर्व्यस्यावहृद्वै ”
- ५ (तैत्रा १०८-१) इति । पूर्वा पूर्वदिग्गता दिनभेदेन बहुवेदिस्वद्योतनार्था घोप्सा । तत्प्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ श्रोभूते परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्चा संसृपां हवीर्भिर्यजते । आग्नेयमष्टा-कपालमिति । पूर्वपूर्वं देवयजनमभ्यवस्यति । यत्र पूर्वस्याहवनीयस्तत्रोत्तरस्य गार्हपत्यः । उत्तमायाः प्राग्बंदा आहवनीयः । बहिर्गार्हपत्यः ” (आपश्रौस् १८-२०-७-१०) इति ॥ अष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कंचित् कालविशेषं विधत्ते—“ पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । सोमो वै
- १० रेतोधाः । रेत एव तद्वाति । अन्तरा स्वाष्ट्रेण । रेत एव हितं स्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाद्वैष्णवेन । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रवितिष्ठति । ” (तैत्रा १०८-१) इति । अभिप्रेक्षनीयात् सोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सोमयागः कर्तव्यः । तस्य च संसृव्यागसंबन्धिनि सप्तमेऽह्नयेका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसदिन उपसदागात् पूर्वं सौम्याख्येन संसृपाऽष्टमहविषा प्रचरेत् । मध्यमोपसदिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदोर्मध्ये, स्वाष्ट्रेण नवमहविषा प्रचरेत् । तृतीयोपसदिने पौर्वाह्निका-
- १५ पराह्निकोपसदावनुष्ठापोपरिष्टादूर्ध्वेष्णवेन दशमहविषा प्रचरेत् । सोमस्य रेतोधारणहेतुत्वात् प्रथमतस्तत्प्रयोगे यजमानो रेतो दधाति । ततस्त्वष्टुः प्रयोगे सति घृतं रेतोऽवष्टभ्य स्वष्टा रूपाणि विविधानि करोति । विष्णोर्ध्वैरुत्पत्तादन्ते तद्विचिःप्रयोगे सति यजमानो राजसूयादूर्ध्वमपि यज्ञानुष्ठान एव प्रतिष्ठितो भवति । दशपेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम् । “ अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ” इति उपक्रम्यैवं पठ्यते—“ एका दीक्षा तिष्ठ उपसदः पुरस्तादुपसदाः, सौम्यं चरं निर्वपति अन्तरा
- २० स्यादष्टमष्टाकपालमुपरिष्टाद्वैष्णवं त्रिकपालम् ” इति ॥

अथ सीमांसा ॥ चतुर्थांश्यास्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अद्वाङ्निर्भावः कालो वा वाक्वादाद्यः प्रतीयते ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः ।

२५ नाहं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ॥ ” (जैत्र्या ४-४-४-५) ॥

राजसूये संसृपशब्दवाच्यान्याप्रेयाष्टाकपालादीनि दश हवींष्याम्नातानि । तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यावाष्ट्वैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते—“ पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । ... अन्तरा स्वाष्ट्रेण ... उपरिष्टाद्वैष्णवेन ” (तैत्रा १०८-१) इति । योऽयं राजसूये सोमयागस्तरिमनुषदि-ष्ठानामुपसदामादिमभ्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाच्येन चोच्यते । ततो वाच्यान् सौम्यादी-न्सुपसदांमद्गतीति प्राप्ते धूमः—उपसदांमिति यज्ञ्याः कालवाचिना, पुरस्तादिति शब्देनान्वयान् सौम्यादीनां कालविशेषसंबन्धपरमिदं वाच्यं न स्वद्वाङ्निर्भावरम् । ततो न कस्याप्यहं सौम्यादिकं किं त्वनुमत्यादिवत् प्रधानम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोदौतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमऋण्डेऽष्टमप्रपादके सप्तशतोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

दशपेयः]

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति पुण्डरिस्रजां प्र यच्छति

सद्यः । दीक्षयन्ति । सद्यः । सोमम् । क्रीणन्ति । पुण्डरिस्रजाम् । प्रेति । यच्छति ।

अथ दशपेयस्य तन्त्रविशेषान् कांश्चिद्विदधाति—' सद्यो दीक्षयन्ति ' इत्यादि ॥
 'सद्यः समानेऽहि । " सद्यःपरुत् " (पा ५.३.२२) इति निपात्यते । दीक्षाया यद्भवति,
 सोमक्रयस्य च यद्भवति सर्वं समानेऽहि । कुर्यात् । अशक्यं लुप्यते, शक्यं क्रियते, एतदुक्तं
 भवति—एका दीक्षा, तिस्र उपसदः । तत्र द्वादश्यां वारुणयामानन्तरं दशपेयेन दीक्षा इत्यादि
 प्रथमोपसदं तदहरेव कुर्युरिति । सोमपरिवेषणं परिलुप्यते । दीक्षणीयां कृत्वा वपनदन्तधावन-
 त्पूर्णास्नानानि क्रियन्ते । " आपो अस्मान् " (तैसं १.२.१) इति स्नानमारम्यं यदपवदितव्यं
 तस्य स्थाने श्रुतिरेवापवादं विदधाति—' पुण्डरिस्रजाम् ' इति । पुण्डरीकं पद्मम् । छान्दसो
 वर्णविकारः, पर्यायान्तरं वा । द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चते यजमानस्य शरीरे बध्नाति १०
 तूष्णीम् । " अच् " (पा ५.४.७५) इति योगविभागात् समासान्तः । " अङ्गिरसः सुवर्गं
 लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् । तपुण्डरीकमभवत् " (तैत्रा १.८.२) इत्यादि
 ब्राह्मणम् । " अथास्मै क्षौममहत्म् " (आपश्रौ १०.६.४) इत्यादि आ सनीहास्रस्थापनदीक्षात्
 (आपश्रौ १०.१.८.५) । दीक्षाव्रतं प्रायणीयाक्रियया क्रियते । " प्रायणीयाया ध्रौवादष्टौ " (आपश्रौ १०.२.२.१) इत्यादेः, " तस्मा गृहेषु निदधाति " (आपश्रौ १०.२.२.२०) १५
 इत्यन्तस्य लोपः । अभिषेचनीय एव दशपेयार्थं विक्रयस्य कृतत्वात् " देव सूर्य " (आपश्रौ
 १०.२.५.१) इत्यादि, " प्रजाग्यस्त्वा " (आपश्रौ १०.२.४.१२) इत्यन्तो लुप्यन्ते;
 पूर्वक्रीतत्वात् ॥

सप्तदशे संसृपां हवींष्युक्तानि । अष्टादशे दशपेय उच्यते ॥

सद्य इति ॥ तत्र दीक्षासोमक्रययोश्चोदकप्राप्तं दिनभेदमपवदितुं विधत्ते—' सद्यो दीक्षयन्ति २०
 सद्यः सोमं क्रीणन्ति ' इति ॥

पुण्डरिस्रजामिति ॥ प्रकृते ' अप्सु स्नात्यपोऽश्नाति ' इति यद्विहितं तदपवदितुं विधत्ते—

' पुण्डरिस्रजां प्र यच्छति ' इति । तदेतत् सूत्रकारः स्पष्टीचकार—' अपो दीक्षायाः स्थाने द्वादशपुण्डरीकां
 स्रजं प्रतिमुञ्चते " (आपश्रौ १०.२.०.१४) इति । प्रतिमोचयेदित्यर्थः ॥ तदेतत् प्रदांति—' ग्रामि
 वा यत्तत् कुर्यन्ति । यत् सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति । पुण्डरिस्रजां प्र यच्छत्यगामित्वाय । २५
 अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् । तत्र पुण्डरीकमभवत् । यत्र पुण्डरिस्रजां
 प्र यच्छति । साक्षादेव दीक्षातपसी भवदन्दे " (तैत्रा १.८.२) इति ॥

१. ति-वपने दन्तधावने तूष्णीं स्नानं च । २. सं-अपि समासान्तः; तं, ति-अच् समागन्तः

दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति दशपेयो भवति

दशभिरिति दश-भिः । वत्सतरैः । सोमम् । क्रीणाति । दशपेय इति दश-पेयः । भवति ।

- अथ क्रमविशेषमाह—'दशभिर्वत्सतरैः' इति ॥ पूर्वमेव क्रीतं पुरोहितगृहं गतं सोमं फलेन सहाह्वय^५ 'क्षौमेण वाससोपसंगृह्य' इत्यादि विंशंसनान्तं कृत्वा सोमविक्रयिणे प्रदाय 'दशभिः वत्सतरैः' क्रीणाति । द्वितीयं वयः प्राप्नुवन्तो वत्सतराः । "वत्सोक्षाश्च" (५-३-९१), इति घञ् । दशवत्सतरान् सोमविक्रयिणे दक्षिणां दत्त्वा "अस्मे ज्योतिः ?" (आपश्रौ १०-२६-७) इत्यादि कृत्वाऽऽदत्ते सोमम् । "मित्रो न एहि" (आपश्रौ १०-२७-३) इत्यादि लुप्यते । "वनेषु व्यन्तिरिक्षम्" (आपश्रौ १०-२७-१०) इत्यादि कुर्यात् । ततो हस्तेन राज्ञो नयनम् वा प्राग्वंशात् । प्राग्वंशसमीपे यत्र कुत्रचित् सोमफले स्थापयित्वाऽऽतिथ्यं कुर्यात् । आतिथ्यानन्तरं २० "सौम्येन वारुणेन चेष्ट्वा" पौत्राह्निकीभ्यां प्रवर्षोपसद्वाथं प्रचर्च्य, तदहरेवापराह्निकीभ्यां प्रचर्च्य विरामः; एवं प्रथमोपसदन्तमहः संतिष्ठते । 'दशपेयो भवति' इति । एकैकरिमन् चमसे दशदश ब्राह्मणाः सोमं पिबन्ति यस्मिन् स दशपेयः । अधिकरणे "अचो यत्" इति यत् । "ईयति" (पा ६-४-६५) इतीत्यम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे "यतोऽनावः" (पा ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वं । *सप्तपर्णादिवद्वीप्साद्यर्थलाभः । पात्रसंसादनकाले प्राकृतेभ्योऽ-

- १५ दशभिरिति ॥ षोडशप्रासानि द्विरण्यवासःप्रभृतीनि दशविधक्रयद्रव्याण्यपयदितुं विधत्ते— 'दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति' इति । घत्सतरा उपरतस्तनपाताः । अत एव सूत्रकारो विशिनष्टि— "दशभिर्वत्सतरैः साण्डैः' सोमं क्रीणाति" (आपश्रौ १०-२०-१५) इति ॥ अत्र संख्यां प्रशंसति— "दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् । अक्षं विराट् । विराजवाद्याद्यमचरन्धे" (तैत्ति १-८-२) इति ॥ साण्डत्वं विधाय प्रशंसति— "सुपकारा भवन्ति सेन्द्रवाय" (तैत्ति १-८-२) इति । २० सेन्द्रत्वमिन्द्रियतामर्थमहितत्वम् ॥

- दशपेय इति ॥ प्रधानं कर्म विधत्ते— 'दशपेयो भवति' इति । दशसु वैकृतचमसेषु पातण्यः सोमरगो यस्मिन् कौ स प्रनुदशपेयः । यद्वा—एकैकरिमन् पात्रे दशमिवाङ्गणेः पातण्यः सोमो यस्मिन् स दशपेयः । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकार आह— "धोमूते पात्रसंसादनकाले दश चमस्तानधिकान् प्रयुज्यन्त तानुपयनशाल उग्रयनि । भक्षणकाले दशदशैकैकरिमन्भ्रमते ब्राह्मणाः शोमपाः सोमं भक्षणन्ति" (आपश्रौ १०-२१-२) इति ॥ तं विधिं प्रशंसति— "दशपेयो भवति । अद्यात्वावदहर्दये" (तैत्ति १-८-२) इति ॥

५. १-प्रमदीपम् । ४. त्रि-महागज्य । ५-५. त्रि.यं-सौम्येण चरणेत्वा । ६ (पा ३-२-५७) ।

* (प्र. पाभा २-३-१ वा १; ८-१-१ वा ५) ।

१. आ.क.पा.म६- 'साण्डैः' नास्ति ।

दशपेयः]

शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति सप्तदश स्तोत्रं भवति प्राकाशाध्वर्यवे ददाति स्रजमुद्गात्रे
शतम् । ब्राह्मणाः । पिबन्ति । सप्तदशमिति सप्त-दशम् । स्तोत्रम् । भवति ।
प्राकाशौ । अध्वर्यवे । ददाति । स्रजम् । उद्गात्र इत्युद-गात्रे ।

तिरिक्ताः दश चमसाः प्रशोस्तव्याः, उन्नयनकाले चोन्नेतव्या इति । शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति इति । यत एवं चमसेचमसे दशदश ब्राह्मणाः पिबन्ति, तस्मात् संहत्य शतं सोमस्य पातारः सन्तीत्यर्थः । एतेन दशपेयार्थे वीप्सां द्योतयति । ब्राह्मणग्रहणं विशिष्टब्राह्मणपरिग्रहणार्थम् । तेन सोमयाजिनः आ दशमात् पुरुपादविच्छिन्नसोमपीथाः विधावन्तलैविधवृद्धा वा भीमांसादि-शास्त्राभियुक्ताः वाकौवाक्येतिहासादिपुराणादिज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठाः पवित्रार्थेष्टियज्ञ-कृतनामाहर्तारश्च ब्राह्मणाः पातारो वेदितव्याः । 'सप्तदश स्तोत्रं भवति' इति । सप्तदशस्तोत्रीयाः परिमाणमस्य सप्तदशम् । इदमेव स्तोत्रं स्तोमः भवति । अनुब्राह्मणं च भवति—“सप्तदशो दशपेयः” (तैत्रा १.८.८) इति ।

'प्राकाशौ' इत्यादि ॥ सौवर्णं दर्पणद्वयम् अध्वर्यवे ददाति । प्राकाशन्तेऽत्र रूपाणीति प्राकाशः । अधिकरणे घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये” (पा ६.३.१२२) इति दीर्घच्छान्दसो वा । धाधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “स्रजम्” इत्यादि । अत्रापि हिरण्यस्रजम् ।

शतमिति ॥ विधत्ते—‘शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति’ इति । एकैकस्मिन् पात्रे दश दश ब्राह्मणा इति मिलित्वा शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति ॥ तदेतत् प्रशंसति—“शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतयुः पुरुषः शतंन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति” (तैत्रा १.८.२) इति ॥

सप्तदशमिति ॥ विधत्ते—‘सप्तदश स्तोत्रं भवति’ इति । अस्मिन् क्रतो यद्यत् स्तोत्रं तस्य सप्तम्य सप्तदशस्तोमत्वमेव कुर्यात् । प्रशंसति—“सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्ये” (तैत्रा १.८.२) इति ॥

प्राकाशाध्विति ॥ विधत्ते—‘प्राकाशाध्वर्यवे ददाति’ इति । प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ ॥ प्रशंसति—“प्राकाशाध्वर्यवे ददाति । प्राकाशमेवैने गमयति” (तैत्रा १.८.२) इति ॥

स्रजमिति ॥ हिरण्यस्रजो दानं विधत्ते—‘स्रजमुद्गात्रे’ इति । तथा च सूत्रवारः—“दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशाध्वर्यवे ददाति । हिरण्यस्रजमुद्गात्रे” (आपधौ १.८.१.६) इति ॥ प्रशंसति—“स्रजमुद्गात्रे । ध्येयारभौ वाययति” (तैत्रा १.८.२) इति । अथ यजमानस्य ध्येय विशिष्टमेव दुष्कृत्यैर्दकं यातवति । उच्छरित्यत्वेनाऽऽच्छादयति ॥

६. तं—निहारान्विज्ञाः ; ति—पुराणाभिज्ञा । (द्र.पा ५.१.५७-५८) । ७.—इत्यादि नास्ति; ति—इति ।

२. आ.क.—‘तदेतत्’ नास्ति । ३. क.—‘नादशान्नोत्तर’ ।

रुक्मं होत्रेऽथं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्यां द्वादश पण्डौहीर्ब्रह्मणे

वशां मैत्रावरुणार्थर्षभं ब्राह्मणाच्छंसिने

रुक्मम् । होत्रे । अश्वम् । प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्यामिति प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् । द्वादश । पण्डौहीः । ब्रह्मणे । वशाम् । मैत्रावरुणार्थेति मैत्रा-वरुणार्थं । ऋषभम् । ब्राह्मणाच्छंसिने ।

- ५ उद्गात्रे ददाति । ' रुक्मम् ' इति । ' रुक्मं रुक्मम्, द्विष्यमिति केचिद् । ' अश्वम् ' इति । गतम् (तैसं १.८.८) । ' द्वादश ' इति । चतुर्वर्षाः खीगवीः । पष्टं वहन्तीति । " बहेश्व " (पा ३.२.६४) इति ष्विः । " बाहः " (पा ४.१.६१) इति डीप् । " बाह ऊठ् " (पा ६.४.१३२), " एत्येधव्यूठ्सु " (पा ६.१.८९) इति वृद्धिः । द्वौ च दश च ' द्वादश । " अष्टनः संज्ञायाम् " (पा ६.३.१२५) इत्यात्वम् । " संख्या " (पा ६.२.३५) इति ।
- १० पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वशा वन्ध्या । ऋषभः खेलगतिः । ब्राह्मणादाह्वय शंसति, ब्राह्मणानि शंसति वा ब्राह्मणाच्छंसति । " सुष्यजातौ गिनिः " (पा ३.२.७८) । " ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् " (पा ६.३.२ वा १) इति पञ्चम्या अलुक् । पक्षान्तरे छान्दसोऽदुगागमः । नेष्टा च पोता च नेष्टापोतारौ । " आनद्धतो द्वन्द्वे " (पा ६.३.२५) इत्यानद्ध् । ' रथूरि ' इति । रथूरिः पष्टात् । तत्साधर्म्यात् गोयुक्तो रथ उच्यते । ' यवाचितं ' यवा अस्मिन्नाचीयन्ते, यवैर्वा आचितमिति १५ शकटमुच्यते । " संज्ञायामनाचितादीनाम् " (पा ६.२.१४६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन

- रुक्ममिति ॥ वर्तुलस्य स्वर्णाभरणस्य दानं विधत्ते—' रुक्मं होत्रे ' इति ॥ प्रशंसति—
" रुक्मं होत्रे । आदित्यमेवात्मा उन्नयति " (तैत्रा १.८.२) इति । उदयं प्रापयतीत्यर्थः ॥
अश्वमिति ॥ विधत्ते—' अश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् ' इति । ददातीत्यनुपपद्यते । ' द्वाभ्यामेक-
द्वयदानं वाचनिकम् ॥ प्रशंसति—' अश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्राजापत्येराश्वे " (तैत्रा १.८.२) इति । अश्वमेधप्रकरणे " प्राजापत्येरेक्ष्यथयत् सत् परापत्त् " तदश्वोऽभवत् " (तैसं ५.३.१२) इति धृतेरक्षय प्राजापत्यत्वम् ॥
- २० द्वादश इति ॥ बालगामिणीनां गवां दानं विधत्ते—' द्वादश पण्डौहीर्ब्रह्मणे ' इति ॥ वात्सद्राऽमिषुद्विसूचनादायुष्याऽऽमिषुदया प्रशंसति—' द्वादश पण्डौहीर्ब्रह्मणे । थायुरेवावरुन्दे " (तैत्रा १.८.२) इति ॥
- २५ वशामिति ॥ वग्ध्याया गोदानं विधत्ते—' वशां मैत्रावरुणाय ' इति ॥ वशाशब्देन शुद्धिस्थं यशित्वमभिधेय प्रशंसति—' वशां मैत्रावरुणाय । राष्ट्रमेव वदथकः " (तैत्रा १.८.२) इति ॥
ऋषभमिति ॥ रेतःसिषनसमर्षस्य गोदानं विधत्ते—' ऋषभं ब्राह्मणाच्छंसिने ' इति ॥ ऋषभशब्देन शुद्धिस्थमिन्द्रियमित्यभिधेय प्रशंसति—' ऋषभं ब्राह्मणाच्छंसिने । राष्ट्रमेवेन्द्रियाप्यकः " (तैत्रा १.८.२) इति ॥

दशपेयः]

वाससी-नेष्टापोतृभ्याम् स्थूरिं यवाचित्तमच्छावाकायानङ्वाहमग्नीधे
भाग्यो होता भवति श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति

वाससी इति । 'नेष्टापोतृभ्यामिति' नेष्टापोतृ-भ्याम् । स्थूरिं । यवाचित्तमिति यव-आचितम् ।
अच्छावाकायं । अनङ्वाहम् । अग्नीध इत्यग्नि-इधे ।
भाग्यः । होता । भवति । श्रायन्तीयम् । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भवति ।

प्रवर्तते । अच्छाभिमुखेन प्रवीतीत्यच्छवाकः । “हलश्च” (पा ३.३.१२१) इति संज्ञायां
घञ् । छान्दसो दीर्घः । ‘अनङ्वाहम्’ इति । अनो वइतीत्यनङ्वान् । पृषोदरादिः (पा
६.३.१०९) । अग्निमिन्ध इत्यग्नीत् । ‘भाग्यः’ इति । ऋत्विग्वरण एव भाग्यः ऋगोरपत्यं तत्र
वर्तितव्यः । ‘श्रायन्तीयम्’ इति । ब्रह्मणः सामं ब्रह्मसामम् । पूर्ववदच् । श्रायन्तीयं भवति ।
“श्रायन्तइव सूर्यम्” (सासं २.५.२.१४) इत्यस्यामृचि गेयं भवति । श्रायन्तशब्दोऽस्मिन्नस्तीति २०
श्रायन्तीयं साम । “मतौ छः सूक्तसाम्नोः” (पा ५.२.५९) इति छः । तत् वारवन्तीयं
इति । अग्निष्टोमस्य सामं अग्निष्टोमसामं, येनाग्निष्टोमः सतिष्ठते । पूर्ववदच् । तत् वारवन्तीयम्
भवति । “अश्चं न त्वा वारवन्तम्” (सासं २.८.१.७) इत्यस्यामृचि गेयं भवति ।

वाससी इति ॥ द्वाभ्यां प्रत्येकं यज्ञदानं विधत्ते—‘वाससी नेष्टापोतृभ्याम्’ इति ॥
घौतवस्त्रयोः शुद्धिहेतुत्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—“वाससी नेष्टापोतृभ्याम् । पवित्रे एवास्थेते” (तैत्रा १५
१.८.२) इति ॥

स्थूरीति ॥ स्थूलस्य यवपूर्णशकटस्य दानं विधत्ते—‘स्थूरिं यवाचित्तमच्छावाकायं’ इति ॥
“वाद्यं यवमयं घरम्” (तैसं १.८.७) इति श्रुतवान् यवमियं घरुणं स्वकीयभागप्रदानेन स्वकीय-
देशान्ताद्व्यदिर्निःसारितवान् भवतीत्यभिप्रेत्य प्रशंसति—“स्थूरिं यवाचित्तमच्छावाकायं । अन्तत एव
घरुणमवयजते” (तैत्रा १.८.२) इति ॥ २०

अनङ्वाहमिति ॥ विधत्ते—‘अनङ्वाहमग्नीधे’ इति ॥ वद्विद्वाहकेणोभयोः संबन्धेन
प्रशंसति—“अनङ्वाहमग्नीधे । वद्विवां अनङ्वान् । वद्विरग्नीत् । वद्विनेव वद्वि यज्ञस्यावयन्दे”
(तैत्रा १.८.२) इति । दशपूर्णमासयोः सप्तैवद्विव्युक्तस्य शकटस्य यज्ञदानद्वान् वद्विः । अग्नेरिन्ध-
नादग्नीधोऽपि वद्विः । उभयोः संबन्धे सति वद्विरूपेणानुद्धा यज्ञस्य वद्वि वाहकमाग्नीध्रापृत्तिव्यज्जानं
स्वाधीनं करोति ॥ २५

भाग्यं इति ॥ षोडशमासं हीतसामान्यादिकं भाषितुं विशेषान् विधत्ते—‘भाग्यो होता भवति
श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति वारवन्तीयमग्निष्टोमसामं सारस्वतीरपो गृह्णाति’ इति ॥ प्रहृणौ यः कोऽपि
होतेर्यथापि तत्प्रसाते ऋगुगोत्रोत्पन्न एवेति विशेष्यने । प्रहृणौ ब्राह्मणच्छंसिनं प्रत्यापयस्वोत्रे जायत्रयाम्नो
विहितस्यात्तदपवादप्य श्रायन्तीयं सामात्र विधीयते । “श्रायन्तइव सूर्यम्” (ऋषे ८.९.९.१ सासं
२.५.२.१४ उह ५.२.९) इत्यस्यामृच्युत्सं सामं श्रायन्तीयम् । प्रहृणौ यज्ञायज्ञिस्यामिष्टोमसामान्वा ३०

वारवन्तीयमग्निष्टोमसामश्च सारस्वतीरपो गृह्णाति ॥ १८ ॥

[वारवन्तीयं चत्वारि च]

वारवन्तीयमिति वार-वन्तीयम् । अग्निष्टोमसाममित्यग्निष्टोम-सामम् ।

सारस्वतीः । अपः । गृह्णाति ॥ १८ ॥

[मैसं ४-४-७-९ शत्रा ५-४-५]

वारवन्तमित्यस्मात् पूर्ववन्मत्वर्थे छः । ' सारस्वतीः ' इति । सरस्वती नाम नदी । तदीया अपः वसतीररीः गृह्णाति, यदा सरस्वत्याः समीपे यजते । इतरथा सरस्वतीजलमाह्वय बहुयाजि-कुम्भस्थं गृह्णातीत्याहुः । " ऊडिदम् " (पा ६-१-१७१) इत्यद्भ्यो द्वितीयाया उदात्तत्वम् ॥ इत्यष्टमेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

- १० तदपोऽद्य वारवन्तीयं साम विधीयते । " अथं न स्या वारवन्तम् " (ऋसं १-२७-१ सासं २-८-१-७, उह १२-२-१७) इत्यस्यामृत्युत्पन्नं वारवन्तीयं साम । प्रकृतौ " वहन्तीनां गृह्णाति " (तैसं ६-४-२) इति प्रवाहमात्रगतानामपां वसतीररीत्वाद्वापि तत्रासौ सरस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते ॥ इन्द्रवीर्यत्वेन प्रथं प्रशंसति— " इन्द्रस्य सुपुत्राणस्य त्रेधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । मृगुस्तृतीयमभवत् । ध्रायन्तीयं तृतीयम् । सरस्वती तृतीयम् । भागवो होता भवति । ध्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । वारवन्तीयमग्निष्टोम-सामम् । सारस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्यंस्वावरुदयै " (तैमा १-८-२) इति ॥ वारवन्तीयस्य " इन्द्रवीर्यंस्वामावेनात्र " स्तुतेरप्रतीतत्वात् तेन सह स्तोत्रं ध्रायन्तीयमपि पुनरुपादत्ते— " ध्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं श्रयति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामम् । इन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं वारयति " (तैमा १-८-२) इति । सामनाम्नि श्रयतिधातोः प्रतीतत्वाद्यजमानेन वीर्यमाधीयते । द्वितीय-धाम्नि वारयितृत्वरप्रतीतेरस्मिन् यजमाने प्रयुक्तं वैरिवीर्यं निवारितं भवति ॥

- २० " अत्र मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाऽथ वा ।

ऋयसाहित्यतन्त्रं कालभेदेन मिश्रता ॥ " (जैम्या ११-२-१८) ॥

- राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञका द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यम् । कुतः ? ' ऋयसाहित्यात् । " सह सोमौ " ऋणात्वाभिषेचनीयदशपेययोः " (द्र. भाष्यौ १८-१२-२) इति धृत्ये । तथा सव्यभिषेचनीयस्य " यदा सोमऋयस्त्वद्वैय दशपेयस्यापि सोमे क्तेनस्य सति ऋयात् पूर्वभाविनां दशपेयाज्ञा-नामरकशांत् तन्त्रं द्यादिति प्राप्ते प्रथमः—भिन्नकालीनयोरभिषेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृ-शाब्दवाच्याभ्यो दशपेय इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराद्धे दशपेयस्योरक्रमः । ताभ्यः प्राचानेऽरथत्वावहिते कालेऽभि-

५. उ. क. पा. म. ४. म. ६—इन्द्रियवीर्यत्वेन । ६-६. म. ४—इन्द्रवीर्यत्वाभावात् प्रसृते; म. ६—इन्द्रिय-वीर्यत्वाभावेनात्र; १. उ. पा.—इन्द्रियवीर्यत्वेनाभावेनात्र । ७. भा. क.—अप । ८. आ.—ऋयस्याभिषेचनीयत्वात् ।

- १० ९-९. आ—धीणाति [इति ।] अभिषेचनीयस्य ।

दशपेयः]

पेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति, “सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति” इति दशपेये क्रयस्य सद्यस्काळत्वाविधानात् । ‘सह सौमौ’ इति वचनेन क्रयार्थसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ॥

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“राजसूये क्वचित् कर्तुंश्रमसो दशभिर्जनैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥

आद्यो भानात्” संख्यैकजातेर्विप्राः शतं दश ।

चमसानुष्ठित्युक्त्या राजप्रात्रं च विप्रगम् ॥” (जैम्या ३.५.३४-३५) ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे ध्रूयते—“दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति” (द्र.आपधौ १०.२१-२३)

इति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य^१ यक्षमसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणोयः । कुतः^१ ? दशोतिसंख्यया २० जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि—दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात् प्रकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशेति विशदो विधीयते तर्हि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं “निवर्ततां न श्येकजातित्वम्” । तस्मात् राजन्यो यजमानो राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणायानुसर्पतां पुरुषाणां दश दशेतिवीप्सया प्रतिचमसं दशसंख्यां^२ विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूय संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं २५ विधीयते—“शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति” इति । तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा एव भक्षकाः ॥

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नयाऽऽध्वर्यवस्य वा ॥

ददाति योगात् कृत्स्नस्य न विनिष्टेन योरातः ॥” (जैम्या १०.३.२०) ॥ २०

“राजसूये ध्रूयते—“द्विरणमयी प्राकाशावध्वर्यवे ददाति” (द्र. शमा ५.४.५.२२, आपधौ १०.२.१.६) इति । प्राकाशौ दीपस्तम्भावित्येके । दर्पणाविरयपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रम्यस्य “कृत्स्नस्य बाधकौ उताध्वर्युभागस्यैव । तत्र ‘प्राकाशौ ददाति’ इति कर्मकारकवाचिद्वितीयाध्वविकृतेन दानसंबन्धेन ‘प्राकाशावध्वर्यवे’ इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽपीदिते^३ सति देयद्रम्यप्रतीतेर्देयान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः पक्षः । ‘अध्वर्यवे ददाति’ इति संप्रदानकारकवाचिचतुर्थाध्वविकृतस्य दानक्रिया- २५ संबन्धस्यापवदितुमशक्यत्वात् संप्रदानविशिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्वितीयाध्वतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राह्यान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकरणेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

१०. आ.क-काळत्वाभिधानात् । ११. जैन्याममालामनुष्ठयत् शुद्धीकृतः, स्थितियुक्तकेषु ३० ‘भागात्’ । १२. म४-‘राजन्यस्य’ नास्ति । १३. आ.क-‘कुतः’ नास्ति । १४. इ-च-निर्वर्त्यताम् ; आ-निवर्त्यताम् ; म४-निर्वर्त्यताम् । १५. आ.क-एकजातीयत्वम् । १६. म६-विधातुमर्थम् । १७. म४-अश्वमेधे । १८. आ.क-‘कृत्स्नस्य’ नास्ति । १९. म-‘न्ये चोदिते ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा
वैश्वदेवं चरुं पिशाङ्गीं पृथ्वीं दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा वार्हस्पत्यं
चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा-

आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरितिं । वपति । हिरण्यम् । दक्षिणा । ऐन्द्रम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । ऋषभः । दक्षिणा । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । चरुम् ।
पिशाङ्गी । पृथ्वी । दक्षिणा । मैत्रावरुणीमिति मैत्रा-वरुणीम् । आमिक्षां ।
वशा । दक्षिणा । वार्हस्पत्यम् । चरुम् । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः । दक्षिणा ।

अथ पञ्चहविषामवेष्टयोदवस्यति, तां विदधाति—‘ आग्नेयम् ’ इत्यादि ॥ “ ईश्वरो वा
एष दिशोऽनुन्मदितोः ” (तैत्रा १-८-३) इत्यादि ब्राह्मणम् । आग्नेयैन्द्रवैश्वदेवमैत्रावरुणवार्ह-
१. स्पत्यानि पञ्च हवींषि निर्वपति । हिरण्यऋषभपृथ्वीवशाशितिपृष्ठेत्येतानि दक्षिणाकाले
देयानि । संतिष्ठते दशपेयः । “ एतया दिशामवेष्टया तेजस्त्वामो ब्राह्मणो राजन्यो वा वैश्यो वा ”
इत्यथज्ञस्युक्तं केचिदाहुः ॥

अष्टादशे दशपेयोऽभिहितः । एकोनविंशे दिशामवेष्टयः-पञ्चद्वयं सात्यदूतादां हवींषि च
विधीयन्ते ।

आग्नेयमिति ॥ तत्राऽऽदौ पञ्च हवींषि विधत्ते—‘ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणे-
१५ न्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशाङ्गीं पृथ्वीं दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा
वार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा ’ इति । पिशाङ्गी पिङ्गलवर्णा ॥ दिग्ब्यास्थापनप्रयुक्तोन्मादपरिहारेणा-
पेष्टिविधिं प्रस्तौति—“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो
भवन्ति । दिश्वेव प्रतिष्ठित्यनुन्मादाय ” (तैत्रा १-८-३) इति । यं यजमानमध्वर्युः प्रस्थापयत्येष यजमानो
दिशोऽनुप्राप्य दिग्भ्रमेणोन्मदितोरुन्मत्तो भवितुमीश्वरः प्रभुर्भवति ॥ विधिवान्ध्यावगतं देवतापञ्चकं प्रशंसति
२. —“ पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिश्वेव प्रतिष्ठित्वा ” (तैत्रा १-८-३) इति ॥ आग्नेयादीनां
चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविषि अभिघारणं विधत्ते—“ हविषो हविष इष्ट्वा वार्हस्पत्यमभि-
घारति । यजमानदेवस्यो वै शृदस्पतिः । यजमानमेव तेजसा समर्धयति ” (तैत्रा १-८-३) इति ।
यजमानस्य देवता उक्ता अन्नादयश्चतस्रस्तास्यो दितो यजमानदेवस्य ॥

पशुद्वयम्, सात्वदूतानां हवीषि च]

ऽऽदित्यां मूढां गर्भिणीमा लभते मारुतीं पृथ्वीं पृथ्वीहीमश्चिभ्यां पूष्णे पुरोडाशं

द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते सत्यवाचे चरुः

आदित्याम् । मूढाम् । गर्भिणीम् । एति । लभते । मारुतीम् । पृथ्वीम् । पृथ्वीहीम् ।

अश्चिभ्यामित्यश्चिभ्याम् । पूष्णे । पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् ।

निरिति । यपति । सरस्वते । सत्यवाच इति सत्य-वाचे । चरुम् ।

अथ यस्यां दशपेयासमातिस्तस्यां प्रथमपामपराह्णे द्विपशुना पशुबन्धेन यजते, तं विदधाति—'आदित्यां मूढाम्' इति ॥ आदित्यो देवता । "दित्यदित्यादित्य" (पा ४-१-८५) इति ष्यः । 'मूढा मणिला' अजा, यस्यां ग्रीवायां मणिबन्धांसद्वयमवलम्बते । तादृशीं 'गर्भिणीम्' ३ 'आ' लभते । 'मारुतीं च' पृथ्वीं श्वेतवर्णां 'पृथ्वीहीम्' । उक्ता पृथ्वीही (तैसं १-८-१८) ॥

श्रोभूते द्वितीयायां सात्यदूतानां त्रिहविषेष्टया यजते, तां विदधाति—'अश्चिभ्याम्' १० इत्यादि ॥ अश्चिनौ पूषा च संभूय देवते । 'अश्चिभ्यां पूष्णे जुष्टं निर्वपामि' इति निर्वपः ।

आदित्यामिति ॥ अवेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—'आदित्यां मूढां गर्भिणीमा लभते मारुतीं पृथ्वीं पृथ्वीहीम्' इति । अदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मूढा मणिला गलस्तनयुक्तेत्यर्थः । पृथ्विरत्यतनुः श्वेतवर्णा या ॥ अदितेर्भूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैदत्यत्वमसकृदुक्तं, तदेतदभिमित्य प्रशंसति—'आदित्यां मूढां गर्भिणीमा लभते । मारुतीं पृथ्वीं पृथ्वीहीम् । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीची दधाति' (तैत्रा १-८-३) इति । करप्रदानेन विशः सम्यक्त्वं, सस्यानिष्पादकत्वेन राष्ट्रस्य सम्यक्त्वम् ॥ पाठ्यासं ममं प्रशंसति—'आदित्यया पूर्वया प्रचरति । मारुतोत्तरया । राष्ट्र एव विशमनु बभ्राति' (तैत्रा १-८-३) इति । आध्रावणस्य चोदकप्राप्तमुद्यध्वनित्वमादित्ययागेऽनूयापवदितुं विधत्ते—'उच्चैरादित्याया आ धावयति । उपांशु मारुतैः । तस्माद्वाष्ट्रं विशमतिवदति' (तैत्रा १-८-३) इति । यस्माद्वाष्ट्ररूपायामादित्येष्टाऽप्यध्वनिर्विरूपायां साहनीष्टानुषांनुध्वनित्स्मालोकेऽपि राष्ट्रं मुञ्जित्यै तत्पालको राजादिः सहस्रकरदानीय विशमतिवदति 'निभंसंयतीत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तं पशुविशेषणं प्रशंसति—'गर्भिण्यादित्या भवति । इन्द्रियं च गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाच्यकः । अगर्भां मारुतीं । विदूषै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः' (तैत्रा १-८-३) इति । गर्भस्येन्द्रियकार्यत्वादिन्द्रियत्वत्वं, तेन गर्भेण राष्ट्रगता ब्राह्मणक्षत्रियप्रजा इन्द्रिययुक्ता भवन्ति । मारुतया गर्भराहित्येन वैदया निरिन्द्रिया इतरापेक्षया क्षीण-सामर्थ्या भवन्ति । ननु पृथ्वीही बालगर्भिणीत्यसकृदुक्तं कथमगर्भा मारुतीतीहोच्यते । नायं दोषः । २५ पञ्चवशीया अपि पृथ्वीहीशब्दवाच्यत्वात् ॥

पशुबन्धं विधाय सात्यदूतानां हवीषि विधत्ते ॥

अश्चिभ्यामिति ॥ 'अश्चिभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते सत्यवाचे चरुः सचित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं तिसृधन्वः शुष्कदतिर्दक्षिणा' इति ॥ पूष्णे चेति देवता-

१. तं.ति-मणित्वका । २-२. तं.ति-यथा । ३. त्रि.मै-आलभेत ।

३०

२. इ.उ.पा-तस्माच्चोदकोऽपि; म६-तस्माच्चोदकोऽपि । ३. म४-सुदित्य । ४. म.४.म६-भरसंयती ।

सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं

तिसृधन्वश्च शुष्कदृतिर्दक्षिणा ॥ १९ ॥

[आग्नेयश्च हिरण्यमैन्द्रं वैश्वदेवं पिशाङ्गी बार्हस्पत्यश्च सप्तचत्वारिंशत्]

सवित्रे । सत्यप्रसवायेति सत्य-प्रसवाय । पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् ।

५ तिसृधन्वमिति तिसृ-धन्वम् । शुष्कदृतिरिति शुष्क-दृतिः । दक्षिणा ॥ १९ ॥

[मैत्रं २०६-१३; कांसं १५०५; शत्रा ५०५-१-१२]

पूष्ण इत्याद्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । सरस्वान् सत्यवाक् नाम देवता । सत्यं वक्ति सत्यवाक् । “क्विव्यचि” (द्र. पा ३-२-१७८ वा १-२) इत्यादिनां क्विन्दीर्घी । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । “अन्तोदात्तादुत्तरपदात्” (पा ६-१-१६९) इति विभक्त्युदात्तत्वं नित्य-
१० समासत्वान्न भवति । बहुव्रीहौ त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१९९ वा २) । “अन्यतरस्याम्” (पा ६-१-१६९) इति वचनात् विभक्त्युदात्तत्वाभावः । सवित्रे । “उदात्तपणः” (पा ६-१-१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । सत्यप्रसवाय सत्याम्यनुष्ठानाय । तिसृधन्वं शुष्कदृतिः च दक्षिणा । तिसृभिरिष्टुभिर्युक्तं धनुः तिसृधन्वम् । शुष्का केवला दृतिः शुष्कदृतिः ॥

१५

इत्यष्टमे एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

समुच्चयो द्रष्टव्यः । सत्यं वक्तिति सत्यवाक्, तस्मै सरस्वन्नामकाय देवाय । सत्यप्रसवाय अमोषानुष्ठानाय । तिसृभिरिष्टुभिर्युक्तं धनुः तिसृधन्वं, तत्प्रक्षेपाय निर्मिता शुष्कदृतिः । तदुभयमत्र देयम् ॥ तेषु हविःषु प्रथमं हविः प्रदोसति—“ देवासुराः संयत्ता धासन् । ते देवा अश्विनोः पूषन् वाचः सत्यश्च संनिधाय । अमृतोनासुरानभ्यभवन् । तेऽश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपन् । ततो वै ते वाचः सत्यमवाकृन्धत । यदश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । अमृतो नैव भ्रातृग्यानभिभूय । वाचः सत्यमवरन्दे ” (वैश्व १-०८-३) इति । वाचः संयन्धि यत् सत्यममृतपरित्यागेन भाषणं तत् सर्वं स्वकीयमश्विनोः पूष्णि च निक्षेपरूपेणावस्थाप्य शुष्माद्र हनिष्याम इत्यमृतो नैव वचनेनासुराणामग्रे भार्यां कृत्वा तद्विश्वासेन युद्धमनाहं परित्यज्य कदाचित् त्रिद्राणानसुराञ्चिद्वतवन्दः । ततोऽमृतदोषपरिहारक्षमं पूर्वनिक्षिप्तं वाचः सत्यं प्रहीतुमश्विनोः पूष्णः स्वोक्तोचरुषं पुरोडाशं निरुष्य तत्सत्यं स्वाधीनं कृतवन्दः । तद्द्रव्यमानस्यापि

२५

५. भा.क.म.४.म.६ ‘हविः’ नास्ति ।

द्विसामवेष्टादि]

द्रष्टव्यम् ॥ द्वितीयं इतिः प्रशंसति—“सरस्वते सत्यवाचे चरुम् । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभि-
गृणाति ” (तैत्रा १.८.३) इति ॥ पूर्वं प्रथमद्विःप्रशंसार्थं वाचः सत्यमवस्थे इति यदुक्तं तदेवो-
त्तरेण सत्यवाच इत्यनेन देवताविशेषणेन विधिवाक्यविशेषो गृणाति उच्चारयति । अतोऽनेनापि यागेन
सत्यस्वीकार एव दृष्टो भवतीत्यभिप्रायः ॥ सत्यप्रसवायेत्येतद्विशेषणं प्रशंसति—“सन्निभे सत्यप्रसवाय
पुरोवागं द्वादशकपालं प्रसूयै ” (तैत्रा १.८.३) इति ॥ विधत्ते—“दूताद् प्रद्विणोति । आविद एता ५
भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति । शथो दूतेभ्य एव न छिद्यते ” (तैत्रा १.८.३) इति । प्रतिराजभ्यो
दूतान् प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समन्ताद्देवन्ति ख्यापयन्तीत्याविदः । तेन
दूतप्रेषणेनैतं यजमानमाविदं गमयन्ति आ समन्ताद्देवते ख्याप्यत इत्यावित् कीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किं चायं
दूतेभ्यो न विच्छिद्यते । सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति किं तु
सर्वदा बहवो दूताः संनिहिता वर्तन्ते । दूतप्रेषणप्रकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“तान्यभ्यवस्नाय १०
प्रतिराजभ्यः प्रद्विणोत्यभ्यविक्षि राजाऽभूमिल्लावेदयते ” (आपथौ १.८.२२-३-४) इति । तानि
निभृशन्वादीनि दक्षिणाद्रव्याण्यभ्यवस्नायामित आक्रम्य स्नात्वा तानि प्रतिराजभ्यो दर्शयितुं दूतहस्ते
दत्त्वा प्रेषयति । स च दूतो राज्य एतद्भूचनं तेषामग्रे कथयति । अभिपिक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽ-
भूवमिति ॥ दक्षिणां प्रशंसति—“तिरुधन्वः शुष्कटतिर्दक्षिणा समृद्धयै ” (तैत्रा १.८.३) इति ॥

अथ मीनांसा ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“राजसूयं प्रहृत्येष्टिरवेष्टयाख्या श्रुताऽत्र तु ।

चिप्रक्षत्रिचविद्भेदाद्द्विषां व्यत्ययः क्रमे ॥

चिप्रदेरनुवादः स्यात् प्रापणं वाऽनुवादगीः ।

व्यत्ययाय प्रयाणां च राजत्वात् प्राप्तिरस्ति हि ॥

न राज्ययोगाद्वाजत्वं “क्षत्रियत्वं तु तत् ततः” ।

अमासप्रापणं तस्मान्न रथंतरतुल्यता ॥ ” (जैन्या २.३.४-६) ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते—“आमियमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणै-
न्द्रमेकादशकपालमृषामो दक्षिणा वैश्वदेवं चरं पिशाङ्गी पश्यादी दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वरा दक्षिणा
बाह्वस्वत्यं चरं शिविष्टो दक्षिणा ” इति ॥ तस्यामवेष्टौ इविषां क्रमस्यायः श्रूयते—“यदि आरण्यो २५
यजेत बाह्वस्वत्यं “मथे निधायोऽऽहुतिमाहुतिं” इत्यात्मनिधारयेत् । यदि राज्यं पेन्द्रं यदि वैश्यो वैश्व-
देवम् ” (द्र.मैसं ४.४.९) इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणम् पेन्द्रवायवाप्रतं भ्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन
वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम्, एवमत्रापि पत्रमस्थाने श्रूयमाणं बाह्वस्वत्यं च मथे तृतीयस्थाने

६-६, इ.उ.पा-क्षत्रियत्वे कृतं कृतः, आ.क-क्षत्रियत्वं कृतं ततः । ७-७, इ.उ.मध्ये कृत्वाऽऽहुतिः;
आ.क.पा-गण्यतो निर्भांयाहुः ।

[दिशामवेष्टयादि

स्थापयितुं 'यदि ब्राह्मणः' इत्येतन्निमित्ततयाऽनूयते । द्वितीयस्थाने भ्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयत्वेन स्थापयितुं 'यदि राजन्यः' इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राज-
 कर्तृकाराजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावाच्चानुवादो युक्त इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगेन राजशब्दार्थ-
 त्वादिति प्राप्ते द्रूमः— राजशब्दः क्षत्रियजातौ रुदः, न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रत्युत राज्य-
 शब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रतिपादिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानात् ।
 ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालने "राज्यशब्द औपचारिकः" । तस्मादेष्टौ^१ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तानेन प्राप्येते ।
 ननु राजसूयस्य राजकर्मत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात् तस्यां^२ ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापगमयुक्तमिति
 चेत् । मैवम् । अन्तरवेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्बहिः प्रयुज्यमानायांभवेष्टौ तत्संभवात् । तस्मादत्र
 ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदिशब्दस्तु निपा-
 १० तत्वादनर्थकोऽर्थान्तरयाची वेत्युच्येयम् ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“अवेष्टावद्भ्रतन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्रिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदाद्भिन्नं ब्राह्मप्रयोगगम् ॥” (जैन्या ११-४-४) ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते—“दिशामवेष्टयो भवन्ति” (तैमा १-८-३) इति । ताश्चावेष्टयः

१५ उत्पत्तिवाक्यैरेवमागनायन्ते—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालसूयमो दक्षिणा
 वैश्वदेवं चरं पिशाङ्गी पृष्ठाद्दी दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिर्शां वशा दक्षिणा यार्हस्पत्यं चरं शितिष्टो
 दक्षिणा” इति । तास्यवेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः ? तद्विज्ञानम् । “यदि ब्राह्मणो यजेत यार्हस्पत्यं
 मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिधारायेद्यदि राजन्येन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्” (द्र. मैसं
 ४-४-९) इति । तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैश्वर्यनिमित्तमिति लिङ्गम् । तदैश्वर्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते द्रूमः—

२० उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु बहिष्प्रयोगविषयम् । अस्ति च
 प्रयोगद्वयम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः । न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः । “राजसूयाद्-
 भूतद्विरभ्यास्थापननिमित्तोन्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्संबन्धावगमात् । तथा च श्रूयते—“ईश्वरो वा
 एष दिशोऽनून्मदितोः । यं दिशोऽनुभ्यास्यापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिश्वेव प्रतितिष्ठत्यनु-
 न्मादाय” (तैमा १-८-३) इति । राजसूयाद्बहिष्प्रयोगस्तु—“एतयाऽश्वाद्यकामं याजयेत्” इति विहितः ।

२५ न चामौ राजसूयान्तःपातौ । “यदि ब्राह्मणः” इत्यादिना वर्णप्रत्यययोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मण-
 वैश्वदेवोरनधिकारात् । तस्माद्बहिष्प्रयोगे तन्त्रमन्तःप्रयोगे भेद इति निर्णयः ॥

इति श्रीमत्साम्यायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठक पृकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

प्रयुजां हवींषि]

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं
चरुं त्वाष्ट्रमष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा

आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपति । सौम्यम् । चरुम् ।
सावित्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । बार्हस्पत्यम् । चरुम् । त्वाष्ट्रम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । दक्षिणः । ५
रथवाहनवाह इति रथवाहन-वाहः । दक्षिणा ।

तस्मिन्नपराह्णे षड्भिः प्रयुजां हविर्भिर्यजते, तानि विदधाति—“ आग्नेयम् ” इति ॥
प्रयुजां हविर्भिर्यजते इति संकल्पः । षड्द्विविधैः एको यज्ञ इति आग्नेयेष्टपन्ते सत्वान् दूतान्
दक्षिणाद्रव्यहस्तान् प्रतिराजम्यः प्रहिणोति । “ अम्यपिक्षि राजाऽभूवम् ” (आपश्रौ १८२२४)
इति चावेदनम्, आगतेषु दक्षिणाद्रव्याणि ऋत्विग्य एव ददाति । ततः सौम्यसावित्रबार्हस्पत्य- १०
त्वाष्ट्रवैश्वानराणि हवींषि । विश्वेषां नराणां संबन्धी वैश्वानरः । “ नरे संज्ञायाम् ” (पा
६.३.१२९) इति दीर्घत्वम् । अत्र दक्षिणः दक्षिणतो युक्तः रथवाहनस्यासौ वाहो वाहकः
गौः दक्षिणा देया ॥

एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुबन्धः सात्यदूतानां हवींषि घोषतानि ॥

आग्नेयमिति ॥ अथ विंशे प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते । तत्प्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—“ अपराह्णे १५
षड्भिः प्रयुजां हविर्भिर्यजते । आग्नेयमष्टाकपालमिति । दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा । घोभूते षड्भिरु-
त्तरो रथवाहनवाहः ” (आपश्रौ १८.२२.५-८) इति । तान्येतानि हवींषि विधत्ते—“ आग्नेयमष्टाकपालं
निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्रमष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो
रथवाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं निर्वपति पौष्णं चरुं मैत्रं चरुं वारुणं चरुं क्षेत्रपत्यं चहमादित्यं
चरुमुत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा ” इति ॥ रथस्य वाहनं, रथवाहनमन्यच्छकटं, यस्मिच्छकटे रथस्ये- २०
योरग्रमवस्थाप्यते । तस्य रथवाहनस्य शकटस्य वाहको दक्षिणो यो बलीयदोऽसौ पूर्वपटके दातव्यः ।
पवमुत्तरपटकेऽपि योज्यम् ॥

अत्र पूर्वपटकगतं प्रथमं हविः प्रशंसति—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिशिरे
ऊरुपश्चालाः प्राञ्चो यान्ति ” (तैत्ति १.८.४) इति । उपरिष्टात् परकीयपक्षा उपन्यस्यन्ते—“ मासि
मास्येतानि हवींषि निष्प्याणीत्याहुः ” (तैत्ति १.८.४) इति । तत्पश्चानुसारेण फाल्गुनमासमारभ्य २५
क्रमेणैकैस्मिन् मास एकैकं हविर्निर्वपणीयम् । तथा हि—फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः प्रागेव राजसूयमुपक्रम्य
पवित्रनामकमग्निष्टोममानुमतादीनि चानुष्टाय फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामारभ्य वैश्वदेववर्षप्रघाससाकमेधा-
श्वतुर्षु श्वतुर्षु मासेषु निष्पाद्य द्वितीयस्थां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासोरीयेन्द्रतुरीयादिकमनुष्टायोत्तरदिनेषु
देविकादीनि यथोक्तक्रमेण रतिनां हवींषि चानुष्टाय फाल्गुनामावास्यायामभिषेचनीयार्थं वीक्षयित्वा उत्स
वीक्ष्य वर्धनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—“ तथाऽभिषेचनीयस्योक्च्यस्य वीक्षाः प्रवर्धयति यथा ३०

सारस्वतं चरुं निर्वपति पौष्णं चरुं मैत्रं चरुं वारुणं चरुं क्षैत्रपत्यं

चरुमादित्यं चरुमुत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ २० ॥

[आग्नेयं सौम्यं बर्हिस्पत्यं चतुस्त्रिंशत्]

सारस्वतम् । चरुम् । निरिति । वपति । पौष्णम् । चरुम् । मैत्रम् । चरुम् । वारुणम् ।

५ चरुम् । क्षैत्रपत्यमिति क्षैत्र-पत्यम् । चरुम् । आदित्यम् । चरुम् । उत्तर इत्युत्-तरः ।

रथवाहनवाह इति रथवाहन-वाहः । दक्षिणा ॥ २० ॥

[मैसं २.१.१३; कासं १५.९; शत्रा ५.५.२.६-७]

शोभते सारस्वतादिभिः प्रयुजां हविर्भियजते, तानि विदधाति—‘ सारस्वतं चरुम् ’
इत्यादि ॥ सारस्वतपौष्णमैत्रवारुणक्षैत्रपत्यादित्यानि हवींषि । अत्र ‘उत्तरः उत्तरतो युक्तः

१० रथवाहनवाहो बलीवर्दः ’ दक्षिणा देया । “ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिश्नोरे कुरु-
पश्चात्तः प्राञ्चो यान्ति ” (तैत्रा १.८.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अथ राजसूयशेषः केशवपनीयोऽतिरात्रः, व्युष्टिर्द्विरात्रः, अग्निष्टोमातिरात्रः, क्षत्राणां
घृतिस्त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमश्चेति । सर्वोऽनुब्राह्मणेनावगन्तव्यः ॥ राजसूयः समाप्तः ॥

इत्यष्टमे विशोऽनुवाकः ॥

१५ संवत्सरस्य दशरात्रोऽवशिष्टे दशपेयो भविष्यति ” (आपश्चौ १८.१२.१) इति । स च दशपेयः संवत्सरे
दशरात्रीरवशेष्य पञ्चम्यामुपक्रम्यते, पञ्चभिर्दिनैर्निष्पाद्यत्वेन नवम्यां समाप्यते, दशम्यां प्रातः साल्यदूतानि
निरुप्यापरारोहे प्रयुजां हवींष्युपक्रमितव्यानि । तथा सत्याग्नेयस्य फाल्गुनरूपो द्वितीयः शिशिरमासः
प्राप्यते । तस्मिन्शिशिरे तत्रिंशत्पञ्चशिरद्वारा तद्विः स्तुयते । कुरुपञ्चालदेशवर्तिनो राजानः प्राप्येपु
देशेषु सत्याभिष्टुद्धिप्रदगत्य दिग्विजयाय प्राञ्चः प्रयान्ति । यस्माद्दशमेषयागच्छाः शिशिरः सस्याभिष्टुद्धिहेतुः
२० तस्मात् प्राञ्चो यान्तीत्येवं स्तुतिः ॥

द्वितीयं हविः प्रशंसति—“ सौम्यं चरुम् । तस्माद्दसन्तं म्ययसायाऽऽद्यन्ति ” (तैत्रा १.८.४)
इति ॥ उक्तक्रमेण वासन्तिकयोः प्रथममासि सौम्यं चरुं निर्वपति । यस्माद्दशस्य देवता सोमोऽत्र चरुण्यते

तस्मात् प्रथमो यस्मत्तमास आगतोऽयमिति निश्चित्य प्राग्देशं जेतुं गता राजानस्तत्रार्थं धान्यं सर्वमुपहृत्य
स्वसेनामादयन्ति, वसन्तः समुपस्थितः सम्यक् पक्वं समृद्धमन्नं कामं भुञ्जतामिति वदन्तो हस्तेन सर्वां
२५ सेनां प्रेरयन्ति ॥

तृतीयं हविः प्रशंसति—“ सावित्रं द्वादशकपालम् । तस्मात् पुरस्ताद्यवानां सवित्रा विरुधते ”
(तैत्रा १.८.४) इति । यस्माद्द्वितीये वसन्तमासे सावित्रयागः कृतस्तस्मात् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि
गता राजानः सवित्रानुज्ञायाः सन्तो यवानां विरुधते यवादीनि धान्यानि परकीयाणि विशेषेणावदधते
पया कृतीवद्या न गृह्णन्ति तद्वदवरोधं कुर्वते ॥

प्रयुजां हवींषि]

चतुर्थं प्रशंसति—“ यार्हस्पत्यं चरम् । सवित्रैव विरुष्य । ब्रह्मणा यवानाद्घते ” (तैत्रा १.८.४) इति । यस्मात् प्रथमे मीष्मे मासि यार्हस्पत्ययागः कृतस्तस्माद्ब्रह्मणा बृहस्पतिनाऽनुज्ञाताः सन्तो यवानाद्घते । पूर्वं सवित्रप्रसादाद्ये यवाः परदेशवर्तिभ्यः कृषीवलेभ्योऽवहद्वास्तान् सर्वानानीय स्वगृहेषु स्वापयन्ति ॥

पञ्चमं प्रशंसति—“ स्वाष्टमष्टाकपालम् । रूपाण्येव तेन कुर्वते ” (तैत्रा १.८.४) इति । यस्मात् द्वितीये मीष्मे मासि स्वाष्टयागः कृतस्तेन कारणेन रूपनिर्मात्रा स्वष्टाऽनुज्ञाताः सन्तो रूपाण्येव परकीय-धान्यानां यथेष्टभोजनेन पुष्टिमन्त्येव शरीराणि कुर्वते ॥

षष्ठं प्रशंसति—“ वैश्वानरं द्वादशकपालम् । तस्माज्जघन्ये नैदाधे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला यान्ति ” (तैत्रा १.८.४) इति । यस्माद्वापिकं प्रथमे मासि वैश्वानरयागः कृतस्तस्माद्द्वैश्वानरेणानुज्ञाता जघन्ये नैदाधे द्वितीयस्मिन् मीष्ममासेऽपगतं सति यथैतुप्रथममासि परकीयराष्ट्रं सर्वोत्सना विनाद्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखाः कुरुपञ्चाला राजानो यान्ति । तदेतदुपलक्षणं सर्वेऽपि राजान उक्तेरीत्या कुर्वन्तीति द्रष्टव्यम् ॥

उत्तरषट्कस्य प्रथमं हविः प्रशंसति—“ सारस्वतं चर्दं निर्वपति । तस्मात् प्रावृषि सर्वा वाचो यदन्ति ” (तैत्रा १.८.४) इति । यस्मात् द्वितीये वापिकमासि सारस्वतयागः कृतः तस्मात् प्रावृषि वृष्ट्या संतुष्टाः कृषीवलाः “स्वरया कृषिः कार्या” मया कृषिकार्यं क्रियते, बीजानि सन्ति, के वाऽनङ्गाइ इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति ॥

उत्तरहविःषट्कं प्रशंसति—“ पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण कृण्यन्ते । वारुणेन विष्टता आसते । क्षेत्रपत्येन पाचयन्ते । यादित्येनाऽऽदधते ” (तैत्रा १.८.४) इति । शारदे प्रथमे मासि पौष्णयागस्य कृतत्वात् तेन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पूषदेवताया अनुग्रहेण पुष्टिमानेतावर्ता भूमिं कृषामीत्यादिनिश्चयं कुर्वन्ति । शारदे द्वितीये मासि मैत्रयागस्य कृतत्वात् मित्रदेवताया अनुग्रहेण निर्विघ्नाः कृषन्ति । हैमन्ते प्रथमे मासि वारुणयागस्य कृतत्वाद्गुरुदेवताया अनुग्रहेण गोमयादिकं प्रक्षिप्य नीरपूर्णं क्षेत्रं विशेषेण दृत्वन्तः पोषयन्त आसते । हैमन्ते द्वितीये मासि क्षेत्रपत्ययागस्य कृतत्वात् क्षेत्रपतिदेवताया अनुग्रहेण सस्यमप्ये यथेष्टमुत्पन्नं निरर्थकं तृणादिकमुन्मूल्य फलपाकं संपादयन्ति । शैशिरे प्रथमे मास्ययादित्ययागस्य कृतत्वादिति-देवताया अनुग्रहेण पकानि धान्यानि स्वगृहेष्वाद्घते ॥ यधीरतं प्रतिमासनिर्वाणं परपशरवेनोपनयस्यति—

“ मासि मास्येतानि हवींषि निरुष्याणीत्याहुः । तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्त इति ” (तैत्रा १.८.४) इति । तेनैव प्रतिमासं पृथङ्निर्वाणैव सर्वांन् ऋतून् प्रयुक्तवान् भवति । ऋतुधर्मान् यथायथं प्रयुक्तवान् भवति । यस्मादनुप्रयोगस्तेषु संपद्यते तस्मादेतानि प्रयुजां हवींषीन्व्यभिप्रायः ॥ तं पक्षं निराकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते—“ अथो खल्व्याहुः । कः संवत्सरं जीविष्यतीति । षडेव पूर्वोर्निरुष्याणि । षडुत्तरेणुः । तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्ते ” (तैत्रा १.८.४) इति । आयुष्परिमाणस्वाक्रान्तुमसत्कवत्वात् धर्मस्य स्वरिता गतिः इति न्यायेन दिनद्वये पक्षं निरुष्याणि । तथा सति पक्षसंख्यायाः “ षड्वा ऋतवः ” (तैसं ५.४.९) इति सुत्यनुसारेण ऋतुप्रयोगसिद्धिः । प्रयुजां हविष्व्बमप्युपपन्नमित्त्वभिप्रायः ॥ दक्षिणाद्वयं प्रशंसति—“ दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वोपां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । संवत्सरस्यैवान्तो युजन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ ” (तैत्रा १.८.४) इति । शकटयुगास्योभयोरन्तयोर्बद्धावेतावनद्वाहौ तयोर्दानेन संवत्सरस्योभयोर्मासपदकयोरन्तौ संपादितवान् भवति । तेन स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति श्रीमत्सायणार्चाविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

३. म-४ यार्हस्पत्ययागः । ४. म४-अनुज्ञाता सन्तः । ५-५. आ-स्वरया कृषिकार्यम् । ६. आ.क-‘ एव ’ नास्ति ।

स्वाद्दीं त्वा स्वादुना तीत्रां तीत्रिणामृतामृतेन सुजामि स० सोमेन

सोमोऽस्यश्चिभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व

स्वाद्दीम् । त्वा । स्वादुना । तीत्राम् । तीत्रिणम् । अमृताम् । अमृतेन । सुजामि । समिति ।

सोमेन । सोमः । अस्ति । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्यै । पच्यस्व ।

५ इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सु-त्राम्णे । पच्यस्व ।

अथ राजसूयेनेष्ट्वां सौत्रामण्या यजेत, तामधिकृत्य उच्यते । वैश्वदेवं काण्डम् । भास-
रेण अबोधन् सोमं संपादयति—'स्वाद्दीम्' इति । इयं गायत्री, एकादशकः पादः अभित-
स्तकः ॥ सुराभिप्रायेणाऽऽह—'स्वाद्दीं स्वादुरसां स्वादुना स्वादुरसेनानेन तीत्राम् उक्छं
'तीत्रिणं उक्छंते अनेन । यद्वा—उक्छंतेसत्त्वं तीत्रत्वम् । तीत्र स्थौत्ये । औणादिको रप्रत्ययः* ।

१० 'अमृताम् अमृतत्वहेतुं त्वाम् अमृतेन अमृतत्वहेतुनाऽनेन सोमेन सोमसदृशेण प्रशस्तेन सं
'सुजामि । पादादित्वात् निहन्यते । "सोममेवैनां करोति" (तैत्रा १-८-५) इत्यादि
ब्राह्मणम् । यद्वा—सम्पक् सुजामि सोमेन समायुज्य उत्पादयामि । ओदनं करोमि ॥

तामुपरिस्तितामभिमृशति—'सोमोऽस्ति' इति ॥ सोमवद् प्रशस्तः 'अस्ति । 'अश्विन्याम्

१५ [अश्विन्यं पच्यस्व सुरारूपेण । कर्मवद्भावात् (पा ३-१-८७) यगात्मनेपदे (पा ३-१-६७,
१-३-१३), स्वयमेव पच्यस्वेति । 'सरस्वत्यै पच्यस्व । 'इन्द्राय सुत्राम्णे । सुष्ठु त्रापते
शत्रुभ्य इति सुत्राम् । "आतो मनिन्" (पा ३-२-७४) इति मनिन् । "एताम्यो ह्येषा
देवताभ्यः पच्यते" (तैत्रा १-८-५) इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा—सोमोऽस्ति सोमसमो वा भव ।
पावनो भव । मुनोतेः मन्, सुरा । तत एव मन्प्रत्यये^१ सोमः ॥

विशेषोऽनुवाकः प्रयुजां हवींषुषतानि । एकविंशो सौत्रामण्या मन्त्राः पशवो हवींषि चोच्यन्ते ।

२० स्वाद्दीमिति । अर्थः—'अग्नेण गार्हपत्यमवत् स्वात्वा तस्मिन् सुरायाः कव्येन सुरां संदधाति ।
परिस्तुद्भवति । स्वाद्दीं त्वा स्वादुनेति वाच्यैः सुरां संभवति" (आप्त्यो १९-१-७-९) इति ।
पाठस्तु—'स्वाद्दीं त्वा स्वादुना तीत्रां तीत्रिणामृतामृतेन सुजामि स० सोमेन सोमोऽस्यश्चिभ्यां पच्यस्व
सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व' इति । हे सुरे, 'स्वाद्दीं' त्वा 'स्वादुना सोमेन' सं 'सुजामि ।
अथ सोमशब्देन श्रीद्विपवाद्यद्दुरं वापशब्दाभिधेयं चात्पूर्वं चोपलक्ष्यते । 'सोमश्रीद्विपवाद्येनोपलक्षयितुं
२५ शक्यते । कीरसीं त्वाम् ? तीत्राम् उग्रमग्न्याम्, 'अमृताम् अमृतत्वहेतुनाऽनेन सोमेन' इति एव बलीवदां चादी-
नान्वापयितुं वाच्यन्ति । कीरसेन सोमेन ? तीत्रिणं, यमनाद्युषुषवीपचित्वेन तीत्रत्वम् । 'अमृतेन, 'अपाप

१. वि.मै-आगरेण । २. मै-अवेत्तन् । ३. वि.मै-पादयामि । * (द्र. उ २८१) । ^१(द्र. उ १३७) ।

१. द्वादीष्टः पाठः ; पूर्वमुद्रित पुस्तकयोः, लिखितपुस्तकेषु 'सोमस्वीपधि' इत्यस्ति ।

पुनातु ते परिस्रुतस्य सोमस्य सूर्यस्य दुहिता ।

वारैण शश्वता तना ॥

पुनातु । ते । परिस्रुतमिति परि-स्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता ।

वारैण । शश्वता । तना ॥

५. सुरां पुनाति बालेन—'पुनातु' इति गायत्र्या ॥ हे इन्द्र, 'ते तव तुभ्यं वा 'परिस्रुतं परिस्रवणजन्मा सुरा परिस्रुत्, तस्मिन् यदा प्रस्रवति सा परिस्रुत् भवति, तां 'पुनातु' 'सोमं सोमीभूतां सोमवत् प्रशस्तभावमापन्नां, 'सूर्यस्य 'दुहिता, सूर्यो वरुण उच्यते, तस्य सुता वारुणी प्रसिद्धा सुरा। यद्वा—सूर्येण दोहनीया दुहिता करसंतापविशेषजन्मा सुराविशेषः । यद्वा—श्रद्धा सूर्यस्य दुहिता । उक्तं च शतपथे (श्रद्धा १२-७-३-११) । सा पुनातु 'वारैण बालेन । कपिला-
१. दिव्योच्छ्वन्निकल्पः (पाभा ८-२-१८) । 'शश्वता नित्येन 'तना विस्तीर्णन । तृतीयायाः "सुरां सुलुक्" (पा ७-१-३९) इत्याकारः । यद्वा—शश्वतां वारैण कालेन पुनातु नित्यं पुनात्विति यावत् । तना सूर्यस्य दुहिता । पचाचचि (पा ३-१-१३४) षुपोदरादिर्द्रष्टव्यः (पा ६-३-१०९) । यद्वा—तनेति निपातः नित्ये वर्तते, शश्वता अविनाशेन बालेन नित्यं पुनात्विति । निपातनादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—शश्वता तना सदातनेनेत्यर्थः । शश्वतेत्याकारान्तो निपातितः ।
२. तेनाऽप्ययलक्षणः टद्युत्प्रत्ययः "टद्युट्युलौ तुट् च" (पा ४-३-२३) इति । प्रकृतिप्रत्यययोश्च पृथक्पदत्वम् इत्यते, यथा—'मा च ते ह्यां स ती रिपत्' (तैशा १-२-७-२) इति ॥

ऋतसोमस्य त्रिरात्रवासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते— " तस्य सोममाह्वयमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णान् स तिष्ठो रात्रीः परिसुपितोऽवसन् तस्मान् तिष्ठो रात्रीः ऋतः सोमो वसति " (तैसं ६-१-६) इति ॥

२०. पुनात्विति ॥ कल्पः—'पुनातु ते परिस्रुतमिति बालमेव पवित्रेण सुरां पावयति " (भाष्ये १९-१-१८) इति । यथा शुद्धयर्थं जलं वक्षेण गालितं भवति तद्वदियं बालपवित्रेण गालिता कार्या । पादातु—'पुनातु ते परिस्रुतस्य सोमस्य सूर्यस्य दुहिता । वारैण शश्वता तना । वापुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य पुत्र्यः सखा' इति । हे इन्द्र, 'ते त्वदर्थं 'सूर्यस्य 'दुहिता सुरां पावयन्तु सूर्यसंघनिधनी दुहिद्वारधानीया दीतिः 'परिस्रुतं द्वधीभूतं 'सोमं पूर्वमन्त्रेण सोमीकृतं सुराद्रव्यं 'वारैण वात्सल्येन पवित्रेण 'पुनातु शोधयतु । कीदृशेन वारैण ? 'शश्वता शश्वतेन दृशेन, 'तना विस्तीर्णन । 'पवित्रेण अनेन 'पूतः सोमो वायुवर्षीप्रणामी भूत्वा 'प्रत्यङ् अथोवर्ती पात्राभिसुखः स्वप्रभितः शीघ्रं द्रुतः भवतः । कीदृशः सोमः ? 'इन्द्रस्य 'पुत्र्यः योग्यः 'सखा ॥ विधत्ते—'पुनातु ते परिस्रुतमिति यदुपा पुनाति एवाशुभम्" (तैशा १-८-५) । ति । लौकिकत्रयदिकं न मन्त्रेणाऽऽदिलं पुनन्तीति सतो म्यादृतिर्भवति ॥

४. तं. ति-पृथक्पृथक्त्वम्, त्रि-पृथक्पृथक्त्वम् ।

वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

वायुः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः । अतिद्रुत इत्यति-द्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥

सोमातिपवितस्य सोमवामिनो वा पुनाति— 'वायुः' इति गायत्र्या च ॥ 'पवित्रेण अनेन पूतः' सोमः 'इन्द्रस्य युज्यः' सखा । युजि साधुर्युज्यः युक्तः सखा । ऐन्द्राप्रवायवादिषु सहपान-भोजनत्वात् सोमविशेषणमिदम् । स सोमः 'वायुः वायुसदृशः वायुवत् स्वस्थानचलितः 'प्रत्यङ् प्रतिकूलो घनः । 'अतिद्रुतः अधस्ताद्गतः अतिगतो वा । यद्वा— वायुः इति, "सुपां सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति तृतीयायाः स्वादेशः । वायुना प्रत्यङ् अतिद्रुतः अतीतः तमेतेन पवनेन 'स्वस्थानस्थं करोमीति' शेषः । एवमनेन कर्मणा स्वस्थानस्थित एव भवतीति । अपरा योजना—वायुः शरीरस्थः प्राणः पवित्रेण पावनेन सोमेन पीतेन पूतः प्रथमं शोधितः इन्द्रस्य युज्यः सखा स प्रत्यङ् प्रतीपमतिद्रुतः । स्वस्थानात् पीडितोऽतिक्रम्य निर्गतः सोमश्च सोऽति-द्रुतः । यद्वा—पूर्ववत् तृतीयायाः स्वादेशः । अनेन सोमेन स वायुः अतिद्रुतः । यद्वा— सोमश्च वायुश्चेति तदुभयमनेन कर्मणा स्वस्थानस्थं भवति ॥

सुराग्रहान् गृह्णाति— 'कुविदङ्' इति त्रिष्टुभा ॥ कुविदिति बहुप्रसिद्धानुवादे । अङ्गै-प्रातिश्लेष्ये बहुप्रसिद्धमेतद् सर्वानुकूलमिति द्योतयतः । किं पुनस्तत् ? आह— 'यवमन्तः बहुयवाः । यवग्रहणेन यवितव्या यवमुद्ग्रीहिगोधूमादयो धान्यविशेषा गृह्णन्ते । मूग्नि मनुषु (पाभा ५.२.९.४-१५ वा १) । यथा चित् इति द्वे अण्युपमार्थे (द्र. निघण्टु ३.१.३ निरुक्त १.४), एकानेकोपमेयत्वा-दुपमायाः । यवमिति जातावेकवचनम् । अपमर्षः— यथा यवादिवहुधान्यकतो यवादीन

साधने विधत्ते— 'पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति' (तत्रा १.८.५) इति । दशापवित्रेण सोमस्य शोधनं प्रसिद्धम् ॥ सोमसायय' बालरबीकार इति दर्शयति— " वारेण शशता तनेत्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति " (तत्रा १.८.५) इति । वारेण सोमशोधनं सोमप्रकरणे सूत्रवारेण दर्शितम् — २० " शुक्रागूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां स काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरते " (भाष्यार्थ १०.१.१०) इति ॥

'वायुः पूतः' इत्यस्या ऋचः प्रयोगं पुरुषमेदेन व्यवस्थापयति— " वायुः पूतः पवित्रेणेति नैतथा पुनीयात् । स्यूद्धा द्वेषा । अतिपवितस्वैतया पुनीयात् " (तत्रा १.८.५) इति ॥ द्विविधो हि सोमपाः सोमवामि जीर्णसोमश्चेति । एष सोमवामिनः सोमो पवित्रिर्गर् इति प्राद् सोमो अतिद्रुत इत्येतादृशः पाठस्तस्मिन् सुवतः प्रहः इदित्यस्यार्थेण तस्मिन्प्रमाणत्वात् । तं प्रदेया स्यूद्धा नमृदिनीना । यथावतिपयितो जीर्णसोमसं प्रदर्थेऽस्यैवात् सस्यैव । तदेतसूत्रवर्तेण विनादीरुमम्— " प्राद् सोमो गतिद्रुत इति सोमवामिनः । प्राद् सोमो गतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य " (भाष्यार्थ १९.१.१९) इति ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवँ चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूर्यं ।

इहेहेपां कृणुत भोजनानि (१) ये बर्हिषो नमोवृञ्जित न जग्मुः ॥

कुविद् । अङ्ग । यवमन्त इति यव-मन्तः । यवम् । चित् ।

यया । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनु-पूर्वम् । वियूयेति वि-यूर्यं ॥

इहेहेतीह-इह । एषाम् । कृणुत । भोजनानि (१) ।

ये । बर्हिषः । नमोवृञ्जितमिति, नमः-वृञ्जितम् । न । जग्मुः ॥

सहोत्पद्यमानाननुपूर्वं परिपाठ्या वियूर्यं पृषक्कृत्य दान्ति पृथक्त्वेन स्थापयन्ति, परस्परं काण्ड-
पलालादिभ्यो वा । दाप् लवने आदादिकः । यवमन्तः यवं यथा तुषकणादिभ्यः पृषक्कृत्य
तानि शोधयन्ति । दैप् शोधने भौवादिकः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो

१० लृक् । तथा यूयमपि इहेह एपां भोजनानि कृणुत अस्मादुभूतं तुपादिकं पृथक्कृत्य भोजनानि
भोक्तव्यानि स्वादूनि कृणुत उत्पाद्य धारयत । इहेहेति वीप्सा । सर्वत्र स्थानेस्थाने गृहेगृहे लोकेलोके
वा । “ अनुदात्तं च ” (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्य निवातः । वियूयेति यौतेर्यपि छान्दसो
दीर्घः । उक्तमेवां भोजनानि कृणुतेति, केयामित्याह—ये बर्हिषः यज्ञस्य नमोवृञ्जितं नमस्कार-
नाशनं साङ्गस्य नाशनं न जग्मुः न गता ये यज्ञस्य नमस्कारादिकं न नाशयन्ति अस्माक-

१५ मुष्कारिणः तेषां कृणुत । ये पुनर्नाशयन्ति ते त्वनेन विनाशयन्ताम् । यथोक्तं—“ नमोवृक्तिमेवैषां
वृङ्क्ते ” (तैसं ३.१.३) इति । नमःशब्दे ऊर्णादिगतित्वाद् (पा १.४.६१) “ तादौ च
निति ” (पा ६.२.५०) इति प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कुविदिति ॥ कल्पः—“ अपरस्मिन् खरे सुराग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्ग ” (भाष्यौ १९.२.७-८)

इति । पाठस्तु—“ कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूर्यं इहेहेपां कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो
२० नमोवृञ्जित न जग्मुः ” इति । अङ्गशब्दः प्रियसंशोधनवाची । हे प्रिया अश्विस्वरस्वतीसुराग्रहोद्गाः, ये यज्वानः
बर्हिषः यागस्य नमोवृञ्जितं नमस्कारविनाशं न जग्मुः न प्रापुः किं त्वरयन्तश्चदाद्वोऽस्तुतिहन्ति, तेषा-
मेपां यज्वानां हविर्विषयाणि भोजनानि इहेह कृणुत । ग्रहणप्राप्त्यागमनेकवाद्दीप्सा । तत्रोपमानुच्यते ।
दुविच्छदो बद्धर्थवाची । चिच्छदः समुच्यते । यथा लोके यवमन्तः यवादिधान्योपेताः कृषिकाः कुविद्
यवं चित् बहुलं यवम्, अग्नानि च गोधूममिदृग्वादिधान्यानि अनुपूर्वं तत्परीक्षाक्रमेण वियूर्यं हृदं पक-

२५ मिदमपकमिति पृथक्कृत्य दान्ति लुजन्ति तथा यूयमपि नमस्कारादिरहितो नास्ति कोऽयं यज्वा, अदालुयं
पठेति विविष्य अदालोर्हर्षाणि भुङ्क्ष्वम् ॥ विषत्ते—“ कुविदङ्गोऽस्मिन्नित्यतया प्राजापत्यया गृह्णाति ।
अनिरुतः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्ये ” (तैत्रा १.८.५) इति । अस्वामृचि प्रस्तुताग्रश्विस्वरस्वत्यादि-
नामानि न भुजानि । किं स्वप्नेनि म्वाधारणशब्दः श्रुतस्वस्वामृचये देवतेति विदोपनिश्चयतज्जिनैयमृक् । प्रजापति-
जंगदीश्वरोऽपि मूर्तिरहितस्यादिरुतः । अत एव जगत्कारणप्रतिपादनपरं नासदीयस्वते ध्रुवते—“ को अद्वा

सौत्रामणी]

आश्विनं धूम्रमा लभते सारस्वतं मेपमैन्द्रमृषभमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति सावित्रं
द्वादशकपालं वारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः पितरस्तृण्युत वडवा दक्षिणा ॥२१॥

[भोजनानि पड्विंशतिश्च]

आश्विनम् । धूम्रम् । एति । लभते । सारस्वतम् । मेपम् । ऐन्द्रम् । ऋषभम् । ऐन्द्रम् ।

एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपति । सावित्रम् ।

द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । वारुणम् । दशकपालमिति दश-कपालम् ।

सोमप्रतीका इति सोम-प्रतीकाः । पितरः । तृण्युत । वडवा । दक्षिणा ॥ २१ ॥

[मंसं २-३-८; ३-११-७; कांसं १२-९; वातं १०-३१-३२; शमा ५-५-४]

अथ त्रीन् पशून् विदधाति—' आश्विनम् ' इति । ' आश्विनं ' धूम्रल्लामम् ' आ लभते,
' सारस्वतं सरस्वत्यै ' मेपम् , ' ऐन्द्रम् ' ऋषभम् । सुराग्रहाक्ष त्रयो भवन्ति आश्विनसारस्वतैन्द्राः ॥ १०

अथ त्रीन् पुरोडाशान् विदधाति—' ऐन्द्रमेकादशकपालम् ' इति ॥ ऐन्द्रसावित्रवारुणाः ॥

अथ शतातृष्णायां रषात्यां सुराशेषमवनयति—' सोमप्रतीकाः ' इति ॥ सोमप्रतीकाः

सोमः प्रतीकः उपक्रमः येषां ते । हे सोमप्रभृतयः ' पितरः , ' तृण्युत अनेन सुराशेषेण तृण्यत ।
व्यत्ययेन श्रः । अस्मिन् कर्मणि ' वडवा अश्वा ' दक्षिणा । " उत वा एपाऽश्चं सूते " (तैमा

१.८-६) इति ब्राह्मणम् ॥ सौत्रामणी समाप्ता ॥

१५

इत्यष्टमे एकाविंशोऽनुवाकः ॥

वेदं क इह प्र वोचत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः " (ऋसं १०-१२९-६) इति । " यो अत्याप्यशः
परमे ष्योमन्त्सो अद्भवेद यदि वा न वेद " (ऋसं १०-१२९-७) इति च । अतो निरुक्तराहित्यमाग्या-
दस्याः प्राजापत्यत्वम् ॥ अत्र ग्रहाणां भिन्नत्वेन मन्त्रान्तरप्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते—' एकैषां गृह्णाति ।
एकैषैव यजमाने धीर्यं दधाति " (तैमा १-८-५) इति ॥

२०

आश्विनमिति ॥ मन्त्रानुक्त्वा पशून् विधत्ते—' आश्विनं धूम्रमा लभते सारस्वतं मेपमैन्द्र-
मृषभम् ' इति । मलिनशैत्यवर्णोपेतो धूम्रः ॥ अत्रत्या देवताः प्रशंसन्ति—' आश्विनं धूम्रमा लभते ।
' आश्विनौ वै देवानां भिपजौ । ताम्यामेवास्मै भेषजं करोति । सारस्वतं मेपम् । वाम्यै सरस्वती । वाचे-
पैनं भिपज्यति । ऐन्द्रमृषभम् सेन्द्रत्वाय " (तैमा १-८-५) इति ॥

ऐन्द्रमिति ॥ पशून् विधाय पुरोडाशान् विधत्ते—' ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति सावित्रं २५
द्वादशकपालं वारुणं दशकपालम् ' इति ॥ कल्पः—' दक्षिणेऽऽग्नीं वानानृष्णां रषातीं प्रवडां धारयति ।
तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिन्नातमानं हिरण्यं निधाय सोम-
प्रतीकाः पितरस्तृण्युतेति तस्मिन् सुराशेषमानयति " (भाष्यौ १९-३-१-७) इति ॥ सोमप्रतीकाः
' सोमप्रमुखाः ॥

वडवेति ॥ दक्षिणां विधत्ते—' वडवा दक्षिणा ' इति ॥ ' अथम्य योपिन् वडवा ' ३०
इति ॥ पशुभेदेन प्रत्यक्तं यूपभेदमपोहं यूपैक्यं विधत्ते—' पतित्रनु यूपेष्वा लभेत । वडिषाऽऽस्मान्दिन्द्रं

- वीर्यं दध्वात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । एकपूष आलभते । एकधैर्यास्मिद्धिन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति ” (तैत्रा १०८-६) इति । अस्माद्दिधीं यजमानशरीराददिदेशे ॥ प्रकृतौ “ यदेवत्यः पशुस्तदेवत्यः पुरोडाशाः ” इत्यभिधानादप्यपि तत्रासाँ निषेधति—“ नैतेषां पशूनां पुरोडाशानां भवन्ति । प्रहपुरोडाशां ह्येते ” (तैत्रा १०८-६) इति । प्रहा पृवात्र पुरोडाशस्थानीया इत्ययं ॥ यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वेषां मेका पुरोडाशेका पुरोडाशकथैकः प्रैष एका याज्या ” (आपधौ १९-२-८) इति । तत्र श्रवणां प्रहाणां याज्यानुवाचये विधत्ते—“ युवत् सुराममधिनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाचये भवतः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” (तैत्रा १०८-६) इति । ‘ युवत् सुरामम् ’ इत्याद्युद्गयं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातम्, अतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । तत्र धाक्षिणादौ यथा धृतस्त्वयैन्द्रावतमित्येन्द्रादन्वोऽपि श्रुतः । ‘ सरस्वती स्वा ’ इति सरस्वतीनाद्वोऽपि श्रुतः । ततोऽनयोः सर्वदेवत्यत्वं प्रकृतानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमानत्वात् ॥ विधत्ते—“ ब्राह्मणं परिकीर्तयानुच्छेपणस्य पानारम् । ब्राह्मणो ह्याहुत्या उच्छेपणस्य पाता ” (तैत्रा १०८-६) इति । हुतायाः सुरायाः शेष उच्छेपणम् ॥ तत्रैवानुक्त्यं विधत्ते—“ यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वस्मीकवपायामवनयेत् । तेष ततः प्रायश्चित्तिः ” (तैत्रा १०८-६) इति । येयमवनयनक्रिया संव तत्रतत्र ब्राह्मणशानाभावेवैकल्पे प्रायश्चित्तिः ॥ पशूनां पुरोडाशानां च विलक्षण-देवत्यत्वं प्रशंसति—“ यद्वै सौत्रामण्यं स्यूद्धम् । तदस्थै समृद्धम् । नानादेवत्याः पशवश्च पुरोडाशाश्च भवन्ति समृद्धयै ” (तैत्रा १०८-६) इति । कर्मान्तरे पशोः पुरोडाशस्य चन्द्रदेवत्यत्वविधानान् मित्र-देवत्यत्वं समृद्धिहीनं भवति । यदेवान्यत्र समृद्धिहीनं मित्रदेवत्यत्वं सौत्रामण्यां क्रियते तद्भिन्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्यामस्यां वाचनिकत्वात् समृद्धं संपद्यते । तस्माद्यत्र समृद्धये पशवश्च पुरोडाशाश्च मित्रदेवत्या भवन्ति ॥ ऐन्द्रस्य पशोः पुरोडाशस्य च नैरन्तर्यं प्रशंसति—“ ऐन्द्रः पशानामुत्तमो भवति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः । इन्द्रिये एवास्यै समीची दधाति ” (तैत्रा १०८-६) इति । ‘ ऐन्द्रमृषभम् ’ इति पशुविधीनामन्ते पठितं, तदन्तरमेव ‘ ऐन्द्रमेकादशकपालं निषेधति ’ इति पुरोडाशविधीनामादौ पठितं, तस्माद्ऐन्द्रयोर्नैरन्तर्यादस्य यजमानस्य दक्षिणवामभागस्य द्वे अपीन्द्रिये मम्यक् व्यापिते भवतः ॥ प्रकृतौ पशूनामङ्गयागात् पूर्वं पुरोडाशप्रचारो विहितः । अत्र त्वद्रयागादूर्ध्वं तद्रीपेभ्योऽनूयाजेभ्यः पुरा तं प्रचारं विधत्ते—“ पुरस्तादनूयानानां पुरोडाशैः प्रचरन्ति । पशवो च पुरोडाशाः । पशून्वावहन्ते ” (तैत्रा १०८-६) इति । पशुपयोगमध्ये प्रचारान् पुरोडाशानां पशुत्वम् ॥ पुरोडाशदेवताः प्रशंसति—“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निषेधति । इन्द्रियमेवावहन्ते । सावित्रं द्वादशकपालं प्रसूत्यै । वारुणं दशकपालम् । अन्तत एव वह्णमवयजते ” (तैत्रा १०८-६) इति ॥ वडवायाः सौत्रामण्याश्च साम्येन दक्षिणां प्रशंसति—“ वडवा दक्षिणा । उत वा एषाऽश्वरं मृते । उताश्वतरम् । उत सोमं उत सुवा । यत् सौत्रामणी समृद्धयै ” (तैत्रा १०८-६) इति । एषां वडवा यदधमश्वतरं वोभयं प्रसूते । अश्वरुदभजातिद्वयसंगमादुत्पद्योऽश्वतरः । या सौत्रामणी साऽपि तद्वत् सोमः सुरा वैदुभयस्या भवति । अतः सदशदक्षिणा समृद्धिकरी ॥ सोमवामिन उक्ताश्वस्य एव पशवः । सोमतिपचितस्य तु विशेपं विधत्ते—“ बाह्वेस्पत्यं पशुं चतुर्थमतिपचितस्याऽऽलभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैव यज्ञस्य स्यूद्धमपिवपति ” (तैत्रा १०८-६) इति । स्यूद्धं विकलाद्रमपिवपति समृद्धं करोति ॥ पूर्वैपशुवत् समानदेवत्वपुरोडाशाभावप्रसक्तं प्रकृतिवत् तादृशस्य पुरोडाशस्य प्रतिप्रसक्तं विधत्ते—“ पुरोडाशवानेष पशुर्भवति । न ह्येतस्य ब्रह्मं शृण्वति ” (तैत्रा १०८-६) इति । पूर्वेषां पशूनां समानदेवत्या प्रहा एव पुरोडाशस्थानीया इत्युक्तम् । अत्र तु प्रहाभावात् पुरोडाशः कार्यः ॥ विधत्ते—“ सोमप्रतीकाः पितर-स्तृणुनेति शतानृणांवार समवनयति । शतायुः पुरुषः शानेन्द्रियः । आयुष्येचेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ” (तैत्रा १०८-६) इति । शतानृणां शतान्दिन्द्रा स्थाली ॥ दक्षिणामेखरि शतानृणाया बन्धनं यत् सूत्र-

स्तोत्रीयामधिकां संपाद्य चतुर्दशस्तोमं कुर्यात् । स चाऽऽवृत्तिविशेषः सामसूत्रे द्रष्टव्यः । “ ये देवा दिव्येकादश स्य ” (तैसं १.४.१०) इति मन्त्रे त्रयस्त्रिंशद्देवा उक्ताः । यद्वा वाजसनेयिनः शाकल्य-
मैत्र्ण्येऽधीयते—“ अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रय-
स्त्रिंशो ” (बृह ३.९.२) इति । पूर्वोक्ताः कर्मभुज एताः संपात्वा इति तत्तत्प्रकरणादवगम्यते । एतासां

त्रयस्त्रिंशद्देवतानां प्रजास्थाणां पालकोऽन्यः प्रजापतिश्चतुर्दशः । ययोक्तस्तोमे तु ययोक्तसर्वदेवता-
प्राप्तिर्भवति ॥ पवमानशब्देन प्रथमस्य बहिष्पवमानस्यैव सहसा वृद्धिस्तत्वात्तत्रैवायं चतुर्दशस्तोम इति
भ्रमं व्युत्पत्तितुं त्रिष्वपि पवमानेष्वेवं स्तोमं विधत्ते—“ सत्शर एष स्तोमानामयथापूर्वम् । यद्विषमाः
स्तोमाः । एतावान् वै यज्ञः यावान् पवमानाः । अन्तःश्लेषणं त्वा अन्यत् । यत्समाः पवमानाः ।
तेनासत्शरः । तेन यथापूर्वम् ” (तैसा १.८.७) इति । एतस्मिन् पवमाने चतुर्दशस्तोमं कृत्वैतयो-

स्तदकरणे सति यद्वैषम्यं भवति स एष स्तोमानां शरः । सम्यक् हिंसनं भवति । द्वितीयवृत्तीयपवमान-
योश्चोदकशतौ चै पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ तयोः प्रथमपवमानप्रयुक्ताश्चतुर्दशस्तोमान्पूतत्वेन हिंसैव
भवति । किं चायथापूर्वत्वं परो दोषः । स्तोमेषु दुष्टेषु यज्ञस्य क्रिमापातमिति न शङ्कनीयम् । पवमान-
स्तोमदोषस्य यज्ञभ्रंशे पर्यवसानात् । एते त्रयः पवमाना इति यावानेतावानेव मुखो यज्ञः । अन्यत्सर्वं
यज्ञस्यान्तःश्लेषणम् । यथा भित्तेर्दोषोऽपान्तर्द्वन्द्वकाष्ठं पाषाणो वा प्रक्षिप्यते तद्वद्यज्ञस्यान्यदङ्गजातं संपूर्णस्यै-

मेव क्रियते न तु मुख्यस्वरूपम् । त्रयाणांमपि पवमानानां चतुर्दशस्तोमे सति पूर्वोक्तदोषद्वयं न भवति ॥
अभिषेचनीयसोऽप्यसंस्थारूपायं विधत्ते—“ आत्मनैवाभिष्टोमेनर्णोति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा
वा उक्थानि । पशव उक्थानि । यदुदध्यो भवत्यनुसंतयै ” (तैसा १.८.७) इति । अभिष्टोमे द्वादशैव
शस्त्राणि । उक्थये तु तेभ्य ऊर्ध्वं प्रीणि शस्त्राणि । तथा सति द्वादशशस्त्रयुक्तेनाभिष्टोमभागोनायं यज्ञमान
आत्मनैव स्वयमेव घनादिभिः समृद्धो भवति । स्वर्गहेतुपुष्टया युक्तश्च भवति । तत् उत्तरमादिनां

त्रयाणां प्रजापशुरुत्पत्वात् पञ्चदशस्तोत्रयुक्तोऽप्यस्वरूपत्वे सति प्रजासु पशुषु च समृद्धिरनुसंतता भवति ॥
बहिष्पवमानस्तोत्रस्य प्रारम्भे चोदकशतम् “ उपासमै गायता नरः ” (सासं २.१.११) इत्येतामृचं
बाधितुमृगन्तरं विधत्ते—“ उप त्वा जामयो गिर इति प्रतिपद्भवति । वाग्वै वायुः । वाच पूर्वोऽ-
भिषेकः । सर्वांसामेव प्रजानां सृप्यते । सर्वा एते प्रजा राजेति वदन्ति ” (तैसा १.८.८) इति ।
प्रतिपद्यत् उपपश्यतेऽनया इति प्रतिपद् आदौ पठनीयत्वर्थः । अस्यामृचि वायोरनीके अस्थिरचित्ति गिरां
वायुसमीपे स्थितिः पठ्यते । स च वायुर्वाक्स्वरूपः । कोष्ठाभिप्रेरितस्य वायोः कण्ठतालवाद्यभिधातेनाक्षर-
विशेषोत्पत्तः । अभिषेचनीये योऽभिषेकः क्रियते सोऽयं वाच एवाऽभिषेकः । तत्कथमित्युच्यते, सर्वांसामेव
प्रजानां मध्ये सृप्यतेऽभिषिष्यते । सर्वाश्च प्रजा एते राजेति वदन्त्यः सेवन्ते । तस्मात्तादृशवाक्प्रेरकवायु-
प्रतिपादिकां सेवमृगेवाऽऽदौ पाठ्या । अगन्तरपाठं विधत्ते—“ एतमु स्यं द्वाक्षिप इत्याह । आदित्या वै प्रजाः ।
प्रजानामेवैतेन सृप्यते ” (तैसा १.८.८) इति । इत्याह, इत्येतामृचं पठेत् । अस्यामृचि “ समादित्येभि-
रुच्यत् ” (अंसं ९.६.१०) इत्यादित्याः सृप्यन्ते । ते चाऽऽदित्या एव प्रजा आदितेरूपवत्त्वात् । तेन
मन्त्रपाठेन प्रजानामेव मध्येऽभिसृप्येऽभिषिष्यते ॥ अगन्तरपाठं विधत्ते—“ यन्ति वा एते यज्ञमुच्छ्राव ।

१०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

२५. १०. ६.७.पा.म६-प्रजापतिरूपाणाम् । १०. ६.७.पा-यज्ञस्याश्लेषणम् ।

सौत्रामणी]

ये संभार्या ऋक्न् । यदाह पवस्व वाचो अग्निं हति । तेनैव यज्ञमुखावयन्ति " (तैत्रा १.८.८) इति ।
 सम्यक् "अग्निं धीयन्ते" " पौष्यन्ते वा वृचा याभिराद्याभिर्ऋग्भिस्तास्युचानामाद्या ऋचः संभार्याः ।
 साधना ऋचो य उद्गातारोऽऋक्न् कुर्वन्ति पठन्ति त एत उद्गातारो यज्ञमुखांघन्ति वा अयगच्छन्त्येव ।
 'पवस्व' इति ऋचः पाठे तु-सत्र, हे सोम, त्वमग्नियोऽग्नेभ्य आदिभूतः सन् वाचः शोधयेत्यभिधानाद्यज्ञ-
 मुखादपगमनं न भवति ॥ उच्छब्दयुक्ताः काश्चिद्वचो विधत्ते— "अनुष्टुप्प्रथमा भवति । अनुष्टुप्प्रथमा ।
 चाग्वा अनुष्टुक् । चाचैव प्रयन्ति । वाचोघन्ति । उद्गतीर्भवन्ति । उद्गद्वा अनुष्टुभो रूपम् । आनुष्टुभो
 राजन्यः । तस्मादुद्गतीर्भवन्ति " (तैत्रा १.८.८) इति । स्तोत्रस्याऽऽदावन्ते "आनुष्टुभात्पूर्वा भवतः ।
 तथा सत्यनुष्टुप्छन्दसो वाग्बिषोपत्वेन वाप्रपत्वाद्वाचैव प्रारम्भसमाप्ती कृते भवतः । यद्यपि " उप
 त्वा जामयो गिरः " (तैत्रा १.८.८) इत्यादयो गायत्र्यः तायाऽप्युच्छब्दयुक्ताभिर्ऋग्भिर्ननुष्टुप्पूर्वं
 संपद्यते । अनुष्टुभो हि स्वरूपमुच्छब्दयुक्तं तस्योत्कृष्टत्वात् । यद्वा—सौरीष्यनुष्टुप्छन्दस्कासु "उद्यद्य
 मित्र" (तैत्रा ३.७.६) इत्यादिपृच्छब्दशानादनुष्टुप्पूर्वमुच्छब्दशैत्येत्तम् । अनुष्टुभः संपन्धी राजन्यः,
 "अनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा" इति ध्युतेः (तैसं २.५.१०) । यथा छन्दसां मध्येऽनुष्टुभ उद्यत्तत्वं
 तद्गद्वाः सर्वपालङ्गवेनोत्तमत्वम् । तस्मात् प्रशस्तत्वादुच्छब्दयुक्ता ऋचः कार्योः ॥ स्तोत्रसमाप्तिकासृचं
 विधत्ते— "सौरीष्यनुष्टुगुचमा भवति । सुवगंस्य लोकस्य संतत्यै" (तैत्रा १.८.८) इति । पृथंगता
 उद्गदीरिमां च सौरीं सामसूत्रे जानीयात् । सूर्यस्य स्वर्गवाचित्वात् सौरीं समापने स्वर्गः संततो भवति ॥
 प्राकृतानि पृष्टस्तोत्राण्यपवदितुमन्यानि पृष्टस्तोत्राणि विधत्ते— "यो वै सवादेति । नैव स उपनमति । यः
 सामन्यं पृति । पापीथान्सुपुवाणो भवति । पृथानि खलु यै सामानि । यत्पृथानि । यत्पृथानि भवन्ति । तैरेव
 सवान्तेति " (तैत्रा १.८.८) इति । यो यजमानः सवादेति प्रस्तुत्वात् सोमाभियवादापगच्छति, एतं सवो
 नोपनमति भावी सोमाभियवो न प्राप्नोति । तर्हि वर्तमानं सोमाभियवं करोतिविति चेत् । मैवम् । यः
 सामन्योऽपगच्छत्यसौ सुपुवाणः पापीयात् भवति । वर्तमानं सोमाभियवं कुर्यातोऽपि सामराहित्वात् पापिष्ठ-
 त्वम् । तर्हि सामान्यपि कानिचिद्वाप्यनु इति चेत् । मैवम् । नहि यानि कानिचिन् सामान्यत्र मुष्यानि किं
 तु पृष्टस्तोत्रगतान्येव । तस्मात् प्रयुज्यमानैरैरेव पृष्टस्तोत्रैः सवादेति । सोमाभियवादापगच्छति । पृष्ट-
 विदोपस्वरूपं चान्यतोऽयगन्तव्यम् ॥ "पृष्टस्तोत्रगतान्युभयविधसामानि प्रशंसति— "यानि देवराजानां
 सामानि । तैरमुष्मिँल्लोके ऋप्नोति । यानि मनुष्यराजानां सामानि । तैरिमँल्लोके ऋप्नोति । उभयोरेव
 लोकयोऽऋप्नोति । देवल्लोके च मनुष्यल्लोके च" (तैत्रा १.८.८) इति । "एतस्य सामसूत्रैर्विषयमन्यतो
 द्रष्टव्यम् ॥ प्रास्तानेव स्तोमान् प्रशंसति— "एकविरातोऽभियेचनीयस्योपानो भवति । एकविरातः केश-
 षणीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः । चिद्वा एकविरातः । राष्ट्र सप्तदशः । पिना एतन्मध्यतोऽभि-
 विष्यते । तस्माद्वा एष पिनां त्रियः । पिनाो हि मध्यतोऽभिविष्यते" (तैत्रा १.८.८) इति । अग्नि-
 येचनीयो दशपेयः केशवणीय एवमत्रायानां त्रयाणां सोमपागानामनुक्रमः । तत्राभियेचनीयस्योपान-
 विहितत्वाद्युष्ये चोत्तमरतोऽत्रैकविरातोऽभिपेचनीयस्योपानमुक्तम् एकविरातो भवति । दशपेये
 संप्यु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोत्रो वाचनीकः । केशवणीयेऽप्यष्टोत्तमगताः स्तोमा विषयं देव प्रयुज्यन्ते ।

- अग्निष्टोमे च त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येव क्रमः । केशवपनीये त्वेकविंशः सप्तदशः पञ्चदश-
 त्रिवृदित्येतादशः क्रमो भवति । सत्राभिषेचनीये योऽन्य एकविंशो यश्च केशवपनीये प्रथम एकविंशस्तयो-
 रुभयोः प्रजारूपयोर्मध्ये दशोपेयगतस्य सप्तदशस्तोत्ररूपस्यायस्थितयादेतद्गर्भं विना "एवैतन्मध्यतरवद्भवो-
 विंशतोर्मध्येऽभिविषत्तं भवति । यस्मात् सप्तदशस्तोमरूपस्य राष्ट्रस्य पालक एव राजा यथोक्तरीत्या" विना
 ५ मध्ये प्रजानां मध्येऽभिविष्यते तस्मादेव कारणादिनां प्रजानां त्रियो भवति ॥ अचरोहक्रमानुष्ठितस्तोमयुषत्तं
 केशवपनीयं विधत्ते— "यद्वा एनमदो दिशोऽनु ध्यास्यापयन्ति । तद् सुवागं लोकमग्यारोहति । यदिमं
 लोकं न प्रत्यवरोहेत् । अति जनं वेयात् । उद्वा मायेत् । यदेव प्रतीचीनः स्तोमो भवति । इममेव तेन
 लोकं प्रत्यवरोहति । अथो अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय " (तैत्रा १.८.८) इति । अद् इत्यनेन
 प्रत्यक्षत्वं हस्तेनाभिनीय प्रदर्शयते । यदा "समिधमा तिष्ठ " (तैसं १.८.१३) इत्यादिभिर्मन्त्रैरस्माकं
 १० दृष्टिपथ एवैनं राजानं दिशो ध्यास्यापयन्ति । तदानीमेवायं स्वर्गं लोकमग्यारोहति । अभ्यारुह्य च पुनरिमं
 लोकं प्रति नावरोहेत्तदानीमत्रयं धन्धुजननतिक्रम्य यत्र ह्यपि गच्छेदुन्मत्तो वा भवेत् । प्रतीचीनस्तोमोऽ-
 त्रिष्टोमाद्विषयेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स एव यद्यत्र भवेत्तर्हि " केशवपनीयेनेमेव लोकं
 प्रत्यवरोहति । किं चोन्मादाभावायास्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥ यो स्वमोऽभिषेककाले पुष्टपस्थाधस्ताद्व-
 स्थापितो यश्चान्यः शिरसि स्नातुं घृतस्तालुभौ प्रशंसति— " इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्ब्रह्मौ
 १५ भवतः । आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति " (तैत्रा १.८.९) इति । अधस्तनो रश्मो राजतो भूमिस्वरूप
 उपरितनस्तु हिरण्ययो घुलोकः । तत" आभ्यां "यावापृथिवीरूपान्मामपस्तादुपरिष्टाच्च परिगृहीतो
 भवति । ननु "अमृतमसि सृष्ट्योर्मां पाहीति हिरण्यमुपास्यति " (तैत्रा १.७.८) इति ध्रुवणाद्य-
 स्तनोऽपि रश्मो राजतो न भवति । नायं दोषः । रजतस्यापि हिरण्यावान्तरभेदत्वात् । "तस्माद्रजतं
 हिरण्यमदक्षिण्यम् " (तैत्रा १.५.१) इति पुनराधाने" ध्रुवणात् । होतृब्राह्मणेऽपि द्वैविध्यमग्नातम्—
 २० "तद्दुर्वर्णं हिरण्यमभवत् । तद्दुर्वर्णस्य हिरण्यस्व-जन्म । स द्वितीयमत्प्यत । सोऽताम्यत् । स
 प्राकथधत् । स देवानसृजत । तदस्य त्रियमासीत् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् " (तैत्रा २.२.४)
 इति च । उपरितनं रश्मं पुनः प्रशंसति— "वरुणस्य वा अभिविष्यमानस्याऽऽपः । इन्द्रियं वीर्यं
 निरघ्नन् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । यद्ब्रह्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय " (तैत्रा
 १.८.९) इति । आपो वीर्यं निरघ्नन्निर्घमितवत्यः । तच्च निर्गतं वीर्यं सुवर्णमभवत् ॥ तस्य च
 २५ रश्मस्य परिमाणं छिद्राणि च विधत्ते— "शतमानो भवति शतहरः । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ।
 आयुष्वेवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति " (तैत्रा १.८.९) इति ॥ हिरण्यद्रव्यं प्रशंसति— "आयुर्वै हिरण्यम् ।
 आयुष्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजो वै हिरण्यम् । तेजस्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वचो वै
 हिरण्यम् । वचस्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति " (तैत्रा १.८.९) इति । हिरण्यदानेनापसृष्टयोः परिहर्तुं
 शक्यत्वात्तस्याऽऽयुष्यम् । तत्संश्रान्नादायुर्द्विंशता एवाऽऽप एनं यजमानमभितः क्षरन्ति । सुवर्णस्य
 ३० वीर्यमत्वात्तेजस्त्वम् । तत्संश्रान्नादापस्तेजस्याः । शरीरतोमा दर्चः । तच्चाऽऽभरणसंश्रान्नादायत् इति

१४. इ.उ.पा.म६-एव तन्मध्यतः । १५. इ.उ.पा.म६-यथोक्तरीत्या । १६. म.य.म६-तेन ।

१७. म६-अतः १८. म४-यावापृथिवीभ्याम् । १९. उ.म४-पुनराधिये ।

सौत्रामणी]

द्विरण्यस्य वर्षस्त्वम् । तद्योगादापो वर्षस्याः ॥ अथ न्युष्टिद्विरात्रं विधत्ते—“अप्रतिष्ठितो वा एष
 इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष पतेन द्विरात्रेण यजते । अथ प्रतिष्ठा ।
 अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति संवत्सरस्याहोरात्राणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव प्रति-
 तिष्ठति ।” (तैत्रा १.८.१०) इति । राजसूयेनेष्ट्वाऽपि द्विरात्राननुष्ठानेन संपूर्णभावादप्रतिष्ठित-
 त्वम् । अत्रत्येषु स्तोत्रेषु आकर्त्यमानाः स्तोत्रीया ऋचो विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याकाः संपद्यन्ते । तथा
 च संवत्सरगतहोरात्रसंख्यासामान्यादहोरात्रेषु प्रतिष्ठितत्वं संवत्सरप्राप्तिर्भवति ॥ द्विरात्रावयवावहविशेषौ
 विधत्ते—“अग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र उत्तरम् । नानैवाहोरात्रयोः प्रतितिष्ठति ” (तैत्रा
 १.८.१०) इति । विलक्षणयोरहोरनुष्ठितत्वादहोरात्रयोरस्य विविधप्रतिष्ठोपपद्यते ॥ तयोरनुष्ठानाय शुक्ल-
 कृष्णपक्षौ विधत्ते—“पौर्णमास्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् । नानैवार्यमासयोः प्रतितिष्ठति ”
 (तैत्रा १.८.१०) इति । तयोरुभयोर्विलक्षणपक्षत्वादुभयोर्यमासयोरस्य विविधा प्रतिष्ठोपपद्यते ॥ १०
 पक्षान्तरत्वेन विलक्षणयोर्मासयोर्द्वयोरनुष्ठानं विधत्ते—“अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्वृष्ट उत्तरम् ।
 नानैव मासयोः प्रतितिष्ठति ” (तैत्रा १.८.१०) इति । एकेनाह्वा निष्पाद्यः सोमयागोऽहःशब्देनोप-
 लक्ष्यते । सादृशाश्चाग्निष्टोमः पूर्वमहः । तन्नामावास्यायां कर्तव्यम् । उद्वृष्टं शुक्लप्रतिपत्, उत्कर्षेण दर्शनस्य
 एत्रोपक्रमात् । तस्मिन्नुद्वृष्ट उत्तरं द्वितीयमहर्तिरात्राख्यं कर्तव्यम् । तथा सनि विलक्षणयोर्मासयोः
 कृतत्वाद्द्विविधप्रतिष्ठा भवति ॥ प्रकारान्तरं विधत्ते—“अथो खलु । ये एव समानपक्षे पुण्यहे स्थाताम् । १५
 तयोः कार्यं प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्रा १.८.१०) इति । अथो खलु अथवेत्यर्थः । समानक्षासां पक्षश्च तत्र
 ये पुण्यदिने ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे शुभावहे दिने तयोरिदं “कर्म कार्यं, ” न खत्र पक्षभेदे विवक्षितः ।
 मासभेदस्तु दूरापितः ॥ अस्मिन् द्विरात्रे दोषमुद्राम्य परिहरन् प्रशंसति—“अपशब्धो द्विरात्र इत्याहुः ।
 द्वे ह्येते ह्यन्दी । गायत्रं च श्रेष्ठुभं च । जगतीमन्तर्यन्ति । न तेन जगती कृतेत्याहुः । यदेनां तृतीयसवने
 कुर्वन्तीति । यदा वा एषाऽहीनस्याहर्भजते । साहस्य वा सवनम् । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः ” २०
 (तैत्रा १.८.१०) इति । “जागताः पशवः ” (तैसं २.५.१०) इति श्रुत्यन्तरे पशूनां जगतीसंबन्ध-
 श्रवणाद्द्विरात्रे च जगत्या अन्तरितत्वादपशव्यो द्विरात्र इत्याक्षेपवादिन आहुः । अथैवं मन्यसे, विद्यत
 एव जगती, “जागतं तृतीयसवनम् ” (तैसं ३-२.९) इति श्रुतेस्तृतीयसवने जगत्याः कृत्वर्थादिति,
 तदयुक्तं खलु । अहीने तावन्मात्रेण जगत्यनुष्ठानं न संपूर्णं, किं तर्हि ? यदा द्विरात्ररथैतस्याहीनस्यैकमहः
 कृत्स्नं जगती व्याप्नोति तदा जगत्नुष्ठानं संपूर्णं भवति । “साह्य एकेनाह्वा निष्पक्षत्वादेकाहः । तस्य तु २५
 तृतीयसवनसंबन्धमात्रेणापि जगत्यनुष्ठानं संपूर्णं भवति । तस्मादत्र कृत्स्नस्याहो जगतीन्याप्यभावादुपश-
 ब्यत्वं तदवस्थमित्याक्षेपवादिनामभिप्रायः । तस्मिन्नाक्षेपे भृग्यन्तरेण परिहारोऽप्यन्तर्भवतः । तत्कथमि-
 त्युच्यते । वाक्ये यदेतिशब्दं परित्यज्य परिहारो योजनीयः । यदा जगती प्रकृतस्य द्विरात्रस्याहीनस्य
 कृत्स्नस्याहर्भजते । तस्मादत्र जगती कृता । तस्मादत्र द्विरात्रः पशव्य इति परिहारः । यद्यपि तस्मिन्नहनि
 छन्दोन्तराणि सन्ति तथापि जगतीन्यासावुपायः सप्तमहाण्डेऽद्विरसां द्विरात्रे समागनातः—“वैश्वानरं ३०

- पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्पै नैति" (तैष ७.१.४) इति । वैखानसनामकं साम पूर्वस्मिन् दिने गायेत् । "तच्च जगतीसंबद्धमिति तदहः कृत्स्नं जगत्या नापगच्छति । अतो वैखानससाममहिम्नैव कृत्स्नेऽप्यह्नि जगत्याः पूरित्वाद्द्विरात्रः पशस्य एव ॥ अस्य द्विरात्रस्य स्युष्टिनाम प्रशंसति—“स्युष्टिर्वा एष द्विरात्रः । य एवं विद्वान् द्विरात्रेण यजते । ज्येवास्मा उच्छति । अथो तम एवापहते" (तैत्रा १.८.१०) इति । विशिष्ट उपःकालो यस्मिन् द्विरात्रे सोऽयं स्युष्टिः । यो यजमान एवं स्युष्टिनामं विद्वान् यजतेऽस्मै यजमानार्थं विशेषेणोच्छत्येव सर्वं कर्तव्यजतं बुद्धौ प्रकाशत एव । किं च तमो बुद्धिमान्द्यमयं यजमानो विनाशवत्येव ॥ यदुक्तं सूत्रकरणे—“क्षत्राणां ष्टित्स्त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमः पञ्चाप्यंगस्तेनान्ते यजते । संतिष्ठे रात्रस्यः" (आपश्रौ १.८.२२-१८-२०) इति, क्षत्राणां ष्टित्स्त्रिष्टोमं कर्मनामधेयम्, स च कर्मविशेषः प्रकृतिवत्प्रवृत्ताद्विस्तोमचतुष्टयो न भवति, किं तर्हि त्रिभिरेव स्तोमैरुच्यते । तमेतं विधत्ते—“अग्निष्टोम-
१० मन्तव आहरति । अग्निः सर्वा देवताः । देवतास्येव प्रतिष्ठिति" (तैत्रा १.८.१०) इति । अग्निविषयं स्तोमो यस्य क्रतोस्ते सोऽयमग्निष्टोमः । "यज्ञाश्चा यो अहायः" (सांस २.१.१.४) इत्येतस्यामा-
श्रेयशामृचि स्तोत्रकाल आवृत्ता रतोमं संपादयन्ति । तेन च क्रतुः संस्थितो भवति । तस्मादयमग्निष्टोमः । अश्रेयश्च सर्वदेवतारूपत्वमसङ्गदुक्तम् । तस्माद्रात्रतुयसमाप्यवसरेऽनुष्ठितेनानिष्टोमेन यजमानो देवतासु प्रतिष्ठित्येव ॥

१५

अथ विनियोगसंग्रहः—

“स्वाह्वीं शप्यैः सुरा योज्या पुनाद्वाभ्यां तु पावयेत् ।

कुर्वन् खरे सुरा प्राद्या सोमावन्थते सुराम् ।

शतच्छिद्रयुतस्यान्वां मन्त्राः पञ्चद वर्णिताः” ॥ १ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ गृहीत्याध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

२०

“सौत्रामण्यां ग्रहे सिवष्टकृदाद्यस्ति न वाऽस्ति तत् ।

शेषणाञ्च सुराक्षीरयोरन्यश्रोपयोगतः” (जैन्या ३.५.५) ॥

सौत्रामणीनामके आगे श्रूयते—“पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते” (शत्रा १.२.७.३-१७-१९)

इति ॥ तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहोऽपि च शेषकार्यं सिवष्टकृदादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः, ‘उच्छि-
नष्टि न सर्वं जहोति’ इत्यवरोपवितयत्वध्रवणादिति चेत् । मैवम् । “शिष्टस्यान्यश्रोपयोगश्रवणात्” ॥ १ ॥

२५

“ग्राह्येण परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम्” (तैत्रा १.८.६) इति श्रूयते, “यदि ग्राह्येण न विन्देत् ।

वस्मीकवपायामवन्तयेत्” (तैत्रा १.८.६) इति च, “शतावृष्ण्यां समवन्तयेत्” (द्र. तैत्रा १.८.६)

इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतावृष्णम् । तस्मादास्ति सिवष्टकृदादिकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाधये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

३०

२२. शुद्धीकृतः; आ.इ.उ. आ.इ.उ.पा.म६-यज्ञ; क.म५-तत्र । २३. म६-विशिष्टस्यान्यत्र

योगश्रवणात् इ.उ.-शिष्टस्यान्यत्रापि (वि) नियोगश्रवणात् क.पा-शिष्टस्यान्यत्रापि योगश्रवणात् ।

काम्बेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्नाविष्णु महि तद्वा महित्वं वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमा चरण्येत् ॥

अग्नाविष्णु इत्याग्ना-विष्णु । महि । तत् । वाम् । महित्वमिति महि-त्वम् ।

वीतम् । घृतस्य । गुह्यानि । नाम ।

दमेदम् इति दमे-दमे । सप्त । रत्ना । दधाना ।

प्रतीति । वाम् । जिह्वा । घृतम् । एति । चरण्येत् ॥

अथ याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तत्र “ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्सरस्व-
त्याज्यभागा स्याद्वाह्रैस्पत्यश्वरुः ” (तैसं २-२-९) इत्यस्याग्नावैष्णवस्य पुरोनुवाक्या—
‘ अग्नाविष्णु महि ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्नाविष्णु, महि महत् महनीयं पूजनीयम् । “ इत्
सर्वधातुम्यः ” (उ ५५७) इति महेरिन् । तत् वक्ष्यमाणं वा युवयोः महित्वं माहात्म्यं, १०
ततो युवां वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) इति शसो
लुक् । आज्यसान्नाय्यपशुपुरोडाशादिगुह्यनामवन्ति घृतसंस्कन्धीनि वस्तुयश्चीतम् । वी
गत्यादिषु । पादादित्वान् निहन्यते । प्रति प्रत्येकं वा युवयोः दमेदमे गृहे गृहे सर्वेष्ट
यज्ञगृहेषु । “ अनुदात्तं च ” (पा ८-१-३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । सप्त सप्तानि
सप्तसंख्यानि वा अर्चापि रत्ना रत्नानि रमणीयानि । “ शेष्छन्दसि ” (पा ६-१-७०) १५
इति लोपः । दधाना दधानौ सन्तौ । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) इति द्विवचन-
स्याकारः । दधानौ वीतमिति । किंच—प्रति प्रत्येकं वा युवयोः जिह्वा घृतम् आ
चरण्येत् अभिमुख्येन प्राप्नोत भक्षयत्वित्यर्थः । एतद्वा महिमेति पूर्वेणाङ्गीयते । चरण गतौ,
कण्डवादिः ॥

एकविंशो सौत्रामणीमुक्त्वा राजस्यः समाहितः । द्वाविंशो काम्बेष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ॥ २०

अग्नाविष्णु इति ॥ तत्र काम्बेष्टिकाण्डे त्रिहविष्वा काचिद्विराम्नायते—

आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालं निर्वपेदभिचरन्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाह्रैस्पत्यश्वरुर्दधानावैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः
सर्वा देवता विष्णुर्गर्भो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन अभिचरति सरस्वत्याज्यभागा भवति यागैव सरस्वती याचै-
वैनमभि चरति वाह्रैस्पत्यश्वरुर्मवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्महर्षणैवैनमभिचरति ” (तैसं २-२-९) इति ।

आज्यं भागो यस्याः साऽऽज्यभागा । आज्यमेव इविरित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्या- २५

माह— अग्नाविष्णु महि तद्वा महित्वं वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम । दमेदमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां
जिह्वा घृतमा चरण्येत् इति । हे अग्नाविष्णु, वा युवयोः तत् वक्ष्यमाणं महित्वं महिमोपेतत्वं महि
पूजनीयम् । काम्बेष्टिकाण्डे उच्यते । घृतस्य यानि गुह्यानि नामानि मन्त्रेषु गोप्याभ्यासं चरण्येत् सर्व-
विरत्यादीनि तानि युवां वीतं प्राप्नुवत्, “ पयसां तेजसाऽग्रे जुष्टमभिचरतयानि ” इति, “ जायुर्वा अगे

अग्नाविष्णु महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुपाणा ।

दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्येत् ॥

अग्नाविष्णु इत्यग्ना-विष्णु । महि । धाम । प्रियम् । वाम् ।

वीथः । घृतस्य । गुह्या । जुपाणा ॥

दमेदम् इति दमे-दमे । सुष्टुतीरिति सु-स्तुतीः ।

वावृधाना । प्रतीति । वाम् । जिह्वा । घृतम् । उदिति । चरण्येत् ॥

- तत्रैव याज्या—'अग्नाविष्णु' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'अग्नाविष्णु', 'वां युवयोः' धाम स्थानं तेजो वा 'महि महत् महनीयं वा 'प्रियम् इष्टं युवयोः । किञ्च—'वीथः' घृतस्य 'गुह्या गुह्यानि स्वरूपाणि चरुपुरोडाशरूपाणि । पूर्ववच्छेर्लोपः । 'जुपाणा जुपमाणौ
- १० प्रीयमाणौ, पूर्वभदाकारः । 'दमेदमे । गतम्' । 'सुष्टुतीः शोभनस्तुतिकाः गिरः' वावृधाना वावृधानौ वर्धयन्तौ दधानौ । यद्वा—सुष्टुतीः क्रिया वर्धयन्तौ । ऋत्विगादिना किन् (पा ३.२.५०) । प्रवर्तयन्तौ । अन्तर्भावितार्थार्थद्वेषेऽः शानच् । " बहुलं इन्दसि " (पा २.४.७६) इति शपः भ्रुः । " तुजादीनाम् " (पा ६.१.७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । " छन्दस्युभयथा " (पा ३.४.११७) इत्यार्धधातुकात्वात्सार्धधातुकात्वाभावः । छान्दसो वा लिट्ः
- १५ कानजादेशः ; ताच्छीलिको वा चानश् । यस्मादेवं तस्मात् 'वां युवयोः' जिह्वा प्रति प्रत्येकं 'घृतम्' उच्चरण्येत् प्राप्नोतु भक्षयतु ॥

- हावयो जुपाणो घृतमवीको घृतयोनिरेषि" (तैसं १.३.१४) इति, " आहुहानस्य सर्पिणः " (तैसं ४.४.४) इत्यादिमन्त्रान् सर्वदा शृणुवन्निवर्ष्यः । कुत्रैतन्नामप्रवणम् ? 'दमेदमे सर्वेषां यजमानानां गृहे गृहे । किं च वां युवयोजिह्वा' प्रति प्रत्येकं 'घृतम् आगत्य प्राप्य' चरण्येत् भक्षयतु पितृत्वित्यर्थः । कीदृशी जिह्वा ?
- २० 'सप्त' इत्यादि 'वृधाना सप्तसंख्याकान् रत्नसद्व्याज्ज्वालाविशेषान् चारयन्ती । छत्रिण्यापेनाग्निसाहित्याद्विष्णोरपि तथात्वम् ॥

- अग्नाविष्णु इति ॥ अत्रैव याज्यामाह—'अग्नाविष्णु महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुपाणा । दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्' इति । हे 'अग्नाविष्णु', 'वां युवयोः' प्रियं धाम यज्ञशास्त्ररूपं स्थानं 'महि पूजनीयम् । युवां' घृतस्य गुह्यं योग्यं सारमभिधारणरूपं 'जुपाणा सेवमानौः' वीथः पुरोडाशां भक्षयथः । कीदृशी युवाम् ? 'दमेदमे' सर्वेषु यजमानगृहेषु 'सुष्टुतीः' वावृधाना पूर्वोदाहृता 'आयुदां अग्ने' इत्यादिकाः शोभनाः स्तुतीर्वर्धयन्तौ । 'प्रति वां जिह्वा' इत्यादि पूर्ववत् । 'उच्चरण्येत् उच्चरणं भक्षयतु ॥

काम्ययाज्यापुरोनुवाचयाः]

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥

आ नो दिवो बृहत्तः (१) पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हवँ देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचंशुशती शृणोतु ॥

प्रेति । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवतीति वाजिनी-वती ॥

धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥

प्रेति । नः । दिवः । बृहत्तः (१) । पर्वतात् । एति । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ॥

हवँम् । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्मां । नः । वाचंम् । उशती । शृणोतु ॥

तत्रैव “ सरस्वत्याज्यभागा ” (तैसं २.२.९) इत्यत्र पुरोनुवाच्या—‘ प्र णः ’ इति गायत्री ॥ ‘ देवी ’ सरस्वती ‘ वाजेभिः वाजैः रसैः ’ नः अस्मान् ‘ प्र ’ अवतु प्रकर्षेण रक्षतु अन्नादि ‘ दत्त्वा । सरस्वती विशेष्यते—‘ वाजिनीवती वाजवत् क्रियावती ’ धीनां धियाम् ‘ अवित्री अभिमत- १० प्रदानेन तर्पयित्री । यद्वा—धीनेति वाङ्नामम् । अस्माकं धीनां वाचं प्रावतु, अभिमतप्रदानेन अवित्री पालयित्री तृप्ता वा अस्मदभिमतं शत्रुमारणं करोत्विति । यद्वा—अस्मद्वैवाजैः पुरोडाशादिभिरज्ञैः देवी प्रकर्षेणावतु । “ उपसर्गाद्बहुलम् ” (पा ८.४.२८) इति नसो णत्वम् । धीनामिति । छान्दसो नुट् । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ आ नः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ पर्वतादा ’ इति प्रथमपादान्तः । ‘ सरस्वती १५

‘ देवी ’ यजता यष्टव्या । यजेः क्तिच् [अतच्*] । ‘ दिवः सुलोकात् ’ नः अस्माकं ‘ यज्ञम् ’ आ ‘ गन्तुः आगच्छतु, यद्यप्युच्छ्रिते ’ प्रदेशे स्थिता शीघ्रमागच्छतु । छान्दसः शपो लुक् । किं च—‘ बृहत्तः महत्तः अपि ’ पर्वतात् ‘ आ गच्छतु, प्रकृष्टाद्विपमाच्च प्रदेशादागच्छत्वित्यर्थः । किं च—

प्रेति ॥ द्वितीयद्विषः पुरोनुवाचयामाह—‘ प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनाम-

विश्रवतु ’ इति । ‘ सरस्वती ’ देवी ‘ वाजेभिः वाजैः ’ नः अस्मान् प्रकर्षेण ‘ अवतु रक्षतु । कीदृशी ? २५ ‘ वाजिनीवती वाजोऽस्यां क्रियायामस्तीरयज्ञप्रदा यागक्रिया वाजिनी, सा यस्यामस्ति सा वाजिनीवती ।

‘ धीनाम् ’ अवित्री यज्ञविषयाणामस्मद्बुद्धीनां पालयित्री ॥

[कान्यपाग्यापुरोनुवाक्याः

बृहस्पते जुपस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुपे ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयस् स्याम पतयो रयीणाम् ॥

बृहस्पते । जुपस्व । नः । हव्यानि । विश्वदेव्येति विश्व-देव्य ॥ रास्व । रत्नानि । दाशुपे ॥

एवा । पित्रे । विश्वदेवायेति विश्व-देवाय । वृष्णे ।

यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविर्भिरिति हविः-भिः ॥

बृहस्पते । सुप्रजा इति सु-प्रजाः । वीरवन्त इति वीर-वन्तः ।

वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥

हवम् अस्माकमाह्वानम् । “ भावेऽनुपसर्गस्य ” (पा ३.३.७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ।

- १० • जुजुषाणा सेवमाना प्रीयमाणा वा वृथाची घृतमाज्यभागं प्रत्यश्नती । “ चौ ” (पा ६.३.१३८) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वमन्तोदात्तत्वं च । शग्मां सुखां समयां वा अस्माकं स्तुतिरूपां (वाचं) शृणोतु । उशती कामयमाना अस्मत्प्रत्तानि हवीषि स्तोत्राण्येव वा । वष्टेः शतरि “ शतुरनुमः ” (पा ६.१.१७३) इति नचा उदात्तत्वम् ॥

अथ तत्रैव “ बार्हस्पत्यश्वरुः ” (तैसं २.२.९) इत्येतस्य पुरोनुवाक्या—“ बृहस्पते ” इति गायत्री ॥ हे बृहस्पते विश्वदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो हित । गवादिर्द्रव्यः (पा ५.१.२) । अस्माकं हव्यानि जुपस्व सेवस्व । यद्वा—बृहस्पते बृहतां पते ब्रह्मन् विश्वदेव्य विश्वदेवमय, हव्यानि जुपस्व सेवस्व । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वादाद्यातस्य (पा ८.१.७२, २८) निघाताभावे अदुपदेशाल्लसार्थानुदानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) शस्योदात्तत्वम् । सेवित्वा च दाशुपे दत्तवते अस्मै यजमानाय रत्नानि रमणीयानि रास्व देहि । रातेऽञ्जन्दसमनुदाचेत्स्वम्,

- २० • बृहस्पत इति ॥ तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—“ बृहस्पते जुपस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुपे ” इति । विश्वदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो हित हे बृहस्पते, नः अस्माकं जुपस्व । दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रास्व देहि ॥ पतयेति ॥ तत्रैव याज्यामाह—“ एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसां हविर्भिः । बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयस् स्याम पतयो रयीणाम् ” इति । एवा, एवं किंचेत्यर्थः । हे बृहस्पते, पित्रे पितृवत् पालकाय, विश्वे देवा यस्यासौ विश्वदेवोऽस्मै सर्वदेवगुरवे वृष्णे अभिमतफलवर्षिणे तुभ्ये यज्ञैः बहुविधयागः नमसा भक्तिपूर्वकनमस्कारैः हविर्भिः आज्यपुरोदानादिभिश्च परिचर्या विधेम सर्वेषां परिचरम् । स्वप्नसादाच्छोभनापत्ययुक्ताः धूममटोपेता धनानां पतयः भवेम ॥

६. भै-विद्यमान* । ७. भै-तहतगतै ।

१-१. म६- एवा... चेत्यर्थः नास्ति । २. इ.उ.पां-भक्तिपूर्वकनमस्कारैः, म६-भक्तिपूर्वकनमस्कारेण ।

याग्यायापुरोनुवाचयाः]

बृहस्पते अति यदुर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति ऋतुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छवस (२) तप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥

बृहस्पते । अतीति । यत् । अर्यः । अर्हात् ।

द्युमदिति द्यु-मत् । विभातीति वि-भाति । ऋतुमदिति ऋतु-मत् । जनेषु ॥

यत् । दीदयत् । शवसा (२) । ऋतप्रजातेत्यृत-प्रजात ।

तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥

तेनाग्नेपदं (पा १.३.१२), 'सर्वधातुकानुदात्तत्वं (पा ६.१.१८६) च । " दाश्चान्-साहान् " (पा ६.१.१२) इति दाशेः कसुनिपात्यते ॥

तत्रैव याग्या—' एवा पित्रे ' इति त्रिष्टुप् ॥ एवमेव । लुगपवादः सोर्वादेशः । 'पित्रे पात्रे रक्षिते विश्वदेवाय विश्वे देवा अस्य सन्तीति, विश्वेऽपि देवा अस्याज्ञां कुर्वन्तीति । " बहुभीहौ विश्वं संज्ञायाम् " (पा ६.२.१०६) इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । 'वृष्णे वपित्रे । " क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् " (पाभा १.४.३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्था । इमं देवं 'यज्ञैः विधेम परिचरेम । विध विधाने, तोदादिकः । 'नमसा नमस्कारेण 'हविर्भिः च चर्वादिभिः, हे 'बृहस्पते । किमर्थमिति चेत् ? 'सुप्रजाः शोभनपुत्रपौत्राः 'वीरवन्तः अन्यैश्च शूरैश्च तद्वन्तः 'रयीणां धनानां च 'पतयः 'स्याम भवेमेयेवमर्थं परिचरेम । " नामन्यतरस्याम् " (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् ॥

तत्रैव याग्या विकल्प्यते—'बृहस्पते' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'बृहस्पते, 'अर्यः स्वामी विद्वान् राजा वा । 'यत् द्रविणं 'अति 'अर्हात् अन्यानतिक्रम्य छद्मुमर्हति । यद्वा—यत् येन विशिष्टेन धनेन 'द्युमत् दीप्तिमत् 'ऋतुमत् स्वादन्नभोगादिक्रियावत् यथा तथा 'जनेषु 'विभाति विशेषेण भाति । किं च—'यत् च धनं 'शवसा बलेन अग्नेन वा 'दीदयत् दीप्यते 'शवसः हेतुभूतं भवत् लोके पूज्यते । दीदितिः दीतिकर्मा । छान्दसः लेट्यडागमः । धातोरन्तोदात्तत्वम् । हे 'ऋतप्रजात सत्यप्रभव, 'तत् तादृशं 'चित्रं चायनीयं प्रार्थनीयं 'द्रविणम् 'अस्मासु 'धेहि स्थापय देहि वा ॥

बृहस्पत इति ॥ तत्रैव विकल्पिता याग्यामाह—' बृहस्पते अति यदुर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति ऋतुमज्जनेषु । यदीदयच्छवसत्प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ' इति । हे 'बृहस्पते, 'अर्यः राजा 'यत् द्रविणं ररनादिरूपम् 'अति हतरानतिक्रम्य 'अर्हात् स्वयमेवानुभवितुमर्हति । यत् चास्मज्जनेष्व-मात्यादिषु 'द्युमन् आभूषणादिमत् 'विभाति यजमानरूपेषु 'जनेषु 'ऋतुमन् यागमाधनवद्विभाति । पुनरपि 'यत् द्रविणं 'शवसा बलेन जीवितप्रदानसंपादितसैन्यरूपेण 'दीदयत् दीप्यते 'तत् यथोक्तगुणोपेतं 'द्रविणं 'चित्रं माणिमुक्तादिरूपं हे 'ऋतप्रजात, तत् 'अस्मासु 'धेहि स्थापय । ऋतात् सत्यात् परमात्मनः प्रकषेण

[काम्ययाग्यापुरोनुवाक्याः]

- देवगुरुत्वेनोत्पन्न ऋतप्रजात ॥ प्रथममभिचरतः शत्रोस्त्रिहविकेष्टिर्षिद्विहा । इदानीं तदीयादभिचारादूर्ध्वं प्रत्यभिचरतस्तामेवेष्टिं विद्वितामभिप्रेत्य तत्र विदोषं विधत्ते—“प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभिचरन्ति द्वेद्रे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्यै” (तैसं २.२.९) इति । प्रथमतोऽभिचरन्तं शत्रुं ज्ञात्वा तद्विरोधिनः पुरुषाः पश्चात् प्रत्यभिचरन्ति तदानीं पूर्वोक्तायाः पुरोनुवाक्याया आदृत्या वा मन्त्रान्तरागमनेन
- ५ वंकेकस्य हविषो द्वेद्रे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । मन्त्रान्तरपक्षे तु प्रथमस्य हविषः “आप्ताविष्णु सजोपसा” (तैसं ४.७.१) इत्येवा समानेतस्या । द्वितीयस्य हविषः “पावीरधी कन्या” (तैसं ४.१.११) इति । तृतीयस्य तु समागता एव तिस्र ऋचो वर्तन्ते । किमर्थं पुरोनुवाक्याद्विचरम् ? तदुच्यते । ऋनिप्रयुक्त्यै तस्मादप्यतिशयितप्रयोगार्थम् ॥ यस्तु पापभीरुः सन् प्रतिचारं न करोति किं तु केवलं स्वविषयमभिचारं परिहर्तुमिच्छति तस्य पूर्वोक्तमेव त्रिहविकामिष्टिं विधत्ते—“एतवैष यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनोपाभ्याधो भवति नैनमभिचरन्स्तृणुते” (तैसं २.२.९) इति । देवताः प्रतिचरति निवारयति । स्वकीययज्ञेन तदीययज्ञं निवारयति । स्वकीयवाचा तदीयवाचं निवारयति । “स्वकीयब्रह्मणा तदीयं ब्रह्म” निवारयति । हाँकिकाधिपपरिहारो वाहनिवारणं, ब्राह्मण्यपरिहारो मन्त्रनिवारणम् । स तादृशः पुरुषः शत्रोरारम्भनश्च मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीययज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति व्यवधानरूपेण स्थापयति । तस्य तादृशस्य कुतोऽपि व्याघ्रादेवार्थो न भवति । प्रथममभिचरन् पुरुष एनं नस्तृणुते न हिनस्ति ॥ यज्ञप्राप्तिकामिन एकहविकामिष्टिं विधत्ते—“आप्तावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेथ यज्ञो नोपनमेदग्निः सर्वा देवता विष्णुर्भङ्गोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्यै यज्ञं प्र यच्छत उपैनं यज्ञो नमति” (तैसं २.२.९) इति । यं यज्ञानुष्ठानार्थं पुरुषं केनापि द्रव्याभावादिविघ्नेन स यज्ञो न प्राप्नुयात्तस्येयमिष्टिः ॥ दृष्टिपाटवार्येन एकहविकामिष्टिं विधत्ते—“आप्तावैष्णवं धृतं चरुं
- २० निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिंश्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति” (तैसं २.२.९) इति । अग्नेश्चक्षुषा दीपेनान्यकारादियुक्तप्रदेशे मनुष्याः पश्यन्ति । “यज्ञस्य तु चक्षुषा सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति” । अतो यागदेवस्य विष्णोरग्नेश्च हविषा तावुभौ कामलाद्विरोगपरिहारेणास्मिन् यजमाने चक्षुर्दृष्टिपाटवं धत्तः प्रयच्छतः । तेनासौ चक्षुष्मान् सूक्ष्मदर्शनेऽपि समर्थो भवति ॥ धृतं चरुप्रकृतित्द्रव्यं च प्रशंसति—“धेनवं वा एतद्वेतो यदाज्यमनहुद्दुह्यदुह्य मिथुनादेवास्यै चक्षुः प्र जमयति” (तैसं २.२.९) इति । भक्षिततृणसारत्वादाज्यस्य धेनुर्नरत्वं, बलीवर्दं कृष्टोरपक्वत्वात्तुडुलानामनहुद्द्वैतत्वं, धेनुवदुद्दुप-मिथुनादेवास्य दृष्टिालभः ॥ प्रकारान्तरेण धृतं प्रशंसति—“धृते भवति तेजो वै धृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्यै तेजश्चक्षुस्त्व रन्द्रे” (तैसं २.२.९) इति । दीप्यमानत्वाद्भूमासक्तत्वाच्च धृतचक्षुषोस्तेजस्त्वम् ॥ फलान्तराय त्रिहविकामिष्टिं विधत्ते—“इन्द्रियं यै वीर्यं वृहते आतृष्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं वीर्यं वृहते” (तैसं २.२.९) इति । परस्परविरोधिनोर्हृद्योर्मध्ये कश्चिद्विशिष्टोमादियज्ञं न करोति तदीयस्तु आतृष्यः करोति तदानीमयजमानस्येन्द्रियसामर्थ्यमितरो विनाशयति । प्रत्यक्षं श्रेयत् । दीक्षित, सोमयाजिद, इत्यामन्त्रणादिभिरयजमानस्यानाहुत्त्वात्तस्येयमध्वरकल्पेयदसमातोऽध्वरः । सपनत्रयसज्जावाध्वरत्वं सोमाभावाद्दीर्घदसमाप्तिरतरतरामध्वरकल्पां तदीयस्य सोमयागस्य प्रतिपक्षरत्वेन निर्वपेत् । कदा ? आतृष्ये यजमाने सति । तेन प्रतिनिर्वापेणेन्द्रियसामर्थ्यं न
- ३५ ३. म६-विद्यन्ते । ४. इ.उ-तदीयं यज्ञम् । ५-५. म६-स्वकीयमन्त्रेण तदीयमन्त्रम् । ६. म६-व्याप्रादे । ७-७. म६-देवारद्भ यज्ञे स्वसामर्थ्यरूपेण चक्षुषा पश्यन्ति । ८. म६-फलान्तरेण । ९. इ. उ.वा-कदाचित् ।

कार्ययाग्यापुरोनुवाक्याः]

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥

एति । नः । मित्रावरुणेति मित्रा-वरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥

मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सु-क्रतू ॥

“मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्दशायै काले” (तैसं २-२-९) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—
‘आ नः’ इति गायत्री ॥ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । पूर्ववदाकारः । घृतैः उदकैः ५
गव्यूतिं गोप्रचारम् । गावो यूयन्ते मिश्रपन्तेऽस्यामित्यधिकरणे वितन् । दासीभारादिवात् पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-४२) । “गोयूतौ छन्दसि” (पा ६-१-७९ वा २) इत्यवादेशः ।
उपलक्षणं चैतत् । सर्वमप्यस्मदीयं क्षेत्रम् आ उक्षतम् आसिञ्चतं समन्तादभिवर्षतम् । यद्वा—
गव्यूतिं ब्रजं घृतैर्घृतदुग्धाभिः समन्तादुक्षतं बहुदोग्धीकं कुरुतम् । किं च—हे सुक्रतू शोभन-
कर्माणौ शोभनप्रज्ञानौ वा मध्वा मधुना मधुरसेन जलेन घृतेनैव वा रजांसि लोकान् सर्वानपि १०
समन्तादुक्षतमित्येव ॥

नश्यति, दीक्षादीनामभावेऽपि प्रभुरवधनादेहरकपौ भवनीत्यर्थः ॥ निर्वपकालं विधत्ते—“पुरा वाचः
प्रवदितोर्निर्वपेद्वावत्येव वाक् तामप्रोदितां आतृष्यत्य वृक्षते तामस्य वाचं प्रवदन्तीमग्न्या वाचोऽनु प्र वदन्ति
ता इन्द्रियं धीयं यजमाने वधति” (तैसं २-२-९) इति । उपकाले मनुष्याः शयानादुत्थाय परस्परं
वाचः प्रवदन्ति । प्रवदितोः प्राक् प्रवदन्वात् पुरा निर्वपेत् । तथा सति आतृष्यत्य यावती वाग्निवृत्ते ताम- १५
प्रोदितामनुष्चारितां वृक्षते यथा नोष्चारिता भवति तथा नाशयति । अस्य तु यजमानस्य संबन्धिर्न तां
वाचं प्रवदन्तीमग्न्या वाच इतरजनसंबन्धिन्यो वाचः प्रवदन्ति, यजमानेन यद्यथोच्यते तत्तथैव सर्वजना
वदन्त्यस्य वचनमनुमन्यन्त इत्यर्थः । ता अन्वदीया वाच उपलालनेनेन्द्रियसामर्थ्यं यजमाने स्थापयन्ति ॥
अध्वरसाम्यं संपादयितुं त्रिषु कालेष्वनुष्ठानं विधत्ते—“आध्वर्येष्वमष्टाकपालं निर्वपेत् प्रातःसवनस्या- २०
ऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्रर्यदृशकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं
प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्याग्नावेष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्य-
भागा स्याद्बार्हस्पत्यश्रर्यदेकादशकपालो भवत्येकादशक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यंदिनस्य सवनं माध्यं-
दिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्यागनावेष्णव द्विदशकपालं निर्वपेत् तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याद्बार्हस्पत्यश्रर्यद्विदशकपालो भवति द्वादशक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेना- २५
ऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव छन्दोऽऽप्नोति
पुरोडाशैः सवनानि” (तैसं २-२-९) इति । प्रातःसवनस्याऽऽकाले आतृष्यत्यश्रसंबन्धिनः प्रातः-
सवनस्य यावत्कालस्तावति काले कपालैरेकादशद्वादशसंख्याकैरेव छन्दोऽऽप्ति प्रतिवादिप्रयुक्तानि गायत्री-
त्रिष्टुप्जगतीरूपाणि ध्याप्नोति । यथोक्तैस्त्रिभिः पुरोडाशैः प्रतिवाद्यनुष्ठितानि सवनानि त्रीणि सवनानि
ध्याप्नोति । तस्मादस्त्वध्वरसाम्यम् । उक्तानु प्रत्यभिचारादीष्टिषु पूर्वोक्ता एव याग्यानुवाक्याः ॥

एति ॥ एतस्यैवाध्वरकल्पानुष्ठानिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानुबन्ध्यास्थानीयामिष्टिं विधत्ते—“मैत्रा- ३०
वरुणमेककपालं निर्वपेद्दशायै काले यैवासां आतृष्यत्य वशाऽनुबन्ध्या सो एवपैतस्यैककपालो भवति न हि
कपालैः पशुमर्हथामुम्” (तैसं २-२-९) इति । आतृष्योऽवश्वर्थं कृत्वा गृहे समागतोद्वसानीया-
मनुष्ठयानुबन्ध्यां वशामुपाकरोति, तस्मिन् काले मित्रावरुणदेवताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । आतृष्यत्य

प्र बाह्वा सिंसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।

आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥

प्रेति । बाह्वा । सिंसृतम् । जीवसे । नः । एति । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ॥

एति । नः । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणेति मित्रा-वरुणा । हवा । इमा ॥

- ५ तत्रैव याज्य—'प्र बाह्वा' इति त्रिष्टुप् ॥ बाहोर्वलं बाहुशब्देनोच्यते । अर्शादित्वात् 'प्र' (पा ५.२.१२७) । 'बाह्वा बाहवौ बाहुबलवन्तौ युवाम् । छान्दसं प्रत्ययाद् पूर्वस्योदात्तत्वम् । 'प्र' 'सिंसृतम् आगच्छतम् । यद्वा—बाह्वा बाहुबलेन सह बाहुबलवन्तावागच्छतम् । तृतीयैक-वचनस्य नाभावाभावे गुणश्छान्दसः । किमर्थम् ? 'नः अस्मान् 'जीवसे जीवयितुम् । " तुमर्थे सेसेन् " (पा ३.४.९) इत्यसेप्रत्ययः । अस्माकं वा जीवसे जीवनाय । 'असुन्याद्युदात्ताभाव-
१० छान्दसः । आगत्य च 'नः अस्माकं 'गव्यूतिं 'घृतेन समन्तात् 'उक्षतम् इति । गतम् । किंच—'नः अस्मान् 'जने जनेषु जनपदेषु समन्तात् श्रानयतम् । यद्वा—अस्माकं जनपदेषु युवयोर्बाहुबलं ख्यापयतम् । शृणोतेर्णिचि वृद्धवभाषश्छान्दसः । हे 'युवाना युवानौ नित्यः तरुणौ मिथितौ वा । पूर्ववदाकारः । हे 'मित्रावरुणा मित्रावरुणौ, 'इमा इमान् अरमदीयान् । 'हवा हवान् आह्वानानि । पूर्ववच्छंस' आकारः (पा ७.१.३९) । ह्यतेः पूर्ववदपु
१५ संप्रसारणं च । 'श्रुतं शृणुतम् । शपो लृक् । पादादित्वात् निहन्यते ।

- साऽनूबन्ध्या वशा यैवास्ति पत्तरथात्परकल्पस्याधिकारिणोऽयमेव कपालः सैवैषा वशा भवति । ननु पूर्वोक्तैः कपालैर्वैधा छन्दसि प्राप्तानि 'तयाऽनूबन्ध्याख्यः पशुराप प्राप्यताम् इति चेत् । न । संख्यासाम्येन छन्दसि प्राप्तेः शक्यत्वात् । नहि पशावदत्वादिसंख्याऽस्ति । अतः पूर्वोक्तैः कपालैरिमं पशुमाप्तुं न शक्नोति नाहति । मित्रावरणस्य तु कपालैक्यात् । 'संख्यासाम्येन पशुमेकं प्राप्तुमाहति ॥ अस्मिन् मित्रावरुणे पुरोनु-
२० वाक्यामाह—'आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मघा रजांसि सुक्रत्' इति । हे मित्रावरुणौ, 'नः 'गव्यूतिम् अस्मदीयगोयूथं 'घृतेः प्रभूतैः 'आ समन्तात् 'उक्षते सिञ्चतम् । 'सुक्रत् दोमन-क्रानुयुक्तौ 'रजांसि अस्मदीयश्वेत्त्राणांश्च 'मघा मघुना जलेन 'उक्षतम् ॥

- प्रेति ॥ तत्रैव याज्यामाह—'प्र बाह्वा सिंसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन । आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा' इति । हे मित्रावरुणौ, 'नः अस्माकं 'जीवसे जीवितुं
२५ 'बाह्वा घनयुगेन बाहुना सह प्रकथेण 'सिंसृतं प्राप्नुवत् । आगत्य च 'नः अस्माकं-गोयूथं 'घृतेन 'सिञ्चतम् । हे 'युवाना परस्परमिथितौ युवां 'जने ब्राह्मणादियजमानसभायां 'नः अस्मान्- 'श्रवयतं प्रख्यापयतम् । मित्रावरुणौ 'मे मदीयम् 'इमा 'हवा इदमाह्वानं 'घृतं शृणुतम् ॥

१०. सं. ति. नि-अमुन्युदा० । १०. सं-पूर्ववच्छान्दसः ।

१०. म१-तद्वदन् । ११. इ.तत्र प्राप्नुवत् । १२. म६-तत्संख्या । १३. इ. उ. पा. म६-
३० 'नो' नास्ति । १४. इ. उ. पा-नः सुक्रत् ।

काम्ययाज्ञापुरोनुवाचयाः]

अग्निं वः पूर्वं गिरा देवमीडे वसूनाम् । सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥

अग्निम् । वः । पूर्वंम् । गिरा । देवम् । ईडे । वसूनाम् ॥

॥ सपर्यन्तः । पुरुप्रियमिति । पुरु-प्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रसाधसमिति क्षेत्र-साधसम् ॥

॥ अत्र मैत्रावरुणसोमारौद्रयोर्मध्ये कर्मान्तरं न श्रूयते, तेन लिङ्गक्रमाभ्यां याज्यार्थतायाम-

सप्त्यां सोमारौद्रादिषु सामिधेन्यादिषु इतःपरं काश्चिदृचो विनियुज्यन्ते; यथासंभवं द्रष्टव्याः । ५

तत्र—'अग्निं वः' इत्यनुष्टुप् ॥ हे ऋत्विग्यजमानाः, वः युष्मदर्थम् अग्निं पूर्वं पूर्वंः कृतं

पूर्वाराधितं, गिरा स्तुत्या देवम् ईडे याचे । यद्वा—गिरा स्तोत्रेण स्तौमि ।

॥ इष्टयन्तरं विधत्ते—'असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एतद्

सोमारौद्रं चरं निरवपन् तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्बो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतद् सोमारौद्रं चरं निर्वपेत्

सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भवति " (तैस १०

२-२-१०) इति । न व्यरोचत विशेषेण दीर्घिं न प्राप्तवान् । प्रायश्चित्तं प्रतीकारं, ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनमपत्तिः ॥

कालं विधत्ते—'निज्यापूर्णमासे निर्वपेद्गोदो वै तिप्याः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्दे "

(तैस २-२-१९) इति । यथा रुद्रो दुःखं द्रावयति तथा पौर्णमासः शैत्यदानेन तापं वारयति । तस्मात्

तस्य रुद्रवत् । सोमो हि पौर्णमास्यां संपूर्णमण्डल इति तयोरेक्यम् । साक्षादेव मुख्यमेव नत्वनूचानस्य

पुत्रत्वमात्रेणाऽऽपादितममुख्यं ब्रह्मवर्चसम् ॥ वेदेः परित आवरणं विधत्ते—'परिश्रिते याजयति

ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीतव्ये " (तैस २-२-१०) इति । परिश्रयणेन वेद्यामाहुतायां ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतं

भवति ॥ ऋचोदकप्राप्तमपवदितुं काश्चिद्दिशोपान्" विधत्ते—'श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं

भवत्यायां प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते . यावदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करोति " (तैस २-२-१०) इति ।

श्वेतवत्सयुक्तायाः श्वेताया गोदुग्धं तदेवाऽऽतद्धनेन दधिभावनमापाद्य मथितं सत् पश्चादाज्यं भवति, न तु

मैत्रावाहृत्स्यं इव स्वयंमूर्तस्वयंमथितत्वात्किमप्राप्तिः । प्रकृतौ श्वेतवत्सा श्वेता गौरिति नास्ति नियमः । २०

अत्र स्वस्ति । प्रकृतावद्भिः प्रोक्षणं मार्जनं च । अत्र तु सर्वमाज्येनेति विशेषः । तथा सति तु

ब्रह्मवर्चसं, संपूर्णं भवति ॥ सामिधेनीषु समिध्यमानेद्वत्योर्मध्ये प्रक्षेपणीये द्वे ऋचौ विधत्ते—'अति

ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ धार्ये कुर्याद्यद् द्वे किं च मनुस्वदत्तद्वेपजं

'भोपजेमवास्मै करोति " (तैस २-२-१०) इति । आज्यमात्रेण यद्ब्रह्मवर्चसं तद्युक्तमेव, श्वेतवत्साश्वेत-

भोभ्यां यत्तदत्यधिकं, तेन दुश्चर्मा श्वेतकुष्ठयुक्तो भवितुं प्रभुर्भवति, तत्परिहाराय मनुना दृष्टे द्वे ऋचौ

सामिधेनीषु धार्ये प्रक्षेपणीये भवतः । मनोर्धर्मवृद्धत्वात् " तेन यममन्त्रजातमुक्तं तदीपधम् । "तदेव

सर्वमापस्तम्ब आह—'सर्वप्रोक्षणमार्जनातीत्याज्येन । मानवी ऋचौ धार्ये कुर्यात् । "अग्निं व इत्येतासां

दि " (आपश्चा १९-१९-७-८) इति ॥

॥ अग्निमिति ॥ एतस्मिन् सोमाह्वचरौ धार्यात्वेन 'अग्निं वः पूर्वम्' इत्यादिका विकल्पिताः

पृष्टव आम्नाताः । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—'अग्निं वः पूर्वम् गिरा देवमीडे वसूनाम् । सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं

११. ति-यी च गिरा; मे-वे यौ [तथा] च ।

१५. इ.उ-पूर्णं । १६. आ.इ.क.पा.म६.हा-वृत्तायां वेदिरे । १७. म६-विशेषान् क्रमेण ।

१८. आ-मनोर्धर्मवक्तृत्वात् । १९. आ-तदेतत् । २०. इ.उ.क.पा.म६-सर्वप्रोक्षामार्जं । * (आपश्चां

सुवे 'मक्षु देववत् इत्येतासां द्वे ' इत्यस्ति ।) ।

मक्षु देववतो रयः (३) शूरो वा पृत्सु कासु चित् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्पभीदर्यज्वनो भुवत् ॥

मक्षु । देववत् इति देव-वृत्तः । रयः (३) । शूरः । वा । पृत्त्विति पृत्-सु । कासु । चित् ॥
देवानाम् । यः । इत् । मर्नः । यजमानः । इयक्षति । अमीति । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥

५ वसूनाम् । चतुर्थ्यं पृष्ठी । वस्वपं सपर्यन्तः पूजयन्तः । सपर पूजायां, कण्डवादिः ।
पूजार्थमेकरिम्न बहुवचनं, तदा ईडे इति न्यत्ययेनैकवचनम् । यद्वा—हे सपर्यन्तः । न्यत्यये-
नामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । रभावः औणादिको वा । वसन्तादिवत् ऋच् (उ ४१५) । सपर्यन्तो-
ऽह्मिडे । अग्निर्विशेष्यते—^१पुरुप्रियं बहूनां प्रियं ^२मित्रं ^३न मित्रमिव क्षेत्रस्य साधयितारम् ॥

^१अथ चतस्रः पङ्क्तयः पञ्चपादाः । 'देवानां य इन्मनः' इति पादत्रयं

१० सर्वास्वनुपजयते । तत्र द्वेहे सोमारौद्रे—'मक्षु' इत्यादि ॥ 'मक्षु' शीघ्रम् । "अन्येषा-
मपि दृश्यते" (पा ६-३-१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । 'देववतः यज्वनः । स हि
देवान्'^१, देवानिष्टवान् तैस्तद्भान् भवति, 'रयः । स रयः शीघ्रो भवति शीघ्रं गच्छति निःसङ्गः
^२पृत्सु संप्रामेषु ^३शूरः ^४वा शूर इव । वाशब्द उपमार्थीयः । यथा शूरो विक्रान्तः पुरुषः
^५कासु चित् पृत्सु निःसङ्गः शीघ्रं गच्छति एवं देववतो रयः । यद्वा—शूर इति पष्ठवर्थे प्रथमा ।

१५ 'शूरस्येव रयो देववतः शीघ्रं गच्छतीति । कः पुनरसौ देववानित्याह—^१यः एव 'देवानां
^२मनः भवति, यमेव देवा मन्यन्ते, देवानेव वा यो मन्यते । ईदृशो यः 'यजमानः' इयक्षति पुन-
र्देवान् यद्गुमिच्छति । आदिवर्णलोपश्छान्दसः । किं च—^३अयज्वनः अयजमानान् 'अभि
^४भुवत् अभिभवदेव । तस्मात् वयमप्येवमर्थं यजामह इति । भवतेर्लेटि शपो लृक् । "लेटोऽडाटौ"
(पा ३-४-९४) इत्यङागमः । "भूसुवोस्तिडि" (पा ७-३-८८) इति गुणाभावः ॥

२० न क्षेत्रसाधसम्' इति । 'वसूनां' चः सुष्माकं मर्ये 'पृथ्वे' प्रथमभाविनम् 'अग्नि' देवे 'गिरा' वैदिक्या
^१ईडे स्तौमि स्तावकोऽहम् । कीदृशः ? सपर्यन्तः पर्यन्तेन यागतमाप्त्या सह वर्तत इति सपर्यन्तः । सकृद्
स्तुत्वा नोपरमं कुर्वे किं एवा समाप्तेः स्तौमीत्यर्थः । कीदृशमग्निम् ? 'मित्रं' न-^२क्षेत्रसाधसं' पितृभ्रा-
घातकमित्रमिवास्मदीयस्य क्षेत्रस्य साधकम् ॥

मक्षियति ॥ अथ द्वितीया—'मक्षु देववतो रयः शूरो वा पृत्सु कासु चित् । देवानां य इन्मनो

२५ यजमान इयक्षत्पभीदर्यज्वनो भुवत्' इति । 'कासु' चित् 'पृत्सु' केषुचित् संप्रामेषु अत्यन्तमभिनिवेशेन
प्रवर्तमानेषु 'शूरः' वा शूरो भट इव 'देववतः' यक्ष्यमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य 'रयः' 'मक्षु' गच्छतीति
शेषः । रामरावणयुद्धवद्व्यभिनिवेशेन प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदेहे विस्तृत्य परसेनां हन्तुं यथा रवरवा गच्छति

१२. मै-तत्र । १३. त्रि-यान् । १४. त्रि-शूरस्यैव ।

२१. इ.व.क.पा.म६-^१साधसमिति ।

काम्यवाञ्छापुरोक्तवाक्याः]

न यजमान रिप्यसि न सुन्वान न देवयो ॥

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्रयियम् ॥

न । यजमान । रिप्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देव-यो ॥
असत् । अत्र । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । उत । त्यत् । आश्रयियमित्याशु-अश्रयियम् ।

~~~~~

अथ द्वितीया—हे यजमान, इष्टयादीन् कुर्वाण, त्वं न रिप्यसि न हिंस्यसे^{१५} । हे सुन्वान सोमानाहरन्, त्वमपि न रिप्यसि । हे देवयो देवान् आत्मन इच्छन् पाकयज्ञादिभिः प्रचरन्, त्वमपि न रिप्यसि । “ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ” (पा ७.४.३५) इतीवाभावः । “ क्याच्छन्दसि ” (पा ३.२.१७०) इत्युप्रत्ययः । किं कारणमित्याह—‘ देवानां य इन्मनः ’ इत्यनुपज्यते । अयज्वानः सोपद्रवा भवन्तीति शेषः ॥

अथ तृतीया—‘ असत् ’ इति ॥ असत् भवेत् । अस्तेर्छेद्यडागमः । अत्र वक्ष्यमाणे १० सुवीर्यं शोभनवीर्यं बलं धनं वा पुरुषे भवति । “ वीरवीर्यं च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । उत अपि च त्यद् तदेव आश्रयियम्^{१६} आशुना अश्रयसमूहेन युक्तं भवति । “ केशाश्रय्याम् ” (पा ४.२.४८) इति छः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । “ परादिच्छन्दसि बहु-छम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपबक्षणं चैतत् हास्तिकादीनाम् । अत्रेत्युक्तम् । कुत्रेत्याह—‘ देवानां य इन्मनः ’ इत्यनुपज्यते । अयज्वानो निःश्रीका १५ भवन्तीति शेषः ॥

तथा देवान् यष्टुमस्य यजमानस्य मनोवृत्तिस्त्वरया इथवद्गच्छनीत्यर्थः । यः इत् य एव यजमानो देवतानां मनः इयक्षति पूजयितुमिच्छति, तदीयं चित्तप्रसादं वाञ्छनीत्यर्थः । स एव अयज्वानः यागरहितान् पुरुषान् अमि भुवत् इत् अमिभवरयेव । इदमुत्तरार्धमुत्तरेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते ॥

नेति ॥ अथ तृतीया—‘ न यजमान रिप्यसि न सुन्वान न देवयो ’ इति । हे यजमान, त्वं २० यागं कृत्वा न रिप्यसि न विनश्यसि । अत्र यजमानत्वमिष्टिकर्तृत्वम् । हे सुन्वान सोमयाजिन, न रिप्यसि । हे देवयो, पाकयज्ञादिभिर्देवानिच्छंस्त्वं न रिप्यसि । अनुवर्णितं देवानामित्युत्तरार्धं पूर्ववच्योक्तम् ॥

असदिति ॥ अथ चतुर्थी—‘ असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्रयियम् ’ इति । अत्र अस्मिन् यजमाने सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यम् असत् भवेदित्यर्थः । उत अपि च त्यद् तदस्तु । किं त्यद् ? आश्रयियम् । २५ आश्रयः शीघ्रगामिनश्च ते अश्राश्च आश्रयाः, तेषां संबन्धि शोभनवीर्यमस्तु ॥

१५. ये-हिंस्य असि । १६. त्रि-तदेतत् । १७. तं.ति. त्रि-आश्रयियं भवति ।

२२. इ.उ.क.पा.म६-तत् ।

नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योपति ॥

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पृणन्तं च पपुरिं च (४) श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्रेति । योषत् । न । योषति ॥

५ उपेति । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयोभुव इति मयः—भुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः ॥

पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च (४) । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उपेति । यन्ति । विश्वतः ॥

अथ चतुर्थी—'नकिः' इति ॥ 'तम्' इति प्रथमास्थाने द्वितीया । स खलु 'कर्मणा धर्मेण' नशत् नश्यति 'न दुःखामिभूतो भवति । पूर्वजन्मकृतेन पापेन कर्मणा न बाध्यते । नशोऽष्टे व्यत्ययेन शप् । केचिदाहुः—कर्मणेति प्रथमैकवचनस्य लृगपवादः । "सुपां सुलुक्" १० (पा ७.१.३९) इत्याकारः । नशोर्णन्ताऽष्टे "बहुलं संज्ञाछन्दसोः" (द्र. उ १९९) इति णिलुक् ।

१० (पा ७.१.३९) इत्याकारः । नशोर्णन्ताऽष्टे "बहुलं संज्ञाछन्दसोः" (द्र. उ १९९) इति णिलुक् ।

+ + + +
+ 'ईजानम्' इष्टवन्तं देवान् । यजेः "छिटः कानञ्जा" (पा ३.२.१०६) इति कानच् । 'यक्ष्यमाणं' च अचिरायक्ष्यमाणं यष्टुं कृताप्यवसायमिति । 'धेनवः' देवान् प्रीणयन्त्यः 'पृणन्तं' च आद्देन पितृन् प्रीणयन्तम् । पृ प्रीतौ, श्रं च । 'पपुरिं' च पितृणां प्रीणनशीलं

१५ च न पृणन्तमेव । "आंढगमहनः" (पा ३.२.१७१) इति किन्प्रत्ययः । न केवलमीजानं यक्ष्यमाणमेव, अपि तु पृणन्तं च पपुरिं चेति प्रासङ्गिकी वृत्तप्रशंसा, इष्टापूर्तकारिणां प्रशंसनात् । तद्वत् कर्मण्यस्य विनियोगो द्रष्टव्यः । 'श्रवस्यवः, श्रवोऽन्नं तदिच्छन्त्यः अन्नयुक्ता इत्यर्थः ।

"क्याच्छन्दसि" (पा ३.२.१७०) इत्युप्रत्ययः । काः पुनस्ता इत्याह—'घृतस्य' धाराः अविच्छिन्नाः प्रवाहाः यपोक्तत्वभावाः यपोक्तलक्षणान् पुरुषान् 'उप' क्षरन्ति । अपि च

२० 'उप' यन्ति विश्वतः सर्वान्यो दिग्भ्य उपगच्छन्ति ॥

नकिरिति ॥ अथ पञ्ची—'नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योपति' इति । नकिरिति शब्दो निबन्धवाची । 'कर्मसहितं' तं यजमानं 'नकिः' नशत् राक्षसादिनां विनाशयतु । यज्ञविरोधी पाप्मा यजमानेन सह प्रकर्षेण 'न' योषन् नैव मिश्रीभवतु ॥ यजमानोऽपि 'न' योषति न पाप्मना सह मिश्रीभवति ॥

२५ उपेति ॥ अथ षष्ठी—'उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः । पृणन्तं च पपुरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः' इति । 'सिन्धवः' नदीसदृशाः 'मयोभुवः' सुखं भावयिष्यः 'धेनवः' पूर्वमिष्टवन्तमितः परं 'यक्ष्यमाणं' च पुरुषमेनमुपेय 'क्षरन्ति' स्रवन्ति बहुतरं क्षीरं

+ + + [अत्रत्यं भाष्यं प्रुष्टितं प्रतीयते ।] ।

२३. ५६—कर्मणा सहितम् ।

कान्यवाग्वापुरोनुवाक्याः]

सोमारुद्रा वि बृहत्तं विपूर्चीममीवा या नो गर्यमाविवेश ।
आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुक्तमस्मत् ॥

सोमारुद्रेति सोमा-रुद्रा । वीति । बृहत्तम् । विपूर्चीम् ।

अमीवां । या । नः । गर्यम् । आविवेशेत्या-विवेश ॥

आरे । बाधेथाम् । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् ।

पराचैः । कृतम् । चिद् । एनः । प्रेति । मुमुक्तम् । अस्मत् ॥

“ यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् ” (तैसि २.२.१०)

इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ सोमारुद्रा वि बृहत्तम् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे सोमारुद्रा सोमारुद्रौ ।
पूर्वदानङ्, आकारश्च । वि बृहत्तम् । बृह् उद्यमने तौदादिकः । विपूर्चीं विष्वग्भ्रानाम् ।
कामित्वाह—‘ या अमीवा रोगस्तेजोहानिरूपः नः अस्माकं गर्यं गृहम् आविवेश । १०
किञ्च—‘ आरे दूरे बाधेथां गमयतं, गमयित्वा नाशयतं निर्ऋतिं निऋष्टां गतिं निऋष्टगमनहेतुं
पापम् । “ तादौ च ” (पां ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिरवरत्वं, प्रादिसमासो वा । पराचैः
परावृत्तिभिर्गमनैः । यथा पुनरस्मत्पाथं नागच्छति तथा बाधेथाम् । निपातोऽयं यथा—‘ उच्चैः
नीचैः ’ । ‘ एवादित्वादान्तोदात्तत्वम् (कि ८२) । किञ्च—चेदर्थे चिच्छन्दः । एनः अस्माभिः
कृतं चेत् अस्मत् अस्मत्तः अस्मांसकाशात् प्र मुमुक्तं प्रकपेण मोचयतम् । शपः श्लुः । १५

प्रवच्छन्तीत्यर्थः । वृणन्तम् अस्मिन् कर्मणि जुहुं पूरयन्तं वपुर्हि इविष्मत्सु कर्मसु पूरयिष्यन्ते च यत्रमानं
व्रवस्यवः श्रोतुमिच्छन्त्य इव घृतस्य धाराः विश्रतः सर्वत उर्षं यन्ति समीपे प्राप्नुवन्ति ॥

सोमारुद्रा इति ॥ विकल्पितानि त्रीणि धारयायुग्मान्युक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—‘ सोमा-
रुद्रा वि बृहत्तं विपूर्चीममीवा या नो गर्यमाविवेश । आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र
मुमुक्तमस्मत् ’ इति । १५ यां अमीवा रोगरूपा निर्ऋतिः नः अस्माकं गर्यं गृहम् आविवेश, सोमारुद्रा २०
हे सोमारुद्रौ, तं निर्ऋतिं विपूर्चीं विष्वग्गतिं नानादिक्षु यथा पलायन्ते तथा वि बृहत्तं विरोपेणो-
न्मूलयतं, पराचैः पराङ्मुखीं निर्ऋतिं ताम् आरे दूरे युवां बाधेथां, तथा निर्ऋत्याऽस्मात् कृतम्
एनः चित् पापं रोगरूपम् अपि अस्मत् प्रमुमुक्तं प्रकपेणारस्मात्तो मोचयतम् ॥

सोमारुद्रा इति ॥ वाग्वामाह—‘ सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तन्पु भेयजानि घञम् ।
अव स्यतं मुद्भतं यज्ञो अस्ति तन्पु यदं कृतमेनो अयन् ’ इति । हे सोमारुद्रौ, युवम् उभौ युवाम् २५
अस्मे तन्पु अस्माकं शरीरेषु विश्वा सर्वाण्येतानि भेयजानि औपधानि घञे स्थापयतम् । अत्र
‘ स्वने तैर्भेपज्ञैरनिष्टं विनाशयतम् । निर्ऋत्या कृतं नः अस्माकं तन्पु यत् बद्धम् एनः अस्ति तत्
अस्मत्तः मुद्भतम् ॥

शुक्लौकतः पाठः । मैमूरमुद्रितपुस्तके, लिखितपुस्तकेषु ‘ पाठां च ’ इत्यस्ति । १८. त्रि-प्रामपादित्वान् ।

२४. इ.उ.पा.म ६-‘ या ’ नास्ति । २५. आ-पलायति ।

[काम्यपाग्यापुरोनुवाक्याः]

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूपु भेषजानि घत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूपु वद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥

सोमापूषणा जर्नना रयीणां जर्नना दिवो जर्नना (५) पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥

६

सोमारुद्रेति सोमा-रुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति ।

विश्वा । तनूपु । भेषजानि । घत्तम् ॥

अवेति । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति ।

तनूपु । वद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥

सोमापूषणेति सोमा-पूषणा । जर्नना । रयीणाम् । जर्नना । दिवः । जर्नना । पृथिव्याः ॥

१० जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥

तत्रैव याज्या—“ सोमारुद्रा युवम् ” इति त्रिष्टुप् ॥ हे सोमारुद्रा, युवं युवाम् एतानि

भेषजानि यानि ढोके सन्ति तानि विश्वा विश्वानि अस्मे अस्माकम् । “ सुपां सुख्श् ”

(पा ७-१-३९) इति शोआदेशः । तनूपु शरीरेषु घत्तं स्थापयतं, दत्तं वा । किं च—

नः अस्माकं तनूपु वद्धं यत् अस्माभिः कृतम् एनः पापम् अस्ति ताग्रयमं तावत्

१५ अस्मत् अस्मतः मुञ्चतं विश्लेषयतम् । तिष्ठः परत्याज निहन्त्यते । ततो मुक्त्वा तत् अव

स्यतं अवसाययतं विनाशयतम् । न इत्यस्य “ प्रकृत्याऽन्तःपादम् ” (पा ६-१-११५)

इति प्रकृतिभावः ॥

सोमापूषणा इति ॥ इत्यन्तरं विषयते—“ यदि विभीषाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं

चर्चं निर्वपेत् सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न

२० दुश्चर्मा भवति ” (तैस २-२-१०) इति । सोमसंबन्धोपधिरत्सेन जातत्वात् पुरुषः सोमदेवताकः । इयं

वै पूषा इति ध्रुतः पूषरूपया भूषा तृणादिप्रदानेन पोषितत्वान् पशवः पौष्णाः । “ अतो हविषा तुष्टा

स्वदेवता पशुभिः सहिता समीचीनां स्वचं करोति । ततो दुश्चर्मत्वमपराच्छति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

‘ सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः । जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्न-

२५ मृतस्य नाभिम् ’ इति । हे सोमापूषणौ, युवां देवाः अमृतस्य कर्मफलस्य नाभिम् अकृण्वन् । गृह

बन्धन इत्यस्माद्वातोस्तपघ्नी नाभिनाब्दः । बन्धनरज्जुं कृतवन्त इत्यर्थः । सोमापूषणां हि कर्मफलं

१९. मै-विश्लेषयितम् । २०-२०. मै-अवसाययितं विनाशयितम्; तं-अवसाययतम्
अविनाशयतम् ।

२६. म६-अनेन ।

काम्याभ्यापुरोनुवाक्याः]

इमौ देवौ जायमानौ जुपन्तेमौ तर्माश्सि गृहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वामास्वन्तः सोमापूपभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २२ ॥

[बृहतः शर्वसा रथः पर्पुर्णि च दिवो जर्नना पञ्चविंशतिश्च]

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुपन्त । इमौ । तर्माश्सि । गृहताम् । अजुष्टा ॥

आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तः ।

सोमापूपभ्यामिति सोमापूप-भ्याम् । जन्त । उस्त्रियासु ॥ २२ ॥

[अनुमत्या आग्नेयमैन्द्राग्रमग्रये सोमाय प्रतिपूरुपमैन्द्रां धात्रे बर्हिस्पत्यमग्रयेथेतो देवीः

सुमिधश्च सोमस्येन्द्रस्य मित्र आग्नेयश्च अघ आग्नेयमाग्नेयश्च स्वाद्वी त्वाम्नाविष्णु द्वाविंशतिः]

[अनुमत्यै यथाऽसति देवीरापो मित्रोऽसि शरो वा द्विचत्वारिंशत्] [अनुमत्या उस्त्रियासु]

“ यदि विभीषाद्दुधर्मा भविष्यामीति सोमापौष्यं चरुं निर्वपेत् ” (तैत्तं २-२-१०) १०

इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ सोमापूपणा ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे सोमापूपणौ । पूर्ववदाकारः । ‘ रयीणां

धनानां जनना जननौ जनयितारौ युवाम् । “ नामन्यतररयाम् ” (पा ६-१-१७७) इति

नाम उदात्तत्वम् । ‘ दिवः च पृथिव्याः च जनयितारौ । “ ऊडिदम् ” (पा ६-१-१७१)

इति दिवो विभक्तिरुदात्ता । “ उदात्तयणः ” (पा ६-१-१७४) इति पृथिव्याः । ‘ जातो

जातमात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य गोपौ पालयितारौ ” । ईदृशी युवां देवाः १५

‘ अकृष्वन् अकुर्वन् । ‘ अमृतस्य ” नामिं नहनौ बन्धनी ” ॥

तत्रैव याज्या—‘ इमौ देवौ ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इमौ देवौ सोमापूपणां जायमानौ

एवावस्थितौ जुपन्त अजुपन्त सेवितवन्तः सर्वे देवाः । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गोमेऽपि ”

यजमाने बध्यते । कीदृशौ युवाम् ? धनानां धात्रापृथिव्योश्च जनयितारौ । ऐहिकमुष्मिन्कल्पदानृत्वमेवात्र

धात्रापृथिव्योर्जनकरत्वम् । किं च जातो सन्तौ जातमात्रावेव विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य ङोदस्य गोपौ २०

गोपायितारौ ॥

इमाविति ॥ तत्रैव याज्यामाह—‘ इमौ देवौ जायमानौ जुपन्तेमौ तर्माश्सि गृहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वामास्वन्तः सोमापूपभ्यां जनदुस्त्रियासु ’ इति ॥ सर्वे देवाः जायमानौ इमौ देवौ

जुपन्त सेवन्ते । इमौ उभावजुष्टान्यग्निपाणि तर्माभि बुद्धिमान्घानि गृहतां समापृष्वतां त्रिनाशयताम् ।

२१. मे-गोपयितारौ; तं-गोपायितारौ । २२. वि-अमृतत्वस्य । २३. तं-बद्धौ । २५

२७. इ.उ.क.पा.म६-‘ गोपौ ’ भाति ।

[क्रान्त्यागवापुरोनुवाक्याः

(पा ६.४.७५) इत्यडभावः । किञ्च—इमौ देवौ तमासि अजुष्टा अजुष्टानि अप्रियाणि । “शेच्छन्दसि” (पा ६.१.७०) इति छोपः । अजुष्टा अजुष्टौ तमोभिरसेवितौ । पूर्ववदाकारः । गृहतां नाशयताम् । छान्दसो लिङ् । “ऊटुपधाया गोहः” (पा ६.४.८९) । यद्वा—इमौ खलु सर्वस्य तमासि गृहतां गृहयतः नाशयतः । छडर्थे लिङ् । किं च—आम्यां सोमापूपम्यां सह । अन्वादेशत्वेऽपि व्यत्ययेन निघाताभावः । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इति विभक्त्युदात्तत्वमेव प्रवर्तते । आम्यां सह इन्द्रः आमामु तरुणीषु उन्नियासु गोषु अन्तः परिपक्वं पयः जनत् जनयति उत्पादयति । जनेर्धन्तात् पूर्ववच्छङ् । पूर्ववदडभावः । “छन्दस्युभयया” (पा ३.४.११७) इति शप आर्धघातुक्त्वाणिलोपः । ताविमावेवं महानुभावौ अस्माकं दुर्धर्मतां नाशयतां शोभनानि दत्तामित्यर्थः ।

१० इति भट्टभारकरमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये प्रथमे काण्डे अष्टमे प्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

प्रपाठकः समाप्तः, काण्डश्च ॥ हरिः ॐ ॥

इन्द्रः आम्यां सोमापूपम्याम् आमामु उन्नियासु तरुणीषु गोषु अन्तः रसपोपकाम्यां पक्वं क्षीरं जनत् जनयति । गावो हि सारयुक्तायां भूमौ सोमेन वर्षिता ओषधीर्मक्षयित्वा बहुनवनीतगर्भं क्षीरं धारयन्ति ॥

१५ अस्मात् सोमापौष्णान् पूर्वं विहितमेव पुनः फलान्तराय विधत्ते—“सोमारौद्रं चरं निर्वपेत् प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयित्वा सोम एवासमै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्रजनयति विन्दते प्रजाम्” (तैसं २.२.१०) इति । गमोशये धृतस्य रेतसोऽग्निना पच्यमानरवादानेः प्रजनयित्वात् ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—“सोमारौद्रं चरं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायपि दधाति ताजगार्तिमाच्छति” (तैसं २.२.१०) इति । पुरुषस्य सोमदेवताफलं पूर्वमभिहितम् । “यदरोदीच्छुद्रस्य रुद्रत्वम्” (तैसं १.५.१) इति । श्रुत्या रुद्ररूपत्वमनेराग्नात् ॥ पुरुषस्य स्वामिभूता या सोमदेवता तस्या देवतायाः सकाशाच्चरणा मुखेन मूलेन च पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय क्रूराय रुद्राय चररूपमुक्तेच दत्त्वा तं वधयं वैरिणं तस्मै प्रयच्छति । स च वैरी रुद्रानीमेव मरणं प्राप्नोति ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—“सोमारौद्रं चरं निर्वपेत्प्रयोगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमाद्देवास्य तस्य निष्क्रीणाल्यग्नेः शरीरमुत् यदीतामुर्ध्वति जीवत्येव” (तैसं २.२.१०) इति । ज्योगामयावी दीर्घरीग-युक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति यं पुरुषं स्याधिश्चिरं पीठयति एतस्य पुरुषस्य शरीरप्राणयोर्बन्धको

काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः]

योऽन्नरसः स व्याधिकाले सोमं प्राप्नोति । भुक्तस्यान्नस्य संबन्धी योऽयं सूक्ष्मो रसो मनःप्रवृत्तेर्किञ्च-
 शरीरस्याऽऽप्यायनकरस्तेन रसेन प्राणो देहे बध्यत इतीममर्थं वाजसनेयिनः शिशुब्राह्मणे “अन्नं “दाम”
 (‘बृ० २.२.१.)-इति वाक्येन समाप्तमन्त्रित् । तस्मिन् सोमेऽन्नोपभृते सति अयं देहोऽस्ति गच्छति
 जाड्यरोगैर्गर्भस्थात्तरसस्याभावात् न्नांसादिधातून्गिनर्भक्षयति । अत एवाऽऽमयाविनः शरीरं कृशं दृश्यते ।
 एवं सति यजमानश्चरणा मूल्येन सोमाग्निभ्यां रसं शरीरं निष्क्रीणाति । ततोऽयमरोगो भवति । किं च
 यद्यप्ययं मुहूर्तमात्रं गतप्राणस्तथाऽपि भूमौ शयानस्तदानीं जीवत्येव ॥ एतस्य चरोरद्वत्वेन होतुर्बलीषर्द-
 दानं विधत्ते— “सोमारुद्रयोर्वा एतं प्रसितं होता निष्प्लिदति स ईश्वर आर्तिमार्तोर्नह्वान् होत्रा देयो
 वह्निर्वा अनह्वान् वह्निर्होता वह्निनैव वह्निमात्मानं स्पृणोति ” (तैसं २.२.१०) इति । “रोगिसंबन्धि-
 रसशरीरयोः सोमारुद्राभ्यां स्वीकृतत्वात्तयोर्मुखे रोगी प्रसितो वर्तते । तं प्रसितं होता याज्यानुवाक्याबलात्
 निष्प्लिदति । तयोर्मुखान्निःसारयति । स च होता तयोः कोपादातिं प्राप्नुमीश्वरो योग्यो भवति । अनडुहो
 वह्निवम् “अन्नह्वाहमग्नीधे ” (तैसं १.८.१८) इत्यन्नोपपादितम् । अग्निविषयाग्राहनमन्त्रपाठादोतुः
 वह्निवम् । तथा सत्यनडुहो दाता होता तेनानडुद्रूपेण वह्निनैव वह्निरूपं स्वात्मानं स्पृणोति आर्तिशान्त्या
 प्रीणयति ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते “सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत श्वेऽस्मा आयतने भ्रातृभ्यं
 जनयेयमिति वेदिं परिगृह्णाधर्ममुद्रन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं नार्धमिष्मस्याभ्यादध्यादर्धं न श्व
 एवास्मा आयतने भ्रातृभ्यं जनयति ” (तैसं २.२.१०) इति । अस्मै स्व आयतनेऽस्य चैरिणः स्वकीयगृह-
 विषये क्षेत्रविषये वा भ्रातृभ्यं विवाद्कारिणमन्यं विरोधिन् जनयेयमिति यः कामयेत स एतं चरुं
 निर्वपेत् । तस्य वेदिपरिग्रहस्थानं सूत्रकारेण दर्शितम्—“भ्रातृभ्योक्षेत्रं गावैतामितिं निर्वपेत् । तत्र दक्षिणमर्धं
 वेद्या उद्धृत्य तदेवाधेन बर्हिषः स्तृणीयात् । अर्धमिष्मस्याभ्यादध्यात् ” (आपश्रौ १९-१९.१०-११)
 इति । एवं कृते सत्ययं यजमानोऽस्य भ्रातृभ्यस्य तदीयस्थान एव विवाद्कारिणं जनयति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“आग्नावैष्णवमियादावभिचारइविष्ये ।

अग्ना प्र णो बृहेत्याथा अधिका तु विकल्प्यते ॥ १ ॥

आ न एककपाले तु मैत्रावरुणनामके ।

अग्निमित्यादिका धाव्याः स्युः सोमारौद्रके चरौ ॥ २ ॥

देवानामिति चार्धर्चंस्तिष्ठन्पृथ्वनुपगम्यते ।

पृथ्वाव्या द्वे तु याज्यानुवाक्ये सोमेर्युदीरिते

सोमापौष्णे तु सोमेति मन्त्रा एकोनविंशतिः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ भीर्मासा ॥ अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्वितम्—

“आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतितः शुचिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविकृतिरथ वा स्यत्ययो द्वयोः ॥

२८. शुद्धीकृतः पाठः; आ.इ.उ.पा.म१-ददामि, क-ददाम । २९. इ.उ.पा.म१-रोगसंबन्धि-
 शरीरयो । ३०. आ-‘ इति ’ नास्ति ।

[काम्ययाग्यापुरोनुवक्त्याः

(पा ६.४.७५) इत्यडभात्रः । किञ्च—इमौ देवौ तमांसि अजुष्टा अजुष्टानि अप्रियाणि ।
 “ शोभन्दसि ” (पा ६.१.७०) इति छोपः । अजुष्टा अजुष्टौ तमोभिरसेवितौ । पूर्ववदाकारः ।
 गूहतां नाशयताम् । छान्दसो छिद् । “ ऊदुपधाया गोहः ” (पा ६.४.८९) । यद्वा—इमौ
 खलु सर्वस्य तमांसि गूहतां गूहयतः नाशयतः । छडर्थे छिद् । किं च—आम्यां सोमापूपम्यां
 सह । अन्वादेशात्वेऽपि व्यत्ययेन निघाताभावः । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति
 त्रिभक्त्युदात्तत्वमेव प्रवर्तते । आम्यां सह इन्द्रः आमामु तरुणीषु उक्षिमासु गोषु अन्तः
 परिपक्वं पयः जनत् जनपति उत्पादयति । जनेर्ष्यन्तात् पूर्ववद्धृद् । पूर्ववदडभात्रः ।
 “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति शप आर्धधातुकत्वाणिलोपः । ताविमावैवं
 महानुभावौ अस्माकं दुश्कर्मां नाशयतां शोभनानि दत्तामित्यर्थः ।

१० इति भद्रभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये प्रथमे काण्डे अष्टमे प्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

प्रपाठकः समाप्तः, काण्डश्च ॥ हरिः ॐ ॥

इन्द्रः आम्यां सोमापूपम्याम् आमामु उक्षिमासु तरुणीषु गोषु अन्तः रसपोपकाम्यां पक्वं
 क्षीरं जनत् जनपति । गावो हि सारयुक्तायां मूमौ सोमेन वर्षिता जोषधीर्भक्षयित्वा बहुनवनीतराभं
 क्षीरं धारयन्ति ॥

१५ अस्मात् सोमापौष्यान् पूर्वं विहितमेव पुनः फलान्तराय विधत्ते—“ सोमारौद्रं चरं निर्वपेत्
 प्रजाकामः सोमो वै रेवोधा अधिः प्रजानां प्रजनयिता सोम पृचारसं रेतो दधात्पग्निः प्रजां प्रजनयति
 विन्दते प्रजाम् ” (तैसं २.२.१०) इति । गर्भानाये धृतस्य रेतसोऽग्निना पत्यमानत्वाद्गनेः प्रजनयितृ-
 त्वम् ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—“ सोमारौद्रं चरं निर्वपेदग्निचरगसौम्यो वै देवतया पुरष मृष
 रुद्रो यदग्निः स्वया एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायापि दधाति साजगार्तिमाच्छेति ” (तैसं २.२.१०)

२० इति । पुरुषस्य सोमदेवताकार्यं पूर्वमभिहितम् । “ यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ” (तैसं १.५.१)

०८ इति । श्रुत्या रुद्ररूपत्वमग्नेराग्नातम् । पुरुषस्य स्वामिभूता या सोमदेवता तस्या देवतायाः
 सक्तासाध्यव्या मुख्येन मूख्येन सं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय क्रूराय रुद्राय चररूपमुक्तेचं दत्त्वा सं वध्मं
 वैरिणं तस्मै प्रयच्छति । स च वैरी तदानीमेव मरणं प्राप्नोति ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—“ सोमा-
 रौद्रं चरं निर्वपेज्जयोगामयावी सोमं या एतस्य रसो गच्छत्यग्निः शरीरं यस्य ज्योगानयति सोमादेवाय

२५ रसं निष्क्रीणात्मनेः शरीरमुत् यदीतासुर्भवति जीवत्येव ” (तैसं २.२.१०) इति । ज्योगामयावी दीर्घरोग-
 युक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति सं पुरुषं व्याधिश्चिरं पीडयति एतस्य पुरुषस्य शरीरप्राणयोर्बन्धको

काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः]

योऽङ्गरसः स न्याधिकाले सोमं प्राप्नोति । भुक्तस्यान्नस्य संवन्धी योऽयं सूक्ष्मो रसो मनःप्रभृतेर्लिङ्ग-
शरीरस्याऽऽप्यायनकरस्तेन रसेन प्राणो देहे बध्यत इतीममर्थं वाजमनेयिनः शिशुब्राह्मणे “अन्नं “दाम”
(बृह २.२.१) - इति वाक्येन समाप्नन्ति । तस्मिन् सोमेऽन्नोपपृते सति अयं देहोऽग्निं गच्छति
जातराग्नेर्गर्भस्यान्नरसस्याभावात् - मांसादिधातुर्गर्भक्षयति । अत एवाऽऽमयाविनः शरीरं कृशं दृश्यते ।
एवं सति यजमानश्चक्षुः मूलेन सोमाग्निभ्यां रसं शरीरं निष्क्रीणाति । ततोऽयमरोगो भवति । किं च
यद्यप्ययं सुहृत्तमात्रं गतप्राणस्तथाऽपि भूमौ शयानस्तदानीं जीवत्येव ॥ एतस्य चरोरङ्गत्वेन होतुर्बलीषद्-
दानं विधत्ते - “सोमारुद्रयोर्वा एतं प्रसितम् होता निष्विदति स ईश्वर आर्तिमात्तोरङ्गवान् होत्रा देवो
वह्निर्वा अनङ्गवान् वह्निर्दोवा वह्निर्नैव वह्निमात्मानम् स्पृणोति ” (तैसं २.२.१०) इति । “रोगिसंबन्धि-
रसशरीरयोः सोमारुद्राभ्यां स्वीकृतत्वात्तयोर्मुखे रोगी प्रसितो वर्तते । तं प्रसितं होता याज्यानुवाक्याबल्यत्
निष्विदति । तयोर्मुखान्निःसारयति । स च होता तयोः कोपादातिं प्राप्नुमीश्वरो योग्यो भवति । अनङ्गुहो
वह्नित्वम् “अन्नङ्गाहममीधे ” (तैसं १.८.१८) इत्यत्रोपपादितम् । अग्निविषयावाहनमन्त्रपादादोद्गु-
वह्नित्वम् । तथा सत्यनङ्गुहो दाता होता तेनानङ्गुरूपेण वह्निर्नैव वह्निरूपं स्वात्मानं स्पृणोति आर्तिशान्त्या
प्रीणयति ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते “सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृभ्यं
जनयेयमिति चेदि परिगृह्यार्धमुद्गन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं नार्धमिध्मस्याभ्यादभ्यादर्धं न स्व
एवास्मा आयतने भ्रातृभ्यं जनयति ” (तैसं २.२.१०) इति । अस्मै स्व आयतनेऽस्य वैरिणः स्वकीयगृह-
विषये क्षेत्रविषये वा भ्रातृभ्यं विवादकारिणमन्यं विरोधिनं जनयेयमिति यः कामयेत स एतं चरुं
निर्वपेत् । तस्य चेदिपरिग्रहस्थानं सूत्रकरणे दर्शितम् - “भ्रातृभ्येक्षेत्रं गत्वैवामिदिं निर्वपेत् । तत्र दक्षिणमर्धं
वेद्या उद्वल्य तदैवाधेन बर्हिषः स्तृणीयात् । अर्धमिध्मस्याभ्यादभ्यात् ” (आपशौ १९.१९.१०-११)
इति । एवं कृते सत्ययं यजमानोऽस्य भ्रातृभ्यस्य तदीयस्थान एव विवादकारिणं जनयति ॥

अत्र विनियोगार्थप्रहः—

“आग्नावैष्णवमित्यादाद्यभिचारद्विस्रये ।

अग्ना प्र णो बृहद्वयाद्या अधिका तु विकल्प्यते ॥ १ ॥

आ न एककपाले तु मैत्रावरुणनामके ।

अग्निमित्यादिका धाव्याः स्युः सोमारौद्रके षती ॥ २ ॥

देवानामिति चार्धंचंस्तिघृष्टस्वनुपगम्यते ।

पद्घाट्या द्वे तु याज्यानुवाक्ये सोमेत्युदीरिते

सोमापौष्णे तु सोमेति मन्त्रा एकोनविंशतिः ” ॥ ३ ॥ इति १ ॥

अथ भीर्मासा ॥ अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“आग्नावैष्णव आग्नेययिहृतिः शुधिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविहृतिरथ वा भ्याययो द्वयोः ॥

२८. शुद्धीकृतः पाठः; आ. इ. उ. पा. म १ - ददामि, क - ददाम । २९. इ. उ. पा. म १ - रोगसंबन्धि-

शरीरयोः ३०. आ - इति १ नास्ति ।

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेववैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ १ ॥ (जैम्या ८-२-१-२) ॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते—“ आग्नावैष्णवोऽग्नेःकावृशकपालं निर्घपेत् सरस्वत्यै षटं बार्हस्पत्यं षडम् ”

इति । गगान्तरमेवं श्रूयते—“ अग्नये पावकायानये शुचयेऽष्टाकपालम् ” (द्र. तैमा १-१-५-६) इति ।

अत्राऽऽग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादानेयविकृतित्वं युक्तम् ; शुचिदेवकरय द्वितीयस्थानत्वादग्नीषोमीय-
विकृतित्वम् इति चेत् । न । द्विदेवत्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात् । तस्मादाग्ना-
वैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः, शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ॥

विस्पष्टमनुवाकार्थं वर्णयन्ते युद्धिशुद्धये ।

अनुमत्यादयो वैश्वदेवो वरुणघासकाः ॥ २ ॥

साकमेधाः पितृयज्ञस्त्वग्भकाश्च शुनादिकाः ।

शुनासीरीयमिन्द्रादि तुरीयं च द्वयं तया ॥ २ ॥

पञ्चमीयमपामार्गं ह्योमं पृते शुनादिकाः ।

देविकांथं कर्मपट्कं स्यादतिदिविरादिकम् ॥ ३ ॥

हवींषि रत्निनां तद्दहीक्षणीयाऽभिपेच्यमा ।

हवींषि स्युर्देवंसुवां जलप्रदेणसंस्कृती ॥ ४ ॥

दिशां व्यास्थापनं तद्ददभिपेकोऽथ दिग्जयः ।

सेवा संसृद्दविस्नद्दशपेयो ज्ञवेष्टयः ॥

हवींषि प्रयुजां सौत्रामणीं याज्या इतीरिताः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

सुमयांश्चनुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भानुधराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरब्रह्मकमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भानुधराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरब्रह्मकमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

शुद्धिपत्रम् : (संहितापदपाठयोः)

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	२	प्रजामेवं	प्रजामेव
७०	८	ओषति	ओषति
१३०	५	धुक्षीमहि	धुक्षीमहि
१५१	१	गृह्णाति	गृह्णाति
१६३	२	*नोषान्नोति	*नोषान्नोति
१७४	३-४	यज्ञस्य (४) आशी	यज्ञस्या(४)शी
१७९	३	*हृदस्तु	*हृदस्तु
२०८	११	ह्वयेत	ह्वयेत
२८४	४	*मुदंजयन्	*मुदंजयद्
४१५	३	अग्नेश्वैकादश	अग्नेस्तैकादश
४३९	१	*नड्वाह	*नड्वाह
४७३	३	सुध्वान	सुध्वान

भाष्यस्थं शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३	२२	अथ	अथो
५६-६२	शीर्षरूपङ्कितः	मह	गृह
५६	१०	महपञ्चासु	गृहपञ्चासु
५६	११	महाणां	गृहाणां
५८	१९-२०	*मुपतिष्ठतेऽस्मिन्नैव	*मुपतिष्ठते गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽस्मिन्नैव
६०	२८	इति । एवं	इति । तन्तवेऽमुष्मा इत्यत्र नाममहणं विधत्ते- पुत्रस्य नाम गृह्णात्यत्राह- मेधेन करोति ' इति । एवं
१००	२६	द्वादशकपालं सनि	द्वादशकपालं
१०४	२८	धनलाभम् ।	सनि धनलाभम् ।
१०४	२७	पृतनाः	पृतनाः सहस्रव पृतन्यतः ।

११७	२२	(तैसं २.४.१२)	(तैसं २.५.२)
११९	२	*समागच्छन्त	*समागच्छन्त
१२०	१८	देवयज्ययाज्ञादा	देवयज्ययाज्ञादो
१५२	१९	उपरत्तुणतः	उपरत्तुणे
१६५	११	समा संः	समासः
१७२	२६	*रेऽऽ सादयेत्	*रेषोपसादयेत्
१८६	१२	इन्द्रमेव	इन्द्रमेव स्येन
१८६	१४	स्यादेवास्मै	स्वादेवास्मै
२०३	२०	एवं	एव
२२३	२२	(तैसं १.७.१)	(तैसं १.६.३)
२२५	२१-२२	प्र जायते	प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिधुनेन प्रजायते
२५८	३०	प्रयच्छतीं	प्रयच्छति
२७१	२३	पवित्रं वै दमोः । पुनारयेषेनात्	यज्ञो वै ताप्यम् । यज्ञैर्नैषेन समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दमोः । पुनारयेषेनम् ।
२७२	१८	गोधूमं	गोधूमं
२७४	२६	प्रजा हत्याह	प्रजित्याह
३०६	१५	नैर्ऋतेन	नैर्ऋतेन पूर्वण
३०८	१४	नयन्ति	यन्ति
३११	२५	दधि	दधि ।
३१८	७	सोऽग्निरमवीत्	सोऽग्निरमवीत्
३२६	८	अपधुरमेवेनां	अपधुरमेवेना
३३९	२३	सात्	सात्
३५८	१९	पादवेप्रश	पादपवेश
३७२	३	वृद्धामिन्द्रः	वृद्धामिन्द्रः
३७९	६,७	(तैसं २.६.४)	(तैसं १.१.९)
३७९	१५	परिवहति	परिवहन्ति
"	१७	*णत्रामूर्ते	णव मूर्ते
३८०	२०	(तैसं ३.७.४)	(तैसं ३.३.७)
३९३	२०	मरुतः	मरुतः ।
३९९	२३	आविज्ञो मित्रा	आविज्ञो मित्रा
४१५	१८	(तैसं ४.४.५)	(तैसं ४.५.५)
४२३	१२	(तैसं १.७.७)	(तैसं १.८.१५)
४२७	१५	देवनामासि	देवनासि
४३३	१८	सोमेण	सोमेण
४४१	२	सयस्काळत्वाधिधानात्	सयस्काळत्वाधिधानात्